dergâh yayınları
Tarih Dizisi

Ali Birinci

Tarihin Gölgesinde

Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât

dergâh yayınları

TARİHİN GÖLGESİNDE

Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât

Ali Birinci

Dergâh Yayınları : 217
Tarih serisi : 18

Ali Birinci

TARİHİN GÖLGESİNDE
Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât

Teracim-i ahvâlin büyük üstâdı ve
Sicill-i Osmanî müellifi
Mehmed Süreyya (1845-1909) Bey'in
aziz hâtırasına Hak'tan rahmet niyazıyla...

DERGÂH YAYINLARI
Peykhane Cad. G. Cami Sok. Nu: 57/1
34490 Çemberlitaş /İstanbul
Tel: (212) 516 12 62-516 00 47 Fax: 516 19 21

BİRİNCİ BASKI : ŞUBAT 2001

ISBN: 975-7032-93-X

Tarihin Gölgesinde, A Ajans tesislerinde hazırlanmış. Güven Ciltevi'nde ciltlenmiştir.

TAKDİM

Tercüme-i hâl ferdin tarihidir. Tarih yazıcılığının en kadim ve en câzip türünü teşkil etmektedir. Ancak bununla beraber binbir cepheli bir insanın tanınmasının, tartılması ve yazıyla ifade edilmesi gibi çok zor ve ince işçilik gerektiren bir mesuliyet olduğu da ortadadır. Bu arada ferdin tarihi ile cemiyetin tarihi veya diğer bir ifade ile içtimaî irade ile ferdî irade arasındaki münasebetin ortaya konulması bu işin en hassas noktasını teşkil etmektedir. Bu bakımdan kitaptaki yorumların mütevazı derecede kalmasına, ancak şahıslar hakkındaki temel bilgilerin tespit edilmesine mümkün derecede itina gösterilmiştir.

Birçok tarihî şahsiyetin 20. asır tarihine dair araştırmalarda bilhassa inkılâp tarihine dair kitaplarda sadece kuru bir isimden ibaret kaldığı ve dolayısıyla da bu gibi isimleri kitaplara koymanın hiçbir mâna ifade etmediği açıktır. Bu itibarla tarihin ve bilhassa yakın tarihin şahsiyetleri veya kıymetli meçhûlleri hakkında daha fazla araştırma yapılması zarureti ortadadır.

Tarihin Gölgesinde ismi altında topladığımız tercüme-i hâl yazıları III. Selim devrinden itibaren devlet ve cemiyet hayatımızda bir mevkii bulunan ve bu itibarla da tanınması gerektiğine inanılan şahsiyetler hakkındadır ve değişik mecmualarda ve kitaplarda neşredilmiştir.

Bu şahsiyetler arasında *Sekbanbaşı Risâlesi*'nin müellifi gibi ismi dahi hâlâ hakkındaki yazımıza ve araştırmamıza rağmen bilinmeyenler veya Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza gibi sadece ismen tanınanlar da bulunmaktadır. Diğer taraftan araştırmalar esnasında farkedilen bir acı gerçek ise, ismi çok duyulduğu veya zikredildiği için tanındığı zannedilen birçok şahsiyet hakkında asgarî derecede bile işe yarar bir bilginin bulunmadığıdır. Ancak bu çok acı gerçekten sonra diğer bir gerçek de aynı zamanda Türkiye'de teracim-i ahvâlin çok köklü ve eski bir geleneğe ve hâlihazırda da büyük imkânlara sahip olduğudur. Bilhassa devlet memuriyetinden emekliye ayrılanların aslî kurumlarında ve Emekli Sandığı'nda bulunan sicil dosyaları bu bakımdan büyük, rakipsiz ve vazgeçilmez bilgi kaynağıdır.

Teracim-i ahvâlin aslî kaynaklarından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Sicill-i Ahvâl Defterleri, II. Meşrutiyet devrinde terkedilerek dosya sistemine geçilmiş ise de, defterlerin hizmete açık olmasına rağmen, dosyalar hâlâ araştırmacıların görmek mazhariyetine yakın bir tarihte ulaşamayacakları vesikalar zümresine dahil

edilmiş gibidir. Bununla beraber kurumlarda ve Emekli Sandığı'nda bulunan sicil dosyalarına ulaşıldığında bu eksiklik büyük ölçüde telâfi edilmekte ise de bunlara vâsıl olmak ise çoğu zaman tâkat-fersa ve haysiyet-şiken zorlu bir mücadeleyi gerektirmektedir. Kısaca teracim-i ahvâl sahasında büyük bir varlık içinde kahreden bir darlık ve yokluk bahis mevzuudur.

Kitapta tercüme-i hâli verilenlerden bir kısmı tarihin malı ve mevzuu hâline gelen ve gerektiğinde isimleri zikredilen, bununla beraber kanaatimizce, gereği gibi tanınmayan şahsiyetlerdir. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, Hoca Ahmed Rasim Avni Efendi, Mehmed Galib Bey, Hoca Mehmed Kadri Nâsıh, Dr. Fuat Sâbit, Kâmil Kepecioğlu, Mevlânzâde Rıfat Bey ve Refik Nevzat bu gibi isimlere örnek olarak gösterilebilir.

Hakkında ansiklopedilere girebilecek derecede bilgi bulunabilen Ali Emîrî, Ahmet Reşit Bey, Ahmet Ferit Tek, Mehmet Behçet Yazar, Selim Nüzhet Gerçek ve Server İskit gibi şahsiyetler hakkında ise arşiv ve kütüphane imkânları en geniş şekilde kullanılarak bilgi verilmiş ve Ali Emîrî'nin tercüme-i hâlinde olduğu gibi ilk defa sicil kayıtlarına müracaat edilmiştir.

Tercüme-i hâlleri ilk defa yazılan ve bu zamana kadar pek dikkati çekmemiş olan bâzı isimlerin kitaba girmelerine sebep dikkatimizi ve alâkamızı çeken birer kitapları olmuştur. Doğdukları şehir hakkında kitap yazan M. Şerif Korkut ve Hacışeyhoğlu Hasan Üçok ve Manastır'ın II. Meşrutiyet günlerine dair risâlesi bulunan Abdülmecid Fehmi Derin bu gibi isimlerdir. Harputlu Hacı Hayri Bey ise bestelenen tek şiiri vesilesiyle kitaba girdi. Kemal Midhat, Hâbil Adem Pelister ve Dr. Lütfî hakkında ise başkalarının yazıları vesilesiyle küçük metinler kaleme alınmıştır. Yazılar kitap hâline getirilirken bâzı küçük tashihlerde bulunulmuş, bulunabilen yeni bilgilerin ilâvesine çalışılmıştır. Teracim-i ahvâle dair derlediğimiz bilgiler, kısmetse ileride, benzer metinler hâlinde neşrolunacaktır.

Araştırmalarım esnasında önümüze çıkan engellerin ve zorlukların acıklı hikâyesini anlatma işini tehir ederek çok kıymetli yardımlarını gördüğümüz, "İlimde âr olmaz, âr eden behredar olmaz" fehvasına iltica ile zaman zaman müsamahalarını fazlaca istimâlden kaçınamadığımız vazifelilerin isimlerini tescil etmek gerekiyor. Onların kıymetli yardımları olmasaydı kitapta yerini alan birçok tercüme-i hâli yazmanın hiçbir mânâsı olmayacaktı. Çünkü ancak bu gibi arşiv müdürleri, şefleri ve uzmanları sayesinde çok kıymetli ve rakipsiz bilgiler ihtiva eden sicil dosyalarının kapaklarını tarifsiz bir heyecan ve hazla açma imkânına kavuşabildik. Hind'in büyük şairi Tagore "Aleve aydınlığı için teşekkür et, fakat tükenmeyen bir sabırla gölgede durarak lâmbayı tutanı unutma" diyor. Bu yazıları hazırlarken bize lâmba tutanlar büyük bir yekûna bâliğ oldu.

Millî Eğitim Bakanlığı Sicil Müdürü Tevfik Kılıç; Emekli Sandığı Arşiv Dairesi müdürlerinden Mehmet Küpeli, şeflerinden Hüseyin Aygün ve Nâzım Karadeniz, mütercimlerinden Abdülkerim Şahin, Ramiz Olgun ve İlhamî Tuncer; memurlarından Hasan Özgür, Faruk Yıldırım; İçişleri Bakanlığı Arşivi memurlarından Zekeriya

Şener, TBMM Kütüphanesi'nden müdür muavini İsmet Baydur, Mikrofilm kısmında Cihan Erkal, İhsan Güler, Ömer İmamoğlu, Yaşar Bilgin ve Şevket Ercil; Dışişleri Bakanlığı Personel Dairesi Sicil Şubesi memurları Orhan Kudat ve Bahri Tuncer beyler araştırmalarım esnasında yardımlarını gördüğüm kişilerdir. Onların kıymetli ve nâzikâne yardımları olmasaydı yazdığımız tercüme-i hâller daha büyük eksikliklerle ortaya çıkardı.

Kendi koyduğu isimlerle *Dergâh*'ta "Matbuat Âleminde Birkaç Âdım" ve *İstanbul Araştırmaları*'nda "İstanbul'dan Simalar" başlıklı köşeleri tahsisle yazı yazmam hususunda en büyük teşviki yapan ve cesaret veren kadim ve kıymetli dostum İsmail Kara'ya olan minnet borcumun ifadesini ise kelimelere dökebilmem mümkün değildir. Diğer taraftan müşterek telif-gerdemiz olan Sadık Vicdanî hakkındaki yazıyı da kitaba koymak müsaadesini lütfetmiştir.

Türk Yurdu'ndaki tercüme-i hâllerin yazılmasında muhterem Yücel Hacaloğlu'nun teşvik ve yardımlarını gördüm. Burada benzer yazıların neşrine devam edilmektedir. Bir kitap hacmine ulaştığı zaman ikinci bir kitap hâlinde basılacaklardır.

Diğer taraftan kitabın dizgisini Şermin Mutlu'nun, ilk tashihini ise Aslı Erverdi ile İcabî Akçaoğlu'nun, son okumayı ve zorlu indeks çalışmasını ise İlyas Dirin'in yaptığını teşekkürlerimle ifade etmek isterim. Bu meyanda kitabı basan Dergâh Yayınları sahibi Dr. Ezel Erverdi'ye bilhassa müteşekkirim. Bu yazılar nâzikâne alâkası ve teklifiyle toplanmıştır. Tabiatiyle kitapta görülebilecek yanlışlık ve eksikliklerin mes'uliyetinin bizim olduğu muhakkaktır. Tek tesellimiz istikbâldeki çalışmalarımızla bunları asgarîye indirebileceğimiz yolunda beslediğimiz ümit ve sahip olduğumuz heyecandır.

Gayret kuldan, yardım Hak'tandır.

Polis Akademisi, Anıttepe, 16 Şubat 2000

ALİ BİRİNCİ

İçindekiler

I. Bölüm: ULEMA, MÜDERRİS, MEŞAYİH VE İLİM ADAMLARI, 11
Mecelle Cemiyeti Âzâsından Bağdatlı Mehmed Emin Efendi, 13
Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı'nın Serencamı, 17
Mektupçu, Mutasavvıf, Yazar, Şair Sadık Vicdanî, 23
Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi'nin Serencamı, 31
Halim Sâbit Şibay, 50; Ek 1, 62; Ek 2, 69
Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi, 73
Hoca Mehmed Kadri Nâsıh Efendi, 75
Hüsnü Hâmid Sayman, 81
Mustafa Zühtü İnhan, 90
Nüzhet Şakir Dirisu, 95

II. Bölüm: MÜLKİYE, HARİCİYE, SEYFİYE MENSUPLARI, 99
İstanbul Muharriri Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, 101
Mehmed Suad Nâm-ı Diğer Ali Suad'ın Hikâyesi, 109; Ek, 134
Hacı Âdil Arda, 143
Ahmet Reşit Rey, 146
Direktör Âli Bey, 149
Hacı İzzet Efendi, 156
Ali Münif Yeğena, 162
Leskovikli Mehmed Rauf, 165; Ek 1, 170; Ek 2, 172
Hariciye ile Mülkiye Arasında Mehmed Galib Bey, 175
Salih Münir Paşa, 190
Rumbeyoğlu Fahreddin Reşad Amidâmiri, 193
Ahmed Ferid Tek, 196
Şerif Paşa, 199
Dr. Fuad Sâbit, 203
Abdullah (Kölemen) Paşa, 225
Koca Sekbanbaşı Tokatlı Mustafa Ağa, 228

III. Bölüm: MATBUAT, EDEBİYAT VE SİYASİYAT MENSUPLARI, 243
Türk Matbuatının İlk Tarihçisi: Selim Nüzhet Gerçek, 245
Server İskit, 258
Kitapçılık Tarihimizden Bir İsim: Kaspar Efendi, 267
Kitabistan Mülkünün Sultanı: Ali Emîrî Efendi, 275
Kâmil Kepecioğlu, 282
Abdurrahman Nâcim, 287
Leskovikli Hayreddin Bey, 293
Mehmet Behçet Yazar, 299
Mehmed Bahaeddin Toven, 306; Ek 1, 317; Ek 2, 319; Ek 3, 321
Fânizâde Ali İlmî Bey, 324
Seyyid Abdülaziz ve Eseri, 330
Harputlu Hacı Hayri Bey, 334
Tokat Tarihçisi Halis Turgut Cinlioğlu, 339
Tahsin Nahit Uygur, 343
Çankırı Tarihçisi Hacışeyhoğlu Hasan Üçok, 350
Burdurlu M. Şerif Korkut, 355
Abdülmecid Fehmi ve Eseri, 359
Hâbil Âdem Pelister Hakkında, 362
İsmail Kemal Nâm-ı Diğer Kemal Midhat, 366
Ali Haydar Midhat, 369
Mustafa Suphi Hakkında, 373; Ek 1, 375
Ali Şefkatî Bey, 378
Mevlânzâde Rıfat Bey, 381
Refik Nevzad Bey, 387
Dr. Lütfi Hakkında, 390
Bahriyeli Baha Bey, 393
Şeyhü'l-Mebusîn Ali Nakî Efendi, 396

FOTOĞRAFLAR, 403
İNDEKS, 409

I. BÖLÜM

ULEMA, MÜDERRİS, MEŞAYİH VE İLİM ADAMLARI

Mecelle Cemiyeti Âzâsından
BAĞDATLI MEHMED EMİN EFENDİ

Bağdat Müftülüğü, Şûra-yı Devlet ve Âyân âzâlığı gibi mühim vazifelerinde bulunan ve *Mecelle*'nin ilk dört kitabının tedvini çalışmalarına iştirak eden Bağdatlı Mehmed Emin Efendi, Ahmed Cevdet Paşa'nın en az tanınan mesaî arkadaşlarındandır.[1]

Mehmed Emin Efendi, 4 Mayıs 1811 tarihinde Bağdat şehrinde doğdu.[2] Babası Ahmed Efendi, Hasanpaşazâde[3] Ahmed Paşa'nın[4] Bağdat valiliği (1723-1734) esnasında ailesi ve mensuplarıyla beraber Bağdat'a yerleşen Tay kabilesinden Murad Efendi'nin ahfadındandı ve o da bu şehirde doğmuştu. Zend-i Bağdadî kabilelerinden biri olan bu kabile İran'da bulunan Şiî Zend beylerinden farklı olup Ehl-i Sünnet cemaatinden, erbab-ı tarikatten ve talebe-i ulûmdan tanınıyorlardı. Bağdad'a iskânlarından önce Şehrizor eyaletinin Selâhiye kazasında sâkin idiler.[5]

1 Şimdiye kadar bilinenler, esas itibariyle Mehmet Süreyya'nın (*Sicill-i Osmanî*, İst. 1308, c. 1, s. 439) verdiği bilgilerden ibarettir. M. Süreyya'nın metni şu satırlardan ibarettir: "Bağdadîdir. İktisab-ı faziletle bi't-tedriç Bağdad'a müftü ve Mekke pâyesi olmuştu. 1284'te taşradan Şura-yı Devlet'e âzâ celbi sırasında bu zât da getirildi. 1294'te buradan Meclis-i Âyân'a ve badehu ilâveten İntihab-ı Memurin Komisyonu'na âzâ olmuş ve 1309 senesinde Anadolu pâyesini haiz olup 1309 senesinde fevt olmuştur. Halim, fâzıl, müsin ve zî-servet bir zât idi." Mehmet Emin Efendi'nin hayat hikâyesini nakleden mehazlar: 17 İbrahim Alâettin (Gövsa), *Meşhur Adamlar*, İst. 1933-1935, c. 1, s. 398; İ.A.G., *Türk Meşhurları*, İst. 1946, s. 113; Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İst. 1946, s. 162-163; Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İst. 1954, s. 255; M. E. Üzümeri-S. Dinçer- S. Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ankara, 1956, c. I, s. 352; Hulûsi Yavuz, "Bağdatlı Muhammed Emin Efendi", TDV, *İslâm Ansiklopedisi*, İst. 1991, c. IV. s. 449.

2 Yazdığımız hayat hikâyesinin esas mehazı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan *Sicill-i Ahvâl Defteri*'dir (Nu. 26, s. 293). Atıfta bulunulan diğer mehazlara işaret edilmiştir.

3 Bağdat'ın tarihinde mühim bir yeri olan Eyüblü Hasan Paşa için: M. Süreyya, *age.*, İst. 1311, s. 149.

4 Ahmed Paşa için: M. Süreyya, *age.*, c. I, s. 250; M. Cavid Baysun. "Ahmed Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, İst. 1950, c. I, s. 199-200.

5 Hasan Basri Erk'in, ailenin aslen Anadolulu olduğunu (s. 255) yazması mesnedsiz bir yanlıştır.

Sıbyan mektebinde ulûm-u diniye ve nahve kadar ve daha sonra Bağdat valiliği (1816-1833) esnasında Davud Paşa'nın[6] pederi Ahmet Efendi'ye tahsisen inşa ettirdiği medresede ondan ve son tilmizlerinden *Tasavvurat*'a kadar Arapça okudu. Bağdat'ta taun'un (veba) zuhuru[7] (1831) sebebiyle medresenin tatilinden sonra Merdezî Yahya Efendi ile Sinneli Şeyh Ahmed Efendi ve Bağdat müftülerinden Said Efendi'den usûl-ü hadis, fıkıh ve ilm-i kelâm ile diğer dinî ilimleri tedris etti. Türkçe ve Arapça kitabete muktedirdi.

Mehmed Emin Efendi'nin bilinen ilk memuriyeti, yirmidört yaşında[8] iken 1835 (1250) senesinde, 1.000 kuruş maaşla başladığı Bağdat Mahkeme-i Şeriyesi Bâb-ı Niyabeti oldu. Müteakiben Meclis-i Kebir-i Eyalet âzâlığı ilâve edildi. 1845'te (1261) uhdesine rüûs-u hümâyunla Bursa müderrisliği pâyesi tevcih buyurulduktan sonra Bağdat Müftülüğü'ne nakl (Şevval, 1263 - Eylül 1847) ve nânpâre olarak müftülüğe bağlı olan Mercan Vakfı'nın mütevelliğine tayin olundu ve bu arada (1270, 4 Ekim 1853 - 23 Eylül 1854) pâyesi İzmir Mevleviyeti'ne yükseltildi. 1855 Nisanı'na (Şaban 1271) kadar Bağdat Müftülüğü vazifesine devam eden Mehmed Emin, 1856 senesinde Hacc farîzasını yerine getirdikten sonra teklif edildiği hâlde müftülük vazifesine dönmemiştir.

Mehmed Emin Efendi'nin ilk mülkî vazifesi Mehmed Nâmık Paşa'nın (1804 - 15 Eylül 1892) ikinci Bağdat valiliği[9] (29 Eylül 1861 - 1868) esnasında isteği üzerine, o zamanlar eyâlet işlerinin görüldüğü mühim bir memuriyet sayılan Eyâlet Kethüdalığı'dır.[10] Üç sene çalıştıktan sonra istifa etmiş ise de bir sene sonra yeniden getirildiği bu vazifede cem'an beş sene müddetle bulunmuş oluyordu.

Memuriyet hayatında aleyhine kullanılan tek hâdise bir teftiş neticesinde tanzim ettiği mazbata oldu. Mustafa Nuri Paşa'nın[11] Bağdat valiliği (1859-1860) esnasında cereyan eden hâdise anahatlarıyla şöyledir: Kûfe tarafındaki Hindiye kazasında Hazreti Zülküfül Peygamber'in (el-Enbiya 85) meşhedinin bitişiğinde Âl-i Resûl zamanından beri mevcut olan camiin yirmibeş hücresinde hademeler, talebe-i ulûm ve misafirler barınıyor ve beş altı sene öncesine kadar da içinde namaz kılınıyordu. Bu arada IV. Murad'ın fethi takiben Bağdad'ı teşriflerinde camiin imamına, vaizine, müderrisine ve diğer hademesine vazife tahsis edilerek Evkaf-ı Humâyun Hazinesi'ne kaydolunmuştu. Ancak üç beş seneden beri Hz.

6 Hayatı için: M. Süreyya, *age.*, c. II, s. 326.

7 Geniş bilgi için: Daniel Panzac, *La Peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850*, Leuven, 1985, s. 191, 225, 340.

8 *Sicill-i Ahvâl* bu memuriyete otuz yaşında 1835'te bağlandığını yazmaktadır ki bir zuhül eseri olmalıdır. Aksi takdirde 1831 veba salgınında, yâni yirmialtı yaşında iken hâlâ medresede talebe olduğunu kabûl mecburiyeti ortaya çıkıyor ki pek ma'kûl görünmüyor.

9 Mehmed Namık Paşa'nın hayatı ve icraatı için: Ahmet Nuri Sınaplı, *Şeyhül Vüzera Serasker Mehmet Namık Paşa*, İst. 1987, s. 324.

10 Eyâlet Kethüdalığı için: Vecihi, Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 133-131.

11 Mustafa Nuri Paşa'nın hayatı için: M. Süreyya, *age.*, İst. 1315, c. IV, s. 482-483.

Zülküfül Peygamberi ziyaret bahânesiyle gelen Yahudiler tarafından el konulmuştu. Bu vaziyetin Hille Sancağı ahalisinden bir zât tarafından arzuhâl ile şikâyet mevzuu yapılması üzerine bir tahkikat heyeti kuruldu. Heyet, Bağdat Evkaf Muhasebecisi, Mahkeme-i Şeri'ye Kâtibi, bir askerî kaymakam ve Hindiye kaymakamından ve bu sırada Eyalet Kethüdası olan Mehmed Emin Efendi'den teşkil edilmişti. Tahkikatın neticesinde binanın içinde beş vakit namazın eda edildiği bir cami olduğuna ehl-i hibrenin keşfiyle karar verilmiş ve ahaliden büyük bir kalabalık tarafından tanzim olunan mazbata heyet tarafından da mühürlenip tasdikten sonra Bağdat'a dönülmüş, fakat hâdise İstanbul'a farklı bir şekilde aksettirilmişti. Bunu takiben M. Emin Efendi'nin, istihdam olunmaması vilâyete bildirilmesine rağmen, Meclis-i İmar'a dahil ve bu muamelenin de Dahiliye Nezareti'nce tasdik edildiği görülmektedir (29 Temmuz 1861).

Şûra-yı Devlet'in 1868'de kuruluşunda "Bağdat vücûhundan ve mevâliden faziletlü Emin Efendi" taşradan davet edilen âzâlar arasında yer almıştı.[12] Bu şekilde M. Emin Efendi'nin hayatında İstanbul safhası başlamış oluyordu. Şûra-yı Devlet'in Maliye Dairesi, Islahat Komisyonu ve Muhakemat Dairesi âzâlıklarında çalıştığı esnada uhdesine Mekke-i Mükerreme (Ocak 1869)[13] ve İstanbul pâyeleri (12 Mart 1876) tevcih edildi. M. Emin Efendi Şûra-yı Devlet âzâsı sıfatıyla Mecelle Cemiyeti'nin çalışmalarına ve *Mecelle*'nin ilk dört kitabına katkıda bulunan belli başlı, ancak en az tanınan, bir şahsiyet oldu.[14] Onun Şûra-yı Devlet'teki mesaisi esnasında fıkıh ilmindeki derinliğiyle dikkati çektiği yolundaki görüşler akla uygun gelmektedir.[15]

I. Meşrutiyet'in ilânından (23 Aralık 1876) Sadrâzam İbrahim Edhem Paşa'nın zamanında Şûra-yı Devlet'in bir başka âzâsı[16] Mansur Paşa'ya tercihen Meclis-i Âyân'a âzâ seçilen (Mart 1877) Mehmed Emin Efendi bu arada altı ay kadar, Nisan 1879'dan (Cemaziye'l-evvel 1296) itibaren, Teşkil-i Vilâyet Komisyonu'nda da çalıştı. Bilinen son memuriyeti ise Kasım 1879'da (Zilhicce 1296) da tayin edildiği İntihab-ı Memurin-i Mülkiye Komisyonu âzâlığı oldu. Bu arada irtihâlinden dört ay önce (12 Ekim 1891) de uhdesine Anadolu Kazaskerliği payesi tevcih edildi.[17] Memuriyet hayatı boyunca dördüncü (1862), üçüncü

12 "Havadisat-ı Dahiliye", *Tasvir-i efkâr*, nr. 586, 11 Muharrem 1285-4 Mayıs 1868, s. 1; Orhan Özdeş, "Danıştayın Tarihçesi", *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, Ank. 1968, s. 63; *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, (Haz. Münir Aktepe), 1989, c. XII, s. 9; Şûra-yı Devlet'te ibkası (1871) için: Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi, *age.*, Ankara, 1990, c. XII, s. 28.

13 Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi, *age.*, c. XII, s. 43.

14 Ebü'l-ulâ Mardin, *age.*, s. 162-163; Hulûsi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İst. 1986, s. 72.

15 Hasan Basri Erk, *age.*, s. 255.

16 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan 1293-1877*, İst. 1954, c. II, s. 13.

17 Bir fikir verebilmek için M. Emin Efendi'nin maaşlarını sicilinden aktarıyoruz: Şûra-yı Devlet'le 7.500 kuruş ilâveten 600 kuruş arpalık (Temmuz 1874), arpalığın aylık 1.000 kuruşa yükseltilmesi

(Ocak 1869), ikinci (16 Mart 1876), birinci rütbeden (12 Ekim 1891) Mecidî nişanları ve İran hükûmeti tarafından da Şîr-ü Hurşid nişanı ihsan buyurulan Mehmed Emin Efendi 14 Şubat 1892 Pazar günü İstanbul'da irtihâl eyledi.[18] Ebedî istirahatgâhı Eyüb Sultan Camii haziresine, hepsi de kendisinden önce dâr-ı bekâya azimet etmiş bulunan kerimesi Esma Hanım (h. 1296), mahdumu müderrisin-i kiramdan Abdülvehhab Efendi (h. 1298) ve refikası Kâmile Hanım'ın (h. 1299) kabirleri yanına defn olundu.[19]

Mezartaşı kitabesi şudur:

Huvelhayyülbâki-Sudûr-i izâmdan ve Meclis-i Âyân âzâsından Bağdadî merhum ve mağfürünleh el-hac Muhammed Emin Efendi hazretlerinin rûhiçün rızaenlillâh el-Fatiha, 14 Recep 1309, Cumartesi gecesi.

Dergâh, nr. 3, Mart-Nisan 1995, s. 558-564.

(Ocak 1878), Âyân azalığında 10.000 kuruş, 12 Eylül 1879'da 9.000 kuruşa tenzil; Arpalığın 700 kuruşa tenzili (14 Mart 1880), Âyân maaşının 7.250 kuruşa tenzili (14 Mart 1880), Arpalık maaşı olduğu için maaşının 6.650 kuruşa tenzili (14 Mart 1880).

18 Mehmed Emin Efendi'nin ölüm tarihi *Sicil*'de 15 Receb 1309; İsmet Sungurbey'in *Huzur Dersleri* (Ebül'ulâ Mardin, İst. 1966, c. II-III, s. 822, dipnot) kitabına yazdığı ekte bildirdiğine göre 14 Recep 1309 Cumartesi gecesidir ki yine milâdî karşılığı 14 Şubat 1892 Pazar gününe tesadüf etmektedir. İşaret edilen diğer mehazlarda ölüm senesi olarak 1891 verilmektedir.

19 M. Emin Efendi'nin İstanbul'da öldüğüne önce H. B. Erk (*age.*, s. 255) tarafından işaret edilmiştir. Ancak mezartaşı kitabesini ve ailenin diğer fertleri hakkındaki bilgileri Prof. Dr. İsmet Sungurbey'in işaret edilen eklerine borçluyuz. Yine Sungurbey'in ekine göre M. Emin Efendi'nin diğer oğlu Bağdat müftülerinden ve belediye reislerinden Said Efendi, oğlu Mekteb-i Nüvvab ve Medresetü'l Kuzzat müdür muavinlerinden ve Mecelle müderrislerinden Mehmed Şakir, onun oğlu da avukat Esad Kâhya'dır. Sungurbey, M. Emin Efendi'nin bir fotoğrafını da neşretmiştir. Bu arada *Resimli Kitab*'ta (nr. 4. Kânun-ı evvel 1324, s. 309) Ahmed Hilmi ile Tahir Efendi'nin resmi arasında bulunan M. Emin Efendi'nin resmi'nin altına yanlışlıkla Ahmet Hilmi'nin; Ahmed Hilmi'ninkinin altına ise M. Emin Efendi'nin isminin yazıldığına dikkati çekmektedir.

KEMAHLI ŞEYH İBRAHİM HAKKI'NIN SERENCAMI

II. Meşrutiyet devrinde bir kitabı yasaklanarak memleketi Kemah'a sürülen ve eceliyle ölümünü takiben İstiklâl Mahkemesi kararıyla cesedinin mezardan çıkarılarak asıldığına dair hakkında dedikodu çıkarılan Erzincan Mevlevîhânesi Postnîşini Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi, hiç şüphesiz, yakın tarihimizin tanınması gereken şahsiyetleri arasındadır.

İbrahim Hakkı, Erzincan'a bağlı Kemah kazasının, sonradan Parmakkaya ismi verilen Müşekrek köyünde 1275'te (Rumî-senenin ilk günü 12 Mart 1859'dur) dünyaya geldi.[1]

Kendi ifadesine göre künyesi Şeyh Ebû'l-Kemal el-Kemahî İbrahim Hakkı bir Hasan bin İbrahim bin Süleyman bir Abdülganî el-Arabî'dir. Annesi Fatma Kamer Hatun'dur.[2]

Tahsiline yedi sekiz yaşlarında iken hocası el-Hacc Feyzullah Efendi'nin derslerine devamla başladı.[3] Hocasının, köyünden ayrılıp Erzincan'a taşınması üzerine, İbrahim Hakkı da Erzincan'a gitti. Bu sırada hocasının İstanbul'dan icazet alarak Erzincan'a gelen oğlu Mustafa Zühdî Efendi'nin derslerine devam etti ve icazet almaya muvaffak oldu. Bu meyanda eser yazacak derecede Arapça ve Farsça da öğrendi.

İ. Hakkı birçok defa Hacc'a gitti. Bu esnada Şam ve Mısır ulemasından da ilim tahsil ederek tefsir, hadis ve tasavvuf sahasındaki bilgisini derinleştirdi. İlk defa 1299 senesi ramazanında (17 Temmuz - 15 Ağustos 1882) İzmir'den gittiği Hacc'da Hacc'ın usûlüne (menhasık-hacc) dair Arapça, Farsça ve Türkçe izahat-

1 Şeyh İ. Hakkı'nın doğum senesini ve ölüm tarihini, *Kemahlı Alimler* adıyla bir kitap hazırlayan Tarihçi Ömer Menekşe dostuma borçluyum.

2 Bu künyeyi kendi eserlerinde vermektedir: Meselâ bk.: *Şemsü'l-İrşad li-Sultan Reşad*, Dersaadet, 1329, s. 4, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası.

3 Hayatına dair bilgiler için bkz. *Divan-ı Ebu'l-Kemal*, İstanbul, 1324 (1908), s. 82-84; divanının 1906'da basıldığını yazan Tahir Erdoğan Şahin (Erzincan Tarihi, Erzincan, 1987 s. 275) yanılmaktadır. Vehbi Cem Aşkun (*Terzibaba ve Erzincan Şairleri*, Balıkesir, 1956, s. 53-54) divandaki bilgileri nakletmektedir.

ta bulunması Mekke ulemasını hayrette bırakmıştı. Bu meyanda şöhreti yayılan İ. Hakkı, İzmir, Bursa, Sivas, Trabzon gibi birbirinden ve Erzincan'dan çok uzak şehirlere de ramazanlarda dâvet olunmuş, sohbetleri büyük alâka görmüştü. 1313 Zilhicesinde (14 Mayıs - 11 Haziran 1896) Konya'yı ziyaretinde kendisine sikke ve hilât giydirilmesinden altı sene sonra, yüzyirmi senedir metruk ve sönük bir hâlde bulunan Erzincan Mevlevîhânesi'nin ihya ve imarına, 1319 saferinde (20 Mayıs - 17 Haziran 1901) memur edildi. Dergâhın bitişiğine yedi odalı bir Darü'l-Mesnevî; memleketi Kemah'a da onüç odalı bir medrese inşasına muvaffak oldu. Medreseye, büyük oğlu Mehmed Kemaleddin'e izafeten Kemaliye ismini vermişti.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Erzincan Mevlevîhânesi'nin evkafa dair işlerini takip etmek için 1328 Şabanında (8 Ağustos -5 Eylül 1910) İstanbul'a gelen İ. Hakkı, aynı ayın son cumasında (2 Eylül 1910) namazdan sonra devrin padişahı Mehmed Reşad ile Şeyhülislâm Musa Kazım'ın ve devlet adamları ile ulemânın da huzurunda, Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii'nde, Mesnevî okumuş ve bilâhare bir müddet daha bu şehirde kalmıştır.[4]

1910-1011 kışında, 1911 senesinin ilk aylarında "Erzincan Mevlevîhânesi Postnişîni Kemahî Ebû'l-Kemal İbrahim Hakkı" imzasıyla İstanbul'da 1329'da (Hicrî seninin ilk günü 2 Ocak 1911), *Şemsü'l-İrşad li-Sultan Reşad* ismiyle basılan 32 sayfalık risâle siyasetin havasını birdenbire ısıtmış ve müellifi İ. Hakkı'yı Erzincan'daki postundan doğum yeri Kemah'a savurmuştur. Aynı risalede ifade ettiğine göre (s. 5) 15 sene önce yine Sinan Paşa Camii'ndeki bir va'zından ötürü birinci defa olarak Erzincan'a sürgün edilerek mecburî ikamete tâbi tutulmuştur.

İ. Hakkı'nın, "tertip eylediği risâle ile Meşrutiyet-i idare aleyhinde birçok telkinat-ı müheyyicede bulunduğu" anlaşıldığından Mülkî Ceza Kanununun 55. ve 66. maddeleri mucibince, Divan-ı Harb-i Örfi tarafından müebbeden nefyine (sürgün) karar verilmiştir (5 Nisan 1911).[5] Harbiye Nezareti Dahiliye Nezaretine mahkeme kararını göndererek gereğinin yapılmasını istemişti (15 Nisan). Bu arada Emniyet-i Umumîye Müdüriyeti ile Merkez Kumandanlığı da vaziyetten haberdar edilmiştir.[6]

Kemah'a sürgün edilmesinin üzerinden daha bir ay geçmeden kaymakamlığa verdiği 20 Mayıs 1911 tarihli istidasında İ. Hakkı, bir seneden beri ayrı kalmış olduğu Erzincan'daki evinin işlerinin yüzüstü kalmış olduğunu, alacak ve

4 *Şemsü'l-İrşad*, s. 4-5; Ahmet Kemal (Üçok) tanıdığı Mesnevihânlar arasında "Erzincan Şeyhi İbrahim Dede" ismiyle İ. Hakkı'yı da zikretmektedir: *Görüp İşittiklerim*, Çankırı, 1936, c. 5, s. 27.

5 *BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41*, Sıra Nu. 3 Ceza Kanununun 55. maddesi "Devlet-i Aliyenin emniyet-i dahiliyesini ihlal eden cinayet ve cünhalar" 60. madde ise şifahî veya yazılı neşriyat yolu ile halkı tahrik hakkındadır.

6 *BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41*, Sıra Nu. 3.

verecek işlerinin bulunduğunu ifade ederek, bu gibi işlerinin tesviyesi ve iaşesi için ailesi tarafından kat'î bir şekilde çağrıldığından ötürü şimdilik bir müddetcik de olsa muvakkaten Erzincan'a avdeti bâbında ruhsat istiyordu. Kemah Kaymakamı İbrahim Hüsnü bin Şerif, Erzincan mutasarrıflığına gönderdiği yazıdaki mütalâası da yine Şeyh'in arzusuna daha kuvvetli bir mesnet teşkil ediyordu. Kaymakama göre evvelce Kemah'ta bulunan Şeyh bâzılarının kendisine gücenmelerine ve kırılmalarına sebep olduğu için hâlâ aleyhinde bulunanlar vardı. Bu sebeple bir düşmanlık ve kötülük kapısı açılırsa bunun sayısız mahzuru bahis mevzuu olabilirdi. Diğer taraftan ailesinin Erzincan'da, kendisinin Kemah'ta zaruret ve müzayaka içinde bırakılmalarından müteessir olan Şeyh'in selâmeti bakımından ve zabıta kuvvetinin kifayetsizliğinden dolayı kolayca firar edebileceği de hatıra geliyordu. Binaenaleyh şimdilik muvakkaten de olsa avdeti için izin verilebilirdi (2 Haziran 1911).[7]

Bu gerekçeleri isabetli ve mantıkî olarak kabul eden Erzincan Mutasarrıfı Esad Rauf Bey, kaymakamın tahriratını aynen Erzurum valiliğine takdim etmiş ise de (10 Haziran 1911) gidişat birdenbire tersine dönmüştür.[8] Vali Mehmed Hilâl Bey'e göre mutasarrıflık, kaymakamlığın tahrirat meâlini tasvip ederek kendisine göndermişti. Halbuki, sözün doğrusu, gerçek çok farklıydı. Devre çıktığında uğradığı Kemah'ta Şeyh Efendi ile de görüşmüş, uğradığı ebedî sürgün (nefy-i müebbet) cezasından uslanmadığını anlamıştı. "*Kemah'ta alâkası olmadığı için orada bırakılması caiz olamayacağı gibi Erzincan'da da senelerce Mevlevî dergâhı postnişînliğinde bulunarak pek çoklarıyla ülfet ve insiyet hâsıl etmiş olmasına binaen mıntıkasının Erzincan'a tahvilini mahzurdan salim addedilemeyeceğinden merkumun diğer bir vilâyete nefyi hususunda müsaade buyurulması ve bâdema bu suretle gönderilecek eşhas hakkında*" malûmat verilmesi lüzûmunun Emniyet-i Umumîye müdüriyetine tebliğini Dahiliye Nezareti'nden istirham ediyordu (17 Haziran 1911).[9] Vali bir müddet sonra bu arızasına ek olarak Dahiliye'ye gönderdiği telgrafla (7 Temmuz 1911) Şeyh'in yeni taleplerini bildirmek zorunda kalmıştı. Şeyh, muteber kefalete rabt ile Erzincan'a gelmesine ve artık postnişîn de olmadığı için, geçimini temin maksadıyla seyahatine izin verilmesini istiyordu. Şayet kalebent ise altı nüfuslu ailesinin iaşesini hükümetten bekliyordu. Valiliğin mütalâası ise yine aynıydı.[10]

Ancak Vali gibi düşünmeyenler ve Şeyh için çırpınanlar da vardı. İlk şaşkınlık geçer geçmez bütün Erzincan'ın hissiyatına ve teessürüne mümessil olanlar Sadâret'e ilk istidayı gönderdiler (8 Temmuz 1911). Şeyh sahipsiz değildi. Vali'nin de ifade ettiği gibi "*pek çoklarıyla ülfet ve ünsiyet hâsıl*" ve pekçok gönül

7 *BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41*, Sıra Nu. 3.
8 *BOA, DH-SYS Dosya Nu.41*, Sıra Nu. 3.
9 *BOA, DH-SYS Dosya Nu.41*, Sıra Nu. 3.
10 *BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41*, Sıra Nu. 3.

fethetmişti ve pek çok kalbi kendine bağlamıştı.

İstidaya göre "*mümaileyh haddizatında selim't-tab, müstakimü'l-efkâr, nadirü'l-emâsil, âlim ve fâzıl dâiyandan*" idi. "Cezbe-i hâli ve tebliğdeki istiğrakı mensubat-ı mahfiyeye müstenid olmayan gayriihtiyarî telifi düçar-ı mesaib etmiş ve bu ise kendisine bir ders-i ibret" olmuştu. Artık tebliğinde itidâl vardı ve Meşrutiyet hilâfına hareketi bahis mevzuu değildi. Bunun içindir ki kusurunun affı ve düştüğü girdaptan kurtarılması hususunda gereken delâlet ve inayet, Sadrâzamdan, umum Erzincan ahalisi adına, istirham olunuyordu. İstidanın altında dikkate değer imzalar vardı: Şeyh Fehmi Efendizâde Ahmed Fevzi, Kadirî hülefasından Mehmed Ârif, Nakşibendî hülefasından Mehmed Müştak, Müftü Dairesi Müdürü ve üç tüccar: İbrahim Rıfat ibn Şerif, es-Seyid Mehmed Kâmil, Mehmed Tayyib.[11]

İstidaya bir cevap gelmemesi cesaretleri kırmamış, bu defa 22 Temmuz'da Dahiliye Nezareti'ne, bir sureti de Meşihat Makamı'na gönderilen, bir telgraf çekilerek aynı talepler, yine aynı kararlılıkla, bu defa İyd-i Millî (23 Temmuz Bayramı) hürmetine ve Erzincan'da bîkes kalan çocukları lisanından istirham olunmuştu. Erzincan ve tabiî temsilcileri, Divan-ı Harb-i Örfi'ye karşı yekvücut olmuş, üç lisanda şiir yazan, biraz meczup, daha çok cazip olan cerbezeli sohbetleriyle gönüllere giren bu Mevlevî Şeyhi'ni ısrarla talep ediyordu. Telgrafın altında da nerdeyse aynı temsilcilerin imzaları vardı; Şeyh Fehmi Efendizâde Ahmed Fevzi, Nakşi Şeyhi Sami, Kadirî Şeyhi Mehmed, ulemâdan Ömer Lütfi, ulemadan Mehmed Müştak, tüccardan Kâmil."

Meşrutiyet postunun yeni sahiplerine karşı postunu koruyan Mevlevî Şeyhi Harb-i Umumî'de, Cihad-ı Mukaddes ilânından (14 Kasım 1914) sonra, bu defa kendi rızasıyla, Erzincan'ı terk etti ve Cihad davetine katıldı. Cihad hakkındaki yolculuğunu ve heyecanlarını anlattığı risâlesine yine Sultan Reşad'a izaleten bir isim verdi: *Tuhfetü'r-Reşad fi Fezaili'l-Cihad* (11 s.).[12]

Cezasının affından sonra da heyecanından birşey kaybetmeyen İ. Hakkı, 11 Ocak 1915 Pazartesi günü Cihad için Kanal Seferine (Mısır) katılmak üzere Mevlevîhâne'den Mevlevî gönüllüleriyle hareket etti. Bu esnada altı yaşında bulunan oğlu Abdülbâki'nin sağ elinde kılıç, sol elinde Sancağ-ı Resûl bulunuyor; naatlar okunuyor, tekbir getiriliyordu. Gönüllüler, Askerî Saray Meydanından onbinden fazla cemaat tarafından selâmet duaları okunarak yolcu edildiler.

Mevlevî gönüllülerini Kemah'ta halk ve ünlü Sağırzâde Ailesi karşıladı. Eğin'de yine aynı alâkayı gören gönüllüler Harput'ta Sağırzâde Ailesi'nden Vali

11 *BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41*, Sıra Nu. 3.

12 11 sayfalık risâlesinin basıldığı yer ve senesi üzerinde kayıtlı değildir. Harf şekline bakılırsa Şam veya Halep'te basılmış olmalıdır. İçinde *Cennetü'l-Mücahidin* adıyla Arapça (s. 8) ve Türkçe (s. 9) iki kısım bulunmaktadır. Fiatı bir kuruştur.

Sâbit (Sağıroğlu) Bey tarafından iltifak ve ikram gördükten sonra, büyük alkışlarla karşılanıp uğurlandıkları şehirlerden; ezcümle Arapgir, Malatya, Antep, Kilis ve Halep'ten ve bunlara bağlı nahiye ve köylerden geçerek 1915 senesinin Şubat ayı içinde Şam'a geldiler.[13]

Gönüllülerin Kanal Seferi'nde neler yaptıkları ve Şeyh İbrahim Hakkı'nın son seneleri hakkında tek bildiğimiz Kemah'a sürülmesine sebep olan risâlesi *Şemsü'l-İrşad li-Sultan Reşad*'ın (Ank. 1339, 26 s., İkaz Matbaası) yeniden basıldığı hakkındadır. Ancak bu baskının nasıl bir aksisadası olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz.[14]

Şeyh İbrahim Hakkı gerçekten de dikkate değer bir şahsiyetti. Türkçe, Arapça ve Farsça manzum ve mensur eserler yazmış ve bunların bir kısmını da bastırmıştı. Yaşadığı mâceralı hayatı olmasa bile sadece bu eserleri dolayısıyla bile hayatı tetkike değer görünmektedir.

Divanındaki bir şiiri (Sâkinâme-i Hakkı) iç dünyasının bir tercümanı olarak nakledilebilir:

Sâkiyâ sun şevkile peymaneler gelsin bize
Bâde-i aşk nûş eden mestâneler gelsin bize

Boynuna seng-i melâmetler hamayil eyleyip
Kûşe kûşe çağrışan divâneler gelsin bize

Varlığın yokluğa verip kendisin mahveyleyen
Mesken-i Uşşâk olan virâneler gelsin bize

Âşıkım mâşuk dilinden âleme saldım salâ
Can u başın terk eden merdâneler gelsin bize

Hakkıyâ Hakka buyurmuş Pirîmiz Molla-yı Rum
Câh u cennet bilmeyen atşâneler gelsin bize

İbrahim Hakkı altmış beş yaşının içinde, en büyük acı ile karşılaşmadan, yâni Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasından (2 Eylül 1925) onbir ay önce, 14 Ekim 1924'te (15 Rebiyü'l-evvel 1343) Erzincan'da dâr-ı ukbaya sefer etti ve Terzi Baba Kabristanı'nda taife-i hâmûşâna katıldı.

13 Yolculuğun hikâyesi için: *Tuhfetü'r-Reşad fi Fezaili'l-Cihad*, s. 2-5; Mevlevî gönüllüleri hakkında bir yazı için: Hâfız İbrahim, "Cihat Hatıralarından: Bir Ketibe-i İclâl-Mevlevi Gönüllüleri", *Sebilür-reşad*, nr. 327, 5 Şubat 1330, s. 115-117.

14 Kitabın üzerindeki sene hicrî olmalıdır. 1923 senesi ortamında yâni mâli 1339'da basılmış olması mâ'kul görünmemektedir.

Ancak Mevlevî Şeyhi'nin çilesi bundan sonra da devam etmiş; önce mahkemede, rüyasında Peygamber Efendimizi gördüğü için, müdafaasını okumaktan vazgeçtiği ve ertesi gün de vefat ettiği, gerçeğin tespiti için mezarının açılıp kapatıldığı yazılmıştır.[15]

İrtihâlinden yetmiş sene sonra ise hakkındaki dedikodular tam bir faciaya tahvil edilmiş ve bu defa 1926 senesinin ikinci yarısında şahit veya seyirci sıfatıyla muhatap bile olmadığı İstiklal Mahkemesi tarafından, hayatında ele geçirilemediği için, gömüldükten sonra mezarından cesedinin nasıl çıkarılıp asıldığına dair tafsilâtlı ve teferruatlı sayfalar[16] ve senaryolar[17] yazılmıştır. "Böylesi bir zulme Dünya tanık olmadı" başlığı[18] altındaki acıklı sayfalarda bulunmayan tek şey gerçeğin kırıntısıdır ve bu en büyük teselli vesiledir. Bu başlıktan alınabilecek bir ilhamla son söz olarak şu söylenebilir: Orhun Âbideleri'nden, yâni Türkçe'nin harflere geçirildiği tarihten bu yana Türk lisanıyla bu denli bir tarihî yalan yazılmamıştır.[19]

Türk Yurdu, nr. 110, Ekim 1996, s. 3-7.

15 Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi*, Erzincan, 1987 s. 275-276; İbrahim Hakkı Merhum'un kitabesi okunmayan mezar taşı resmi bu kitapta (s. 291) bulunmaktadır.

16 Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din ve Devlet İlişkileri*, Ankara, 1991, s. 31-34. 21. baskı yapan kitapta İ. Hakkı'nın sürgününe sebep olan kitabın ismi yanlıştır: *Şemsü'l İrya ila Sultan Reşad*. Bu yanlışın ilk sahibi T. E. Şahin'dir (*age*., s. 275).

17 İbrahim Hakkı'nın cesedinin asılması efsânesi *Bize Nasıl Kıydınız?* isimli bir filme de sermaye olmuştur. Senaryo Emine Şenlikoğlu imzasını taşımaktadır.

18 Başlık H. H. Ceylan'ındır (*age*., s. 31).

19 İ. Hakkı'nın gördüğümüz son manzum eseri Farsça'dır. *Pend-i Pesendide der Fezail-i Rûze* isimli kitabın (s. 36) baskı yeri ve senesine işaret edilmemiştir. Matbu ve gayri matbu eserlerinin bir listesi *Şemsü'l İrşad li-Sultan Reşad* isimli eserinin 1339'da basılan nüshasının iç kapağında verilmiştir. Sürgününe sebep olan bu sonunucu kitap için müstakil bir yazı yazmayı düşündüğümüz için hakkında bilgi vermedik.

Mektupçu, Mutasavvıf, Yazar, Şair
SADIK VİCDANÎ

Geçen asrın ikinci yarısında devlet teşkilâtı yeniden düzenlenirken ortaya çıkan memuriyetlerden biri de mektupçuluk oldu. 7 Kasım 1864 tarihli kanunla ihdas edilen mektupçuluğun vazifeleri hakkındaki 9. madde şuydu: "Vilâyetin umûr-ı umumîye-i tahririyesi, Vilâyet Mektupçusu unvanıyla taraf-ı devletten mansûb bir memura muhavvel olup ve maiyetinde bir tahrirat kalemi bulunup dairenin kâffe-i mekâtibât-ı resmiyesi ve evrakının ve kuyûdunun muhafazası bu vasıta ile icra kılınacak ve vilâyette bir matbaa olup mektupçuluğun zîr-i idaresinde bulunacaktır."[1] Vilâyet teşkilâtının mühim bir unsuru hüviyetiyle ilk defa ihdas edilen vilâyet matbaaları da görüldüğü gibi mektupçuların idaresine veriliyordu. 21 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumîye-i Vilâyet matbaaları da görüldüğü gibi mektupçuların idaresine veriliyordu. 21 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumîye-i Vilâyet Nizamnâmesi, mektupçuluk hakkında 3 madde ile daha açık ve teferruatlı hükümler getirmiştir[2]. 19. madde gereğince maiyetindeki bir evrak müdürü vasıtasıyla "umûr-ı kuyûdiyeyi" cem ve muhafaza işlerini ifa edecekti. Vilâyet matbaasının idaresi ile vilâyet gazetesine konulacak resmî ve gayrıresmî yazıların müsveddelerinin tanzimi ve tetkiki işi de mektupçunun başlıca ve en mühim vazifeleri arasındaydı. Nihayet "mektupçu mektûbî-i vilâyet kaleminden kaleme alınacak müsevvedâtı mektûbî muavinin imzasıyla kabul ve kendisi rü'yet ve tashih veya re'sen tanzim ettiği kâffe-i müsevvedâta imzasını vaz" eyleyecekti (md. 20).

Vilâyet teşkilâtında gerçekten de mühim vazifeler yüklenen ve âdeta gölge vali vazifesi gören, protokolde ise üçüncü veya dördüncü sırada bulunan mektupçular ve mektupçuluk hakkında dikkatimizi çeken bir tetkike sahip değiliz. Halbuki mektupçular arasında matbuat ve edebiyat âlemimizde her zaman için bir yeri ve değeri olduğuna inandığımız simalar bulunmaktadır. Mehmed Ebussü-

1 *Düstur I*, İst. 1289, c. 1, s. 609.
2 *Age.*, s. 630.

reyya Sami, Zeki Megamiz ve hakkında resmî kayıtlara dayanarak bilgi vermeye çalıştığımız Sadık Vicdanî bunlar arasında ilk akla gelenlerdir. Mektupçuluğun son ünlü ismi olarak hatıra, Osman Nuri Ergin (1882-1961) gelmektedir.

1. Doğumu ve tahsil hayatı

Ebu Rıdvan Mustafa Sadık Vicdanî, Ziraat Bankası Kastamonu şubesi idare meclisi kâtibi Kayıkçızâde Mustafa Sadık Efendi'nin oğlu olarak 9 Kasım 1866 (28 Teşrin-i evvel 1282) tarihinde Safranbolu'da dünyaya geldi[3].

Sıbyan Mektebi'nde "mukaddemât-ı ulûm-ı diniyye ve Kastamonu Rüştiyesi'nde mürettep dersleri tahsil" etti. Sülüs ve nesih hatlarından icazet aldı. Nakşî Şeyhi "Kastamonulu Ahmed Mahir Efendi'den ulûm-ı aliye ve âliyeyi" tahsilden sonra aldığı Zilkade 1310/1893 tarihli icazetnâme onun tasavvuf sahasındaki eserlerinin ilk habercisi sayılabilir[4]. Ahmed Mahir Efendi'nin Sadık Vicdanî üzerinde, bu bakımdan, en büyük tesiri yapmış olduğunu düşünmek gerekir.

2. Memuriyet hayatı

Onun henüz çocukluk çağında 14 yaşında iken 13 Temmuz 1880 (1 Temmuz 1296) tarihinde başlayan memuriyet hayatı geniş imparatorluk coğrafyasının değişik ve birbirinden uzak yerlerinde devam etmiş ve İstiklâl Harbi sonrasında nihayet bulmuştur. Aynı zamanda devrin hâkim bürokratik geleneği icabı, birçok ilâve vazifeler de almıştır ki bunlardan maarif sahasında olanlaıını ayrı bir paragraf hâlinde ifade etmek gerekir.

3 Sadık Vicdanî hakkında bilgi veren üç kaynak:
a) Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir*, Kastamonu, 1980, s. 54-55.
b) Nuri Akbayar, "Kayıkçıoğlu, Sadık Vicdanî", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, c. V, s. 237.
c) İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İst. 1969, c. 3, s. 1637-39.
Elinizdeki yazı şu iki mühim kaynağa dayanıyor:
a) BOA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri*, nu. 42, s. 367 ve nu. 80, s. 455. Buradaki sicili 12 Ocak 1913'te Ankara Tahrirat Müdürlüğü'ne tayinine kadar kayıtlıdır.
b) *İçişleri Bakanlığı Sicil Dosyaları*, nu. 1282. Memuriyet hayatına dair birçok evrakı da ihtiva eden bu dosyadaki sicili 28 Temmuz 1919'da Hüdavendigâr Mektupçuluğu'na tayini gününe kadar gelmektedir. Daha sonrası için de bazı evrak bulunmaktadır.

4 Ulemadan, mutasavvıf ve II. Meşrutiyet devri Kastamonu mebuslarından Ahmed Mahir Efendi için: Abdülkerim Abdülkadiroğlu, "Ahmed Mahir Efendi'nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcazetnâmeler ve Üç Eseri ile Elyazısı Hatırat Üzerine Notlar" ve Tahsin Önemli. "Ahmet Mahir Efendi'nin Hikemiyat Şerhi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu-Tebliğler*, Ank. 1989, s. 71-82, 83-89; İbnülemin M. Kemal İnal, *age.*, İst. 1969, c. 2, 897-99; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 1986, c. VI, s. 113; İ. Alaaddin Gövsa, *Türk Meşhurları*, İst. 1946, s. 231.

İlk defa Kastamonu vilâyeti İstinaf Mahkemesi kalemine mülâzemetle işe başlamış, yâni Bâbıâlî tabiriyle "kaleme çerağ" olmuştu. 13 Ocak 1882'de ise 300 kuruş maaşla aynı mahkemenin ceza dairesinde zabıt kâtipliğine başladı. 9 Şubat-12 Ekim 1885 günlerinde hasbî olarak ilâveten Meclis-i İdare-i Vilâyet müdde-i umumiliği vekâletinde bulunmuştur.

22 Mart 1888'de 320 kuruş maaşla Mektubî-i Vilâyet Kalemi müsevvitliğine geçen Sadık Vicdanî bir ömür verdiği mektupçuluk mesleğine böylece girmiş oluyordu. 3 Eylül'de ise yine hasbî olarak ikinci defa Meclis-i İdare Vilâyet müdde-i umumiliği ek memuriyet olarak verildi; maaşı 16 Ekim 1890'da 60, 13 Ağustos 1891'de 20, 13 Ocak 1892'de 80 kuruş miktarında yapılan zamlarla 480 kuruşa yükseltildi. 22 Kasım 1891-15 Ocak 1892 tarihleri arasında aynı kalemin mümeyyizliğinde istihdam edildi. İlk defa olarak 22 Muharrem 1310/1892'de kendisine rütbe-i sâlise tevcih buyurulmuştur. 13 Mart 1894'te maaşı 500 kuruş artırılarak vilâyet gazetesi'nin sermuharrirliği ilâveten uhdesine verilmiş, 23 Ocak 1895'te muharrirlik maaşı 600 kuruşa çıkarılmıştır. Bu arada 22 Ocak 1895 tarihinde 1.000 kuruş maaşla Mektubî Kalemi müharrirliğine nakloîundu ve Meclis-i İdare-i Vilâyet müdde-i umumiliğini de fahrî olarak yürüttü. 12 Şubat 1897 tarihli yazı ile Manastır vilâyetindeki Görice Sancağı tahrirat müdürlüğüne naklolunması üzerine memuriyetin Kastamonu'da başlamış olan ilk devresi ve bu arada 13 Mart 1894'te tayin edildiği vilâyet gazetesi sermuharrirliği resmen hitama ermiş oluyordu.

Vilâyet Mektupçuluğu'ndan yazılan mülâhazada "halûk ve müstakîm ve vazifesini ifaya muktedir ve terfi ve terakkiye lâyık erbab-ı zekâ ve rü'yetten olduğu"; valilik tarafından ise "ehliyet ve iktidarı meşhud ve umûr-ı memûresinde kusur ve fütûr göstermeyerek ibrâz-ı hüsnü hizmet etmekte olduğu ve her suretle şemâil-i cemileyi haiz" bulunduğu ifade edilmektedir.

Kastamonu'daki vazifelerinden fiilen 3 Mart 1897'de ayrılan Sadık Vicdanî, 1193 kuruş harcırah alarak bu şehirden ayrıldı ve 9 Mayıs'ta Görice'deki yeni vazifesine başladı. Tahrirat müdürlüğü, vilâyetlerde bulunan mektupçuluğun sancaklardaki muadiliydi. Yeni memuriyetine başladığı günlere tesadüf eden umumî tensikatta (13 Mart 1897) maaşı 1.250'den 1.125 kuruşa tenzil edilmişti.

Görice'de bulunduğu esnada yeni vazifeler de almış, bu cümleden olmak üzere 13 Temmuz-20 Ağustos günlerinde Kolonya, 23 Ağustos-4 Eylül devresinde ise İstarve kazalarının âşârının müzayede ve ihalelerine memur edilmiştir. Kolonya için 60 kuruş yevmiye, 88 kuruş harcırah; İstarve için ise 60 kuruş yevmiye 77 kuruş harcırah verilmiş ve âşârı lâyıkı bedeliyle gereği gibi topladığı, Kosova valiliğince 4 Eylül 1897 gün ve 325 numaralı tahriratla ifade edilmiştir. 14 Zilkade 1316/1899'da kendisine, vazifesini gereği gibi ifa etmede gösterdiği gayretlerden ötürü rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi tevcih buyurulmuştu.

Bilhassa Arnavutlar arasında asırlardır gerçek mânâda da kanayan bir yara olan kan gütme âdetinin ortadan kaldırılması için Musalaha-i Dem Komisyonları kurulmuştu. Görice'deki komisyon onun da ciddî ve tesirli çalışmalarla katıldığı anlaşılmaktadır.

İlkindeki başarılarından olsa gerektir ki, âşâr toplama hususunda daha sonra da kendisine vazife verilmiş, bu cümleden olmak üzere Kesriye'nin 1899; Komanova'nın 1900 senelerine ait âşârının tahsiline memur edilmiştir. İlkini 378.940, ikincisini ise 388.252 kuruş 15 para fazlasıyla toplamaya muvaffak olmuş; yine ilkinde 1.000 kuruş yevmiye, 132 kuruş harcırah, ikincisinde yine aynı miktar yevmiye ve 85 kuruş 30 para harcırah almıştır.

2 Mayıs 1900'de 1.620 kuruş maaşla Kosova vilâyeti Meclis-i İdare başkitabeti vazifesine başlayan Sadık Vicdanî'nin Görice Sancağı Tahrirat Müdürlüğü 9 Mayıs 1897'den 28 Nisan 1900 tarihine kadar hemen hemen üç sene sürmüş bulunuyordu. Yeni vazifesinde iken Komanova kazasının 1901 senesi âşârının toplanması işi yine ona verilmişti. Bu hizmetine karşılık 1.000 kuruş yevmiye ve 90 kuruş harcırahtan başka % 6 prim aldığı anlaşılmaktadır. Bu sıralarda kendisine (1318 Şaban gurresi/1900) 3. rütbeden nişan-ı âlî-i Osmanî ihsan ve 23 Muharrem 1319/1901'de rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemayizi tevcih buyurulmuştur.

Geçmiş hizmetlerinde gösterdiği liyakatten ötürü 7 Mayıs 1902'de, diğer iki namzede rağmen, 2.700 kuruş maaşla Basra vilâyeti mektupçuluğuna seçilen Sadık Vicdanî 20 Mayıs'ta Kosova vilâyeti Meclis-i İdare başkâtipliğinden fiilen ayrılarak 1 Ağustos'ta yeni memuriyetine başladı. Onun bu memuriyeti 16 Ocak 1904'te, anlaşılan unutulmayan çalışmalarından ötürü yeniden Rumeli'de bir başka vazifeye, Manastır vilâyeti mektupçuluğuna, aynı miktar maaşla tayinine kadar devam edebilmiştir. Ancak bu kısa müddet zarfında "mektupçuluk vazifesini dilhâh-ı âlî dairesinde hüsnü ifa etmekle beraber matbaa-yı vilâyet tatil-i muamelât edecek bir hâle gelmiş iken mûmaileyhin nezareti hasebiyle müddet-i mezkûre zarfında mesai ve ikdamât-ı fekalâdesi cihetiyle evrak-ı nakîsenin ikmali esbabının istikmâline kesb-i muvaffakıyet eylediği" anlaşılmaktadır.

10 Şubat 1904 tarihinde Basra mektupçuluğundan fiilen ayrılarak 21 Martta Manastır vilâyeti mektupçuluğuna başlayan Sadık Vicdanî'ye Basra'daki memuriyeti esnasında, inşası için iane toplamasında gösterdiği gayretlerden ötürü 18 Şaban 1320'de nikelden mamûl Hamidiye Hicaz Demiryolu madalyası ve 3. rütbeden Mecidî nişanı verilmiş; memuriyetteki takdire değer mesaisi dolayısıyla 14 Safer 1324/1906'da rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi tevcih buyurulmuş, maaşı ise 14 Ağustos 1907 tarihinde gerçekleştirilen tensikatta 3.000 kuruşa yükseltilmiştir.

Sadık Vicdanî Manastır mektupçuluğunun, Meşrutiyet'in ilânına takaddüm eden günlerinde memuriyet hayatının ilk kötü demlerini yaşadı. Rumeli Vilayât-ı Şâhâne Müfettişliği onun "muhaberâtı lâyıkıyla tetkik ve tesrîe itina etmediğin-

den bahisle ehliyet ve faaliyeti mücerreb mektupçulardan bir münasibiyle icra-yı becayiş lüzumuna dair" teklifte bulunmuş ve 11 Temmuz 1908'de 2.250 kuruş maaşla ve becayiş suretiyle Trabzon mektupçuluğuna nakline dair irade-i seniye sâdır olmuştur. Ancak bu resmî gerekçenin gizlediği gerçek sebeplerin neler olabileceği sualine makûl ve ikna edici cevaplar bulmak şimdilik mümkün değildir. 23 Temmuz'da Manastır'da Meşrutiyet'in ilânını müjdeleyen toplar, onun Rumeli'deki son memuriyetinin son gününü de, kaderinin garip ve talihsiz bir cilvesi olarak, mutsuz bir şekilde noktalıyordu. Bu, aynı zamanda onun, her devresi ayrı ayrı başarılarla dolu hadisesiz ve meselesiz bir memuriyet hayatının da hatimesi olmuştu.

11 Temmuz'da tayin edilmesine rağmen 1 Ekim'de Trabzon mektupçuluğu vazifesine başlayabildi. Ancak 28 Kasım'da herhalde izin veya istirahat mazeretiyle fiilen ayrılmak zorunda kaldı. 27 Ocak 1909 tarihinde ise "Manastır mektupçuluğunda bulunduğu sırada iktisab-ı hüsnü hizmet edemediği gibi memuriyet-i hâzırasında idamesi de sû-i tesir hâsıl" etmekte olduğu yolundaki Sicill-i Ahvâl-i Memurin Komisyonu mülâhazasına istinaden Dahiliye Nezareti'nin iş'ârı üzerine azli için irade-i seniye çıktı. Ancak Trabzon valiliği onun bu şehirdeki kısa memuriyeti hakkındaki tezkiyesinde "şâyan-ı muâhaze bir hâl ü hareketi bulunmadığı" yolunda bir mülâhaza bildirmiştir.

O zamana kadar "devletlûlerin germ-ü nigâhına" muhatap olan Sadık Vicdanî, Meşrutiyet'in ortaya çıkardığı yeni devletlûlerin, sebebini bilemediğimiz bir şekilde tasfiyeye müstahak bulundukları kalem erbabı yüksek memurlar arasına girmiştir. Nihayet 21 Ağustos 1909'da 750 kuruş mazuliyet maaşı bağlanmış; maaşı 14 Eylül'de 1.000, 22 Mayıs 1910'da 1.500, 14 Haziran 1911'de de 750 kuruş miktarında tesbit edilmiştir. Bu arada mazuliyetlere itirazen yazdığı dilekçesi üzerine Tetkik-i Tensikat Komisyonu tarafından "sinn-i mecburî-i tekaüde vâsıl olmadığı ve ifa-yı vazifeye muktedir olduğu ve mâni-i istihdam bir hâli bulunmadığı anlaşıldığından Tensık Komisyonu'nca hakkında verilen kararın keen lem-yekün addiyle cevaz-ı istihdamına" 20 Temmuz 1910 tarihinde karar verilmiştir.

Nihayet "imtidad-ı mazuliyetine ve ehliyetine" binaen 12 Ocak 1913'te Ankara vilâyeti Tahrirat Müdürlüğü'ne 2.500 kuruş maaşla tayin edilmiş ve 29 Ocak'ta işe başlamış, 1 Temmuz 1914 tarihine kadar Ankara Valiliği'ne humus (1/5 ek) maaşla vekâlet etmiştir. "Hüsnü hizmetine" binaen maaşı 2 Kasım 1914'te 3.000 kuruşa çıkarılmış, 1914'te 4-15 Mart, 1915'te 25-26 Temmuz ve 14 Ekim-28 Kasım, 1916'da 10-25 Mart, 1917'de 29 Mart-3 Mayıs ve yedinci defa olmak üzere 1 Kasım 1917-13 Şubat 1919 günlerinde Ankara Valiliği vekâletinde bulunmuştur. Vali vekâletinde iken 1917 senesi âşârının toplanmasında kayda değer yardımlarının görüldüğü Dahiliye Nezareti'nin 27 Mayıs 1918 tarih-

li yazısıyla ifade edilmiştir.

"Görülen lüzum üzerine yerine diğerinin tayin" edilmesinden ötürü 16 Nisan 1919'da Ankara'dan ayrılan Sadık Vicdanî'ye aynı gün 1500 kuruş mazuliyet maaşı bağlanmış, aynı zamanda "cevaz-ı istihdamına ve kendisi tûl müddet mektupçulukta bulunmuş ve umûr-ı idareye kesb-i rüsûh ve vukûf etmiş olmasına binaen açılacak bir mutasarrıflığa tayin kılınmak üzere isminin defter-i mahsusuna kaydına 7 Mayıs 335 (1919) tarihinde Encümen-i Müdîranca karar verilmiştir."

Mazuliyetinden kısa bir müddet sonra 28 Temmuz 1919'da Hüdavendigâr vilâyeti mektupçuluğuna tayin edilen Sadık Vicdanî, 10 Ağustos'ta vazifeye başlamıştır. "Görülen lüzum ve mecburiyet" dolayısıyla, 12 Mart 1921 tarihinde, yâni İstiklâl Harbi esnasında Bursa'nın işgali günlerinde bu vazifesinden ayrılarak İstanbul'a gelir. 1922 Haziranına kadar izinli sayılarak maaşları ödenir. 13 Mayıs 1923'te 1.500 kuruş mazuliyet, 1 Haziran 1925'ten itibaren de 1.822 kuruş emekli maaşı bağlanır. Bu arada 7 Mart 1925 tarihli dilekçesi ile yeni bir vazifeye tayinini istemiştir[5].

Onun, bilinen son memuriyeti Aydın Tasfiye Komisyonu âzâlığıydı.[6] Bu vazifeden emekliye ayrıldı ve 1939'da İstanbul'da Hakk'a yürüdü. Soyadı Kanunu çıktığında (1934) aile lakaplarını (Kayıkçıoğlu) soyadı olarak almıştı. Kendisine Manastır mektupçuluğu esnasında (10 Ramazan 1324) Coronne de Rumanie nişanı verilmişti.

İdarî sahadakiler kadar çok olmasa da maarifte de ek vazifeler alan Sadık Vicdanî ilk defa 6 Mart 1887'de 76 kuruş ek maaşla Kastamonu Mülkî Rüştiyesi'nde hüsnü hatt-ı Türkî muallimliğine tayin edilmiş, aynı senenin 6 Temmuz günü 320 kuruş ek maaşla aynı şehirdeki Askerî Rüştiye'nin (Mekteb-i Rüştiye-i Askerî) imlâ-yı Osmanî muallimliğine getirilmiş; ilkinden 12 Eylül'de istifa ederek ayrılmıştır.

3. Yazı hayatı ve eserleri

Memleketi Kastamonu'da 28 yaşında iken 13 Mart 1894'te vilâyet gazetesinin (Kastamonu) sermuharrirliğine getirilen Sadık Vicdanî'nin bir ömür boyu

5 *İçişleri Bakanlığı Sicil Dosyaları*, nu. 1282:
"İstanbul Vilayet-i Âliyesine,
"Müddet'i mazuliyetim ziyadece temadi etmiş olduğundan bir memuriyete tayinim hususun Dahiliye Vekâlet-i celilesine arz ve iş'âr buyurulmasını istida eylerim efendim. 7 Mart 341 Yusuf Paşa Çeşmesi civarında Yekta Efendi Sokağında 5 numaralı hânede mukîm Sâbık Bursa Mektupçusu Sadık Vicdanî"

6 Bu memuriyeti 3 nolu dipnotta verilen kaynakta (İbnülemin, Demircioğlu ve Akbayar) zikredilmesine rağmen gördüğümüz resmî evrakta kaydedilmemiştir.

süren velût bir yazı hayatı vardır. Mektupçuluk vazifesi gereği tayin edildiği yerdeki vilâyet gazetelerinin, tabiatıyla ilk muharriri de o olmuş ve birçok risâle ve kitap yazmış veya tertip ya da tercüme etmiştir. Bunlardan birçoğu mektupçuluktan ötürü idaresini deruhte ettiği vilayet matbaalarında basıldığı için, bir bakıma bazen birbirinden çok uzak diyarlarda devam eden uzun bir memuriyet hayatının işaret taşları olarak isimlendirilmeye lâyık yadigârları gibidirler. "Cihangir-i Endicanî" meüstearıyla da şiirleri vardır.

Baskı tarihi sırasına göre tesbit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1. *Perişan*, İst. 1308 (1891), 153 s.
2. *Nagamât-ı Vicdaniye*, Kastamonu 1312 (1894), 76 s.
3. *Cennedmekân Murad Han-ı Hâmis Hazretlerinin Hapis Hâli ve Son Vedaı*, İst. 1326 (1910), 15 s. (resimli).
4. *Berk-ı Feza*, İst. 1327 (1911), 16 s.
5. *Fihrist-i Kur'ân-ı Kerim*, İst. 1330 (1912), 27 s.
6. *Tefe'ülnâme-i İmam Suhreverdî*, İst. 1330 (1912), 79+1 s.
7. *Mahallât ve Kurâ Hey'ât-ı İhtiyariyesinin Bâhusus Muhtarların Kavanîn-i devlet ve Evâmir-i Hükümet ile Muayyen Vezâif-i Umumîyesini Câmi ve Muvazzah Talimatnâmedir*, Ank. 1329-1331 (1913), 111+3 s.
8. *Sadık Vicdânî'nin Türk Kardeşlerine Armağanı*, Ank. 1329-1332, 4 s. Ankara Matbaası.
9. *Neşide-i Cihad-ı Ekber*, Ank. 1330 (1914), 12 s.
10. *Dâstannâme-i Vicdanî*, Ank. 1330 (1914), 1. kitap 8 yaprak (tek taraflı), 2. kitap 8 yaprak.
11. *Gülbang-ı Cihad-ı Ekber*, Ank. 1333 (1915), 1 yaprak.
12. *Bayram Namazları*, İst. 1335-1337 (1919), 16 s.
13. *Cuma Namazı*, İst. 1335-1337 (1919), 16 s. 2. bs. İst. 1338-1340 (1922), 14 s.
14. *Parasız*, İst. 1337-1340 (1921), 10 s.
15. *Hitabiyyat* (8 Mart 1334 Cuma günü Ankara'da verilmiş dinî bir konferansın genişletilmiş şekli), Bursa 1336-1338 (1922), 56 s.
16. *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* (4 kitap):
    a) *Melâmîlik*, İst. 1338-1340 (1922), 111+1 s.
    b) *Kadiriyye Silsilenâmesi*, İst. 1338-1340 (1922), 84+1 s.
    c) *Halvetiye Silsilenâmesi*, İst. 1338-1340 (1922) 118+2 s.
    d) *Sûfî ve Tasavvuf*, İst. 1340-1342 (1924), 62+1 s.

17. *Hazreti Muhammed Aleyhi's-selâm Niçin Çok Evlendi,*[7] İst. 1928, 151 s.

Sadık Vicdanî bugün büyük ölçüde *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* kitap-dizisiyle tanınıyor. Hz. Peygamber'in niçin çok evlendiği konusunu işleyen önemli ve hacimli eseri ise, ancak mütehassısların bildiği ve kullandığı bir kaynaktır. En ünlü eserini tarikatlara tahsis eden Vicdanî, Kastamonulu Ahmed Mahir Efendi'nin de en azından tesir ve belki de teşvikiyle tasavvufla devamlı bir şekilde meşgul olmuş olmalıdır. Bu eseri böyle bir meşguliyetin delili ve ürünü sayılabilir. Diğer taraftan bu eser klâsik dinî kültür vasatında yetişmiş ve kendisi kalmış Osmanlı devri bir Türk aydının kaleminden tarikatlar hakkında söylenmiş son sözler olarak da kabul edilebilir (mi?). Ancak bu sözlerde devranın payını ve tesirini de gözönünde bulundurmak gerekir. Bu külliyatın yayımlanamayan 5. kitabı Bektaşîlik tarikatına ayrılmıştır ve yazma bir (tek) nüshası Enderun Kitabevi sahibi İsmail Özdoğan'da bulunmaktadır.

Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'de tarikat ve kolları anlatılırken genel olarak şöyle bir yol takip edilmiştir. Önce tarikatın kurucusunun hayatı silsilesinden başlayarak verilir, tarikatın âdâb-erkânı, yayılışı aktarılır. Ardından tarikatın kolları (kolların kolları...) tek tek ele alınır, kurucu şeyhlerinin hayatı ve varsa tarikata getirildiği yenilikler zikredilir. Yer yer kaynaklardaki bilgiler tenkide tâbi tutulur ve tercihler yapılır. Herhangi bir tasavvuf ıstılahı bir tarikat veya şeyhle irtifa kazanmışsa onun hakkında bilgiler verilir.

Külliyatın dili yazarı gibi dervişçe ve mütevazıdır. Fakat satırlara inildiği zaman hemen bütün kaynakların gözden geçirildiği, bunların yeterli olmadığı yerlerde ehl-i tarîk ulema ve meşayihten insanlara danışılarak boşlukların doldurulduğu görülecektir.

Tarih ve Toplum, nr. 70, Kasım 1989,ü s. 36-37.

7 Bu kitap Dursun Gürlek tarafından hazırlanarak Bedir Yayınevi tarafından (İstanbul, 1993, 120 s.) basılmış; bu yazımız da izin alma nezaketi gösterilmeksizin kitaba konulmuştur (s. 5-15).

HOCA AHMED RASİM AVNÎ EFENDİ'NİN SERENCAMI

İsmi, önce 31 Mart Vak'ası'na (1909), sonra da Tarikat-ı Salâhiye dâvâsına (1925) karışan Şebinkarahisarlı Hoca Rasim veya tam ismiyle Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi son devrin meçhûl fakat dikkate değer simalarından biridir.[1]

1. Meşrutiyet'in ilânına kadar hayatı

A. Rasim[2], Şebinkarahisar'da Şubat 1880'da dünyaya geldi.[3] Babası, Müftü mahallesinden, Hacıbekiroğullarından Müstantik Hüseyin Avnî Efendi, annesi ise Naipli nahiyesi (Gökçekent-Suşehri) Müdürü Süleyman Efendi'nin kızı Zeynep Hanımdır.[4]

Mahallesindeki Arif Efendi Mektebi'ne bir müddet devam ettikten sonra

1 Hoca Rasim Efendi'ye üç kitabında da sayfa ayıran Sadık Albayrak "hayatının 1908'den önce ve 1924'ten sonraki kısmını yaptığımız araştırmalar sonunda tam olarak ortaya çıkaramadık" diye şikâyet etmektedir (*Yürüyenler ve Sürünenler*, İst. 1984, s. 118). Bu şikâyeti ve iddiasına rağmen 1908-1924 devresine dair söyledikleri de bir hiç mesabesindedir ve esas itibariyle İskilipli Mehmed Atıf'ın bir yazısına ("Rasim Efendi için hükümetten bir rica", *Beyanü'l-hak*, nr. 177, 17 Eylül, 1328, s. 3103-3104) dayanmaktadır. Bu meyanda Hoca Rasim'in *Alemdar* gazetesindeki (nr. 167-1477, 9 Haziran 1335, s.1) bir yazısından ("31 Mart hadisesi hareket-i irticaiye değil idi") da iktibasta bulunan yazar, merak edip gazeteyi şöyle bir karıştırsaydı Hoca Rasim'in kendi kaleminden hayat hikâyesini de görebilecekti ("İkinci Kitabü't-tenvir", nr. 358-2658, 9 Kânun-ı evvel 1335, s. 2; nr. 359-2659, 10 Kânun-ı evvel 1335, s. 2). Hoca Rasim hapiste bulunduğu (1925-1933) zaman *Tarihçe-i Hayatının Fihristi* adıyla hayatını yazmış, Celâl Bayar bu defterden iktibasta bulunmuştur (*Ben de Yazdım*, İst. 1967, s. 150-158).

2 Sadık Albayrak, Hoca Rasim'in doğduğu sene hakkında bir türlü karar verememiştir. Önce 1290 (*Son Devrin İslâm Akademisi*-Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye, İst. 1973, s. 162) senesini; sonra da 1295-1879 senesini (*Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İst. 1981, s. 386) zikretmektedir.

3 Hoca Rasim'in Şebinkarahisar'da bulunan nüfus kaydını Mülkiye Başmüfettişi Adnan Yılmaz kardeşim ve kazanın kaymakamı Mahmut Kılıçdoğan Bey sayesinde edindim. Fatih Kaymakamlığı'ndaki nüfus kaydını ve aile fertleri hakkındaki bilgileri ise İçişleri Bakanlığı'ndan Mülkiyeli kardeşim Mustafa Pekdemir ve kaymakamlığın yazı işleri müdürü Yusuf Kenan Yağcı'ya medyunum. Herbirine ayrı ayrı şükran borçluyum.

4 Hoca Rasim'in hayat hikâyesi için *Alemdar*'daki yazısını esas aldık. Başka mehazlardan aldığımız

(1888) bir sene okuduğu Hamidiye İbtidaiyesi'nden ve dört sene sonra da Rüştiye'den birincilikle mezun oldu (1892). Daha Rüştiye talebesi iken mektebin muallim-i evveli Hüseyin Hamdi Efendi'nin emri üzerine başına sarık sarmaya başlamıştı.[5] Babası vilâyet merkezi Sivas'taki İdadi'ye göndermek istemiş ise de, babasının da hocası olan Hüseyin Hamdi Efendi'nin "Onu ben okutup hoca yapacağım. Mektebe gönderirsen sarhoş olur, sana hayretmez." sözleri üzerine bu niyet gerçekleşmemişti. Mezun olduğu mektebe yeniden başladı. Artık Rüştiye'de hem hocalık, hem de talebelik yapıyordu. Muallim-i evvelden sarf ve mantık, muallim-i sâniden nahiv ve fıkıh ve Mücellid Halid Efendi'den Farisî öğreniyor; Hattat Zühdi Efendi'den de yazı meşk ediyordu.[6] Bu şekilde bir buçuk seneyi geçirdikten sonra hocası Hüseyin Hamdi'nin ölümü üzerine İstanbul'a gitmek istemiş ise de iki sene daha bu izni alamamış, ancak 1896 Nisanında İstanbul'a gönderilmişti. Hacı Beşir Ağa Medresesi'ne kayıt olunduktan sonra Bayezid dersiâmlarından Hüseyin Avnî'nin[7] derslerine devam ederek *Tasavvurat* okudu, ulûm-u âliye ve aliyeyi tahsili takiben icazetnâme aldı. Ruûs imtihanına girerek dersiâm oldu (1901) ve 14 Şubat 1905 tarihinden itibaren 95 kuruş maaşla Bayezid Camii'nde ders vermeye başladı. 24 Ağustos 1905 tarihinde Darülfünûn'un Ulûm-u Âliye-i Diniye Şubesi'nden âliyü'l-âlâ derece ile şehadetnâme aldı.[8] Dersiâmlık yaptığı esnada 100 kuruşa inen dersiâm maaşlarının yükseltilmesi ve aynı zamanda bu vazifesine ilâveten İdâdî muallimliği vazifesi verilmesi yolunda yaptığı mücadeleler yüzünden 1907 Eylülünde, diğer beş arkadaşıyla beraber, memleketlerine sürüldü ve ancak II. Meşrutiyet'in ilânı (24 Temmuz 1908) üzerine, ertesi gün, çıkan umumî aftan istifadeyle İstanbul'a dönebildi. Aynı senenin

bilgilere ayrıca işaret ettik. *Tarihçe-i Hayatımın Fihristi* isimli kitabında daha tafsilâtlı bir hayat hikâyesi varsa da bunun esas metnine ulaşamadık ve Celâl Bayar'ın iktibaslarına atıfta bulunduk. *Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*'nde (Dosya nu. 230334) bulunan ve kendi kaleminden çıkan hâl tercümesi çok muhtasar olmakla beraber hayatının 3 Temmuz 1920 sonrasına dair kıymetli vesikalar ve bilgiler ihtiva etmektedir.

5 Alucra'nın Dulundaş köyünden olan Hoca Hüseyin Hamdi Efendi Şebinkarahisar Rüştiyesi'nin müdürüydü, bilgindi ve birçok kişi yetiştirmişti (Hasan Tahsin Okutan, *Şebinkarahisar ve Civarı*, Giresun, 1949, s. 268).

6 Hattat Zühdî, yazılarıyla İstanbul'da da tanınmıştı. Aslen Suşehri'nin Kay köyünden olan ve Şebinkarahisar'ın Kütküt mahallesine yerleşen Hâfız isminde birinin oğluydu (Hasan Tahsin Okutan, *age.*, s. 266).

7 Hacı Beşir Ağa Medresesi için: Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârül-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve kuruluşu arafesinde İstanbul Medreseleri", *İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, sayı:VII/1-2'den ayrı basım, İst. 1978, s.40-41. Hüseyin Avnî (Karamehmet) için: Metin Yurdagür, "Arapkirli Hüseyin Avnî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İst. 1991, c. I, s. 329-331.

8 Darülfünûn'da okuduğu dersler şahadetnâmesinde şöylece gösterilmiştir: Tefsir-i şerif, Hadis-i şerif ve Usûl-ü hadis, İlm-i fıkıh, Usûl-ü fıkıh, İlm-i kelâm, Tarih-i din-i İslâm. Bu derslerden şifahî imtihandan başka yazılı da yapılıyordu. Şahadetnâme'de Ulûm-u Âliye-i Diniye Şubesi Müdür Muavini Mehmed Ali Nazima'nın, Darülfünûn-u Şâhâne Müdürü Mehmed Recai'nin ve Maarif-i Umumîye Nâzırı Mustafa Asım'ın mühürleri bulunmaktadır. Şahadetnâme'nin bir sureti için: Dosya nu. 230334.

sonbaharında kendisine İstanbul Müderrisliği tevcih olundu.[9] Şebinkarahisar'da bulunduğu onbir ay zarfında hemşehrilerine ders okutmuş ve babası sayesinde rahat etmişti.[10]

2. Meşrutiyet'in ilânından Tarikat-ı Salâhiye dâvâsına kadar hayatı

İstanbul'un, Meşrutiyet heyecanı ve sarhoşluğuyla dopdolu olduğu ilk günlerde, diğer hürriyet firarîleri ve sürgünleri gibi, Hoca Rasim de "fuzalâ-yı ahrardan" diye bir kahraman gibi karşılanmıştır ve hemen herkes gibi Meşrutiyetçi ve İttihatçıdır. Ulemanın, şeyhülislâm yerinde kalsın mı, yoksa gitsin mi diye ikiye ayrıldığı hengâmede, Musa Kazım'ın tavsiyesiyle ibkacıların safında yerini aldı."[11] İttihat ve Terakkî'nin ilmî kısmı olan Cemiyet-i İlmiye'ye idare âzâsı sıfatıyla dahil olduktan başka Merkez-i Umumî Rehberliği vazifesini deruhte etti. Bu son vazifesi teşkilâtı ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti merkezi arasında sözcülük yapmaktan ibaretti.[12]

Midhat Paşa romantizminin matbuatı doldurduğu günlerde, isminin yüceltilmesi için Meclis-i Mebusan'ın önüne koruyucu bir melek şeklinde heykelinin dikilmesi için neşriyatta bulunan *Üç Gazete*'nin bu teklifine karşı çıkarak, *Saadet* gazetesinde heykel yapmanın ve dairelerde bulundurmanın İslâmiyet nazarında haram olduğunu ifade etti. Aynı senenin sonbaharında kendisine İstanbul Müderrisliği tevcih olundu.[13] Bu sıralarda gerek bulunduğu meclislerde ve gerekse matbuatta fikirlerini bütün açıklığı ile ifade eden Hoca Rasim, Fatih Dersiâmlığı vazifesine de yeniden başlamıştı (4 Şubat 1909). Bu arada Sabahaddin Bey'in Varyete Tiyatrosu'nda dinlediği konferansından sonra Teşebbüs-i Şahsi görüşleri lehine iki yazı yazmış, ölümle tehdit edilmesi üzerine ise kendisine haber gönderen Sabahaddin Bey'le görüşmesi mümkün olmamıştı.[14] 1908 Ramazanını (27 Eylül - 26 Ekim) Kavala'da geçirmiş, Selânik limanında bindiği İtalyan vapurunda Sabahaddin Bey'le tanışmış, ama arzu ettiği bir derecede rahatlıkla görüşeme-

9 Celâl Bayar, *age*,. s. 151

10 Bu esnada memleketinde iken müthiş bir rüya gördüğünü ve başına daha büyük belâlar geleceğini babasına anlattığını bildirmekte ve bu sebeple İstanbul'a istemieye istemieye, zoraki geldiğini yazmaktadır ("İkinci Kitabüt't-tenvir", *Alemdar*, nr. 358-2568, 9 Kânun-ı evvel 1335, s. 2).

11 Celâl Bayar, *age*., s.152

12 Celâl Bayar, *age*,. s. 152, dn. 2

13 *Üç Gazete*'nin Milli Kütüphane'de (1962 SÇ 85) 17 sayılık bir takımı bulunmaktadır. 11-29 Eylül 1908 günleri çıkmıştır ve bazı sayıları pembe kaâğıda basılmıştır. 19 sayılık bir takımı A.Ü. İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde (Karışık, nr.. 15) bulunmaktadır. A. Rasim'in yazısı bulunan *Saadet* nüshasını bulamadık; *Takvim-i Vekayi*, nr. 18, 5 Teşrin-i evvel 1324, s.1.

14 Teşebbüs-i Şahsiyi müdafaa eden yazısının ilk kısmının gazetenin 55 numaralı nüshasında çıktığını görebildiğimiz ikinci kısmından öğreniyoruz: Bayezid dersiâmlarından Rasim, "Sultanzâde Sabahaddin Bey Efendi hazretlerine konferans arzı," *Saadet*, nr. 58, 10 Eylül 1324, s. 2.

mişti.[15] Aşırı bir hassasiyete ve heyecanlı bir mizaca sahip olduğu anlaşılan A. Rasim'in, siyasetin ve siyasîlerin hatırı için, rüşvet-i kelâm cinsinden söz söylemeye ve bir kenarda durup selâmet ikliminde yaşamaya da niyeti yoktu. Kendisine yönelen tehditlerden ve İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumî âzâlarının büyük bir kısmının farmason olduğunu işittikten sonra, ilk zamanlarda gerçekten de bir hüsnü kabûl gördüğü İttihat ve Terakkî'den uzaklaşmış, sonbahardaki seçimler esnasında ise bilhassa Hüseyin Cahid ile Ahmed Rıza'nın mebus seçilememeleri için propaganda yapmıştı. Yine Meşrutiyet'in ilk günlerinde, İttihat ve Terakkî Medresesi adıyla kurulmak istenen ve bünyesinde fünûn-u hâzıra ile felsefe okutulacak olan yeni şekil medreselerin hazırlık çalışmalarına devam etmiş ve bunların kurulmalarına karşı çıkmıştı. Ortalığa yayılan dedikodular bu medreselerin "farmason papas" yetiştirecekleri yolunda idi. A. Rasim'in bu sıralarda aleyhinde bulunduğu fikirlerden biri de, Manyasîzâde Refik Bey tarafından Odeon Tiyatrosu'ndaki bir konferansında ifade edilen İslâm, Hristiyan ve Musevî kızlarının bir "terbiye-i umumîye-i tabiiye" ile yetiştirilmeleri teklifiydi. Kendisine kalırsa İttihad-ı anasır için diyanetten tecrid, hepsinin farmasonlaştırılmasından başka bir şey olamazdı.[16]

A. Rasim'in, İttihat ve Terakkî'ye karşı tavır almasına sebep olan hâdiselerden biri de kendisinin bir mensubu veya en azından taraftarı bulunduğu Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin mâruz kaldığı muameleler olmuştur.[17] Meşrutiyet'in ilânından sonra ilk defa kurulan ve sâbık devrin mağdurlarını sinesinde toplayan Cemiyet bilhassa mağdurlar için topladığı büyük paralar yüzünden İttihat ve Terakkî'nin hedefi hâline gelmiş, çıkardığı *Hukuk-u Umumîye* gazetesiyle de siyasî hayatta büyük bir baskı grubu olmuştu. Bu, İttihat ve Terakkî'nin kabûl edebileceği ve sineye çekebileceği bir şey değildi. Onun için çok vakit geçirilmeden bir tertiple Cemiyet'in Fazlı Paşa'da bulunan merkezi 12 Ocak 1909 tarihinde Avcı Taburları tarafından kuşatılmış, bütün mensupları tevkif edilmiş ve reisi Avnullah el-Kâzımî (Mehmed Selim) Kerkük mutasarrıflığı ile İstanbul'dan, yâni siyaset sahnesinden uzaklaştırılmıştı. Bu baskın ve eski devrin mazlumlarına yapılan muamele İttihat ve Terakkî aleyhtarlığını körükleyen mühim sebeplerden birini teşkil etmiştir.

15 Celal Bayar, *age.*, s. 153.
16 Celal Bayar, *age.*, s.153
17 Celal Bayar, *age.*, s. 153; Baskının matbuatta büyük akisleri olmuştu: *Ceride*, nr. 14, 22 Zilhicce 1326, s. 287-288; *Tanin*, nr. 167, 5 Kânun-ı evvel 1324, s.3; A. Saffet, *İstanbul Musahabeleri*, İst. 1324, s. 77-78: A.V., *İhtilâl Fırkalarının Teşebbüş-ü İhaneti yahud Fedakâran-ı Millet Cemiyeti*, İstanbul 1326, s. 10. Baskının Avnullah El-Kâzımî'nın kızı Halide Nusret Zorlutuna'nın kaleminden ifadesi: *Bir Devrin Romanı*, İst. 1978, s. 28.
Fedakâran-ı Millet Cemiyeti için: Sina Akşin, "Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti", *A.Ü. SBF Dergisi*, C. XXIX, nr. 1-2 (1975), s. 125-136; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İst. 1984, c. I, s. 131-135.

İttihat ve Terakkî'nin bir kuruluşu olan Cemiyet-i İlmiye'deki mesai arkadaşlarıyla da dinî meseleler hakkında anlaşamayan A. Rasim "Cemiyetin İslâhı ve dini muhafaza edecek bir hâle getirilmesi" teklifinin kabûl edilmemesi üzerine buradan da ayrılarak İttihat ve Terakkî ile olan son bağını da koparmış bulunuyordu. Aynı maksatla el-İslâm Cemiyeti'nin teşkiline çalıştı ve kurucularından biri oldu.[18]

Rasim'in, el-İslâm Cemiyeti faaliyetleri ayını bile doldurmadan, tartışmaları hâlâ devam eden 31 Mart Vakası'nın (13 Nisan 1909) ortaya çıkması bu ateşîn mizaçlı ve hatip dersiâmın hayat hikâyesinde bir devrin sonunu, hapis ve sürgünlerle dolu tâlihsiz bir devrin de meş'um medhalini teşkil etti.[19]

Vak'a günü arkadaşı Ereğlili Molla Mustafa ile gittiği Ayasofya Meydanı'nda Avcı Taburu askerleriyle konuştuktan sonra onlarla Meclis-i Mebusan arasında gönüllü elçilik yapmış, zaten büyük bir kararsızlık, tedirginlik ve derin bir endişe içinde bekleşen mebuslara askerin şer'iat taleplerini, tabiî kendi yorumu ve Meşrutiyet hayatının ve İttihatçıların dokuz aylık bir tartısı veya tenkidiyle, ifade etmişti. Onun bu konuşmasında Meşrutiyet aleyhtarlığından eser olmayıp sadece Meşrutiyet'in İslâmî bir yorumu bahis mevzuuydu. Askerlerin adına ifade ettiği fikirlerinin esası, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın kalemiyle, şu sözlerinde saklıydı[20]: *"Bunlar diyorlar ki Kanun-i Esasî mucibince bu devletin dini din-i İslâm'dır. Meşrutiyetiniz bu esası vikâye ve ahkâm-ı şer'iyenin icrâsıyla mükelleftir. Şeriat-ı İslâmiye'nin ise iki nev'i ahkâmı vardır. Birisi efrâda, diğeri de heyet-i içtimâiyeye aiddir. Efrâd-ı ahali kendilerine aid olan vezaif-i*

18 Cemiyet hakkında asgarî bir bilgi dahi bulunmamaktadır. Reisinin Hoca Hayret Efendi olduğunu zannettiğimiz cemiyetin mensubu olarak A. Rasim şu isimleri veriyor: Kadı Sâmi (Hadimî Ahmed Sami), Hersekli İsmail, Bayezıd dersiâmlarından Konyalı Hasan, Şebinkarahisar Mebusu Fevzi (Tingiloğlu Ömer Fevzi), Halep Mebusu Mustafa, Dâvâvekîli (Hasan) Rıza, halı tüccarı İsmail, idadî muallimlerinden Abdullah Atıf (Konyalı, Tüzüner), Konyalı Arif, Defter-i Hakanî kâtiblerinden İzzet Efendiler. Cemiyet, nâşir-i efkârı *el-İslâm* gazetesini 3 Nisan 1909 (21 Mart 1325) tarihinden itibaren çıkarmaya başladı. Adresi Babıâlî karşısında Adliye Hanı idi. Sermuharriri Hoca Hayret Efendi, müdir-i mesulü: Hersekli İsmail, sahib-i imtiyazı ise önce Hadımî Ahmed Sâmi, sonra A. Rasim oldu. İlk sayısındaki imzalar: Hoca Hayret, A. Atıf, (Ahmed) Rasim, Ermenaklı M. Saffet (Aysu), Dâvâvekili Hasan Rıza, M. İzzet.
Cemiyetin âzâ sayısı 170'e kadar çıkmıştı (C. Bayar, *age.*, s. 154). 31 Mart rüzgârının dağıttığı cemiyetlerden biri oldu.

19 Hayatının 31 Mart Vak'ası'ndan 1919 Aralık ayına kadar olan safhası için: "İkinci Kitabü't-tenvir", *Alemdar*, nr. 359-2569, 10 Kânun-ı evvel 1335, s. 2.

20 "31 Mart Hâdisesinden", *Beyanü'l-hak*. nr. 31, 15 Haziran 1325, s. 723-724; 31 Mart'ın A. Rasim'in kaleminden hikâyesi: "31 Mart Hâdisesi hareket-i irticaiye değil idi", *Alemdar*, nr. 167-1477, 9 Haziran 1335, s. 1. Bu yazının yeni harflerle neşri: İsmail Kara, "31 Mart Hadisesi ve İrtica", *Dergâh*, nr. 49, Mart 1994, s. 23; A. Rasim, "İkinci Kitabü't-tenvir", *Alemdar*, nr. 359-2659, 10 Kânun-ı evvel 1335, s. 2; C. Bayar, age., s. 155-158, 287-289; M. Hamdi Yazar'ın yazısından bir iktibas için: İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İst. 1994, s. 185, dn. 97; s. 201-202, dn. 121; C. Bayar'a bir atıf için: Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İst. 1992, s. 86-87.

şer'iyeyi her yerde, her vakit kendi kendilerine ifa edebilirler. Bununla heyet-i içtimaiyeye aid vezaif icra edilmiş olur. Namaz, oruç, hacc vesaire gibi feraiz-i şer'iyenin ifa edilmekte olmasıyla ahkâm-ı şer'iye icra ediliyor denilemez. Devletin bütün kanûnî şeriat-ı İslâmiye'den ibaret olmak lâzım gelir. Muamelât ve ukubat bi -tamamiha tatbik edilmek ve hudûd-u şer'iye icra olunmak iktiza eder. Bunlar yapılmadıkça heyet-i içtimaiye ahkâm-ı şer'iyeyi icra etmiş olmaz. Meşrutiyet-i idare sayesinde ise bunun icrasına hiç mâni yoktur."

A. Rasim'in bu konuşması Meclis sıralarında sessiz ve şaşkın bir şekilde oturan mebusları büsbütün dilsiz-dudaksız bırakmış ve ağızlarından gayri ihtiyarî bir şekilde "*evet, hay hay, peki, ne âlâ, inşaallah, maşaallah*" gibi sözler dökülmüştü.[21] A. Rasim'in siyasî hayata, dışarıdan, gayrı resmî ve gayrı siyasî bir şekilde müdahalesi bu konuşmasından ibaret olmuş ise de dakikalarla sınırlı bu sözlerinin gölgesi kendisini ölünceye kadar bütün bir ömür boyu takip etmiştir. Hele 31 Mart Vak'ası'na katılan ilmiyenin önderi olduğu ve kışlaları dolaşarak askere, isyana katılmak için, telkinlerde bulunduğu yolundaki ifadelerin bir mesnedi bulunmamaktadır.[22] Diğer taraftan konuşması daha teokratik, daha şeriata bağlı düzen getirmek amacına da yorumlanamaz.[23] Onun asıl karşı çıktığı şey, Meşrutiyet'in getirdiği bazı yeni fikirler veya tatbikat olabilir ki bunlar arasında Masonluk ve yeni şekil kız mektepleri olduğunu kendisi de açıkça ifade etmişti.

Meclis'teki konuşmasının "asâkir-i Osmaniye'nin mutâlebâtını mebusana beyan" eylemek şeklinde[24] takdimi sâde gerçeğinin ifadesi olarak gazetelere aksettikden kısa bir müddet sonra A. Rasim'in bu konuşması ve şahsı aleyhinde, vak'anın netâmeli günlerinde Kâbe-i hürriyet sayılan Selanik'te basılabilen *Tanin*'de Babanzâde İsmail Hakkı'nın "Cehennemî Bir Gün" başlıklı yazısı çıktı.[25] İ. Hakkı'nın gözüyle hâdisenin ifadesi şuydu: Heyet-i İlmiye on beş kadar silâhlı askerle, fetva emininden sonra, Meclis'e girdi. Bunlar Bayezid dersiâmlarından Rasim, Temyiz âzâsından Haydar ve başkaları idi. Hatipleri Rasim Efendi idi. Burada "her kelimesı bir süngü darbesi kadar acı, her bir lâfzı bir mahzen-i şer ve fesad olan bu nutkun mebuslar üzerinde hâsıl ettiği te'sir-i meş'ûmu anlatamam." A. Rasim'in aleyhinde bulunduğu şeylerden birinin de İnâs Sultâni Mektebi olduğunu söyleyen İ. Hakkı şöyle devam ediyor: Askerlerin "*Meclis-i*

21 Mevlânzâde Rifat, *İnkılab-ı Osmanîden Bir Yaprak Yahud 31 Mart Kıyamı*, Mısır, 1329, s. 49-50; M. Rifat, Askeri temsilen konuşan diğer kişi olan Dehrî Efendi'nin A. Rasim'den önce; A. Rasim ise kendisinden sonra konuştuğunu (C. Bayar, *age*, s. 156) söylüyor.

22 Bu hükmü veren T. Z. Tunaya (*İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, s. 132) bir mehaz zikretme ihtiyacı duymamaktadır.

23 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara, 1970, s. 290-291

24 "Ahmed Rasim Efendi", *İkdam*, nu. 5348 (2 Nisan 1325), s. 2. Bu bendin bir sureti için: İsmail Hâmi Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, İstanbul 1961, s. 188.

25 *Tanin*'in Selânik müshaları numara almamış olmalıdır. 31 Mart 1325 tarihli nüshası 252; 4 Mayıs 1325 tarihlisi 253 numaralıdır. Selânik nüshalarını Ankara'da bulamadık. Ancak bu yazıyı, tamamını iktibas eden *İkdam*'da (nr. 5361, 17 Nisan 1325, s. 4) buluyoruz. Sarsıcı tesirler yarattığı yolun-

Mebusan'a itirazları yok imiş, Hüseyin Cahid Bey şeriat hakkındaki makalelerini kimseye yutturamaz imiş. Meclis-i Mebusan'da isimleri kendilerince mazbut daha pek çok dinsizler var imiş. Avrupa'dan ne pervamız olabilir, Avrupa bize ne karışır imiş." Diğer taraftan İ. Hakkı'ya göre A. Rasim'e senelerce ders okutabilecek daha selâhiyetli ulema varken A. Rasim'in bu nutku pek mânâsız kalıyordu. İttihatçı fedailerin vatan için köprü üstünde, fırın önlerinde ve sokak aralarında zevkle ve şevkle adam vurdukları bir zamanda A. Rasim'in de ismi gazete sütunlarına ve dilden dile düşünce önce kendisini takip eden fedailerden kurtulmak için akrabası olan Şebinkarahisar Mebusu Ömer Fevzi'nin (150'liklerden) evine saklandı. Daha sonra da Ö. Fevzi'nin ve diğer mebus arkadaşlarının ısrarlı tavsiyeleri üzerine Karamürsel'e doğru firar etmiş ise de saklandığı bu yerde ihbar üzerine yakalanarak İstanbul'a getirilmiştir.[26]

Siyasetin kaypak ve kaygan zeminine ilk defa 31 Mart Vak'ası vesilesiyle ayak basan A. Rasim, bu meydandaki ilk tavrını yeni devletlilerin aleyhine koyunca, Hurşit Paşa'nın reisi olduğu I. Divan-ı Harb-i Örfî tarafından müebbet küreğe (müebbet hapis) mahkûm edildiğinde (3 Haziran 1909) henüz yirmi dokuz yaşında bir dersiâmdı ve bekârdı. Bu mahkûmiyetle hayatının en acıklı ve ızdırabplı günleri başladı. II. Meşrutiyet devrinin iki ünlü siyasî mahkûmlar hapishanesinden biri olan Bodrum Kalesi'ne (diğeri Sinop Kalesi) gönderildi. Vapur yolculuğu esnasında İzmir'den itibaren, cânilere yapıldığı gibi, ayağına altmış okkalık pranga vurulması ve kendisine reva görülün muameleler ruhunda onulmaz yaralar açtı ve acılarını, kalbine saplı kalmış paslı bir bıçak gibi, hep içinde hissetti.[27]

Bodrum Kalesi'nde, Osmanlı-İtalyan Harbi esnasında kale boşaltılınca Aydın ve daha sonra İzmir hapishânelerinde üç sene üç ay ve dokuz ay da Ankara Hapishânesi'nde kalan A. Rasim, Kâmil Paşa'nın sadâretinin son günlerinde dostlarının ısrarlı ricaları üzerine hapishâneden azât edildi.[28] Havasız ve pis kokulu

da bir yorum için: S. Akşin, *age.*, s. 47-48.

26 Meclis'teki konuşmasına atıfta bulunan "tarîhî masallar" yazarı Cemal Kutay, 31 Mart Vak'ası'ndan başka her şeyden bahsettiği kitabında (*Otuzbir Mart 85 Yaşında - Bir "Geri Dönüş"ün Mirası*, İst. 1994, s. 419) A. Rasim'in *Volkan* yazarlarında olduğunu bildiriyor ki yanlıştır. A. Rasim'in takibi için: C. Bayar, *age.*, 157 - 158.

27 A. Rasim'in muhakeme zabıtları ve mahkeme kararının sâdeleşterilmiş metni: C. Bayar, age., s. 284-295; *Tanin*'in (nr. 271, 22 Mayıs 1325, s. 3) haberi mahkûmiyetinin sebebini kâfi derecede bir açıklıkla veriyor: " Meclis-i Mebusan'da nutuk irad ederek asakir-i âsiyenin âmâlini terviç etmekle maznûn Hoca Rasim Efendi'nin hareket-i vâkıasından dolayı müebbeden küreğe konulmasına" karar verildi. Vak'anüvis Abdurrahman Şeref'in kaydı da şudur: "İsyan-ı askerî esnâsında Meclis-i Mebusan dairesinde ulema ve asâkir-i âsiyeye vekil olarak nutuk irad ettiği" (*Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi - Meşrutiyet Olayları*, Haz. Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, İst. 1996, s. 227); Müebbet hapse mahkûm edildiği hakkında bir haber için: Sina Aksin, age., s. 241; Hapishâne hayatı hakkında geniş bilgi için: A. Rasim Avnî, "İkinci Kitabü't-tenvir", *Alemdar*, nr. 359-2659, 10 Kânun-ı evvel 1335, s.2.

28 A. Rasim'in affı için meslektaşlarının yazdığı yazılardan görebildiklerimiz: "Hikmet-i Hükûmet", *Mücahede-i Milliye*'den (Üsküb) naklen *Beyanü'l-hak*, aded: 176 (10 Eylül 1328), s. 3087-3088; Bu

hapishâne koğuşlarındaki ızdırap dolu günleri bitmişti. Ancak tam bu sırada (23 Ocak 1913) Bâbıâlî Baskını'nın vuku bulması ve üstelik de Âlî Paşa'nın ünlü damadı ve Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın bu sırada vurulması üzerine İstanbul'a dönme kararını verememişti.

14 Mart 1913'te Mısır'a vâsıl olan ve dört ay burada kaldıktan sonra Ramazan'da (4 Ağustos - 13 Eylül) Kıbrıs'a cerre giden A. Rasim bayram sonrasında yeniden Mısır'a döndü. Ertesi sene Ramazan'ını Romanya'nın, herhalde medrese senelerinde cerre çıkmış olduğu, Romanya köylerinde geçirmek için Mayıs ayında (1914) bir Romen vapuruyla İstanbul Boğazı'ndan geçti ve Ramazan'ı (24 Temmuz - 22 Ağustos) Romanya'da, Deliorman'ın Türk köylerinde geçirdi. Harb-i Umumî'nin ilk zamanlarında, Mısır'a dönüşü mümkün olmayınca İstanbul'a döndü. Bu arada Osmanlı Devleti de, bir emr-i vâki neticesinde harbe girmiş (27-28 Ekim 1914) bulunuyordu.

İstanbul'da da yine takip edilmekten kurtulamamış, üstelik kendisine bir vazife de verilmemişti. Ancak iki sene sonra Musa Kâzım Efendi'nin Şeyhulislâmlığı zamanında 14 Mayıs 1916 tarihinden itibaren yeniden vazifesine dönebildi ve 600 kuruşluk dersiâmlık maaşına kavuştu. Arkadaşlarından Müderris Bahri Efendi'nin yardımıyla Süleymaniye Sahn Medresesi'nin 3. sınıfına, mantık dersi vermek üzere, müderris olarak tayin edildi. Bu arada İstanbul medreseleri Darü'l-Hilâfeti'l-Aliye adı altında birleştirilmişti (2 Nisan 1917). A. Rasim, 13 Ağustos 1917'de Darü'l-Hikmeti'l-Aliye'nin Sahn Medresesi'nin 1, 2 ve 3. sınıflarının mantık müderrisliğine tayin edildi.[29] ABD'nin harbe girişi (4 Nisan 1917) üzerine İtilâf taraftarlarıyla tek başına sulh yapma (sulh-u münferid) niyetiyle 1917 senesinin Kurban Bayramı'nda (27 Eylül) kendisiyle bayramlaşmaya gelen arkadaşları Adanalı Zeynelabidin İrfanî ve Ermenaklı Mustafa Saffet'i (Aysu) ikna eden A. Rasim, propaganda çalışmaları yüzünden tevkif edilerek üç ayını Bekirağa Bölüğü'nde geçirdi. Hakkında men-i muhakeme kararı verilmesi üzerine yine vazifesine döndü. O, bu vazifesinde iken Harb-i Umumî sona ermiş ve İttihat erkânı vatanı terk etmiş; Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) imzalanmıştı ve İttihat ve Terakkî'ye karşı çıkanların devri başlamıştı. Mustafa Sabri Efendi'nin şeyhülislâmlığının ilk zamanlarında Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin âzâları arasına katıldı (13 Mart 1919).[30]

yazı hakkında Bayezid dersiâmlarından Halid Yekta'nın yazısı ("Mütalâa") s. 3088-3089; İskilipli Mehmed Âtıf, "Rasim Efendi için hükümetten bir rica", *Beyanü'l-hak*, aded: 177 (17 Eylül 1328), s. 3103-3104. Ankara Hapishânesi'nden A. Rasim'in aff için gönderdiği yazısı: "Efkâr-ı Umumîye mahkeme-i aliyesine", aded: 180 (18 Teşrin-i evvel 1328), s. 3154-3156; Bu yazısında 31 Mart Vak'ası'ndaki hareketinin hesabını veriyor.

29 T.D.İ. *Başkanlığı Arşivi, Dosya nu.* 230334; *Ceride-i İlmiye*, nr. 33, Zilhicce 1335, s. 961; Medreselerin birleştirilmesi hakkında: "Medaris-i ilmiye hakkında kanun", nr. 31, Cemaziye'l-ulâ 1335, s. 877.

30 *Ceride-i İlmiye*, nr. 46, Ramazan 1337, s. 1384; *Dosya nu.* 230334.

İstanbul'un işgâlinden sonra tertip olunan Sultanahmed mitinglerinden ikincisine (30 Mayıs 1919, Cuma) katılmış ve kürsüye çıkmış ise de sözü kesilerek kürsüden indirildi. A. Rasim'e göre bu felâketlere ve belâlara zulme ve haksızlığa karşı sustuğumuz; intihap hakkımızı koruyup milletin hissiyatına tercüman olarak milleti harbe sokmayacak bir parlamento seçmediğimiz için uğramıştık. Artık kadim dostlarımızın, yâni İngiltere'nin müzahereti ve Wilson'un ulvî ve insanî prensiplerine dayanarak anavatanımız olan Anadolu'da ve İstanbul'da, kendi mukadderatına hâkim, hür ve müstakil bir millet ve hükûmet olarak yaşamanın yollarını aramaktan başka bir çaremiz kalmamıştı.[31] O, belki de bu gibi düşüncelerle bir emr-i vâki şeklinde, İngiliz Muhipler Cemiyeti'ne fahri âzâ olarak seçilmesine itiraz etmemiş (16 Temmuz 1920) ve daha sonra yapılan kongrede (22 Eylül 1921) idare heyetine dahil olmuştu.[32]

Mütareke devrinde önce Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası'nda bulundu, daha sonra Mısır'da bulunduğu sıralarda bazı mensuplarıyla tanıştığı Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na girerek Miralay Sadık taraftarları arasında yer aldı. Bir İttihatçıyı ziyaret eden iki fırka mensubunun ihracını telin ederek İzmir'in kurtuluşunu (9 Eylül 1922) takip eden günlerde, zaten bir siyasî cenaze haline gelen fırkadan ayrıldı. Fırkanın Merkez-i Umumî âzâları arasında ancak bir sene kadar bulunduğu anlaşılmaktadır.[33] Bu arada reis Hüseyin Avnî, âzâdan Şevketî ve Başkâtip İzmirli Hâfız İsmail efendilerle beraber, Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi tarafından, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'den uzaklaştırılmasının sebebi fırkada Miralay Sadık Bey'in yanında yer alması olmalıdır.[34]

A. Rasim'in Mütareke devrindeki bir vazifesi de 1922 Ramazanında (28 Nisan-27 Mayıs) Huzur Dersleri'ne başmuhatap olarak katılması olmuştur. Bu dersler esnasında Sultan Vahideddin ile ne kadar samimiyet kurduğunu tahmin etmek zordur. Ancak üç sene sonra İstiklâl Mahkemesi huzurunda hesabını vermek zorunda kaldığı hususlardan biri de Padişah'la olan yakınlığıydı. Bu dersler esnasında mukarrir Kırkkiliseli Atıf Efendi'ydi.[35] A. Rasim'in hayatındaki zor günler bu devrede yeniden başladı ve bunun ilk habercisi 1 Kasım 1922'den itibaren, maaşının kendisinin de bilmediği bir sebeble Heyet-i Mahsusa kararıyla kesilme-

31 A. Rasim, Sultanahmed mitingine, bir hatibin mitinge davet edilmesi üzerine Darü'l-Hikme-ti'l-İslâmiyye'yi temsil için Başkatip Hâfız İsmail Hakkı tarafından gönderilmiş ve konuşması talebeler tarafından kesilerek kürsüden indirilmişti. Bu hususta kendi ifadesi için: "İstiklâl Mahkemesi'nde kaşarlanmış bir mürteci mahkeme huzurunda", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1445, 8 Haziran 1925, s. 2; Meydanda söyleyemediği bu düşüncelerini gazetede ifade etmişti: "Sultanahmed Meydanı'nda yüz bine karib ehl-i tevhidin içtimai", *İkdam*, nr. 8013, 31 Mayıs 1919, s. 1.

32 Fethi Tevetoğlu, *MillîMücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ank. 1988, s. 112, 130.

33 *Hâkimiyet-i Milliye*, agy., s. 2.

34 *Ceride-i İlmiye*, nr. 63, Muharrem 1339, s. 2005.

35 *Ceride-i İlmiye*, nr. 76-77, Zilkade 1340) s. 2536; Ebü'l-ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İst. 1951, c. 1, s. 606.

si oldu.[36] Tahsilini yaptığı ve çatısı altında senelerce mantık dersi verdiği medreselerin kapatılmasından (31 Mart 1924) bir sene sonra hapishâne kapıları kendisi için yeniden açılmıştı.

3. Tarikat-ı Salâhiye dâvâsından ölümüne kadar hayatı

Ne olduğu ve neler yaptığı hakkında hâlâ tam bir bilgi bulunmayan Tarikat-ı Salâhiye adındaki cemiyetin, ifade edildiği üzere, Kiraz Hamdi Paşa'nın bir siyasî oyunu olduğu açıktır. Paşa, bazı yardakçılarının da katkısıyla, Padişah'a yaklaşmak için böyle bir mevhum teşekkül ortaya çıkarmış, bir defteri tanınmış birçok zâtın isimleriyle doldurmuş, yalnızlık ve çaresizlik içindeki Padişah'tan da bu vesile ile herhâlde külliyetli bir miktarda para da sızdırmış; nihayet bu tertibinde muvaffak olarak Sultan Vahideddin'in yaverliğine de kavuşmuştur. Bu arada isimleri kendilerinden habersiz bir şekilde cemiyete âzâ olarak kaydedildiğinden birçok insan da tevkif edilerek İstiklâl Mahkemesi huzuruna çıkarılmış; büyük kısmı zor ve sıkıntı dolu günler geçirdikden sonra kurtulabilmişlerdir.[37] Bu cemiyet bazılarının senelerce hapishânelerde çile doldurmalarına vesile teşkil etmiştir ki bunlar arasında bulunanlardan biri de A. Rasim'dir.

A. Rasim'in Tarikat-ı Salâhiye dâvası vesilesiyle tevkifini anlamak için biraz daha gerilere, 1919 senesine kadar gitmek gerekir. 8 Mart 1919'da kurulan ve İttihatçıları muhakeme eden Divan-ı Harb-i Örfî'de, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin sözleri, A. Rasim için talihsiz gidişin başlangıcı oldu. 3 Haziran 1919 tarihindeki muhakemede şeyhülislâmlığı zamanında muvafık ve muhalif tefriki yapmadığını ve bütün meşguliyetinin dinî ve ilmî olduğunu söylemiş, bu arada "Otuz bir Mart vaka-i irticaiyesinin kahramanı Rasim Hoca"yı da Sahn Medresesi'ne 2.000 kuruş maaşla müderris tâyin ettiğini, bî-taraflığının bir delili sadedinde dile getirmişti.[38] Onun bu ifadesinden sonra, *İkdam, Sabah* ve hareketi irtica olarak yazan *İstiklâl* gazetesindeki yazılar üzerine bu hareket hakkında bir yazı yazan A. Rasim, hareketin irtica olmadığını, irtica sayılması için Meşrutiyet-e ve Meclis-i Mebusan'a karşı bir tavrın bahis mevzuu olması gerektiğini, halbuki böyle bir şeyin vârid bulunmadığını ifade etti. Bu hareketin, olsa olsa, İttihat ve Terakkî'nin Meşrutiyet aleyhtarı tavırlarına karşı çıkmak, yâni irtica ani'l-irti-

36 *Dosya nu.* 230334.

37 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İst. 1986, c. II, s. 577; Tarikat-ı Salâhiye ve dâvâsında mahkûm olanlar için: Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, İzmir, 1988, c. I-II, s. 382-383; Tarikat-ı Salâhiye'nin nizâmnâmesi ve mahkeme kararının Lâtin harfli sureti için: Bülent Çukurova (çeviren): "Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, nr. 73, Ocak 1990, s. 40-49.

38 *Divan-ı Harb-ı Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi*, İst. 1335, s. 133-134 (3571 sayılı Takvim-i Vekayi zeylidir). Bu muhakemenin yeni harflere nakli için: İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 3. bs. İst. 1997, c. I, s. 599.

ca (irticadan rücu) sayılabileceğine dikkati çekti.[39] Hâdisenin üzerinden on sene geçmiş olmasına rağmen irtica edebiyatının alemi hâline gelmiş bulunan temel bir yoruma karşı çıkması A. Rasim'in isminin bir kere daha dillere ve gazetelere düşmesine sebep olmuştu.

Hemen işaret etmek gerekir ki A. Rasim'in ismi Tarîkat-ı Salâhiye'nin âzâları arasında bulunmamaktadır. Ancak, Kemaliyeli İbrahim'in Beyazıd'daki kahvesinde, öyle bir cemiyetin mevcudiyetinden habersiz bir şekilde, cemiyetle ilişiği olan bazı tanıdıklarıyla görüşmekten başka bir şey yapmamıştı. 1925 Mayıs ayı içinde başlayan tevkifler ve muhakeme 15 Ağustos'ta hükmün verilmesiyle sona ermiştir.[40]

Muhakeme esnasında A. Rasim'den 31 Mart sonrasındaki on altı senelik hayatının bütün hesabı soruldu. Tabiî ilk sorulan şey 31 Mart Vak'ası'nın irtica olmadığını belirten yazısı oldu. Reis tarafından "*31 Mart Hâdisesi'nin en büyük mesuliyeti sana aiddir*" sözleriyle itham edildi. Sözleri zaman zaman "*Sus, gözün kör olsun*" veya "*Hadisat cevap veriyor*" azarlamalarıyla kesildi. Siyasî fırkalarla ve Vahideddin ile yakınlığını, yurt dışındaki 150'liklerle münasebetlerini öğrenmek isteyen mahkeme heyetine, şaşkınlıktan ve korkudan uzak, serinkanlı bir tavırla cevap veren A. Rasim'in 31 Mart hakkındaki kanaatlerinde bir değişme ve kendisinde de hiçbir pişmanlık alâmeti yoktu. Bu arada Tarîkat-ı Salâhiye'den hiç haberi olmadığını ve toplantılarına da katılmadığını söylemiş, "*Böyle bir içtima ile alâkadar olduğum tahakkuk ederse en ağır cezaya razıyım. Esasen bu gibi gizli cemiyetlerin aleyhindeyim*" sözleriyle kat'î bir şekilde masumiyetini ifade ve Anadolu ulemasının fetvasına karşı yazdığı reddiyenin bir hata olduğunu kabul etmişti.[41]

Gazetelerin, cezaların gecikmesinden dolayı sızlandığı[42] bir sırada Müdde-

39 Yazının ve yeni harfli neşrinin künyesini daha önce vermiştik (dn. 1 ve 20).

40 Mahkemenin reisi Ali (Çetinkaya), müddeiumumîsi Necip Ali (Küçüka), âzâları Kılıç Ali ve Reşit Galip beylerdi.

41 A. Rasim'in mahkemesi ve ifadeleri için: "İstiklâl Mahkemesi'nde - Kaşarlanmış bir mürteci mahkeme huzurunda - Rasim Avnî 31 Mart'ta başladığı ihanetlerine bilâfâsıla devam etmiş bir habistir", *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 1445, 8 Haziran 1925, s. 1-2; "Cemiyet-i Hafiye mensuplarından Rasim Avnî dün Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde muhakeme edildi", *Cumhuriyet*, nr. 390, 8 Haziran 1925, s. 1-3; "Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde - Hoca Rasim Avnî'nin muhakemesi yapıldı. Rasim Avnî suallere şâyân-ı dikkat cevaplar verdi. Fesadçı Hoca Alemdar'da neler yazmış?", *Vakit*, nr. 2674, 8 Haziran 1925, s. 1-2; "Rasim Avnî Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde neler söyledi? 31 Mart hâdisesinin irtica olmadığında temerrüd ediyor; Kuva-ıy Milliye'nin mahiyetini anlayamamış, Vahdeddin'in firarı hakkında fikrini söylemekte mazurmuş!", *Vakit*, nr. 2676, 10 Haziran 1925, s. 2; "Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde mühim bir muhakeme", *Vatan*, nr. 775, 8 Haziran 1925, s. 1-2; ifadesinin sonu: "Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde Heyet-i fesadiye mensubîninin muhakemesi", *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 1453, 17 Haziran 1925, s. 1-2; A. Rasim, Anadolu hareketine, Wilson Prensiplerinin uygulanmasına mâni olacağı için karşı çıkmıştı ("Fetevâ-yı deccâliyeyi ibtâl", *Alemdar*, nr. 509-2809, 11 Mayıs 1336, s. 1).

42 Tarikat-ı Salâhiye muhakemesi ne zaman bitecek", *Cumhuriyet*, nr. 447, 7 Ağustos 1925, s. 1; Gazetenin bu nüshasında üç sıra halinde bulunan fotoğraflardan orta sıranın soldan birincisi A. Rasim'e

iumumî Necib Ali tarafından iddianâme okundu (8 Ağustos 1925).[43] A. Rasim'e isnat edilen cürme ayrılan satırların büyük kısmında 31 Mart Vak'ası'yla olan alâkası ve bu hareketi hâlâ müdafaa etmekte olduğuna işaret edildi. Tarikat-ı Salâhiye ile alâkası olduğu hakkında delil yoktu, ama "kanaat-ı vicdaniye" vardı. 15 Ağustos'ta ise mahkeme reisi Ali (Çetinkaya) tarafından hüküm mevkuflara bildirildi. 31 Mart'a karıştığı için daha önce ebediyen çarptırıldığı kürek (hapis) cezasına bu defa on beş sene için mahkûm edilmişti.[44] Mahkemede kanaatlerini samimiyetle ve kararlılıkla müdafaa eden Süleymaniye Sahn Medresesi'nin, sadece kırk beş yaşında olmasına rağmen bir pîrifânî hüviyetinde görünen mantık dersleri müderrisi için bu defa İstanbul Hapishânesi'nin birinci koğuşunun kapıları açılmıştı. Daha önce ömrünün beş seneden (1909 - 1914) fazlasını hapisler-

aittir.

43 İddianâmede A. Rasim hakkındaki satırların tamamı şudur: "Hoca Rasim Efendi vardır. Memlekette ne zaman bir hamle-i müceddide olursa ve olmuşsa Hoca Rasim Avnî Efendi'nin mutlaka onun karşısına dikilmemesine imkân yoktur. Hoca Rasim Avnî Efendi daha memlekette Meşrutiyet ilân edildiği zaman Meşrutiyet'in aleyhine kıyam etmiş ve 31 Mart Hâdisesi'ni Vak'a-i Hayriye diye telâkkî etmiştir. Halbuki 31 Mart Vak'ası'nın mahiyetinin ne olduğunu artık bugün tarihçiler tahlil ve tespit etmiş oldukları hâlde 31 Mart Hâdisesi'nin bir hâdise-i irtica olmadığını ve olamıyacağını huzur-u celilerinde söylemek cür'et ve cesaretini bulmuş memlekette her teceddüde düşman bir simadır. Memlekette Cumhuriyet ilân edilir de hiç Hoca Rasim Avnî Efendi'nin boş durmaması ve çalışmaması mutesavver midir? İşte Rasim Avnî Efendi de bu fikirlerinin husûle gelmesini temin maksadıyla işe karışmıştır. Nuri'den gelen mektupları alır ve Nuri'ye tevcih-i hitab edildiği zaman mektubun ne olduğunu bilmez ve Hoca Rasim Efendi de bunun bir rüyadan ibaret bulunduğunu söyler. Binaenaleyh Hoca Rasim Avnî Efendi'nin bununla alâkadar bulunduğu zaman "Daha bunlar ne zaman toplanacaklar. Selim Efendi ve diğerleri artık toplansınlar. Açık bir cephe almalıdır." diye söylemiştir. Kendisinin Tarikat-ı Salâhiye ile alâkadar olduğuna kat'iyen kanaat-ı vicdaniyem mevcuddur." "Tarikat-ı Salâhiyecilerin son muhakemesi - Müddeiumumi lik iddianâmesini serdeyledi", *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 1495, 9 Ağustos 1925, s. 2; II. kısım, nr. 1496, 10 Ağustos 1925, s. 1-2; "İstiklâl Müdde-i umumîsi dün Ankara'da tarihî iddianâmesini kıraat etti", *Vakit*, nr. 2732,9 Ağustos 1925, s. 1-2.

44 Tarikat-ı Salâhiyeciler hakkındaki hükümler", *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 1501, 16 Ağustos 1925, s. 1-2; Ergun Aybars, *age.*, s. 375-382; Mahkeme kararının niçin sadeleştirildiği anlaşılamayan kısmen iktibası için: *age.*, s. 381-383; Hükmün dayandırıldığı Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun (29 Nisan 1920) alâkalı maddelerinin metni:

Madde1. Makam-ı muallâ-yı hilâfet ve saltanatı ve memâlik-i mahruse-i şahâneyi yed-i ecânibden tahlis, taarruzâtı def' maksadına matuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesân hain-i vatan add olunur.

Madde 3. Vaaz ve hitabet suretiyle alenen veya ezmine-i muhtelifede eşhas-ı muhtelifeyi sırren ve kavlen hıyanet-i vataniye cürmüne tahrik ve teşvik edenlerle işbu tahrik ve teşviki suver ve vesait-i muhtelife ile tahriren ve tersimen irtikâp eyleyenler muvakkat küreğe konur. Tahrik.t ve teşvikat sebebiyle madde-i fesad meydana çıkarsa muharrik ve müşevvikler idam olunurlar." *Düstur 3*, İst. 1929, c. 1, s. 4; Karar diğer gazetelerde de bulunabilir: "Tarikat-ı Salâhiyeciler hakkındaki hüküm tefhim edildi", *Cumhuriyet*, nr. 456, 16 Ağustos 1925, s. 1-2; "Ankara ve Şark İstiklâl Mahkemeleri dün iki mühim dâvâ hakkındaki kararlarını verdiler", *Vakit*, nr. 2739, 16 Ağustos 1925. s. 1-2; "Vatanı ateşe vererek ecnebî boyunduruğuna sokmak isteyenler idam sehbasında", nr. 2741, 18 Ağustos 1925, s. 1. Bu dâvâda on bir kişi idam edilmişti.

de ve firarda geçiren A. Rasim, bu defa da sekiz seneyi aşan bir kısmını bu koğuşta geçirmek zorunda kaldı. Bu esnada, hiç değilse, mahkûmiyetinden önce maaşlarının verilmesi için yaptığı müteaddit müracaatı neticesiz kaldı.[45] Onun bu gibi müracaatları hapishâneden tahliye olunduktan sonra da devam etti. İstidalarından birine verilen cevapta kendisinin istihdamı caiz olmayan zevat arasında bulunduğu bildirildi (7 Kasım 1927).[46] "Hapishâne-i Umumî'nin birinci koğuşunda mahkûmîn-i siyasiye'den Karahisar-ı şarkîli Hoca Ahmed Rasim Avnî" Efendi sekiz buçuk sene yattığı hapishâneden[47] Cumhuriyet'in onuncu senesinde ilân edilen aftan ötürü 9 Kasım 1933'te tahliye olundu.[48]

A. Rasim, tahliyesinden sonra da, hak ettiğine inandığı on senelik ve bundan sonra işleyecek olan maaşlarının da kendisine ödenmesi için mücadelesine devam etti. Bu mücadelesi ölünceye kadar sürdü. Öldüğünde devletin alâkalı daireleri, İstanbul Müftülüğü, Diyanet İşleri Reisliği, Mâliye ve Dışişleri vekâletleri arasındaki yazışmalar hâlâ devam ediyordu.[49]

Soyadı kanunu çıktıktan (21 Haziran 1934) ismine eklediği babasının (Avnî) isminin Türkçe karşılığını (Yardımlı) soyadı olarak alan ve Ahmed Rasim Yardımlı[50] olan Ahmed Rasim Avnî, dostlarının ve müzahirlerinin[51] artık pek azal-

45 11 Mayıs 1927 tarihiyle İstanbul vilâyetine verdiği istidasında söyle demektedir: "Refikam ile dokuz yaşında çocuğum aç-çıplaktır. Şimdiye kadar eşyamızı satarak, borç ederek geçindiler. Artık satılacak bir şeyimiz kalmadı. Daileri devlet-i Osmaniye zamanında Bayezid Cami-i şerifi dersiâmlarından ve Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye âzâsından idim. Dersiâmlık maaşımın ve altı aylık mütedahil maaşımın aileme verilmesini rica ve istirham". Maliye'den Diyanet İşleri'ne "İstiklâl Mahkemesi'nce çeşitli derecede mahkûm edilen dersiâm efendilere maaş itası caiz olamıyacağı" yolunda 12 Ekim 1927 tarihli cevap; A. Rasim'in 1 Eylül 1928 tarihli bir istidası ve Maliye'nin Diyanet'e aynı gerekçeli cevabı (2 Şubat 1929); A. Rasim, 4 Ekim 1928 ve 19 Haziran 1933 tarihli istidasında yine aynı istekte bulunmuştur (*T.D.İ.B. Arşivi, Dosya nu.* 230334).

46 Diğer isimler: Dersiâmdan Dağıstanlı Abdülfettah, Konyalı Hacı Ahmed Tahir, Seydişehirli Hasan Rahmi, Gaziantepli Abbas Lütfi, Kilisli Mehmed Tevkif *(Dosya nu. 230334).*

47 İstidalarının sonuna ismini bu şekilde yazıyordu. *(Dosya nu. 230334).*

48 Madde 8. Hıyanet-i Vataniye Kanunu ve zeyl ve tâdillerine göre mahkûm edilen mefsuh Terakkiperver Fırkası mensupları ve Distülcilerle İzmir süikastı mahkûmları affolunmuştur. 26 Ekim 1933 tarihli ve 2330 sayılı kanun için: *Düstur 3*, İst. 1933, c. XIV, s. 1803; *Resmî Gazete*, nr. 2540, 28 Teşrin-i evvel 1933, s. 3183-85; Tahliye tarihi için: İstanbul Müftülüğü'nün Diyanet İşleri'ne gönderdiği 29 Nisan 1939 tarihli yazısı *(Dosya nu. 230334).*

49 Buna dair 4 Aralık 1933 tarihli istidası dosyasındadır (nu. 230334). Diğer evrak da aynı dosyada bulunmaktadır.

50 Soyadı nüfus kayıtlarında görünmüyor. Dosyasındaki evrakında bulunmaktadır.

51 A. Rasim 31 Mart Vak'ası'ndan sonra hapis ve firarı esnasında kendisine "muavenet ve insaniyette bulunan zevat-ı kiramın bir şükraniye olmak üzere" isimlerini vermektedir: Arapgirli Hüseyin Avnî, Bayezid dersiâmlarından Darendeli Hâlid Efendi, İskilipli Mehmed Atıf Efendi, Şebinkarahisar Mebusu yeğeni Ömer Fevzi ve oğlu Talha, talebesi ve hemşehrisi Tevkif, Ermenaklı Mehmed Saffet (Aysu), Konyalı Hoca Zeynelâbidin, İskenderun Müftüsü Hayreddin Efendi, İskenderun Müdderrisi Hamdi Efendi, Bahçe (Adana) kazası Haruniye köyünden Dede Bey, Hassa kazasının Gülnar köyünden Yusuf Ağa, Eğribucak köyünden Hacı Mustafa Efendi, Ankara'dan Zülfâzıl (Solfasol) İmamı Hâfız Mustafa Efendi, Mısır'da Nureddin Bey, âyândan Mustafa Sabri Efendi (şeyhülislâm) ve

dığı bir zamanda 17 Ocak 1939'da İstanbul'da[52] ızdırap ve macera dolu ve sefaletle hâlelenmiş bir hayata veda etti. Elli dokuz senelik ömrünün iki senesini firarda, on iki senesini de hapislerde geçiren dersiâmın ölümü gazetelerde iki satırlık bir haber bile olamamıştı. 31 Mart Vak'ası'ndan sonraki otuz senesinin yarısını hapis ve firarda geçiren, dinî ve siyasî kanaatlerinin sadık bir müdafii olan Hoca Rasim, devrinin karanlık ve karışık talihinden nasip alan talihsizlerinden biriydi. Siyasete ilişmesinin bedelini çok yüksek fiatla ödemiştir.[53]

4. A. Rasim'in yazıları ve kitapları

Okuyup yazacak seviyede Arapça ve Farsça bilen, bir taraftan medreseden icazetnâme, diğer taraftan da Darülfünûn'dan şahadetnâme alan A. Rasim, Meşrutiyet'in ilânından sonra çıkan dinî mecmualarda, devrin diğer ilim adamlarının aksine, yazı yazmak hususunda fazla heyecanlı ve iştahlı olmamıştır. Meselâ *Sırât-ı Müstakim* ve devamı *Sebilü'r-reşad, Beyanü'l-hak* gibi mecmualarda tek bir yazısı dahi görülmemektedir. *Beyanü'l-hak*'ta ancak, Ankara Hapishânesi'nden

Romanyalı Halil Efendi, Kavalalı Süleyman Efendi, Dibekli Camii hâtibi Diyarbekirli Hâfız Hâmid Efendi, Kıbrıslı Derviş Bey, Karamürsel'in Erikli köyünden merhum Hâfız Ahmed Efendi, Manizâde Hacı Hüseyin Bey, İsmail Paşazâde Fuad Bey, Meşihat Memurin müdir-i sâbıkı Bahri Bey, Musa Kâzım Efendi (şeyhülislâm), Hayri Efendi (şeyhülislâm), esbak ders vekili Merhum Hacı Ali Efendi, âyândan Muhammed Hamdi (Yazır) Efendi, âyândan Hoca Vasfi Efendi, Fetva Emini Ali Rıza Efendi, hemşehrisi Hoca Mehmed Ali Efendi, berber Avnî Efendi ve Bayezid'da lokantacı Emin Efendi.

52 A. Rasim'in ölüm tarihi Fatih Kaymakamlığı'ndan aldığımız nüfus kaydında ve sicil dosyasında bulunmaktadır. Ancak ölümüne dair bir gazete haberine rastlayamadığımız için nereye defnedildiğini bulmak mümkün olamamıştır.

53 A. Rasim'in ailesi hakkında elde edebildiğimiz bilgileri de bu vesile ile kaydediyoruz: A. Rasim künyesini şöyle veriyor: Hacıbekirzâde Ahmed Rasim bin Hüseyin Avnî bin Hasan bin Hacı Bekir bin Yahya Bey. Yahya Bey tütün ticareti vesilesiyle Tokat Sancağı'ndan gelip Şebinkarahisar'da yerleşmiş ve bilinen en eski ceddi. A. Rasim, otuz altı yaşında iken Hacıoğlu Pazarcığı'ndan (Bulgaristan) Halil-Seher kızı Refika Hanım (doğ. 1901) ile evlendi ve bu evlilikten Naciye adında bir kızı olduğunda (Şubat 1918) kendisi Bekirağa Bölüğü'nde hapis idi. Koğuş arkadaşı Adanalı Zeynelabidin İrfanî ile kızının doğumuna tarih düşürdü. Kızı, henüz on yaşında iken, 25 Aralık 1928'de öldü. Ve nüfus kaydından anlaşıldığına göre bu ölümden sonra, muhtemelen hapiste bulunduğu esnada karısı kendisinden boşandı. Kızının doğumundan sonra geçim darlığı yüzünden ev eşyasının bir kısmını satmak ve dostlarından borç almak zorunda kaldı. Kalan eşyası ve evi Fatih yangınında (31 Mayıs 1918) yandı. Babası Hüseyin Avnî Bey 31 Mart Vak'ası'ndaki mahkûmiyetinden bir ay sonra öldü (1868-1909). Babasının ikinci eşi Hamide Hanım'dan (1870-21 Haziran 1912) olan kardeşi Mustafa Sırrı Özoğuz (1898-21 Haziran 1965) Şebinkarahisar'da tahrirat kâtipliği yapmıştır. Askerlik için önce bedel verdi, sonra muallimler ve müderrisler için tanınan muafiyetten faydalandı. Bu bilgiler için: A. Rasim Avnî, "İkinci Kitabü't-tenvir", *Alemdar*, nr. 358-2658, 9 Kanun-ı evvel 1335, s. 2; nr. 359-2659, 10 Kânun-ı evvel 1335, s. 2; Hasan Tahsin Okutan, *age.*, s. 271; Şebinkarahisar nüfus sureti.

kurtulmasının bahis mevzuu olduğu günlerde gönderdiği bir mektubu neşredilmiştir.[54] 31 Mart öncesinde, kurucularından biri olduğu el-İslâm Cemiyeti'nin nâşir-i efkârı *el-İslâm* mecmuasında (nr. 1, 21 Mart 1325) imzasına "Bayezid dersiâmlarından Rasim" şeklinde rastlanmaktadır. Bu mecmuadan sonra *Beyanü'l-hak*'ta Ahmed Rasim ve Mütareke devrindeki yazılarında da "Ahmed Rasim Avnî" imzasını kullanmış, asıl bu devirde, bilhassa 1918 ve 1919 senelerinde nisbeten verimli bir yazı hayatı geçirmiştir.

A. Rasim'in yazı yazdığı ilk neşir organı Meşihat tarafından çıkarılan *Ceride-i İlmiye*'dir ve burada dinî ve tasavvufî mevzularda yazdığı yazılarının künyeleri şöyledir:

1. "Din-i İslâm", nr. 46, Ramazan 1337, s. 1416-1418.
2. "Cümel-i Hikemiye", nr. 62, Zilhicce 1338, s. 1989-1991.
3. "Cümel-i Hikemiye", nr. 66, Cemaziye'l-âhır 1339, s. 2110-2112.
4. "Envâr-ı Şeriat-1. Taharet", nr. 69, Safer 1340, s. 2235-2236.
5. "Marifetullah", nr. 69, Safer 1340, s. 2235-2236.
6. "Dinî Dersler", nr. 72, Cemaziye'l-âhır 1340, s. 2357-2359.
7. "Dinî Derslerden-2", nr. 73, Receb 1340, s. 2406-2407.
8. "Dinî Derslerden-3", nr. 74-75, Ramazan-Şevvâl 1340, s. 2470-2471.
9. "Dinî Derslerden-4", nr. 76-77, Zilkade 1340, s. 2533.

A. Rasim'in bu devrede, pek azı siyasî olmak üzere, en çok yazı yazdığı mevkute bu devrin ünlü gazetelerinden biri olan ve Refi Cevad (Ulunay) ile Pehlivan Kadri tarafından çıkarılan *Alemdar*'dır.[55] Gazetede bu kadar çok yazı yazmasının vesilesini ise İngiltere Anglikan Kilisesi'nin sorduğu dört sual teşkil etmiştir:

Sualler şöyledir:

1. Hazret-i Peygamber'in dini nedir?
2. Bu din fikre ve hayata neler bahşediyor?
3. Zamanın mezâhim-i mütenevviasını nasıl tedavi ediyor?
4. Dünyayı gerek daha iyi, gerek daha fena surette taklib eden kuva-yı siyasiye ve maneviye hakkında ne diyor?

Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi tarafından, cevaplandırılması için Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'ye gönderilen bu suallere cevap verenlerden biri de A. Rasim olmuş ve beş altı ay sonra bu suallerin cevaplarını "Angligan Encümen-i İlmiyesine Cevab" başlığı altında ve otuz dokuz tefrika hâlinde neşretmiş (11 Eylül - 27 Ekim 1919)[56] ve ismini vermediği bir zâttan aldığı mektup üzerine tefri-

54 "Efkâr-ı umumîye mahkeme-i aliyesine", nr. 180, 8 Teşrin-i evvel 1328, s. 3154-3157.
55 Her ikisi de 150'likler listesine dahil edildi.
56 Tefrikayı yazma sebebi için: "Angligan Encümen-ı Âlisine cevap", nr. 170-1570, 11 Eylül 1335, s. 2. Cevabının adını "Anglikan Encümen-i İlmiyesine cevap" şekline sokmuştur.

kayı tamamlamamıştır.[57]

Alemdar'daki bir diğer tefrikası da, aynı isimdeki ilk kitabının devamı olan "İkinci Kitabü't-Tenvir" başlıklı yazısıdır. 1 Kasım - 10 Aralık 1919 (nr. 320-359) tarihleri arasında yirmi altı tefrikadan ibaret yazının son iki tefrikasında A. Rasim hayıtını anlatmaktadır. İlân etmesine rağmen bu yazısını kitap hâline getirememiştir.[58] A. Rasim'in daha çok İslâm'ın muamelâtına tahsis ettiği yazısının arabaşlıkları şöyle sıralanabilir:

Din-i İslâmın ahkâm-ı cezaiyesinden faslü'l-harabe,

Din-i İslâmın muamelâta aid olan ahkâmından,

Din-i İslâmın mirasa müteallik olan ahkâmı,

Din-i İslâm fikre ve hayata ne bahşediyor?,

Din-i İslâm zamanın mezahim-i mütenevviasını nasıl tedavi eder?,

Din-i İslâm dünyâyı taklib eden kuva-yı maneviye ve siyasiye hakkında ne diyor?,

Edille-i İslâmiye,

Edille-i nakliye,

İcma-ı ümmet,

İcma-ı ümmetin nakil hasebiyle hükmü,

Kıyas,

Kıyas-ı fukahanın misâli,

Sıhhat-i kıyasın şeraiti,

Kıyas şartları mebhasından,

Kıyasın erkânı,

Talil-i ahkâm,

Ahkâm-ı şer'iyenin illetleri nasıl bilinir?,

Kıyasın hükmü,

İstihsan ve kıyas-ı hafî,

İçtihad,

57 "İtizar", nr. 317, 29 Teşrin-i evvel 1335, s. 1; Anglikan Encümeni'nin sorduğu suallere Ankara'dan da iki cevap gelmişti:
1. İsmail Hakkı (İzmirli), *el-Cevabü's-Sedid fi Beyanı Dini't-tevhid*, Ank. 1339-1341, 278 s. Ali Şükrü Matbaası;
2. Abdülaziz Çaviş, *Anglikan Kilisesi'ne Cevab*, İst. 1340-1342, 290 s. Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 2. bk., Sadeleştiren: Süleyman Ateş, Ank. 1974, 199 s. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
Bunlardan başka iki Anglikan Kilisesi'ne cevap daha yazılmıştır: 3. Milaslı İsmail Hakkı, *Hakikat-ı İslâm*, İst. 1341-1343, 224 s.; 4. Eşrefefendizâde Şevketî, *Sa'y ve Sermaye Mücadelâtının Dînen Sûret-i Halli*, İst. 1342, 32 s. Sadeleştirmesi: *İslâmda Emek-Sermaye*, Ank. 1964, 58 s. (kısmî bir cevaptır). Her beş cevabın mukayeseli bir tedkiki dikkate değer neticeler verebilir.

58 "İkinci Kitabü't-tenvir", nr. 359-2659, 10 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2 dipnotu.

İçtihad tecezzi eder mi?,

Peygamber (s.a.) de içtihad eder miydi?,

Peygamber'in (s.a.) de sair müçtehidtler gibi içtihadında hata ihtimâli var mı?,

İçtihadın tağyiri caiz midir?

Bu tefrikanın içinde (tefrika nu. 10-14) "Tezyilü't-tenvir" başlığı altında ise bir Amerikalı müellifin, yine ismini vermediği bir arkadaşına sorduğu dokuz sualin cevapları bulunmaktadır. Bu suallere birer paragraflık cevaplar vermiştir.

Dokuz sual sırasıyla şöyledir:

1. İslâmiyet'te selâmet nedir?,
2. İslâmiyet'te Islahat yapmak kabil midir?
3. Hükûmet'ten ruhanî sınıfının ayrılması mümkün müdür?
4. İslâmiyet'in dünyaya getirdiği müjdeler, iyi haberler nedir?
5. İslâmiyet'in Hazret-i İsa'ya karşı vaziyeti, fikirleri nasıldır? Hazret-i Muhammed'e karşı vaziyeti nasıldır?
6. İslâmiyetin teaddüd-ü zevcata karşı vaziyeti nasıldır?
7. Esir ticareti nasıldır?
8. Müslümanlar başka din ile mütedeyyin olanlara karşı ne düşünüyorlar?
9. İslâmiyet Cenab-ı Hakk'ı ne yolda düşünüyor, Cenab-ı Hakk'ın adaleti, kudreti, muhabbeti nasıldır?

Alemdar'da "31 Mart Hâdisesi hareket-i irticaiye değil idi" (nr. 167-1477, 9 Haziran 1335, s. 1) başlıklı bir yazı ile "Feteva-yı deccaliyeyi iptâl" (nr. 509-2809, 11 Mayıs 1336, s. 1) başlıklı bir de başmakale neşreden A. Rasim'den, neşirlerinin üzerinden tam beş sene geçtikten sonra bilhassa bu iki yazısının hesabı, İstiklâl Mahkemesi tarafından, Tarîkat-ı Salâhiye dâvâsı esnasında sorulmuş ve zaten Cumhuriyet'e düşman olduğu yolunda maddî delil olarak bunlar bahis mevzuu edilmiş ve işin gerisi Müddeiumumî Necip Ali'nin vicdanına havale olunmuştur. Meselenin dikkate değer tarafı ise bu yazıların beş sene boyunca bir suç unsuru olarak cezaî bir takibata uğramamış bulunmasıdır.

A. Rasim Avnî'nin imzasını taşıyan üç risâlesi bulunmaktadır. Her üç risâlesini de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından (30 Ekim 1918) ve İttihatçılar vatandan firar ettikten sonraki dört sene içinde bastırmıştır.

1. Bastırabildiği ilk risâlesi *Anadolu'dan Bir Ses yahud Türkçe Bir Hutbe* (Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1337, 15 s.) adını taşımaktadır ve İttihatçıların firarından (2-3 Kasım) sonra yazılıp 1918 Kasım ayı içinde bastırılmıştır.[59]

59 Bu yazısında 31 Mart hakkındaki kanaatlerini, hatta sözlerini nazmen ifade etmektedir. Harb-i Umumî esnasında milletin çektiği ızdıraplara dair dikate değer bilgileri muhtevidir. A. Rasim'in her üç risâlesinin fotokopisini göndermek lütfunda bulunan meslektaşım Dr. İbrahim Ethem Atnur'a müteşekkirim.

Bu ilk kitabının üzerindeki imzası Mazlum Mes'ud - Abdülhalık Ahmed Rasim Avnî şeklindedir. Yarısı manzum, yarısı da mensur olan risâlesinde 31 Mart Vak'ası hakkında daha önce yazdıklarını manzum şekilde tekrarladıktan sonra İttihatçıların Harp esnasındaki yolsuzluklarından, kül ile karışık ekmeklerden, vagon ticaretinden ve İttihatçı milyonerlerden, açlıktan ölen insanlardan ve bu felâketlerin sebebi olarak da milletin korkaklığından bahsetmektedir. Kısaca bu ezilen Anadolu insanı adına bir siyasî hutbe olarak yazılmıştır.

2. A. Rasim'in ikinci ve en hacimli risâlesi *Kitabü't-Tenvir* (İstanbul, 1334, 31 s.) yine aynı matbaada İkbâl Kütüphanesi adına basılmıştır ve "Darü'l-Hilâfe Medresesi Sahn Kısmı Mantık Müderrisi Karahisar-ı şarkîli Ahmed Rasim Avnî" imzasını taşımaktadır. 1918 sonunda veya 1919 başlarında basılan bu eserinin kapağında, diğerlerinin aksine, Rumî tarih bulunmaktadır. 10 Receb 1333 (24 Mayıs 1915) tarihinde yazıldığına (s. 31) işaret edilmektedir. A. Rasim, "Tamim-i maarif, İspat-ı vâcib, İspat-ı nübüvvet, Din-i İslâmiyet'in mahiyet ve hakikati, Erkân-ı bina-yı İslâm, Ehl-i İslâm'ın mükellef olduğu efâ'lin hikemiyatı, Din-i İslâm'da cihadın hükmü" başlıkları altında ve karşılıklı konuşmalar şeklinde fikirlerini anlatmaktadır.[60]

3. *Mesneviyat-ı Avnîye* (İstanbul, 1341, 8 s. Kütüphane-i Sûdi) tamamı manzum ve Mevlid'i hatırlatan üçüncü ve son eseridir ve Erbilli Mehmed Esad Efendi ile Nazif Bey'in (Ali Nazif Sürurî) takrizlerinin tarihinden (14 Teşrin-i sâni 1338) anlaşılacağı üzere 1922 Kasımında basılmış olmalıdır. "Yeni Keşf olunan İslâm Felsefesi Fatihasıdır" altbaşlığını ve "Kâşif ve nâzımı mülga Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye âzâsından Karahisar-ı Şarkîli Ahmed Rasim Avnî" imzasını taşıyan risâlede biraz meczup ve biraz da mecnun bir hâlet-i ruhiyenin tezahürleri dikkati çekmektedir.[61]

A. Rasim'in işaret ettiğimiz kitaplarından başka eserleri de vardır. Herşeyden önce belki de en mühim eseri II. Meşrutiyet devri için kıymetli bilgiler ihtiva ettiği anlaşılan ve *Tarihçe-i Hayatımın Fihristi* adını taşıyan hâtıralarıdır.[62] Hapishânede yazdığı ve Ahmed Rasim Avnî Asyavî şeklinde imzaladığı hâtıralarından bâzı sayfalar Celâl Bayar tarafından neşredilmiştir.

Diğer taraftan basılacağını duyurduğu *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi, el-Müncid*'in tercümesi, mantıktan *Düsturü'l-İdrak ve'l-İstidlâl* ve *el-Mukâleme (li-Lûgati'l-Arabiye ve'l-Lehçetü'l-Mısriye)* isimli eserlerini bastıramamıştır.[63]

60 Beş kuruş fiatla Alemdar idarehânesinde satıldığı hakkında: "Kitabü't-tenvir", nr. 321-2622, 2 Teşrin-i sânî 1335, s. 4

61 Tahir Mevlevî Olgun hâtıralarında Polisin Mahfil idarehânesinden, A. Rasim'in basıldığını değil, yazıldığını bile bilmediği bir eserini sorduğundan bahsediyor ki bu risâle olmalıdır (*Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mâhkemeleri*, Haz. Atilla Şentürk, İst. 1991, s. 259-260).

62 Bu defterin iki sayfasının tıpkıbasımını C. Bayar (*age.*, s. 160-161) neşretmiştir.

63 *Kitabü't-Tenvir*'in arka kapağında bu isimleri vermektedir.

Tabsıretü'l-Edille isimli bir kitabı olduğu hakkında bir kayıt varsa da kendisi böyle bir eserinden hiçbir yazısında ve kitabında bahsetmemektedir ve bu kayıt araştırmadan yazmanın bir mahsûlü olsa gerektir.[64]

Nihayet Hoca Rasim'in bu cümleden olarak zikredilebilecek son bir ilmî faaliyeti de Teali-i İslâm Gazetecilik Şirket-i Âdiyesi'nin kurucusu ve idare meclisi âzâları arasına katılmış olmasıdır (1921).[65]

A. Rasim hiç şüphesiz II. Meşrutiyet sonrasının en dikkate değer ilim adamları arasında sayılması gereken şahsiyetlerinden biridir. O, kendi sahasındaki yazıları ve eserleri ile değil, siyasî meselelerde ve hâdiselerde düşüncelerini, başına gelen felâketlerden sonra da, büyük bir cesaretle ve açık bir üslûpla, bir tevile sapmadan ifade etmesiyle dikkati çekmektedir. Diğer taraftan İttihat ve Terakkî'nin icraatını, dinî müktesebatının ışığında teşrih ve tenkit eden pek az ilim adamından biridir. Bu sahada kanaatlerinin hep müdafii olmuştur. İstiklâl Mahkemesi huzurunda da fiillerinin ve yazılarının teviline tenezzül etmemiş, kanaat ve düşüncelerine yine aynı samimiyetle ve sadâkatle sahip çıkmıştır.

Kısaca Hoca Rasim Efendi, hakkındaki hükümler ne olursa olsun, yakın tarihimizin, bu devresi bahis mevzuu olduğunda, her zaman hatırlanacak ve zikredilecek dikkate değer şahsiyetleri arasındadır.[66]

İstanbul Araştırmaları, nr. 3, Güz1997, s. 163-183.

64 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İst. 1981, c.V, s. 386-387.

65 Şirketin nizamnâmesini sahaf, *Müteferrika* mecmuasının nâşiri Y. Lütfî Sağmen dostum lütfetti, müteşekkirim: *Teali-i İslâm Gazetecilik Şirketi Nizamnâmesi*, İst. 1337, 8 s. Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, fiyatı 100 para. İdare Meclisi'nde A. Rasim'den başka şu zevat bulunmaktadır: Fatih dersiâmlarından İskilipli Mehmed Âtıf ve Seydişehirli Hasan Fehmi, Sahn müderrislerinden Mehmed Zeki ve Konyalı Abdullah Âtıf, Bayezid dersiâmlarından Darendeli Halid Yekta, Beşiktaş Sultanisi muallimlerinden Konyalı Ârif, Maksud Hân'ında 9. numarada tüccardan Mehmed Fevzi, tüccardan Tikveşli Hacı Ömer Faik Bey (*Nizamnâme*, s. 3). Bu teşebbüs bir semere vermemiştir.

66 A. Rasim'in, zamanında tartışmalara yol açan, herhangi bir farklı dinî görüşü dikkati çekmemektedir. Siyasî düşüncelerine ise anahatları ile işaret edilmiştir. Risâlelerinin ve bilhassa hâtıralarının neşri devrin tanınmasına katkıda bulunacaktır.
Bu yazının eksiklerine işaret ve bilhassa 57 nolu dipnotu ikmâl eden dostum İsmail Kara'ya şükran borçluyum.

HALİM SÂBİT ŞİBAY

Kazan'dan delikanlı çağında İstanbul'a gelen, tahsilini bu şehirde ikmâlden sonra yine aynı şehirde önce idadî muallimi, daha sonra da Darülfünûn müderrisi olarak çalışan, 12 Şubat 1914 - 30 Ekim 1918 tarihleri arasında 63 sayı çıkarmağa muvaffak olduğu *İslâm Mecmuası* ve bir kısmı kitap hacminde bulunan dinî yazılarıyla II. Meşrutiyet devrinin en dikkate değer ve aynı zamanda en meçhûl olan şahsiyetlerinden biri de Halim Sâbit Şibay'dır.[1]

1. Hayat hikâyesi

Halim Sâbit, Simbir vilayetinde Küçük Tarhanlı Lâbit köyünde 1883 senesinde doğdu.[2] Babası, bir zamanlar İdil-Volga havzasında hüküm süren Bulgar-Türk mirzalarından Şibay sülalesine mensup Sabircan Efendi[3], annesi ise Hayat Hanım'dı. İlk ve orta tahsilini 1890-1897 senelerinde Samara'da yaptıktan sonra Ulutarhan'daki Medrese-i Halimiye'de mutâd olan dersleri okudu.[4] Bu meyanda Rus Lisesi'ne de imtihanla girerek buradan da mezun olmuştur. Tahsilini ikmal eden Halim Sâbit tedris hayatına Orenburg'daki ünlü Hüseyniye Medrese-

1 Halim Sabit hakkındaki yazımızı hazırlarken torunu Halim Şibay Tuğsavul'un büyük yardımlarını gördük. Dedesi hakkında kendisine intikâl eden her bilgiyi ve vesikayı büyük bir itina ile saklayan H. Şibay Tuğsavul'a ifadesi imkânsız derecede teşekkür borçluyum. Kendisinden alınan bilgiler H. Ş. Tuğsavul rumuzuyla gösterilmiştir.

2 Doğum senesi ^Hicrî 1301, Rumî 1299'dur. Buna göre 2 Kasım 1883-2 Mart 1884 arasında doğmuştur. Halim Sâbit'in kendi elinden çıkmış bir tercüme-i hâli Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi'ndeki sicil dosyasında (Nu: 39-0105) bulunmaktadır. Buradaki bilgilerin bir kısmı daha önc neşredilmiştir. (*Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilât Albümü*, 1924-1989, Ank. 1989, s. 67).

3 Rivayete göre (H. Ş. Tuğsavul) Şibay ailesi Cengiz Han'ın kumandanlarından Şaybak Han'a ve Şeybaniler'e dayanmaktadır. H. S. Şibay'ın dedelerinden biri Çar'a asker olmamak için dağa çıktı. Af çıkması üzerine yetmiş yaşından sonra evlendi ve çocukları oldu. Bu meyanda Türkistan'da oturan aile Tataristan'a sürgün edildi. Başkurdistan'da Şibay adını taşıyan bir şehir vardır.

4 R. Rahmeti Arat "Halim Sabit Şibay", *Vatan*, nr. 2038, 30 Ocak 1947, s. 2.

5 Talebesi Mükrimin Halil Yinanç tarafından yazılan hâl tercümesi, s. 1 (H. Ş. Tuğsavul'un arşivindedir.)

si'nde henüz delikanlı çağında iken başladı.[5]

Birçokları gibi tahsilini İstanbul'da ikmâl etmek istediği için muallimliği terk ederek 1904'te İstanbul'a geldi.[6] Bir taraftan Fatih Camii'nde zamanın ünlü ulemâsından Dağıstanlı Abdülfettah Efendi[7]'nin derslerine devam ederek icazetnâme; diğer taraftan da imtihana girerek Mercan İdadîsi'nden şahâdetnâme almıştır. İcazetnâme imtihanında gösterdiği muvaffakiyetten ötürü kendisine gümüş liyakat madalyası ihsan buyuruldu (6 Zilhicce 1323-1 Şubat 1906).[8] Darülfünûn-ı Osmanî'nin Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubesinden ise 14 Temmuz 1910'da âliyülâlâ derece ile mezun oldu[9] ve idadîlerde muallimlik hakkını almak için yine Darülfünûn'da yapılan imtihanı kazandı.

Mezuniyetini takiben Türkistan'a doğru seyahate çıkarak Altaylar'a kadar gitti ve bu arada Kazan'a da giderek 2 Ekim 1911'de Kazan tarihinde mühim bir yere sahip olan Züyebaşı (veya Züvebaşı) köyünde Mehmed Rahim Abdürrezzak'ın kızı Zeliha Hanımla evlendi.[10]

Rusya'dan döndükten sonra 14 Eylül 1912'de Ulûm-u Diniye muallimi

6 Rusyalı Türkler tahsillerini İstanbul, Mısır veya Hindistan'daki medreselerde ikmâli arzu ederlerdi. Halim Sâbit'in çocukluğunu ve mektep hayatını anlattığı hâtıraları için bkz: Ek: 1.

7 M. H. Yinanç, *agm.*, s. 1. Dağıstanlı Abdülfettah Efendi için: Ebül-ulâ Mardin (Haz. İsmet Sungurbey), *Huzur Dersleri*, İst. 1966, c. II-III, s. 231.

8 Madalya ve beratı, H. Ş. Tuğsavul'dadır.

9 H. Ş. Tuğsavul arşivinde bulunmaktadır.

10 Halim Sâbit, İstanbul'a gitmek üzere 29 Ekim 1911'de Züyebaşı'ndan ayrıldı. Eşi Zeliha Hanımla kız kardeşi Reise Şubat 1912'de İstanbul'a hareket ettiler. Diğer kız kardeşinin ismi Mesture'dir. Halim Sâbit'in ismi bilinmeyen bir kardeşi Enver Paşa'nın yanında Ruslarla çarpışırken şehit düştü. Rusya'da kalan bir diğer kardeşi ise Halim Sâbit'le Moskova'da bir parkta görüştüğü için, bir komünist olan karısının ihbarı üzerine Sibirya'ya sürülmüştür. Daha sonra Türkiye'ye getirip okuttuğu Arif Şibay Çalışma Bakanlığı Araştırma ve Danışma Kurulu başkanıydı. Sevil Erdem'in babasıdır. Diğer kardeşi Dr. Sâbit Esat Şibay'dır. Dr. S. E. Şibay, Şemseddin Günaltay'ın kızı Behine Hanım ile 11 Mart 1937'de Suadiye'de evlendi. (Ölüm ilânı için bkz. s. 68).

H. Sâbit'in büyük oğlu Ekrem Şibay (1912-31-12-1990) *Hukukî Bilgiler Mecmuası*'nı çıkardı. Müzmin bekârdı. (Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir Ansiklopedisi*, ist. 1961-1962, s. 581). Diğer oğlu Mehmed Turgut Şibay (11 Aralık 1915-25 Nisan 1991) bir hekimdir. Fatih Çarşamba'da doğdu. Kanada'da öldü. Saran Ann Şibay'la (Doğ. 26 Aralık 1929) evliydi. Godyre Neyir (doğ. 14 Aralık 1958) ve Zeliha (Doğ. 2 Aralık 1962) isimli iki kızı var. (Nebioğlu, *age.*, s. 581).

Halim Sâbit'in biricik kızı Emine Neyyire Tuğsavul (7 Ocak 1913-30 Temmuz 1987) asker, hukukçu ve yazar, 1935 Harbiye birincisi Muhsin Tuğsavul (Halep, 1935 - Ank. 13 Mayıs 1975) ile evlendi. Bu evlilikten iki oğlu dünyaya geldi. Halim Şibay Tuğsavul (Ankara, 15 Mayıs 1950), 1972'de O.D.T.Ü.'den mezun oldu. Halen Türkiye Kalkınma Bankası A.P.K. Dairesi başkanlığından emeklidir. Küçük oğlu Mehmet Sabit Tuğsavul (Ank. 8 Eylül 1954) Avusturya'da çalışıyor. Emine Neyyire'nin tam vazifesi Yargıtay Tetkik Hâkimliğiydi.

Halim Sâbit'in eşi Zeliha Şibay (Kazan, Züyebaşı, 1892-İstanbul, 11 Ekim 1981) Kazanlı ailesiyle hısımlıkları bulunduğu daha doğrusu Akçuraların dayılarının çocukları olduğu söylenmektedir. (H. Ş. Tuğsavul'un Annesi Zeliha Şibay'dan tuttuğu notlar). Yusuf Akçura'nın "annemin babası tarafından hısım düşen Muhammet Rahim" diye bahsettiğ işahıs (Muharrem Feyzi Togay, *Yusuf Akçura-Hayatı ve Eserleri*, İst. 1944, s. 113-122) M. R. Abdürrezzakov mudur bir karar veremedik.

olarak Gelenbevî İdadîsi'nde çalışmaya başladı. Bu vazifesinde bir sene sonra (14 Ekim 1913) birinci sınıflarının ikinci şubesi muallimliği de ilâve edilerek maaşına zam yapılmıştır. Aynı senenin 31 Ekiminde mektebin Sultanî'ye çevrilmesi esnasında vazifesinde ipka edilen Halim Sâbit, çok geçmeden, 30 Mart 1914'de Darülfünûn'da Ulûm-u Şer'iye Şubesi'nde, Seydişehirli Mahmut Esat (1857-28 Mart 1917) Efendi'nin yanında Tarih-i Din-i İslâm ve Tarih-i Edyan dersleri müderris muavini olarak çalışmaya ve 5 Nisanda da bu sıfatla derslere girmeye başladı. Mahmud Esat Efendi'nin 1914'te Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisliğine getirilmesi ve yine aynı sene sonunda Isparta mebusu seçilmesi üzerine müstakilen ders vermiştir.[11]

1915'teki Darülfünûn Islahatı esnasında Ziya Gökalp'in teşvikiyle Edebiyat Fakültesi'nin çeşitli kürsülerine davet edilen genç müderrisler veya müderris muavinleri arasında 27 Kasım 1915'te derslerine başlayan Tarih-i Din-i İslâm müderrisi Halim Sâbit Bey de vardı. Diğerleri arasında Necmeddin Sadık (Sadak), Mehmed Emin (Erişirgil), Mehmed İzzet, Mustafa Şekip (Tunç), Yahya Kemal (Beyatlı), M. Şemseddin (Günaltay), Kâzım Şinasî (Dersan) ve Mehmed Ârif dikkati çeken isimlerdi.[12] Halim Sâbit'in Edebiyat Fakültesi'ndeki bu vazifesi 24 Mart 1919 tarihine kadar devam etmiştir. Fakülte ders programlarının umumî olarak gözden geçirildiği bir müzakerede Halim Sâbit'in deyişiyle "yeni alınan gençlerden birinin[13]" Tarih-i Din-i İslâm dersinin Edebiyat Fakültesi'nde yeri olamayacağını ileri sürmesi ve Ziya Gökalp'in dersin gereğini uzun uzadıya anlatmasına ve bazı muallimlerin de bu görüşleri teyit etmesine rağmen aynı zatın daha sonra Maarif Nâzırı Ali Kemal'i de iknasını takiben fakültenin birçok dersi meyanında bu ders de lağv ve hocası Halim Sâbit, bazı hocalarla beraber, ihraç edilmiştir.

Halim Sâbit'in bundan sonra tam yirmi senesi (1919-1939) ticarî meşgûliyetle geçti. Seyit Bey'in rahmetli olmasını (1925) takiben İslâm Hukuku müderrisliğine davet edilmiş ise de her nedense reddetmiştir.[14] 1933 senesinde açıkta bulunduğundan bahisle, Darülfünûn'a dönmek üzere Maarif Vekaleti'ne bir müracaatı olmuşsa da neticesiz kalmıştır.[15] Ticaret yaparken zaman zaman Türki-

11 *Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il Emin Mahmud Esat Efendi*, Ank, 1943, s. 23; *Meclis-i Mebusan*-Üçüncü Devre-i İntihabiye, İst. 1335, s. 2. Mahmud Esad Efendi, öldüğü 20 Eylül 1914'te duyurulan, Isparta Mebusu Mehmed Efendi'nin yerine seçilmişti.

12 Halim Sabit Şibay, "Ziya Gökalp'a Ait Bazı Hâtıralar", *Türk Yurdu*, c. XXVI, nr., 5-6, 1-15 Sonteşrin 1942, s. 136; Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, İst. 1944, s. 31.

13 Halim Sabit'in (*agm.*, s. 137) ifadelerine göre dersin kalkmasını teklif eden kişi Mehmet Emin Erişirgil olabilir.

14 R. R. Arat, *agm.*, s. 2.

15 Maarif Vekâleti'nin İstanbul Darülfünûn Eminliğine 11 Mayıs 1933 tarihli bir yazısının bu hususta olduğu anlaşılıyor *(Dosya Nu 39-0105)*.
Halim Sabit'in 1919'daki ayrılışından sonra tekrar Darülfünûn'a avdet ettiği yolundaki ifadeler (M.

ye'ye gelip gitmiş ise de vaktinin büyük kısmını Avrupa'nın belil başlı şehirlerinde, bilhassa Baltık memleketlerinde geçirmiştir. Bu meyanda Almanya, Rusya, Bulgaristan, Romanya, Polonya, Macaristan, İngiltere, Avusturya ve İtalya'ya seyahatte bulundu. Afyon, tütün, halı ve gıda maddeleri ihraç etti, Tariş'in temsilciliğini yaptı. Afyon ticaretinin devletleştirilmesinden sonra zaten ticarî faaliyetinin daralması (1932) ve II. Dünya Harbi'nin başlaması üzerine ticarî faaliyetlerine mecburen son vererek 1939'da Türkiye'ye döndü.[16]

İslâm Ansiklopedisi'nin tercümesi faaliyetine başlanması üzerine önce Hazırlık Memuru (15 Ağustos-16 Ekim 1939) daha sonra ise Neşir Bürosu Kâtibi olarak 30 Ağustos 1944 tarihine kadar burada çalıştı. Halim Sâbit'in, son memuriyeti 19 Ağustos 1944'te tayin edildiği Diyanet İşleri Reisliği Müşavere Heyeti âzâlığı olmuştu.[17] Esasen son seneleri hastalıklarla ve istirahatlerle geçen Halim Sâbit bu vazifede bulunduğu sırada 27 Aralık 1946 Cuma günü daireye gitmek için evinden çıkmak üzere iken geçirdiği kalp sektesinden âhirete göçtü. Kaldırıldığı Numune Hastanesi'nde gasli yapıldı. Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedildiğinde 63 yaşındaydı.[18]

2. Halim Sâbit'in şahsiyeti ve faaliyetleri

Orta boylu, elâ gözlü, buğday benizliydi. "Çekik gözleri, renkli, sıhhatli, biraz sivri bir çene ile biten yüzü, sert yanak çizgileri, sert ve dik alabros kesilmiş saçları, yine dik ve sert beyaz kolalı gömleği, dar paçalı pantolonu ile koltukta, iskemlede, ayakta dimdik duran Halim Sâbit insana çekinme ve yaklaşma arzusunu aynı zamanda veriyor"du. Devrin siyasî cereyanlarına karışmamakla beraber İttihad ve Terakki önderlerinin İttihad-ı İslâm, Türkçülük ve Rusya meseleleri hakkında fikirlerinden faydalandıkları ilim adamlarından biri olmuştur.[19] İ. T. merkezinin Hars Şubesi'nin müdavimleri Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Celâl Sahir (Erozan), Mehmed Fuad (Köprülü) gibi isimlerin yanında Halim Sâbit de

H. Yinanç *agm.*, s. 7; Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İst. 1969, s. 79) yanlıştır.

16 Afyon ticareti 14 Nisan 1932 tarihinde devletleştirildi. (M. E. Üzümeri-S. Dinçer-S. Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ank. 1956, c. I, s. 61-63), Ticarî hayatına dair bilgiler H. Şibay Tuğsavul'dan alınmıştır.

17 Kararnâmenin asıl metni: *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Nu. 030.11.1.169-24-3.

18 150 lira tutan cenaze masraflarının ödenmesi hakkında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Başbakanlık Muhasebe Müdürlüğü'ne yazdığı 30 Aralık 1946 tarihli yazısı sicil dosyasındadır. H. Ş. Şibay'ın ölüm ilânları: *Akşam*, (4 Ocak 1947), s. 3; *Ulus* (28 Aralık 1946), s. 6; H. Z. Ülken (*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İst. 1966, c. II, s. 656 dipnot 1) H. Sâbit'in 1943'te İstanbul'da öldüğünü yazmıştır. Bu yanlışı, bir mehaz zikretmeksizin, Sadık Albayrak (*Devrinin Çakıl Taşları*, İst. 1978, s. 161) ve R. Tüba Çavdar (*İslâm Mecmuasının Türk Dönemsel Yayını İçinde Yeri ve Önemi*, İst. 1988, s. 72, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. Lisans Tezi) aktarıyor.

19 Samet Ağaoğlu, *age.*, s. 79; İktibas için, s. 77. Ayrıca bkz. EK-2

bulunmakta ve konferanslar vermekteydi.[20] Aynı şekilde Türk Ocağı'nın çalışmalarına katılan Ağaoğlu Ahmed, Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali (Turan), Mehmed Emin (Yurdakul), Ziya Gökalp, Bursalı Mehmed Tahir, Kilisli Rifat (Bilge), Necib Âsım (Yazıksız), Veled Çelebi (İzbudak), Samih Rıfat, Yahya Kemal (Beyatlı), Halide Edib (Adıvar), Müfide Ferid (Tek) ve Nâkiye (Elgün) Hanım'ın yanısıra Halim Sâbit'in de bulunduğu hatırlanmaktadır.[21] Türk Bilgi Derneği'nin İslâmiyat Şubesi reisliğini Ebu'l-Ulâ (Mardin), kâtipliğini ise yine o deruhte etmişti.[22]

I. Dünya Harbi'nin ikinci senesinde Mart ayında, Çanakkale Muharebelerinin nevmîd ve bedbin haberleri İstanbul'a akarken Talât Paşa'nın gizli bir teşebbüsü ile Celâl Sahir'in evinin alt katında, şehri terk ile Anadolu'ya geçmek ve Türk semtlerine yerleşerek halkı mücadeleye teşvik edecek politikaya bulaşmamış "Türkçü mütefekkirleri" seçmek hususunda yapılan toplantıda bulunan pek az kişiden biri de yine Halim Sâbit Bey'di.[23]

I. Dünya Harbi'nde Almanlara esir düşen Müslüman askerlerin hayat şartlarını görmek için Tunuslu Şeyh Salih, Abdürreşid İbrahim, Ağaoğlu Ahmed ve diğer bazı zevatla başka başka zamanlarda Berlin'e gitmiştir.[24] 1916 Kasımında Suriye'de Cemal Paşa'nın emrindeki 4. Ordu'yu ziyaret eden İ. T. erkânı arasında bulunuyordu.[25]

Ziya Gökalp[26] ile Ağaoğlu Ahmed'in[27] hem en samimi dostlarından, hem de birer edebî ve fikrî mahfel olan hanelerinin imtiyazlı misafirlerinden biriydi. Bu iki dostundan ve onların ölümlerinden sonra çocuklarından hayatının sonuna kadar, alâkasını esirgememiştir.

1917 Martında Rusya'daki ihtilâlden sonra Bakû-İstanbul yolunun açılması üzerine birçok Rusyalı Türk İstanbul'a gelmişti. "Rusya'nın Mazlum Milletleri Ce-

20 Tekinalp, "Ziya Gökalp'te Tesanütçülük", *Bilgi Mecmuası*'ndan naklen: J.M. Landau, Tekinalp, İst. 1996, s. 411.

21 Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp-İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İst. 1943, s. 107; Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, İst. 1968, s. 55.

22 *Bilgi Mecmuası*, nr. 6, Nisan 1330, s. 647; Fethi Tevetoğlu, *Hamdullah Suphi Tanrıöver*, Ank. 1986, s. 99; Geniş bilgi için: Ülkü Gürsoy, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma*, Ank. 1999, s. 157.

23 Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İst. 1968, s. 31; Fethi Tevetoğlu, *age.*, s. 96.

24 Eşref Edib (Fergan), *Mehmed Âkif*, İst. 1357-1938, s. 41.

25 Sina Mutasarrıfı ve Çöl Menzil Müfettişi Erkân-ı Harb Miralayı Behçet Bey'in Halim Sâbit için bu gezi esnasında imzaladığını zannettiğimiz resmin üzerinde 9 Teşrin-i sânî 332 (22 Kasım 1916) tarihi bulunmaktadır. Resim H. Şibay Tuğsavul arşivindedir. Ali Fuat Erden (*Birinci Dünya Harbinde Suriye Hâtıraları*, İst. 1954, s. 110) bu seyahatten söz eder, ama isim vermez.

26 Ali Nüzhet Göksel, "Halim Sâbit Şibay", *Doğu*, nr. 54-55, Mayıs-Haziran 1947, s. 20-21; Yahya Kemal Beyatlı, *age.*, s. 14; Y. Kemal'in Ziya Gökalp hakkındaki yazısı iktibas edilmiştir. 1- Mustafa Nihad Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İst. 1941, s. 384-388, 2- E. B. Şapolyo, *age.*, s. 101-105.

27 Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, İst. 1984, s. 11.

miyeti"nin bir bürosunu açarak temsil heyeti sıfatıyla bulunmak için teşekkül edilen heyetin içinde Hüseyinzâde Ali Turan ve Fuad Köprülü ile beraber Halim Sâbit de bulunuyordu. Talat Paşa'nın yardımıyla 27 Ekim 1918'de İstanbul'dan hareket edip Varna'ya geldiklerinde Macaristan'da, Odesa'dan Almanya için hareketlerinde ise Kiyev'deki Alman mümessili Boran Mum'dan da aynı zamanda Almanya'da karışıklıklar çıktığını öğrenince avdet etmek zorunda kalmışlardı.[28] Bu arada yine Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) önce Kafkasya lehine propaganda için, Fuad Köprülü ile beraber, Avrupa'ya gönderilmeleri bahis mevzuu olmuş ise de Darülfünûn izin vermemiştir.[29] Talebesi Mükrimin Halil'in ifadesine göre Türk-Alman Dostluk Cemiyeti'ne katılmıştır.[30] Cumhuriyet devrinde Türk Dili kurultaylarının ilk üçüne "Sâbık Darülfünûn Müderrisi" sıfatıyla davet edilmiştir.[31]

3. Kitapları, yazıları ve neşriyat hayatı

Kazan'da başladığı tahsilini İstanbul'da 27 yaşında tamamlayan Halim Sâbit, İslâm'ın aslî mehazlarını vukufla tasarruf edecek derecede Arapça, bunun yanısıra Farsça ve Rusça biliyordu. Diğer taraftan bütün Türk lehçelerini bildiğini ve Uygurca konuşabildiğini Mükrimin Halil (Yinanç) ifade etmektedir.[32]

Halim Sâbit'in yazı hayatı talebelik çağlarında başlamış ve *Tecvid-i Fennî, Şakirdlik Âlemi, Cennet Malda Değil* isimli ilk risâlesini ve *Çocuk Dünyası* başlıklı mecmuasını Rusya'da iken neşretmişti.[33]

İstanbul'daki ilk senelerinde (1904 - 1910) bir taraftan tahsiline çalışırken diğer taraftan da zengin bir ihtisas kütüphânesi kurmuş ise de bu devrede neşrettiği herhangi bir kitabına rastlanmamıştır.[34]

28 Abdülkadir İnan, "Rusya Sömürgeleri Müslümanların İstiklâl Hareketleri Tarihinden", *Türk Kültürü*, nr. 54, Nisan 1967, s. 18-19; Yolculuğun hikâyesi için: A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili ve Türkistan ve Yakın Tarihi*, İst. 1981, s. 480.

29 *İkdam*'dan (3 Teşrin-i sânî 1918) naklen Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İst. 1989, c. 3, s. 292.

30 *Agm.*, s. 5. 2 Eylül 1916'da kurulan cemiyetin nizâmnâmesinde (Matbaa-i Amire, 1332, s. 16) kayıtlı kurucular ve âzâlar arasında adı geçmemektedir.

31 *Birinci Türk Dili Kurultayı*, İst. 1933, S. XVII. 26.9.1932 tarihli ve 436 numaralı kartın sahibiydi. *Üçüncü Türk Dil Kurultayı-1936*, İst. 1937, S. XV.

32 *Agm.*, s. 4.

33 Sicil dosyasında adını verdiği bu risâlelerine bibliyografyalarda da rastlayamadık. Meselâ bkz. Mahmut Tahir, *Kazan Türkleri'nce Arap Harfleri ile Yapılmış Neşriyatın Bibliyografyası*, Ank. 1976, s. 324 teksir.

34 Mütareke'de Bekirağa Bölüğü'ne atılan Halim Saâbit, bir dostunun yardımıyla kaçmış ise de bu arada evine İngilizler el koymuşlar. Aile Nişantaşı'na taşınmış, kitapların büyük bir kısmını, kendisi de zengin bir kütüphaneye sahip olan bir hocanın evine taşımışlar. Bir müddet sonra ev kitaplarla yanmış, geriye sadece Zeyrek'teki evde bulunan kitaplar kalmıştı. Bu kitaplar 6 Temmuz 1970 tarihinde Beyazıd Devlet Kütüphanesi'ne hediye edilmiştir. (Oğlu Ekrem Şibay'ın aslı H. Ş. Tuğsavul'da bulunan mektubundan).

İstanbul'da kitap hâlinde neşrettiği altı eserinden beşi mektepler için yazdığı *Amelî İlmihâl* adını taşıyan kitaplarıdır.[35] İttihat ve Terakkî Mektepleri için yazdığı bu kitaplar müteaddit defa basılmış ve ayrıca müellifine mükâfat verilmiştir.[36] Şeyhülislâm Musa Kâzım tarafından Islâh-ı Medaris Encümeni'ne âzâ seçilen Halim Sâbit'in medreselerin ıslahı hakkındaki risâlesi kitap halindeki son eseridir.[37] Medreselerin ıslahına dair araştırmalarda bu risâlenin mehaz olarak zikredildiği görülmemiştir.[38]

Halim Sâbit'in imzasını taşıyan eserleri esasen risâle olarak isimlendirilmesi daha doğru olan, bu kitaplardan ibarettir. Ömrünün son zamanlarında yazdığı *Kur'ân'a Doğru* isimli eserini ise, Bâbıâlî'nin ünlü kitapçılarından Ahmet Halid (Yaşaroğlu) ile anlaşmasına rağmen bastırmaya muvaffak olamamıştır.[39]

Şöhreti veya ilmî ehliyeti ile mütenasip bir eser bırakmadığı yolundaki hayıflanmalar ilk bakışta haklı gibi görünmektedir. Ancak O'nun mecmua sayfalaında kalan ve birçoğu kitap hacminde bulunan aslî mehazlara müstenit ve usûlünce verilmiş dipnotlarla delillendirilmiş yazıları gözönüne alındığında bu şikâyetin haksızlığı ortaya çıkmaktadır. Bu gibi hükümler ilmî liyâkatinin bir şahidi olarak da yorumlanabilir kanaatindeyiz.

Henüz Darülfünûn talebesi iken II. Meşrutiyet'in ilânından bir ay sonra Ebu'l-Ulâ Mardin ile Eşref Edib (Fergan) tarafından çıkarılmaya başlanan *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında "İçtihada Dair" (16 Tefrika) ve yine aynı mecmuanın devamı *Sebilürreşad*'da "Hacc ve Kabe" (20 Tefrika) başlıklı yazılarıyla dikkati çekmiş ise de bunları kitap hâlinde neşretme hususunda pek arzu göstermemiş, müstağni kalmıştır.[40] Yine mecmuanın kuruluşunda tahrir heyeti içinde yer aldığı za-

35 Halim Sâbit bu kitaplarını ilk mektebler (Mekâtib-i İbtidaiye) için yazmıştır. Birinci ve ikinci sınıflar için hem talebe ve hem de muallimler için birer kitap hazırlamıştır. Üçüncü sınıflar için hazırladığı kitabın muallimlere mahsus kısmı yoktur. Kitapları Maarif Nezareti ile Tetkik-i Mesahif ve Müellefat-ı Şer'iye Meclisi'nin tasvip ve tasdikinden geçmiştir.
Amelî İlm-i Hâl kitaplarının künyeleri şöyledir:
I. Kitap- Talebeye mahsus, İst. 1329, 21 s., Sırat-ı Müstakim Matbaası; Diğer baskı. İst. 1333. 21 s., Necm-i İstikbâl Matbaası.
I. Kitap- Mallimlere mahsus İst. 1328 69+3 s., Sırat-ı Müstakim Matbaası.
II. Kitap- Talebeye Mahsus, İst. 1329 79 s., Şirket-i Mürettibiye Matbaası: 1331'de yine aynı matbaada, 1332'de Necm-i İstikbâl Matbaasında basılmıştır.
II. Kitap- Muallimlere mahsus, İst. 1329 101 s., Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
III. Kitap- Tevsi-i Tıbaat Matbaası, İst. 1331, 128 s. Sebilü'r-Reşad Kütüphanesi: 10.

36 M. H. Yinanç, *agm.*, s. 7.

37 *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere - Islah-ı Medaris Münasebetiyle*, İst. 1329, s. 48, Sırat-ı Müstakim Matbaası.

38 Münhasıran medrese tahsili yapmış bir münevverin medreseye, medrese mensuplarına ve dinî teşkilâta tevcih ettiği tenkitleri havi bu dikkate değer risâlenin, bu mevzuda neşredilmiş kitaplarda ve yazılarda mehaz olarak kullanılmamasının büyük eksiklik olduğu kanaatindeyiz.

39 A. M. Göksel, *agm.*, s. 20; M. H. Yinanç, *agm.*, s. 8.

40 Halim Sâbit'in bu mecmuada çıkan bütün yazılarının tüm künyeleri için: Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı*

man Tefsir kısmının Mehmed Âkif tarafından yazılması teklifini de o yapmıştır.[41]

Halim Sâbit'in yazılarının neşredildiği mecmualar arasında *Türk Yurdu* da bulunmaktadır. 1910-1911'de yaptığı seyahatini anlattığı "Altaylara Doğru" başlıklı yazısı (s. 23) kitap hacmindeki yazılarından biridir. I. Dünya Harbi'nin son senesinde *Kırım Mecmuası*'nda (nr. 2, s. 33-34) "Türk Birliği Yolunda" başlıklı yazısı dikkati çekmektedir. Bu arada tespit edebildiğimiz "İslâmiyet ve Adalet" başlıklı mühim bir yazısı da (7 tefrika) Orenburg'ta Rızaeddin Fahreddin tarafından çıkarılan *Şura* mecmuasında (nr. 16, 1 Şaban 1326-nr. 24, Zilhicce 1326) neşredilmiştir. Ömrünün son zamanlarında da (1942) *Türk Yurdu*'nda, bilhassa Ziya Gökalp ile alâkalı bâzı hâtıralar ve yazılar neşretmiştir.[42]

Halim Sâbit asıl ilmî mesaisini 12 Şubat 1914-30 Ekim 1918 tarihleri arasında[43], zaman zaman inkıtaa uğramış bulunsa da, tam 63 sayı çıkarmaya muvaffak olduğu *İslâm Mecmuası*'na[44] vermiş; âdeta kendi ismi mecmuası ile aynı anda hatırlanır ve zikredilir olmuştur.[45] Hiç şüphesiz çıktığı devrin en dikkate değer neşir ve fikir organlarından biri olan bu onbeş günlük mecmuada görülen isimlerin bir listesi bile hayli dikkate değer bir keyfiyettir[46]: H. N., Şerefeddin (Yaltkaya), Halim Sâbit (Şibay), Rızaeddin Fahreddin, Abdülahad, Mustafa Şe-

Müstakim ve Sebilürreşad Mecmualar Fihristi, Ank. 1991, s. 115-116, 385. "İçtihad'a Dair" yazısının tesiri hakkında kendisine yazılan bir mektup için: Ek: 3.

41 Eşref Edib (*age*., s. 6) Halim Sâbit'i mecmuanın kuruluşunda heyet-i tahririyede yer alan kıymetli âlimler ve muharrirler meyanında zikrediyor. Alem-i İslâm'a ve bilhassa Rusya Müslümanlarına binlerce nüsha gönderilen (s. 7) mecmuanın Tefsir kısmının Mehmed Âkif tarafından yazılması hakkında: *Age*., s. 27.

42 *Türk Yurdu*'ndaki yazıların bir listesi için: Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Bibliyografyası*, İzmir 1993, Sıra Nu. 79, 81, 1629, 2117, 2157, 3851, 4505.

43 *İslâm Mecmuası* hakkında görebildiğimiz bir yüksek lisans tezi R. Tûba Çavdar'a aittir. 95 sayfalık tezin Y.Ö.K. Dökümantasyon Merkezi'nde bir nüshası (nu. 3790) bulunmaktadır. Masami Arai (Çev: Tansel Demirel), *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İst. 1992, s. 127-143, 190-204) *İslâm Mecmuası*'nı Milliyetçi mecmualar arasında incelemektedir.

44 Mecmuanın çıkışı hakkında bir ilân yazısı için: *Resimli Kitap*, nr. 50, Ağustos-Eylül 1329, s. 317, Mecmuanın çıkış tarihi hakkındaki yanlışlar müstakil bir yazı olaracak kadar çoktur. E. B. Şapolyo (*Filozof Gök Alp*, Ank. 1933, s. 74), 1329 senesi Kânun-ı evvel ayında; Kâzım Karabekir (*Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, İst. 1937, Kitap 2, s. 43-44) 30 Kânun-ı sâni 1330'da; *Kazım Nami Duru* (Ziya Gökalp, İst. 1949, s. 93) 1916'da; Zafer Toprak ("Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", *Türkiyede Dergiler Ansiklopediler*, İst. 1984, s. 20) 1915'te çıkmaya başladığını yazıyor. 1911'de çıktığını yazanlar da bulunmaktadır; Alexandre Bennigsen-Ch. Lemarcier-Quelquejay, *La Presse et Le Mouvement National chez Les Musulmans de Russie avant 1920*, Paris 1964, s 174, İsmail Kara, mecmuanın üzerinde 30 Kânun-ı sâni 1329 (12 Şubat 1914) tarihi bulunan ilk sayısının kapağını neşretmiştir: "Tanzimattan Cumhuriyete İslâmcılık Tartışmaları", *Tanzimattan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi*, İst. 1985, c. 5, s. 1409.

45 Mecmuanın çıkarılmasında İ.T. idaresinin Arapları devlete bağlı kılma arzusundan bahsedilmektedir (Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İst. 1994, s. 90 dipnot 45.) Bu yorumun bir delili ve mantığı bulunmamaktadır.

46 Mecmuanın yazarları hakkında Yusuf Hikmet Bayur'un yazdıkları için: *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ank. 1983, c. II, Kasım IV, s. 377-397, 416-422.

ref (Özkan), Hâşim (Şûra-yı Devlet âzâsından), Mansurizâde Mehmed Said, Veliyyüddin (Saltıkgil-Aydın mebusu), Musa Carullah, Ziya Gökalp, Mehmed Bahaeddin (Paris), Ahmed Ağaoğlu, Ahmed Besim (Atalay), Muallim Vahyi (Ölmez), Bursalı Mehmed Tahir, Şeyhülislam Musa Kâzım, Tevfik Süydî, Miralay Raşid Galib, M. Şemseddin (Günaltay), C. F. Konur Alp, F. N., Hacı Kamil, Kâzım Nami (Duru), İmam Sürureddin, Kazanlı Mahmud Fuad Toktar, Ezherli Abdülbaki, Sürur Naim, Fatih Emirhan (Kazanlı), tüccardan Hacı Bay Ömer, Köprülüzâde Mehmed Fuad, T. S. (Paris), Hoca Şîr İdris (Sibiryalı), Ragıb Hulûsi (Özdem), Trabzonlu Hacı Kâmil, Abdüllâtif Nevzad (Ayas), İzmir Mebusu Seyyid Bey, Mengu Kaan, Celâl Ferdî, Aka Gündüz, Edebalı, Tekinalp, M. Ş., Manastırlı Rifat (merhum), Çapanzâde Münib Süleyman (Münir S. Çapanoğlu), Ömer Seyfeddin, Uryanizâde Ali Vahid (Uryani), Ahmed Muhiddin, Mükremin Halil (Yinanç), Mehmed Besim, Mahmud, Mehmed Zeki (Pakalın), Ispartalı Hakkı, Ahmed Süreyya (Saltık-Kabataş Sultanisi Türkçe muallimi), Mehmed Kâmil, S. Tarık, Abdürreşid, Yaşaroğlu.[47]

İttihat ve Terakkî merkezinin mâlî desteğiyle[48] çıkarılan mecmua Modernist İslâmcı[49] ve Türkçü İslâmcı olarak isimlendirilmiştir.[50] "Dinli bir hayat, hayatlı bir din "düsturuyla[51] din, yâni İslâm hakkında temel tavrını ortaya koyan mecmuanın hedefi yeni bir yorumla İslâm'a yeni bir hareketlilik getirmek ve bunu ictimaî canlanmanın en büyük muharrik kuvveti yapmaktı.[52]

"İslâm dininin tarihine ve İslâm hukukuna derinden vâkıf olan Halim Sâbit, dinin içtimaî hayattaki ehemmiyetini çok erken idrak etmiş, Müslümanların ve dolayısıyla Türk milletinin yükselmesi için, cemiyetin esasını teşkil eden ahlâk prensiplerinin açık bir şekilde teşvikinin lüzumuna inanmış bulunuyordu. Büyüdüğü muhitte Türklerin hayat mücadelesinde en büyük istinat noktasını teşkil eden ve uzun müddet millî varlık uğrunda çalışmanın tek temeli olan dinî teşkilâtta, zaten din ile milliyet meseleleri birbirinden ayrılmayacak bir şekilde birleş-

47 Bulabildiğimiz soyadlarını listeye ekledik. Müstear ve rumuzla yazanlar üzerinde ayrıca durmak gerekir.

48 Kâzım Karabekir, *age.*, s. 43; K. N. Duru, *age.*, s. 93.

49 Meselâ Bkz. Hamit Er, *İstanbul Darülfünûnu İlâhiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İst. 1993, s. 6; S. Albayrak, *age.*, s. 158.

50 İ. Kara (*agm.*, s. 1410) İslâmcı Türkçü isimlendirilmesinden sonra Türkçü İslâmcı şeklinde (*Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İst. 1986, c. I, s. XLVI) çevirmiştir. Masami Arai "derginin amacının lâikleşme değil, İslâm'ın yeniden canlandırılması olduğu söylenebilir" (s. 127-128) hükmünü vermektedir. Bu hükümden sonra *İslâm Mecmuası*'nın bu kitaba dahil edilmemesi gerekirdi. H. Sâbit'in milliyetçiliğine dikkati çeken son bir yazı için: Necmi Uyanık, "Sarıklı Bir Türkçü olarak Halim Sâbit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki yeri (1883-1946)" *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, nr. 5 (Konya, 1999), s. 89-111.

51 Mecmua'nın bu düsturu her sayısının kapağında görülmektedir.

52 Bu yorum için: Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakkî*, İst. 1987, s. 257.

miş bulunuyordu.[53] Din ile milliyet birbirinin varlık sebebiydi. Din sıfat, milliyet ise zât idi. Ancak sıfat o derece mühimdi ki o olmadığı zaman zât da ortadan kalkıyordu. Yâni İslâm Türk milletinin hikmet-i vücudu ve mevcuduydu.[54] Bunun içindir ki Halim Sâbit din ile milliyet arasında bir tefrikada bulunmak ihtiyacını hissetmemiş ve bunun münakaşasına girmemiştir. Bu mânâda O'nun Türkçü İslâmcı olduğu tespiti yanlış veya en azından şerhe muhtaç görünmektedir. Dar mânâda bir milliyet meselesi gütmemiştir. Kendi mecmuasındaki İslâm ve fıkıh hakkındaki yazıları da, öncekiler gibi, hep böyle bir noktadan yorumlanmalıdır.

Arapların İslâm öncesi tarihiyle de meşgûl olan Halim Sâbit bu mevzudaki araştırmasını Darülfünûn tarafından çıkarılan *İçtimaiyat Mecmuası*'nda "Kable'l-İslâm Arapların Dinî ve İçtimaî Hayatı" başlığıyla neşretmiştir.[55] Darülfünûndan uzaklaştırılmasından önce son yazıları ise yine İttihat ve Terakkî'nin mâlî desteği ve Ziya Gökalp'in alâkasıyla Mehmed Talât (Muşkara-Küçük Talât) tarafından çıkarılan dikkate değer neşir organlarından *Yeni Mecmua*'da basılmıştır.[56]

Mütareke'nin ilânından sonra yine bir hesaplaşma hengâmesinde Darülfünûn dışında bırakılan Halim Sâbit'in ancak yirmi sene sonra 1939'da *İslâm Ansiklopedisi* bürosunda çalışmaya başlamasıyla yeniden yazı hayatına döndüğü görülmektedir.[57] Ansiklopedinin ikinci, üçüncü ve dördüncü ciltlerinde 8 madde yazmıştır. Bunlar: Azimet (c. 2, s. 151-152), Azrail (c. 2, s. 158), Bakillânî (c. 2, s. 253-257), Berâet (c. 2, s. 522), Cebrâil (c. 3, s. 41-42), Cehennem (c. 3, s. 45-47), Cennet (c. 3, s. 102-104), Cihâd (c. 3, s. 164-167) ve Ebû Hanife (c.

53 İktibasın metni: R. R. Arat, *agm.*, s. 2.

54 Bu yorumu zannediyorum 1968'de Türk Ocağı salonundaTarihçi Osman Turan merhumdan duyduğum zaman dikkate değer bulmuştum.

55 Halim Sabit bu yazılarında bir İslâm içtimaiyâtçısı hüviyetiyle görünmektedir. Yazılar için: nr. 5, Ağustos 1333, s. 191-205; nr. 67, Eylül 1333, s. 239-249.

56 "Aile Tarihi-İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivaç"
Kasım I. sayı 23 (13 Kânun-i evvel 1917) s. 453-456.
II. sayı 24 (20 Kânun-i evvel 1917), s. 461-464.
III. sayı 27 (10 Kânun-i sâni 1918) s. 13-15.
sayı 29 (24 Kânun-i sâni 1918) s. 53-54.
V. "Aile Hukuku-İslâmiyet'ten Evvel ve Sonra İzdivaç-Nikâh Akdinde Bulûğ Meselesi", sayı 44, 16 Mayıs 1918, s. 356-398.
VI. "İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivaçta Velâyet"
VII. sayı 50 (27 Haziran 1918) s. 474-475
VII. sayı 52 (13 Temmuz 1918) s. 513-514
VIII. sayı 53 (18 Temmuz 1918) s. 5-8.
39- Bir diğer yazısı:
"Şimâl Türklerinde Türkçülük ve Tatarcılık"
I. Sayı 40 (18 Nisan 1918) s. 267-268
II. Sayı 41 (25 nisan 1918) s. 293-294.

57 Halim Sâbit, Ansiklopedi için kurulan büronun riyasetini yürütüyordu. Haberi için: "İslâm Ansiklopedisi", *Akşam*, 15 Ağustos 1939.

4, s. 20-28) maddeleridir. Eşref Edib tarafından çıkarılan *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'ndeki "Aile" maddesinin bir bölümü (İstanbul, 1360-1941, c. I, s. 177-182) *Türk Yurdu*'ndaki (1942) birkaç yazı da yine O'nun imzasını taşımaktadır. Tesbit edebildiğimiz en son yazısı ise Abdülhak Adnan-Adıvar'ın *Osmanlı Türkleri'nde İlim* isimli kitabı hakkında hasta yatağında iken kaleme aldığı tenkididir.[58] Yine son senelerindeki iki yazısı da çok sevdiği M. Âkif hakkındadır.[59] "Yusuf Akçura İdil Boyundan Dönünce" (5 s.) başlıklı yazısı ise henüz basılmamıştır.

4. Dinî düşünceleri

"Dinli bir hayat, hayatlı bir din" düsturuyla din anlayışını ifade eden Halim Sâbit dinin aynı zamanda bir milliyet ve mücadele azmini teşkil ettiği bir muhitte doğup büyümüş ve dinin içtimaî hayattaki ehemmiyetini erken çağlarda görmüştü. Yirmiyedi yaşına kadar devam eden uzun bir dini tahsili sayesinde İslâm dini, bilhassa tarihi ve fıkhı hakkında derin bir vukuya sahipti. Aslî mehazlara istinaden yazdığı tetkikleri ve *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki maddeleri bu meyanda zikredilebilir. O, İslâm'ı bir taraftan aslî hüviyetine kavuşturmak için sonradan ilave edilen unsurlardan açıklamak isterken, belki de tezat gibi görünebilecek bir tavırla, İslâm âleminin içinde bulunduğu zaruretler muvacehesinde yeniden yorumlamaya çalışmıştı. Bu yorum, sadece Osmanlı Devleti'nin değil, bütün İslâm dünyasının hâlâs reçetesi olacaktı. Meşihat'e medreselere ve ulemaya, karşı yaptığı tenkitler kaldırmayı değil, daha çok güçlendirerek hayatın meseleleri için çekmeyi, hatta öncüsü yapmayı hedef alıyordu.

"Okumak, medreselerde çalışmak hoca olmak içindir, fakat hoca olmak niçindir?" sualine şu cevabı verir[60]: "Bugün hocalığa icazet almak ile başlanır, ruus imtihaniyle kemale erer. Sarf, nahiv, mantık, kelam, usül-ü fıkıh" fenleri üzerine yazılan birer, ikişer eseri tedris etmekle hitam bulur. Evsaf-ı mümeyyizesi elbise-i mahsusadan ibaret. Bab-ı Meşihat memuriyet-i resmiyesi, mahalle imamlıkları, kadılık, cami imamlıkları... hocalığın ayrıca havvass-ı farikasındandı. Halbuki ulema-yı İslâmiye İslâmiyet'in pişdârı, insaniyetin mürebbisi olmalıdır. Mevkileri yüksek insaniyetin mürebbisi olmalıdır. Mevkileri yüksek olmakla beraber manevîdir. Bunun içindir ki maddî menfaatler ve imtizyazları temininе çalışmamalıdırlar.[61] Diğer taraftan talebe-i ulûm da bir taraftar insaniyetin

58 "Osmanlı Türklerinde İlim" I. Kısım, *Akşam*, nr. 9034, 16 Kânun-i evvel 1943, s. 6-7; II. Kısım, nr. 9036, 18 Kânun-i evvel 1943, s. 5-6.

59 "Mehmed Âkif'in İslâmcılığı ve Milliyetçiliği", Eşref Edib, *age.*, s. 582-590; "Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları", *Cumhuriyet*'ten (14 Şubat 1939) naklen Eşref Edib, *age.*, İst. 1939, c. 2, s. 241-242.

60 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 20.

61 *Age.*, s. 47.

mürebbi ve müncisi olarak yetiştirilirken, diğer taraftan da eslaf-ı kiramın yaptığı gibi, "heyet-i içtimaiyenin bir uzv-u mütahsili olmak üzere terbiye" edilmeliydi.[62] Bütün bu izahlar ilk bakışta Halim Sâbit'in hali hazırdaki dinî kurumların ve ulema sınıfı ile halkın zaman içinde teşekkül eden bağlarının aleyhinde olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Halbuki O, nihaî hedef olarak yeni bir çerçevede daha da kuvvetle ve daha çok iş görecek şekilde bu bağları kurmayı düşünüyordu. Dine yeni mânâlar, temsilcilerine ise yeni vazifeler ve mükellefiyetler hep İslâm âleminin içinde bulunduğu zaruretlerden ötürü düşündüğü çıkış yollarıydı. Hutbelerin Türkçe okunmasını ilk teklif edenlerden biri olmasını bu gibi kaygıların ışığında mânâlandırmak gerekir.[63] İçtihat kapısının açık olduğunu ifade etmesini yine aynı şekilde anlamak mümkündür.[64]

Halim Sâbit, Kazan'da doğmuştu. İstanbul'da yaşadı. İslâm'ı bu iki beldede geçen uzun bir tahsil hayatıyla öğrendi. İkinci yerde, yâni İstanbul'da yeniden yorumladı ve yazdı. Ömrünün son iki senesini geçirdiği Ankara'da dünyadan göçtü ve bu şehirde ebedî istirahatgâhına tevdi edildi. Yarım asır sonra ise, Erciyes Üniversitesi'nin kadirşinâs idarecileri ve mensupları sayesinde, ilk defa Anadolu'nun bir başka şehrinde, Kayseri'de yâd edildi. Mekânı Cennet Olsun.

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)
Kayseri, 1996, s. 135-145

62 *Age.*) s. 48.

63 "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, Birinci Sene, nr. 6, 18 Eylül 1324, s. 88-89; nr. 10, 14 Teşrin-i Evvel 1324, s. 154-155; nr.1, 6 Teşrin-i Sâni 1324, s. 199-201.

64 H.S. Şibay'ın "İçtihada Dair" başlıklı onaltı tefrikalık yazısı için: Abdullah Ceyhan, *age.*, s. 115-116; H. S. Şibay'ın içtihat hakkındaki görüşleri üzerine takdirkâr yorumlar için: Muhammed İkbâl (Çev. N. Ahmet Asrar, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, İst., ty. s. 208). Aleyhinde ve seviyesiz yorumlamalar için: S. Albayrak, *age.*, s. 157-161, İst. 1977; A. Y., *Şeriat'ten Laikliğe*, s. 296-300; Bu yazımıza dayanan bir madde *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ne (İst. 1997, c. 15, s. 336-337) konmuştur. Ancak ismimizin yanında ismi bulunan Tüba Çavdar'ın maddenin ilk yazarı olmaktan başka hiçbir sıfatı yoktur. *İslâm Mecmuası* hakkında yaptığı yüksek lisans tezinden çıkarılmış çok kötü ve kifayetsiz metnin basılmasına gönlümüz razı olmadığı için ve ansiklopedinin "inceleme kurulu"ndan Prof. Dr. İsmail E. Erünsal'ın kararlı ısrarı üzerine böyle bir tasarrufa rıza gösterilmiştir. Yeri gelmişken Halim Sâbit'in kıymetli bilgiler ve vesikalar ihtiva eden şahsî evrakının on sene müddetle T. Çavdar'ın nezdinde, bir kelimelik bilgi bile derlenmeden, mahpus tutulduğunu ifade etmek gerekiyor.

EK 1

AYRILIŞ

Dokuz yaşında iken babam beni köyümüzden yüz elli kilometre uzaktaki şehrin mektebine leylî olarak verdi idi. İlkbaharda eve dönerdim. On dört yıl böyle gidip geldim.

1902 yılın kışında o zamanın usûlüne göre tahsilim sonuna erdi ve Türkiye'ye hicretim kararlaştırıldı. Senelerce içinde kaldığım mektebi, hocaları bırakarak doğduğum yurda vedalaşmak üzere dönecektim. İki gün yolculuktan sonra yatsı sularında yurdumuzun kapısında idim.

Hava boralı ve çok soğuktu. Köyümüzün caddeleri bembeyaz karlarla örtülmüştü. Konu komşumuzun kar altında kalan pencerelerinden sönük ışıklar sızıyordu. Sokak aralarından köpek havlamaları işitiliyordu. Ötede beride gidip gelen gölgeler görülüyordu. Kartlar artık yatsıdan çıkmış olacaklar, camiin kapıları kapanmış, mumları sönmüş idi.

İçinde doğup büyüdüğüm evin penceresinde bir perde kımıldar gibi oldu. Kapının önünde bir kızağın durduğu görülmüş idi. Zaten geleceğimden haberleri vardı. Bir iki hafta sonra hâlimden ebedî ayrılacağını sezen beyaz saçlı annem yurdun kar ve buzlarla örtülü büyük kapısı(nı) arkasına kadar açtı. Atlar kızağı yurdun avlusuna doğru çekerken ben de atladım. Annem tarafından karşılanışımın belki sonuncusu olacaktı. Annemi kucağıma almış öpüyordum. O da beni okşuyor ve hafifçe ağlıyor ve

- Artık daha uzaklara gidiyorsun oğlum. diyordu. Babam ve kardeşlerim ile de görüştük. Don tutmuş pencerelerden dağılan donuk ışık yüzlerini aydınlatıyordu. Gözlerinde kaygılı bir bakış vardı. Mütebessim yüzlerin hüzün seziliyordu. Bu karşılanma ebedî ayrılışın başlangıcı oluyordu.

Eve girdik. Sofrayı annem kendi eliyle hazırladı; yemekleri kendi eliyle tevzi etti. Kendi "ben sevinince çok yiyemem" diyordu.

Çarlık devrinin hayli uzun merasime tâbi pasaport işleri yapıldı. Kırk elli kilometre mesafe dahilindeki bütün akraba ile görüşülerek vedâlaşıldı. Akrabanın

hepsi de Anayurd'a gidişimi sevinerek kutluyorlardı. Gençler, ihtiyarlar, kendileri ve evlâdları için de böyle böyle bir yolculuğun tahakkuk etmesi için temennide bulunuyorlardı. Annem benden ziyade tebriklerle muhatab olduğundan, için için düşünmekle beraber sevinç gösteriyordu.

Bir gece bembeyaz karlara akseden mehtabın aydınlığında bir ziyaretten dönerken başbaşa kaldığımız bu yolculuğu uzatmak için köyün arka sokaklarına saptık. Kızakların, davarların geçmesiyle silindirlenerek açılan sertleşmiş yolda ayaklar kayıyor, fazla gıcırtı yapıyor diyerek kuş tüyü döşenmiş gibi taze beyaz karlı yola girerek:

- Oğlum, gönlüm bu ayrılışın uzun süreceğini, hele doğrusunu söyleyeyim mi, ebedî olacağını sezer gibi oluyor, diyor. Sesindeki titreklik pek açık idi. Vereceğim cevabı, cevabın kuvvetini, hızını tamamiyle işitebilmek için şimâlin yumuşak keçe ayakkaplarını pamuk kara hafif hafif basıyor, kürk yakasını eliyle açarak kulağını benim cevaba hazırlıyordu. Bu seziş bende de yok değildi. Sevinçlerle dolu gönlümün bir köşesinde iğne gibi batan derin bir acı vardı. Ben bu acının biraz yengilcesini her yıl leylî mektebe giderken duyuyordum. Bunun tesiriyle bazan gözlerim de yaşarırdı. Fakat uyanık davranır gönlümü belli etmezdim. Bu defa da kendimi hemen topladım. Ayaklarımı kara kuvvetlice basarak sesimi yapmacık gülümseme ile karıştırarak cevap verdim:

- Anneciğim, neden öyle düşüyorsun, benim, hiç de öyle demiyor. Hani ya sen bir vakitler, beş on yıl evvel, beni Türkiye'ye gitmeye hazırlarken:

- Oğlum, sen Türkiye'ye giderek tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'un güzel bir yerinde ev alır yerleşirsin, ben de sana gelirim. Sen beni karşılarsın, birlikte Türkiye'yi gezeriz... derdin. Görülüyor ki dileğinizin ilk kısımları olmak üzeredir, gönlünüzü sağlam tutunuz... dedim.

- Oğlum, benim gönlüm çok sağlamdır. Bilir misin baban ile ben, doğduğun gün, senin Türkiye'ye hicretini adamıştık. Sen kalanlarımızı da oraya çekeceksin. O hatırlattığın temennilerimin son kısımlarını göremezsem ziyanı yok, bu benim vasiyetim olsun...

diyordu.

Karların beyazlığıyla karışan ayın ışığı annemin bana çevirdiği yüzünü aydınlatmıştı. Son cümleyi söylerken titrek sesindeki ciddiyet dikkatimi celbettiğinden gözümün ucuyla baktım. Durgun, sert soğuğun kamçılayarak allaştırdığı yüzünde gözyaşları görülüyordu.

Acıdım. Gönlümdeki acıyı belli etmiş olacağım ki bu defa o beni teselliye başladı. Yüzünde ümitlerle dolu tebessüm belirmiş, sesi tabii tatlılığını almıştı. Adımlarını sıklaştırdı.

- Eve çabukça gidelim, baban bekliyor diyordu. Annemin teessürü artık din-

mişti. O, yirmi küsur yıldan eri beklediğine artık eriyordu. Meme verirken, ninni söylerken, yürüdüğümü görürken, derse başlardan, her yıl gözün leylî mektebe giderken hep o oğlunu hatırlamış, her hatırlayışında onu beslemiş, süslemiş, o artık onun için büyük bir ideal olmuştu. O işte şimdi sevdiğinden mangılıkla[1] ayrılarak idealine erecekti.

Yol hazırlıkları tamam olurken ve dalaşmalar da bitmişti. Yarın sabah erkenden yola çıkılacaktı. Bu gün ev gelip gidenlerle dolup boşanırdı. Bütün konukları annem kendisi ağırladı. Yüzünde açık bir solgunluk vardı. O, bunu güleryüz, tatlı söz ile örtüyordu.

Babamın her günkü "Tan attı çocuklar" sesiyle gözlerimi açtığım zaman, benden başka bütün aile efradının kalkarak hazırlanmış olduğunu gördüm. Çocukken geçirdiğim bir bayram sabahı gibi geldi. Yalnız bir sessizlik, bir durgunluk var gibi idi. Annemin gösterdiği yol elbiselerimi giydim. Çocukları, hanımlarıyla amcalarım, teyzelerim de gelmişlerdi. Veda sofrasının etrafına dizildik. Sessizce sabah çayı yapıldı. Kimse uzunca söz açmadı. Bu arada babamın söylemesi üzerine mahallenin camiinde sabah namazını kıldıktan sonra gelmemi bekleyen köy halkıyla giderek vedalaştım. Ortalık da ağarıyordu. Soğuk az-çok kırılmış, iri daneli karlar uçuşuyordu. Yurda dönünce arka avludaki tirliklerimizle de savlıklaşalım dedim. Yanaşma, atların kışlık yerlerini gösterdi. Önlerindeki sabah yemleriyle o kadar meşgûldüler ki yalnız benim kendisini çok sevdiğim uzun yeleli Doğru Yılar dediğimiz kısrak kulaklarını diktiği başını çevirerek bana doğru dikkatle bakıyor ve homurdanıyordu. Belli ki beni unutmamıştı. Yaz günleri onunla dere tepe aşar koşardık. Babam da onu çok sever ve kendisiyle konuşur ve avlanırdı. Okşadım ve öptüm. Başkaları başlarını kaldırıp da bakmadılar. Doru Yılar gözleriyle beni geçirdi. Bu görüşmenin veda olduğunu anlıyordu galiba diyorum. Ilık ahırlarının birer köşesine kurularak geviş getirmekte olan mütevekkil ineklerin hiç bir şeyden haberleri yok gibi idi. Aralarında beyaz kuzuları koşuşan koyunlar yol açar gibi duvar boyuna dizildikten sonra başlarını çevirerek beni süzmeğe koyuldular. Bu koyun ve ineklerin büyük baba ve nineleri annemin evlenirken getirdiği çehizden imiş... Bu sebebden annem bu hayvanları çok severdi. Ben de onlardan çok hoşlanırdım. Hepsine "Allahaısmarladık" dedim. Belki hiç biriyle bir daha görüşmeyecektik. Evden biri uzun bir yolculuğa giderken, âdet olduğu üzre, hayvanların hepsi dış avluya çıkarıldı. Onlar da beni geçireceklerdi.

Atların hazır olduğunu söylediler. Eve girdim. Erkek, kadın teşyie gelenler her tarafı doldurmuştu. Ağlayanlar da vardı. Hepsiyle görüştük. Büyük amcam elimden tutarak beni kızağın yanına getirdi. Samara'ya kadar teşyi edecek olan babam, artık oturmuştu. Annem kızağın yanında beni bekliyordu, sarılıştık, ku-

1 *Mangılık*: Sıkıntı, kaygı.

caklaştım, ellerini öptüm. Gözleri yaşlı idi.

O, ağzını kulağıma yaklaştırdı:

- Oğlum, adağımız oluyor, Ak Anayurda gidiyorsun, kardeşlerini de kurtar. Orada yerleşirseniz seninle bir daha görüşemeyeceğim gibi geliyor. Unutma, hayırla yâdet...

Annemin yaşlarıyla ıslanmış kulağıma başımdaki derin tüylü kalpayı bastırdım. Kızakta idim. Etrafımı kürklerle sardılar. Kızağa koşulu üç at harekete başladı. Başımı kaldırdım. Önde annem, elleri kavuşmuş, dimdik duruyor. Yalnız başı hafif sağa meyletmiş idi. Yanında amcalarım, kardeşlerim, obalar, konukomşu ve sabah namazından çıkan köy halkı, aralarında atlar, inekler bulunan koyun, kuzu sürüsü... hep beni geçiriyorlardı. Pamuk parçaları gibi seyrekçe uçuşan karlar arasından sızan şimâlin yeni doğan sarı güneşi bizi ve ovaları birden aydınlatıyordu. Kızağımız hızlandı. At ayaklarıyla kızak kayması hışırtıları arasında babamın yavaşça okumakta olduğu duaları işitir gibi oluyordum. 12.12.1938

Babamın nişanlısı

Çocukluk hâtıralarımın en derin dibinde şunları seçebiliyordum: İlkbaharın ılık bir akşamı, güneş ancak batmış, karanlık basmak üzere, yaşım üç dört, üstümde don gömlek, ayaklarım çıplak, Yurdumuzun önlerinden doğuya, Evreli deresine doğru bakıyorum. Babamın tek at koşulu arabasıyla uzunca bir yolculuktan dönmekte olduğunu gördüm. Koştum, babam arabasına aldı. Elime bir demek sırlı ağaç çorba kaşıkları tutuşturdu. Bunları evirip çevirerek baktım. Turunç renginde idiler. Bu bülekten[2] galiba pek hoşlanmadım. Babam, gelecek seferde bir ucu kırmızı, öbürü sarı bir kurşun kalem getireceğini söyledi. Böyle bir kaleme mâlik olmak benim için sabit bir fikir oldu idi. Babam İsen Timür denilen köydeki yeni nişanlısının yanından geliyormuş. Annem, babamı gönülsüz karşıladı. Öfkeli idi. 22.12.1938.

İlkbahar olacak. Güneşli bir gün. Babamın yeni hanımı, annem ve ben köyümüzün bulununda geziyorduk. İki annenin ellerine takılarak tümseğe atlamak suretiyle toplanmış sulara düşmeden yürüyorduk. Bulun[3] sulak ve sazlıktı. Adam boyunda ot ve çiçeklerle örtülüydü. Anneler baldıran, gazniç ve yabanî çiçekler topladılar. Ben bu bulun gezintisinde hayli eğlenirdim.

İkinci günü rahatsızlanmıştım. Ateşim çıkmış, yatağa düşmüştüm. Cicianne-

2 *Bülek*: Hediye.
3 *Bulun*: Çayırlık, mera.

min beni terketmeğe çalıştıını, başımda durduğunu hatırlıyorum. Komşu kadınların gezintimde tutmuş olması ihtimâlini söyleyenleri oldu. Hastalığımda benimle çok meşgûl olan househ:

- İyileşince sana elifbayı, ebcedi, fatihayı öğretirim,

diyordu.

Abız[4] cicianneyi ben de sevmeğe başlamıştım.

Ciciannenin ölümü

Evimizde telâş vardı. Beni köyün aşağı ucundaki amcalarıma gönderdiler. Akşamüstü eve döndüm. Kalabalık erkekler yemek yiyorlardı. Neş'esiz görünüyorlardı. Bu kimselerin ciciannemin defninden dönmüş olduklarını anladım. Ciciannem Miraseddin adlı bir erkek çocuk dünyaya getirirken ölmüş idi. Çok geçmeden bu çocuğun da öldüğünü söylediler. Annemin, babamın gönülsüzlüklerini seçer gibi oluyordum. Bana da ölümün dönüşü olmayan bir gidiş olduğunu söylemişlerdi. Artık ciciannem ve bebeği yok oldular demek. Bu eksiklikleri ben hayli yadırgadım.

Annem, evimizden uzakça olan undırımızın yolundaki mezarlıkta ciciannemin kabrini uzaktan gösterdi.

- Oğlum, git, ziyaret et. Onun sana öğrettiği Fatiha'yı okuyarak bağışla,

dedi.

Annem beni yolda bekleyecekti. O, nedense mezaristana girmiyordu. Koşarak gittim. Uzunca, kabarık taze iki toprak yığını gördüm. İkisinin arasına diz çökerek Fatiha'yı okudum. Allahım bu Fatiha'yı cicianneme yetiştir dedim.

Bir gün annem, elinde birkaç çiçek fidanı yanıma geldi. Gel beraber gidelim diyordu. Indırımızın[5] yoluyla yürüyorduk. Mezarlık gelince:

- Ben burada bekleyeceğim. Sen git de şu çiçekleri gösteridğim gibi toprakları eşeleyerek dik, dedi.

Öyle de yaptım. Bu çiçeklere hergün su veriyorduk. Çiçekler tuttu ve açtı. Kına, Sardunya çiçekleri olduğunu düşünüyorum. Annem her gelişimizde, uzaktan, açmış çiçekleri gördükçe seviniyor; gözleri yaşlar dolu:

- Zavallı kızcağız, anasını, babasını, yurdunu bırakarak geldi de burada yabancı mezarlıkta yalnız yatıyor. Hatun kızın sonu bu...

diyordu. (4. 1. 1939)

4 *Abız*: Saygıdeğer, muhterem.
5 *Indır*: Küçük çiftlik.

Mektebe

Beş altı yaşlarında idim. Elifba'yı, Fatiha'yı househelpciciannemden öğrendi idim. Okumayı, iman şartlarını ve ufak sureleri annem gösterdi idi. Artık benim temellice bir hocaya verilmem düşünülüyordu. Şimdi hayâl-meyâl hatırladığıma göre o zaman köyümüzde eski usûllü bir köy mektebinden başka kızlar için mahalle imamının Usta Bigesi (imamın karısına Üstaz Bige denilirdi) ile Aziz Mollâ'nın (okurmuşlu kimse olduğundan molla derlerdi) kart kadını ders gösteriyorlardı. Erkek çocuklar için de adını hatırlayamadığım, orta yaşlı biri kendinin ufacık evinde iman şartları, Kur'ân-ı Kerim, Türkçe okumayı öğretiyordu. Yürürken iki koltuk değneği kullandığından halk bu hocaya Ağaç Ayak derlerdi. Evi bizden uzak değildi." Türkî tanımayı" da çabukça öğretiyormuş (çocuk Türkçe yazılmış eserleri okumaya başlayınca Türkî tanıdı derlerdi). Benim bu Ağaç Ayağa verilmem kararlaştırıldı.

Kışın bir sabahı idi. Babamile yola çıktık. Ateş gibi bir soğuk vardı. Hava tabakaları arasından sızıp gelen güneşin sarı ışıkları donuk kumlaşmış karlara çarparak aksettikçe yüze iğneler gibi batıyordu. Sert rüzgârların uçarak biriktirdiği kar dağcıkları sokaklarda beyaz barikatlar husûle getirmişti. Sıkı giyinmiş köy delikanlıları bu dağcıkları yararak yol açarlardı. Babamın sakalı, bıyığı buz tutmuştu. Kalın eldiven içindeki parmaklarım üşümekten yanıyordu. Yine bir kar yarmasını geçtik. Köyün derecesine doğru inerek yokuşun üstündeki dar sokağın bir kenarında yurtsuz basık bir evin önünde idik, girdik.

Sekili, masalı, sıra iskemleli, duvar sobalı klasik bir şimâl evi. Sekinin tur köşe[6]sindeki şilteye kısa gövdeli, büyükçe kafalı, sakallı biri bağdaş kurarak oturmuş. Bu Ağaç Ayak Hoca idi. Babamın selâmını dik bir sesle karşıladı. Masanın etrafına dizilmiş on onbeş çocuk da susmuş, gözlerinin ucuyla bizi süzüyorlardı. Hoca(nın) bir bakışı bunların tekrar derslerine başlamaları için kâfi geldi.

Sesleri yükselmeğe başladı. Sekinin bir kenarına iliştik. Hoca şaşı, iri gözleriyle bana bakarak, o vakit farkına varamadığım et-kemikten dem vurdu. Babam bu sözlerden hoşlanmadığını belli ederek:

- Yok, hocam, eti de kemiği de kendimize lâzım olacak...

dedikten sonra hediyelerini verirken şimdi hatırlayamadığım bâzı tavsiyelerde bulundu ve beni bırakarak gitti.

Yabancılar arasında yalnız kalmıştım.

Hocanın bir projektör gibi keskin şaşı gözleri beni çeviriyordu. Ağızlarından türlü sesler dolup taşan çocukların gözuçları hep benim üstümde idi. Utanıyor-

6 *Tur köşe:* Baş köşe

dum. Elimdeki boğçayı açarak kitap, defterlerimi çıkardım. Hoca beni yanına çağırdı. Önünde diz çöktüm. Hoca yanıbaşındaki ufak masayı önüne çekti. Masada siyah, kırmızı mürekkeplerle dolu hokkalar vardı. Asıl benim dikkatimi kendine celbeden şimdi de renkleriyle bütüh hokkalarını hatırladığım Tutî kuşu kanadından yapılmış iri bir kalem gördüm. Kalemin kalın ve uzun açılmış ucu; kırmızı, mavi, yeşil renkte parlak tüyleri hareleri... vardı. Benim gönlümde bu kaleme karşı büyük bir bağlılık uyandı. Hoca bu muhteşem kalemi eline aldı. Renkli tüylerine baktı. Ucunu gözden geçirdikten sonra besmele çekerek siyah mürekkebe batırdı. Kartpostal büyüklüğündeki beyaz, sarı, kırmızı, mavi... renkteki kâğıt destesinden beyaz bir yaprak çekerek gayet itinalı vakur bir tavırla birşeyler yazdı ve bana uzattı. Bismillâhirrahmanirrahim diye okudu ve bunu yirmi defa kopye etmemi ve yüzlerce defa okumamı söyledi ve haydi otur dedi. Masadaki çocuklardan biri eteğimden tutarak, beni masaya çekti. Gösterilen yere oturdum. Bu suretle ilk defa cemiyete, kalabalığa karışmış oluyordum. Evvelce öğrenmiş olduğum şeyleri tekrarlamağa başladım. (11. 1. 1939)*

VEFAT

Türkistan Milliyetçi savaşçılarından Sabir Sâbit Şibay ve Hayat Şibay'ın oğlu,
merhum Prof. Halim Sâbit Şibay ve Arif Şibay'ın kardeşi,
eski Başbakanlardan Prof. merhum Şemsettin Günaltay ve Suphiye Günaltay'ın
damadı, Günaltay ve Şemsettin Şibay'ın sevgili babaları,
Selin, Esat, Cem, Begüm, Kaan Şibay'ın aziz büyükbabaları, Gülsün ve Jale Şibay'ın
kayınpederi, Mualla Günaltay'ın eniştesi, Gültekin Günaltay'ın bacanağı,
Ekrem, Turgut Şibay, Neyir Tugsavul, Sevil Erdem, Sevgül Şibay'ın amcaları
Behine Günaltay Şibay'ın kırksekiz senelik müşfik ve vefakâr eşi
Sosyal Sigortalar Kurumu'nun Kurucu Genel Müdürlerinden,
Çalışma Bakanlığı Tetkik ve Araştırma Kurulu Başkanlığı'ndan Emekli,
1918 Galatasaray mezunu,

Dr. SÂBİT ESAT ŞİBAY

vefat etmiştir. Aziz naaşı 3 Kasım 1984 Cumartesi günü (bugün) Bostancı Camii'nden
öğle namazını müteakip Küçükyalı Kabristanı'na defnedilecektir.

AİLESİ

Not: Çelenk gönderilmemesi, arzu edenlerin Türk Eğitim Vakfı'na bağışta bulunmaları
rica olunur.

Hürriyet, 3 Kasım 1984, s. 10

Metnin anlaşılmasında ve okunmasında B. C. Arşivi'nden Elif Temizyürek'in ve Prof. Dr. Ahmet Temir'in büyük yardımlarını gördüm, müteşekkirim. Abdullah Akçuraoğlu'nun kim olduğunu araştıramadım.

EK 2
BEDUH

Berlin, 3 Fevral 1910

Aziz kardeşim Halim Sâbit Efendi,

Mektubunuzu alıp cidden sevindim, sizin de arasını kesmeden mükâtebede bulunmak isterim. İnşaallah yanılmıyorum: Siz Âlem-i İslâm'ın bir âdemisiniz. Mübadele-i fikretmek, istifade eylemek, hizmet etmek ahz-ı âmâlimdir. Evvelâ sorduklarınıza aklımın erdiği kadar cevap vereyim, sonra başka yazdıklarınız hakkında konuşuruz. Ama, Halim Sâbit Efendi, şimdiden aramızda şunu kararlaştıralım, çürümüş, kokmuş, Fars ve Bizans'ın yaktığı çirkefli riyalardan kaçınalım. İdil boylu, köylü saf iki mişar gibi açık samimî yazışalım. Hatâlarımızı örtmeden söyleyelim. Doğru bildiklerimizi de yalan tevazulardan kaçınıp serbest beyan edelim, olmaz mı? Razı mısınız?

Divanyolu'ndaki muhallebici dükkânında Rusya'ya gidip gitmemenize dair ne söylediklerim iyice hatrımda kalmamış, ihtimâl gitmenizi tavsiye etmişimdir. Lâkin şimdi sizin orada *Sırat*'ta olan hizmetinizi, Osmanlı Türklerinin adamsızlık züğürtlüğünü, Rusya'nın her türlü serbest harekâta şimdilik tamamen gayrimüsaid bulunduğunu gözde tutarak aksini söyleyeceğim: İstanbul'da kalmalısınız. Darülfünûn'da mı? Darülmuallimin'de mi, nerede ise bir muallimlik bulmalısınız ve *Sırat-ı Müstakim*'de, yahud onun gibi terakkiperverâne dinî bir gazetede yazmalısınız ve arada-sırada kitaplar telifiyle de Âlem-i İslâm'a hizmet eylemelisiniz. Tabiî bir taraftan da Rusça'yı kuvvetlendirmeğe, İngilizce'yi öğrenmekte devam ile muktesebat-ı ilmiyenizi tezyid ve teyid eylemelisiniz. İlm-i hâl yazmak mes'elesi hakkında hiçbir şey diyemem, çünkü bunun fekâlgaye-hakikî mânâsiyle, güç olduğunu, sekiz-on yaşlık balaya, en yüksek hikemiyât ve mafevkü'l-tabiiyât-i diniyeyi öğretmek, anlatmak gayrimümkün olduğunu, nâkış müşehedatımla anlamış olduğumdan, onun izâlesine muvaffak olabilecek bir usûl göremiyorum.

Gelelim tarih-i içtihad'a: Şimdiye kadar *Sırat-ı Müstakim*'de münteşir makalâtın fikrimce en kıymettarı, sizin işbu içtihada dair eserinizdir. Zaten bilirsiniz ki, tarih yazmak Osmanlı müverrihlerinin (sözüm yabana) yaptıkları gibi Fransızca'dan tercüme, yahud başka tarihlerden az-çok ibare değiştirerek nakleylemek değildir. Tarih tercüme ve nakl olunamaz, tarih yapılır ve ancak tarihi yapana müverrih denilir. Tarih yapmak ise muayyen bir mevzua dair perakende ve perişan mevcud vesaikten müsbet hâdisatı (fait) istihraç edip münkatî bur surette (s. 2) sıralamak ve ona can nefh etmektir. O aralık kendiliğinden bâzı netayiç gelip çıktığı gibi bazen veraiki bulunamayan hâdisat dahi mekşuf olabilir.

"İçtihad'a dair" işbu evsaf ve şeraitin birçoğunu haiz olduğundan ciddî bir tecrübe-i tarihiyedir (essai historique). Tamamen tarih olabilmesi için bu mevzua dair bu vâdide birkaç müverrihin tecrübe-i tarihiyeleri meydana çıkıp, tenkid kılınıp, nihayet bunların mecmuundan bir netice-i kat'iye istihraç olunması beklenmelidir. Geçen mektupta yazdığım sözler bir hatâyı göstermiyor, belki vekayi ve ahvâli zikrettikten sonra onlardan mantıkî olarak çıkan neticeyi-belki vasatın tesüratını gözeterektendir- söylemenizi imâ ediyor.

Berlin'e gelen *Sırat*'lardan en ziyade dikkatle okuduğum makalât "İçtihad'a dair'ler" idi ve bundan böyle de öyle olacaktır. Bütün o okuduklarımdan anladığım Irak mektebinin daha ziyade müsaade-kâr, hürriyet-perver, terakkiye meyyal olduğu ve İbn Hanbel ile tekemmül eden Hicaz mektebinin ise muhafazakâr, müncemid bulunuşu idi. Bu ise gayet büyük esas bir farktır. İbn Hanbel İslâm'ı şimdiki mollaların ekseriyet-i azimesi gibi anlıyor demektir. Iraklılar ise zaman değiştikçe terakkî ve tevessü ve tekemmüle mecbur din-i tabiî surette tefsir eyliyorlar demektir. Tâbir-i digerle yeniden yeniye meydan alan taraftar-ı ıslahat hür mollalara hak veriyor demektir. İşte siz vekâyi ve ahvâli zikr ile karie bu hükmü verdirttiğiniz hâlde kendiniz "esasen aralarında büyük fark yoktu" deyip kesiyorsunuz...

İşte sorduklarınız bitti. Şimdi bu günlerde beni epey işgâl eden *Sırat-ı Müstakim* mes'elesinden bahse girişeyim: Biliyorsunuz ki kırk elli seneden beri İslâm arasında bir eser-i intibah, bir hareket-i ıslahiye cereyanı var. (Tabii evvelleri de bir kaç defa olmuş ve sönmüştür, lâkin biz kendimize yakın olanı alalım). Lâkin henüz bunun muntazam, iyi bir merkezi yok. Bu merkezin Merkez-i Hilâfette olmaması tabiî en muvafıktır. Gerçi Mısır Abduh zamanında o istidadı almıştı. "*el-Menar*" hâlâ o sünneti devam ettiriyor sanırım. Lâkin bunun Türklere tesiratı birçok cihetlerle azdır. İstikbâl azizim ihtiyarların değil gençlerindir. Manastırlılar, Kâzım Efendiler, Midhat Efendiler artık devirlerini geçirmiş, yakında âsâr-ı atika müzesine yahud hazain-i evraka konulup hürmet ve tâzim ile saklanılacak şeylerdir. Niçin Osmanlı kalbi muhabbet-i İslâmiye ile dolu, gayyur, cesur, sağlam birkaç genç, Merkez-i Hilâfette böyle yüksek bir hedefi, gaye-i ha-

yâl edinmesinler? Askerlikte tüfenk atmanın bir kaidesi vardır: Nefer bir kurşunu bir noktaya vurabilmek için daha yükseğe nişan almalıdır. Gaye-i hayâliye hiç bir vakitte yetişilemez, ama oraya varacağım diye çalışa çalışa terakkî edilinir, yükselinir. Maksadını tabii anladınız: Zannımca siz ciddiyet, samimiyet, iman-ı hakikî, sa'y ü ilminizle bu zümrenin en ileri gelenlerinden olabilirsiniz. Melanchthon de, Luter de, Kalven de fevka'l-beşer değil idiler, onlar da bizim gibi adam idiler. Lâkin Hıristiyanlığa vâsi bir ufuk açtılar, ne tükenmez bir kuvve-i zinde verdiler, ne sağlam bir kanad taktılar. Azizim bu hususu ciddhi düşün ve fikrini yaz.

Hatta bu kadar yüksek hayâller arkasından koşulmazsa bile neden *Sırat-ı müstakim*'de daha muayyen, daha kat'i bir program çizmemeli? Mesela hür, terakkiperver, müttehid bir İslâm neden düstur olmamalı? Lâkin böyle bir düstur kabul edilirse ne Şiîleri tahkir eden Ayaz Efendi'nin makaleleri, ne de İslâm'ın hürriyet-perver, terakkîperver olduğunu bilfiil tekzip eyleyen Manastırlı tenkidatı öyle bir mecellede yer bulamaz. O zaman efal ile akvâl yekdiğerine zıd değil, birbirlerini müeyyid bulunmak lâzım gelir. Hem canım bir Dozi tarihine neden bu kadar ehemmiyet verildi? Ehemmiyet verilmek iktiza ettiyse neden, Dozi kim? Nerede ve ne zaman yaşamış, başka İslâm tarihleri Frenkçe'de de var mı, yok mu?

Umumiyetle ulema-yı garbın dinler, din-i İslâm hakkında fikirleri ne merkezde? Niçin birçok adam bunları tedkike lûzum görüp de Manastırlı'nın Dozi şimdi yeni türemiş yeni bir fikrin ucube kılıklı yazdıklarının hürmet ve tâzim ile öyle olmadığını kendisine ihtarda bulunmadı? Bir de söz aramızda Sâbit Efendi, bugün edyanın istinad-gâhı mantık, kelâm, felsefe olmaktan ziyade ihtiyac-ı hayat ve hissiyattır. Bunu pek iyi anlayan Hristiyan ulema-yı dini en çok şiir, musıkî ile dini müdafaa ediyorlar. İnsanın âvân-ı ıztırab veya saadetinden istifade ile ruhuna, fikrine telkin-i din eyliyorlar. Eğer felsefe meydanına atılınırsa nihayet'ül-nihaye Gazâlî, Kant gibi en büyük mütefekkirlerin vâsıl olduğu nokta reyb ve şüphe (scepticisme)dir, tereddüttür, yahud bâzı Müslüman hükemasından mutasavvıfinin dediği gibi tahayyürdür. Gazâlî de, Kant da tamamen safsataî olduktan sonra birincisi keşf ile (ki akıl mantıkın maverasıdır) ikincisi nizâm-ı âlem ve cemaat bunu icab ettiriyor diye dine rücu eylemişlerdir. Ferid Efendi'nin bir makalesinde yine o tarihten bahsedilerek gelinen netice yine budur. İslâm hususiyetle müdafaa olunamadığı gibi din de fakat ihtiyac-ı hayat nokta-i nazarından müdafaa olunmuştur. Bu cihetle Dozi'ye hiçbir cevab-ı mantıkî yok demektir. Hâsılı zannımca bu bahs pek beyhude açıldı ve sırf *Sırat*'ın ziyanına kapanacaktır. Şimdiye kadar derc olunan müdafaat, biraz okunduğu düşünenlerce, anlayanlarca Dozi'nin kuvvetini tasdikten başka bir şeye yaramadı, sanırım. Bilâhare bunun gibi mübahasetten kaçınmalı. İslâm'ı müdafaa edecek şeyler içtihada dair Şeyh Abduh'tan tercümeler gibi makalâttır. Tahirü'l-Mevlevî'nin hissî makalesi

de hoşuma gitmedi, insana tesirden halî değil. Lâkin pek harpenyâne... Hâsılı ceridenin başındakiler şedit bir sansör gibi maksad-ı müfidin sağına soluna kaçanlara ihtar ile bâzı makalât derc ettirilmelidirler.

Şimdi gelelim benim teze: Bu hususta sizden büyük bir ricam var: Onu size göndereceğim, siz bir defa okumalı, eğer de fâhiş yanlışları varsa, o mahâllerini düzeltin. Bâzı âyât ve ehadisi bulamadım, bunların Arapçalarını yerlerine koyun. Zannımca bu tezde *Sırat*'ın gayesine matlup programına tamamen uygun değil, ben bir mukayese ile bu hususta bâzı tâdilât yapmaya çalışacağım. O arada-eğer karar verirse-mes'uliyeti deruhte etmediğini başta kârilere ihtar eylersin ve hatta fikren ayrıldığın yerlere hâşiyeler de düşersin. *Menahil*'in[1] tercümesini ikmâl ettim, tebyizi ile, inşaallah yakında takdime başlarım.

Tatar Cemiyeti'nin devamına pek ziyade seviniyorum. Rusluk fikri bir hastalıktır ki İstanbul iklimi tezyid eder, öylelere soğukça memleketlere bilhassa Rusya'ya gidip biraz tedavi tavsiye olunmalıdır. Bir de Rusça bilirlerse Rusların muhafazakâr ceridelerini, hassaten H.B'yi[2] okumak da çok şifa-bahştır. Ha bu mektuba lelfen bir parça H.B. gönderiyorum. Rusça bilenleriniz var, meselâ Taceddin Efendi, tercüme ile bâzı bendleri *Sırat*'a girebilir sanırım.

Bâki gözlerinizden öperim, cümle tanış bilişlere de ihtiram ve muhabbet cevabını ve arada sırada mektuplarınızı beklerim. Ben daima böyle uzaktan gevezeliklere hazırım.

Abdullah Akçuraoğlu

1 Süyûtî'nin (1445 - 1505) *Menakilü's-safa fî Tahrici Ehadis-i Şifa* isimli bir kitabının olduğunu Prof. Dr. Mehmet Hatiboğlu'ndan öğrendim.

2 Novoie Vremia

BERGAMALI AHMED CEVDET EFENDİ

Bergamalı Cevdet Efendi olarak tanınır. Hicrî 1290-Rumî 1289'da (13 Mart 1873-17 Şubat 1874 arası) Bergama'nın Alibeyli köyünde (şimdi Aliağa kazası) doğdu. Babası dâvâvekillerinden Çemişkezekli Hüseyin Aşkî Efendi'dir. Üç yaşında iken ailesi köyden ayrılıp Bergama'ya yerleşen Ahmed Cevdet ilk bilgileri bu şehirde babası ile diğer ulemadan tahsil ettikten sonra 14 yaşında İstanbul'a gitti. Ayasofya dersiâmlarından Eğinli İbrahim Efendi'den ulûm-ı âliyye ve âliyye-i Arabiye'yi okuduktan ve ikmâl-i nusah ettikten sonra icazetnâme aldı. İmtihana girip başarması üzerine ders verme hakkını kazandı. Türkçe'den başka Arapça ve Farsça okuyup yazıyordu.

Ahmed Cevdet 13 Kasım 1898'de, yirmi kuruş otuz para maaşla, Bayezıd Camii'nde dersiâmlığa başladı. İki sene sonra kendisine İstanbul rüusu payesi verildi. 1908 Ağustosunda talebesine icazetnâme verdi. Dersiâmlığı 5 Ekim 1914'e kadar fâsılasız devam etti ve bir müddet de Meclis-i Mesalih-i Talebe âzâlığında (14 Eylül 1909-30 Mart 1915) bulundu.

1 Ekim 1914'ten itibaren Islah-ı Medaris Nizamnâmesi'yle başlatılan ıslahat devrinde 14 Kasım 1914'te Medaris-i Âliye ve II. sınıflar edebiyat-ı Arabiye, 27 Temmuz 1916'da Medresetü'l-Mütehassısin'de mevzuat ve 1 Mart 1917'de usul-i hadis müderrislikleri uhdesine verildi. İstanbul medreseleri Darü'l-Hilafeti'l-Âliye adı altında toplandıktan sonra kendisine de medaris müfettişliği vazifesi verildi (31 Mart 1915-3 Ağustos 1918). 1 Eylül 1917'de ise medreselerin kaldırılmasına (3 Mart 1924) kadar devam edecek olan Medrese-i Süleymaniye tefsir müderrisliğine tayin edilmiştir.

Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin dördüncü meşihatinde Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye âzâlığına seçilmiş (4 Ağustos 1918) ise de, esasen II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İttihatçı olarak tanınan ulema arasında bulunduğu için, Mustafa Sabri Efendi'nin meşihatinde âzâlıktan uzaklaştırılmıştır (Mart 1919).

Medreselerin kaldırılması üzerine Süleymaniye müderrisliğinden ayrılan Ahmed Cevdet, Mayıs 1924'te İstanbul Darülfünûnu İlahiyat Fakültesi tefsir müderrisliğine naklolundu. Üç ay kadar İstiklâl Harbi'nin Batı Anadolu'daki teşkilâtlanma çalışmalarına katıldı.

1922-24 arasındaki Huzur Dersleri'ne önce muhatap, sonra mukarrir olarak

seçilen Ahmed Cevdet'in uhdesine İptida-i Hariç İstanbul Müderrisliği (20 Ağustos 1902), Hareket-i Hariç (6 Nisan 1906) ve Musıla-i Sahn (11 Temmuz 9167) rütbeleri tevcih olunmuştur.

Ahmed Cevdet, henüz genç sayılabilecek bir yaşta 29 Ocak 1926'da (15 Receb 1344) İstanbul'da Kızıltoprak'ta hayata gözlerini yumdu ve Sahra-yı Cedid Kabristanı'na defnedildi. Mezar taşında "Darülfünûn Müderrislerinden Bergamalı Cevdet Efendi, Öl. 30 Ocak 1926" yazısı bulunmaktadır.

İbnülemin'in anlattığına göre *"boyu kısaya mail, tıknaz, sakalı kırca ve kısa, gözünün biri sakatça, zeki, ehli dâniş, letâiften mahzuz, nükte âşina, mazmun perdaz, kahkahası bol ve etvarda Hoca Hayretî mukallidi idi." Ne lâzım serfüru, bed-gevheran-ı asra ey Cevdet"* sözü dilinden düşmemekle beraber Meşrutiyet ricâliyle herhangi bir anlaşmazlık içinde de olmamıştır.

Eserleri

Hakkında yazılanlara bakılacak olursa, akranları arasında ilmiyle tanınan Ahmed Cevdet Efendi yazmak ve eser vermek hususunda pek fazla bir arzuya sahip olmamıştır. Şair ve hoşsohbet bir tabiata sahip ve herhalde çok okuduğu muhakkak olan Ahmed Cevdet tercümesine başladığı Maverdî'nin *Edebü'd-dünya ve'd-din* isimli ünlü eserini bile tamamlamadan bırakmıştır (cüz I, II, 1327, 180, 156, s. III. 1328, 156 s.).

"Tefsirler-Müfessirler" başlığıyla *Mahfel* mecmuasında tefika edilen eseri daha sonra Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti neşriyatı arasında *Tarih-i Tefsir* (Dürülfünun Matbaası, 1924, 288 s.) adıyla çıkmıştır. Ahmed Cevdet'in diğer iki meslekî kitabı da yine aynı neşriyat arasında basılmıştır: 1. *Tefsir-i Şerif* (Darülfünûn Matbaası, 160 s., 1924, taşbaskı), 2. *Tefsir-i Sure-i Hucurat* (Darülfünûn Matbaası, 64 s., 1925, taşbaskı). Ebü'l-Alâ el-Maarrî ve şiirleri hakkında basılmamış bir eseri ve keza bir miktar şiiri bulunmaktadır. Müteşabih âyetlere dair eserinin bir kısmı *Mihrab*'da ve bazı şiirleri *Mahfel*'de basılmıştır.

Kitabiyat: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Dosya no. 230143; Ebulula, II-III, 133, 134, 824; *İbnülemin, Şairler,* 241-243; S. Albayrak, *Son Devrin İslâm Akademisi,* İstanbul, 1973, s. 161, 162; S. Ayverdi, *Hâtıralarla Başbaşa,* İstanbul, 1977, s. 136-145; S. Albayrak, *Son Devrin Osmanlı Uleması,* İstanbul, 1996, c. I, s. 180-81; S. Yıldız, "Bergamalı Cevdet" *DİA,* c. 5, s. 495.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul, 1999,
Yapı Kredi Yayınları, c. I, s. 113-114.

HOCA MEHMED KADRİ NÂSIH EFENDİ

Jöntürklerden. Gazeteci, yazar. Hoca Kadri Efendi diye bilinir.

Jöntürklüğün nevi şahsına münhasır denmeye layık nadir şahsiyetlerinden biri, belki de birincisi olan Hoca Kadri, Boşnak asıllı olup Hersek köylerinden birinde doğdu (1855). Çocuk yaşta Koniça'ya gitti. Yazları köyünde koyun çobanlığı yapıyor, kışları da okuyup yazmak için büyük bir gayretle çalışıyordu. Bütün arzusu ise üç lisan üzre neşriyat-ı İslâmiye ile meşgul olmaktı. V. Murad'ın tahta çıkışından (30 Mayıs 1876) birkaç ay önce bahar başlangıcında yirmi bir yaşında İstanbul'a giderek bir müddet Fatih medreselerinde okuduğu hakkında, delilden mahrum bir rivâyet vardır. Ancak üç sene okuduğu Darülmuallimîn'den 1881'de, yirmi altı yaşında, birincilikle mezun olduğu bilinmektedir. Hoca Kadri mezuniyetinden sonra İstanbul rüştiyelerinde on altı sene muallimlik yaptı. Bu rüştiyelerden biri de Fatih Merkez Rüştiyesi'ydi. Buradan mezun olan (1889) Mehmed Âkif'in şahsiyeti üzerinde derin bir tesir bıraktığı hususunda bütün yazarlar müttefiktir. İfadesine göre kendisi de Türk yazarlarından Ziya Paşa ve Nâmık Kemal'i okumuştu.

1895 baharında İstanbul'da kurulan ve 1 Aralık 1895'ten itibaren Paris'te adına *Meşveret* gazetesi neşredilen Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yurtdışındaki faaliyetleri, gençlerin yanı sıra bu on altı senelik kırk bir yaşındaki muallimi de tesir altında bırakmış olmalıdır. Esasen daha yurtdışına kaçmadan önce Laleli'de, Yeşil Tulumba kahvehânelerinde Fransızca çalışıyor, siyasî sohbetlerde bulunuyordu. Hoca Kadri firar hususunda fazla bir tereddüt göstermemiş ve muallimliğinin on altıncı senesinde, 1896'da İstanbul rüştiyelerine veda ederek, Mısır'a kaçmıştır. Onun önce Paris'e, daha sonra Mısır'a geçtiği yolundaki iddialar doğru değildir. Mısır'a firar ettiği zaman en yaşlı Jöntürklerden biri ve belki de birincisiydi. Hakkındaki mahkeme kararlarında (15 Ocak 1902) yaşı ve şemali hakkında *"orta boylu, sarı benizli, kuru çehreli, kırca sarı sakallı, şişmanca, elli beş yaşlarında fi'l-asl Boşnak taifesinden"* olduğu bildirilen Hoca Kadri'nin Kahire senelerine dair Bekir Fahri tarafından yapılan bir başka tasviri de yine aynı minvaldedir: *"Köşede gür sakalı üzerinden sarkan nargilenin marpucunu ağzında sıkışmış yazı ile meşgul... muallim iri vücudu, pejmürde hâliyle*

muttasıl yazıyordu. Ara sıra, ayakta dolaşan Rum garsonu çağırır, nargilesinin ateşini değiştirir, bir müddet yumuk gözleriyle kahvenin geniş kapısından dışarıya dalgın baktıktan sonra başını, yüzüne kadar yükselttiği kâğıdın arkasına saklardı."

Hoca Kadri, Jöntürklük hareketine ilk katılanlardan biri olarak Mısır'da bulunduğu esnada (1896-1901) bilhassa ilk senelerde hareketin en mühim k âlemlerinden biri oldu. Kendisinden önce Mısır'a gelen ve *Kânun-ı Esasî* gazetesini çıkarmaya başlayan Şeyh Alizâde Hoca Muhiddin'in çevresine dahil oldu. Hoca Muhiddin ile Hoca Kadri'nin rengini verdikleri Mısır şubesi İttihat ve Terakkî'nin *"ulema ağırlıklı"* olarak tavsife en yakın şubesiydi. Kahire şubesinin reisi Hoca Kadri, kâtibi Rodoslu Salih Cemal, sandıkkârı ise Ali Ziya Bey'di. Salih Cemal matbaanın ve gazetenin de sahibiydi ve cemiyetin merkezine (Paris) mâlî bakımdan bir hesap verme ihtiyacı da duymuyordu. Salih Cemal'in 2 Aralık 1897'de bütün neşriyatını tâtil ve basılan risâle ve gazetelerin İstanbul'a tesliminden sonra müstakil hareket ettiği anlaşılmaktadır. Risâle ve kitap baskısından elde ettiği parayı tamamen hesabına geçirdiği kendisine yöneltilen suçlamaların esasını teşkil ediyordu ve merkeze karşı mücadelede en büyük desteği de Hoca Kadri'den görüyordu. Matbaatü'l-Osmaniye'ye merkezin el koyma mücadelesi başlattığı 1899 baharında Mısır şubesi Hoca Kadri ile Salih Cemal'den ibaret bulunuyordu. Eski Kânun-ı Esasî Matbaası'nı kurtarmak için Cenevre şubesi Tunalı Hilmi'yi Kahire'ye göndermiş (Nisan 1899), ancak çok alıngan, ilim sahibi, en yaşlı ve en kıdemli olduğu için muhataplarından hep hürmet bekleyen Hoca Kadri ile son derece hürmetkâr bir lisanla konuşmuş olmasına rağmen bir netice elde edememiş, hatta cemiyetin evrak ve muhabere kayıtlarına bile bakamamıştı. Bu arada matbaaya bazı Jöntürklerin yardımıyla girerek el koyma teşebbüsü de işin mahkemeye intikaline ve tâtiline sebep olmuş, dâvâyı ise Salih Cemal kazanmıştı. Mısır şubesi reisi olarak Hoca Kadri, matbaanın kendi emrinde ve kendisine bir mürit sadakatiyle bağlı olan Salih Cemal'in idaresinde kalmasında ısrar etmişti. Zaten sarayla yapılan pazarlık neticesinde *Kânun-ı Esasî* kapatıldıktan sonra resmen cemiyet adına kayıtlı bulunmayan matbaayı Salih Cemal kabullenmişti. Matbaa meselesinde en ziyade mesuliyet payı tabiatıyla Hoca Kadri'ye çıkarılıyordu. Hoca Kadri'nin merkezden müstakil davranmasında 1897 anlaşmasında isteklerinin yerine getirilmemesinin payı olmalıdır. *İstinsaf* isimli eseri için 600 lira ve birikmiş maaşlarının tediyesini istemiş, ancak alamamıştı. Bunun mesuliyetini ise cemiyet adına arabuluculuk yapan Ali Suad'a yüklemiş ise de sonradan dostluk göstermişti. Bu sırada Salih Cemal ile kendisine, şubeye verilen 200 liradan başka Cenevre'den 2.000 frank daha gönderilmişti. Matbaa dâvâsını kaybeden cemiyet 1899 sonbaharında Mısır şubesini yeniden teşkilâtandırdığı zaman Hoca Kadri ile Salih Cemal'i teşkilât dışında bırakmıştı. Esasen baştan beri zaten hep müstakil bir hareket içinde olan Hoca Kadri bu sırada kendi adına

zaman zaman *Havâtır* isimli gazetesini (1898-1900) çıkarıyordu. Öyle anlaşılıyor ki, 1899 parçalanmasının en mühim sebebini sayardan alınan 1.000 liranın paylaşılmasındaki anlaşmazlıklar teşkil etmişti. 1899 sonrasında cemiyetin en tesirli ve tehlikeli düşmanı olan Hoca Kadri'nin bu sırada (14 Aralık 1899) İstanbul'dan iki oğluyla firar eden Damat Mahmud Paşa'nın Jöntürklüğün başına geçmesinden yana olduğu dikkati çekiyordu.

Hoca Kadri'nin Mısır'dan ne zaman ayrıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak gazetesi *Havâtır*'ın bilinen son sayısını (15, 1900) çıkardıktan ve bu sıralarda en samimi dostu Salih Cemal'in ölümünden sonra Mısır'dan en geç 1901 senesinde ayrılmış olduğu muhakkaktır. Çünkü 4 Şubat 1902'de Paris'te toplanan Jöntürk Kongresi'ne katılanlardan biri de odur. Bu kongreye Mısır, Bulgaristan, İsviçre (Cenevre) ve Avrupa'nın diğer memleketlerinden gelmiş bulunan kırk yedi kişi katılmıştı. Bunlar Türk, Arap, Rum, Arnavut, Yahudi, Ermeni, Çerkez ve Kürt idi. Hoca Kadri kongrede Ahmed Rıza, Halil Ganem, Ferid Nâzım ve Hamdi ile beraber, yabancı müdahalesine karşı çıkmıştı. Merkeziyet taraftarları arasındaydı. Hoca Kadri'nin Paris hayatı ölünceye kadar devam etti. Bu müddet zarfında Paris'ten ayrıldığına dair herhangi bir bilgi de yoktur. Herhalde bu şehirden hiç ayrılmadığını kabul etmek gerekiyor. Ancak Paris'te, tıpkı Mısır'da olduğu gibi, tamamen müstakil bir halde bulunuyor; zaten çevresinde müritlerinden başka birine tahammül edemeyen ve kalabalıktan hiç hoşlanmayan Ahmet Rıza'nın reisi olduğu İttihat ve Terakkî'ye de, diğer herhangi bir cemiyete de girmek yolunda bir arzu duymuyordu. Başta *Meşveret* olmak üzere bu devrede herhangi bir gazetede ve mecmuada yazı yazdığı hususunda en ufak bir bilgi bulunmamaktadır. *Meşveret*'teki yazılarından bahsedenler Hoca Kadri'yi bir başka Mehmed Kadri ile karıştırmaktadırlar. Üstelik yazının basıldığı 1 Aralık 1895 tarihinde onun yurtdışında olduğu hususunda en ufak bir ihtimal bile bulunmadığı unutulmaktadır.

Herhangi bir teşkilât bağından tamamen âzâde olmasına rağmen Hoca Kadri Jöntürklüğün ilk safta bulunan mühim isimlerinden biri olarak kalmıştır. Paris'te kendisine hayran olan gençlerden Yahya Kemal'in, müşkülpesentliğinin istisnası olarak, sitayişle bahsettiği nâdir insanlardan biri, belki de birincisi Hoca Kadri olmuştur. Zaten Paris'teki hayatı hakkında en mühim bilgi kaynağı olarak da ortada sadece bu genç şairin yazdıkları bulunmaktadır.

> "Bu zat Boşnaktı ve Fatih medreselerinde tahsil görmüş, (Genç Türkler) arasında daha o zaman bir ehemmiyet kazanmış, nihayet Mısır'a kaçmış, orada Kânun-ı Esasî gazetesini çıkarmış, Abdülhamid'in hal'ine dair fetvalar neşretiş, nihayet yavaş yavaş neşriyattan ve doğrudan doğruya hareketten bezmiş, Paris'te ücra bir sokağa çekilmiş bir zattı. Hoca Kadri Efendi her gün öğleden akşama kadar bir kahve köşesinde vaktini geçirir ve orada zi-

yaret olunurdu. Asabî, huysuz, su ve hamam görmez, gayet pis, fikirleri karışık, fakat emsali nâdir görülür derecede faziletkâr bir insandı. Mevkie ve paraya istiğnası mutlaktı. Tab'an muhalif doğmuştu. Yaşadığı müddetçe her hükûmete var kuvvetiyle muhalefet etti."

Yahya Kemal'in anlattıklarına bakılırsa Hoca Kadri'nin Paris hayatı bir siyasî muhaliflikten ziyade, bir siyasî dervişlik ve mürşitlik manzarası gösteriyordu. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra da Hoca Kadri İstanbul'a dönmeyi hemen hemen hiç düşünmemişti. Onun yeni düşmanları bu defa da dünkü siyaset yoldaşları olmuştu. İstanbul'a niçin dönmediğini soranlara verdiği rivayet olunan cevabı dikkate değer: *"Ahmed Rıza'nın Meclis-i Mebusan reisi, Ali Kemal'in gazete başmuharriri olduğu bir memlekette oturulmaz."*

Yahya Kemal, Paris'te yakinen tanıdığı Jöntürkleri tasnif ettiği yazısında Hoca Kadri'yi üçüncü sınıfın en mümessil şahsiyeti olarak zikretmektedir.

"Bunlar, bizde, iktidar mevkiinin mutlaka fena adamlar tarafından gasp edildiğini farz ederler. Bunların bazıları o kadar marazidirler ki iyi kalpli, meziyetli, namuslu ve muktedir olarak tanıdıkları iktidar mevkiine geçseler onları o günden itibaren kötü görmeye başlarlar. Bazıları da yine marazî bir iffetle daima mesuliyetten korkarlar, iktidara ya bizzat geçseler yahut da geçmiş olanlara yardım etseler halk nazarında kirleneceklerini zannederler. Bu sınıfın müşahhas bir timsali Paris'te vefat eden maruf Hoca Kadri idi. Bu zat, Abdülhamid'e muhalif ve Paris'te firarî olarak yaşıyordu. Çok ahlâklı ve bedbin idi. Daha Abdülhamid devrinde, Genç Türklerin ileride Abdülhamid'e rahmet okutacak derecede fena olacaklarını söyler dururdu. Halâskâr vakası olunca yine vatana dönmedi. Çünkü iktidar mevkiine kim geçerse geçsin mutlaka fena bir netice hasıl olacağına inanmıştı. Bu büyük, bedbin ve merdümgiriz (adam) Paris'te ömrünü geçirdiği kahvelerde daima hükûmete geçmişlerin aleyhinde söylenir durur ve son söz olarak Boşnak lehçesiyle -Biçâreyüz, biçâreyüz, ah bilmezsün ne biçâreyüz- derdi. Bu nakaratı ile bizim cemiyetimizin ahlâken çok aşağı bir seviyeye düştüğünü, binaenaleyh bizden çıkacak her hükûmetin mutlaka fena bir unsur olduğunu söylemek isterdi."

Bedbinliği içinde yaşadığı Paris'te ölen (1918) Hoca Kadri'nin cenazesine birkaç Fransız vekili, Cezair müftüsü el-Mukranî katıldı. Müslüman Fransız askerleri askerî merasim yaptılar. İvry'deki kabristana defnolundu.

Eserleri

Hoca Kadri'nin Mısır'a firarından önce yazı yazıp yazmadığı hususunda

herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mısır'daki *Kânun-ı Esasî* (1896-1901) gazetesinde veya daha sonra kendi adına çıkardığı *Havâtır* (1898-1900) isimli gazetelerde devamlı yazılar yazmış ve fikirlerini esas itibarıyla Kur'ân, hadis ve diğer şer'î delillere dayandırmıştır. Yazı ve kitaplarındaki fikirlerini bir tasnife tâbi tutulmayacak kadar karışık ve karmaşık bulmayan hemen hemen hiçbir okuyucusu yoktur.

Mehmed Kadri Nâsıh ismiyle imzaladığı kitaplarından birincisi gazetedeki yazılarından yapılmış bir derlemedir. *İstinsaf* ismindeki bu eseri önce Rodoslu Salih Cemal'in gayretiyle Mısır'da (Kahire, 1325, 121 s.), daha sonra Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa tarafından İstanbul'da (1326, 140 s.) bastırılmıştır. İmzasını taşıyan ikinci kitabı 22 Rebiyü'l-âhır 1326-22 Mayıs 1908 tarihini taşıyan ve Paris'te basılan *Zulm ve Adl* (1326, 230 s.) isimli eseridir. Bu kitap muhalif ulema tarafından alâka görmüş ve ilmihâl-i siyasî olarak isilmlendirilmişti. Bu ilk iki eseri II. Abdülhamid ve devri aleyhinde iken bu defa yine Paris'te 1911'de basılan en hacimli kitabı *Serayih* (Librairie Geuthner), bir taraftan daha önce *Havâtır*'da, Meşrutiyet'in ilânından sonra da Paris'te Şerif Paşa'nın mâlî desteğiyle Mevlanzâde tarafından çıkarılan *Serbestî* (1910) gazetesinde yeni devrin devletlileri aleyhinde yazdığı makalelerden de iktibaslar ihtiva etmektedir. Bu kitabında kendisini İttihat ve Terakkî'ye karşı mecmuası *Meşrutiyet*'te yazı yazmaya davet eden Şerif Paşa'nın mektubuna verdiği uzun cevapta yer yer hayatına dair bilgiler vermektedir. Kitabın ilk 183 sayfasından sonra sayfa numarası yeniden 104'ten başlamakta ve 375'e kadar devam etmektedir. 297. sayfasında 15 Haziran 1911 tarihi bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hoca Kadri namına kayıtlı *Ahlâk ve Terbiye* (İzmirli kitapları, no. 1453-17) bu kitabın bir kısmından (s. 56-375) ibarettir. Diğer taraftan Avlonyalı İsmail Kemal'den tercüme ettiği *Meselütü'l-Transvaal* (Matbaa-i Osmaniye, 1318, 193 s.) isimli bir kitabı (Y. E. Sarkis, c. II, s. 1689) bulunmaktadır.

Kitabiyat: "Le Congrés des Libêraux Ottomans", *Mechveret*, nr. 126, 15 Février 1902, s. 3; Bekir Fahri (İdiz), *Jönler*, İst. 1326; Hoca Muhiddin, *Hürriyet Mücahedeleri*, İst. 1326; "İki Ziya", *Alemdar*, nr. 87, 18 Mart 1335, s. 2; Yusuf Elyan Sarkis, *Mucemü'l-Matbuatü'l-Arabiye* (1928) c. II, s. 1689; "İttihat ve Terakkî" (Bahaeddin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalara göre), *Milliyet*, nr.. 2951, 30 Nisan 1934, s. 2; Kırksekizoğlu Âli Osman, *Beyza*, İst. 1938, s. 33; Mithat Cemal (Kuntay), Mehmed Âkif, İst. 1939, s. 82; A. B. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İst. 1945; ay, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakkî*, İst. 1948, s; ay, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İst. 1959; Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım* 1872-1946, İst. 1946; C. Tanyol, "Hoca Kadri Efendi", *Cumhuriyet*, nr. 1133, 26 Mayıs 1956, 2; M. E. Erişirgil, *Mehmed Akif*, İst. 1956; N. S. Banarlı, *Yahya Kemal'in Hatıraları*, İst. 1960; A. C. Emre, *İki Neslin Tarihi*, İst. 1960; A. Tugay, *İbret*, İst. 1961, c. I ; Ş. A. Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ank., 1964; H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşün-*

ce Tarihi, İst. 1966, c. 1; Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, İst. 1973; ay, *Tarih Musahabeleri*, İst. 1975; Ş. Hatipoğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük* (1899-1902), İst. 1986; M. O. Okay, *Mehmed Âkif*, Ank. 1989, M. Z. Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, c. 12, s. 2814-2418. (TTK).

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, c. 2, s. 144-6.

HÜSNÜ HÂMİD SAYMAN

Son asırdaki Türk matematikçilerinin, isminden başka, hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmeyen en dikkate değer siması hiç şüphesiz Hüsnü Hâmit Bey'dir. Kitaplarıyla, yazılarıyla ve yarım asra yakın hocalık hizmetiyle matematik ilmine yaptığı katkıları yanında şahsiyeti ile de dikkati çeken Hüsnü Hâmit Bey hayatta bulunan talebeleri tarafından minnetle ve hayranlıkla anlatılmaktadır.

1. Doğumu ve ailesi

Hüsnü Hâmid 18 Ekim 1891'de Elmalı'da (Antalya) Camiicedit Mahallesi'nde doğdu.[1] Dedesi Aksu ovası yörüklerindendi. Babası erbâb-ı ziraatten Yörük Hüseyin Ağa (1277 - 12. 4. 1930), annesi yine çevre yörüklerinden Mehmet-Saliha kızı Ümmühan Hanım'dı (1280 - 1325) ve aile *Yörükoğulları* ismiyle tanınıyordu. Hâlen Elmalı'da bulunan aile *Uğraşma* soyadını taşımakla beraber, Hüsnü Hâmit Bey ve aile fertleri soyadlarını *Sayman* şeklinde tashih etmişlerdir (18. 7. 1949). Enise Hanım'la (ö. 1974) evlendi ve Demir ismini taşıyan bir oğlu (3 Ekim 1923 - 9 Ağustos 2000) oldu. 28 Ağustos 1975'te ahirete göçtüğünde seksen dört yaşındaydı. Karacaahmet Kabristanı'na defnolundu.[2]

2. Tahsil hayatı

H. Hâmid'in[3] tahsil hayatı Elmalı'da başladı. İbtidaî hocasının zekâ ve çalışkanlığını takdir ederek Konya'ya gönderilmesi hususunda ısrar etmesi üzeri-

1 Ailenin nüfus kayıtlarının İçişleri Bakanlığı mensuplarından dostum Cengiz Aydoğdu'nun alâkasıyla getirtebildim. Kendisine müteşekkirim.

2 Ölüm tarihini oğlu Demir Sayman Bey'e borçluyum. 22. 5. 1999 tarihli mektubunda verdiği bilgiler ve Sicil Defteri büyük katkı oldu. Kendisine rahmet niyaz ederim.

3 Birikmiş emeklilik aidatlarını aldığı için sandıktaki dosyası (91. 165. 27) boştur. Hayatı hakkında verdiğimiz bilgiler M.E. Bakanlığı'ndaki dosyasına (Nu. 2296) dayanmaktadır. Bu dosyayı Müsteşar Bener Cordan'ın izni ve Sicil Şubesi Müdürü Tevfik Kılıç Bey'in alâkasıyla görebildim. Aksi takdirde bu yazı ortaya çıkmayacaktı.

ne, orta ve lise tahsilini parasız yatılı olarak burada yaptı[4] ve Konya İdadisi'nden birincilikle mezun oldu (1906). Müsabaka ile girdiği Mülkiye'ye altı ay devam ettikten sonra yine müsabaka ile Mülkiye Mühendis Mektebi'ne *leylî* olarak kabûl edildi.[5] Yedi sene olan mektebin üç senelik yüksek kısmını bitirerek *mühendis* unvanını alan H. Hâmit, dikkati çeken, zeki, bilgili ve şahsiyetli bir gençti. Bu sebeple, Darülfünûn'a hoca yetiştirmek maksadıyla Avrupa'ya riyaziye tahsiline gönderilecek talebeler için açılan müsabakayı kazanması çok zor olmadı ve Cenevre'ye gönderildi (1909). Başarılı ve parlak bir tahsil hayatından sonra Lozan Üniversitesi'nden aldığı *aliyyülâlâ* dereceli diploma (22 Haziran 1912) ile vatana döndü.

3. Meslek hayatı

A. Sultanî muallimliği

H. Hâmid'in meslek hayatı, dönüşünün üzerinden bir ay bile geçmeden başladı. İlk vazifesi Selânik İdadîsi devre-i sâniye (lise) riyaziye muallimliği idi . 10 Ağustos 1912'de Tedrisat-ı Tâliye Dairesi tarafından tayin edildiği vazifesine Eylül ayında başlamıştı. Yunanlılar tarafından işgâli (8 Kasım 1912) üzerine bu şehirden ayrılmak zorunda kalan binlerce insan arasına katıldı. Gemiye binerek İstanbul'a geldi. Rumeli topraklarında çabuk bitmiş ise de, ikinci vazifesi Beyrut Sultanîsi riyaziye muallimliği daha uzun sürdü (25 Aralık 1912 - 12 Eylül 1914). Bu şehirde evlendi (1913), Beyrut'taki Arap eşrafının milliyetçiliğinden şikâyet etmesi üzerine vazifesinden uzaklaştırıldı. Bundan sonra Van Sultanîsi'nin müdir-i sâniliğine, riyaziye muallimliği de uhdesinde kalmak üzere nakline karar çıkmış ise de harp yüzünden gidemedi. Diyarbekir'de kendisini bu şehrin Sultanî müdir-i sâniliğine tayin edildiği emri karşılamıştı (20 Kasım 1914). İki gün sonra da Fransızca muallimliğine başladı ve bu arada riyaziye muallimliğini de vekâleten ifa etti (21 Aralık 1914 - 25 Haziran 1915). Diyarbekir Valisi Dr. Mehmed Reşid'in alâkası ve yardımıyla Darülfünûn'a nakli üzerine ise 22 Eylül'de, İstanbul'a gitmek için, bu vazifelerinden ayrıldı. Yirmi iki gün süren zahmetli ve zorlu bir yolculuktan sonra eşiyle İstanbul'a gelebildi.

4 Bu yazının dışında H. Hâmit hakkında sadece şu satırlar bulunmaktadır: "1890 senesinde Elmalı'da tevellüd etmiştir. Zürradan Hüseyin Bey'in mahdumu olup İsviçre'de Lozan Üniversitesi'nde tahsilini ikmâl eylemiştir. Riyaziyâtta ihtisas kesbeylemiştir. Muhtelif liselerde muallim ve müdürlük yapmıştır. Elyevm fakültede riyaziyâ-ı âliye tedris etmektedir." Mehmet Zeki - Mahmut Paçacı, *Türkiye Teracim-i Ahvâl Ansiklopedisi*, İstanbul, 1928, c. I, s. 99; Mehmet Zeki, *age.*, İst. 1929, s. 133.

5 Mülkiye Mühendis Mektebi hakkında: Çağatay Uluçay - Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İst. 1958, s. 130-180.

B. Darülfünûn seneleri

H. Hâmid'in sultanîlerdeki riyaziye muallimliği üç senesini ancak doldurmuştu ki hayatının yeni bir safhası Darülfünûn Fen Fakültesi'nde hendese-i resmiye muallimliği ve mihanik-i riyazî muallim muavinliği sıfatıyla derslere girmesiyle başladı (14 Ekim 1915). Yirmi dört yaşını doldurmasına sadece dört gün kalmıştı. Hayatının bundan sonraki altmış senesi bu şehirde geçmiştir. Ünlü matematikçi Salih Zeki Bey'in yanında çalışmaya başladı. Ünlü matematikçi karşısına gelen genç ve henüz kendisi için meçhûl olan meslektaşına, biraz da muzip bir tavırla "Oğlum, buraya, yanıma, niçin geldin?" diye sorduğunda H. Hâmit, biraz da hayretle, tahsil hayatından, ilme ve bilhassa matematiğe olan derin merakından, kendisinden feyz almak, öğrenmek ve öğretmek hevesinden bahseder. Bu cevap üzerine S. Zeki Bey, gözlüğünün üzerinden kendisini şöyle bir süzer; yarı şaka, yarı ciddî, ama acı bir sesle şöyle der: *"Oğlum, bu hevesten vazgeç, kendine yazık edersin. Git, bir kantar al, otur başına, aklına ne gelirse al, sat, ailene faydalı ol. Gittiğin yolda çok çeker, pişmanlık duyarsın."* S. Zeki Bey, yeni girdiği bu yolun çileli olduğuna dikkatini, şu son cümlesiyle çekmişti: *"Yurdumuzda ilimle uğraşmak körlerin çarşısında ayna satmaya çalışmaktır."*

H. Hâmit Bey, Lozan Üniversitesi'nden mezun olurken riyaziyenin bütün şubelerinden imtihana girmişti. Fen Fakültesi'nde çalıştığı on sekiz sene esnasında farklı derslere girmiş ve fakültenin ilk akla gelen mensuplarından biri olmuştu. Fakülteye girişinden dört sene sonra kendisine mihanik-i riyazî muallimliği tevdi edilmesine (1 Nisan 1919) ve çok arzu etmesine ve bu hususta bir istida vermiş (29 Temmuz 1919) olmasına rağmen Salih Zeki Bey'den münhâl kalan bu ders, yine bu derse giren diğer meslektaşı Mustafa Salim'in uhdesine verildi. 1 Nisan - 1 Ağustos 1919 arasında verdiği bu dersin kabil-i tefrik olmadığına dair Meclis-i Müderrisîn tarafından karar verilmişti (10 Temmuz 1919). Aynı kararla Müderris Şükrü Bey'in uhdesinde bulunan derslerden hendese-i hâlliye kendisinde bırakıldı, riyaziyât-ı umumîye ise 11 Mart 1919'da riyaziyât-ı umumîye muallim ve mihanik-i riyazî müderris muavinliğine tayin edilen H. Hâmid'in uhdesine verildi.[6] Bir sene sonra ise müderrisliğe terfi ettirildi (19 Mart 1922). Altı sene sonra (1 Haziran 1928) Umumî Riyazât Daimî Müderrisliğine; 1 Eylül 1931'de ise Riyaziyât-ı Umumîye Müderrisliğine tâyin olundu. Ders programına dahil edilen yüksek hendese dersinin de yine H. Hâmid ile mihanik-i tatbikî hocası Paul Nitré tarafından tedrisine karar verilmişti (18 Mayıs 1926).

H. Hâmid'in müderrisliğinden başka vazifeleri de olmuştur. Fen Fakülte-

6 Sevtap İshakoğlu: "1900-1946 yılları arasında Darülfünûn ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde matematik ve fen bilimleri eğitimi" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul, 1995, s. 251. *A.y.*, İ.Ü. Fen Fakültesi Tarihçisi, İst. 1998, s. 53-72.

si'nin reisliğine ilk defa seçildiğinde otuz üç yaşındaydı. Bu makamda senelerce (1924 - 1929, 1930 - 1931)[7] bulunduğu gibi bu sıfatla Darülfünûn Divanı'nın bir mensubu olmuştu.[8] Diğer taraftan Fen Fakültesi'nde bulunan Riyaziyât Enstitüsü (1926 - 1927) ve yurdumuzda ilk defa büyük bir mücadeleden sonra kurduğu Elektro-Mekanik Enstitüsü'nün (1928 - 1929) müdürlüklerinde de bulunmuştur ve bu enstitü Fransa'dan hocalar getirtmiştir. 1933'ten sonra Yüksek Mühendis Mektebine nakledilen (1934) enstitü Makine ve Elektrik fakültelerinin nüvesini teşkil etti.[9]

31 Temmuz 1933'te kapatılan İstanbul Darülfünûnu'nun yerine 1 Ağustos 1933'te İstanbul Üniversitesi açıldığı zaman Hüsnü Hâmit Bey artık Fen Fakültesi ve üniversite kadrosu dışında bırakılıyordu. Hayatının onsekiz senelik Fen Fakültesi safhası böylece sona ermişti ve kırk iki yaşıyla en verimli çağındaydı.[10] Kendisini dışarıda bırakan ıslahat heyetinin içinde meslektaşlarından ve mesaî arkadaşlarından matematikçi Kerim Erim de bulunuyordu.[11] Çok severek okuduğu Ziya Paşa'nın beyitlerini hatırladı:

Bir vakitler ben dahi düştüm belâ-yı gayrete
Doğrulukla uğradım bin türlü derd ü zahmete
Derde uğrar kim sadakat etse elbet devlete
İstikamet mahz-ı cinnettir bu mülkü millete

C. Diğer mekteplerdeki hocalıkları

H. Hâmid Bey İstanbul'da bulunan diğer mekteplerde de ders vermiştir. Bunların başında Ticaret Mekteb-i Âlîsi (Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi) gelir.[12] Burada 1 Ekim 1923'ten itibaren banka sigorta riyaziyâtı, mebadî-i riyaziyât-ı âliye, hesab-ı ihtimalî ve ihsaiyât-ı riyaziye ve yüksek matematik derslerini emekliye ayrıldığı tarihe kadar okuttu (18. 10. 1956). Esasen bu mektepte vazifesi olduğundan kendisine açık maaşı verilmesine gerek görülmemişti. Burada 28. 12. 1944'te maaşa geçmiştir.

7 1930-1931 devresi reisliği için: Ali Arslan, *Darülfünûn'dan Üniversite'ye*, İst. 1995, s. 94-95; S. İshakoğlu bu devre için Mustafa Hakkı (Nalçacı) ismini kaydediyor (*gm.*, s. 258).

8 Mehmed Ali Aynî, *Darülfünûn Tarihi*, İst. 1927, s. 55.

9 S. İshakoğlu, *agm.*, s. 265, 268. "İstanbul Teknik Üniversitesi", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, İst. 1950, c. 5, s. 346.

10 A. Arslan, *age.*, s. 331, 345, 355; S. İshakoğlu, *agm..*, 244.

11 Mete Tuncay - Haldun Özen, "1933 Darülfünûn'un Tasfiyesi veya Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü", *Târîh ve Toplum*, nr. 10, Ekim 1984, s. 6-20; Kerim Erim için: *Aramızdan Ebediyen Ayrılanlar*, İst. 1955, s. 18-19; Ç. Uluçay - E. Kartekin, *age.*, s. 351-353.

12 Bu vazifesine 1925'te başladığı kaydı yanlıştır: Esat Çelebi, *Yüz Yıllık Mezunları ile İstanbul Yükek Ticaretliler 1883-1983*, İst. 1983, s. 51; *Türkiye Yıllığı - 1947*, s. 205; *Türkiye Yıllığı - 1948*, s. 173.

Güzel Sanatlar Akademisi'nde Yüksek Mimarî bölümünde, 27 Ocak 1934'ten itibaren yüksek matematik ve tasarı geometri verdi. Bu arada Kenan Temizan'ın irtihali üzerine akademinin matematik muallimliği 26. 10. 1937'de kendisine verildi ve ücretten maaşa geçti (31. 5. 1944). Bu vazifesi de emekliliğine kadar devam etmiştir.[13]

İstanbul'un diğer mekteplerinde ve liselerinde yaptığı diğer muallimliklere işaretle H. Hâmid'in meslekî hayatı tamamiyle ifade edilmiş olacaktır. Bu mektepler İstanbul Kız Muallim ve Orta Muallimat Mektebi (8 Kasım 1923 - 1925) ile Haydarpaşa Lisesi'dir (11. 9. 1934 - 30. 11. 1937). Diğer taraftan 1924'te kurulan Millî Reasürans Şirketi'nin, emekliye ayrılıncaya kadar, müşâvirliğini yapmıştır. Uzun seneler hayat sigortacılarının kurduğu Türk Aktüerler Cemiyeti'nin başkanlığını yapmış ve sigortacılığın Türkiye'deki kurucularından ilki olmuştur.[14]

4. Yazıları ve kitapları

Hocalığının yanı sıra neşrettiği makaleleri ve kitaplarıyla yirminci asrın ilk yarısında matematik sahasında en çok neşriyat yapanlardan biri, 1916-1933 devresi bahis mevzuu olduğunda ise, belki de birincisi Hüsnü Hâmit Bey'dir. O, sadece Türkçe değil, aynı zamanda gerek yurt içinde, gerekse Fransa'da neşrettiği Fransızca makaleleriyle bu ilme katkıda bulundu. Hatta Paris'teki *Akademi* mecmuasında neşrettiği orijinal makalesinden ötürü dört sene önce uzaklaştırıldığı Fen Fakültesi Tedris Meclisi'nin teklifiyle Kültür Bakanlığı (M. E. Bakanlığı) tarafından bir sene kıdem tazminatı ile taltif olundu (21. 10. 1937).

Hüsnü Hâmit *Darülfünûn (Fen) Fakültesi Mecmuası*'nda matematik (20) ve fizik (2) hakkında neşrettiği tercüme (3) ve telif, Türkçe ve Fransızca makaleleriyle en çok imzası (25) görülen ilim adamıdır. Bunun yanısıra Paris'te neşrettiği makalelerinin de isimleri bilinmekte ve bunların katıldığı kongrelerde verdiği tebliğler olduğu görülmektedir.[15]

13 Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki vazifesi için sicil dosyası dışındaki kayıtlar: *Güzel Sanatlar Akademisi*, İst. (1936) s. 27; *Türkiye Yıllığı - 1947*, s. 204; *Türkiye Yıllığı - 1948*, s. 170. Her iki yıllık da Türkiye Yayınevi sahibi Tahsin Demiray ve arkadaşları tarafından hazırlanmıştır. H. Hamit'in talebeleriyle olan nükteli müsabetleri hâlâ hatırlanmakta ve yazılı bir şekilde ifade edilmektedir: *16 Ocak*, Seksendördüncü Yıl-1967, s. 13.

14 Bu lisedeki bir teftiş esnasında mesleğe dair okuduğu kitaplar sorulduğunda "Fransa Fen Akademisi'nin 3. 6. 1935 tarihli içtima zabıtlarına müracaat" edilmesi cevabını veriyor. Bir başka cevabı da "Öteden beri mutadım veçhile çok kitap okurum" olmuştur. H. Hâmit'in hayat sigortacılığının kuruluşunda emeği geçen ilk Türk olduğu hakkında bak: *Comité Permanent des Congrès Internationant d'Aktuaires*, Bruxelles, 1963, s. 187, 197; Hüsnü Hâmit Sayman, "Cemiyetimizin Tarihçesi Hakkında Bir Kaç Söz", *Türikye Aktüerler Cemiyeti Bülteni*, Eylül 1968, s. 14-15.

15 H. Hâmit'in *Fen Fakültesi Mecmuası*'nda neşrettiği matematik ve fizik hakkında tercüme ve telif

1. "Sur les normales ant surfaces réglées", *Association Française pour l'Avancement des sciences. Conggrès de la Rochelle (1928)* Paris (t.y), 3 s.

2. "Sur les points minima des surfaces réglés", *Association Française pour l'Avancement des Sciences. Congrés du Havre (25 au 30 Juillet 1929)*, Paris, 1930, 3 s.

3. "Sur la caractéristique du parabolaide des normales a une surface réglée", *Association Française pour l'Avancement des sciences. Congrès de Nancy (20 au 25 Juillet 1931)*, Paris, 1931, s. 42-44.

4. "Sur les variétès réglées d'ordre supérieur", *Bulletin des Sciences Mathématique*, paris, 1936, s. 1911-13.

Bu makalesini neşrettiği zaman Haydarpaşa Lisesi kadrosunda riyaziye öğretmeni olan H. Hâmid Bey'e mükâfaten bir sene kıdem zammı verilmişti. Diğer taraftan sahibi ve müessisi olduğu *Yeni Riyaziye ve Fizik Mecmuası*'nı, herhalde Fen Fakültesi'nden uzaklaştırılmadan önce, ancak bir sayı (1933, 24 s.) neşredebilmiştir.

H. Hâmid, matematik tarihiyle de alâkadar olmuş İ.Ü. *Fen Fakültesi Mecmuası*'nda iki yazı (1928-1929) neşretmiş ve katıldığı *II. Türk Târîh Kongresi*'nin (20 - 25 Eylül 1937) son günü "Riyaziye Târîhinde Türk Okulu" başlıklı tebliğini okudu (*age*., s. 625-634). Onun bu mevzuda bilinen çalışmalarının künyeleri aşağıda verilmiştir.

H. Hâmid'in matematiğe ve pek azı da diğer mevzulara dair kitapları neşir tarihlerine göre şöyle sıralanabilir:[16]

1. *Mihanik*, İstanbul, 1332, 285+14 s. Matbaa-i Âmire Mekteb-i Sultanîlere mahsus ders kitabı.

2. *Riyaziyât-ı Umumîye*, İstanbul, 1340, 424 s. Taşbaskı, Darülfünûn Matbaası. Darülfünûn Fen Fakültesi tedrisatından.

3. *İlim ve Demokrasi*, İstanbul, 1341, 14 s. Yeni Matbaa.

4. *Aynştayn Nazariyelerinin İlmî Kıymeti*, İstanbul, 1341, 118 s. Matbaa-i Âmire.

makaleleri için: Feza Günergun, "Darülfünûn Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. İst. 1995, s. 285-345; Matematik tarihine dair yazısı Osman Bahadır tarafından yeni harflere aktarılmıştır. "Matematik Tarihi", *Toplumsal Tarih*, nr. 53, Mayıs 1998, s. 51-54.

16 *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu*'nda (Haz. Müjgan Cunbur - Dursun Kaya, Ank. 1994, c. 3, s. 114-115). H. Hâmit'in eski harfli yedi kitabı bir başka kıymetli matematikçi Hâmit Dilgan'a (1902-13. 11. 1976) atfedilmesi yanlıştır. Bu gibi yanlışları Seyfettin Özege de yapmıştır. Bir örnek için: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İst. 1975, c. 3, s. 1146.

Bu kitabın Mehmed Refik'in (Fenmen) kitabından (*Aynştayn Nazariyesi*, İstanbul, 1338, 40 s.; 1340, 72 s.) sonra yazılmış ikinci kitap olduğunu muhterem Dr. İhsan Fazlıoğlu ifade etti.

5. *Yeni Usûl Hendese*,

1. Kitap: İstanbul, 1341, 214 s.
2. Kitap: İstanbul, 1341, 182-2 s.
3. Kitap: *Hendese-i Mücesseme*, İstanbul, 1340, 164 s.

Lisenin 1, 2 ve 3. sınıfları için yazılmış bu ders kitapları Kanaat Kütüphanesi sahibi İlyas (Bayar) tarafından basılmıştır. Liseler için C. Roubaudi'den tercüme ettigi *Hendese-i Resmiye Dersleri* kitabı Maarif Vekâleti neşriyatı (c. I, 1340 , 220 s; c. 2, 1341, 155 s.) arasında, Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.

6. *Riyaziyât-ı Âliye Mebadîsi*, 1. Kitap, İstanbul, 1928, 328 s. Ticaret Mekteb-i Âlisi neşriyatı: 10.

7. *Türklerin Riyaziyâtın Terakkisine Hizmetleri*, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 31 s. "Türk Tarihinin Anahatları" eserinin müsveddeleri, Nu. 31 (TTK. B - 2353-a).

1932 veya 1933 senesinin ilk aylarında basıldığı anlaşılan bu eseri meslektaşları Aliyar (Fen Fakültesi), Fatin (Gökmen - Fen Fakültesi) ve Kerim (Erim, Mühendis Mektebi) ile müşterek telifidir.

8. *Türklerin Riyaziyâtın Terakkisine Hizmetleri*, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 29 s. "Türk Tarihinin Ana Hatları" Seri: II, No. 4 (TTK. B- 2393).

Öncekinden sonra yazıldığı anlaşılan bu eserin 1933'te, fakülteden ihracından önce basıldığı kabûl edilebilir. Riyaziyâtın Türklerden önceki durumu; Sümer, Mısır, İbranî, Finike, Çin, Hint, Yunan ve biraz da Türk matematikçileri hakkında bilgi veriyor.

9. *İslâm Riyaziyâtında Türklerin Mevkii*, İstanbul, 1934, 29 s. Akşam Matbaası. "Türk Tarihinin Ana Hatları" eserinin müsveddeleri. Seri: II, No. 4-a (TTK. B. 2394). Riyaziyât Tarîihinde Salih Zeki'ye kadar Türk matematikçileri hakkında bilgi veriyor.

10. *Riyaziye Tarihinde Türk Okulu*,

İstanbul, 1937, 10 s. Burhaneddin Matbaası, II. Türk Târîh Kongresi'ndeki tebliğidir.

11. *Yüksek Riyaziyeye Giriş*, Cebir. Sınıf: 1, İstanbul, 1937, 287 s. Arkadaş Basımevi.

12. *Tefazulî ve Temamî Hesab*, İstanbul, 1938, 319 s. Nümune Basımevi, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.

13. *Cebirin İcadı ve Türkler*, İstanbul, 1940, 16 s. Arkadaş Basımevi (Millî Kütüphane. 1940 - 1844).

14. *Matematik Notları*, İstanbul, 1942, 112 s. Arkadaş Basımevi. Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Neşriyat ve Yardım Bürosu Yayınları. Sayı 92.

15. *Tatbikî Yüksek Matematik*, İstanbul, 1947, 10+496 s. Şirket-i Mürettebiye Basımevi. MEB. İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları: 30.

5. Türk Ocakları'ndaki hizmetleri

Hüsnü Hâmid Bey, sadece bir matematikçi değil, aynı zamanda tam bir mütefekkir ve münevver bir insan olarak da dikkate değer bir şahsiyetti. Öğrenmek ve öğretmekten başka bir hayat tarzı düşünemiyordu. Bundan önce işaret edilmesi gereken tarafı ise memleketin meselelerine ve dertlerine karşı hassas bir kalbe sahip idealist ve vatanperver bir insandı. Bu gibi hâllerde herhangi bir hesap içinde olmaksızın bildiğini ifade etmekten sakınmayan bir yaradılışa sahipti. Rüşvet-i kelâm cinsinden söz söylemek yapabileceği bir şey değildî. Medenî cesaret timsaliydi.

Lozan'da tahsilde bulunduğu sırada Türk talebelerinin bu şehirde 15 Ocak 1910'da Lozan Osmanlı Kütüphânesi adıyla kurulan ve 4 Kasım 1911 tarihinde Lozan Türk Yurdu olan cemiyetin 2 Aralık 1911'de başlayan cumartesi toplantılarının hepsine, 20 Mart 1912'de yapılan yirminci toplantıya kadar katılmıştır. İlk vazife mahâlli olan Selânik'te de münasebetlerini devam ettirmiştir. O'nun bu hususda asıl hizmeti ise kuruluş çalışmalarına fiilen katılan birkaç kişiden biri olması ve 20 Aralık 1911'de kurulan Türk Yurdu'nun yirmi altı maddelik yasasının 2, 3, 4, ve 5. maddeleri tarafından yazılmış ve 20, 21 ve 22 Aralık 1911 günlerinde, diğer maddelerle birlikte, kabûl edilmişti. İsviçre'de bulunan Lozan, Cenevre ve Neuchâtel Türk Yurdları İstiklâl Harbi esnasında birer ileri karakol ve propaganda merkezi olarak çalışmıştır.[17]

İstiklâl Harbi'nden sonra kurulan birinci Heyet-i İlmiye'ye (Ankara, 15 temmuz- 15 Ağustos 1923) dâvet edilen ilim adamlarından biri de yine Hüsnü Hâmid olmuştu.[18]

H. Hâmid, Türk Ocağı'nın çalışmalarına, bilinebildiği kadarıyla, 1918'den itibaren katıldı. Bu senenin kongresinde (11 Haziran - 11 Temmuz 1918) nizâmnâme tadilâtı için kurulan encümende yer aldı. Bu kongrede seçilen idare heyeti âzâlarının istifaları (6 Kasım 1918) üzerine ise idare heyetine dahil oldu (18 Ara-

17 *Lozan Türk Yurdu Karar Defteri*, TTK. Y. 653; Mehmet Şahingöz, "Lozan Türk Yurdu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, nr. 37, Mart 1997, s. 31-75. Bu yazıda H. Hâmit'in ismi geçmiyor. H. Hâmit, İ. Yurdçular yasasının elyazısıyla olan nüshasında bu maddelerin kendisi tarafından yazıldığına işaret etmiştir.

18 Bu heyetin çalışmaları ve katılanlar için: Hasan Ünder, "Birinci Heyet-i İlmiye'de Tevhid-i Tedrisat

lık 1918). İstanbul'un işgali esnasında arkadaşı Ispartalı Tevfik (Noyan) ile Ocağın evrakını arka kapıdan kaçırarak saklamıştı. İstanbul Türk Ocağı Şubesi'nin kurulmasından (20. 11. 1922) şubenin reisliğine seçilenlerden (Haziran 1926) biridir. 11 Mart 1927'de de yine idare heyetine seçilmiştir. Bu senelerde Türk Ocağı'nın çalışmasına büyük katkıları olmuştur.[19]

Matematik dışındaki sahalara dair herhangi bir neşriyatta bulunmayan H. Hâmit Bey, ifade edildiği üzere son devrin en dikkate değer simalarındandır. Talebesi olanlar kendisini hâlâ büyük bir heyecan ve hayranlıkla anlatmaktadırlar. Talebelerine karşı samimi ve dostça muamelesi, matematik bilgisinin yayılması için yaptığı çalışmalar dışında öğrenme hususunda da sonsuz bir arzusu vardı. Öğrenmek ve öğretmek için ömrünü vakfetti. Kendisini yakinen tanıyan Kesriyeli M. Sıtkı'nın (Akozan) hakkındaki beyitleri bunun en dikkate değer delilleridir:[20]

Kongre varmış Merihte Hüsnü Hâmit Bey dedi
"Duymasın Malik Bey aldım işte davetnâme ben
Bir zamanlar bunda kurdu Hüsnü Hâmit konferans
Rey'ini Haydar Niyazî verdi ilk önce avans

Fransa'ya matematik kongrelerine dâvet edilmesi bu beyitlerin şairine ilham kaynağı olsa gerektir. Çelebi ve dervişmeşrep tabiatlı ve aynı zamanda bir kaya gibi sert ve mert şahsiyetli Hüsnü Hâmit sadece eserleriyle değil, bu tarafıyla da her zaman yâdedilmesi gereken kıymetli şahsiyetlerimizden biridir. İçinde bulunduğu müddet (1915-1933) zarfında Fen Fakültesi'nin en çalışkan ve en çok eser veren hocasıydı. Fakülteden uzaklaştırılması şevkini ve gayretini sarsamamış, ilmî çalışmalarına ve hocalık vazifesine yaş haddinden tekaüde ayrılıncaya kadar aynı heyecanla devam etmiştir.

Türk Yurdu, nr. 139-141, Mart-Mayıs 1999, s. 45-58.

Tartışması", *Tarih ve Toplum*, nr. 186, Haziran 1999, s. 17-22; Ali Y. Bartanoğlu, "Birinci Heyet-i İlmiye'ye Ek: nr. 188, Ağustos 1999, s. 56-57; Çalışmaları için: Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İst. 1998, s. 217-225.

19 Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete* Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931), İst. 1997, s. 93; H. Tuncer - Y. Hacaloğlu - R. Memişoğlu, *Türk Ocakları Tarihi* (1912-1997), Ank., 1998, c. 1, s. 59, 67, 86, 178, 207.

20 Beyitler için: *Avengi Yârân*, İst. 1931, s. 7; *Küllüknâme*, İst. 1936, s. 6.

MUSTAFA ZÜHTÜ İNHAN

Mülkiyeli meçhûllerin en dikkate değerlerinden biri de hiç şüphesiz, Mülkiye, Hukuk ve Yüksek iktisat ve Ticaret Mektebi'nde senelerce hocalık; Maliye Mektebi'nde ise müdürlük yapmasına rağmen hakkında kâfî derecede bir bilgi bulunmayan Mustafa Zühtü İnhan'dır.[1]

1. Doğumu ve ailesi

Mustafa Zühtü, Kadı Ali Efendi ile Ayşe Hanım'ın oğlu olarak 1880 senesinde Filibe'de dünyaya geldi.[2] Ailesi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Trablusgarp Kumandanı Receb Paşa'nın seryâveri Şevket Bey'in kızlarından Fahire Hanım'la evlendi.[3] Sevim (Saka, d. 1914) ve Yılmaz (İnhan, d. 1917) adlı iki çocuğu oldu. M. Zühtü, 19 Ekim 1970'te İstanbul'da hayata gözlerini yumdu. 21 Ekim Çarşamba günü öğle namazını takiben Sultanahmet Camii'nden Edirnekapı Şehitliği'ne tevdi olundu.[4]

2. Tahsil hayatı

M. Zühtü, İptidaî tahsilinden sonra Filibe Rüştiyesi'nde ve Edirne İdadîsi'nde okudu.[5] 16 Şubat 1898'de idadîden mezun olduktan sonra Mülkiye'ye

1 Yazımızın esas mehazı M. Zühtü'nün Millî Eğitim Bakanlığı arşivi'ndeki dosyası (Nu. 201) oldu. Farklı yerlerden alınan bilgilere işaret edildi.

2 Sicil dosyasına göre hicrî 1297, mâlî 1296 senesinde, yâni 13 Mart - 3 Aralık 1880 tarihleri arasında doğmuştur.

3 Şevket Bey'in oğlu Mazhar Şevket İpşiroğlu'ndan başka Müfide (Ferid Tek), Selma (Yusuf Akçura'nın eşi), Fahire (İnhan) ve Nümide isminde dört kızı vardı. Bu duruma Ahmed Ferid Tek, Yusuf Akçura ve Mustafa Zühtü İnhan bacanak idiler. Yusuf Akçura'nın irtihâlinden sonra ailesi; kızı Ülker (Civelekoğlu, d. 1924) ve oğlu Tuğrul Akçura (1927-1984) M. Zühtü Bey'in yanında yetiştiler. Dördüncü kız Nümide Hanım'ın ise Vahit Moran'la evlendiğini, bir müddet komşuları olan Hüsnü Hâmid Sayman'ın oğlu Demir Sayman Bey'den öğrendim.

4 "Vefat", *Cumhuriyet*, nr. 16608, 20 Ekim 1970, s. 2; *Varlık Yıllığı-1971*, s. 270.

5 Bursa Rüştiyesi'nde ve Mülkiye İdadîsi'nde okuduğu yanlıştır: Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve*

girdi ve 3 Temmuz 1901'de bu mektebi de bitirdi.[6] İfade edildiğine göre,[7] daha sonra "Abdülhâmid idaresindeki istibdada dayanamayarak gizlice Rusya'ya geçti." 1902-1904 senelerinde Petersburg'da bir bankada çalışırken bir taraftan da *İkdam* gazetesinin muhabirliğini yaptı. Daha sonra Almanya'ya geçen M. Zühtü, Berlin Üniversitesi'nde iktisat tahsilinde bulundu (1904 - 1908).[8] M. Zühtü. Rusya yoluyla Avrupa'ya firar eden nâdir, belki de bilinen tek münevverimizdir. Almanya'da anlaşılan münhasıran tahsille meşgûl olduğu ve siyasî faaliyetlerden uzak kaldığı için de, diğer Jöntürklerin aksine, hakkında matbuata herhangi bir haber intikal etmemiş gibi görnüyor. M. Zühtü ancak Meşrutiyet'in ilânı üzerine iktisat, istatistik, işletme ve mâliye sahalarında geniş bir bilgi hazinesine sahip bir hâlde yurda dönmüştür. Rusça, Fransızca ve Almanca biliyordu.

3. Meslek hayatı

M. Zühtü'nün bilinen ilk vazifesi Darülfünün Hukuk Fakültesi'nde iktisad ve kavanin-i maliye muallimliğidir (24.11.1908-14.9.1910). Burada daha sonra teşkilât-ı maliye ve tarih-i mâli-i Osmanî müderrisliğine getirildi (27. 10. 1915). Fakültede ihsaiyat-ı cezaiye (1. 10. 1918), kavanin-i maliye (5. 4. 1919), iktisad-ı millî ve ihsaiyat (1. 10. 1919) ve ihsaiyat dersleri verdi. Hukuk Fakültesi'nden Darülfünûn'un lağvı (31 Temmuz 1933) üzerine açığa çıkarıldı.[9]

Mülkiye'deki hocalığı ise istatistik muallimliği ile başladı (30.9.1909); usûl-i mâliye (18. 11. 1910), usûl-i mâliye ve istatistik (8. 10. 1910) muallimliği ile devam etti. Son vazifesindeki maaşının 14. 1. 1915'te artırıldığı biliniyorsa da hangi tarihte sona erdiği tesbit edilememiştir.

M. Zühtü esas itibariyle Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi'nde hocalık yapmış ve buradan tekaüde ayrılmıştır. Bu mektepte 16. 1. 1909'da coğrafya-yı iktisadî dersleriyle başlayan hocalığını ihsaiyat-ı mâliye (14. 3. 1911), maliye, iktisat ve istatistik (14. 10. 1915), iktisat ve ihsaiyat (14. 10. 1916), ticarî iktisat-banka-sigortacılık, nakliyat ve tarifeler (1. 10. 1923), ticarî iktisat, banka, sigortacılık, nakliyat ve tarifeler (1. 10. 1926), ticarî iktisat, banka, sigortacılık (31. 5. 1934)

Mülkiyeliler, Ank. 1968-1969, c. 3, s. 901. A. Çankaya, Ekler kısmında (*age.*, Ank. 1970-1971, c. 8, s. 281-282) biraz daha geniş bilgi vermiş, aynı zamanda Hukuk Fakültesi'nden de mezun olduğunu bildirmiştir. Filibe Rüştiyesi'nde okuduğunu A. Ferid Tek'in kızı Emel Esin yazıyor: "İnhan, Mustafa Zühdî", *Türk Ansiklopedisi*, Ank. 1972, c. XX, s. 150.

6 Mülkiye'yi 1902'de bitirdiği (E. Esin, *agm.*, s. 150) yanlıştır. Mezuniyet tarihi sicilinde kayıtlıdır.

7 Sahir Erman-Suha Umur, "Ünlü Masonlar", *Mimar Sinan*, nr. 29 (1978), s. 72.

8 E. Esin, *agm.*, s. 150. Nihad Sayar, "Üç Devrin Hocası Prof. Zühtü İnhan İçin," *Milliyet*, nr. 8262, 3 Kasım 1970, s. 7.

9 Meslek hayatına dair bütün bilgileri sicil dosyasından aldık. Tarihler vazifelere tayinini göstermektedir.

ve işletme (31. 8. 1943) dersleri vererek 13. 7. 1945'te tekaüde ayrılıncaya kadar devam ettirmiştir.

M. Zühtü, Mâliye Nezareti'ne memur yetiştirmek üzere kurulmuş bulunan Mâliye Mektebi'nin müdürlüğünü de yapmış (20. 3. 1910 - Eylül 1915), mektebin lağvı üzerine 14 Ekim 1915'ten itibaren Darülfünûn'un kadrosuna dahil edilmişti. Bu arada bu mektepte de tekâlif kavaid-i umumîyesi dersini saati elli kuruş ücretle vermiştir (14. 10. 1911 - 13. 6. 1912).

M. Zühtü, İktisat Vekâleti (1. 10. 1923) ve Ticaret Vekâleti (5. 3. 1924) müsteşarlıklarında da bir müddet bulunmuştur. Zonguldak Maden Mektebi'nin kurucusu olmuştur.[10]

4. Yazıları ve kitapları

M. Zühtü'nün gazetelere ve mecmualara yazı yazmak hususunda büyük bir arzuya sahip olmadığı anlaşılıyor. Belki de en çok yazı yazmış olması gereken devrin ünlü *Ulûm-ı İktisadiye* ve *İçtimaiye Mecmuası*'nda (1908-1911) pek az yazısı görünüyor. Faaliyetlerine katıldığı Türk Ocağı'nın neşir organı *Türk Yurdu*'nda da pek az yazısı bulunmaktadır.[11]

İfade edilen bu hususa rağmen M. Zühtü'nün küçümsenmeyecek miktarda ders kitabı nev'inden eserler verdiği dikkati çekmektedir. Hemen hemen okuttuğu her ders için kitap yazmıştır. Bu arada Türkiye'nin ilk İşletme Ekonomisi hocası sıfatıyla da bu sahanın ilk kitaplarını yazma şerefi de yine M. Zühtü'nündür.[12]

Kitapları şöyle sıralanabilir:

1. *Bütçe*, İstanbul, 1326, c. I, 160 s., c. II, 320 s., Matbaa-i Kader.

2. *Vergiler*, İstanbul, 1326, 694 s., Matbaa-i İlyas. Mülkiye'de takrir edilen derslerden.

3. *İlm-i İktisad Dersleri*, İstanbul, 1336, 175 s., taşbaskı, Darülfünûn Matbaası.

4. *İhsaiyat Dersleri*, İstanbul (t.y.), 333+80 s., taşbaskı, Darülfünûn Matbaası. 1336 - 1337 sene-i dersiyesi Darülfünûn Hukuk Medresesi dördüncü sınıf

10 Zonguldak Maden Mektebi'nin kurucusu olduğundan E. Esin (*agm.*, s. 151) ve N. Sayar (*agm.*, s. 7) bahsediyor. N. Sayar Maliye Mektebi'nin de kurucusu olarak yine Zühtü Bey'i zikretmektedir. Talebelerinden Moiz Alboher'in ifadesine göre müsteşarlıktan istifaen ayrılmıştır: "Kaybettiğimiz Değerler: Prof. M. Zühtü İnhan (1881-1970", *Yeni Gazete*, 30 Ekim 1970, s. 4.

11 *Türk Yurdu*'ndaki yazılarının bir listesi için: Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Bibliyografyası*, İzmir, 1993, s. 242-243.

12 Bu tesbit için: Esat Çelebi, *Yüz Yıllık Mezunları ile İstanbul Yüksek Ticaretliler*, 1883-1983, İst. 1982, s. 47.

müdavimlerine takrir olunan dersler.

5. *Mâli Piyasalar ve Banka Siyaseti*, İstanbul, 1338, 405+5 s., Hüsnütabiat Matbaası. Ticaret Mekteb-i Âlîsi Talebe Cemiyeti Neşriyat Encümeni neşriyatından.

6. *Cemiyet-i Akvama Müzaheret Cemiyetleri Beynelmilel İttihadı*, Dokuzuncu Varşova Kongresine Ait Raporlar, İstanbul, 1340, 119 s., Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası. (Mehmet) Cemil (Bilsel) ve Asım (Turgut) ile müşterek eseridir.

7. *İhsa Usûl ve Nazariyâtı*, İstanbul, 1926, 111 s., Matbaa-i Âmire. Hukuk Fakültesi neşriyatından. Kitap daha sonra (1928) Darülfünûn Matbaası'nda (133 s. taşbaskı) bir kere daha basılmıştır. Seyfettin Özege bu kitabın Ticaret Mekteb-i Âlîsi Külliyatı (Nu. 2) arasında daha önce de (1335) taşbaskı olarak neşredildiğini tespit etmiştir.[13]

8. *İşletme Ekonomisi*, önce (1934) II.; daha sonra (1940) I. fasikülü basılan kitap sahasında ilk eserdir ve M. Zühtü'nün de ilk İşletme Ekonomisi hocası olduğunun bir delilidir. Kitap, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi'nin ders kitabı ve bir yayınıdır.

9. *Sigortacılık Tekniği*, İstanbul 1942.[14]

M. Zühtü'nün bilinen tek tercümesi ise Hasan Hamid ve Hasan Tahsin Aynî ile beraber Charles Gide'in *İlm-i İktisad* (İstanbul, 1330-1335, 3 cilt) isimli kitabıdır.

5. Türk Ocakları'ndaki hizmetleri

M. Zühtü, hayatı boyunca çeşitli fırka ve cemiyetlerde faaliyette bulunmaktan uzak kalmamış; siyasî ve içtimaî hayatın içinde bulunmuştur. Bu hususiyetine rağmen meçhûl bir şahsiyet olarak kalması şaşırtıcıdır.

M. Zühtü'nün katıldığı ilk siyasî teşekkül siyaset tarihinin ilk Türkçü fırkası olan Millî Meşrutiyet Fırkası (5 Eylül 1912) olmuştur. Bacanağı Ahmed Ferid (Tek) tarafından kurulan fırkada diğer bacanağı Yusuf Akçura da bulunmaktaydı. Mehmet Ali (Gerede) ve Abdülkadir Câmi (Baykut) diğer mensuplarıydı.[15]

Bu devirde (Aralık 1912) kurulan İstihlâk-i Millî Cemiyeti'nin idare heyetine kâtib-i umumî vazifesiyle dahil olmuştu.[16] 1922'de kurulan ve dikkate değer faaliyetlerde bulunan Cemiyet-i Akvama Müzaheret Cemiyeti'nin kurucularından ve faal mensuplarından biri de yine M. Zühtü olmuştu.[17] Lozan'a giden he-

13 *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İst. 1973, c. 2, s. 663.
14 Bu kitabından E. Esin (*agm.*, s. 151) bahsediyor. Künyesini bulamadık.
15 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İst.1984, c. 1, s. 351.
16 Tunaya, *age.*, s. 445.
17 (Mehmet) Cemil (Bilsel), *Cemiyet-i Akvama Müzaheret Cemiyeti*, İst. 1339, 42+1 s.

yette mâlî müşavir arasında da bulunuyordu.[18] Ankara'da toplanan 1. Heyet-i İlmiye (15 Temmuz - 15 Ağustos 1923) çalışmalarına katılan ilim adamları arasında da yine M. Zühtü Bey vardı.[19]

M. Zühtü'nün Türk Ocağı'ndaki faaliyetleri arasında *Türk Yurdu*'ndaki yazılarının yanı sıra Ocak'ta verdiği konferansları bilhassa zikretmek gerekir. Biraz da Almanya'daki iktisat tahsilinin tesiriyle olması muhtemel, M. Zühtü millî ve devletçi bir iktisat taraftarıydı[20] ve gerek İstihlâk-i Millî Cemiyeti'ndeki çalışmalarıyla ve gerekse Türk Ocağı'ndaki konferanslarıyla bu görüşlerini ifadeye ve yaymaya çalışmıştır.[21] Bilhassa Cumhuriyet'in ilk zamanlarında bu görüşlerinin çok taraftar bulduğu ve tatbikata konulduğu açıktır.

Gerek hocalığıyla ve gerekse diğer çalışmaları ve eserleriyle Mustafa Zühtü İnhan'ın son asır tarihimizde ihmâl edilemeyecek bir yeri bulunduğu sâde bir gerçek olarak ortadadır.

Türk Yurdu, nr. 142, Haziran 1999, s. 45-58.

18 Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İst. 1943, s. 39. Aslan Tufan Yazman, "Prof. Zühtü İnhan", *Türkiye'de İşletme Biliminin Öncülerine Armağan*, İst. 1985, s. 38.

19 Hasan Ünder, "Birinci Heyet-i İlmiyede Tevhid-i Tedrisat Tartışması", *Târih ve Toplum*, nr. 186, Haziran 1999, s. 17-22. Bu heyetin çalışmaları hakkında: Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İst. 1998, s. 217-225.

20 E. Esin, *agm.*, s. 151. A. T. Yazman, *agm.*, s. 41-42. (Prof. Zühtü İnhan hakkında en geniş bilgi bu yazıda bulunmaktadır.)

21 Konferansları için: Hüseyin Tuncer-Yücel Hacaloğlu, Ragıp Memişoğlu, *Türk Ocakları Tarihi*, Ank. 1988, c. 1, s. 127, 168, 341-342.

NÜZHET ŞAKİR DİRİSU

Tıp âleminin kıymetli şahsiyetlerinden ve Türk Ocağı'nın gûzîde mensuplarından Nüzhet Şakir Dirisu veya ilk ismiyle Süleyman Nüzhet, aslen Divriği'nin Kocamustafapaşa mahallesinden (Nu. 14) olmakla beraber, Kozan'da (Adana) 1899'da dünyaya geldi. Babası Şakir Bey, annesi Fethiye Hanım'dı. Babasının memur olduğu hatıra geliyorsa da bu hususta bir bilgi bulunmamaktadır.[1]

Nüzhet Şakir ilk evliliğini Meliha Hanım'la yapmış ise de, boşanarak daha sonra 21. 8. 1941'de İsmail Yümni - Ayşe Saliha kızı, 1922 doğumlu Ayşe Zinnur'la evlenmiştir. İlk evliliğinden kızı Hâle (2. 4. 1925), ikinci evliliğinden ise Mehmet (21. 6. 1945) ve Ahmet (27. 7. 1949) adlı iki oğlu oldu. Ayşe Zinnur Hanım, halen İstanbul'da büyük oğlunun yanında oturmaktadır.[2]

Nüzhet Şakir, hayatının en önemli çağında kurucusu olduğu A.Ü. Tıp Fakültesi Fizik Tedavi ve İdroloji Enstitüsü'nün başında iken 20 Mart 1959'da altmış yaşında hayata veda etmiştir.

Geçirdiği bir kalp yetmezliğinden dolayı iki ay kadar meslektaşlarından Prof. Dr. Cavit Sökmen'in odasında yatmış ve fedâkâr eşi Ayşe Zinnur Hanım gece-gündüz başından ayrılmamış; son anlarında başasistanı Dr. Haydar Kulen'e eliyle veda işareti yaparak, büyük bir tevekkül ile "ben gidiyorum" diye mırıldanmış ve dahiliye profesörü dostu İrfan Titiz'in kollarında, I. Dahiliye Kliniği'nde son nefesini vermiştir. Asrî Mezarlık'ta ebedî istirahatgâhında tevdi edilmiştir.[3]

1. Tahsil hayatı

İlkmektebi Silifke'de okuyan Nüzhet Şakir 1915'te Adana İdadîsi'nden, 7

1 Nüzhet Şakir'in hayatına dair bilgilerimizin ilk mehazı A.Ü. Tıp Fakültesi'ndeki sicil dosyasıdır (AYR. 18). Bu dosyayı Fakültenin Personel Müdürü Erdal Sutay'ın nâzikâne alâkasıyla görebildim, müteşekkirim. Kısa hâl tercümesi için: *A.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. XII, nr. 1-2 (1959), s. 2.

2 Aile fertleri, hakkındaki bilgi Emekli Sandığı Arşivi'ndeki dosyasında (99.562.040) bulunmaktadır. Bunu Mütercim Abdülkerim Şahin'in yardımıyla bulabildim. A. Şahin'e çok teşekkür borçluyum.

3 Merhumun ölümü hakkındaki bilgileri aynı Fakülte'nin hocalarından Prof. Dr. İbrahim Tunalı'dan; fotoğrafını ise Dr. Cahit Zentürk'ten aldım. Her ikisine şükran borçluyum.

Ağustos 1921'de, 5 kasım 1916'da girdiği, Askerî Tıbbiye'den mezun oldu. Bu meyanda mülâzım-ı sânî olarak bir müddet (1 Ağustos-5 Ekim 1920) askerlik de yapmıştır.

2. Meslek hayatı

Gülhane'deki stajından (7 Ağustos 1921 - Mayıs 1922) sonra bir sene de Bursa Askerî Hastahânesi'de (Kasım 1922 - Kasım 1923) çalışan Nüzhet Şakir, yeniden Gülhane'ye dönerek Hariciye ve Fizik Tedavi asistanlığında iki sene (Kasım 1923 - Ekim 1925) bulunduktan sonra her iki şubede imtihan vererek birinci sınıf mütehassıs olmuştur.

1925 Ekiminde fizik Tedavi ve idroloji dalında olgunlaşmak üzere Avrupa'ya giden Nüzhet Şakir bir buçuk sene Fransa'nın İdroloji ve Fizik Tedavi Enstitüsü'nde ve kaplıcalarında çalıştı. Altı ay kadar da Almanya'da Fizik Tedavi Enstitüsü'nde aynı minval üzre çalıştıktan sonra Almanya, Macaristan ve Çekoslovakya kaplıcalarında araştırmalarda bulunup yurda döndü (Ağustos 1927).

Yurda döndükten sonra ikinci defa Bursa Askerî Hastanesi'nde fizik tedavi mütehassısı olarak çalışmaya başlayan Nüzhet Şakir'in bu şehirdeki vazifesi beş seneden fazla sürdü (Ağustos 1927 - Kasım 1932). Bu sırada Bursa Kaplıcaları'na dair araştırmalar yaptı ve bunları kitap hâlinde neşretti.

Meslekî çalışmalarıyla ve araştırmalarıyla dikkati çeken Nüzhet Şakir, mezun olduğu Gülhane'nin fizik tedavi profesör muavinliği imtihanını kazanması üzerine burada çalışmaya başladı (9. 11. 1932) ve kısa bir müddet sonra (20. 11. 1933) Profesörler Heyeti tarafından fizik tedavi profesörlüğüne seçilerek, 20 Eylül 1945 tarihine kadar bu vazifede çalıştı.

Nüzhet Şakir, sırasıyla mülâzım (7. 8. 1921), mülâzım-ı evvel (7. 8. 1922), yüzbaşı (7. 8. 1924), kıdemli yüzbaşı (7. 8. 1930), binbaşı (30. 8. 1933), yarbay (30. 8. 1940) ve albay (30. 8. 1944) rütbelerinde bulundu.

Gülhane Askerî Hastahânesi 21 Temmuz 1941'de İstanbul'dan Ankara'ya Cebeci Merkez Hastahânesi'ne taşındığı zaman Nüzhet Şakir'in meslekî hayatının Ankara devresi başlamış oldu. Gülhane'nin bünyesinde 20. 6. 1945 tarih ve 4761 sayılı kanunla Ankara Tıp Fakültesi'nin kurulması[4] üzerine Prof. Alb. Kâmil Sokullu (339-2), Prof. Alb. Kemal Serav (338-6), Prof. Alb. Rasim Adasal (341-21), Prof. Alb. Efdal Aşar (339-7), Doç. Yb. Muhittin Ülker (1928-18) ve Doç. Bnb. Sabih Oktay (1936/4) ile Nüzhet Şakir de (337-3) yeni kurulan fakültede çalışmaya başladılar.[5] 10 Mart 1952 tarihinde ise diğer arkadaşlarıyla bera-

4 Adnan Ataç, *Gülhane Askerî Tıp Akademisi'nin Kuruluşu*, Ank. 1996, s. 87.

5 Nüzhet Şakir'in geçişi için: Rıdvan Ege, *A.Ü. Tıp Fakültesi 50. Yılı*, Ank. 1996, s. 329, 352, 565-

ber ordudan ayrılarak Tıp Fakültesi kadrosuna geçti. 2. Dünya Harbi yıllarında bir ara 1 ve 3. Zırhlı Tümen baştabipliğinde kıta hizmeti (1942) yapan Nüzhet Şakir'in 1949'da ordinaryüslüğe yükseltilmesi bahis mevzuu edilmişse de bu gerçekleşmedi.

Tıp Fakültesi'nde fizyoterapi ve idroloji kliniği profesörlüğü ile 1 Ekim 1945'te fiilen sivil hayata adımını atan Nüzhet Şakir, seçimle getirildiği Fakülte Dekanlığı'nı başarıyla iki sene (24. 6. 1948 - 24. 6. 1950) deruhte etti. 1957 seçimlerine katılabilmek için vazifesinden istifa etmiş ise de, seçilememesi üzerine yeniden fakülteye döndü ve yine Fizik Tedavi Kliniği profesörlüğüne başladı (3. 12. 1957). Senato'nun 4. 3. 1958 tarihli kararıyla kürsüsünün idaresi ile vazifelendirildi. Bu vazifede iken hayata veda eden Nüzhet Şakir, meslektaşlarına ve talebelerine karşı çok nâzik ve anlayışlı, tam bir beyefendi idi. 22. 11. 1922 - 23. 8. 1923 tarihlerindeki hizmeti için İstiklâl Harbi zammına da lâyık görülmüştü.

3. Kitapları ve Makaleleri

Okuyup yazacak derecede Fransızca ve Almanca bilen Nüzhet Şakir'in ilk dikkati çeken hususiyeti meslekî araştırmalarının çokluğu ve fizik tedavi ve idroloji'nin memlekemitizde ilk büyük isimlerinden biri olmasıdır.[6] O, sahası ile alâkalı olarak Fransa ve Almanya'da da araştırmalar yapmış; daha sonra (1958) yine bu memleketlerdeki ve İspanya'daki (1951) milletlerarası kongrelere tebliğler sunmuştur. Diğer taraftan Belgrad'daki (Yugoslavya) Milletlerarası İdroloji Kongresi'ne (1936) katılmış ve New York'taki (1949) Milletlerarası rumatoloji Kongresi'ne tebliğ göndermiştir. Avrupa Milletlerarası Rumatoloji Kongresi'nde klimatoloji raportörü olmuştur.

Nüzhet Şakir'in kitap hâlindeki ilk eseri çok yakından tanıdığı Bursa'nın kaplıcaları hakkındadır. *Bursa Ilıcaları ile Tedavi* (İst. 1930, 159 s.) ismini taşıyan bu eserinden başka *İdroloji* (Ank. 1952, 450 s.) isimli ikinci kitabından başka ılıca tedavisinde kendi usûllerini de izah eden birçok tıbbî araştırma neşretmiştir. Bu amaçla *Ilıca* isimli bir mecmuayı da dört sayı (Ağustos, 1935 - Nisan, 1936, İstanbul) çıkarmaya muvaffak olmuştur.[7] Diğer taraftan Türkçe ve yabancı dillerde romatizma hakkında da araştırmalar neşretmiştir.

Ilıca, Askerî Tıp Mecmuası, Gülhane, Tıp Fakültesi Mecmuası, Türk Tıp Kliniği gibi mecmualarda birçok makalesi ve Ilıca raporları basılmıştır.

566.

6 Eserlerinin bir listesi için: "Aydın Kayıplarımız", *Yeni Yayınlar*, c.5, s. 3 (Mart 1960), s. 113; tam bir listesi Fakülte'deki sicil dosyasındadır.

4. Türk Ocakları'ndaki hizmetleri

Nüzhet Şakir zamanının birçok Türk genci ve Askerî Tıbbiye'deki gibi henüz talebe çağında iken Türk Ocağı'nın feyz ve heyecan pınarından içenlerden biriydi. Bunun içindir ki Türk Ocağı'nın ikinci kuruluş safhasında, Ankara Şubesi'nin kurucularından (8 Ocak 1951) biri oldu; daha sonra İdare Heyeti âzâsı (6 Kasım 1955) seçildi. Çok kıymetli ve kısa sayılabilecek ömrünün bir kısmını da, kendisinin çok şükran duyduğu Ocak için vakfetmiştir.[8]

Türk Yurdu, nr. 137, Ocak 1999, s. 43-44.

7 *Türkiye Bibliyografyası-1928-1938*, İst. 1939, c. 2, s. 15.

8 Türk Ocağı'ndaki hizmetleri için: Yücel Hacaloğlu - Ragıb Memişoğlu, *Türk Ocakları Tarihi*, Ank.

II. BÖLÜM

MÜLKİYE, HARİCİYE, SEYFİYE MENSUPLARI

İSTANBUL MUHARRİRİ
BALIKHÂNE NÂZIRI ALİ RIZA BEY

Hakkında isminden ve ismine alem olmuş memuriyetinden başka bir bilgi bulunamayan Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey* ömrünün dördüncü çeyrek asrı başlarında yazdığı emsâlsiz iki tefrika yazısıyla 19. asrı araştırmak ve öğrenmek isteyenlere çok kıymetli iki mehaz bırakmıştır. Gerçekten de "Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı" ve arkadaşı Mehmed Galib (1863 - 1935) ile hazırladığı "Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali" başlıklı iki tefrika yazısının başkalarıyla ikâmesi imkânsız denecek derecede kıymetli bilgileri zamana kazandırdığı ilk bakışta dikkati çekmektedir. Bu iki tefrikanın kitap olarak neşrinden sonra hayat hikâyesi merak edilen Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey'in hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamamış olması da dikkate değer ve şaşırtıcı bir keyfiyettir.

Son senelerde Ali Rıza Bey'in hayatına dair bilgilerin artması beklenirken aksine yanlışlar boy göstermeye başlamış; ansiklopedi maddeleri niyetine yazılanlar ise yanlışların miktarını artırmaktan başka bir şeye yaramamıştır.[1] Hattâ ölümünden sonra kendisinden bahseden kitaplarda[2] bulunan doğru ölüm senesi-

* Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey'in hâl tercümesini Emekli Sandığı'nda arama çalışmalarımız sırasında gayretli ve kıymetli mensuplarının yardımlarını gördüm. Verdiğimiz ipuçlarından hareketle dosya numarasını Abdülkadir Eke buldu. Dosyayı Erdal Akpınar çıkardı. Arşiv Şubesi Müdürü Mehmed Küpeli'nin izni ve Abdülkerim Şahin'in alâkası ile fotokopisini elde ettim. Hepsine ayrı ayrı şükran borçluyum.

1 Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey hakkında ilk yanlış Mehmet Zeki Pakalın (1886-1972) tarafından yapılmıştır. Direktör Âlî Bey'den (1846 - 3 Şubat 1889) sonra Düyûn-u Umumiye İdaresi Merkez Direktörü olan Karaferiyeli Hasan Tahsin'in oğlu Ali Rıza'yı (doğ. İstanbul, 29 Temmuz 1847) Balıkhâne Nâzırı zannederek "Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricali" ile "Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de Saray Âdetleri" başlıklı yazılarını eserleri olarak göstermiştir. Bkz. BOA. *Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. 3, s. 534'ten naklen M. Z. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. 3, s. 547-548. Bu gibi yanlış ve eksiklerine rağmen T.T.K. Kütüphanesi'ndeki bu eser basılmalıdır.

2 Muallim M. Cevdet ölüm tarihini vermektedir. Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İst. 1937, s. 305.

3 M. Sabri Koz, "Ali Rıza Bey", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İst. 1993, c. 1, s. 200; M. S. Koz, *Büyükdoğu*'daki ("Merhum Ali Rıza Bey", nr. 55. 11 Mayıs 1951, s. 12) "çeyrek asır

nin (1928) yerini dahi yanlışları (1926) almıştır.[3] Halbuki hakkındaki bu yanlışların asgariye indirilmesi matbu mehazların, meselâ sadece devlet salnâmelerinin tetkikiyle bile mümkün olabilir ve hâl tercümesi ortaya çıkarılabilirdi. Kısaca bu meselede araştırma yapanlar işin gereğini yerine getirememişler; en nâzik ifadeyle açık vermişlerdir. Bir diğer talihsizlik ise Ali Rıza Bey'in resmî kayıtlarda isminin sadece Ali olarak zikredilmiş olmasıdır. Salnâmelerde de 1901'e kadar Ali, ancak bu seneden sonra Ali Rıza şeklinde kaydı görülmektedir.[4] Bu durum hayat hikâyesinin, bu zamana kadar yazılmamış olmasının mâzeretlerinden birini teşkil etmektedir.

1. Hayat hikâyesi

Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey olarak tarihimize adını yazdıran Ali Bey, debbağ esnâfından Mehmed Ağa'nın oğludur. Annesi ise Sultan II. Mahmud'un kızları Atiye (1824 - 1850) ve Hatice Sultan'ın (1825 - 1842) müşterek dairelerinin başkalfasıydı.[5] Annesinin ismi henüz tesbit edilememiştir. 21 Şubat 1842 Pazartesi günü dünyaya gelen Ali Rıza'nın, Beşiktaş Rüştiyesi'nden mezun olduğuna bakılırsa, İstanbul'un bu semtinde doğduğu kabul edilebilir. Türkçe kitabet ettiği kaydından hareketle herhangi bir ecnebi lisanına âşina olmadığı hükmü de verilebilir.[6]

Ali Rıza Bey, Rüştiye tahsilinden sonra, usûl olduğu üzre, on yedi yaşında iken Tophane-i Âmire Ruznâmçe Kalemi'ne çerağ buyuruldu, yani maaş almaksızın çalışmaya başladı. Daha bir sene bile olmadan 13 Ekim 1859'da otuz kuruş maaş ile 19 Kasım 1909 tarihine kadar elli sene devam edecek olan memuriyet hayatına ilk adımını atmış oldu.

Üç sene çalıştığı bu ilk memuriyetinden bilemediğimiz bir sebepten dolayı, 12 Haziran 1862'de istifa etmiş ise de kısa bir müddet sonra 13 Eylül'de Rüsû-

evvel seksenini geçmiş olarak vefat ettiği" kaydına istinaden 1926 senesini veren *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*'ne (İst. 1982, c. 2, s. 688) itibar etmiştir; Bu yazımıza rağmen hakkındaki yanlışlara yeni zeyiller yapılması çok şaşırtıcıdır. Ali Şükrü Çoruk tarafından baskıya *İstanbul'da Ramazan Mevsimi* (İst. 1998, 117 s.) ismiyle hazırlanan kitapta (s. 7-10) Taha Toros tarafından anlatılan aynı makamda daha sonra bulunan bir başka Ali Rıza'dır. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey ile Taha Toros'un tanışmış olması mümkün değildir.

4 "Balıkhâne ve Tuz Nâzırı Ali Rıza", *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1319 sene-i hicriyesine mahsus, Def'a, 57, İstanbul 1317, s. 331 ("Düyûn-u Umumiye-i Osmaniye" kısmı).

5 Ali Rıza Bey validesinden kıymetli bilgiler nakletmesine rağmen ismini vermemiştir. (Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, Haz. Fahri Çetin Derin, İst. 1977, c. I, s. 69)

6 Ali Rıza Bey'in hâl tercümesinin 26 Haziran 1906 tarihine kadar gelen devresi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Sicill-i Ahvâl Defteri*'nde (c. 22, s. 153) bulunmaktadır. Tekâüde ayrıldığı tarihe (19 Kasım 1909) kadar olan hâl tercümesi ve hizmet cedveli ise Emekli Sandığı'ndaki (*Mülkî Tasnif*, Dosya nu. 25580) dosyasındadır. Farklı yerlerden alınan bilgilere işaret edilmiştir.

mat Emaneti Muhasebe Kalemi'nin İzmir Kitabeti Refikliği ile memuriyete dönmüştür. O'nun, Balıkhâne Nâzırlığı'ndan önce yaptığı en uzun memuriyeti bu olmuştur. Bunu takiben bir seneye yakın (13 Mart 1869 - 7 Şubat 1870) Selânik Mukayyidliği muavinliğinde bulunduktan sonra yine bir sene kadar da Dahiliye Muhasebe Kalemi'nde çalıştı. 1871 yaz sonlarında kalemin lağvı üzerine Bahriye Muhasebesi Muvazene Kalemi Eytam ve Eramil Kitabeti'ne[7] girmiş ise de buradan da istifa ederek 13 Kasım 1872 tarihinde Dersaadet Duhan İnhisarı İdaresi'nin Muhasebe Kalemi'nde çalışmaya başlamıştır. Kısa bir müddet (13 Ocak-12 Ağustos 1874) aynı idarenin Mamulât Anbarı Başkâtipliği'ni îfadan sonra (13 Ağustos) tekrar kaleme muhasiplikle dönen Ali Rıza, önce (7 Kasım 1875) mukayid, çok geçmeden de Muhasebe Kalemi'nin başkâtibi oldu (29 Haziran 1876). Başkâtiplik memuriyeti 13 Mart 1877'de Dersaadet Duhan İnhisarı İdaresi'nin lağvına kadar devam etmiştir.

Dersaadet Duhan Gümrüğü Muhasebe Başkâtipliği unvanı[8] ile memuriyetine devam eden Ali Rıza 14 Ocak 1880'de aynı gümrüğe bağlı olan Rüsûm-u Sitte İdaresi'ne geçti.[9] Bu idarede önce Samsun Rüsûm-u Sitte Nâzırlığı (24 Şubat 1880 - 12 Ocak 1882) ve nezaret Düyûn-u Umûmiye İdaresi'ne tahvil edilince (1 Ocak 1882) Samsun (13 Ocak - 27 Eylül 1882) ve Beyrut Düyûn-u Umûmiye Nâzırlığı (28 Eylül 1882 - 24 Ekim 1883) gibi vazifelerde[10] bulunduktan sonra Beyrut'taki idarenin lağvı üzerine İstanbul'a, Düyûn-u Umûmiye İdaresi'ne döndü.[11]

İstanbul'daki memuriyetine 25 Ekim 1883'te Dersaadet Balıkhâne Nâzırı olarak başlayan Ali Rıza'nın memuriyet ismi aynı zamanda şöhretiydi ve bundan

7 Hizmet cedveli'ne (Dosya Nu. 25580) göre Ali Rıza Bey 7 Şubat 1870-13 Kasım 1872 devresinde ma'zul gösterilmekte ve bu son iki memuriyetinden bahsedilmemektedir. Diğer taraftan yine bu devrede (16 Haziran 1871) uhdesine rütbe-i sâlise tevcîh edildiği de her iki sicilinde kayıtlı olduğu için hizmet cetveline itibar etmedik.

8 "Dersaadet Rüsumat Nezareti Başkâtibi Ali Bey" *Salnâme-1296*, s. 67; *Salnâme-1297*, s. 138

9 Bu idare devlet borçlarına karşılık alacaklılara terk edilen altı vergiyi (damga, balık avı, tuz, tütün, müskirat, ipek resmi) topluyordu. Yerini Düyûn-u Umûmiye İdaresine bırakmıştır: 1. Donald Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Kontrolü* (Çev. Hazım Atıf Kuyucak), İst. 1940, s. 117; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İst. 1972, c. 3, s. 65.

10 Muharrem Kararnâmesi'ne (20 Aralık 1881) göre kurulan Duyûn-u Umûmiye-i Osmâniye İdâresi 1 Ocak 1882 tarihinde faaliyete geçmiştir. Bu sebeple bu tarihten sonra memuriyet unvanının, sicilde yazıldığı üzre, Rüsûm-ı Sitte Nâzırlığı olması mümkün değildir. Doğrusu hizmet cetvelinde olduğu gibi Samsun ve Beyrut Düyûn-u Umûmiye Nâzırlığı'dır ki ilk memuriyetin devamından başka bir şey değildi.

11 Düyûn-u Umûmiye hakkında, kitâbiyat vermek niyetinde değiliz. Ancak bu idarenin evrakını ihtiva eden *Rehber-i Muamelât-ı İdâre-i Düyûn-u Umûmiye-i Osmâniye* isminde bir dizi kitabın bu zamana kadar, araştırma yapanlar tarafından tamamen, ihmal edilmiş olduğunu görmek şaşırtıcıdır. Düyûn-u Umûmiye-i Osmâniye İdâre-i Merkeziyesi Matbaası'nda basılan kitaplardan birincisi (8-1022 s.) ve zeyli (457 s.) tarihsiz olup TTK. Kütüphanesi'nde (B.265) bulunmaktadır. Yine aynı matbaada basılmış perakende evrakı ihtiva eden diğer bir takım (c. 1, 1311-1315; c. 2, 1316-1320; c. 3, 1321-1325) TBMM Kütüphânesi'ndedir (Nu. 73-1391). Seyfettin Özege'nin künyelerini verdiği,

sonra Balıkhâne[12] Nâzırı Ali Rıza Bey olarak tanındı.[13] 2 Mart 1884'te uhdesine tuz hakkında muameleler de verilince Balıkhâne ve Tuz Nâzırı oldu.[14] Nâzırlığı zamanında Balıkhâne en parlak devrini yaşadı ve tam çeyrek asra yaklaşan bir müddet bu makamı ehliyetle ve liyâkatla idare etti. Vazifesinden dolayı "bir zimmet ve ilişiği" asla olmadı. 14 Mart 1907'de Dersaadet ve Mülhakatı Düyûn-u Umûmiye Nâzırlığı[15] vazifesine başlamış ise de II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki tensikatta, 19 Kasım 1909'da açığa çıkarılmıştır. 16 Ocak 1910'da usûl olduğu üzre, kırk beş sene hizmet itibarıyle 3.616 kuruş maaşla tekaüde ayrılmıştır.[16]

Düyûn-u Umûmiyye-i Osmâniyye Nezâret-i Umûmiyyesi cânib-i âlîsine

Bundan böyle selâmet ve sa'âdet-i devlet ü millete du'â ile dem-güzâr olmak üzre ale'n-nizâm tekā'üdümün icrâsı içün muktezâ-yı hâlin îfâ buyrulmasını istid'âya ve hidemât-ı mesbûkamı hâvî tanzîm itdirilen cedvel ile evrâk-ı müsbite-i mukteziyye ve nüfûs tezkiresinün takdîmine ictirâ' eylerim ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 10 Şa'bân sene 1327 / 13 Ağustos sene 325

Dersa'âdet ve mülhakātı Düyûn-u Umûmiyye Nâzırı

yine aynı matbaada basılmış (1317-1326, c. 1, 934 s.; c. 2, 452 s. , c. 3, 866 s.) ciltleri ise (Ankara'da) bulamadık. (*Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İst. 1977, c 4, s. 1445.)

12 Avlanan balıklardan Balıkhâne vasıtasıyla alınan %20 vergi ve %3 masraf Düyûn-u Umûmiye'nin büyük gelir kaynakları arasındaydı (Blaisdell, *age*. s. 139). 17 Kasım 1902'de büyük merasimle açılan yeni binası 1957'de yıkılmış ve yeri Eminönü Meydanı'na katılmıştır. Merasim için: "Balıkhane Dairesi'nin Resm-i Küşâdı", *İkdam*, nr. 326, 5 Teşrin-i sânî 1318, s. 1-2; Louis Rambert, *Notes et Impressions de Turquie-L'Empire Ottoman Sous Abdu'l-Hamid II*, Geneve (1926), s. 193-194; "Balık Emâneti, Balık Emini, Balıkhâne, Balıkhâne Nâzırlığı", *İstanbul Ansiklopedisi*, İst. 1960, c. 4, s. 2011-2014. Balıkhâne hakkında önceki dipnottaki mehazlara ilâve: Deveciyan Karakin (Balıkhâne Merkez Müdürü), *Balık ve Balıkçılık*, İst. 1331, 6+440+60 s.

13 "Dersaadet Balıkhâne Nâzırı Ali Bey", *Salnâme-1303*, s. 310; 1304, s. 291.

14 "Dersaadet Balıkhâne ve Tuz Nâzırı Ali Bey" *Salnâme-1305*, s. 21; *1306*, s. 292; *1307*, s. 330; *1308*, s. 330; *1309*, s. 348; *1310*: s. 362; *1311*, s. 276-277; *1312*, s. 390-391; *1313*, s. 410-411; *1314*, s. 418-419; *1315*, s. 266; *1316*, s. 284; *1317*, s. 279; *1318*, s. 299. 1901'den sonra ismi "Balıkhâne ve Tuz Nâzırı Ali Rıza Bey" şeklinde zikredilmiştir. *Salnâme-1319*, s. 331; *1320*, s. 343; *1321*, s. 368; *1322*, s. 382; *1323*, s. 407; *1324*, s. 440; *1325*, s. 440; Kendisini yakinen tanıyan Semih Mümtaz S. ise "Balıkhâne Nâzırı Ali Efendi" şeklinde zikretmektedir: "Balıkhâne Nâzırı Ali Efendi ile Hüsam Efendi kendisini sık sık ziyaret ederler, vaktini tatlı tatlı geçirtirlerdi." Ali Rıza Bey'in Şeyhulislâm Cemaleddin Efendi'nin yakın dostlarından olduğunu ifade eden yazı için: "Evvel zaman içinde - İkinci Sultan Abdülhamid'in Meşhur Şeyhulislâmı Mehmed Cemaleddin Efendi", *Resimli Tarih Mecmuası*, nr. 32, Ağustos 1942, s. 1548-50.

15 "Dersaadet ve mülhakatı Düyûn-u Umûmiye Nâzırı Ali Rıza Bey", *Salnâme 1326*, s. 444. Bundan sonraki Salnâme'de (mâlî 1326) Ali Rıza Bey'in makamında Ahmed Nedim ismi görülüyor. (s. 254-257). Memuriyetin adı ise "Dersaadet ve Mülhakatı Düyûn-u Umûmiye Başmüdiriyeti"ne çevrildi.

16 Ali Rıza Bey'in son memuriyetine tayini ve tekaüde ayrılması hakkında: Emekli Sandığı Arşivi.

Ömrünün bu tarihten sonraki on sekiz senesini de İstanbul'da geçiren Ali Rıza on gün kadar devam eden bir hastalığı takiben de 11-12 Mart 1928 gecesi Çiftehavuzlar'daki ikâmetgâhında ahirete göçtü.[17] Yirmi gün önce seksenaltı yaşını ikmâl etmişti. Yetim-i akran, hattâ yetim-i devran olan insanların kaderi üzre beş altı dostu ve iki üç akrabası tarafından, 12 Mart Pazar günü, Eğrikapı karşısındaki tepede, kısa bir müddet içinde mahâlline dair bir nişâne kalmamış bulunan kabrine ve Hakk'ın rahmetine emanet edildi.[18]

Yarım asırlık memuriyeti esnasında en ufak bir itâba ve ikâza muhatap olmayan Ali Rıza Bey, sadece vazifesiyle uğraşan ve her işi hakkıyla yapan bir insandı. Çeyrek asır Balıkhâne Nâzırlığı'nda kalabilmesi bu bakımdan mânidardır. Memuriyetin en küçüğünden en büyüğüne kadar sırasıyla, bütün rütbeleri ve nişanları kendisine ihsan buyurulmuştur.

16 Haziran 1871'de, yirmidokuz yaşında iken, rütbe-i sâliseye mazhar olduktan sonra sırasıyla rütbe-i sâniye sınıf-ı sânîsi (21 Temmuz 1878), rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyiz (Mart-Nisan 1982) rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânîsi (20 Ekim 1888), rütbe-i ulâ sınıf-ı evveli (17 Ekim 1897) ve nihayet rütbe-i bâlâ'ya (23 Ağustos 1904) nail olmuştur.

Rütbelerin yanısıra nişanlara da nail olduğu görülmektedir ki bunlar ikinci rütbeden Mecidî Nişanı (24 Mart 1895), ikinci rütbeden Nişan-ı Âlî-i Osmanî (4 Temmuz 1897) ve birinci rütbeden Mecidî Nişanı'dır (30 Ağustos 1900).[19]

2. Yazı hayatı

Ali Rıza Bey'in yarım asırlık memuriyet hayatı boyunca, hattâ daha sonra 1919 senesinin Kasım ayı ortalarına doğru neşrine başladığı "Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricali" isimli tefrikasından önce yazdığı herhangi bir şeye henüz rastlayamadık. O, bilhassa 19. asrın ikinci yarısında çok görüldüğü üzre, bir

Mülki Tasnif, Dosya Nu. 25580

17 Gazetelerde hakkında bir yazıya rastlamadığımız Ali Rıza Bey'in ölüm ilânlarından biri şudur: "Balıkhâne nâzır-ı esbakı Ali Rıza Bey irtihâl etti. Balıkhâne nâzır-ı esbakı Ali Rıza Bey on gün devam eden hastalıktan sonra evvelki gün irtihal-i dâr-ı bekâ eylemiştir. Cenâzesi dün Çiftehavuzlar'daki ikâmetgâhından kaldırılarak akraba ve eviddasının huzuruyla defnolunmuştur. Mumaileyh fevkalade hâluk ve hayırperver bir zâttı. Merhum Tanzimat devrinden son zamanlarına kadarki içtimaî hayatımızın hakikî safhalarını tespit eden makaleleriyle içtimaiyat tarihimize de çok kıymetli vesâik bırakmıştır. Ufûlü ziyâiyâttandır. Kederdîde âilesine beyân-ı taziyet ederiz", *Vakit*, nr. 3660, 13 Mart 1928, s. 3; "Dün gece irtihâl-i dâr-ı bekâ eylediği", *Akşam*, nr. 3384, 13 Mart 1928, s. 3; Muallim Cevdet (O. Ergin, *age.*, s. 298, 305) Ali Rıza Bey'in önce 95 yaşında, sonra da "doksanlık" olduğunu ifade etmektedir.

18 O. Ergin, *age.*, s. 298

19 BOA. *İrâde-i Taltifat Defteri*, Hususî, no. 8 (3 Safer 1315).

taraftan çalışırken diğer taraftan da matbuat ve edebiyat âleminde kalem sahibi insanlardan biri olmamıştır.

Mehmed Galib'in teşviki[20] ve teşrik-i mesaisiyle yazdığı 38 tefrikalık bu yazı bazen bir aylık fâsılalarla 17 Kasım 1919 - 25 Nisan 1921 tarihleri arasında *Peyâm* ve *Peyâm-ı Sabah* gazetelerinde basılmıştır. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar gelen devrenin (1839 - 1909) ünlü devlet adamları ve diğer simaları hakkında, başka mehazlarda bulunmayan bilgileri ihtiva eden "Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricali" bu devir üzerinde çalışan tarihçiler için rakipsiz bir mehaz hükmündedir. "Cüz'î bir sadeleştirme" ile ve gerekli notların ilâvesi ile iki cilt halinde de basılmıştır.[21]

Ali Rıza Bey'in sadece kendi imzasını taşıyan tefrikası ise "Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı" ismini taşımaktadır ve ilkinden daha hacimlidir. Belki de ilk yazısının gördüğü alâkanın verdiği cesaret ve şevkle yeni tefrikasını kaleme almış olmalıdır.[22]

Bu yazının ilk beş tefrikası *Alemdar*'da (8-12 Şubat 1921) çıkdıktan sonra her nedense kesilmiş ve diğer kısımları *Peyâm-ı Sabah*'ta neşredilmiştir. İlk yazılarda Ali Rıza çocukluğunda İstanbul'un sokaklarında oynadığı oyunları ve ilk tahsil hayatı ile Maarif Nezareti tarafından ilk açılan mektepleri anlatmaktadır.

Peyâm-ı Sabah'ta "İstanbul Halkının Tenezzüh ve Eğlenceleri" altbaşlığı ile (9, 10, 12, 19-26, 28-31 Mayıs, 1-7 Haziran 1921) yirmiiki ve "Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de Ramazan Âdetleri" (11, 13-18 Mayıs 1921) başlığı ile yedi tefrikadan[23]

20 O. Ergin, *age.*, s. 298

21 Ali Rıza - Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli* (Haz. Fahri Çetin Derin), İst. 1977, c. 1, 160 s.; c. 2, 162 s. F. Ç. Derin, bütün araştırmalara rağmen A. Rıza'nın hayatı hakkında bir bilgi bulunamadığından şikâyet etmektedir (c. 1, s. 8). Bu tefrika "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devlet Adamları" başlığıyla *Hayat Tarih Mecmuası*'nda sadeleştirilerek neşredilmişti. (Kasım 1977 - Mayıs 1978). Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyoğrafyası*, İst. 1985, c. 3, s. 442, 516) Ali Rıza Bey'in kitaplarının künyesini verirken ismine Erem şeklinde bir soyadı eklemektedir. Bu tasarrufunun sebebini anlayamadık. Sahra-yı Cedid Kabristanı'nda Ali Rıza Erem (1865-1937) adına bir mezartaşı bulunmaktadır. Enver Koray, A. R. Erem'i Balıkhâne Nâzırı zannetmiş olmalıdır. M. Sabri Koz'un (*agm*, s. 200) bu kitabının ve tabiî tefrikanın da ismini niçin vermediği anlaşılamamıştır. Acaba Taha Toros'un bahsettiği Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Erem midir?

22 Yazıların *Peyâm-ı Sabah*'ta basıldıkları zaman "tarih ve edebiyat muhitlerinde bir hâdise teşkil" ettikleri yolundaki hükümleri doğru olsa gerektir. (Balıkhâne Nâzırı Merhum Ali Rıza Bey, "19. Asırda İstanbul", *Büyük Doğu*, nr. 59, 18 Nisan 1947, s. 17)

23 *Peyâm-ı Sabah*'ta basılan yirmi dokuz tefrika, yirm altı sene sonra, Ali Rıza'nın torunları tarafından sadeleştirilerek *Büyük Doğu*'da (nr. 59-87, 1947-1948; nr. 55-62, 1951) otuz dört (26+8) tefrika halinde, neşredilmiştir. *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* (s. 688). Ali Rıza Bey'in, Necip Fazıl Kısakürek'in dedesi olduğunu yazıyorsa da yanlıştır. Bir ifadeden ("Merhum Ali Rıza Bey", *Büyük Doğu*, nr. 55, 11 Mayıs 1951, s. 12) anlaşıldığına göre Necip Fazıl'ın halalarından biri Ali Rıza Bey'in geliniydi. Bu husustaki müracaatımıza muhterem Mehmet Kısakürek, gereken alâkayı göstermiş ise de bir bilgi verememiştir.

sonra aynı senenin sonbaharında 1 Teşrîn-i evvel'den (Ekim) itibaren aynı umumî başlık ile yazılarına devam etmiştir.

Yazıların muhtevasına dair bir fikir verebilmek için altbaşlıklarını da yazmak gerekecektir:

— "İstanbul Sefilleri ve Kopuklar" (1 T. evvel),
— "Tulumbacılar, Köşklüler, Küplü Güruhu" (2 T. evvel)
— "Esrarkeşler, Meczublar" (3 T. evvel),
— "Dilenciler" (4. T. evvel),
— "Velâdet Âdetleri, Loğusa Cemiyetleri" (8, 9, 10 T. evvel),
— "İstanbul Esnafları" (22, 24, 27, 29, 30 T. evvel; 3, 4 Teşrin-i sânî),
— "Saray Âdetleri" (24-26, 28-31 Kanun-ı evvel 1921; 1-6 Kânun-ı sânî 1922),
— "Balık Musahabeleri" (23-25 K. sânî) (Bkz. 26 nolu nipnot)
— "Tiryaki Çarşısı, Tiyakiler Hayatı" (1-2 Ağustos 1922) ve
— "Rical-i Sâbıkaya Ait Bazı Menkıbeler" (21, 23, 25, 26, 30 Eylül, 2 T. evvel 1922)

Ali Rıza'nın İstanbul'a dair eserinin son tefrikaları ise devrin ünlü mecmualarından *Millî Mecmua*'da basılmıştır. Bu yazılarının gördüğü alâkanın bin delili olarak da görülebilir. Mecmuanın ilk sayısından başlayan tefrikanın ilkinde Ali Rıza'nın bir resmi de bulunmaktadır. Başlık ve künye kayıtları şöyledir:

"Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı - Halk Sırtından Geçinenler", nr.. 1 1 Teşrin-i sânî 1339, s. 10-11; "Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul'da Kadın", nr. 2, 15 Teşrin-i sânî 1339, s. 31-22; "Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı", nr. 4, 13 Kânun-ı evvel 1339, s. 62-3; nr. 6, 10 Kânun-ı sânî 1340, s. 94-5; nr. 7, 24 Kânun-ı sânî 1340, s. 110-11; nr. 8, 7 Şubat 1340, s. 125-7; nr. 9, 21 Şubat 1340, s. 143-4; nr. 112, 10 nisan 1340, s. 187-8.

Renin (Tanin) gazetesinde de "Sultan Mecid Devrine Ait Bazı Menkıbeler" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır. Mesut Cemil (Tel) yine aynı gazetede 1922'de basıldığını kaydettiği "Saray Eğlenceleri" başlıklı yazısından iktibasta bulunmakta ise de bu yazısına rastlanamamıştır.[24]

Ali Rıza Bey'in İstanbul'un âdeta beşerî ve içtimâî bir resmini veren bu tefrikası henüz, lâyık olduğu bir şekilde basılamamıştır.[25] Balığından dilencisine ka-

24 *Renin*, nr. 9, 22 Teşrini evvel 1922, s. 3 ; Mesut Cemil, *Tanburi Cemil'in Hayatı*, İst. 1947, s. 49-50; *Millî Mecmua*'daki yazılarından beni haberdar eden Dr. Ali Şükrü Çoruk'a müteşekkirim.

25 "Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı" tefrikasının bir kısmı Niyazi Ahmet Banoğlu tarafından *Bir Zamanlar İstanbul* adıyla "Tercüman 1001 Temel Eser" dizisinin 11. kitabı olarak 1973'te bastırılmıştır. Sadeleştirildiği ve kısmen basıldığı için, tefrikanın tanınmasına katkıda bulunmuş olmaktan başka bir değeri ve mânâsı yoktur. "Saray Hayatında Kadınlar" adı ile "Saray âdetleri" Şevket Rado tarafından *Hayat* dergisinin beş sayısında (nr. 12, 15 Mart; nr. 13, 22 Mart; nr. 14, 29 Mart; nr. 15, 5 Nisan; nr. 16, 12 Nisan 1973) sekizer sayfalık ekler hâlinde neşredilmiştir. Bu bilgiyi lütfeden

dar bu şehri ve daha geniş bir çerçevede dünkü günlük hayatı anlatan bu İstanbul çocuğunun muhteşem eseri de gazete sayfalarından kitap sayfalarına geçeceği günü beklemektedir. Mâziyi tanımak isteyenler için kıymetli ve nâdir bir rehber olduğu açıktır.[26]

İstanbul Araştırmaları, nr. 1, Bahar 1997, s. 87-94.

Doç. Dr. Ali Akyıldız'a şükran borçluyum. *Hayat* dergisinin bu ilâveleri daha sonra *(Hayat) Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda da ikinci defa neşredildi (Kasım 1980-Eylül 1981). A. Süheyl Ünver'in Süleymaniye'de bulunan defterlerinden (nu. 1115) 14 yapraklık biri de Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey'in hâtıralarından bir parça ise de yerinde bulunamamıştır. Bu bilgiyi meslektaşım Cahit Telci dostuma borçluyum.

26 Ahmed Semih Mümtaz'ın (1879-1956) Semih Mümtaz S. imzası altında ve "Evvel Zaman İçinde" başlığıyla yazdığı yazılar da Ali Rıza Bey'in yazılarını hatırlatmaktadır. İstanbul ve bilhassa devlet adamlarımız hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eden yazılarının *Akşam*, *Yeni Sabah* gazeteleri ile Cemal Kutay'ın çıkardığı *Millet* mecmuasında çıkan kısımlarını gördük. Bunların bir kısmı iki kitap hâlinde basılmıştı: 1. *Evvel Zaman İçinde*, İst. 1946, 112 s., Türkiye Yayınevi Canlı Tarihler dizisi; 2. *Tarihimizde Hayâl Olmuş Hakikatlar*, İst. 1948, 256 s. Hilmi Kitabevi. A. S. Mümtaz'ın bu yazılarının tamamı bir külliyat halinde basılmalıdır.
Bu kitabın 107. sayfasında künyesi verilen Ali Rıza Bey'in "Balık Musahabeleri" başlıklı yazı dizisi yeni harflere aktarılarak *Av ve Deniz* mecmuasında neşredilmiştir (nr. 5-6-7, Şubat-Mart-Nisan 1946). Son anda ilâve edilen bu notu Ali Şükrü Çoruk'a borçluyuz. Kendisine müteşekkirim.

MEHMED SUAD NÂM-I DİĞER ALİ SUAD'IN HİKÂYESİ

Mülkiye mezunu, şair, hikâyeci, muharrir, müellif ve mütercim... Hariciye ile İstanbul Şehremaneti Müdevvenat ve İhsaiyat Müdürlüğü arasında başta mutasarrıflık olmak üzere bir dizi vazifesine, telif ve tercüme birçok yazısına ve eserine rağmen bugüne kadar meçhûl kalmış bir hayat hikâyesine sahip. Türkçe'yi son asırda en san'atkârâne bir üslûpla yazan nâdir ediplerimizden biri. Meçhûl kalmasına biraz da Mehmed Suad ismiyle başladığı hayatına II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Ali Suad ismiyle devam etmesi sebep olmuştur. Hayat hikâyesi gerçekten de dikkate değer bir keyfiyettedir.[1]

1. Doğumu, tahsili ve Mısır'dan dönüşüne kadar hayatı

Mehmed Suad 10 Nisan 1869 tarihinde İstanbul'da doğdu.[2] Babası sâbık Siirt mutasarrıflarından Ali Rıza Bey[3], annesi Hanife Hanım'dır. Yetişkin hâlinde orta

1 Ali Suad'ın hayatına dair bilgilere ulaşma hususunda İçişleri Bakanlığı Arşiv Şubesi'nden Zekeriya Şener ve Beşir Çabuk, Tahsis Şubesi Müdürü Yaşar Açıkbaş ve memurlardan İsmet Akın; Emekli Sandığı Arşiv Şubesi'nden Abdülkerim Şahin ve İlhami Tuncer beylerin çok kıymetli ve nâzik yardımlarını şükranla ifade etmek isterim. Bazı müşkillerimi Prof. Dr. Orhan Okay hocam halletti. Ali Suad'ın Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan bazı kitaplarını da meslektaşım Dr. İbrahim Ethem Atnur'un sayesinde temin edebildim. Muhterem hocama ve meslektaşıma müteşekkirim.

2 Ali Suad'ın hayatına dair dört dosyadan üç tanesini elde edebildik. Bunlardan birincisi Ali Suad'ın Kerek Sancağı Mutasarrıflığı'na başladığı 18 Şubat 1912 tarihine kadar, kendi kaleminden, hayat hikâyesidir (İçişleri Bakanlığı *Tahsis Dosyaları, nu. 996*). Hâl tercümesinin bu tarihe kadar olan kısmı bu dosyaya dayanmaktadır. Kocaeli Mutasarrıflığı'ndan sonraki vazifelerine dair bilgiler, yine İçişleri Bakanlığı Sicil Dosyaları arasında bulunan 1232 numaralı dosyasındadır. Kerek Mutasarrıflığı hariç bütün memuriyetleri ve fiilî çalışma müddetleri ise Emekli Sandığı'ndaki *Mülkî Sayıştay Dosyası*'nda (nu. 30719) bulunmaktadır. Yazımızda fiilî çalışma müddetleri metin içinde verilmiş, dipnotlarda tayin tarihleri gösterilmiştir. Farklı mehazlardan alınan bilgilerin hepsine işaret edilmiştir.

3 Ali Rıza Bey'in son memuriyeti Siirt Mutasarrıflığı'ydı. Ali Suad Bey, babasından bahsettiği yazısından ("Babam", *Görülmüş Şeyler*, Kahire, 1905, s. 14-16) anlaşıldığına göre Kânun-ı evvel 1904'ten çok önce irtihâl etmiş ve Fatih Haziresi'ne defnolunmuştur. Ali Rıza Bey'in mutasarrıflı-

boylu, elâ gözlü ve buğday benizli bir insan olarak tarif edilen M. Suad ibtidaî tahsilinden sonra Gülhane Askerî Rüştiyesi'ne üçüncü sınıfa kadar devam ettikten sonra Bursa Askerî Rüştiyesi'ni ikmâl etti (1884). Mekteb-i Mülkiye'nin üç senelik idadî ve iki senelik yüksek kısmında okuduktan sonra 12 Kasım 1889 tarihinde karibü'l-âlâ derece ile mezun oldu.[4] Türkçe'yi dikkati çekecek derecede güzel bir üslûpla yazıyor[5], Arapça ve Fransızca'yı mükemmel bir şekilde biliyordu.

Mehmed Suad, memuriyet hayatının birinci safhasına ilk adımını mezuniyetinden bir sene sonra 19 Şubat 1891 tarihinde Hariciye Nezareti Umur-u Şehbenderi Kalemi'ne çerağ olarak, maaşsız bir şekilde başlayarak attı. Mülkiye mezunlarına verilen iki yüz eli kuruş maaşa ancak 26 Ekim 1892'de nail ve muvazzafîn sırasına dahil oldu. Bu vazifesi 13 Kasım 1893'e kadar devam etmiştir.

Hangi arzularla Hariciye'deki vazifesini terk ettiğini bilemediğimiz en geç 1894 sonunda M. Suad, Hidiv ailesinden ve Şura-yı Devlet âzâsından Cemil Tosun Paşa'nın[6] Kahire'de daire müdürü oldu[7] ve Paşa'nın arazisinin teftişine ve idarî işlerine baktı ve defalarca nakdî mükâfata lâyık görüldü. Bu vazifeye tayininde bilhassa iyi Arapça bilmesinin bir dahli olmalıdır. Cemil Tosun Paşa'nın arazisinin icara verilmesi ve Mısır'daki hânesinin Paris'e taşınması üzerine tam on beş sene sonra Meşrutiyet'in ilânından sonra 1909 Ağustosunda İstanbul'a, devlet hizmetine girebilmek arzusuyla avdet etti.

Mehmed Suad'ın Mısır'a gidişinden bir sene sonra Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti 1895 baharında kurulmuş ve aynı senenin sonbaharından itibaren ülke dışına bir Jöntürk akını başlamıştı.[8] Bir taraftan vazifesine devam eden M. Su-

ğı için: *Salnâme* 50-1312, s. 723; *Salnâme* 51-1313, s. 755; Halûk Şehsüvaroğlu hazîrede yatanların listesinde (*Asırlar Boyunca İstanbul*, t.y., s. 131-132) Ali Rıza'ya yer vermemiştir. Babasını çok sevdiği yazısından da anlaşılan M. Suad, Meşrutiyet sonrasında, ismini Ali Suad'a çevirdi.

4 Mülkiye'nin 1889 mezunları arasında Mehmed Suad adıyla gösterilmiştir. Sınıf arkadaşları arasında Hâmid Hasancan, Süleyman Paşazâde Sâmî Bey, Nâzım (Resmor), Gazeteci Zeki Bey ve Alişanzâde İsmail Hakkı (Eldem) bulunuyordu. Mehmed Suad'a ayrılan on bir satırın yanlış ve kifayetsiz bilgiler ihtiva etmesi (s. 379) kaçınılmazdı. Bu devre için: Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ank. 1968-1969, c. 3. s. 361-414.

5 Ali Kemal, Mülkiyeli arkadaşlarından bilhassa Mehmed Suad'ın edebiyat ile meşgûliyetine işaret etmektedir. Bunun için: *Ömrüm* (Haz. Zeki Kuneralp), İst. 1985, s. 34-35.

6 Mehmed Cemil Tosun Paşa (1874-1932) Kavalalı M. Ali Paşa'nın torunlarından Mehmed Tosun Paşa'nın (1853-1876) oğludur. Dedesi Said Paşa (1822-1863) M. Ali Paşa'nın oğullarından biriydi. Yine aynı aileden Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın kızı Nimetullah Hanım'la (1881-1966) evlenmişti. Herhangi bir mehaz gösterilmeyen bu bilgiler için: Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Ank. 1996, c. 2, s. 472; Hanedanın bu kolu için: Emine Foat Tugay, *Three Centuries*, London, 1963, Pafta no. 6. Y. Öztuna bu kitabı nakletmiş olmalıdır.

7 Bu vazifesi "Mısır'da memurdur" ibaresiyle resmî neşriyata da girmiştir: *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye-2*, İst. 1317, s. 564; Bu vazifesinden kendisini tanıyan Ahmed Bedevi Kuran da bahsediyor: 1. *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakkî*, İst. 1948, s. 106, 155; 2. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İst. 1959, s. 327.

8 Cemiyetin kuruluşu için: Ali Birinci "İttihat ve Terakkî Cemiyeti - Kuruluşu ve İlk Nizamnâmesi", *Tarih ve Toplum*, nr. 52, Eylül 1988, s. 209-215.

ad, diğer taraftan da Jöntürklük âleminin simalarından biri oldu. 1896'da Jöntürklüğün en büyük ismi olarak Mısır'da *Mizan*'ı çıkaran Murad Bey'in çevresinde bulunanlardan biri de yine M. Suad Bey'di.[9] 1897'de Saray'ın Jöntürklerle anlaştığı görüşmelerde Ahmed Celâleddin Paşa'nın mutemetlerinden biri ve *Basiretü'ş-şark* sahibi Ahmed Reşid Bey'le, Cemiyet'i temsilen görüşenlerden biri Rauf Ahmed (Hotinli), diğeri de M. Suad olmuştur. Cemiyet'in nâşir-i efkârı *Kanun-ı Esasî* bu pazarlık neticesinde, bin İngiliz lirası karşılığında kapatılmış, bunun dört yüz lirası Cemiyet sandığına mal edilmiş, hizmetine karşılık A. Reşid Bey'e ayrıca üç yüz lira, Atina Sefareti'ne memur olarak tayin edilen R. Ahmed'e yüz on altı lira verilmişti. Bir kısmı Cemiyet âzâlarına dağıtılan paranın M. Suad'a vâdedilen altmış lirası ödenmemiş, bunun üzerine o da Cemiyet'e küserek ayrılmıştı.[10] Bundan sonra Cemiyet dışında, ancak Jöntürklüğün müstakil bir mensubu olarak kaldığı anlaşılmaktadır.[11]

2. İstanbul'a dönüşü ve memuriyet hayatı

Meşrutiyet'in ilânından ancak bir sene sonra 1909 Ağustosunda İstanbul'a dönen Mehmed Suad Bey, vakit kaybetmeden bir vazife alabilmek için Dahiliye Nezareti'ne müracaat etti (4 Ekim 1909) ve Tensik Komisyonu'nun kararı ve tensibiyle Necid Sancağı (Basra) mutasarrıflığına tayin olundu.[12] 1908 sonrasında matbuatta ve memuriyette ismi artık değişmiş; babası Ali Rıza'nın irtihâlinden sonra fart-ı muhabbetinden Ali Suad olmuştu. Onun Araplarla meskûn sancaklara gönderilmesinin başlıca sebelerinden biri Arapça'yı çok iyi bilmesi ve bu mahalli iyi tanıması olsa gerektir.

1909 senesinin son ayında (8 Aralık) vazifesine başladı. Bu vazifesi esnasında, Bağdat'a ve Müntefik'e giden Basra Valisi Süleyman Nazif'e birbuçuk ay (Mayıs, Haziran) bilâ-maaş; bu meyanda (3-11 Haziran 1910) Amara mutasarrıflığına beşte bir maaşla vekâlet etmiş ve yine Necid'e dönmüştür.

17 Şubat 1911 tarihine kadar devam eden mutasarrıflığı hakkındaki mülâhaza dikkate değer:

Muhit henüz nimet-i maariften ve terakkiyat-ı hazıra-i medeniyeden hiç na-

9 Süleyman Kâni İrtem, "Saray ve Bâb-ı âlî'nin İç Yüzü", *Akşam*, nr. 6707, 20 Haziran 1937, s. 8; Mizancı Murad'ın Mısır'daki faaliyetleri için: Birol Emil, *Mizancı Murad Bey*, İst. 1979, s. 144; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve TerakkîCemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İst. 1986, s. 205-209.

10 A. B. Kuran, *age.*, İst. 1948, s. 106, 117; A. B. Kuran, *age.*, İst. 1959, s. 229, 239-240; ş. Hanioğlu, *age.*, s. 304-309. Teslim edilen İttihat ve Terakkî neşriyatı için: Asaf Tugay, *İbret*, İst. 1961, c. 1, s. 50-51.

11 A. B. Kuran, *age.*, İst. 1948, s. 117; ş. Hanioğlu, *age.*, s. 238.

12 Necid (Basra) mutasarrıflığı için: *Musavver Nevsâl-i Osmanî-2*, İst. 1326, s. 86.

sibdar olmamış aşair-i bedeviye tayin-i vakte kadar daimî bir kıtal ve şikak ve kat'-ı tarik ve nehb-i emval ve ef'al-i hûnrizanesinin masdarı bulunan Necid sancağı gibi vatanın en münteha ve hücra bir cüz'ünde bulunduğu müddetçe ahalinin temin-i rahatı ve memleketin idâme-i asayişi için geceli-gündüzlü çalışarak itiyad-ı tecavüzkârâne ve meslek-i hırs-ı menfaat-cûyânelerinden başka her türlü fikr-i insaniyet-kârâneden mücerred aşair rüesa ve meşayihinin mizaç ve mesleklerini kemâl-i dürbîn-i kiyasetle bir tedbir-i siyasetle cümlesini idare ve faaliyet-i mümtazeleri semere-i mütemeddinesi olarak livaca bir hâdisenin zuhuruna meydan vermedi. Uyun nahiyesini senelerden beri haraçgüzar-ı menfaati ve cevelângâh-ı mel'âneti eylemiş şaki-i hunhar Suudü'l-Merna gibi bir kâtil-i şeriri yakalayıp mahkemeye teslim etti (17 Mart 1911).[13]

Bir müddet de (2 Şubat - 17 Mart 1911) vekâleten bulunduğu Necid mutasarrıflığından ayrıldı ve 18 Mart - 6 Nisan günlerinde açıkta kaldıktan sonra Amara (Bağdat) mutasarrıflığına naklolundu (28 Şubat 1911) ve 7 Nisan 1911'de fiilen vazifesine başladı.[14] 14 Kasıma kadar asaleten ve takiben (15 Kasım - 23 Aralık 1911) vekâleten bulunduğu mutasarrıflıkta da emniyet ve asayişin muhafazası için çalıştı. Bu meyanda Meclis-i Hass-ı Vükelâ kararıyla, Bağdat 13. Kolordu kumandanlığı ve Basra valiliği tarafından Müntefik livasına gönderilen Heyet-i Tahkikiye ve Cezaiye âzâlığına seçildi ve 1911 yazında (20 Temmuz - 20 Eylül) bu heyette çalıştı.

Bundan sonraki memuriyeti bu defa Suriye vilâyetinin Kerek Sancağı mutasarrıflığı oldu. Ancak bu memuriyeti bir müddet (18 Şubat - 31 Kasım 1912) uhdesinde bulundurmasına rağmen, bilinmeyen bir sebeple memuriyet mahâlline gitmediği için, müstafî addedilmiştir.[15]

Ali Suad'ın memuriyet hayatında muallimlik yaptığı iki devre bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Galatasaray Sultanîsi'nde edebiyat muallimliği (23 Nisan - 30 Ekim 1913); ikincisi ise yine İstanbul'da Çamlıca Kız Orta Mektebi'ndeki, yine hiç şüphesiz, Türkçe muallimliğidir (1 Aralık 1924 - 31 Ağustos 1926).[16] Galatasaray Sultanîsi'nden tekrar mülkî vazifesine dönen A. Suad Muhacirin Umum Müdürlüğü makamında bir seneyi bile dolduramadan (31 Ekim 1913 - 28

13 Bu gibi teferruatlı bilgiler için: *Dosya nu.* 996.

14 Amara Mutasarrıflığı'na nakli (25 Ocak 1911) hakkında: *Takvim-i Vekayi*, nr. 739, 22 Kânun-ı sânî 1326, s. 1; *Sâlnâme - 66*, 1327, s. 581, *Musavver Nevsâl-i Osmânî-3*, 1327-1329, s. 102. Bu son iki mehazda ismi ilk defa tam olarak Ali Suad şeklinde yer almıştır.

15 Kerek Mutasarrıflığı Ali Suad'ın hizmet cedvelinde *(Dosya nu. 30719)* yerini almamıştır. Bu memuriyeti resmî ve gayrıresmî mehazlarda görülmektedir. Amara Sancağı mutasarrıflığından alınıp Kerek mutasarrıflığına getirilen Ali Suad'ın yerine de Fizan mutasarrıf-ı sâbıkı (Halil) Rami naklolunmuştur (15 Kasım 1911): *Takvim-i Vekâyi*, nr. 984, 12 Teşrin-i sânî 1327, s. 1; "Tayin", *Tanin*, nr. 1153, 4 Teşrin-i sânî 1327, s. 4. Kerek Sancağı Meclis-i İdare Heyeti, mutalâasında Ali Suad'ın malûmatının âliyü'l-âlâ ve vazifesinde gayretli olduğunu beyan etmektedir *(Dosya nu. 996)*.

16 *Dosya nu. 1232; Dosya nu. 30719.*

Temmuz 1914) Harb-i Umumî'nin ayak sesleri arasında 1. Sınıf Mülkiye Müfettişliği'ne naklolundu.[17] Bu vazifesinden (29 Temmuz - 27 Kasım 1914) tekrar mutasarrıflıkla âşinası bulunduğu topraklara, Zor'a gönderildi ve 9 Ocak 1915'te vazifesine fiilen başladı ve 14 Mayıs 1916 tarihine kadar bu memuriyette bulundu.[18] 15 Mayıs'ta Liva Muhasebecisi Kâmil Bey'e makamını vekâleten terk ederek liva merkezi Deyrizor'dan ayrıldı. 27 Mayıs'ta Bağdat vali muavinliğine[19] fiilen başlayan Ali Suad'ın bu mahâldeki son vazifesi ve son günleri 19 Şubat 1917'de hitama ermiş; Bağdat'tan sonra önce Bitlis vali vekilliğine, istifası üzerine Siirt vali vekili Bayram Fehmi Bey ile becayiş suretiyle Siirt vali vekilliğine, çok sevdiği babası Ali Rıza Bey'in son memuriyet mahâlline gönderilmek istenmiş (17 Şubat 1917) ise de; her nedense kabul etmemiş, İstanbul'a dönmesi üzerine yerine Fîrûzan Bey getirilmişti (21 Şubat).[20]

Ali Suad'ın açıkta kaldığı iki buçuk sene ne yaptığı hakkında tam bir bilgi bulunamamıştır. Herhâlde bu devrede sadece *Utarid*'in neşriyle iktifa etmeyip başka gazete ve mecmualarda da yazmış veya benzeri işler yapmış olmalıdır. Ancak herhangi bir resmî vazifede çalışmadığı söylenebilir.

Mütareke'nin ilânından (30 Ekim 1918) sonra İstiklâl Harbi'nin hazırlık safhasında III. Dâmad Ferid Hükûmeti kurulduğunda (21 Temmuz 1919) bîtaraf, yâni İttihatçı veya aşırı itilâfçı olmayan bîtaraf adamlar arandığında ilk hatırlanan isimlerden biri oldu ve 9 Ağustos'ta tâyin edildiği İzmit Mutasarrıflığı'nda ayın ondokuzunda fiilen çalışmaya başladı.[21] Tayininden iki gün önce Erzurum Kongresi (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919) sona ermiş ve Sivas Kongresi'nin (4 - 12 Eylül 1919) hazırlıkları başlamıştı.

Ali Suad, sekiz ay kadar bulunduğu bu vazifesinde, memuriyet hayatının belki de en zor ve sıkıntılı günlerini yaşadı. İstiklâl Harbi'nin hazırlık safhasında birçok meslektaşı gibi hukuken bağlı olduğu İstanbul ile Anadolu arasında bir bocalama ve kararsızlıkla bir müddet çırpındı. Vaziyet müşkil, bir karara varmak zordu. İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı mesabesinde bulunan İzmit mutasar-

17 Bu müfettişliğe tayini 17 Ağustos 1914 tarihinde olmuştur: *Takvim-i Vekâyi*, nr. 1910. 4 Ağustos 1330, s. 1; A. B. Kuran, Muhacirin Müdürlüğü'nü bildirmektedir: *age*, İst. 1948, s. 155.

18 "Tevcihat - Mülkiye", *Takvim-i Vekâyi*, nr. 2015, 24 Teşrin-i sânî 1330, s. 1. Zor, müstakil sancaklardan olup merkezi, o zamanlar, yirmi bin nüfuslu Deyrizor'du. M. Nasrullah - M. Rüştü - M. Eşref (Albatı), *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, İst. 1325, s. 119-120; Ayrılış tarihi için: *Dosya nu. 996*

19 Bağdat Vali Muavinliği'ne nakli: "Tevcihat", *Takvim-i Vekâyi*, nr. 2524, 28 Nisan 1332, s. 1; vazifeye başladığı hakkında: Bağdat Valisi Halil'in Dahiliye'ye telgrafı için: *Dosya nu. 996*.

20 *Dosya nu. 996; Bitlis İl Yıllığı - 1973*, s. 267'de vali olarak zikredilmesi yanlıştır.

21 Bundan sonraki memuriyetleri için: *Dosya nu. 1232;* İzmit Mutasarrıflığı'na tayini (9 Ağustos 1335) hakkında: *Takvim-i Vekâyi*, nu. 3621 (12 Ağustos 1335), s. 1; *Kocaeli İl Yıllığı - 1973*, s. 405; Dâmat Ferid Paşa hükümeti zamanında bî-taraf; yani ittihatçı olmayan idareciler arandığı hakkında: Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele*, İst. 1976, s. 436; Mehmed Tevfik Biren, *II. Abdülhâmid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, İst. 1993, c. 2, s. 246-247.

rıflığı makamında oturan Ali Suad, Sivas Kongresi'nin bittiği 11-12 Eylül gecesinin sabahında kongrenin tehir kabul etmeyen bir teklifiyle karşılaştı. Bütün mülkî ve askerî erkândan İstanbul ile olan münasebetlerin kesilmesi isteniyordu.[22] Sivas ıraklardaydı ve vaziyet berraklıktan uzaktı; Anadolu'da yeni bir mücadeleye karar verenlerde ise sabredecek bir vakit bulunmuyordu.

Devre çıkan Ali Suad Bey, henüz tam olarak gücünü kestiremediği uzaklardaki yeni teşekkül ile altı asırlık bir devleti temsil eden İstanbul arasında kaldığı bu hengâmede, Adapazarı'ndaki at yarışlarına geldiği sırada kongrenin kararına tâbi olan kazalardan Kandıra'nın İstanbul'a münasebeti kesme kararını bildiren telgrafı çektiğini haber aldı. Adapazarı telgrafhânesinden Kandıra ile irtibata geçerek millî harekâta iştirak etmeyip hükûmete sadık kalacakları yolunda ikinci bir telgraf çekmelerini temin etti. Bu arada Bolu Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Emin Fikri kendisinin ve Adapazarı kaymakamının tevkifini ve Bolu'ya gönderilmesini istemekteydi.[23] Karmakarışık duygular içinde İzmit'e, vazîfe başına döndü (20 Eylül).[24] Anadolu'dan gelen sese 30 Eylül'de, İzmit ve Eskişehir hariç, bütün vilâyetler tâbi olmuştu.[25] Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin kurulduğu gün (2 Ekim) Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı telgraf muhaberesinde bütün tereddütlerini ve endişelerini ifade eden Ali Suad, Dâmat Ferid Paşa Hükûmeti'nin yıkılması üzerine kararsızlığından vazgeçmiştir[26].

Ali Rıza Paşa ve Salih (Hulûsî Kezrak) Paşa hükûmetleri (8 Mart 1920) zamanında makamını muhafaza eden Ali Suad, Dâmat Ferid Paşa'nın dördüncü Hükûmeti'nin kuruluşundan (5 Nisan 1920) bir hafta sonra, Anadolu ile işbirliği yaptığı için olsa gerek, makamından uzaklaştırıldı. Dâmat Ferid Paşa'nın beşin-

22 12 Eylül 1919 tarihli telgrafın metni için: Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, İst. 1950, c. I, s. 141-142; Ali Fuad Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İst. 1953, s. 170.

23 Ali Suad'ın İstanbul ile alâkasını kesmediği hakkında: M. K. Atatürk, *age*, c. I, s. 191; (Hüseyin) Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, İst. 1942, s. 130; Tutuklanması kararı hakkında: Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele*, İst. 1987, s. 26-27, 32; Yusuf Çam, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, İst. 1993, s. 30.

24 *Dosya nu. 996.*

25 A. F. Cebesoy, *age.*, s. 227-228.

26 2 Ekim 1919 tarihinde Mustafa Kemal - Ali Suad telgraf teatisi hakkında: M. K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 192; *Nutuk*, İst. 1959, c. III, s. 1050-1051; Zeki Sarıhan, Ali Suad'ın 20 Eylül 1919 tarihli bir telgrafından bahsetmektedir (*Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ank. 1994, c. II, s. 142-143). Bu tarihli bir telgraf metnine rastlanmamıştır. S. Özel'e göre "Suat Bey, kendisini bir bürokrat olarak hukuken İstanbul hükûmetine, kalben ise Kuva-yı Milliye'ye bağlı hissediyordu (*age.* , s. 27, dn. 116). Bu yorumu teyit veya tekzip etmek mümkün görünmemektedir. Ancak, O'nun bu kararsızlığı çok sürmediği gibi, fazla bir hiddete de sebep olmamış; ertesi gün (3 Ekim 1919) tevkifi (Konya Valisi Cemal, Elazığ Valisi Ali Galip, Malatya Mutasarrıfı Halil Rami) veya işten elçektirilmesi istenen (Trabzon Valisi Mehmed Galib, Kastamonu'nun sâbık valileri İbrahim ve Ali Rıza, Ankara Valisi Muhiddin Paşa) idareciler arasına ismi dahil edilmemiştir (*Nutuk*, I, s. 197); Ali Suad'ın memuriyet hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için: Şaban Ortak, *Millî Mücadele'de İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey ve Faaliyetleri*, Erzurum 1998, XV+155 s. Basılmamış yüksek lisans tezi.

ci ve son hükûmeti zamanında ise tayin edildiği Muhacirin Umum Müdürlüğü aynı gün (21 Eylül 1920) lağvedilmek suretiyle memuriyetten çıkarıldı.[27] Bir seneden fazla (12 Nisan 1920 - 18 Haziran 1921) açıkta kalan Ali Suad 19 Haziran'da Ankara Hükûmeti tarafından ilk vazifesine, Kozan mutasarrıflığına tâyin edildi ve 18 Ağustos'ta fiilen başladığı bu vazifesinden, Cebel-i Bereket (Osmaniye) mutasarrıflığı'na nakli (31 Ekim) üzerine 15 Kasım'da ayrıldı. Anadolu'daki son memuriyeti olan Burdur mutasarrıflığına tayin edilmesi (10 Eylül 1922) üzerine on aya yakın bir müddet bulunduğu Cebel-i Bereket'ten ayrılarak (15 Eylül) Burdur'a geldi (28 Ekim 1922).[28]

Ali Suad'ın Burdur'daki mutasarrıflığı ve Anadolu'daki son memuriyeti hâdiseli geçti. Burdur Piyade Tahsildarı Türkîzâde Ömer Efendi'yi, bilinemeyen bir sebeple, hilâf-ı usûl hapsettiğinden dolayı masuniyet-i şahsiyeyi ihlâlden hakkında tahkikat açıldı. T.B.M.M. Memurin Muhakemat Encümeni'nce men-i muhakemesine karar verildi (31 Mart 1923) ise de dâvâ senelerce devam etti ve aynı yolda son karar beş sene sonra Şura-yı Devlet Heyet-i Umûmiyesi tarafından alındı (8 Şubat 1928). Bu arada 1923'te Cumhuriyet Bayramı'ndan sonra Burdur mutasarrıflıktan vilâyete tahvil olunmuş; ancak son mutasarrıfı ve ilk valisi Ali Suad Bey, anlaşılan Burdur'u hayli karıştıran ve Dahiliye Vekâleti'ni meşgul eden hâdiseler sebebiyle 2 Aralık 1923 tarihinde idareten azledilmiş[29]; fakat mâni-i istihdam bir hâli olmadığına dair İcra Vekilleri Heyeti tarafından bir karar ancak iki sene sonra (13 Eylül 1925) alınmış[30] ise de o mülkî vazifeler defterini çoktan dürmüş ve İstanbul'a dönerek Çamlıca Kız Orta Mektebi'nde muallimliğe başlamıştı. Buradan ayrılıp (31 Ağustos 1926) İstanbul Şehremaneti'ne Müdevvenat ve İhsaiyat Müdürü olarak geçti ve bu vazifede 30 Nisan 1933 tarihine kadar çalıştı.[31] 1 Mayıs 1933'ten başlamak üzere emekliye ayrıldı ve emekliliği'nin henüz beşinci ayı içinde iken 19 Eylül 1933 Salı günü son zamanlarında yerleştiği Çatalca'da dâr-ı fenadan göçtü. Matbuat âlemi en dikkate değer mensuplarından biri olduğu muhakkak bulunan Ali Suad'ın bu son yolculuğundan bîhaber kalmıştı.[32]

27 Hükûmetlerin kuruluş tarihleri için: Z. Sarıhan, *age.*, c. II, s. 142, 415, 648; Ank. 1995, c. III, s. 15.

28 Bu memuriyetleri için: *Dosya nu. 1232; Dosya nu. 30719.*

29 *Dosya nu. 1232;* Burdur'un vilâyet olması (1923) dolayısıyla son mutasarrıfı ve ilk valisi olmuştu: *Burdur İl Yıllığı - 1973*, s. 16, 517.

30 13 Eylül 1925 tarihinde, İcra Vekilleri Heyeti tarafından istihdamına mâni bir hâli olmadığına karar verilmiştir: *B. C. Arşivi, nu. 030.18.01-01557.16.*

31 Bu son memuriyetleri için: *Dosya nu. 1232; Dosya nu. 30719:* Belediye'deki vazifesi için: *T.C. Devlet Salnâmesi-1927*, 1928, s. 103.

32 Mağdurin-i siyasîyeden sayıldığı için Mısır'da geçen on altı senesinin yarısı da hizmetten sayılmıştı (Dosya nu. 30719). Ali Suad'ın irtihâline dair gazetelerde bir haber bulamadık. Uzun müddet müdîr-i mes'ulü ve başlıca muharrirlerinden biri olduğu *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*'nda da bir yazı çıkmadığına göre Çatalca'da sessiz-sedasız defnolunduğuna hükmetmek gerekiyor. Tek evlâdı Ankara'da İş Bankası müdürlerinden Sadi Bey'in refikası Mâsume Hanım'dı. İkinci defa, 7 Hazi-

3. Yazıları ve kitapları

Henüz bir Mülkiye talebesiyken kaleminin kıvraklığı ve üslûbu ile dikkati çeken Ali Suad'ın bugüne kadar farkına varılamamış küçümsenemeyecek derecede bereketli bir yazı hayatı olmuştur. Tercüme ve telif kitaplarının dahi tam bir tespiti yapılabilmiş değildir. Hangi mecmualarda ve gazetelerde yazdığı hakkında da elde edilebilen bilgilerin tam olduğunu söyleyebilmenin imkân dahilinde bulunmadığı açıktır. Bununla beraber elde edilebilen bilgiler şimdiye kadar hakkettiği alâkaya kavuşamamış kıymetli ama meçhûl bir kalemin varlığına kâfi bir delildir.

A. Gazete ve mecmualardaki yazıları

Ali Suad Bey'in Mısır'da, Kahire'de bulunduğu müddet zarfında (1893 - 1909) mevkutelerde yazı yazıp yazmadığı hakkında herhangi bir bilgiye, şimdilik, vâsıl olunamamıştır. Herhâlde Mısır'da basılan Jöntürk gazetelerinde muhtemelen imzasız veya müstearla yazı neşretmiş olmalıdır. Ancak Mülkiye'den mezuniyetini takiben ve daha Mısır'dan dönmeden II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'daki çeşitli gazete ve mecmualarda yazıları görülen birçok münevverden biri de Ali Suad oldu. Babası Ali Rıza Bey'in, Meşrutiyet'in ilânına tekaddüm eden irtihâlinden sonra Mehmed Suad olan ilk ismini terk ederek hem resmî, hem de matbuat hayatında Ali Suad ismiyle tanındı ve bu imza ile farklı gazetelere ve mecmualara yazılar yazdı. Fikir ve tenkit yazıları, hikâyeler ve seyahatnâme yazılarının yanısıra şiir de yazan Ali Suad aynı zamanda Fransızca'dan hikâyeler, tarihe dair yazılar ve değişik mevzuda kitaplar da tercüme etmiştir. Mısır'dan gönderdiği yazılarda Mısır - Ali Suad imzasını kullanan Ali Suad'ın yazılarının karıştırılabileceği ikinci bir Ali Suad imzasına matbuatta henüz rastlanılmadığı için yazılarının tespitinde bir meselenin ve zorluğun olmaması tabiîdir. Ancak, O sadece nâşirlerinden biri olduğu *Utarid* mecmuasında, her nedense, birbirine yakın olmakla beraber, farklı imzalar kullanmıştır. Ali Suad'ın tespit edilebilen yazıları ve neşir mahâlleri, tarih itibariyle, tasnif edildiğinde, matbuat âlemindeki yeri hakkında bir fikir verebilir.[33]

ran 1928'de Hayrettin-Semiha çiftinin kızı (doğ. 30 Mayıs 1891) Necdet Hanım'la evlenmişti. Nüfusu Kadıköy Osmanağa Mah. Nüzhet Efendi Sokağı, nu. 30'a kayıtlı (c. 125, s. 142) idi *(Dosya nu. 30719)*. İrtihâli üzerine ailesine bağlanan maaş için: *İdare*, nr. 77, Ağustos 1934, s. 1362.

33 Ali Suad'ın yazılarına dair listenin tamamlanmasında Şaban Ortak'ın tezinden faydalandık ve *Mektep*, *Mizan* ve *İslâm Dünyası*'ndaki yazılarının künyelerini buradan aktardık. Ancak bu tezde (s. 29) denildiği gibi *Musavver Nevzad-ı Vatan* (9 sayı, 13-21 Ağustos 1324) gazetesi A. Suad tarafından çıkarılmamıştır. Çünkü bu sırada (1908) Mısır'da bulunmaktadır ve Ağustos 1909'da İstanbul'a

1. *Mekteb* mecmuasındaki yazıları

Ali Suad'ın bilinen ilk yazıları zamanın ünlü mecmualarından *Mekteb*'de neşredilmişti. Bunlar İstanbul'daki hayatının son işaretleri sayılabilir. Bu yazılarından sonra, en geç 1894 sonbaharında, Mısır'a gitmiştir.

1. "Muhsin Bey" (Tenkid), nr. 1, 30 Kânûn-ı evvel 1309, s. ?
2. "Şefika'nın Bayramı" (Hikâye), nr. 7, 24 Mart 1310, s. 299-306.
3. "Nil Kenarında" (Şiir), nr. 8, 7 Nisan 1310, s. 342.
4. "Fırat Nehrinde" (Hikâye), nr. 9, 21 Nisan 1310, s. 391-404.
5. "Düşündüm" (şiir), nr. 11 (19 Mayıs 1310, s. 483-84.
6. "Fünun ve Felsefe", nr. 15, 28 Temmuz 1310, s. 73-81.

2. *Âşiyan* mecmuasındaki yazıları

II. Meşrutiyet'in ilânını takiben matbuat hayatının canlanması ve hatta çıldırması neticesinde ortalığı dolduran mecmualarda ve gazetelerde sık sık görülen imzalardan biri de Ali Suad oldu ve bundan sonra verimli yazı hayatı ölünceye kadar devam etti. Daha İstanbul'a dönmeden (Ağustos, 1909) Ali Suad veya A. S. imzalı yazıları gelmeğe başlamıştı. Bu devrede görülebilen ilk yazısı devrin ciddî ve kıymetli mecmularından *Âşiyan*'da basılmıştır. Bundan sonra birbirinden farklı mecmua ve gazetelerde fâsıla vermeden, Meşrutiyet öncesinde (1894-1908) yazı yazmadan geçirdiği zamanların kaybını telâfi etmek istercesine, çok farklı mevzularda yazılar yazmıştır.

1. "Vatanım" (mensur), nr. 1, 28 Ağustos 1324, s. 18-20.
2. "Yazamıyordum" (mensur), nr. 4, 18 Eylül 1324, s. 102-3.
3. "En Güzel Gün", nr. 6, 2 Eylül 1324, s. 165-6.
4. "Namık Kemal'e", nr. 7, 9 T.evvel 1324, s. 195-6.
5. "Kezban", nr. 8, 23 T. evvel 1324, s. 236-8.
6. "Secde-i Vedâ", nr. 9, 30 T. evvel 1324, s. 311-3.
7. "İhtimaliyat-İktisadiyat", nr. 13, 27 T. Sânî 1324, s. 412-18.
8. "Mebusları İstikbâl", nr. 14, 4 K. evvel 1324, s. 47-9.
9. "Mut ve Hapt Kardeştirler", nr. 14, 4 K. evvel 1324, s. 68-70.
10. "Hiss-i Tedkik", nr. 17, 25 K.evvel 1324, s. 133-7.

dönmüştür. Zaten mahâllinde ikamet etmeyene gazete imtiyazı verilmesi usûlden değildi. Mütarekede yazı yazdığı *İslâm* gazetesinin takımı TBMM kütüphanesinde (4.6.91) bulunmaktadır. Ş. Ortak'ın çalışması sayesinde epeyce ikmâl ettiğimiz listenin yine de eksikliklerinin bulunduğu açıktır. *Halka Doğru*'da bulunan yazılarının yeni bir listesi için: Ülkü Gürsoy, *İkinci Meşrutiyet Dergileri Üzerine Bir Araştırma*, Ank. 1999, s. 178-195.

11. "Hazâlimle Söyleşirken" (şiir), nr. 18, 1 K. sânî 1324, s. 164-5.
12. "Bunlar Kimlerdir", nr. 19, 8 K. sânî 1324, s. 195-6.
13. "Yâd-ı Baid" (şiir), nr. 25, 12 Şubat 1324, s. 371.

3. *Mizan*'daki yazıları

Mizan'ın Mısır nüshalarında imzası görülmeyen A. Suad'ın, Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'da basılan nüshalarında iki yazısı görülmektedir.

1. "İstanbul Yangınları", nr. 149 (3 Eylül 1324) s. 212.
2. "İstanbul Rıhtımları", nr. 118 (25 Mart 1325) s. 490-1.

4. *Servet-i Fünûn*'daki yazıları

Devrin ünlü edebiyat ve fikir mecmuası *Servet-i Fünûn*'da da şiir, hikâye, hâtıra ve mensur nev'inden yazı yazdığı dikkati çekmektedir.

1. "Otuz Sene Sonra", (Küçük hikâye), nr.1048, 23 Haziran 1327, s. 173-79.
2. "Vatanın Siması" (Şiir, Necd 1325), nr. 1051, 14 Temmuz 1327, s. 246.
3. "Dicle Nehri Kenarında" (Şiir, Amara, Haziran 1327), nr. 1055, 11 Ağustos 1327, s. 341-42.
4. "Nil Kenarında" (mensur, Mısır, Haziran 1904), nr. 1058, 1 Eylül 1327, s. 416-17.
5. "Çocukluk Hatıratından-Amcam", nr. 1061, 22 Eylül 1327, s. 491-93.

5. *Halka Doğru* mecmuasındaki yazıları

Ali Suad'ın Kerek mutasarrıflığından müstafi addedildiği için sona eren mülkî hizmetinden sonra İstanbul'da Galatasaray Sultanîsi edebiyat muallimi (23 Nisan-30 Ekim 1913) ve Muhacirin Umum Müdürü (31 Ekim 1912-28 Temmuz 1914) vazifesiyle bulunduğu esnada bilhassa Türk Yurdu Cemiyeti'nin neşir organı olup müdürlüğünü Celal Sahir'in (Erozan) yaptığı *Halka Doğru* mecmuasında yazılarını bastırdığı dikkati çekmektedir. Yazıları "Ali Suad-Kızıltoprak" imzasını taşımaktadır.

1. "Hacı Ahmed" (Küçük hikâye), nr. 8, 30 Mayıs 1329, s. 60-62.
2. "Anladın mı?" (Küçük hikâye), nr. 10, 13 Haziran 1329, s. 74-75.
3. "Pek Muhterem Bir Adam" (Hakikî hikâye), nr.13, 4 Temmuz 1329, s. 102-103.

4. "Onbaşı Ali'nin gördükleri" (Memleket hikâyesi), nr. 15, 10 Temmuz 1329, s. 116-18.

5. "Mühendis Efendi'nin Nasihatı", nr. 19, 15 Ağustos 1329, s. 149-51.

6. "Akıllı Baba", nr. 20, 22 Ağustos 1329, s. 153-55.

7. "Büyük Türk", nr. 21, 29 Ağustos 1329, s. 161-63.

8. "Bir Altının Taksimi", nr. 22, 5 Eylül 1329, s. 173-75.

9. "Biz ve Onlar" (Başmakale), nr. 39, 2 K. sânî 1329, s. 305-307.

10. "Halk ile Konuşma" (Başmakale), nr. 40, 9 K. sânî 1329, s. 314-15.

11. "Barışık Olduktan Sonra", (Başmakale), nr. 41, 16 K. sânî 1329, s. 322-27.

12. A. S., "Anadolu Mektupları", nr. 45, 13 Şubat 1329, s. 358-9; nr. 46, 20 Şubat 1329, s. 366-67.

6. *İslâm Dünyası* mecmuasındaki yazıları

İstanbul'da bulunduğu esnada Ali Suad'ın *Halka Doğru*'nun yanısıra bilhassa maarife dair yazılarını *İslâm Dünyası*'nda neşrettiği görülmektedir. Makalelerini A. S. (Ayın-Sin) rümuzuyla imzalamıştır.

1. "Bizde Usûl-ü Tedris", nr. 2, 14 Mart 1329, s. 27-9; nr. 4, 11 Nisan 1329, s. 55-6; nr. 5, 25 Nisan 1329, s. 75-7; nr. 6, 9 Mayıs 1329, s. 93-4; nr. 7, 23 Mayıs 1329, s. 105-107.

2. "Tedrisat-İbtidaiye Kanunu Münasebetiyle", nr. 10, 4 Temmuz 1329, s. 159-160.

3. "Darülfünûn'da Usûl-ü Tedris ve Terbiye Konferansları", nr. 13, 15 Ağustos 1329, s. 204-205.

4. "Cemiyet-i Hayriyeler ve Bunlarda Mühim Unsur-u Âmil", nr. 15, 9 Eylül 1329, s. 231-32; nr. 16, 7 T. evvel 1329, s. 246-47.

5. "Yeni Romanya Müslümanları", nr. 18, 21 T. sânî 1329, s. 279-80.

7. *İslâm* gazetesindeki yazıları

Siirt vali vekilliğine tâyin edilen (17 Şubat 1917) Ali Suad'ın bu memuriyeti kabul etmeyip İstanbul'a döndükten sonra *Utarid* mecmuasından başka *İslâm* adıyla 18 nüsha çıkarılan (18 Teşrin-i sânî-5 K. evvel 1334) bir gazetede yazı yazdığı ve bu arada bir perdelik bir temsilini de tefrika ettiği bilinmektedir.

1. "Noksanlar ve Ümidler", nr. 2, 19 T. sânî 1334, s. 1.

2. "Sarmaşık", nr. 5, 22 T. sânî 1334, s. 2.

3. "Millî Fikirler ve Hisler", nr. 6, 23 T. sânî 1334, s. 1.
4. "Müstakbele Doğru", nr. 18, 5 K. evvel 1334, s. 1.
5. "Vatan ve Tâlî" (Bir perdelik temsil, Halep-Mart 1334), nr. 13, 30 T. sânî 1334, s. 2; nr. 14, 1 K. evvel 1334, s. 2; nr. 15, 2 K. evvel 1334, s. 2; nr. 17, 4 K. evvel 1334, s. 2, nr. 18, 5 K. evvel 1334, s. 2.

8. *Tanin*'deki yazıları

Ali Suad'ın 20 Ekim tarihli *Tanin* gazetesinin "Açık Sütunlar" kısmında Mısır'dan gönderdiği ilk yazısı görülmektedir. Daha sonraki nüshalarda günün farklı mevzuları hakkında çeşitli yazılardan başka tercüme ve telif hikâyeler, şiirler ve seyahat-nâme yazıları neşredilmiştir. Bunlar, tarihleri itibariyle, şöylece sıralanabilir:

1. "Açık Sütunlar - Faaliyet", nr. 81, 7 Teşrin-i evvel 1324, s. 6-7.
2. "Tanin Anonim Şirketi", nr. 281, 1 Haziran 1325, s. 1-2.
3. "Mâziden İstidlâl", nr. 314, 4 Temmuz 1325, s. 1-2.
4. "Yolcu", Michelle Proudhon'dan hikâye, nr. 996-20, 28 Mayıs 1327, s.4.
5. "Niçin Olmasın?" (Hikâye), nr. 1030-15, 1 Temmuz 1327, s. 4.
6. "Karanlıklar İçinde" (Hikâye), nr. 1033-18, 1 Temmuz 1327, s. 4.
7. "Küçük Fesadcı" (Hikâye), nr. 1038-23, 9 Temmuz 1327, s. 4. (A. S. imzasıyla).
8. "Madam Bonenin Yaşı" "(Hikâye), nr. 1053, 25 Temmuz 1327, s. 4. (Bu hikâye imzasızdır).
9. "Necid'e Doğru", *Renin*, nr. 1019-4, 20 Haziran 1327; nr. 1067, 8 Ağustos 1327.

Tanin memleketi tanıtan seyahat yazılarına büyük bir ehemmiyet vermiş ve bu mevzuda birçok tefrika neşretmiştir. Bunlardan en tanınmışı Ahmed Şerif'in bir kısmı kitap halinde basılan *Anadolu'da Tanin*, (Tanin Matbaası, İstanbul 1326, 336 s.) başlıklı tefrikasıdır. Gazetede bu nev'iden başka tefrikalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri de ayın-sin imzalı olmakla beraber Ali Suad'ın kaleminden çıktığı muhakkak bulunan "Necid'e Doğru" tefrikasıdır. Gazete (o sırada ismi *Renin*) tefrikayı şöyle takdim etmektedir:

"Memleketimizi tanımıyoruz. Bu bir hakikattir. Maamafih tanımak için de lâzım gelen vesaitin külliyen mefkud olduğunu itiraf etmelidir. Bunu nazar-ı dikkate alan *Tanin* memleketin havali-i muhtelifesi hakkında en muktedir kalemlerden çıkmış birçok mektuplar neşretti. Anadolu, Rumeli, Irak, Yemen, Suriye mektupları bu kâbildendir. İşte, bugün de yine iyi bir kalemden çıkmış bir seya-

hatnâme neşrine başlıyoruz. Seyahatnâmenin İstanbul'dan Necid'e doğru devam ettiğini söylemek ehemmiyeti için bir delil-i kâfi teşkil eder zannederiz."

Ali Suad'ın 31 Ekim - 3 Aralık 1909 tarihleri arasında yaptığı yolculuğun hikâyesini ihtiva eden ve seyahat edebiyatımızın en güzel örneklerinden birini teşkil eden otuz beş tefrikalık yazısı gazete sütunları arasında kalmıştır.

Amara mutasarrıflığından ayrılıp (28 Aralık 1911) İstanbul'a gelerek bir müddet açıkta kalan ve daha sonra Galatasaray'da muallimlik yapan Ali Suad'ın imzası yeniden *Tanin* sütunlarında görünür. Yazılarında bu defa Ali Suad - Kızıltoprak imzası farkedilmektedir. Bu arada, bilindiği kadarıyla ilk defa, iki şiirini de bastırır.

10. "Açık Sütunlar -*Tanin* Ceride-i Muhteremesine", nr. 1522, 12 Şubat 1328, s. 4. Bu yazı Cenab Şehabeddin'in Celâl Nuri'nin *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye* isimli kitabı hakkında *İçtihad*'da yazdığı tenkidine cevaptır.

11. "Kırmızı - Siyah", nr. 1624, 25 Mayıs 1329, s. 4. Bu yazı Ahmed Cevad'ın (Emre) *Kırmızı - Siyah Kitap* (İstanbul, 1329, 160 s.) ismini taşıyan ve Balkan Harbi mezâlimini anlatan kitabı hakkındadır.

12. "17 Mayısı Unutma", nr. 1625, 26 Mayıs 1329, s. 3. Bu yazı da Balkan Harbi'nden sonra bütün Rumeli'nin elden çıkmasını tescil eden ve Londra'da imzalanan sulh anlaşması hakkındadır.

13. "Mahmud Şevket Paşa İçin", nr. 1632, 2 Haziran 1329, s. 3. 11 Haziran 1913'de Çemberlitaş yakınlarında şehit edilen M. Ş. Paşa lehinde bir yazısıdır.

14. "Sükûttan Sonra", nr. 1560, 22 Mart 1329, s. 3.

15. "Bahariye", nr. 1574, 5 Nisan 1329, s. 3. Bunlar tespit edilebilen iki şiiridir.

16. "Kerbelâ'yı Ziyaret", nr. 1700-1708, 10-18 Ağustos 132, s. 2. Ali Suad'ın *Tanin*'de görebildiğimiz ikinci seyahat tefrikası daha sonra basılan *Seyahatlerim* (İstanbul, 1332, 237 s.) isimli kitabına da aynen alınmıştır.

9. *Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'ndaki yazısı

Ali Suad'ın bu mecmuada, Mısır'dan gönderdiği bir makalesi basılmıştır.[34] "Mısır'da Buhran-ı Mâlî", c. I, nr. 2, 15 Kânun-ı sâni 1324, s. 249-268.

10. *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* mecmualarındaki yazıları

Dinî meselelerde hassas bir kaleme ve sağlam bir bilgiye sahip olduğu anla-

34 Bu mecmua için: Ali Erkul, "Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", *C. Ü. Fen - Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, nr. 13 (Sivas, 1990), s. 135-154; Murat Koraltürk, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişiminde Önemli Bir Yayın; Ulûm-u İçtimaiyye ve İktisadiyye Mecmuası Di-

şılan Ali Suad zamanındaki dinî neşriyata bazan bir münekkit, bazan bir muharrir sıfatıyla katılmış ve bu gibi yazılarını önce *Sırat-ı Müstakim*'de sonra da *Sebilürreşad*'da neşretmiştir (1908-1921). O'nun bilhassa Celâl Nuri'nin (İleri) Müslümanları çok rencide eden yazılarına verdiği kararlı ve sert cevapların kendisine karşı hayranlık duyguları uyandırdığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Fransızca'nın tahsili hakkında yazmış, bu tahsilin çok küçük yaşta değil, çocukların ana lisanlarını mükemmel bir şekilde öğrendikten sonra başlaması gerektiğini ifade etmiştir. Keza din tahsilinin de daha iyi yapılması yolunda yazdıkları da dikkate şayandır. Zamanın Maarif Vekili Hamdullah Suphi'ye (Tanrıöver) hitabı şöyledir:

"*Ma'lûm-ı âlinizdir ki halkın Maarif Mektepleri'ne muhabbeti matlub derecede değildir. Bunun muhtelif esbabından biri de mekteplerin çocuklarına dinlerini öğretmemesi, terbiye-i diniyenin ihmâl edilmesidir. Anadolu halkının dinlerine ne kadar merbut oldukları mâ'lûm-ı âlilerinizdir. Herşeyden evvel halkın mekteplere karşı rağbet ve kıymetini celbetmek zarurîdir. Halk seve seve çocuğunu göndermeli. Mektebe giden çocuğunun dinini, dünyasını öğrendiğini görmeli. Biz halkı cehaletten kurtarmak, memleketimizde maarifi tamim edebilmek için halkın arz-sunu, hissiyatını nazar-ı dikkate almak mecburiyetindeyiz.*"

Ali Suad'ın *Sırat-ı müstakim*'deki[35] yazıları Mısır'dan gönderilmiştir. *Sebilürreşad*'dakilerde ise Kızıltoprak (İstanbul) mahâl olarak zikredilmektedir:

1. "Hikmet-i İslâm", *Sırat-ı Müstakim*, c. 1, nr. 18, 11 Kânun-ı evvel 1324, s. 279-281.

2. "Mevlidü'n-Nebevî Aleyhissalâtüvesselâm", c. 2, nr. 32, 19 Mart 1325, s. 84.

3. "Zât-ı Hazret-i Muhammed" makalesine müteallik, *Sebilürreşad*, c. 18, nr. 282, 23 Kânun-ı sânî 1329, s. 342-345. Bu yazı Celâl Nuri'nin *İçtihad*'daki (nr. 82, 28 Teşrin-i sânî 1329, s. 1803-1809) yazısına sert bir reddiyedir.

4. "Vicdan-ı İslâm", Zât-ı Hazret-i Muhammed Makalesi Münasebetiyle Celâl Nuri Bey'e İkinci Hitab, c. 11, nr. 283, 30 Kânun-ı sânî 1329, s. 361-363.

5. "Zât-ı Hazret-i Muhammed", Celâl Nuri Bey'e Üçüncü Hitabım, c. 11, nr. 286, 20 Şubat 1329, s. 414-418.

6. "Muhterem *Sebilürreşad* Mecmuasına", c. 15, nr. 368, 12 Eylül 1334, s. 86-87, Celâl Nuri'nin *Hatemü'l-Enbiya* (İstanbul, 1332, 326 s.) kitabı hakkında, Abdullah Cevdet'in bir yazısı vesilesiyle yeni tenkitlerini ifade etmektedir.

7. "Müslümanlıkta İçtimaiyata Doğru", c. 19, nr. 470, 3 Mart 1337, s. 18-19.

zini", *Müteferrika*, nr. 8-9 (1996), s. 180-190.

35 Bu mecmua için: Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebîlürreşad Mecmuaları Fihristi*, Ank. 1991, s. 105-106, 374.

8. "Mekteplerde Din Dersleri ve Fransızca Tahsili", c. 19, nr. 489, 24 Temmuz 1337, s. 230-231.

11. *Sabah*'taki yazıları

Hâlihazırdaki bilgilere göre Ali Suad'ın *Tanin*'den sonra yazı yazdığı ikinci gazete ünlü Mihran tarafından neşredilen *Sabah*'tır. Daha önce *Tanin*'de yazmaya başlamışken, neden bir ara, bu gazeteyi tercih ettiği hakkında bir tahmin imkânı bulunamamıştır.

Abdurrahman Şeref'in *Tarih-i Asr-ı Hâzır*, (İstanbul, 1329, 479 s.) isimli eserinin neşri münasebetiyle Osmanlı Tarihi yazmak için geniş çalışmaların her mevzuda ayrı ayrı yapılması ve sonra bunların üç beş kişilik bir heyet tarafından birleştirilmesi gerektiğini ifade eden Ali Suad, yakinen tanıdığı taşra hayatının ıslahı için kavî ve kararlı valilere ve mülkiye müfettişlerine duyulan ihtiyaca işarette bulunur. Ramazan keyfi tâbiri üzerine de lisan hakkındaki düşüncelerini ortaya koyar.

Sabah'taki yazıları şunlardır:
1. "Tarih-i Osmanî Telifi", nr. 7095, 13 Haziran 1325, s. 1.
2. "Taşralara Dair", nr. 7097, 15 Haziran 1325, s.1.
3. "Mektepler Hakkında", nr. 7183, 10 Eylül 1325, s. 1.
4. "Ramazan Keyfi", nr. 7185, 12 Eylül 1325, s. 1.
5. "Yine Taşralara Dair", nr. 7209, 6 Teşrin-i evvel 1325, s. 1.

Mekteplerdeki ıslahat hakkında ise bilhassa mubassırların artık terbiye ihtiyacına cevap veremeyeceklerini ve gece-gündüz talebelerle meşgul olabilecek fenerler gibi mürebbi ve mubassırların olması gerektiğini ifade etmektedir.

12. *Utarid* mecmuasındaki yazıları

Bitlis vali vekilliğinden istifa ve Siirt vali vekilliğini de reddeden Ali Suad bu devrede *Utarid* mecmuasının, Süleyman Tevfik'ten (Özzorluoğlu)[36] sonra, müdîr-i mes'ûlü oldu ve yazarları arasında yer aldı.[37] Ancak bu mecmuada üç

36 Süleyman Tevfik (Özzorluoğlu, 1866 - 1939) için: BOA, *Hazine-i Hassa Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. 1, s. 279; Sadeddin Nüzhet Ergun, *Edebiyat ve Edebiyat Tarihi Özü*, İst. 1935, s. 234-236; Sabri Koz, "19. ve 20. Yüzyıllarda İki Fıkra Derleyicisi: Mehmed Tevfik ve Süleyman Tevfik", *Müteferrika*, nr. 4 (Kış, 1994), s. 51-52; Dücane Cündioğlu, "Bir Kur'an Mütercimi: Süleyman Tevfik", *Müteferrika*, nr. 13 (Yaz, 1998), s. 21-52.

37 *Utarid*'in müdîr-i edebîsi Vedat Örfî Bengü (1900 - 1953) edebiyatçı Mehmed Fuad'ın (Bengü) ba-

farklı imza kullanması, kendisini tanımayan araştırmacıların şaşırmasına sebebiyet vermiştir. Mecmuada Suad Ali, Ali Suad ve Suad Mehmed Ali imzalarının hepsi de tek bir şahsa, yani hikâyesi anlatılan Ali Suad'a aittir. Mecmuanın 7. sayısında (20 Şubat 1335, s. 111) müdîr-i mes'ûlü olarak Ali Suad, devamında Suad Ali ismi kaydedilmiştir. Mecmuadaki ilk üç yazısında Suad Mehmed Ali, diğerlerinde ise Suad Ali imzasını tercih etmiştir.[38]

1. "Acaib-i Seb'a-i Âlemden Kral Mozol'un Kabri", nr. 4, 30 Kânun-ı sânî 1335, s. 57-58.
2. "Menakıb-ı Tarihiyeden - Büyük Fredrik Hakkında Bir-İki Söz", nr. 5, 6 Şubat 1335, s. 72.
3. "Tarihî Musahabeler - İktisad ve Hükümdarlar", nr. 6, 13 Şubat 1335, s. 83-84.
4. "Kibar Bir Romalı Kadının Hayatını Okurken", nr. 7, 20 Şubat 1335, s. 83-84.
5. "Kibar Bir Romalı Kadının Hayatı", nr. 8, 6 Mart 1919, s. 125; nr. 9, 13 Mart 1919, s. 167; nr. 12, 3 Nisan 1919, s. 183-184; nr. 13, 10 Nisan 1919, s. 199-200.
6. "Amerika'da Zenci Esaretinin İlgası", nr. 16, 30 Nisan 1919, s. 245-247.
7. "Tarih", nr. 18, 15 Mayıs 1919, s. 267-277.

13. *Mes'uliyet* gazetesindeki yazıları

Ali Suad'ın yazı yazdığı üçüncü gazete 1919 senesinde ancak 19 sayı çıkabilen *Mes'uliyet* isimli günlük gazete olmuştur.[39] 27 Ağustos - 15 Eylül günlerinde çıkarılan gazetenin dikkate değer bir tarafı yeniden kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın neşir organı olmasıydı. Ancak bu gazetede herhangi bir siyasî yazısı bulunmamaktadır. Burada dört hikâyesi neşredilen Ali Suad'ın bu sıralarda, en ihtiyatlı bir ifade ile, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'yla yakın münasebet içinde ol-

basıdır (*Ses Sanatçılar Ansiklopedisi*, İst. 1970, s. 60-61). Ali Suad ilk üç sayı müdîr-i umûru, yedinci sayıdan itibaren de müdîr-i mes'ûlü olmuştur.

38 Ali Suad'ın bu tasarrufunun bazı araştırmacıları şaşırttığı görülmektedir. Mesela bkz. Yunus Ayata "Utarid Dergisi Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, nr. 2 (Sivas, 1996), s. 113 - 120. Araştırmacı sonunda asıl ismin Suad Ali olduğuna karar (s. 113) vermektedir.

39 Bu devirde kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası adına çıkarılan tek gazetedir. Gazetenin sahîb-i imtiyazı Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumî âzâsından ve fırka veznedarı Bâlâ (Ankara) eşrafından Şehsüvarzâde Hacı Osman Bey, Mısır Seferi'ne (1517) katılan Şehsüvaroğlu Ali Bey'in ahfadındandı. Son memuriyeti Meclis-i Emanet âzâlığı olan Hacı Osman Bey 1920'de, Kadıköy'de Moda Caddesi'nde, Mahmud Muhtar Paşa konağı karşısındaki konağında irtihâl etti ve Kuşdili'nde Mahmud Baba Dergâhı haziresine defnolundu. Hakkındaki bilgiler için: "Bir Ziya", *Alemdar*, nr. 509-2809, 11 Mayıs 1336, s. 2; "Merasim-i Tedfiniye", nr. 510-2810, 13 Mayıs 1336, s. 2; *Mes'uliyet*'in tam takımı TBMM UG.24-1 numaradadır.

duğu söylenebilir ve İzmit mutasarrıflığına niçin tâyin edildiği biraz daha anlaşılır hâle gelir.

"Binbir Hikâye" başlığını taşıyan kısımda neşrettiği dört hikâyenin künyesi şöyledir:

1. "Şaban Efendi", nr. 3, 29 Ağustos 1919, s. 2.
2. "Bu İkinci Oluyor", nr. 7, 2 Eylül 1919, s. 2.
3. "Aksi Bir Tesadüf", nr. 9, 4 Eylül 1919, s. 2.
4. "Lâmia'nın Ölümü", nr. 15, 15 Eylül 1919, s. 2.

14. *Türk Yurdu*'ndaki yazıları

Ali Suad'ın yazı yazdığı başlıca mecmualardan biri de *Türk Yurdu* olmuştur.[40] Cumhuriyet'in ilânından sonra yazı yazdığı iki mecmuadan biri olan bu mecmuadaki yazıları arasında bilhassa Recaizâde Mahmud Ekrem'e dair olanlar dikkate değer görünmektedir. M. Ekrem, Ali Suad'ın Mülkiye Mektebi'nde edebiyat muallimiydi ve muhtemelen edebî kabiliyetinin ortaya çıkmasında müessir olmuştu. Mecmuadaki yazıları şöyle sıralanabilir:

1. "Edebiyat Muallimi Ekrem Bey", c. 5, nr. 11, 6 Şubat 1329, s. 1184-1189.
2. "Üstad Ekrem'in Resimleri", c. 5, nr. ?, 3 Nisan 1330, s. 2086 - 2090.
3. "İktisadiyatta Millî Hars", c. 5, nr. 25, Kânun-ı sânî 1927, s. 40-50.
4. "İktisadî Muhasebe", c. 5, nr. 26, Şubat 1927, s. 158-168.
5. "Vatan Duygusu - Vatan Kaygısı", c. 5, nr. 27, Mart 1927, s. 217 - 218.
6. "İktisadiyattan", c. 5, nr. 27, Mart 1927, s. 219 - 227.
7. "Millî İktisadiyatta Para Meselesi ve Tesanüd", c. 5, nr. 28, Nisan 1927, s. 342 - 351.

15. *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*'ndaki yazıları

İstanbul Şehremaneti'ndeki Müdevvenat ve İhsaiyat Müdürlüğü Ali Suad'ın sadece son vazifesi olmakla kalmadı, aynı zamanda yazı hayatının da en feyizli devresini teşkil etti ve bir İstanbul çocuğu olarak bu şehrin birbirinden çok farklı meseleleri ve dertleri hakkında müteaddit yazılar kaleme aldı. Bu yazı hayatı Ali Suad'ın bir başka yönünün belediyecilik ve şehircilik sahasındaki geniş ve derin bilgisinin de ortaya çıkmasına vesile oldu. Veremden, dilenciliğe ve hıfz-ı

40 Ali Suad'ın yazıları için: Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Bibliyografyası*, İzmir, 1993, s. 39, 78, 150, 243.

sıhhate, insanı şaşırtacak kadar birbirine uzak mevzularda yazılar yazdı.[41] Bir taraftan da müdîr-i mes'ûlü olduğu bu mecmuada Osman Nuri (Ergin), Dr. Ali Rıza, Şahabeddin (Uzluk) ve Dr. A. Süheyl (Ünver - mecmuada D.A.S.) Bey'in yanısıra en çok yazı yazanlardan biri oldu. Görebildiğimiz yazıları şunlardır:

1. "İstanbul Limanı Hakkında Rapor", nr. 8, Nisan 1341, s. 200-212.
2. "Sıhhat-i Umumiye ve Belediyeler", nr. 22, Haziran 1926, s. 267-283.
3. "Seyyar Sergimiz Münasebetiyle", nr. 23, Temmuz 1926, s. 276-283.
4. "İstanbul'a Seyyah Celbi", nr. 24, Ağustos 1926, s. 50 -507.
5. "İstanbul Limanında Serbest Mıntıka", nr. 24, Ağustos 1926, s.542-544.
6. "İstanbul Şehrinde Sanayi", nr. 25, Eylül 1926, s. 589-595.
7. "Seyyar Sergimiz Hakkında", nr. 25, Eylül 1926, s. 626 - 630.
8. "İstanbul'un Karaağaç Mezbahası ve Et Sarfiyatına Dair", nr. 26, Teşrin-i evvel 1926, s. 102 - 105.
9. "Verem Hakkında İhsaî Mukayese", nr. 27, Kânun-ı evvel 1926, s. 196- 202.
10. "Serbest Mıntıka Hakkında", nr. 28, Kânun-ı sânî 1927, s. 257-262.
11. "*İkdam*'ın Bir Baş Makalesi", nr. 28, Kânun-ı sânî 1927, s. 308-309.
12. "Şehir Sanayiinde İnkişaf", nr. 30, Şubat 1927, s. 321-325.
13. "Zamanımızda Şehircilik", nr. 31, Mart 1927, s. 385 - 390.
14. "Belediyelerin En Mühim Vezaifi", nr. 32, Mayıs 1927, s. 449-453.
15. "Memlekete Seyyah Celbi", nr. 33, Mayıs 1927, s. 513-516.
16. "Binalarımızın Numaralanması ve Sokaklara İsim Verilmesi Hakkında Kanun", nr. 33, Mayıs 1927, s. 533-545.
17. "İstanbul'un Yedi Senelik Ahvâl-i Cevviyesi Hakkında", nr. 33, Mayıs 1927, s. 586-591.
18. "İstanbul Seyahat Memleketi midir?", nr. 34, Haziran 1927, s. 586-591.
19. "Bütçe Münasebetiyle", nr. 35, Temmuz 1927, s. 641-644.
20. "Servet-i Umumiye Hakkında", İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'ndan naklen: nr. 35, Temmuz 1927, s. 645-649.
21. "Dilencilik Mes'elesi", nr. 36, Ağustos 1927, s. 705-709.
22. "Tahrir-i Nüfusa Dair Düşünceler", nr. 37, Eylül 1927, s. 47-49.
23. "Şehir Hayatındaki Vazifeler", nr. 38, Teşrin-i evvel 1927, s. 65-69.
24. "Otomobil Kazaları Hakkında", nr. 38, Teşrin-i evvel 1927, s. 95-97.
25. "Ucuz Mesken ve Site Jarden İhtiyacı", nr. 39, Teşrin-i sânî 1927, s. 129-133.

41 1 Eylül 1340 (1924) tarihinden itibaren çıkan bu mecmuadaki yazılardan bir kısmı kitap halinde basılmalıdır. Bunlar bilhassa Dr. A. Süheyl (Ünver), Şahabeddin (Uzluk), Rifat Osman imzalı olanlar ve imzasızlardan ise İstanbul'un mahalle taksimatını gösterenlerdir.

26. "Yine Otomobil Kazaları", nr. 39, Teşrin-i sânî 1927, s. 153-156.

27. "İstanbul'un Mesken Noksaniyetini İkmâl", nr. 40, Kanun-ı evvel 1927, s. 193-196.

28. "Basiret-i İçtimaiye - Hıfz-ı Sıhhat-ı Umumiye", nr. 40, Kanun-ı sânî 1928, s. 257-262.

29. "Havayic-i Zaruriyeyi Tabiîleştirmek", nr. 42, Şubat 1928, s. 321-324.

30. "Veremle Mücadele", nr. 43, Mart 1928, s. 449-452.

31. "Bir İstatistik Münasebetiyle", nr. 44, Nisan 1928, s. 449-452.

32. "Eski Darülelhan Şimdiki Konservatuar" nr. 45, Mayıs 1928, s. 513-516.

33. "Pahalılık Kooperatifi", nr. 47, Temmuz 1928, s. 641-643.

34. "İhtilâl - Cumhuriyet Bidesi", nr. 48, Ağustos 1928, s. 705-712.

35. "Medeniyet Cihanı ve Otomobil Kazaları", nr. 49, Eylül 1928, s. 1-8.

36. "Dilenci Kaldırmak", nr. 50, Teşrin-i evvel 1928, s. 71-74.

37. "Şehrimizin Nüfus Harekâtına Bir Bakış", nr. 52, Kanun-ı evvel 1928, s. 193-194.

38. "Belediyelerin İstatistik Nümuneleri", nr. 53, Kanun-ı sânî 1929, s. 209-212.

39. "İstanbul şehrinin İhsaî Mütalâası", nr. 54-55, Şubat - Mart 1929, s. 235-237.

40. "Nahiyelerin İktisadî Faaliyeti", nr. 56, Nisan 1929, s. 273-276.

41. "İstanbul Konservatuarının Yıllık Konseri", nr. 57, Nisan 1929, s. 303-310.

42. "Nahiyelerin İktisadî Faaliyeti", nr. 58, Haziran 1929, s. 347-349.

43. "İstanbul Şehremanetinin Üç Yıllık İcraatına Dair", nr. 59, Temmuz 1929, s. 365-367.

44. "Belediyeler ve Şehircilik Fenni", nr. 60, Ağustos 1929, s. 399-402.

45. "Bugünün En Büyük İşi", nr. 65, Kanun-ı sânî 1930, s. 155-160.

46. "Gene İktisat İşleri", nr. 66, Şubat 1930, s. 187-189.

47. "Sigorta İşleri", nr. 67, Mart 1930, s. 219-224.

48. "Amerika'da Mahallî İdareler" (Kitap tenkidi), nr. 67, Mart 1930, s. 228-233.

49. "İktisat Programı Münasebetiyle", nr. 68, Nisan 1930, s. 267-272.

50. "Hıfz-ı Sıhhat ve Sıhhat-ı Umumiye", nr. 69, Mayıs 1930, s. 307-310.

51. "Müttehide Amerika'da Mahallî İdareler", (48 nolu yazının devamı) nr. 70, Haziran 1930, s. 356-361.

52. "Darülaceze ve Dilenciler Hakkında", nr. 71-72, Temmuz - Ağustos 1930, s. 421-431.

Mecmuanın bu (71-72) sayısından sonra adı *İstanbul Belediye Mecmuası* oldu ve sayı olarak 73-1'den başladı.

53. "Avrupa ve Amerika'da Belediye İşleri", nr. 76-4 (Kanun-ı evvel 1930), s. 144-148.

54. "Avrupa ve Amerika'da Şehir İşleri", nr. 77-5, Kanun-ı sânî 1931, s. 181-184.

55. "Halıcılık Hakkında", nr. 77-5, Kânun-ı sânî 1931, s. 202-203.

56. "Avrupa ve Amerika'da Şehir ıİleri", nr. 78-6, Şubat 1931, s. 225-228.

57. "İktisadiyatımız Etrafında", nr. 79-7, Mart 1931, s. 266-269.

58. "Paris Belediye İdaresinin Islahı", nr. 85, Eylül 1931, s. 22-27.

Görüldüğü üzere Ali Suad'ın, şimdiye kadar dikkati çekmemiş olsa bile, kitap tenkidinden iktisada, tarihten ve sıhhat meselelerinden istatistiğe kadar çok geniş bir yelpazede, fark edilmemesi imkânsız, çok dikkate değer bir yazı hayatı olmuştur ve bu sahayı tam olarak aydınlatmak daha fazla araştırma yapmaya vâbestedir.

16. *Mihrab*'daki yazıları

Bu mecmuada "Dinî Edebiyat" başlıklı yazısı, bu mevzuun ilk ciddî yazıları arasında sayılabilir: nr. 19-20 (1340) s. 640-649: 21-22 (1340), s. 732-738.

B. Ali Suad'ın kitapları

Çeşitli mevzular etrafında tercüme ve telif kıymetli yazılarının yanısıra, yine tercüme ve telif, irili-ufaklı yedi kitabı bulunan Ali Suad'ın ilk iki kitabı Mısır'da, Kahire'de ilk ismi Mehmed Suad imzasıyla basılmıştır. Diğer beş kitabı ise İstanbul'da basılmıştır. Kitaplarından üçü tercüme, dördü ise teliftir.

1. *Görülmüş Şeyler,* Türk Matbaası, Kahire, 1905, 80+1 s.

Kitap, isminin de tedaî ettirdiği gibi, esas itibariyle gerçek vak'alara dayanan yazılardan teşekkül etmiştir ve Ali Suad'ın ilk telif eseridir. Güzel ve edebî bir üslupla yazılmış câzip tasvirlerle dolu olan kitapta tercüme sayfalar da bulunmaktadır. Müellifin bilhassa babası Ali Rıza merhum için yazdığı yazı ince ve hisli bir ifadeye sahiptir.

İhtiva ettiği başlıca yazılar: "Müezzin Baba" (2 Nisan 1899, s. 3-5), "Nağmeler" (Haziran, 1899, s. 6-11), "Hayâle Hitab" (Kanun-ı evvel, 1900, s. 12-13), "Babam" (Kanun-ı evvel, 1904, s. 14-16), "Çiço" (Mart, 1905, s. 17-26), "Sarı İnek" (15 Şubat 1905, s. 27-31), "Amcam" (Mayıs, 1905, s. 32-37), "Pierre Lo-

ti'nin İsfahan'a Doğru Nam Eserinden Birkaç Sahife" (Mayıs, 1905, s. 38-42), "Osman Ağa" (Haziran, 1905, Kahire, s. 43-47), "Mersiye" (Eylül, 1904, s. 48-49), "Dalgalar" (Haziran, 1905, s. 50-53), "Nil Kenarında" (Haziran, 1904, s. 54-57), "Mediha" (Mayıs, 1897, s. 58-70), "Kan'da (Cannes) Bir Gün" (Temmuz, 1905, s. 71-80).

2. J. B. L. Jacques Baron Rousseaux, *Bağdad'dan Haleb'e Arabistan Seyahatı*, Türk Matbaası, Kahire 1321, 137 s.

Fransa'nın Bağdat, Basra ve Halep konsolosluklarında bulunan yazarın (1780 - 1831)[42] çok iyi tanıdığı bu mahallere dair birçok eserinden biri olan bu seyahatnâme yazılışından (1808) doksan altı sene sonra (1904) tercüme edildi ve basıldı (1905). Kıymetli bilgiler ihtiva eden kitabın nüshaları nâdirdir.[43]

Ali Suad'ın Mehmed Suad imzasıyla bastırdığı bu iki kitabı 11 Temmuz 1327'deki (24 Temmuz 1911) büyük yangında hânesi ve eşyasıyla yanmış, yani gereği gibi neşrolunmaları imkânı bulunamamıştır. Kısaca bu sebepten çok nâdir bulunmaktadırlar.

3. *Talimü'l-Lügati'l-Arabiye*, Dersaadet, 1331, 192 s., Kanaat Kütüphanesi.

Galatasaray'daki muallimliğinin (1913) bir yadigârı olan bu Arapça dilbilgisi kitabını arkadaşları Abdülaziz Çaviş ve Edhemîzâde Mehmed Kemaleddin'le beraber yazmıştır. Üzerindeki tarihin hicrî olduğunu dikkate almak gerekiyor.

4. *Seyahatlerim*, İstanbul, 1332, 230+2 s., Kanaat Kütüphanesi. Fiatı 5 kuruştur.

Dış kapağında mâli olarak 1330 senesi bulunan kitap seyahat edebiyatımızın şaheserleri arasındadır. Ali Suad, Osmanlı Devleti'nin Araplarla meskûn topraklarındaki mutasarrıflıkları ve seyahatleri esnasında gördüklerinden bir kısmını anlattığı yazılarını bu kitapta toplamıştır. Kıymetli bilgileri ihtiva eden kitap bu tarafıyla tarihçiler için bir vesika, edebî bakımdan da tam bir üslup harikasıdır. Gerçekten de Ali Kemal'e hak verdirecek bir güzellikle Türkçe'yi tasarruf eden Ali Suad'ın, *Görülmüş Şeyler* isimli kitabıyla beraber, iki güzel eserinden biridir. Kitap, bir sene, üç ay, on gün mutasarrıf olarak bulunduğu Necid'den avdet yolculuğuyla başlamaktadır. Ancak Ali Suad, her nedense Necid'e gidişini anlattığı otuz beş tefrikalık (*Tanin*, 20 Haziran - 8 Ağustos 1327) "Necid'e Doğru" başlıklı yazısını kitaba dahil etmemiştir.

Aslî metniyle yeni harflerle de (Haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1996, 184 s.,

42 Yazar'ın bu bölge ve İran hakkında başka kıymetli kitapları da vardır. Hayatı için: *Nouveau Larousse Illustré*, Paris, (t.y), c. 7, s. 407; *La Grande Encyclopédie*, Paris (t.y), c. 27, s. 1071.

43 Ali Suad'ın bu iki kitabı 334 binayı yok eden Balat yangınında yandığı için nüshaları nâdirdir (*Dosya nu. 996*). Bu yangın için: Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabiî Âfetler", *Türk Sanatı Tarihi-I*, İst. 1963, s. 377-379.

Kitabevi)[44] basılan kitabın "Kerbelâyı Ziyaret" kısmı (s. 75-108) daha önce *Tanin*'de (11-18 Ağustos, 1329) sekiz tefrika hâlinde basılmıştı. Kitabın diğer ara-başlıkları şöyledir: "Necid'den Avdet Hâtıratı" (s. 11-30), "Irak'ın Bir Köşesinde" (s. 31-43), "Irak'tan Avdet" (s. 45-73), "Medine'yi Ziyaret" (s. 109-155), "Vâdi-i Musâ'yı Ziyaret" (s. 156-184). Kitabın en dikkate değer sayfaları arasında, *Fuzûlî Külliyatı*'nı yanında taşıyacak kadar Fuzûlî ve Divan şiiri âşıkı olan Ali Suad'ın, kabrini ziyaret vesilesiyle Fuzûlî, Divan şiiri ve bu meyanda Şeyh Galib Dede hakkında yazdıkları (s. 82-102) gelmektedir. Onun eski şiirimiz hakkında ihtisas derecesinde bilgiye ve incelmiş bir zevke sahip olduğu anlaşılmaktadır.

5. *Amerika Cemahir-i Müctemiası Reis-i Muhteremi Wilson Hazretlerine Açık Mektub*, Dersaadet, 1919, 15 s.

1919 senesinin Ocak ayında yazıldığı anlaşılan (s. 15) bu risâle yine bu ayda basılmış olmalıdır. Wilson Prensipleri'nden bilhassa 12. maddenin doğurduğu nikbinliğin bir semeresi olan risaledeki imzası "Bitlis vali vekâletinden müstafi Mekteb-i Mülkiye kudema-yı mezunininden Ali Suad" şeklindedir.

Açık Mektub'a göre iyiliği artırmak ve fenalığı ıslah için dinden başka bir kuvvet yoktu. Biz bu kuvveti ne yazık ki kullanamamıştık. Dini terk etmek mümkün olamazdı. Avrupa'dan taklit suretiyle alacağımız hükûmet teşkilâtı ise bütün manevî esaslarıyla bir günde dimağlara zerkedilemeyeceği için inhitattan kurtaramazdı. Dinin siyasî, içtimaî düsturlarına dönüş mümkün olsaydı, bu bizim için daha doğru ve müessir bir çare olabilirdi, ama bu başarılamamıştı. Avrupa'dan "kopya edilmiş bir bütçe tertibi" ile de iş olup bitmemişti (s. 3).

Nezaretler arasında tam bir ahenksizlik hüküm sürüyordu. Dinimiz bu meselede de boşluğu doldurabilirdi. Çünkü, sadece iyiliği emreden basit bir vaaz değildi. Siyaset ve idareyi ve en yüksek hukuk ve içtimaiyâtı ihtiva ediyordu (s. 4). Ayrıca zannolunduğu veya iddia edildiği gibi fena adamlar değildik. "Uğursuzluk millette değil, hükumette idi". Ayrıca Harb-i Umumî'nin müsebbibi de Avrupa devletleriydi (s. 5-6). Medeniyet aleyhinde değildik, çünkü "Medeniyet bizim dinimizde merkûz"du (s. 6).

44 N. Ahmed Özalp'ın kitaba koyduğu "Sunuş" (s. 7-10) tahmine dayanan yanlış bilgilerle doludur. Kitabın aslî ifadesinin muhafaza edilmesi ise kayda değer bir isabet olmuştur. Ali Suad, bu kitabında (1332, s. 232) *İsimsiz Kitap* (şiir) ve *Hayâlî Seyahatlarım* (Tarihî Hikâyeler) isimli iki kitabından bahsederse de bunlar basılmamıştır. Eserin kısa tanıtımı için: "Âsâr-ı Münteşireden - Seyahatlerim", *Sebilürreşad*, XII/309, 11 Şevval 1332 / 20 Ağustos 1330, s. 404. Yazıda şu değerlendirme yapılıyor: "Seyahatlerim kitabı hiç şübhe yoktur ki, İnkılab'ı müteakip yazılan âsârın en parlakları, heyet-i içtimaiyemiz için en müfîd olanları arasında pek müstesna bir mevki ihraz edecektir." Kitabın değeri için: Ali Birinci, "Ali Suat'ın Seyahatlerim isimli kitabı", *Türklük Bilgisi*, nr. 1, Nisan 1998, s. 7.
A Hamdi Tanpınar'ın bahsettiği (*Edebiyat Üzerine Makaleler*, İst. 1969, s. 396-397) *Bir Kitap Kapanırken* isimli şiir kitabı ve *Dağ Adamı* isimli roman ise Suad Salih (Asral) isimli bir başka şair, romancı ve tiyatro yazarımızdır. Sadeddin Nüzhet Ergun, Ali Suad'ı şair olarak kitabına (*Türk Şairleri*, İst. 1936, c. 1, s. 466) almış, ancak Suad maddesine aktardığı için hayatını verememiştir.

Bu arada Ali Suad, milletin âciz bir ferdi olarak, binlerce Ermeni vatandaşı koruduğu hâlde, Ermenilerin bunu birkaç Türk için bile yapmadığına işaret ediyor. Ona göre Ermeniler hükûmete karşı hareket etmeliydiler, ama masumlara tecavüz ettiler (s. 7). Son asırda kendimizi yola koyamamış isek bunun birinci sebebi memleketimizin muhtelif ırk ve dinlere mensup insanlardan müteşekkil olması, ikincisi ise bu farklılıkları hükûmetin idare edememesidir (s. 8). Amerika'nın dostları Fransa ve İngiltere de millet olarak masumiyetimizi biliyorlardı (s. 11-12). Ali Suad'a göre Türklerle meskûn topraklarda müstakil bir Türk Devleti kurulması Şark - Garp muvazenesini temin için gerekliydi (s. 13). Bir müddet taahhüt altına alınmalıydık (s. 14-15).

Dikkate değer fikirlerine ve Osmanlı Devleti hakkındaki tenkitlerine rağmen Ali Suad'ın bu mektubu mevzu ile alâkalı kitapların hiçbirinde zikredilmemektedir. Bu duruma bir yorum getirmek imkânı bulunamamıştır.[45]

6. *Küçük Asya* (Charles Téxier), İstanbul, 1339, c. I, 395 s. + 15 pl; c. II, 487+7 s. + 14 pl; c. III, 1340, 289 + 31 + 2 s. + 34 pl.

Ali Suad'ın ismini okuyuculara hatırlatan ve kendi hüviyeti hakkında merak uyandıran asıl icraatı ünlü Fransız Charles Téxier'nin (1802-1871)[46] *Déscription de l'Asie Mineure* (Paris, 1839-1848) isimli eserini tercüme etmesi ve Maarif Vekâleti tarafından *Küçük Asya* adıyla bastırmasıdır.

Bu hacimli kitabı ne zaman ve ne vesile ile tercümeye karar verdiği bilinmemekte ise de Burdur mutasarrıflığı esnasında, 22 Aralık 1922 tarihinde tamamladığı (c. 3, s. 284) bilinmektedir. Anadolu'da esas itibariyle Türk öncesi mimarî ve eserleri hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eden kitabın Maarif Vekâleti tarafından tercümesinin talep edildiği makul görünüyorsa da bu hususta yapılan araştırmalar bir netice vermemiştir.[47]

7. *Muhtelif Memleketlerde Beledî Usûller*, (M. J. Montagu Harris), İstanbul, 1928, 320 + 1 s., Şehremaneti Matbaası, *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, neşriyatından. Fiatı 15 kuruştur.

Şehirler Beynelmilel İttihatı Cemiyeti'nin Paris'te 1925'de yaptığı 3. Kongrenin zabıtlarını bu sırada İstanbul Şehremaneti Müdevvenat ve İhsaiyat Müdürü olduğu için meslekî bir mesaî bâbında tercüme etmiştir. Bizde belediyecilik

45 Bu mühim risâleyi kullanmayan alâkadar kitaplar: 1. Mine Erol. *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi*, Giresun, 1972, s. 163; 2. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İst. 1986, c. II, s. 245-259; 3. Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ank. 1988, s. 147-194; Açık Mektub'un metninin geniş bir hülâsası için: Enver Konukçu, "Ali Suad'ın Wilson'a Açık Mektubu", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu*, Ank. 1996, s. 1263-1270; metni için bkz: Ek: 1.

46 Charles - Félix - Marie Téxier için: *La Grande Encyclopédie*, Paris (t.y), c. 30, s. 1145; *Nouveau Larousse Illustré*, Paris (t.y), C. 7, s. 984.

47 1. cildinin 75 kuruş fiatla satıldığı: "Yeni Eserler", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 920, 20 Eylül 1923, s. 2.

hakkındaki ilk tercümelerden biridir ve Ali Suad'ın imzasını taşıyan son eseridir ve kitap halinde basılmış eserleri bunlardan ibarettir. Kitap, önce *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*'nda tefrika edilmiştir.[48]

Ali Suad'ın hayatı ve eserleri gerçekten de meraka değer görülmektedir. Türkçe'yi son asırda çok güzel yazan nâdir kalemlerden biri sıfatıyla hikâyeleri, şiirleri, seyahatnâmeleri, tercümeleri, yazıları, düşünceleri ve Divan şiirine bakışı kadar hayat hikâyesinin de fevkalâde câzip ve meraka değer olduğu herhangi bir izahtan vârestedir.

İstanbul Araştırmaları, nr. 4, Kış 1998, s. 159-180 (Ayrı Basım).

48 nr. 22, Haziran 1926 - nr. 50, Teşrin-i evvel 1928.

EK
Amerika Cemahir-i Müçtemiası Reis-i Âlisi Mösyö
WİLSON HAZRETLERİ

Allah hiçbir milleti sahipsiz bırakarak elîm hâllere düçâr etmesin. Bizim hükümet devirlerimiz ahvâl-i âleme muttali bulunan zât-ı âlilerinin de elbette ma'lüm-ı devletleridir. Gerek Pâdişah ve gerek rical-i devlette mes'ud veya bedbaht tesadüfler, tarihimizde muhtelif safahat ile mezkûrdürler. Öteden beri bu tesadüflerin iyisini müsmir ve fenasını ıslah için bizde "din"den başka bir kuvvet yok idi. Biz bu kuvveti maalesef kullanamadık. Dini terk ciheti elbette kat'iyen kabil olamazdı, Avrupa'dan taklit suretiyle alacağımız hükûmet teşkilâtı ise bütün esasât-ı manevîyesiyle hemen bir günde dimağlara zerkedilemeyeceği için bizi inhitattan kurtaramayacaktı. Dinin siyasî, içtimaî düsturlarına ricat mümkün olsa idi bu, bizim için daha doğru ve daha müessir bir çare idi. İşte bunu da yapamadık ve daima sürüklendik.

Bu son Meşrutiyet dinin içtimaî düsturlarına istinad ile sırf bir "adalet" ve "ahlâk" mebdeine merbut kalacak ve eşkâl-i zahiriyeden ziyade bâtına istinad edecekti. Çünkü uzun devirlerin süî idaresine ancak vicdan karşı gelecekti. Bu noktada malûmat ikinci derecede bir âmil olarak ilk önce "seciye" ile hareket edilecekti.

Ahali bunu çabuk anlayacaktı. Meselâ herşeyden evvel Meclis-i Millî intihabatına dikkat edecektik. Bunu müteâkıp tekâlif-i emriyenin usûl-ü cibayetini "hürriyet ve hukuk" noktasından ıslah eylemek bizi birçok fenalıklardan kurtaracaktı. Bu meyanda "hakk-ı mülkiyet"in şer'î ve binanaleyh muntazam usûllerle temini bize "vatan" kelimesini hakkıyle tefhim edecekti. Arasına düştüğümüz cahil eller bunları tutamadılar, çünkü anlayamadılar. Onlar zannediyordu ki Avrupa'dan kopye edilmiş bir "büdçe" tertibi ile Maliye Nezareti'nin yazıhane ve defterleri tecdid edilmekle iş olup biter: Halbuki (s. 4) bunlar şekiller ve zahirî manzaralardı. Hakka, adalete daha sıra gelmemişti. Bundan, Hristiyan anasırla beraber ve onlardan daha ziyade Türkler muztaribti. Çünkü her işte Türk daha yor-

gundu.

Sonra, ahenksizlik neticesi, nezaretlerin cümlesi biribirine muvazi aynı tekemmülle at-başı beraber yürüyemiyorlardı. Bu hâlden dağınıklık, ve biribirini yolda kaybetmek, yekdiğerini beklemek teşevvüşü çıktı. Nafıa Nezareti, Ticaret Nezareti'nden geridir, bu ikincisi Maliye Nezaretinden uzakta, Maliye ise Defter-i Hakanî'nin kıt'a ve iklimin gûya haricinde, Dahiliye bunların hepsinin bir semt-i meçhûle doğru gittiğinin farkında olmayarak gâh uzakça hizasında, gâh ileri yahut gerisinde eşhas içtihadlarına tebaen bocalıyordu. Harbiye ise apayrı bir basiretsizlik ve kargaşalık dünyası idi. Adliye'nin ruh-u kanun ve maksad-ı şeriati ihata edemediği ma'lûmdu. Hariciyede siyaset-i düveliye ile esaslı surette iştigâle gayr-ı müsaid bir kararsızlık her vakit manzur idi. Sadâret, bu âzâsının adem-i intizamiyle hemen mefhud gibi idi. Fakat bunların hepsi "Meşrutî hükûmet" kelimesi altında toplanarak ara yerde "millet"in mağduriyeti hiçbir vakit mevzu-u bahs değildi ve olamazdı. Çünkü kendini düşünemeyen, ne yapacağını bilmeyen bir hükûmetten böyle bir hükûmet boşluğu mahsûs idi.

Bu gâfilâne gidişin gözünü açacak ve ona ebedî bir nur-ı necah gösterecek olan hikmet-i diniyeyi hâmil, müceddit bir dimağ çıksa idi herşey yoluna girerdi. Çünkü bizim dinimiz insanı cehennemden kurtarmaktan ibaret bir hisle iyiliğe teşvik eden basit bir vâiz değildi; siyaset ve idareyi, ve en yüksek hukuk ve içtimayatı muhittir.

Fakat talî bunu bizden esirgedi. Çünkü zimamdarlarda hakka hürmet yok idi. Bu hissi taşıyan birkaç kişi var idiyse bile onlar da esaslı bir mevcudiyet gösteremezlerdi. Çünkü makamat-ı resmiyede yüksek bir mevki-i zahirîleri yoktu. Bir de böyle şeylerde cihana hükümran olan kuvvet, hakkı tanıyanların celbedecekleri talîdir. Bunun çok ehemmiyeti olduğunu vukuat-ı âlem ispat ediyor. O talî bazen gülmese bile, mahrumiyetinden tevellüd edecek zarurlar hakkı tanıyanlar elinde bi'n-nisbe azalıyor, hüsnüniyetle ziyanlar küçülüyor; yahud âtîye karşı bir fedakârlık hakkı olarak ümitler vicdan istirahatiyel yaşıyor (s. 5).

Böyle hâllerde bir milletin çok veya az mütemeddin olmasının bir mümtaziyet veya mahkûmiyeti yoktur. Eğer olsa idi derecat-ı medeniyette farkları olmayan milel-i muazzama biri birini öldürmez, yekdiğerine fenalık etmez, biri ötekinin mal ve canına göz dikmezdi. Umumî işlerde, düveli meşailde, zaten en mütemeddin bir millet ve yine iki ve nihayet üç rical-i devletin elindedir. O ricalin talî-i muvaffakiyeti millete sirayetle onu, ya düşürür, ya yükseltir. Bir saat gelir ki o mille, hattâ mebusan ve âyânıyla beraber bu muğlâk işe müdahaleden ziyade mutavaatla duhûl ederek malını, canını feda eder. Biz de böyle olduk.

Dahilî siyasetler de bunun gibidir. Tıfl-ı Meşrutiyeti İngilizlerin kaç asırda büyüttüklerini ve bu devirlerde ne hükûmetler kurduklarını düşünürüm.

Biz zannolunduğu veya iddia edildiği gibi fena adamlar değiliz. Uğursuzluk

millette değil, hükûmette idi. Bundan sonra düzelemezsek o şeamet-i kâtile yine hükûmette olacaktır. Ama diyeceksiniz ki o hükûmet millet vekillerinden ve vekiller de milletten çıkıyor.

Bizde bu kaide evvelâ kat'î değildi. Sâniyen o millet, Meşrutiyet'in ilk kahramanlarının tesiri altında siyasî fırkaları daha vücuda gelmemiş idi, üç günlük bir meclisiyle işlerin doğru gideceğine inanmak felâketini önünde vazıh görecek bir tecrübeden mahrum bulunuyordu. Ma'lûm-ı riyaset-penahileri, bu tecrübeler zamanlardan, müddetlerden doğar.

Bir de bizim, kendini en-nihaye kaçak hâline koyan İttihat hükûmetimizin bu zavallı tecrübesiz milleti uçurumlara sevketmeğe pek müsait olan düşüncesizliklerini âdeta tahrik eden vukuatı büsbütün unutmayalım:

Avrupa'nın büyük devletleri gergin ve mütehakkim sinirlerini yatıştırarak Harb-i Umumî cephanesini ateşlemiş olmasalar idi bunu elbette biz yapmayacaktık! İktisadî endişeler, müstemlekât, servet-i milel rekabetleri, Şark çarşılarının taksimindeki müşkilât, Almanya'nın tahdid-i şevketi, Sırbistan'ın mutlaka büyümek kararı, Rusya'nın istilâ arayan azgın siyaseti, Yunanistan'ın behemahâl kurun-u müstakbele İngilizi olmak hırsı, İtalya'nın Arnavutluk ve Adalar teşebbüsâtı, Avusturya'nın imparatorluk kitlesini muhafaza mecburiyeti, Fransa'nın Alsase, İngiltere'nin rakipsiz yaşamak gayesi, Bulgarların ekserisi yanlış ve zâlim birçok âmâli, hep bir yere gelerek dünyayı ateşe verdiler. Bunu zât-ı âlileri bilâtereddüt tasdik buyururlar (s. 6).

Bunların içinde hırstan, tûl-ü emelden, hodgâmlıktan, fütuhattan bilmem neden azâde bir hâlde kendi evinde ve kendi tarlasında çalışmak kanaatini kucaklamış, bizden başka bir millet tanıyorsanız o da bir (Holland) veya (Danimarka) gibi bir şeydir. Bu müthiş bâdirede bir şey kapmak, bir şey kazanmak fikriyle o büyük ateşe biraz yağ döken adamlarımız varsa bunlar bir vakit milletin hâlini ve kalbini bilerek hareket etmeyen, ve adedi üçe baliğ olamayan akılsız hükûmet ricalinin gafil ve muğfel dimağlarıdır. Harb-i Umumî'ye böyle bîçare bir bilmemezlikle girmiş ve kendi menfaatini Avrupalılar gibi gayrın zararında aramak suretiyle tertip siyasisini evvelden hodkâmlık üzerine tesisinden beri bulunmuş olan Türkiye, maddî ve manevî zayiat-ı müdhişesiyle bu meselede en az kabahatlidir; ve hatta bîgünahtır.

Ey mâvera-yı Okyanus'un servet ve medeniyetle cihandan müstağnî kıt'alarının bîtaraf hâkimi!

Bu harpten dolayı bize karşı hissettiğiniz bir iğbirar varsa onu Avrupa'dakilere yaptığınız gibi devletlerin bir imparatoruna, bir başvekiline, bir başkumandanına münhasır bırakınız. Sizinle karşı karşıya harp edenlere izhar ediniz.

Müsellâh hırslara, münferid adâvetlere karşı tutunuz. Yoksa, bizi asrîleşmemiş, cehlini medeniyet aleyhine kullanmış muzır mevcudiyetlerden addetmek

doğru olamaz. Asrîleşmeyen bir millet, asrın silâh-ı müdafaasını da kullanamaz. Biz ise Çanakkale'de hisli bir vatan müdafii gibi çarpıştık.

Medeniyet bizim dinimizde meknûzdur. Yazık ki lâyık olduğumuz hükûmeti bulamadık. Bizim anamız olan mukaddes vatanımız, afife bir mevcudiyettir. O'na ilişmek mertlik şiarına yakışmaz...

Evlâtları arasında serkeş ve ifratkâr olanlara diğer âkil ve mutedil evlâdları bir fenalık etmemişlerdir. Böyle isnadlar hep hükûmetimizin fenalığı ve müfritlerin hırs ve tamaıdır. O hırs ve tama en evvel Ermeni vatandaşlarımızın kıyamıyla, sonra hâl-i harpte hemşehrileri Müslüman askerlerin bî-kes ailelerini imha ile, köylerini ihrak ile başlamış ve hükûmet kuvvetini elinde tutan üç beş çeteci ile bunların ancak üç beş yüze varan âlet ve avanesinin dinimizce son derecede merdud mezalimiyle hitam bulmuştur. Ben, bu milletin âciz bir ferdi iken bu zulme karşı koyarak binlerce Ermeni (s. 7) vatandaşlarımın mevcudiyetini muhafazaya muktedir oldum. Fakat Ermeni vatandaşlarımdan Türk bîkeslerinin böyle azim bir miktarını değil, hattâ birkaçını olsun siyanet edeni görmedim ve başka gören de olmadı! Demek ki onlar bütün bir millet gayzı ile ve biz de yalnız hükûmet eliyle ve milletin nefretini câlib surette birbirimizi öldürdük. Ermenilerin millî gayelerini, istiklâl emellerini takdir eden hissiyatını, Türklere de mazlumiyetlerinden dolayı andığı vakit onların kıyamını affederken ırk kardeşlerimin hayatına kastetmelerine bir türlü akıl erdiremiyor ve bî-kesleri öldüreceklerine hükûmetteki cellâdları imha etmelerini istiyordum. Evet onlar, milliyetleriyle hükûmete karşı hareket edecekleri yere mâsumlara tecüvuz etmemeli idiler. Gayelerini meşru, ve fakat bu tarz hareketlerini meş'um gördüm. Elverir ki bu mesele de medeniyetin zât-ı sâmileriyle beraber büyük dostlarınıza telkin ettiği yüksek bir adalet hükümran olsun. Buna zât-ı riyaset-penahîlerinin memleketimizdeki memurlarını da hin-i lüzûmunda işhad ederim. Yâni Ermenilere ittihat hükûmetinin ettiği muameleden bütün millet dilhûn olmuştur.

Bu meselede hukuk nokta-i nazarından Türk ile Ermeni harekâtı arasında böyle vak'aya müstenid millet ve hükûmet farkları vardır. Hakikate vâkıf olmak ve milletle hükûmeti biribirine karıştırmamak noktası, izhar-ı hak için yanyana durulduğu vakit son derecede mühim bir esası muhtevidir. Bunun huzurunda zât-ı âlilerinin ilim ve adaletle mütevvec yüksek başı da kudsiyet-i ilâhiyeye rükû eder.

Biz Türkler, millet itibariyle cibillî ve garizî olarak hiçbir vakit bir fenalık düşünmedik ve yapmadık. Eğer eski asırlardan bunun aksini müsbit vukuat aranacaksa o eskilikte bütün milletler hep birdir. Çünkü beşeriyetin edvar-ı muhtelifesini tedkik demektir. Muazzam Amerika'nın da vaktiyle dûcâr-ı tazyik ve Endülüs'ün Arap medeniyeti sayesinde mazhar-ı saadet olduğu Rusya'nın Sibirya'sında nice hakların medfun bulunduğu, Meksika'dan hâlâ kurun-u vusta tegal-

lübünün çıkmadığı, Avrupa'da asl-ı vatanîlere lâyık emniyetin başka cins ahaliye izhar edilmediğini okuduk ve gördük. Bize tam mânâsiyle Müslüman bir kabine eğer bir iyilik ederse biz cihana on defa nâfi bir unsur oluruz. Çünkü kanımız ve dinimiz buna son derece müsaittir. Bizde taassup yoktur, taassubu ima eden her vak'ada mutlaka hükûmetin yahud bir mütegallibenin akılsızlığı ve fesadı vardır. Rum vatandaşlarının taassup iddiaları da asla millete aid olamayacak ve daima hükûmet hatâlarına dahil bulunacaktır (s. 8).

Hiçbir zaman vukuflu bir idareye mâlik olamamıştık. Daima aldatılmak suretiyle etrafımıza kurulmuş bir dolabın içinde döndürüldük. En hür ve âli-cenap bir din-i mübinin nâ-ehllerde unutulan hakayıkına mütehassir bir hâlde azâblar çektik, ve hâlâ da en şedidini çekiyoruz. Bu azâbları bâri siz de bir kat daha teşdid etmeyiniz. Azim ve kuvvetinizi hak yolunda bir nur-ı necah olarak kullanınız. Bizim içyüzümüze vâkıf olmağa en bî-taraf bir tarihi adam hissiyle himmet buyurunuz. Aksi hâlde efkâr ve niyyat-ı âliyeniz bir hayâlden ibarete kalır.

Hususen şu son asırda, kendimizi neden yola koyamadığımızın sebebleri iki ise biri memleketimizin muhtevi olduğu akvamın muhtelif ırkalar ve muhtelif dinlere mensub bulunmaları ve diğeri bu ihtilâfatı hükûmetimizin hiç idare edememesidir. Bu mesailde en ziyade mağdur olan zavallı Türk'tür. Balkanlarda, Yemenlerde, isyan çölleriyle tuğyan dağlarında kırılıp biten, ale'd-devam yangın bastırmaktan nefes alamayan o bîçare vatandaşlarım hep yanlışlıklar ve düşüncesizliklerin kurbanı olmuşlardır. Bu millete ne haricin merhametsizliği, ne de hükûmetinin akılsızlığı hiçbir gün rahat yüzü göstermemiştir. Son on sene zarfında neler çektiğimizin tafsili zaittir. Balkan harpleri bunun acıklı bir misâlidir.

Millette teşebbüs kuvvetinin azalmış ve kırılmış olması da yine hükûmetin yüzündendir. Yoksa Türk budala değildir. Çalışkan ve meşakka mütehammildir. Onu asrîlikten ayrılmış ve geri kalmış zann buyurmayınız. Ceziretü'l-Arap'taki bedevî ki en meram anlamayan bir sınıftır, o bile serbestçe ticaretini edip çöllere hâkim iken zavallı Türk hükûmetin esaret pençeleri altında inlemiştir. Bundan sonra mazhar-ı adalet olursa değerini elbette gösterir.

Biz de asrî olmayan şey, millet değil hükûmet idi. Hükûmetin kırtasiye idaresi olduğu, hükûmetin idare kelimesini anlayamamış olması idi.

Bizim canımıza kasteden illet, ez-cümle Mâliyemiz, Defterhânemiz, Adliyemizdir. Veya başka tâbirle hükûmetin eski idare zihniyetidir. Biz de memurların düşünmeden iş görmeleri ve bu yolda birbirine geçirilen aynı zihniyet halkalarıyla milletin boynuna takmış oldukları zincir, bizi bendetmiştir. Bu zinciri daima takviye eden kuvvet ise basit ve ne olduğunu sormaz bir icra memuru olan ordudur (s. 9). Bundan da yine ilk önde birkaç kişi mes'üldür, sonrakiler aynı zihniyetin gözleri bağlı takımıdır. Elbette dikkat buyuruluyor, bütün seyyiat hep hükûmet hududu içindedir; hep onun idaresizliklerindendir.

Ahalinin kasda makrun bir cürmü tasavvur olunamaz, çünkü hiç kimse kendi aleyhine çalışmaz. Kendini sefil yapmaz, kendini bile bile öldürmez!

Mâliyemiz demiştim. Evet bunun bizdeki usûlleri, müteselsil bir süîistimâlin mürevvicidir. Avrupalı mâliye müşavirlerimiz buna bir çare düşündüler ve buldularsa bile hükûmete anlatamamışlar yahud icra ettirememişlerdir. Çünkü hükûmet cahil idi.

Bundan zavallı milletin bir süiniyet olamaz. Kıyam etmediğine sebeb ise ihtilâf-ı anâsırdan mütevellittir. Harp esnasında ise kıyam nasıl olur? Defter-i Hakanî'ye gelince: Bu usûlün memlekete iras ettiği zarar-ı mânevi vatan mânâsının nisyanına kadar varmış, bin kuruş maaşlı bir tapu memurunu mülke hâkim kılmıştır! Ömr-ü tabiiye süren arazi dâvâları arasında ne aileler fakir olmuş, ne haklar yenmemiştir; ne yerler metruk kalmış, ne harabeler açılmamıştır...

Vatanına, hakk-ı mülkiyetin masun olması ve tarlasının evlâd-ı evlâdını besleyerek asır-dîde ağaçlarla bezenmesiyle merbutiyet-i tamme hisseden maddî beşeriyet burada hükûmetin oyuncağı ve mütegallibenin uşağı; mütegallibeyi himaye eden memurların vatan bağrında halkettiği yabancısı derekesine indirilmiştir.

Bu maruzatını mevzu ve maksad itibariyle sadedden hariç add buyurur musunuz? Çünkü insanlar toprakla beslenir ve toprağa gömülürler bir vatan-ı harshidir.

Sonra bizim kitab-ı mucidimizde Allah "Arza vâris olunlar benim salih ibâdımdır" buyuruyor, arazi alel-ıtlak müslümanındır demiyor. Salih olanın yâni imar edenindir diye hakk-ı insaniyi bütün insanlara teşmil ediyor. İmar için ise adalet ve hürriyet ister, hakka hürriyet ister, mal ve mülkünden emin olmak ister. O vakit her cefaya vatan hâtırı için katlanılır.

Biz de beş türlü arazinin her biri de dörde beşe ayrılır. Tarz-ı intifaı itibariyle de yine taksimata uğrar. Nev'ileri yirmi beşe, otuza baliğ olur. Bunların her biri hakkında başka başka ahkâm cereyan eder.

Bunların hepsinde Şeriatin emrettiği dikkat ve adalet zayi edilerek yalnız hükûmet (s. 10) ve bir de gûya Beytülmâl düşünülmüş, lâkin o hükûmet ve Beytülmâl'in sahibi olan ve onlara kendi vücudiyle bir mevcudiyet veren ahali yani millet unutulmuştur. Mânâsız bir tapu kelimesiyle "Arazi-i emiriye" kısmında oynanmış ve Şeriat kanunumuzun hüccet-i katıa olarak kabul edemediği bu kâğıtlar mahkeme mahkeme gezmekte devam etmiştir. Şeriatın talep ettiği "hücceti" ki buğün Avrupa'da yapılan "ukud-ı resmiye" usûlü demektir. Onun ehemmiyetini idrak eden olmamış ve "kadester" yapılmazsa bu da olmaz diye uzun müddetlere ve çok çalışmağa muhtaç esaslı işlerden daima kaçınarak sathî ve muvakkat tedbirlere asırlardan beri alışmış olan hükûmet "vataniyet"i de ihmâl etmiştir.

Adliyemiz ise bu müz'ilâtı çabuk hâlletmek iktidarına malik değildir. Çünkü bir dâvâ bazen bir ömr-ü tabiî kadar sürer. Dâvânın saika-i havf ve ye's ile adem-i vukuunda zayıfı himaye etmesi lâzım gelen cihet Mülkiye'nin Defter-i Hakanî'ye karşı sözü geçmez. Bütün bu işlerde mütegallibe izleri vardır. Buna ilâveten Maliye, böyle arazi işlerinde ahalinin doğrudan doğruya hasmıdır. Bizde herşeyin, her faidenin, her suhuletin ahaliden kıskanılması usûldendir. Ahaliye hürmet tâbirine gülen memurlarımız vardır.

İşte, evvelâ bir diğerinin mütemmim nâzımı olan idareler arasındaki rabıtasızlık, sâniyen bunların heyet-i mecmuasıyla ahali beynindeki ayrılık, memleketi tahribe çalışmıştır. Bu harp esnasında başımızda böyle bir hükûmetin belâsı olmasa idi, biz ne mânen ne de bedenen şimdikinin yarısı kadar rahnedar olmazdık. Bunlar hep siyaset ve esasat-ı dinimize muhalif olarak yapıldı. Hattâ Cihad ilânı meselesi de ca'y-ı münakaşadır. Bizim "Liberal", "Demokrat", "Demokrat sosyal" dinimiz bunları o kadar âdilâne tanzim etmiştir ki perişanlık kat'iyen hâtıra gelmez. Bizim dinimizde bir saat icra-yı adalet, altmış sene ibadetten efdâldir.

Hükûmetin idaresizliklerine, yahut eski tarza batmış atâlet ve lâ-kaydisine nihayet vermek için yapılması zarurî olan inkılâp hakikat hâlde münevverü'l-fikrolan sınıfın vazifesi iken buna muvaffak olunamaması, seciye sahiplerinin ekalliyetinden münbaistir. Bizde dinin esası olan "karakter"in başkaldırmamasından mütevellid, meş'um bir neticedir. Bu müthiş nakisayı vücuda getiren şey bugünkü veya dünkü bir sebeb değildir. Bu nakisa, Kanunî Sultan Süleyman devrinin refah ve ikbâlimizi ziynet ve sefahata kadar götüren güzel İstanbul şehrinden çıkar. Bu istibdad-ı zevk u safa kasr-ı (s. 11) kadiminden, bu keyf ve iptilâ besleyen aşk ve şiir âleminden çıkmaksızın bir imparatorluğun dahilî, haricî siyasetini idare etmek mucizesini izhar, her sahib-i azim ve zekânın haddi değildi. Çünkü hak ve adaletin muhafızı olan hikmet-i ilâhiye unutuluyor ve ihmâl ediliyordu. Ulemamız buna hiç dikkat etmediler. Dinin içtimayâtı yerine kimsenin hatırına dokunmayarak ibadet teferruatıyla meşgûl oldular. Bu da hiçbir şey yapmıyorlar denilmesin içindi. Yoksa hürriyeti en evvel onlar müdafaa edecektiler.

Son zamanlarda ise Avrupa'nın cahil mukallidi olduğumuzdan bize elzem olan amîd ve anif bir ciddiyetle çalışamadık. Hükûmet kendi tembel aklını, taht hükmündeki bütün milletlerin en münevver fikirlirenini de fevkinde gördüğü ve zevahir-i meratibe riayet ettiği için hiç kimsenin sözünü dinlemedi. Son on sene zarfında ise evvelâ çıldırdı, sonra sefahate düştü. Sonradan görme türedi cahillere mahsus sefahatiyle, hepsi fena olmak şartiyle türlü yollara gitti. Bunlar zât-ı mealîperverîlerinin malûmudur. Şimdi bunun cezasını milletin hepsine mi çektireceksiniz?

Müslümanların en eski ve en yakından tanıdığı büyük dostlarınız İngiltere ve Fransa'da bizi millet itibariyle ma'sum tanımakta müttehid bir nazara mâlik-

tirler itikadındayım. Balkan Harbi esnasında bu iki devletin mevki-i iktidarda bulunan ricalinden vakıa çok hatır kıracak sözler işittik. Balkan faciasını amüstehak görüldük; fakat bu da yine İttihat Hükûmeti'ne aid ve bilfarz Alman "militarizm"ine olunana makis bir adavet idi. Ve artık usanç veren Balkan mezalimine bir nihayet vermek içindi.

Şimdi bu defa, bütün dünya ile beraber o politika da değişti. Kalplere, dimağlara hâkim olacağı söylenen bugünkü kuvvette hiçbir devletin ihtirası hükmedemeyeceği vaad buyuruldu. Ahali, milliyet, ırk gibi anâsır-ı esasiye-i beşerin söz sahibi olarak hâll ü fasl edeceği dâvâlarda bu ulvî gayenize âdilâne bir surette muvaffak olmanızı ekseriyet temenni eder. Evet, âdilâne bir surette! Bunu böyle demekle hiss-i adalet ve ulûvv-ü tab'ınızdan şüphe edildiği anlaşılmasın. Yalnız bizim Türk ekseriyetin derin an'anelerle doğup büyüdüğü vatan-ı azizimizin dahil veya sahiline gözdiken, yahud göz dikenlere göz yumdurmak isteyen unsurların, hak kavinindir esas-ı bâtılına müstenid müddeiyatını dinlemekle iktifa buyurmanız. Bizi de istima ediniz. Badema doğruluğa meyl ettireceği(niz) siyaset-i umumiyede en kabahatli biz miyiz ki hâlâ bir nazar-ı adâvete ma'ruz (s. 12) kalalım. Arada eğer bir intikam varsa onu hükûmet-i sâbıkamızdan ve onların şahıslarından olmak daha doğru olur. Buna dostlarınız Düvel-i muazzamanın hissiyatı da iştirak eder. Tâbirimi mâzur görmek lütfunda bulununuz, fakat sulh ve selâm-ı âlem için en medenî ve muhik hislerle teçhiz buyurduğunuz prensiplerin hiçbir tesire uğramayarak en doğru bir tarzda tatbikinde husûle gelecek noksandan zât-âliniz mes'ûlsünüz. Bu manevî mes'ûliyet, o ulvî kayd altında kalmak suretiyle bu işi hakkiyle idare etmek şerefi kadar büyüktür. Şu kadar ki bizde, Türk milleti Osmanlı Hükûmeti hey'etlerini ve hususen bugün intihar etmiş olan İttihat Hükûmeti'ni birbirine karıştıran her fikir, mutlaka yanılır ve hakayık-ı vicdaniyeden tebhaüd etmiş olur.

Biz bu hatâları uzun müddet Avrupa siyasetinde gördük, fakat bugünkü ile o günkü siyaset arasındaki benzemezlik, şarka mahsus o sisli ince dumanları kaldırmıştır.

Biz Türkler, kavm itibariyle sabur ve kerim, ve kuru ve basitiz. Kalbimizin iyiliği âlem-i insaniyete -en yüksek hislerle- hiçbir zaman siklet vermez. Hattâ, Türk olmasam diyeceğim ki o âlemin muhabbet ve hürmetine bile lâyık olacak necip bir kalp taşırız.

Bu hakikati, hususen şu son asırda içimize iyice girmiş olan Fransız ve İngilizler tamamiyle bilirler. Ve şimdi artık serbestçe söylerler. Çünkü siyasî mâni'ler ,ahali, ırk, nüfus ekseriyeti esaslarıyla ve muhterem dostlarınızın zât-ı âlinizle beraber mes'ud bir delâlet-i bî-tarafâneyi kabulleriyle ortadan kalkmağa mahkûm olmuşlardır. O şart ile bin türlü vesait ve müddeiyatla etrafınızda dolaşan Osmanlı anâsır-ı gayrimüslimenin mübalağalı telkinatını dinlemekle iktifa ve

onlara bir şey vaad buyurmayarak bizim remâd-ı ıztırab altında kapanarak yalnız kalplerimizin içinde tüten müdafaatımızın bir şule-i ikaz olarak kabule müsaade buyurunuz. Bizi de iyice dinleyiniz, bizi de çağırınız ve ondan sonra hükmünüzü veriniz.

Türklerin en büyük ızdırabı, "Türkiye siyaseti" diye bir nokta-i azimete mâlik bulunmamalarından tevellüd etmiştir. Kat'î ve muayyen olduktan maada selâmet-i mülk ü vatan için ma'kûl bir elâstikiyeti haiz bir siyaset, vaziyetimiz muktezası, her milliyetten ziyade bize elzem idi. Çünkü mevkimiz Balkanlardan, İranlardan, Turanlardan daha çok mühim ve câlib-i nazardır. Hükûmetimiz muayyen ve meşru gayelerle hareket etse idi bu gün elbette muayyen (s. 13) ve muhikk semereler iktitaf ederdi. Biz böyle bir neticeden mahrum olduğumuz gibi bugün etrafınızda dönen yabancı ve gayrı samimî gâyat müdafilerin de bizi size kaybettirmek garezlerine ma'ruzuz yalnız bu noktaya imâle-i nazar buyurmanız bize ebedî bir rahat temin eder.

Avrupa'yı bile işlerinde yavaş görür eski bir memleket gören Amerikalı nazarı bizi birçok nekayısla muaheze edebilir. Bendeniz, o cevval nazara mâlik olmadığım hâlde bile memleketimin senayi-i servetinden vatandaşlarımın müstefid olamadığına her an yanıyorum. Fakat bu da bugüne kadar bizi idare ediyor hayâlini besleyen o cahil hükûmetlerin seyyiat-ı kerihesidir.

Bizi idarî bir inkılâp ile en hakşinas ve en doğru bir devlet hâline getirmek kolaydır. Yalnız kuvvetli bırakılmamız, Türk ekseriyeti olan ecza-yı vatanı yine Türk istiklâlinde alıkoymanız, bizi Şark ile Garb'ın muvazenesini muhafazaya müsaid bir derece-i kuvvet ve itibarda tutmanız şarttır. İltizam-ı hak ve adalette bütün söz sahiplerini ittihat ettirerek rekabet-i kadime-i düveliyeden vazgeçirmek bu şartı temine kâfidir. Biz bu hususta ne Amerika ve ne de Avrupa ile rekabet edecek değiliz. Pazar-ı âlemin muktedir müstahsillerinden olmakla hayat-ı ümeme hâdim olacağız. Bugüne kadar hiçbir heyet-i hükûmetimizin ehemmiyet-i lâyıkasıyla düşünmediği iktisadiyatımız bundan böyle düzelerek memlekette hesaplı bir idare zihniyeti tesis ettikçe bundan bütün âlem müstefid olacaktır.

Biz hiçbir zaman komşularımızın haris ve adâvetperver âmâl-i meş'umesini taşımadık. Son zamanlarda böyle bîmânâ emel ve ihtiras gösteren devletin değil, kendilerinin hesabına teyid-i kudret ve satvet etmek isteyen bir nev'i müstebid hükûmet adamları idi. Bunlar Meşrutiyetimizin "Otuz bir mart"ından sonraki iki senesinde sebatlı çalışmak istidâdını gösterdiler. Islahata aid teşebbüsleri vakıa esaslı ve ilmî nazariyelere müstenid değil idiyse de onlardan daha ziyadesi beklenemezdi. Ve gitgide Meşrutiyet yerleştikçe ilm ve irfan devrinin gelmesine ümid var idi. Memurlarımızın hisleri şayan-ı itminan bir salâh vaad etmekle başlamıştı. Hüsnüniyetin mütebessim çehresinde ümidler mevcuddu. Vakta ki, rakipsiz, murakabesiz bir kuvvet türeyerek fırka şekil ve mahiyetini tecavüzle

memlekete müstevli bir ârıza hâlini aldı, artık her şey ve her ümid tehlikede idi. Nitekim öyle de oldu. Ve bilâhare anlaşıldı ki bunlar macera arayan, dünyada kendini yalnız zanneden mütecaviz siyasetlerine kimse dokunamaz hayâl-i hamında bulunan atak karacahillerdir.

Bundan sonra artık işin önü alınamadı. Seyl-i felâkete kapıldık. O kadar ki en-nihaye onlar da kapıldılar, mânen mahvoldular, gittiler.

Elbette nazar-ı dikkat-i fâzılanelerini celbetmiştir: Bizim Meşrutiyet kabinelerimiz ihtiyaçlarımızdan daima kırk elli yaş geride idi. Milletin İstanbul'dan hariç yaşayan asıl taşra kitle-i esasiyesi cidden zeki ve ihtiyacatın derecesini müdrik olduğu hâlde hükûmet, bunu ihat ademeyecek kadar hâlet-i ruhiyeden bîhaberdi. Valilerimiz, mutasarrıflarımız ekseriyetle ulüm ve fünun tanımazlardı. Defterdar ve mektupçu beyler gibi ekseriyetle amelî yetişmiş yarı cahil memurin en nüfuzlular iken diğer tarafta sıhhiye müdürü, maarif müdürü, ziraat müdürü, nafıa başmühendisi gibi fen adamları üçüncü derecede kalır; ve söz dinlemezlerdi. İşte bu hâl bir hükûmet-i kırtasiyenin, maddiyatı bile suiistimâl eden cehl-perver şeklidir. Fakat bu fark evvelleri kıyam-ı umumîyi celp edecek kadar birdenbire ve bâriz surette gözükmediği için milleti yavaş yavaş kendine alıştırmıştır. İslâmiyet'in sarahat ve şiddetle talep ve takip ettiği adalet, terbiye-i diniyenin zaafı ve esasen içtimaiyat ve ahlâk ile meşgûl olması lazım gelen ve res'en bununla mükellef bulunan ulemanın adem-i mübalâtı, efrad-ı milleti infiradına bais olarak tarafgirlik ve merhametsizlik galebe etmiş, kavi zayıfı ezmiş, zayıfların bir yere gelerek kaviye karşı durması mümkün olamamıştır. Bu hâli en ziyade tavsif ettiğim hükûmetlere yaranmak isteyenlerde görürsünüz.

Ey muazzam Amerika'nın büyük reisi!

Bu defaki makam-ı vahidinizin sulh-u âleme saadetbahş bir âmil-i âdil olmasını isterseniz bize kendi gözünüzle bakarak kimsenin hedef-i nazarını istiare etmeyiniz. Bize karşı tecziyekârâne şiddet gösterilmesi tavsiyesini reddederek ne yapacağımızı bir kere bizden sorunuz, hattâ bir müddet tayiniyle bizi taahhüt altına alınız, bir mukaveleye bağlayınız.

Çünkü artık bu hâl-i keşmekeşi çekmekten usandık. Bu hususta zât-ı meali, perverilerinden bütün vekayiin hakikatine iyice vâkıf olarak ve hiçbir cins ve dini diğerine (s. 15) tercih etmeyerek arzu ve iltizam buyurduğunuz adalet ve bîtarafi ile cihanın müsalâhaya mahzariyetini temin buyurmanız müsterhamdır ulvi ve muhterem reisicumhur hazretleri...

Kânun-i sânî 1919
Ali Suad

HACI ÂDİL ARDA

II. Meşrutiyet devrinin siyaset ve ilim adamlarından ve İttihatçıların dikkate değer simalarından Hacı Âdil (Arda), Posta ve Telgraf müdürlerinden Mehmed Hâkî Efendi'nin oğlu olarak Kasım 1896'da (Şaban, 1286) Lofça'da (Bulgaristan-Vidin'e bağlı sancak) dünyaya geldi. Annesi Şerife Hanım'dır. Ermenek'te rüştiye tahsilini yaptığı bilinmekte ise de idadî tahsilini ne zaman ve nerede ikmâl ettiği kayıtlara geçmemiştir. İstanbul Hukuk Mektebi'ni ise memur olarak bulunduğu esnada (1903) bitirmiştir. Arapça ve Fransızca bilen Hacı Âdil, daha sonra, İngilizce de öğrenmiştir.

Hacı Âdil, memuriyet hayatına hiç şüphesiz tabiatiyle babasının memuriyet mahallî olması dolayısıyla Yemen'de başladı. Yemen Rüsumat Nezareti muhasebe refik-i sânîliğinden (15 Şubat - 24 Kasım 1890) sonra Cidde Rüsumat Manifesto memurluğu (24 Kasım 1890 - 5 Mart 1893) son vazifesi oldu. Cidde'den ayrılarak İstanbul'a gitti ve Dersaadet Rüsumat Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü iskele memurluğuna başlamadan aynı yerde mubassırlık vazifesiyle işe başladı (10 Mart 1893 - 22 Haziran 1894). Onun İstanbul'daki en uzun (22 Haziran 1894 - 22 Mart 1904) Dersaadet Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü İstimatorluğu oldu. Kısa bir müddet bulunduğu Dersaadet Gümrüğü Salon Müdürlüğü'nden (23 Mart 1904) sonra Hacı Âdil'in hayatında çok mühim bir yeri olan Selânik devresi başladı.

Selânik Vilâyeti Emtia-i Dahiliye Gümrüğü Müdürlüğü (18 Ocak 1904 - 15 Mart 1905), Selanik Rüsumat Nezareti Muhasebe Başkâtipliği (15 Mayıs 1905 - 15 Mart 1906), Selânik Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü Müdürlüğü (15 Mart 1906 - 3 Eylül 1908) ve son memuriyeti Selânik Rüsumat Nâzırlığı'ndan (3 Eylül 1908 - 8 Eylül 1909) sonra H. Âdil'in hayatında siyasî devre başladı. Esasen Selânik'te bulunduğu sıralarda İttihat ve Terakkî Cemiyeti mensupları ile yakın münasebetlerde bulunmuş ve cemiyetin çalışmalarına katılmıştı.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra ilk mülkî vazifesi, Dahiliye Nezaret Tensikat Komisyonu'nun tasvibiyle ve hiç şüphesiz çok yakın dostu Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in isteğiyle, Edirne valisi (22 Eylül 1909 - 23 Kasım 1910) oldu. Hacı Âdil, Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarafından merkez-i umumî murahhaslığına ve cemiyetin kâtib-i umumîliğine seçilmesi üzerine valilikten ayrılarak cemiyet

merkezinin bulunduğu Selânik'e döndü. Selânik'te cemiyet işleriyle meşgûl olurken diğer taraftan da Hukuk Mektebi'nde muallimlik yaptı. Mektepteki hocalığı Meşrutiyet öncesinde başlamıştı.

Birinci (14 Aralık 1907 - 13 Şubat 1908) ve ikinci (14 Şubat 1908 - 13 Kasım 1908) sene *Kitabü'n-nikâh* okutmuş, Meşrutiyet'in ilânından sonra da (16 Kasım 1908 - 6 Eylül 1909) ikinci sınıflara *Mecelle* muallimliği yapmış ve aynı zamanda vekâleten aynı dersi birinci sınıflara okutmuştu. Edirne valiliğinden ayrılıp Selânik'e döndükten sonra ise usûl-i fıkıh (14 Ocak 1911 - 1 Kasım 1911) ve *Kitabü'n-nikah* (2 Kasım 1911 - 22 Ocak 1912) dersleri vermiştir.

Dahiliye Nâzırlığı ile İstanbul'a dönen Hacı Âdil, bu sırada çok geniş selâhiyetle donatılmış Rumeli Heyet-i Islahiye Reisliği'ni de deruhte etmiş (22 Ocak - 29 Temmuz 1912) ve 1912 seçimlerinde (15 Nisan) Gümülcine mebusu olarak ilk defa Meclis-i Mebusan'a girmiştir. Bâbıâlî Baskını'ndan (23 Ocak 1913) sonra kurulan Mahmud Şevket Paşa Kabinesi'nde de Dahiliye Nâzırı olarak bulunan (24 Ocak - 17 Haziran 1913) Hacı Âdil, istirdadı üzerine Balkan Harbi'nde bir harabeye dönen Edirne'ye ikinci defa vali olarak gönderilmiştir. Edirne'deki valiliği (18 Haziran 1913 - 28 Ekim 1915) esnasında bölgeyi âdeta yeniden imar ve inşa etti. Vatandaşların işlerine son derece dikkat ve itina gösterdi. Vilâyet hudutları içindeki köprülerin ve yolların yeniden kurulmasını ve tamirini temin etti. Mektepler, medreseler ve karakolhâneler inşa ettirdikten başka Türk ve gayrimüslim unsurlar arasında birlik ve beraberliğin oluşması için çalıştı. Jandarma Mektebi ile Darülfeyz isme verilen İttihat ve Terakkî Mektebi'nin inşası için çalıştı. Kasabalarda ve köylerde binlerce hane inşa ettirerek, harp yüzünden dağılan ahalinin yeniden iskânına gayret etti. Hastahâneler, hükûmet binaları, leylî ve neharî mektepler ve bahçeler yaptırdı. 1915 seçimlerinde Bursa mebusu seçilmesi üzerine Edirne'den ayrılarak İstanbul'a geldi. 29 Ekim'de ise Meclis-i Mebusan reisi seçildi. 21 Aralık 1918'de meclisin feshine kadar reislikte kaldı ve aynı zamanda İttihat ve Terakkî Fırkası'nın Merkez-i Umumî heyeti âzâları arasında yer aldı.

I. Dünya Harbi'nden mağlup çıkan Osmanlı Devleti'nin idarecileri Şubat 1919'da tevkif edilerek Malta'ya sürülmeye başlandığı zaman Hacı Âdil Bey de İttihat ve Terakkî'nin önderlerinden biri olarak unutulmamıştı. Yirmi üç ay kaldığı Malta'da Hacı Baba adıyla tanındı ve çok sevildi. 30 Mart 1921'de serbest bırakılması üzerine tedavi için Almanya'ya gitti ve müteakiben yurda döndü.

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından Adana valiliğine tayini yapıldı (17 Haziran 1922) ise de sıhhî sebeplerle buradan ayrılmak zorunda kaldı ve Eylül'de Bursa valiliğine nakli yapıldı. Ertesi sene Tütün İdaresi İstanbul Başmüdürü olmuş ise de bir müddet sonra emekliye ayrılarak İnhisarlar idare meclis âzâsı ve reisi tayin edildi. 1926'ya kadar bulunduğu bu vazifeden sonra Lozan Muahedesi

hükümlerine göre kurulan Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi'nde Türk hakimliğine seçildi. Yine 1926'da aynı zamanda İstanbul Hukuk Fakültesi'nde hukuk-ı medeniye müderrisi olarak çalışmaya başladı. 1933'teki üniversite ıslahatında kadro dışı bırakıldı. Soyadı kanunundan sonra Arda soyadını alan Hacı Âdil, 8 Şubat 1935'te öldü ve Maçka Kabristanı'na defnedildi. Âtiye Hanım'la evliydi. Profesör Orhan Arda (1911) oğludur.

Memuriyet hayatında bütün vazifelerini büyük bir ehliyet ve liyakâtle ifa eden Hacı Âdil râbia (1900), sâniye (30 .8. 1907) rütbelerine, Altın Maarif (29. 10. 1902), birinci rütbeden Mecidî (17. 6. 1913) ve birinci rütbeden Osmanî (8. 7. 1916) nişanlarına nail olmuştur. Kendisine ayrıca Almanya ve Sırbistan tarafından da nişan verilmiştir.

Eserleri

Garp ve Şark kültürünü aynı derecede çok iyi tanıdığı ifade edilen Hacı Âdil eser verme hususunda dikkati çekmemektedir. İmzasını taşıyan Hukuk Fakültesi'ndeki müderrisliği sırasında bastırmaya muvaffak olduğu ders kitapları *İsviçre Medenî Hukukuna Nazaran Kefalet* (1926), *İsviçre Hukuk-ı Medeniyesi Vecaib Kısmı* (1926), ile *Borçlar Kanunu Şerhi*'dir (birinci kısmı 1926'da 520 s.) ve ikinci kısmı 1928'de 521-1130 s.). Bunlardan başka hâtıralarını da yazmış olduğu rivâyeti bulunmaktadır. Hocası Büyük Haydar Efendi'den talebeliği esnasında tuttuğu *Usûl-ı Fıkıh* notlarını da daha sonra (1326, 558 s.) neşretmiştir.

Kitâbiyat: İçişleri Bakanlığı Tahsis dosyaları no. 963, 1046; Mehmet Ali Âyni, *Darülfünün Tarihi*, İst. 1927, s. 71; H. C. Yalçın, "Hacı Âdil Bey", *Yedi Gün*, nr. 153, 12 Şubat 1936, s. 5; O. Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İst. 1937, s. 310-311; F. R. Unat, "Arda, Hacı Âdil", *Aylık Ansiklopedi*, İst. 1945, c. I, s. 295; H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İst.1941, c. II, s. 37-39; Gövsa, 158; H. B. Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İst. 1954, s. 405; K. Z. Taneri (Heyet Başkanı), *Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi*, İst.1943; O. Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir?*, İst. 1961-1962, s. 69; H. Orhun, C. Kasaroğlu, M. Belek, K. Atakul, *Meşhur Valiler*, Ank. 1969, s. 285-292; B. N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İst. 1976, s. 66, 351-353; M. Aldan, *İz Bırakan Mülkî İdare Amirleri*, Ank. 1995, c. II, s. 77-83; İ. Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I ve II. Meşrutiyet*, Ank. 1998, c. II, s. 207-208

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi,
İst. 1999, c. 2, s. 244-46

AHMET REŞİT REY

Yazılarında H. Nâzım imzasını kullanmıştır. A. Reşit, İstanbul'da 1870'de doğdu. Babası Çankırı mutasarrıfı Abdullah Şefik Bey, annesi Kastamonu defterdarı iken ölen Mollacıkzâde Bâki Efendi'nin kızı Atiye Huri Hanım'dır. Çankırı'da ilkmektebe devam ederken önce annesinin (1879) ve akabinde babasının (1880) ölmesi üzerine İstanbul'a gitti. Önce Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'nde daha sonra Mülkiye'nin idadî ve yüksek kısmında okuyarak tahsilini tamamladı ve 2 Temmuz 1898'de âlâ derece ile mezun oldu. Bu sırada Fransızca okuyup yazabiliyordu. Daha sonra Arapça ve Farsça da öğrenmiştir. Mülkiye'de iken edebiyat hocası alan Recaizade Mahmud Ekrem'in tesir ve teşvikiyle şiir ve yazı yazmaya başladı. Mezuniyetini takiben bir sene kadar idadîlerde muallimlik yaptıktan sonra mezun olduğu Mülkiye'de tabiiye muallim muavini olarak bir sene bir ay çalıştı (13 Eylül 1889-12 Ekim 1890).

Mülkiye'nin kıymetli mezunlarının kabul edildiği Mabeyn'e üçüncü kâtiplikle girdi (24 Eylül 1890) ve tam 13 sene 10 ay 9 gün burada çalıştı. Buradaki mesai arkadaşları arasında İsmail Hakkı (Müştak-Mayakon) ve Ali Ekrem (Bolayır) gibi isimler bulunuyordu. I. kâtipliği kadar yükseldiği Mabeyn'den, bilinmeyen bir sebeple, 3 Ağustos 1904'te ayrıldı. Bundan sonraki hayatında artık sadece valilikler ve nâzırlıklar ve ilk nâzırlığı ile son nâzırlığı arasında da tam altı sene gurbet hayatı vardır.

Kudüs mutasarrıflığı (31 Ağustos 1904-3 Kasım 1906) ile başladığı mülkî hizmetlerine daha sonra Manastır (28 Aralık 1906-4 Şubat 1907), Ankara (13 Mart 1907-14 Eylül 1908) ve Halep (8 Ekim 1908-15 Eylül 1909) valilikleriyle devam etti. Ahmet Reşit işini ve inandığı düsturları ve tabiî şahsiyetini kişilere ve makamlara karşı koruyan bir insandı. Manastır valiliğinden Rumeli Müfettiş-i Umumîsi Hüseyin Hilmi Paşa ile anlaşamadığı için ayrılmak zorunda kalmıştı. Meşrutiyet'in ilânında Ankara valiliğinde bulunuyordu ve İttihat ve Terakkî'nin müdahalelerine karşı valilik makamını ve kendisini koruması ve "uslu ve uysal bende" olmaması en büyük handikapıydı. Bulunduğu valiliklerde, bilhassa Kudüs mutasarrıflığında büyük hizmetler ve imar faaliyetlerinde bulunmuştu.

Halep valiliğinden İstanbul'a döndükten sonra 26 Eylül 1910'da Galatasa-

ray Sultanîsi'nde edebiyat muallimliğine başladı. 14 Ağustos 1912'de muallimlikten ayrılarak, Ahmed Muhtar Paşa Hükûmeti tarafından Aydın valiliğine tayin edildi. Bu sırada İttihatçı değil, bîtaraf idareciler revaçtaydı. Aydın valiliği ancak iki ay (30 Ağustos-30 Ekim 1912) sürdü ve Kâmil Paşa Hükûmeti'ne Nahiliye Nâzırı olarak dahil oldu (29 Ekim 1912). Dahiliye Nâzırı iken İttihat ve Terakkî'yi kapatma teşebbüsünün âdeta mimarı oldu. İttihat ve Terakkî şubelerinin kapatılması ve mallarının müsaderesi için verdiği emirden (20 Ocak 1913) üç gün sonra Edirne'yi kurtarma bahanesiyle, Bâbıâlî'yi bir rivayete göre on dört, en aşırı bir tahmine göre ise kırk kişiyle basan İttihat ve Terakkî tarafından Kâmil Paşa hükûmetinin düşürülmesi (23 Ocak 1913) üzerine Dahiliye Nâzırlığı'ndan ve vatandan ayrılmak zorunda kaldı. Önce Mısır'a, oradan Paris'e, I. Dünya Harbi'nin başlaması üzerine de, Avrupa'nın diğer ülkelerindeki Türkler gibi, İsviçre'ye Cenevre şehrine geçti ve 1914 Eylülünden sonra savaş müddetince bu şehirde kaldı. Bu arada Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden (11 Haziran 1913) dolayı gıyabında idama mahkûm edildi.

Tevfik Paşa Kabinesi'ne (13 Ocak 1919) Dahiliye Nâzırı olarak girdi. 4 Mart 1919'da kurulan I. Dâmat Ferid Paşa Hükûmeti'nde de aynı nezaret koltuğunda oturdu ve Şura-yı Devlet Reisliği'ne de vekâlet etti. Bu sırada Paris Sulh Kongresi'ne katıldı. Sevr Anlaşması'na karşı çıktı ve 5 Nisan 1920'de kurulan 4. Dâmat Ferid Paşa kabinesinden isitfa ederek (17 Temmuz 1920) siyasî hayattan ve memuriyetten ebediyen ayrıldı. Bundan sonra İstanbul'da Nişantaşı'nda Şair Nigâr Sokağı'ndaki konağında kitapları, tercümeleri ve bahçesiyle meşgûl oldu.

Ahmet Reşit, 1896'da Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın oğullarından Mustafa Bey'in kızı Fethiye Hanım'la (1872-1962) evlendi. Bu evlilikten Fatma Samime Said (1898-1968), Ekrem Reşit Rey (1900-59), İbrahim Cemal Reşit Rey (1904-85) ve Emine Samime Argeşo (1908-65) dünyaya geldi. Büyük kızı Fatma Samime, Küçük Said Paşa'nın oğlu Kemal Sait Bey'le evlenmiştir.

Eserleri

Ahmet Reşit'in çocuk denecek çağda, on beş yaşında başlayan bir yazı hayatı vardır. Dokuz yaşında annesini, on yaşında babasını kaybetmiş olması kendini elem ve ızdırabı terennüm eden edebî eserlere meylettirmiş olmalıdır. Hocası Recaizâde Mahmud Ekrem'in de büyük teşvik ve desteğini görmüştür. İlk defa *Gülşen*'e (1885) ve daha sonra *Mekteb*'de (1895) ve nihayet 1896'dan itibaren *Servet-i Fünûn*'da H. Nâzım müstearıyla şiirlerini ve *Musahabe-i Edebiyeleri*'ni yayımladı; Edebiyat-ı Cedide zümresine dahil oldu. Daha sonra Samipaşazade Sezaî, Ali Ekrem ve Menemenlizâde Tahir beyler gibi *Malûmat* mecmuasında yazmaya başladı (1900). II. Meşrutiyet devrinde yazılarını daha çok İttihat ve

Terakkî muhalifi neşir organlarında, *Yeni Gazete, Rehber, Alemdar ve Şehrah*'ta neşretti. Cumhuriyet devrinde "Hatıralarım" başlığı ile bazı hatıralarını *Yeni Sabah* (26 Şubat-28 Mart 1941, 26 tefrika) gazetesinde tefrika etti.

Ahmet Reşit'in kitap halinde basılmış ilk eseri Galatasaray'da okuttuğu derslere dair iki ciltlik *Nazariyat-ı Edebiye*'dir (İstanbul, 1328, c. I, 291 s.; c. II, 179 s.). Cumhuriyet devrinde, 1934'te kurulan Dün-Yarın Külliyatı arasında Racine'den yaptığı tercümeleri *J. Rasin Külliyatından* (İstanbul, 1934, c. I, 259 s.; c. II, 255 s.; c. III, 252 s., 1935, c. IV, 171 s.) adı ile bastırdı. Vergilius'tan *Enéide* (1936, c. I, 348 s.; c. II, 326 s.) adıyla yaptığı *Aeneis* tercümesi yine aynı külliyattan çıktı. Corneille'den seçtiği beş kitabın tercümesi ve Homeros'un *İlyada* tercümesini bastıramamıştır. Türkiye Yayınevi'nin "canlı tarihler" dizisinin 3. kitabı olarak çıkan *Gördüklerim-Yaptıklarım* (İstanbul, 1945, 356 s.) isimli hatıraları bilhassa II. Meşrutiyet devri için birinci dereceden çok mühim bir kaynaktır ve henüz gereği gibi değerlendirilmemiş bilgiler ihtiva etmektedir.

Kitabiyat: BOA, *Sicil-i Ahval Defteri*, nu. 104, s. 456; nu. 180, s. 229; *İçişleri Bakanlığı* Arşivi Sicil Dosyaları, nu. 6006; Emekli Sandığı, M.T., nu. 178786; "Avrupa'da bulunan rical", *Alemdar*, nr.115, 8 Temmuz 1335, s. 2; M. Behçet Yazar, "Ahmet Reşit (H. Nâzım)", *Yedigün*, nr. 438, 28 Temmuz 1941, s. 14, 18; Gövsa, 323; M. E. Üzümeri, S. Dinçer, S. Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ank. 1956, c. I, s. 99; İbnülemin, *Şairler*, 1463-1465; A. Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İst. 1990; Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ank. 1995; Filiz Ali, *Cemal Reşit Rey'e Armağan*, Ankara, 1997; E. İlyasoğlu, *Cemal Reşit Rey*, İst. 1997.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi,
İst. 1999, c. 2, s. 458-59.

DİREKTÖR ÂLİ BEY

Türk edebiyatının yorulmaz araştırmacısı Mustafa Nihat Özön'ün (1896-1980) aziz hâtırasına Hak'tan rahmet niyazıyla

1. Tahsili ve memuriyet hayatı

19. asır Türk edebiyatının ilk gazetecilerinden ve yine ilk tiyatro yazarlarından olan Âli'nin asıl hususiyeti ilk mizah yazarımız sıfatına sahip bulunmasıdır.[1] İsim olarak çok zikredilmesine rağmen hayatı hakkında bilinenler mahduttur ve bu durum şikâyetlere yol açmıştır.[2] Hayat hikâyesinin başlangıç senesi bile yeni bilgilerin ışığında değişmiş gibi görünürken aynı zamanda memuriyetindeki temel tarihler ortaya çıkmaktadır. Âli Bey, Suriye Vilâyeti kapıkethüdası iken irtihâl eden Yusuf Cemil Efendi'nin oğludur.[3] 1846 senesinde İstanbul'da doğdu.[4]

1 Âli'nin hayatı hakkında görebildiğimiz aşağıdaki kitaplarda ve ansiklopedilerde bilgi bulunmaktadır: Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333, II. 334; İbrahim Alâettin (Gövsa), *Meşhur Adamlar*, İst. 1933-1935, I., 2; A.y. *Türk Meşhurları*, İst. 1946, 33; Agâh Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri-Tanzimat Edebiyatı*, İst. 1934, s. 58-59; Âli Bey (Haz. Mustafa Nihat Özön), Ayyar Hamza, İst. 1940, s. 5-10; İsmail Habib (Sevük), *Tanzimattan Beri I. Edebiyat Tarihi*, İst. 1941, s. 23-205, Selim Nüzhet Gerçek-Server İskit, "Âli Bey", *Aylık Ansiklopedi*, İst. 1945, I. 294; Füruzan Hüsrev Tökin, *Basın Ansiklopedisi*, İst. 1963, s. 11-12; Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İst. 1970, s. 713; Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İst. 1978, s. 82; Tahir Alangu, *100 Ünlü Türk Eseri*, İst. 1974, I. 582-587; N. S. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İst. 1976, s. 997-998, 1005; Seyit Kemal Karaalioğlu, *Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü*, İst. 1982, s. 42-43; Şükran Kurdakul, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İst. 1985, s. 56; İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü*, İst. 1998, s. 52-53; *Türk Ansiklopedisi*'nin (İst. 1966, c. II. 81) Âli'ye ayırdığı satırlar zikre değmeyecek kadar zayıftır. Mustafa Kutlu'nun yazdığı madde (*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İst. 1976, II. 81) bilinenlere dayanan güzel bir teliftir. Ayrıca bkz. *Meydan Larousse*, İst. 1992, I. 313; *AnaBritannica*, İst. 993, II. 383.

2 M. N. Özön, *age*. s. 5.

3 Kapıkethüdaları, valilerin sancakları ve patrikhanenin Bâbıâli ve resmi dairelerdeki işlerini takip eden temsilcileriydi ve tabiatıyla İstanbul'da oturuyorlardı (M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, İstanbul, 1971, II. 172-173); Yusuf Cemil için: Andreas David Mordman, (Çev. Gertraude Songu-Habermann), *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, İstanbul, 1999, s. 154-155. Y. Cemil'in "Halep Vali Muavini" olarak isimlendirilmesi yanlıştır. Direktör Âli Bey'in babası olduğu da farkedilmemiştir.

4 Âli Bey'in resmi hâl tercümesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır (Sicill-i Ahvâl Defteri, c. 4, 130-131). Bu yazımızın esası bu mehaz olmakla beraber başka yerlerden alınan bilgiler

Evvelâ sıbyan mektebinde ilk bilgileri (mukaddemât-ı ulûm) öğrendikten sonra Tanzimat'ın ilânından (1839) bir sene önce açılmaya başlanan mekteplerden Valde Rüştiye Mektebi'nde Arabî ve Farisî okudu ve mezun olarak şehadetnâme aldı (Hicrî 1275).[5] Devrinde çok yaygın bir usûl olduğu üzre hususî muallimlerden on sene kadar Arabî, Farisî, Fransızca, tarih, coğrafya, hikmet, hey'et, kimya, ilm-i servet, fenn-i idare, hukuk, hendese ve cebir okudu. Anlaşıldığına göre daha küçük yaşlarda Fransızca konuşmaya ve yazmaya muktedirdi.

Âli, ilk defa, 1276'da henüz on dört yaşında iken mülâzemetle (stajyer memur) Mektubî-i Sadr-ı Âli Odası'na dahil ve üç senelik çalışmasını takiben ilk defa 130 kuruş maaşa nail oldu.[6] Âli'nin çocuk yaşta başlayan memuriyet hayatının başarılarla dopdolu geçtiği ve bu gerçeğin şimdiye kadar pek dikkati çekmediği anlaşılıyor. 1860'da başlayan ve 3 Şubat 1899'da ölümüyle hitama eren otuz dokuz senede aldığı maaş, rütbe ve nişanları bu hususta kâfi bir kanaat uyandırmaktadır. Edebî şahsiyeti bu tarafına nisbetle biraz daha aydınlıktır.

Âli ikinci memuriyetine henüz yirmi yaşında iken, daha çok ecnebîlerin bulunduğu, Sıhhıye Dairesi Tahrirat Odası'nda rütbe-i sâlise ve mümeyyizlikle başladı (22 Ekim-19 Kasım 1865). Rütbesi bir müddet sonra (11 Eylül-10 Ekim 1866) önce sâniye sınıf-ı sânisine, takiben (5 Mayıs-3 Haziran 1867) Meclis-i Sıhhiye âzâlığı ilâvesiyle, sâniye sınıf-ı mütemayizliğine terfi ettirildi; maaşına zam yapıldı, memuriyet unvanı ise Karantina Başkitabeti'ne tahvil olundu. Onun bu hızlı yükselişinde Fransızca'yı iyi bilmesinin ve Türkçe'deki kıvrak üslûbunnun büyük payı olduğu açıktır.

Bir müddet sonra (6 Ağustos-3 Eylül 1872) Sıhhiye Komiserliği vazifesi ve üç ay müddetle Tuna boyuna ve Memleketeyn'e (Eflak-Boğdan) gönderildi. Bu arada (13 Eylül-11 Ekim 1874) sıhhiye mütercimliğine ilâve bir memuriyet olarak tayin edildi. 1292 Cemaziye'l-evvelinde (5 Haziran-4 Temmuz 1875) gönderildiği Viyana Sıhhiye Konferansı'ndan iki ay sonra döndü.

Âli Bey'in ilk mülkî vazifesi ise Tolca mutasarrıflığı (Tuna eyaleti) ile başladı (22 Ağustos-19 Eylül 1876) ve bu sıralarda Tuna Avrupa Komisyonu Reisliği yaptıktan başka "politikaca hafî ve muvakkat bir hizmet" ile Romanya'ya gönderildi. Bu sıralarda politikanın diplomasi mânâsına kullanıldığı hatırlanmalıdır. Anlaşılan kendisinden beklenen "politik" vazifeyi yerine getirdiği için bir müddet sonra daha bir sene bile dolmadan Varna mutasarrıflığına nakl olundu

için dipnot düşülmüştür. Âli Bey'in doğum senesi olarak 1844 zikredilmektedir. *Sicill-i Ahvâl*'de Hicrî 1262 verilmektedir ki bu senenin ilk günü 30 Aralık 1845 tarihine tesadüf ettiği için 1846'yı tercih ettik.

5 Hicrî 1275 senesi 11 Ağustos 1858-30 Temmuz 1859 devresine tekâbül etmektedir.

6 Hicrî 1276 senesi 31 Ağustos 1859-19 Temmuz 1860 devresine tekabül etmektedir. Âli'nin 1846'da doğduğu gözönüne alınırsa memuriyete girişinin 1860 senesinin ilk yarısında gerçekleştiği kabul edilebilir.

(Nisan 1877) ve 93 Harbi dolayısıyla da Ağustos'un ilk yarısında ayrılmak zorunda kalarak İstanbul'a döndü. Harp dolayısıyla bu şehri dolduran ve bu sıralarda devletin en büyük gâilelerinden birini teşkil eden Rumeli muhacirleriyle meşgûl olan Muhacirin Komisyonu'nda beş ay kadar fahrî âzâlık yaptı.

Âli Bey, İstanbul'dan uzak bir yere, Berlin Anlaşması'yla (13 Haziran-13 Temmuz 1878) Rusya'ya terk edilen Batum'a fevkâlâde memuriyetle (Mayıs 1879) gönderildi ve beş ay bu şehirde kaldıktan sonra döndü. Çok geçmeden bu defa da Hariciye Nezareti tarafından tahkik memuriyeti sıfatıyla Dimetoka'ya ve Rodop Balkanlarına gönderildi. Dönüşünden bir ay sonra, yâni Ocak 1879'da komiserlik memuriyeti ile yine uzaklara, Podgoriçe'ye yollandı ve dört ay kaldı. 93 Harbi sonrasındaki bu gibi icraatı hakkında daha sarih malûmata, şimdilik sahip değiliz. Ancak görüldüğü kadarıyla ehliyet ve liyakatini daha delikanlılık çağlarında göstermiş, bunun için de birbirinden farklı idarî ve haricî (diplomatik) yüksek memuriyetlere tayininde bir tereddüt zuhur etmemiştir.

Receb 1296'da (21 Haziran - 20 Temmuz 1879) Âli Bey'in bu defa da adlî bir vazifeyle, Kosova Adliye Müfettişliği'ne tayini yapılmış ise de bunu kabul etmemiştir. Bununla beraber öyle bir memuriyete lâyık görülmesi dikkate değer bir keyfiyettir. Pek az bir müddet sonra ise Ramazan'da (19 Ağustos - 17 Eylül) bir senelik yeni Balkan devleti Sırbistan'a komiserlik memuriyetiyle gönderildi. Varna mutasarrıflığıyla bu son tayini arasında müteaddit zamanlarda cem'an onaltı ay bilâmaaş mâzul kalmıştı. Sırbistan'da iken "Niş'te bulunan ahâli-i İslâmiye ile nasılsa lâyıkıyla uyuşamamış olmasından dolayı memuriyeti mâ'nen mahzurdan sâlim olmayacağına binaen diğer bir işe kayırılmak üzere" azl olunarak (10 Ağustos 1882) İstanbul'a döndü ve Düyun-u Umûmiye'deki ilk vazifesine, Varidat-ı Muhassese Müfettiş-i Umumîliği'ne başladı (14 Aralık 1884). Bu sonradan kendisine unvan olan direktörlüğüne getirildiği müessesedeki ilk memuriyetiydi, ama lağvı üzerine ayrılmak zorunda kaldı (13 Eylül 1886). Onu bir sene sonra yine değişik bir coğrafyada ve vazifede bulmak çok şaşırtıcı olsa gerektir. Nitekim bu sonuncusu Bağdat vilâyeti devair-i belediyesi ıslahat memuriyeti (16 Eylül 1887 - 12 Aralık 1888) oldu.

Âli Bey ilk valiliğini Mamuretü'l-aziz'de yaptı (24 Temmuz 1889).[7] Ne var ki vilâyet kumandanı ile anlaşmazlığa düşünce, birinin başka bir mahalle gönderilmesi icab-ı maslahattan göründüğü için Trabzon vâliliğine gönderildi (12 Mart 1890).

Âli Bey'in Trabzon vâliliği, lüzum-u tebdilinden ötürü azledildiği 20 Nisan 1892 tarihine kadar devam etti. Sadece iki sene bir ay, bir hafta bir gün bulunduğu bu son memuriyetinde silinmez hâtıralar bıraktı; Samsunlu ve Herakli ismin-

7 Âli Bey'in bu tayin tarihi İshak Sunguroğlu da (*Harput Yollarında*, İst. 1958, I. 215) naklediyor.

de bir Rum kızı ile büyük bir aşk neticesinde bu sıralarda evlendi. Hacı Kasım mahallesinde, İpekçioğlu'nun evinde oturuyor; geniş bahçesinde besletip baktırdığı atlarla Vilâyet Konağı'na gelip gidiyordu. Bir ara at cambazlarının kalabalıklar önünde gösteri yapmalarını fırsat bilip kendi yazdığı *Hazret-i Yusuf* adlı oyunu önce Ferah Eczanesi'nin bulunduğu binada, sonra da şehrin parkında temsil ettirdi. Vâlilikten azlinde bu oyun hakkında Saray'a jurnaller gönderilmesinin payı olduğu tahmin edilmektedir. Türkçe'ye vukufuna şahit olan Trabzonlular'ın "kâtip adamdı" iltifatına nâil oldu. Bu, onun edebî kudretinin halka kadar nüfuz etmiş olmasının bir delili olarak görülebilir.[8]

Âli Bey'in kısa sayılabilecek mülkî memuriyetleri esnasındaki birçok başarılarına resmî sicilinde işaret edilmektedir. Tolca mutasarrıflığında eşkıyanın yakalanması; Hindiye kazasının (Bağdat) ziraat varidatındaki suistimâlleri tahkiki; Bağdat'daki üç belediyenin hesaplarının tetkik ve teftişiyle günlük muamelelerin ıslahına çalışması, Emniyet Sandığı hesaplarına nezaret etmesi ve Sanayi Mektebi'nin ıslâhı yollarını araştırması; Elâziz'de Hükümet Konağı bitişiğindeki Telgrafhâne'yi iane usûlüyle inşaası, ikiyüzden fazla câni ve şakînin yakalanması ve kırktan ziyade ibtidaî mektebin açılması; Besni ve Hısnımansur kazalarındaki konar-göçer aşiretlerden üçyüz civarında hânenin iskânıyla daha fazla nüfus için aynı imkânların aranması; Dersim ağalarıyla vilâyet merkezinde toplantı tertibi; iplik, yün, şeker ve dakik (un) fabrikaları kurmak ve işletmek üzere çevre zenginlerine on beş bin lira sermayeli bir anonim şirket kurdurması; ayrıca yine Elâziz Hükûmet Konağı yolunda Memleket Bahçesi adıyla bir bahçe kurdurması bu meyanda sayılabilir. Diğer taraftan her ne kadar azil ile hitama ermiş ise de Trabzon'daki askerî işlerdeki mesaisinin mahzuziyet-i padişahîyi mucib olduğu Mabeyn-i Hümayun Başkatipliği'nce ve idare hususundaki ehliyeti de askerî ve adlî makamlarca ifadesini (7 Temmuz 1890) bulmuştur.

Trabzon valiliğinden ayrıldıktan sonra beşbin kuruş mâzuliyet maaşı almaya başlayan (17 Eylül 1892) Âli Bey daha bir sene geçer geçmez Düyun-u Umûmiye İdare Meclisi'nin intihabı ve daveti üzerine Varidat-ı Muhassese İdare-i Umumiye muvakkat muavinliğine başadı (18 Ekim 1893) ve maaşının yarısı kesildi.[9] 13 Mart 1895'te Düyun-u Umûmiye Direktörlüğüne tayin edilen Âli

8 Trabzon'daki hayatına dair bu bilgiler için: Ömer Akbulut, *Trabzon-Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Vâliler*, Trabzon, 1955, s. 168-169; Buradan naklen. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Ank. 1975, s. 211-212; Goloğlu'ndan iktibaslar. T. İlkay Somel, "Trabzon'da Tiyatro", *Trabzon-1992*, Ank. 1992, s. 71-72; Somel'den oyunun oynandığı bahçenin adının Karagöz Bahçesi olduğunu öğreniyoruz. Diğer taraftan gerçekten de "Trabzon'da tiyatroda Vâli-i Vilâyet dahi hazır olduğu hâlde Hazret-i Yusuf aleyhisselâm kısassı sahne-i temaşaya vaz" olunduğundan tahkikat icrasına dair (7 Nisan 1890) aslı zuhur etmeyen bir irade (*BOA-BEO, İ. Dahiliye*, Nu. 99900) bahis mevzuudur. Ancak Âli Bey'in bu tarihten sonra iki sene daha valilik yaptığı gözönünde bulundurulursa bu tahminin yanlışlığı ortadadır.

9 Âli'nin maaşları başarılı bir memuriyet hayatının şahitleri sayılabilir:

Bey 3 Şubat 1899'da irtihâline kadar bu vazifede bulundu.[10] Edebiyat tarihimizde zaten almış olduğu yerini ise Direktör Âli Bey ismiyle tescil ettirdi.[11] Rumelihisarı'ndaki Göksu Kabristanı'nda babası Halep Kapıkethüdası Yusuf Cemil Efendi'nin yanıbaşına defnolundu. Ömrü yarım asrı biraz geçmişti ve 19. asrın sonuydu.

2. Bir asır sonra Âli Bey ve eserleri

Âli Bey, 19. asırda temelleri atılan Türk gazeteciliğinin ve tiyatro yazarlığının pek az sayıdaki ilk isimlerinden biridir. Ancak onun asıl hususiyeti garplı mânâda ilk mizah yazarımız olmasıdır.[12] O, önce *Diyojen*'de (1870 - 1872), onun kapatılması üzerine bir biri ardına çıkarılan *Çıngıraklı Tatar* (1873) ve *Hayâl*'de (1873) mizahî yazılar yazdı.[13] Kelimelere mizahî mânâlar verdiği *Lehçetü'l-lûgat* (İstanbul, 1312) sadece mizahının değil, aynı zamanda kıvrak zekâsının ve nükteli mizacının da delilidir. *Diyojen*'in ilk sayılarındaki yazılarına sonraları

Sıhhiye Dairesi Tahrirat Odası Mümeyyizliği (1.500), Karantina Başkitabeti'nde 1.000 kuruş zam verildi, sonra 1288 Zilkadesinde (Ocak-Şubat 1872) 3.500 kuruş oldu. Sıhhiye Mütercimliği'nde 2.000 kuruş zam yapıldı. Sıhhıye Komiserliği'nde Tuna'ya 500 lira, Viyana'ya 80 lira muvakkat maaş ve 200 lira harcırahla gönderildi. Tolca mutasarrıflığı (11 bin kuruş), Romanya (harcırahı 3.800 frank), Varna mutasarrıflığı (8 bin kuruş), Batum'da (15 bin kuruş), Tahkik Memuriyeti (7 Koiserlik (7.500 kuruş maaş ve ayrıcı harcırah), Kosova Adliye Müfettişliği (10 bin kuruş), Sırbistan Komiserliği (10 bin kuruş), Varidat-ı Muhassese Müfettiş-i Umumiliği (5 bin kuruş), Bağdat vilâyetinde (2.500 kuruş), Elaziz vâliliği (15 bin kuruş), Trabzon valiliği (15 bin kuruş), Hindiye kazasında (15 bin kuruş harcırah), Varidat-ı Muhassese İdare-i Umumiyesi'nde (7.500 kuruş) yüksek maaşlarla ve harcırahlarla çalıştı. Düyun-u Umûmiye'deki Direktörlük maaşı 100 Osmanlı altını idi. Düyun-u Umûmiye, şimdi İstanbul Erkek Lisesi olan binada bulunuyordu ve Batılı maliye bilgisinin Türkiye'ye giriş kapılarından en büyüğüydü ve Mâliye Nizareti'nden daha büyük bir teşkilâta sahipti.

10 Âli'nin metinde zikredilenler dışında kazandığı diğer rütbe ve nişanları:
Dördüncü rütbeden Nişan-ı Osmanî (Ocak 1868), Sıhhıye Dairesi'nde iken (Hicrî 1284) İran'dan önce üçüncü, sonra tebdilen ikinci rütbeden Şir-i Hurşid Nişanı, rütbe-i ulâ sınıf-ı sânisi (Şubat 1873), Üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı (Ekim-Kasım 1873), Batum'daki memuriyetinde Rusya'dan büyük kordonuyla beraber Saint Stanislas Nişanı; Bağdat'ta iken Hıristiyan Cemaati'nden birinci rütbeden Takoda Nişanı (20 Mart 1889), ikinci rütbeden Mecidî Nişanı (9 Ağustos 1889), Karadağ tarafından birinci rütbeden Danilo Nişanı (15 Ocak 1889), Bâlâ rütbesi (14 haziran 1889), Gümüş Liyakat Madalyası (5 Kasım 1891), Nişan-ı Alî-i Osmanî (16 nisan 18937.

11 Âli'nin ismini Bursalı M. Tahir (334) Mehmed Âli olarak veriyor. İbrahim Alâettin de bu şekliyle nakletmiştir. Alangu ise Ömer Âli olarak veriyor. *Malûmat* adına çıkarılan *Nevsâl*deki ismin Ömer Âli olduğunu kaydeden Mustafa Nihat (Ayyar Hamza, s. 6) Âli'nin bu isimle imzaladığı bir fotoğrafının suretini vererek isminin Âli olduğunu söylüyor ki doğru olsa gerektir. *Sicil*'de de sadece Âli isminin verilmesi M. Nihat'ı teyit ediyor.

12 Agâh Sırrı (Levend), *age*., s. 58-59; İsmail Habib (Sevük), *age*., I, 203-205; F. H. Tökin, *age*., s. 11-12.

13 M. N. Özön, *age*., s. 7-9; *Diyojen* hakkında İhsan Sungu'nun tafsilâtlı bir yazısı için: "Diyojen", *Ay-*

Nâmık Kemal'in yazıları katıldı. Bu gibi yazıların yazarı için Mithat Cemal'in *"kuvvetli bir ihtimâle göre Kemal"* tahmininde bulunması, hele *"kuvvetli bir ihtimale göre. Çünkü, Ali Bey de bu gazetenin şahsiyetli ve acı bir mizah muharririydi, ve bu imzasız alaylar, belki, Kemal'in değil de onundu; fakat çok belki"* şeklindeki gerekçesi inandırıcı olmaktan uzaktır.[14]

Âli'nin ilk tiyatro yazarlarından biri olduğuna işaret etmek de bu sahadaki değerini tam mânâsıyla ortaya koymaya yetmez. Gerçekten de Moliére'den adapte ettiği *Ayyar Hamza* isimli eseri ilk defa 20 Kasım 1871 günü akşamı Gedikpaşa Osmanlı Tiyatrosu'nda oynanmış, sonraları da birçok defa tekrarlanmıştır. Bu eserin *(Les Fourberies de Sapin)* Ahmet Vefik Paşa'nın adaptasyonu *Dekbazlık*'tan daha başarılı bulunmasının sebebi onun terkiplerden uzak, İstanbul Türkçesi'nin günün şartlarında, en güzel örneği sayılabilecek bir lisanla yazmış olmasıdır.[15] Âli Bey'in tiyatroları[16] bu bakımdan daha oynandıkları günlerde dikkati çekmiştir. *"Aşağı-yukarı bütün zürefa beyninde her biri birer hikâye ve fıkra-i meşhûreye müstenid olan tâbirat ile yazılmıştır ki İstanbul ahalisinin en ziyade istimal ettiği ve mütelezziz olduğu şive-i lisan işte budur"* şeklindeki mütalâalar bunun sade bir ifadesinden ibarettir.[17]

Onun bir başka hususiyeti ise, bir operet (*Letâfet*, yazılışı 1874) vesilesiyle de olsa, 19. asırda hece vezniyle şiirler yazan pek az sayıdaki münevverlerden biri olmasıdır.[18] Diğer taraftan şiirlerin çok sâde ve açık ifadeleri, sehl-i mümteni denebilecek derecede güzellikleri dikkati çekmektedir.

Âli Bey, iyi bir tahsille, mizaha meyyâl bir sezgi gücü ile girdiği matbuat âleminde genç yaşında dikkate değer bir lisanla yazdığı eserlerle ve yazılarıyla

lık Ansiklopedi, İst. 1945, I. 339-341; Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, İst. 1970, s. 7-12; İbrahim Necmi (Dilmen) *Diyojen*'im muharrirliğini Âli Bey'in ifa ettiğini ve mizahın "her türlü terbiyesizlikten" uzak olduğunu söylüyor (*Tarih-i Edebiyat Dersleri*, İst. 1338, II. 240,241).

14 *Namık Kemal*, İst. 1949, II. kısım, I, s. 131; ayrıca bkz. 151, 164, 634, 638; Ragıp Özdem, *Diyojen* hakkında *"Muharrirlerinden en önemlisi zamanın meşhur mizahçı edibi Âli Bey'dir. Arasıra Namık Kemal de yazıyordu"* demektedir. "Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz" Tanzimat, İst. 1940, s. 892).

15 Âli Bey'in dilde titizliğinden bahseden Tanpınar (*XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İst. 1956, I. 260) bununla beraber ona müstakil bir paragraf bile ayırmamıştır. Diğer taraftan adaptasyonlarının A. Vefik Paşa'nınkilerden *"hattâ dil bakımından ufak bir fâikiyet bile gösterdikleri"* gerçeğine işaret etmektedir (*Edebiyat Üzerine Makaleler*, İst. 1977, s. 210, 242); *Ayyar Hamza*'nın daha başarılı adaptasyon olduğu görüşünü Niyazi Akı da ifade etmektedir (*Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, İst. 1989, I. s. 71).

16 Bu yazıda Âli'nin tiyatroları hakkında bilgi verme gayesi güdülmemiştir. Bunun için işaret edilenler dışında ayrıca bkz. Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi III. Tanzimat Tiyatrosu*, İst. 1961, s. 65-72; Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*, Ank. 1972, s. 259.

17 M. N. Özön (s. 22)'den naklettik. Özön Âli Bey'in hususîyetine ve ayrıca noktalama işaretlerini, hem de yerli yerinde kullanan ilk yazar olduğunu lâyıkıyla işaret etmiştir (s. 22-24).

18 Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ank. 1972, s. 172; Levend, Letâif'in I. ve 2. perdelerinin 1874'te yazıldığına işaret ederken, 3. perde için bir tarih vermiyor.

edebiyat tarihimizde *"oldukça mümtaz bir mevki ihrazına ispat-ı liyâkat eylemiştir"* kanaatine[19] katılmamak imkânsızdır. Diğer taraftan Onun *"ifade ettiği değere rağmen yeteri kadar tanınmadığını"* görmek de edebiyat tarihimizin bir başka acı gerçeği olarak ortadadır.[20] A'râf'tan kurtulması ve basübadelmevti yaşaması, başarılı bir edebiyat adamı olarak başladığı hayatını, bilhassa II. Abdülhamid devrinde aynı derecede başarılı bir devlet adamı olarak devam ettiren Direktör Âli Bey'in çoktan ifa edilmiş olması gereken hakkıdır diye düşünüyoruz.[21]

Dergâh, nr. 50, Nisan, 1994, s. 18-19.

19 İbrahim Necmi (Dilmen), *age.*, s: 242.
20 Tahir Alangu, *age.*, s. 585.
21 Bu mütevazı yazımızı Âli Bey'in doğumunun 150. senesi için hazırlamaya başlamıştık. Araştırmamız esnasında doğum tarihinin 1844 yerine 1846 olduğunu tespit etmiş bulunmamıza rağmen yazıyı neşretmekten kendimizi alamadık. Bu vesileyle kendisine Hakk'tan rahmet ve mağfiret niyaz ediyoruz.

HACI İZZET EFENDİ

Çayın Türk halkı tarafından tanınmasını 18. asrın ilk yarısına kadar götürmek mümkündür. Çünkü hakkında yazıldığı bilinen risâlelerin ilki altmış altıncı Şeyhülislam Dâmâdzâde Ebul-hay Ahmed Efendi'nin (1665-1741) kaleminden çıkmıştır (*Çay Risâlesi*, Bulak, 1300 11 s.).

Bilhassa 1960 sonrasında gittikçe artan bir hızla Türkiye'nin en ücra köylerine kadar giren ve Türk mutfağında, daha çok sabah öğünlerinde çorbanın yerini alan çayın tarihinde bir isim Edirneli Hacı İzzet Efendi ilklerden biri, yâni hakkındaki neşriyatla tescili yapılmış ilk çay tiryakisidir ve Çaycı İzzet Efendi olarak tarihimize geçmiş bulunmaktadır.

1. Çocukluğu ve tahsil hayatı

Çaycı İzzet Efendi veya tam adıyla Hacı Mehmed İzzet Efendi kâtiplerden Edirneli Seyyid Ahmed Hamdi Efendi'nin oğlu olarak 15 Eylül 1820 tarihinde Edirne'de dünyaya geldi.[1]

Edirne Sıbyan Mektebi'ne ilk dinî bilgileri tahsilden sonra, önce Edirne'de, daha sonra İstanbul'da sarf, nahiv ve Farsça okudu. II. Mahmud devrinde açılan (5 Haziran 1838) Mekteb-i Maarif-i Adliye'ye girerek mezun olduktan sonra hariçteki bâzı üstâdlardan da eksiklerini ikmale çalışmıştır. Türkçe ve Arapça konuşmaya ve yazmaya muktedir olup Farsça'ya âşina bulunuyordu. Tek eseri 1878 Temmuzunda, Maarif Nezareti'nin izniyle, basılan *Çay Risâlesi*'dir.

2. Memuriyet hayatı

İzzet Efendi, fâsılalı da olsa, uzun bir memuriyet hayatına sahiptir. Ancak devrin geleneklerine göre geç sayılabilecek bir yaşta, yirmi üç yaşında, Padişa-

1 İzzet Efendi'nin *Sicill-i Ahvâl*'de bulunan hayat hikâyesi için: BOA *Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. 4, s. 834-835.

hın emriyle (bâ-ruus-u hümâyun) Mektubî-i Sadr-ı Âli Kalemi'ne mülâzemetle başladı ve çok geçmeden, üç ay sonra, elli kuruş maaşa nail oldu. İzzet Efendi'nin bundan sonra bulunduğu vazifeler başarılı bir memuriyet hayatı olduğunu göstermektedir. Memuriyete başlamasından bir müddet sonra memuriyeti ve naaşı uhdesinde kalmak üzere iki sene müddetle Rodos kaymakamı Azmi Efendi'nin kâtipliğinde bulundu ve yine kalemine döndü. Memuriyetinin beşinci senesinde (1265 Hicrî ilk günü 28. 11. 1848) ise Cezayirlioğlu'na iltizam olunan Emtia Gümrüğü Başkitabeti'ne, 2.500 kuruş gibi zamanına göre çok yüksek maaşı mültezim tarafından verilmek üzere getirildiğinde delikanlı denecek bir yaşta bulunuyordu. Bu kalemin lağvı üzerine iki sene sonra yine ilk memuriyet yerine döndü.

İzzet Efendi'nin memuriyetinde ilk taşra vazifesi 1268'de (Hicrî, ilk günü 26. 10. 1851) gerçekleşti. Erzurum Valisi Zarif Mustafa Paşa'nın kethüdalığına bir müddet sonra da Divan Kitabeti vazifesi ilâve edildi. Burada iki sene çalıştıktan sonra vilâyet teşkilatının yeniden tanzimini takiben altı ay vekâleten Muş kaymakamlığında bulundu. Bu ilk mülkî vazifesi 1270 ramazanında (29 Mayıs - 26 Haziran 1854) başlamıştı. Bu kısa müddet zarfındaki mesaisinden ötürü on bir kuruş atiye-i seniyeye nail olması dikkate değer bir hâdisedir.

Muş kaymakamlığından sonra bu defa daha uzaklarda, Çerkezistan'a gönderilen Behçet Paşa'nın maliyetinde tahrirat işleriyle iki sene meşgul olduktan sonra yine İstanbul'a ilk işine döndü. İşindeki liyakat ve ehliyetini çok çabuk gösteren İzzet Efendi'nin Kafkasya'dan dönüşünden kısa bir müddet sonra yeni vazife mahallî Araplarla meskûn topraklar oldu. 1273 muharreminde (2 Eylül - 1 Ekim 1856) Arabistan Ordu-yu Hümâyunu Müşirliği'nin ilâvesiyle Şam valisi olan serdar-ı sâbık Abdülkerim Paşa'nın kethüdalığı ve Divan Kitabeti vazifesiyle Şam'a geldi. Burada daha sonraki valiler Ahmed İzzet Paşa ve halefi Hacı Ali Paşa'nın da Divan Kitabetleri'nde bulundu. Arapça bilmesinin de bu son memuriyetlerde bulunmasında bir payı bulunduğu açıktır. Nihayet çok geçmeden Şam Eyaleti Tahrirat Başkitabeti'ne irade-i seniye ile tayin olundu (28. 8. 1858). Vali muavinlerinin olmadığı bir devirde bu çok mühim bir makam sayılmalıdır.

İzzet Efendi'nin bu vazifesine 1281'de (Hicrî, ilk günü 5. 6. 1864) Tarik-i Hacc Komisyonu Riyaseti ve Kilâr-ı Hacc-ı Şerif Emaneti ilâve edilmiştir. Asıl memuriyeti kitabetin lağvı (12. 7. 1865) üzerine Hüdavendigâr Eyaleti Muhasebeciliği'ne nakledilmiş ise de bilinemeyen bir sebeple istifa etmiştir (12. 12. 1866). Bu, memuriyetinden ilk istifası ve ayrılmasıydı. Ancak çok geçmeden bu defa Hicaz Eyaleti Muhasebeciliği'ne tayin edilmiştir (25. 3. 1867). Burada iken bir ara valilik vekâleti uhdesine tevdi edildi (13. 8. 1867) ve sekiz ay, yirmi üç gün bu makamda kaldı. Vali Muammer Paşa'nın işe başlaması üzerine vekâleti sona erdi. Eyalet Muhasebeciliği'nin lağvı (16. 11. 1868) üzerine aynı maaş ve

tayınat ile Merkez Muhasebeciliği'ne naklolundu (20. 11. 1868). Bu son vazifesinin defterdar muavinine verilmesi üzerine (3 - 13 Ocak 1870) ayrılan İzzet Efendi Mekke-i Mükerreme Harem-i Şerif Müdiriyetine getirilmiş (10. 5. 1870) ise de bu müdiriyetin Mekke-i Mükerreme Kaymakamlığı'na ilâve edilmesiyle (4 - 14 Ekim 1871) ma'zûl oldu. Bunun üzerine istifa ederek tekaüde ayrıldı (29. 12. 1872) ve Belde-i Tayyibe'de mücavir oldu. Henüz elli iki yaşındaydı.

Mekke-i Mükerreme'de iken tekaüdünün altıncı senesinde kendisine tevdi olunan Sürre-i Hümâyun Emaneti ile ikinci defa memuriyet hayatına başlayan (29. 3. 1878) İzzet Efendi beş sene bulunduğu bu vazifeden sonra Suriye Vilâyeti Merkez Mutasarrıflığı (19. 3. 1883) ile, tekaüdüne kadar devam eden mülkî vazifesine, ikinci defa başlamış oluyordu. Suriye Valisi Hamdi Paşa'nın tezkiyesine göre hizmeti ve gayreti ortada iken daha bir seneyi bile dolduramadan istifa etti (25. 1. 1884). Bu istifasının sebebi bilinmemektedir.

İstifasının üzerinden iki buçuk sene geçen İzzet Efendi yine çok iyi tanıdığı aynı topraklara bu defa Basra valiliği ile gönderilmiştir (30. 7. 1886). Bu sırada çok bozulan asayişi temin için bir askerin daha uygun olacağı düşünüldüğünden azline irade çıktı (9. 9. 1887) ve kendisine mazûliyet maaşı bağlandı (14. 11. 1887). Aslında kısa valiliği esnasında vilâyetin işlerini gereği gibi idare etmiş, umumî emniyeti ihlâl eden birçok eşkiyanın yakalanıp Adliye'ye teslimini gerçekleştirmişti. Diğer taraftan beldede umumî sıhhati ihlâl eden ve yayılan müskiratın ve fuhşiyatın kaldırılması için çalışmış; hiçbir icraatında adalet ve hakkaniyetten ayrılmayan idaresiyle dikkati çekmişti. Halkın Padişah'a karşı yakınlık duymasını ve umumî hoşnutluğunu temine muvaffak olmuştu.

İzzet Efendi'nin bu defaki mazûliyeti dört seneden fazla devam etti. "Kudema-yı bendegân ve erbab-ı ikdam ve ehliyetten" olduğu için 2 Mart 1892'de son memuriyeti olan Adana valiliğine tâyin edildiğinde yetmiş iki yaşındaydı. Tayininin onuncu ayının son gününde (2 Ocak 1893) hakkında tevâli eden ve sebebi bilinemeyen şikâyetler üzerine azledildi. Halbuki bu kısa müddet esnasında, Kozan hariç, sancakları devre çıkmış, teftişte bulunmuş; Padişah'ın rızası dairesinde mahallî işlerin ve istida sahibi vatandaşların işlemiyle bizzat uğraşması umumî hoşnutluğa vesile olmuştu.

5 Mayıs'ta (1893) üçüncü defa ma'zûl ve sonra tekaüde ayrılan İzzet Efendi ömrünün son senelerini Büyükada'da geçirdi. Yaşına rağmen büyük bir hafıza kuvvetine sahipti. Küçük yaşından itibaren gördüğü vak'aları ve duyduğu bütün hâdiseleri, en küçük teferruatına varıncaya kadar anlatıyordu.[2] Dokuz yaşında Tanzimat'ın (3 Kasım 1839), elli altı yaşında I. (23 Aralık 1876) ve seksen sekiz

2 Son günleri için: Reşad Ekrem-Osman Ferid (Sağlam), *Musavver Nevsâl-i Osmanî-2*, İst. 1326, s. 189; Burada bir resmi de bulunmaktadır. Ayrıca bkz: Ahmet Kemal (Üçok), *Görüp İşittiklerim*, Çankırı, 1932, s. 113. Paşa olduğunu yazması yanlıştır.

yaşında II. Meşrutiyet'in (24 Temmuz 1908) ilânına şahit olan Hacı İzzet Efendi dört padişah (II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid) devrini intikal ettikten sonra 31 Mart Vak'ası'nın olduğu gün, 13 Nisan 1909'da terk-i dağdağa-yı hayat eylediğinde seksen dokuz yaşındaydı. Refikası Fatma Cemalâver (öl. 1 Mart 1918) ve kızı Seyyide Fatma Saadet Hanım'dan başka bir aile ferdi kayıtlara geçmemiştir. Bir bilgi bulunmamakla beraber Büyükada Kabristanına defnedilmiş olsa gerektir.[3] Böylece Hacı İzzet Efendi'nin 15 Eylül 1820'de Edirne'de başlamış bulunan hayat hikâyesi 13 Nisan 1909'da Büyükada'da nihayete ermiştir.[4]

3. *Çay Risâlesi*

Hacı İzzet Efendi'nin *Çay Risâlesi* Türkçe yazılan ilk risâle olmamasına rağmen basılan ilk risâledir. Bu bakımdan ilk olma vasfına sahiptir.[5] Asıl mühim olan husus ise basılan bu ilk risâlenin çayın ilk tiryakisi olarak tescil edilen ve bu unvanla tarihe geçen ilk tiryakinin kaleminden çıkmış olmasıdır. Temmuz 1878'de basılan risâlenin tam adı Çay ve Anber Risâlesi'dir. Sadece *Çay Risâlesi* adıyla basılmasına rağmen anber hakkında da bir bölüm ihtiva etmektedir.

Çay Risâlesi Temmuz 1878'de taşbaskı olarak İstanbul'da, Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla, Bayezid Camii kurbunda Müzellefzâde Rıza Efendi merhumun matbaasında basılmıştır. 81 sayfalık bu baskısından başka yine aynı sene İzzet Efendi Matbaası'nda yapılmış 69 sayfalık ikinci bir baskısının daha bulunması gördüğü alâkanın bir delili olarak yorumlanabilir.

Hacı İzzet Efendi, eserinin dibâcesinde (s. 1) bildirdiğine göre "Mekke-i Mükerreme Harem-i Şerif Müdürlüğü'nden mütekait ve huzur-u Kâbe-i Muazzama'da ihtiyar-ı şeref-i mücaveretle umur-u dünyeviyeden mütebaid" bulunduğu esnada (1872-1878) bu risâleyi yazdı. Risâleyi yazdığı sıralarda otuz seneyi mütecaviz müddetten beri çay istimâline devam ettiği ehibba ve âşinası indinde mâlumdu. Kendisi bu müddet zarfında hâsıl olan tecrübelerinin ve müşahadelerinin delâletiyle çay içmeye devam etmesinin hıfzıssıhhat ve afiyete medar-ı tam olduğunu anlamıştı.

Böylece çayın umumun tasdikine mazhar olmuş ilk tiryakisi tarafından aynı zamanda ilk müdafaanâmesi veya bir diğer ifade ile ilk medhiyesi kaleme alınmış oluyordu.

3 Refikası ve kızı için Emekli Sandığı'ndaki dosyasına (M.T. 002391) bakılabilir.

4 Son memuriyeti Adana valisi olmasına rağmen Adana yıllıklarında (1967, 1973) adı bile geçmemektedir.

5 Hacı İzzet Efendi'nin ve diğer çay risâlelerinin hakkında bir yüksek lisans çalışması için bkz.: Kamer Karavit, *Türkçe Çay Risaleleri*, İst. 1993, s. 158, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

İzzet Efendi sadece kendi tecürbe ve müşahadeleriyle de kifayet etmeyip çay hakkında Arapça, Farsça ve Fransızca mehazlardan da asıllarını veya tercümelerini okumak suretiyle bilgi toplamıştır. Bunlar hakkında bilgi vermeye itina göstermesi dikkate değer bir keyfiyettir. Yâni İzzet Efendi mehazlarına karşı, onları zikretme vazifesini de hassasiyetle yerine getirmiş bulunmaktadır.

Zikrettiği mehazlar sırasıyla şunlardır:

1. Aynü'l-Melik Şirâzî adıyla tanınan Nureddin bin Mehmed bin Abdullah'ın *Elfaz-ı Edviye* (1038) adlı Farsça eseri.

2. Mîr Hüseyin Han Ukeyliyyü Ulüvvü Horasanî'nin *Mahzen-i Edviye* (1183) adlı Farsça eseri.

3. Şeyh Aliyyü'l-Kusî'nin *Nağmetün-nay fî Şerh-i Nağmetü't-tay* adlı kasidesi.

4. Paris Encümen-i Etıbbası hocalarından Dr. Trousseau'nun, Paris Encümen-i fünûn âzâsından Dr. Papir ve meşhur hekim Bouchardat'nın müşterek telifgerdeleri olup Mekteb-i Tıbbıye-i Şahâne hocalarından Ahmed Remzi Paşa tarafından tercüme edilmiş bulunan *Müfredât-ı Tıb ve İlm-i Tedavi* (İst. 1288, c. I, 24+3+533 s.; c. II, 27+872 s.). isimli kitabı.

5. Mekke'de bulunan sıhhıye tabibi Raif ve askerî tabib Bekir beylerin Fransızca'dan tercüme ettikleri metinler ve verdikleri bilgiler. Mehazlar metin içinde de zikredilmiştir.

İzzet Efendi, bu arada Adliye âzâsı Ali Vasfî Efendi'nin de muavenette bulunduğunu kaydetmektedir.

Kitabın ilk iki bâbı çay, üçüncü bâbı ise yaşı kırktan yukarı olan zevatın çayla beraber kullandığı zaman sayısız faydaları olan anber hakkındadır. Kitabın sonunda ise ilk çay lugâtçesi bulunmaktadır (s. 2-5).

"Çay lâfzının ne lisan lugatinden olarak ne mânâya muhavvel olduğu ve diğer elsinede ne isimlerle yâdedildiği ve kangı memalikte hâsıl olup ne vecihle neşvünema bulduğu ve ne suretle terbiye edildiği" beyanıyla başlayan (s. 6) kitabında Hacı İzzet Efendi çayın faydalarını şöyle sıralamaktadır:

Çay ikinci derecede tıbbî maddedir. Bundan dolayı vücud için ilâçtır. Muhallildir (maraz eseri olan yumruları küçültür). Müsehhindir (ısıtıcı), müzevvibtir (eriten, eritici) hâzımdır (hazmettirici), mukavvî'dir (takviye eden, kuvvet veren), mürevvih-i ervahtır (ruhları rahatlatıcı). Çaya müdavemet reng-i insaniye hamret-i (kırmızılık) lâtife verir ve nerm eder, yâni yumuşatır ve kalp ve dimağ ve mide ile ciğere kuvvet bahş eyler ve taama iştiha getirdiği gibi hazmettirir. Kabza karşı ilâçtır. Kulunç, sill (göğüs hastalığı), surfe (kurtçuk) ve nefes darlığına iyi gelir. Arslan yaraları da çayla yıkanır ve yaralıya çay içirilir (s. 47). Çayın birçok faydalarını daha yazan İzzet Efendi, fincanına on damla limon sıkarak

limonlu çay içmeyi de tavsiye etmektedir (s. 36).[6]

Çayın ilk tiryakisi ve ilk müdafii Çaycı İzzet Efendi'nin hayat hikâyesi ve kitabı hakkında söylenebilecekler şimdilik bundan ibarettir.

Edirne: Serhattaki Payitaht, (Haz. Emin Medret İşli-M. Sabri Koz) İst. 1998, s. 629-632.

6 Hacı İzzet Efendi'nin *Çay Risâlesi*'nde çaya dair yazdıklarını Mustafa Duman da kısaca nakletmiştir. Çay hakkındaki geniş bilgi veren yazısı için: "Türk Halk Kültüründe Çay", *Kıyı* (Trabzon), nr. 69, Ekim 1991, s. 13-20.

ALİ MÜNİF YEĞENA

Aslen Anamurlu olan Yeğenağa ailesindendir. 1874'te Adana'da doğdu. Babası Adanalı Hakkı (1853-1912) adıyla tanınan bir şairdi. Annesi Sakine Hanımdır. Tahsiline Adana'da başladı. Adana Valisi Abidin Paşa'nın himmeti ve halkın da gayretiyle Seyhan kenarında Askerî İdadî olarak yapılan ve 1888'de hizmete açılan Adana İdadîsi'nin ilk talebelerinden biri oldu. Babasının Gelibolu mutasarrıflığı tahrirat müdürlüğüne nakli üzerine tahsiline İstanbul'da Mühendishane'de devam etmek istediyse de Gelibolu Mutasarrıfı Haşmet Bey'in tavsiyesiyle Mülkiye'ye girdi. Bu sırada İdadî kısmı müdürü Tarihçi Abdurrahman Şeref Bey'in mülakat imtihanını kazanamayınca yeniden İdadî'nin birinci sınıfından başlamak zorunda kaldı. Dört sene İdadî, üç sene de yüksek kısmında okuduktan sonra Ağustos 1896'da Mülkiye'den mezun oldu.

Ali Münif'in Mülkiye'nin yüksek kısmının ikinci sınıfındayken bulunduğu siyasî faaliyetlerin ehemmiyeti, günümüze kadar gereği gibi anlaşılamadan kalmıştır. Avrupa'dan yüksek mekteplere gelen siyasî neşriyatın elden ele dolaştığı o sıralarda ilk defa Mülkiye, Harbiye, Tıbbiye ve Hukuk mekteplerinin talebeleri tarafından Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti, 1895 baharında her halükârda yüksek mekteplerin tâtile girdikleri Temmuz sonundan önce, İstanbul'da kurulmuş ve cemiyetin ilk nizamnâmesini, sınıf arkadaşı Leskovikli Mehmet Rauf'un (Kırçak, 1870-1952) yardımıyla Ali Münif yazmıştır. Yâni kısaca 1895 baharından önce cemiyetin varlığını gösteren hiçbir vesika bulunmamaktadır.

Ali Münif, daha Mülkiye'nin son sınıfında talebeyken girdiği bir imtihanı kazanması üzerine, o zamana göre dolgun sayılabilecek bir maaşla (250 kuruş) Ziraat Bankası Muhasebe Kalemi'nde refik (stajyer) olarak çalışmaya başlamıştır (13 Nisan - 12 Kasım 1896).

Mülkiye'den mezuniyetinden sonra ilk memuriyeti, babasının tahrirat müdürü olarak bulunduğu Gelibolu'da İdadî'de muallimlik oldu. Burada bir buçuk sene malûmat-ı fenniye, tarih ve Fransızca okuttu. Bu meyanda babası da İşkodra mektupçuluğu ile Gelibolu'dan ayrılınca annesinin isteği üzerine, Vali Müşir Kâzım Paşa'nın delaletiyle İşkodra maiyet memurluğuna tayin olundu (7. 2. 1899). Bir seneyi bile doldurmadan vilâyetin Leş kazası kaymakamlığına naklolunan Ali Münif, bundan sonra sırasıyla Sandıklı (7. 1. 1901 - 30. 6. 1903), Gos-

tivar (Kosova, 23 .6. 1903 - 21. 10. 1905), Köprülü (vekil, 22. 10. 1905 - 21. 1. 1906; asîl, 22. 1. 1906 - 31. 8. 1908) kaymakamlıklarında bulundu. Bu son memuriyeti sırasında fiilen II. Meşrutiyet'in ilânı çalışmalarına katıldı. Meşrutiyetin ilânından sonra kısa bir müddet (5 Ekim - 20 Kasım 1908) Görice (Manastır) kaymakamlığında bulunan Ali Münif, Meclis-i Mebusan'da Adana mebusu olarak bulundu (17. 12. 1908 - 17. 9. 1910).

Ali Münif'in iki seneden biraz fazla süren mebusluğundan sonra yeni memuriyeti Ankara valiliği oldu (7 Ekim 1910 - 19 Temmuz 1911) ve bu sırada Ankara tarihinin en sırt kışlarından birini yaşadı. Yerde aylarca kalan bir buçuk metre kar hayatı felce uğratmış, daireler tâtil edilmiş; valiliğin en acil ve mühim işi halka kömür dağıtmak olmuştu.

Manastır'da müddeiumumînin katledilmesi ve katilin bulunamaması yüzünden halkta başlayan huzurlukluk üzerine Vali Reşit Paşa ile becayiş suretiyle Manastır'a giden Ali Münif katili buldurarak cinayetin müddeimumîyi İttihat Terakkî'yi muhalif kabul eden İttihatçılar tarafından işlendiğini tespit etti. Manastır Valiliği (9 Ağustos 1911 - 8 Eylül 1912) Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi tarafından azliyle sona erdikten sonra İstanbul'a gelen Ali Münif, İttihat ve Terakkî'nin İstanbul'daki siyasî çalışmalarına ve Babıâli Baskını'na (23 Ocak 1913) katıldıktan sonra Midhat Paşa'nın dâmadı ve Halep Valisi Mustafa Vefik Bey'in ölmesi üzerine münhâl kalan Halep valiliğinde kısa bir müddet (2 Mart-Haziran 1913) bulunduktan sonra Beyrut'taki Arap milliyetçilerinin taşkınlıkları üzerine, Ebubekir Hâzım (Tepeyran) Bey'in yerine Beyrut valiliğine (Haziran-Eylül 1913) tayin olundu. Siyasî karışıklıkları, Arap milliyetçilerinin isteklerini kabul etmek suretiyle yatıştırdı ve kısa süren bu vazifenin ardından Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra kurulan Said Halim Paşa hükûmetinde Dahiliye Nâzırı olan samimi dostu Talât Bey zamanında Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı (25 Eylül 1913 - 9 Ağustos 1915) yaptı ve bir ara (10 - 27 Ağustos 1915) nâzırlığa vekâlet etti.

I. Dünya Harbi başlayınca çok hususî ve valilerin fevkinde selâhiyetlerde donatılmış Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı kuruldu ve mutasarrıf olarak bölgeyi iyi tanıyan Ali Münif tayin edildi. Mamafih Cemal Paşa'nın bilinen sertliği çalışmalarının tam semere vermesine mâni olmuştu.

Cebel-i Lübnan mutasarrıflığından (1 Ekim 1915-2 Şubat 1916) sonra Talât Paşa hükümetine Nafıa Nâzırı olara, haberi olmaksızın ve rızası alınmaksızın dahil edilen Ali Münif İstanbul'a geldi. Nâzırlığını (8 Mart 1917-13 Ekim 1917) takiben Halep mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. Meclisin dağıtılmasından sonra İngilizler tarafından Malta'ya sürülen Ali Münif 1 Mayıs 1919'da akşam vakti, ailesini göremeden, İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı. Yirmi üç ay kaldığı Malta'dan döndükten sonra Fransızların işgalinde bulunan memleketinin kurtuluşu için çalıştı. Zaferden sonra, Arapça ve Fransızca'nın yanı sıra Farsça

da bildiği için, kendisine Kâbil sefirliği teklif edilmişse de, yorgunluğundan ve ailevî durumundan ötürü Atatürk'ün bu teklifini kabul edememiş ve memleketine dönmüştür.

Ceyhan'daki çiftliğinde huzur dolu günler geçireceğini ümit ederken hemşehrileri tarafından Adana belediye reisliğine seçildi ve eski nafia nâzırı olarak Adana'nın mâmur bir hale gelmesi için çalışmalar yaptı (Ekim 1922-Ekim 1925). İstifa ederek ayrıldığı reislikten sonra 1927'de Mersin mebusu olarak Meclis'e giren Ali Münif, 4. Devre Adana ve 5, 6, 7 ve 8. Devre Seyhan mebusu olarak 1950'ye kadar mebusluk yaptı.

Bir kanser ameliyatını takiben İstanbul'da Teşvikiye Sağlık Yurdu'nda vefat (3. 1. 1951) etti ve Adana'da toprağa verildi.

Eserleri

Ali Münif'in tek eseri Herbert Spencer'den tercüme ederek henüz Mülkiye'nin ikinci sınıfındayken (1895) bastırdığı *Medhal-i Terbiye-i Akliye, Ahlâkiye, Cismaniye* (Matbaa-i Ahmer, İst. 1313, 125 s.) isimli kitabıdır. Taha Toros tarafından kendisinden derlenmiş hatıraları önce tefrika edildikten sonra kitap halinde basılmıştır: *Ali Münif Bey'in Hâtıraları* (İst. 1996, 117 s.). Bu kitabın, bilhassa İttihat ve Terakkî'nin tarihine dair taşıdığı bilgiler, henüz gereği gibi dikkati çekmemiştir. Hiç şüphesiz bilhassa devrinin siyasî tarihi için mühim kaynaklar arasındadır.

Kitabiyat: Emekli Sandığı, Sicil Dosyası, Nu. MO 100887; Leskovikli Mehmed Rauf (Kırçak), *İttihat ve Terakkî Cemiyeti Ne İdi*, İst. 1327; M.E. Üzümeri, S. Dinçer, S. Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ank. 1956, c. 1, s. 165; A. Çankaya, III, 128, 629; A. Birinci, *"İttihat ve Terakkî Cemiyeti-Kuruluşu ve İlk Nizâmnâmesi"*, *Tarih ve Toplum*, nr. 52, Nisan 1988, s. 17-23; ay, *"Leskovikli Mehmed Rauf ve Eseri: İttihat ve Terakkî Cemiyeti Ne İdi?"*, *Tarih ve Toplum*, nr. 100, Nisan 1992, s. 57-60; ay, *"Ali Münif Beyin Hatıraları ve Tarihte Usulsüzlük"*, *Türk Yurdu*, nr. 114, Şubat 1997, s. 19, 20; K. Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, 1927-1931, Ank. 1995, c. 3, s. 493, 494; T. Toros, *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, İst. 1996, 117 s.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi,
İst. 1999, c. 2, s. 673-74.

LESKOVİKLİ MEHMED RAUF

1. Hayat hikâyesi

İdare adamı, şair ve yakın tarihimize dair tek eserin yazarı[1] Mehmed Rauf 6 Eylül 1870 tarihinde Leskovik'te Galle köyünde doğdu. Babası kaza ahalisinden ve ashâb-ı emlâkten Osman Arslan Bey'dir. Aile lâkapları Kokalar'dır. Pederi tarafından İstarve ve Ketraniçe âyânı Ali Bey'e, validesi tarafından Kara Muratas hanedanına mensubptu ve Arnavut asıllıydı.[2]

Leskovik'te ibtidaî tahsilinden sonra 1883'te tahsil için Selânik'e geldi ve hususî mekteplerden Terakkî'de rüştiye tahsiline başladı ve bu sıralarda yine Selânik'te Mülkiye idadîsinin açılması üzerine 1887 senesinde buraya kaydını yaptırdı. 4 sene olan idadî tahsilini tamamlayarak 1891'de mezun olup Mülkiye'nin yüksek kısmına girmek için İstanbul'a gelen Mehmed Rauf o sıralarda taşra idadîlerinden mezun olan diğer talebeler gibi Mülkiye'nin idadî kısmının son yâni üçüncü sınıfına kabul edildi ve 1891-92 devresinde burada okudu. Aynı sene idadînin dört seneye çıkarılması üzerine ertesi sene yâni 1892-93 devresinde bu defa son sınıfı okumak zorunda kaldı ve 1983-94'te Mülkiye'nin yüksek kısmında 1. ve 1893-94'te ise 2. sınıfında tahsiline devam edebildi.

Mehmed Rauf'un tahsil hayatı bundan ibarettir. Çünkü 14 Eylül 1893 tarihinde Mülkiye'ye kaydolan ve üç seneye çıkarıldığı için 1895-96 devresinde de üçüncü sınıfın ilk talebelerinden olan Mehmed Rauf 1895 baharında İttihat ve Terakkî Cemiyetinin kuruluşuna katılmasıyla hız kazanan siyasî faaliyetleri cümlesinden olarak *"evrak-ı muzırra tertib ve neşrinde zî-medhal"* görüldüğünden dolayı *"münasip mahalde belediye ve ona mümasil işlerde istihdamıyla taht-ı nizamat-ı zabıtada bulundurulması lâzım geleceği mektebe tebliğ edilmesi üzerine"* 30 Aralık 1895 tarihindetard edilmiştir. Ancak O'nun tahsil hayatı siyasî hâdiselere karıştığı için sona ererken II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, öyle anlaşılıyor ki Meşrutiyet uğrunda katlandığı zahmetleri göz önünde bulundurulmuş ve Mül-

1 Mehmed Rauf'un hayatına dair tek kaynak (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İst. 1969, s. 1449) bu yazımızın ilham kaynağı ve hareket noktası olmuştur.

2 M. Rauf'un hayatı için: *İçişleri Bakanlığı Arşivi Sicil Dosyaları No: 590*

kiye'den mezun addedilmiştir. Bunun gerekçesi olarak idadîden sonra Mülkiye'nin yüksek kısmına kaydı lâzım geldiği hâlde idadisinin üçüncü sınıfına kaydedilmesi gösterilmiştir (6 Haziran 1909). Terakkî Mektebi'nde Fransızca öğrenen Mehmed Rauf Türkçe kitabete, Fransızca, Rumca ve Arnavutça tekellüme muktedir bulunduğunu; Arapça, Farsça ve Bulgarca'ya âşina olduğunu belirtmektedir.

Selânik'te daha sonra kayınpederi olan akrabasından Selânik Merkez Düyun-u Umûmiye Müdürü Salih Beyin himayesinde ve hânesinde kalan Mehmed Rauf bu sıralarda Jöntürklük faaliyetlerine yurt dışından gelen gazete ve risâleleri dağıtarak katıldı. Millî Mücadelede Sivas Valisi olan ve o senelerde Selânik Maarif Müdürlüğü'nde bulunan Reşit Paşa'ya *Yeni Asır* sermuharriri Fazlı Necib tarafından takdim olunarak Mekteb-i Sanayi Muavinliğine tayin edildi. Bu vazifede bir sene kadar kaldı. Memuriyetinin lağvı üzerine babasının Karaferiye'de bulunan Alabori isimli çiftliğine çekildi ve üç sene müddetle burada kaldı. Avrupa'ya kaçma niyetinin duyulması üzerine Mülkiye'den tardından dört sene sonra 6 Kasım 1899 tarihinde ba-irade-i seniye-i hazret-i hilâfet penahî Selânik vilâyeti maiyet memurluğuna tayin edildi. O'nun Cumhuriyet devrinde de devam eden memuriyeti bu tayinle başlamış oluyordu. Bu memuriyetindeki hüsn-ü hâline valisi Hasan Refik Paşa şahadet etmektedir.

Maiyet memurluğu esnasında ilk defa vekâleten (1 Haziran 1902) daha sonra da asaleten (9 Temmuz 1902) Menlik kaymakamlığına getirilen Mehmed Rauf daha sonra Vodine kaymakamlığı (3 Temmuz 1905) ile Rumeli'deki memuriyetine devam etmiştir. Ancak Rumeli Müfettişliği'nin bu bölgede muvaffakiyet kazanamayacağını bildirmesi üzerine Anadolu'daki memuriyeti Aziziye (şimdi Kayseri'ye bağlı Pınarbaşı) Kaymakamlığı ile başlamış oluyordu (1 Temmuz 1907). 20 Mayıs 1908'de Sivas'ın bir başka kazasına, Zara'ya (nam-ı diğer Koçgiri) tayin edilen Mehmed Rauf 30 Haziran'da ayrılarak mezunen İstanbul'a gelmiş; II. Meşrutiyetin ilânını (24 temmuz) takiben bilemediğimiz sebeplerden dolayı halk tarafından, hakkında gösterilen hoşnutsuzluklara binaen Sivas valiliğinin iş'arı üzerine azl edilmiştir (21 Ocak 1909). Ancak Vodine kaymakanlığı esnasında *"temin-i inzibat ve âsâyiş-i memlekete masruf olan gayret ve muvaffakiyeti cihetiyle umum kaza halkının nazar-ı hoşnudî ve itimadını ihraz ettiği gibi umur-u nafia ve maarifçe pek çok asar-ı umran ve terakkî vücuda getirdiği ve ez-cümle iare ile muntazam bir hükûmet konağı inşasıyla tefrişi ve kışla-i hümayunun iare ile kâmilen tamiri ve bir rıhtım ve bir köprü inşa ve su yollarının tamiri ve daha iki köprü ve silâhhane Cami-i atik muhafaza duvarları inşa ve Taşköprünün tamiri ve mükemmel askeri karakolhanesi inşası"* gibi icraatın yanısıra büyük bir ibtidaî mektebin inşaatını ikmâl ve yeniden bir belediye eczanesi açtıran ve *"faal muktedir, afif memurinden ve hüsn-ü hûlk ve sîret asbâbından olduğu"* belirtilen Mehmed Rauf'un niçin ve nasıl hoşnutsuzluğa yol açtığı meselesi araştırmaya değer görünmektedir. Nitekim Aziziye kaymakamlığında belediyenin imarına, yolların ve köprülerin muhafaza ve bunlar için toplanan vergilerin tahsilâtına ve umumî

asayişin devamına çalıştığı; ahalinin ianesiyle askerî dairenin inşaatını ikmâl ettiği; diğer taraftan ibtidaî mektebin ve rüştiyenin zarurî masraflarını karşılamak için kiraya verilmek üzere altı dükkânın inşaatına emir verdiği Sivas valiliğince bildirilmiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere 6 Haziran'da Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun kabûl edilmiş; 8 Temmuz'da Tarsus kaymakanlığıyla yeniden mülkî vazifesine başlamış ve burada iken 28 Haziran - 13 Ekim 1911 devresinde Mersin mutasarrıflığına vekâlet etmiştir. 3 Ekim'de Menteşe mutasarrıflığına nakli üzerine 23 Ekim 1911'de yeni görevine başlamış ve bu esnada fahrî olarak Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye şubesi başkanlığını Mersin mutasarrıflığına nakline (18 Haziran 1912) kadar yürütmüştür. 26 Ocak'ta iktidarının mühim mevkiler ve mütenasip olmadığı beyaniyle tebdilinin Adana vilâyetinden bildirilmesi üzerine azledilmiş ve 4 Mart 1913 tarihinde yine Adana'ya bağlı Cebel-i Bereket mutasarrıflığı vazifesine başlamış; ancak yine öncekine benzeyen mulâhazalar üzerine 24 Eylül 1914'te İç-il sancağı mutasarrıflığına naklolunmuştur.

38 Temmuz 1915 tarihinde Lâzkiye Sancağı mutasarrıflığına nakledilen Mehmed Rauf'un Mülkiye'den tard ile başlayan ve ara sıra fâsıla vermekle beraber hiç bitmeyen talihsizlikleri bu yeni vazifesinde de devam etmiş ve Beyrut Valisi Cemal Azmi ile geçinememesi sebebiyle 10 Şubat 1917 tarihinde bu vazifesinden de azledilmiştir. O'nun Rumeli'de acı hâtıralarla başlayan; azillerle ve yıkılış devrinin fırtınalarıyla içiçe bir şekilde Anadolu'da devam eden memuriyet hayatı Millî Mücadele devrinde Dâmat Ferid Paşa Hükûmeti tarafından tayin edildiği Ayıntab mutasarrıflığıyla (11 Mayıs 1920) devam etmiş[3] ve nihayet kısa bir Mersin mutasarrıflığıyla (18 Haziran - 12 Temmuz 1920) noktalanmıştır. Ayıntab mutasarrıflığına gitmeyi reddeden Mehmed Rauf 1925 senesindeki üç aylık Taksimat-ı Mülkiye Tetkik Heyeti memurluğundan başka bir vazife alamadı.[4] Bunun için verdiği istidalar neticesiz kaldı. 1928'de Mersin'de ikâmet eden Mehmed Rauf İbnülemin'in fadesine göre ömrünün son demlerini İstanbul'da Yeşilköy'de geçirdi.

Tarsus Hastahânesi tabiplerinden Rauf Kırçak'ın yanında bulunduğu esnada 30 Ekim 1952 tarihinde rahmetli oldu. Kendisi ve ailesi Kırçak soyadını almıştı.[5]

2. Hâtıralarının tarihi kaynak olarak değeri

M. Rauf'un, *İttihat ve Terakkî Cemiyeti Ne idi?* (Ahmed Saki Matbaası, İst. 1327 112 s.) isimli hâtıratının yakın tarihin kaynaklarından biri olarak pek az mü-

3 *Takvim-i Vekayi*, nr. 3852, 13 Mayıs 1346.

4 Bu sıralarda bir memuriyete tayin için verdiği istidaların metinleri yazıya ilâve edildi. Bkz. Ek. I ve II.

5 İbnülemin (*age.*, s. 1449) M. Rauf'un ömrünün son senelerini Yeşilköy'de geçiridğini bildirmektedir. Soyadını ve ölüm tarihi için. *Emekli Sandığı, Dosya Nu. 7445*.

racaat edilen bir kitap olması dikkate değer bir husustur. Doğrudan doğruya İttihat ve Terakkî Cemiyeti adıyla kataloglara girmiş olan kitabın bulunmamış olması pek zayıf bir ihtimâldi. Buna rağmen Tunaya'nın *Türkiyede Siyasî Partiler* (İstanbul, 1952) isimli eserinin ilk baskısında olduğu gibi genişletilmiş ikinci baskısında ismini bulmak mümkün değildir. Asıl şaşırtıcı olan bir başka husus ise ona araştırmalarında kaynak olarak atıfta bulunanların değerini ve ihtiva ettiği çok değişik bilgileri fark edememiş bulunmaları ve sıradan bir kaynak gibi zikredip geçmeleridir. Halbuki bu küçük hâtırat İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin kuruluş safhasını aydınlatan, yepyeni ve daha mâkûl yorumlara temel teşkil edebilecek esaslı bilgiler ihtiva etmektedir. Kısaca çok kıymetli bir kaynak sıradan bir hâtırat gibi değerlendirilmiştir. Yeni harflerle yapılan neşrinde de aynı tavır görülmektedir.

Mehmed Rauf'un hâtıratı ilk defa Şerif Mardin'in *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908* (Ankara, 1964) isimli eserinin bibliyografya kısmında iki defa zikredilmesine (s. 235, 244) rağmen metin kısmında adına rastlanmamaktadır. Kitabın sonraki baskılarında da (1983, 1989) aynı durum görülmektedir. Bu vesika kıymetindeki hâtıra ilk defa M. Şükrü Hanioğlu tarafından kaynak olarak çeşitli sayfalarda zikredilmiştir *(Bir Siyasî Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük)* (1889-1902, İstanbul, 1986, s. 173, 174, 176, 177, 178, 179, 197, 198). İlk bakışta kaynağın gereği gibi ilk defa değerlendirildiği yolunda bir intiba ortaya çıkmaktadır. Ancak araştırmanın metni ile kaynağın yâni Mehmed Rauf'un hâtıratının metni birbirini tekzip eder mahiyettedir. İttihat ve Terakkî Cemiyeti hakkında öteden beri devam eden kanaatler ve yorumlar bu yeni ve çok mühim kaynak muvacehesinde büyük ölçüde tâdil edilebilecek iken bu yapılmamıştır. Tek kazanç eski yorumların klâsik dipnotlarına yeni bir kaynak ilâve etmekten ibaret kalmıştır. Meselâ bu hükmümüze bir örnek olarak cemiyetin kuruluş yılına (1895) dair Mehmed Rauf'un satırlarında (s. 21-25) ilk nizamnamenin tanzim çalışmalarının Mülkiye, Harbiye ve Tıbbiye talebeleri tarafından nasıl yürütüldüğü açıkça ve herhangi bir tahmine ihtiyaç göstermeyecek bir açıklıkla anlatılmasına rağmen Hanioğlu bu çalışmaların *"1891 yılının ikinci yarısında yapıldığı tahmin edilebilir."* hükmünü vermektedir. Halbuki bir araştırmacının, kaynakların tanıdığı imkânları sonuna kadar zorlamaksızın, bir tahminde bulunmak gibi bir hakkı olmamak gerekir. Hanioğlu bu yeni kaynağa dayanarak ilk nizamnâmesinin hazırlandığını kabul etmiş (s. 177) ancak gereken itinayı ve dikkati göstermediği için 1895 yılında her halükarda Mülkiye'nin tatile girmesinden önce yâni en geç Temmuz ayı içinde, Mülkiye 1. ve 2. sınıf öğrencilerinin katıldığı çalışmalar için böyle bir yanlış tahminde bulunmuştur. Tabii yanlışı bu kadarla da kalmamış ilk nizâmnâme hakkında bilgiler 1895 sonbaharında (27 Kasım) İngiliz arşivlerine girince (s. 395, 398) bu ilk nizâmnâmeyi ikinci nizâmnâme olarak bir defa daha gündeme getirmek zorunda kalmış, kısaca meseleyi çözümlemek mümkün iken büsbütün düğümlemiştir. Nihayet yurt dışında Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* isimli (Çeviren: Metin Kıratlı, Ankara, 1970, s. 211, dipnot. 4) eserinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile Selânik Yahudilerinin munasebetini tar-

tışırken eseri bu vesile ile sadece bir kere zikredip geçmiştir.

Lâyık olduğu alâkayı görmediğini belirttiğimiz hâtıratın son zamanlarda yeni harflerle ve kısmen sadeleştirmeye tâbi tutularak neşredilmiş bulunması tarih adına bir kazanç olamamıştır (*İttihat ve Terakkî Ne İdi?* Yayına hazırlayan Bülent Demirbaş, Kasım 1991, 119 s. Arba Yayınları). Hazırlayanın, esas metninde bir tashih hatasından ötürü Derbeta şeklinde verilen (M. Rauf, s. 12) Arnavutça gazetenin *Drita* (Işık) olduğunu anlamayacak (Demirbaş neşri, s. 18), "Muharririn-i Osmaniye" (M. Rauf, s. 83) terkibini ise Osmaniye yazarlarından Demirbaş, (s. 89) şeklinde çözecek kadar yakın tarihe ve devrin Türkçesine uzak olduğu anlaşılıyor. Sunuş'ta (s. 5) M. Rauf'un *"farkında olmadan çok ilginç ip uçları"* verdiği ve *"biz de İttihat ve Terakkî'nin kurucularındanız, işte görüyorsunuz, bu vatan için neler yaptık, ne sıkıntılara katlandık ve haksızlıklara uğradık"* demek için bu hâtıratı kaleme aldığı ifade edilmiş, daha doğrusu âdeta suçlanmıştır. Bu arada hayatı hakkında birkaç satırlık bilgi bile verilmemiştir. Halbuki eserleri iyi tanımak ve değerlendirmek için müessirlerini yâni sahiplerini de belli ölçüde tanımak gerekir.

Netice itibariyle yakınçağ tarihi araştırmalarında hâtırat türü kaynakların kullanılmasında tarih metodu bakımından büyük açıklar verilmekte; bunların iç ve dış tenkide tâbi tutulmaları gereği yerine getirilmeksizin nakiller yapılmaktadır. Meselâ örneğimizde olduğu gibi bir Kitab-ı Mukaddes muamelesi yapılan iki kaynaktan: Mehmed Reşid[6] ile İbrahim Temo'nun[7] hâtıralarından hareketle Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin 2 Haziran 1889 tarihinde kurulduğu ifade edilmektedir. Halbuki bu cemiyet hakkında Osmanlı ve İngiliz arşivlerine ilk defa 1895 sonbaharında bilgi girmiş olması gerçeği üzerinde durmak gerekirdi. 1889-1895 yılları arasında varlığının işareti sayılabilecek tek satırlık bir vesika ne İnkılâb-ı Osmanî ve ne de Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti adına kayıtlıdır. Eğer 1889'da böyle bir cemiyetin kurulduğu kabul ediliyorsa hakkında arşivlere şu veya bu yolda herhangi bir bilgi girmemiş olmasının mâkûl bir izahı yapılmalıdır. Hiçbir hâtırat tarihin gerçeğini ifade etmez. Esasen hiçbir tarihî kaynağın böyle bir vazifesi yoktur. Hâtırat türü kaynaklar sahiplerinin gerçeklerini müdafaa ve ihtiva ederler. Tarihçi, ilminin usûllerini kullanarak bunları iç ve dış tenkide tâbi tutar; değerlendirir, muhtevalarını tartar ve onlardan aldığı malzeme ile tarihin gerçeğini inşa eder. Ancak ne yazık ki günümüzde bu bakımdan tarihçilerimiz büyük bir zaaf içindedirler. Mehmed Rauf'un küçük hacimli hâtıratının uğradığı muamele bu bakımdan çarpıcı bir örnek olarak zikre değer görüyor.

Tarih ve Toplum, nr. 100, Nisan 1992, s. 57-60.

6 Cevri (Mehmed Reşid) *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu?* Mısır, Matbaa-i İçtihad, 1909, 42 s; yeni harfli güzel bir neşri için: Haz. Necdet Bilgi, İzmir, 1994, 74 s.

7 İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılab-ı Milliye Dair Hatıralarım* Mecidiye, 1939, s. 303.

EK 1

İÇ-İL VİLÂYET-İ ALİYESİ VASITASIYLA DAHİLİYE VEKÂLET-İ CELİLESİ HUZUR-U SÂMİSİNE ARZ-I ÂCİZÂNEMDİR

1336 senesi Mayıs'ında İç-İl Müdafaa-i Milliyesi heyetinin inha-yı telgrafisi ve âcizlerinin müracaat-ı vâkıam üzerine birinci sınıf maaşla ve merkez ittihaz olunan Gözene yaylasında ikâmet etmek üzere tayin buyrulduğum Mersin mutasarrıflığından o zaman Pozantı'da ârâm-sâz 41. Fırka kumandanı olup bilâhare irtibat ve suî-istimâlâtından nisbet-i askeriyesi kat'olunan erkân-ı harp kaymakamlarından Konyalı Hayri Bey'in mücerred murakabe-i âcizânemden havfen hakkımda icad ettiği ihmâlât-ı mütehayyilesi üzerine bilâ-sual ve bilâ-tahkikat işe mübaşeretimden onbeş gün sonra azledildiğim gibi liva dahi kazaya bit-tahvil kaymakamlığına mümaileyh ile gere âşâr gerek sair hususatta tevhid-i menafi eden mâ-sebakı herkesce malûm biri tayin olunmuştu. Misli nâ-mesbuk surette dûçâr olduğum bu mağduriyet üzerine vâki olan müracaat ve şikâyât-ı âcizânem neticesinde icra buyurulan tahkikatta Hayri Bey'in mahiyet-i ahlâkiyesi ve işarat-ı vâkıasının ledünniyatı anlaşılarak hakk-ı âcizânemde cevaz-ı istihdam kararı ita ve 6.000 kuruş maaş-ı aslî üzerine mazuliyet maaşı tahsisi ve mümalleyh Hayri Bey dahi silk-i askerîden ihraç olundu ise de o vakitten beri anlamadığım esbabtan dolayı daha doğrusu hiçbir sebebe müstenid olmayarak başka bir mahâlle tayin buyurulmadığımdan dörtbuçuk seneden beri duçar olduğum zaruret ve müzayaka arz ve tarif derecelerinden hariçtir. Yirmi seneye karip devam eden müddet-i memuriyet-i âcizanemde gösterdiğim sadakat ve istikamet ve fedakârlık ve fi 13 Mayıs 1336 tarihli ve 3852 numero ile *Takvim-i Vekayi* gazetesinin neşriyatıyla sabit olduğu üzere hükümet-i Feridiyenin teklif ettiği Gazi Ayıntab mutasarrıflığını kemâl-i nefretle reddederek berveçh-i mâruz Kuvva-yı Milliyeye iştirak ve o hengâme-i hunîn içinde mâ-aile dağ başına şitab etmekliğim ve mücerred hizmetine vakf-ı vücûd ettiğim âlî ve necib milletimden ayrılmamak için on seneden beri ecdad-ı mande emlâki Yunan hükûmetinin taht-ı işgâlinde bırakmaklığım devr-i adalet demek olan devr-i celil-i Cumhuriyet'te şa-

yan-ı taltif görülmek mukteziyat-ı ahvâlden ve an'anât-ı milliyemiz cümlesinden iken bilâ-mucib dörtbuçuk seneden beri açıkta ve izahı yürekler parçalayacak bir hâl-i sefalet ve perişanîde bırakılmaklığım nisfet ve adaletle ve Türklük şan ve şerefiyle kabil-i tevfik olmadığı gibi âcizleri gibi sadâkat ve istikameti rehber ittihaz eden emsâlime de bâdî-i yes ve nevmidi olarak metanet-i ahlâkiyelerini tehvin edeceğinden mağduriyet-i muhrik-i galaa-i âcizanemi tehvin ve tazmine medar olacak münasip bir vilâyet valiliğine bir an evvel tayin buyurulmaklığımı bu def'a da istirham ve istida eylerim efendim hazretleri.

19 Şubat sene 1341

Silifke'de mukim Mersin mutasarrıf-ı sâbıkı

Mehmed Rauf

EK 2

MÜNCİ-İ HAKİKİ-İ MİLLET SEVGİLİ REİS-İ CUMHURUMUZ GAZİ-İ NAMDAR MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİNE

Riyaset-penah efendimiz hazretleri,

Yedi seneden beri bîgayr-ı hakkın açıkta bulunmaklığım sebebiyle hâlim tahammül olunmaz dereceye gelmeseydi, huzur-u lâyemutunuza ref-i âvaz etmek cür'etinde bulunmazdım. Bu husus çektiğim ızdırabat-ı tahammül-fersaya, bedbaht pederleri gibi aşk-ı vatanla rahle-i tedriste dirsek çürütmekte olan bîgünah evlâtlarımın da iştirake mecbur kalmaları âcizlerini tasaddiata bir kat daha muztar bırakıyor: Âcizleri 311 tarihinde Mekteb-i Mülkiye'nin son sınıfında bulunduğum sırada ejder-i istibdadın ruh-ı millete suikasd ettiğini görerek zümre-i ahrara iltihak ile Meşrutiyet için açılan mücahedeye şitab ettiğimden, vatan-ı sânî ittihaz ettiğim Selânik'e nefy olunmuştum. orada menfiyen kaldığım dört sene zarfında maksad-ı mukaddesenin husûlü emrinde sarf-ı fikr ve vücût etmekten hâli kalmadım. Hasan Fehmi Paşa merhumun dalâlet-i vatan-perverânesiyle 1315 tarihinde Selânik vali maiyet memurluğuna ve 318 senesinde Menlik kaymakamlığına tayin olduğumda Türkleri Rumeli'nden ihraç etmeyi kararlaştıran Balkan milel-i muhtelifesine mensup eşkiya ile tam üç sene ve bilâhere terfien tayin olduğun Vodine kazasında iki ki cem'an beş sene mütemadiyen uğraşarak vazife-i hamiyet ve memuriyeti hüsn-ü ifade ettiğim gibi bilâhare Anadolu'da tayin olunduğum kaza ve livalarda dahi lâzime-i hamiyet ve istikametten inhiraf etmeyerek her yerde min-gayr-ı haddin ihraz-ı muvaffakiye teylediğim terceme-i hâlimle sabittir.

Harb-i Umumî esnasında Lâzkiye mutasarrıflığında bulunduğum sırada o zaman Beyrut valisi bulunan Azmi'nin ceberut-u muhakkimanesine ser-fürü etmediğimden 333 tarihinde sekte-i azle uğradım. Mütarekeden sonra vaktiyle mutasarrıflığında bulunduğum Mersin'e geldiğimde ahali tarafından münhâl bulunan liva-i mezkûr mutasarrıflığına tayinime teşebbüs olundu ise de Fransızların idaresinde bulunmasından teşebbüsat-ı vâkıayı red ve iptâl eyledim. Daha sonra Kuvva-yı Milliye teşekkül edince Mersin Cephesi Grubu Kumandanlığı'nda bu-

lunan Emin Resa Bey'le gizlice muhabereye girişerek Kuvva-yı Milliye'ye iştirak etmek teşebbüsünde bulunduğum sırada Lâzkiye'de ber-veçh-i mâruz İttihatçıların dûçâr olduğum darbe-i hakaretinden hamiyet-i milliyemin haleldar olduğuna zâhib olan hükümet-i Feridiye tarafından fi 11 Mayıs sene 927 tarihli *Takvim- Vekayi* gazetesinin mündericatıyla sabit olduğu üzre terfien Ayıntab mutasarrıflığına tayin olundum. Bu tevcih-i müstekrehi istihbar edince vaktiyle mutasarrıflığında bulunduğum Silifke'ye ticaret bahanesiyle azimetle aynı tarihiyle zât-ı sâmi-i riyaset-penahîlerine takdim eylediğim telgrafnâme ve liva-i mezkûr Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nin Dahiliye Vekâlet-i celilesine takdim eylediği inhayı telgrafî üzerine bir hafta sonra birinci sınıf maaşla Mersin mutasarrıflığına tayin olunduğumdan o zaman merkez-i liva ittihaz olunan Gözene yaylâsına ma-ile azimetle mücahede-i mukaddese-i milliyeye bilfiil iştirak eyledim. Âcizlerinin, namuslu ve hamiyetli her Türk memur için pek tabiî olan şu hareket-i vatanperverânemi dar havsalalarına sığdıramıyan ve aynı zamanda evvelki mutasarrıflığımda tecrübe etmiş oldukları meslek-i âcizânemi Harb-i Umumî'deki çapulculuğun tekrarına mâni gören iki üç şahs-ı leîmin tesiratı altında kalan o zamanki 41. Fırka Kumandanı Hayri Bey tarafından güya Mersin'den çıkmaklığım ve an-asl Yanya ahalisinden bulunmaklığım celb-i nazar görüldüğünden bahisle başka mahâlle naklim hakkında Dahiliye Vekili Câmi Bey'e vâki olan iş'ar üzerine bilâ-tahkikat işe mübaşeretimden onbeş gün sonra azl edilerek dağ başında ailemle beraber sefil ve perişan bırakıldım. Beşyüz sene bu millet-i necibenin selâmet ve saadetli uğrunda kanını isar etmiş bir aileye mensub ve yirmi sene bu milletin nan ü nimetiyle perverde olmuş bir Müslüman ve Türk için tabiî'l-vuku olan böyle bir hareket-i vatanperverâneyi birtakım makasıd-ı şahsîyeye atf edecek kadar büyük bir fedakârlık addetmek bu millet-i necibenin ulûvv-ü secayasına adem-i vukufdan yahut bile bile erbab-ı hamiyeti çekememekten başka türlü tevil olunamaz. Saadetli günlerinde envaı lûtf ve âtıfetine nail olduğum âlî ve necib bir milleti kara günlerinde bırakıp gitmeğe elbette vicdanım razı olamazdı. Nasıl ki azlimi müteakkib Dahiliye Vekâlet-i celilesince icra olunun tahkikatla işârat-ı vakıanın mahiyeti anlaşılarak derhal hakk-ı âcizanemde cevaz-ı istihdam kararı ita ve mazuliyet maaşı tahsis buyuruldu ise de iki sene mukaddem tayin olunduğum Taksimat-ı Mülkiye Tetkik Heyeti memurluğundaki üç aylık bir memuriyetten başka memuriyet istihsal edemediğimden ve Dahiliye Vekâlet-i celilesine vâki olan muracaatlarımdan bir semere hâsıl olmadığından derece-i zaruret ve sefaletim tahammül olunamaz bir dereceye gelmiştir. Belâ-yı muhaceretle beraber zaman-ı memuriyetimde namuskârlığın ve hamiyet-i milliyenin mâni-i rızk olacağını hâtırıma bile getirmediğimden dünyada dikili bir ağacım bile mevcud değildir. Bunun için bütün efrad-ı ailemle beraber sefalet ve felâket içinde yuvarlanıyorum. Bu vatan düşmanlarına hizmet edenlerden birçok kimseler elân yine bu mukaddes vatanın nimetlerinden müstefid oldukları hâlde daha mekteb

sıralarında ilân-ı husumet ettiğim çürük saltanatın teveccühatını kemâl-i nefretle reddederek Kuvva-yı Milliyeye şitâb ve neticenin meçhûl olduğu bir zamanda mâ-aile dağ aşında mücahidin güruhuna intisab eden âcizlerinin ve hiçbir günahı olmayan evlâtlarımın mahv ü perişan olmasına idare-i mübeccele-i Cumhuriyet elbette razı ve kail olmayacaktır. Hele Hükûmet-i Cumhuriyetimizin tealî-i vatan ve memlekete masruf olan mesaî-i meşkûresine bil'l-fiil iştirak edemiyerek uzaktan seyirci kalmaklığım hizmet-i milliyeye vakf-ı vücut etmiş, âcizleri için cidden tahammül olunmaz manevî bir darbe-i felâkettir. Bütün Türkiye'yi ve Türkleri sahil-i selâmete çıkaran himmat-ı dâhiyane-i riyaset-penahilerinden âcizlerinin mahrum kalması ulûvv-ü secaya-yı hameset-perverileriyle kâbil-i tevfik olamıyacağından hakk-ı müktesebim olan bir valiliğe yahud muadil diğer bir memuriyete tayinimle hamiyet ve istikamet ve fedakârlık duçar olduğum zaruret ve felâketime nihayet verilmesini istirham ederek min-gayr-ı haddin arz-ı tâzimat ve tekrimata mücaseret eylerim ve dâhî-i âzamımız efendimiz hazretleri.

3 Mart sene 927

Mersin'de mâzulen mukim Mersin mutasarrıf-ı esbâkı

Mehmed Rauf

HARİCİYE İLE MÜLKİYE ARASINDA MEHMED GALİB BEY

Hariciye'de başladığı hayatına mülkî vazifelerle devam eden, diğer taraftan yazdığı makale ve kitaplarıyla ve halasının kocası Mustafa Nuri Paşa'nın çok husûsî bir değere sahip *Netayicü'l-Vukuat* isimli eserinin ikinci ve tam tabını gerçekleştirmesiyle Türk tarihçiliğine her zaman yâdedilecek katkılarda bulunan Mehmed Galib Bey yakın tarihimizin, ismi zaman zaman zikredilse de, gereği gibi tanınmayan şahsiyetleri arasındadır.[1]

1. Ailesi, doğumu ve tahsil hayatı

Mehmed Galib, 1280 Saferinde (18 Temmuz - 15 Ağustos 1863) İstanbul'da, Mesih Paşa mahallesinde dünyaya geldi.[2] Annesi Hafize Fitnat Hanım'dır. Babası Safranbolulu Kabzımal Hasan Efendi'nin oğlu Mehmed Said Efendi de İstanbul'da doğmuş (Ağustos 1823 - 6 Aralık 1907) ve Bâbıâlî'nin çeşitli kalemlerinde çalıştıktan sonra yüksek memuriyetlerde ve iki defa Dahiliye Nezareti'nde

1 Emekli sandığındaki araştırmalarım sırasında Arşiv uzmanı Abdülkerim Şahin'in kıymetli yardımlarını gördüm, müteşekkirim.

2 M. Galib hakkındaki bilgilerin biricik mehazı İbrahim Alâettin Gövsa'nın *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İst. 1946, s.148) olmuştur. M. Galib'in doğum senesi Gövsa'da ve Gövsa'yı nakleden sonraki kitaplarda 1865 olarak verilmiştir ve tabiî ki yanlıştır. Bkz.
1. M. Ekrem Üzümeri-Selâmî Dinçer-Sadi Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ank. 1957, c. 6, s.130.
2. *Türk Ansiklopedisi*, İst. 1969, c. 17, s.126.
3. *Meydan-Larousse*, İst. 1971, c. 4, s.921.
4. Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İst. 1975, s.177. K. Erdeha mehaz göster meden İ. A. Gövsa'yı aktarmıştır.
5. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İst. 1979, c. 3, s.272.
6. Hüseyin Albayrak, "Kurtuluş Savaşında Trabzon", Trabzon'dan Atatürk'e, Trabzon, 1981, s.112.
7. M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, İst. 1982, s.151-152.
8. Neşet Çağatay, *Makaleler ve İncelemeler*, Konya, 1983, s.410.
9. Mesut Çapa-Veysel Usta, *Millî Mücadelede Trabzon Vilâyetiyle Yazışmalar*, Trabzon, 1995, s.x.

(1871, 1878) ve bir defa da Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde (1878) bulunmuştu. Devrin ağırbaşlı, nâzik ve herkese hürmet telkin eden kıymetli bir şahsiyetiydi[3]. Hüsnühattıyla meşhurdu, güzel sülüs ve nesih yazardı.[4] Mezarı Eyüp'tedir.[5] M. Said Efendi'nin büyük oğlu Halid Bey birçok memuriyyeten sonra en sonunda İstinaf Ticaret Mahkemesi âzâlığında bulunmuş olan Halid Bey'dir (öl. 27 Şubat 1907) ve babasından önce ölmüş, Haydarpaşa'da Ayrılık Çeşmesi Kabristanı'na gömülmüştür.[6] "Bâb-ı âlî'nin kütüğünü tutan adam" olarak tanınan Reşid Halid Gönç (1892 - 1 Şubat 1966) Halid Bey'in biricik çocuğuydu.[7]

İlk bilgileri hususî bir tahsille öğrenen M. Galib[8], Aksaray'daki Mahmudiye Mekteb-i Rüştiyesi'nde okudu ve şahâdetnâme aldıktan sonra iki sene Mahrec-i Aklâm'a ve bir sene Mekteb-i Mülkiye'ye devam etmiş ise de bunları yarıda bırakmış ve tahsilini Mekteb-i Sultanî'de ikmâl ederek 1883'te buradan[9], Edebiyat ile Ulûm ve Fünun kısımlarından ayrı ayrı şahâdetnâme alarak mezun olmuştur. Bu arada hususî muallimlerden de Arapça ve Fransızca öğrenmiştir. Mekteb-i Sultanî'deki hocalarından biri de bir ömür dostluk yaptığı Lâstik Said (Kemalpaşazâde) idi.[10]

2. Hariciye'deki vazifeleri

M. Galib, mezuniyetini takiben aynı senenin Şevvalinde (5 Ağustos - 2 Eylül 1883), yirmi yaşını bitirdiği günlerde Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ne mülâze-

3 Mehmed Said Efendi'nin oğlunun kaleminden hayat hikâyesi için: Mehmed Galib, *Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nida*, İst. 1327, s.113-116. Y. A. Gövsa'nın da biricik mehazı bu olmalıdır:
1. *Meşhur Adamlar*, İst. 1933-1936, c. 4, s. 1404-1405.
2. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s.339. Said Efendi hakkında sonrakiler de Gövsa'dan nakilde bulunmuşlardır. Meselâ bkz. Kemal Zülfü Taneri (Heyet başkanı), *Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi*, İst. 1957-1958, s.268

4 Hüsnühattıyla meşhur olduğu hakkında: Semih Mümtaz S.,*Tarihimizde Hayâl Olmuş Hakikatler*, İst. 1948, s. 221.

5 Said Efendi ve çocukları hakkında geniş bilgi için: Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. 16, s. 3840-3843; Said Efendi'nin refikası Hafize Fitnat'ın ismini M. Galib'in Emekli Sandığı'ndaki dosyasından (M.0038683) öğrendik.

6 M. Z. Pakalın, *age.*, s. 3843

7 Reşid Halid'in ölüm tarihi için: *Varlık Yıllığı 1967*, s. 347. Hayatı için: Hâfi Kadri Alpman, *Portreler*, İst. 1972, s. 98-101; Annesi Reşide Halid Gönç'ün ölüm ilânı için: *Yeni Sabah*, nr. 527, 19 İlkteşrin 1939, s. 4. Reşid Halid Gönç'ün matbuat mensuplarının fotoğraf ve hâl tercümelerini ihtiva eden arşivinin bir kısmı İstanbul Gazeteciler Cemiyeti tarafından neşredilmiştir: *Bâb-ı Âlî'nin Hatıra Defteri*, İst. c.1, 1984; c.2, 1988; c.3, 1988.

8 M. Galib'in, kendisine mâzuliyet maaşının bağlandığı 8 Haziran 1913 tarihine kadar gelen hayat hikâyesi için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan *Sicill-i Ahvâl Defteri* (c. 19, s. 105-106) esas alınmış, diğer mehazlardan alınan bilgilere işaret edilmiştir.

9 Tahsin Berküren - Aykut Kazancıgil, *Galatasaray Lisesi Mezunları 1871 - 1996*, İst. 1996, s.4.

10 M. Galib, *age.* , s.3.

metle girerek memuriyete ilk adımını atmıştır. İki sene sonra 600 kuruş maaşla aynı kalemin ikinci sınıf hulefası sırasına (ikinci kâtip) dahil (28. 2. 1885) ve on beş gün sonra da (15. 3. 1885) rütbe-i sâliseye nail oldu.

Mısır meselesinde (Ekim 1885) Hariciye Nâzırı Mehmed Asım Paşa ile İngiltere murahhası Sir Henri Drummond Wolff'un müzakerelerinde kâtip olarak çalıştı. Aynı senenin sonunda fevkalâde komiserlik vazifesiyle Mısır'a gönderilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919) maiyetinde gitmesi Hariciye Nezareti tarafından münasip görülmüş ise de Paşa'nın beraberinde götüreceği kimseleri kendisinin seçebilmesi hususunda irade-i seniyeye mazhar olması üzerine gidememişti. Paşa, her nedense, yakinen tanıdığı muhakkak olan M. Said Efendi'nin oğlunu heyetine dahil etmemişti.[11] M. Galib'in İstanbul'daki son vazifelerinden biri de 1885 yazında (17 Temmuz) zuhûr eden Filibe Vak'ası üzerine[12], İstanbul'da Tophane Kasrı'nda, Düvel-i Muazzama ile Osmanlı murahhaslarının yaptıkları toplantıya, Arifî Paşa'nın (1830-1895) oğlu Mustafa Şekib Bey'le (1864 - 1934) kâtip olarak katılmasıdır.[13] Aynı senenin Kasım ayı içinde fevkalâde komiser olarak Filibe'ye gönderilmesi kararlaştırılan Cevdet Paşa'nın maiyetine memur edilmiş ise de Paşa'nın gidiş kararı iptâl edildiğinden bu vazifesine başlayamamıştır.[14]

Hariciye'ye intisabının dördüncü senesinde Viyana Sefareti'ne ikinci kâtip olarak gönderildiğinde (7. 11. 1886) sefaret koltuğunda Sadullah Paşa (1838 - 1891) oturuyor[15]; Paşa'nın ikinci oğlu Nusret Sadullah (Ayaşlı, 4. 10. 1869 - 12. 12. 1944) 3. kâtip olarak bulunuyordu.[16] M. Galib Viyana'da, kendisini oğlu gibi seven ve bir akranı muamelesi yapan Paşa'nın yanında geçen üç bahtiyar seneden[17] sonra başkâtip olarak Çetine'ye (Karadağ) gönderildi (11.4. 1890). Burada

11 M. Galib, *age.*, s. 3.

12 Bulgarların Şarkî Rumeli vilâyetine el koymak için başlattıkları isyan hareketi hakkında bilgi için: Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Ank. 1992, s. 255-277.

13 M. Galib, *age*, s. 3; M. Galib'in bahsettiği arkadaşı Mustafa Şekib Bey Mülkiye mezunudur (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ank. 1968-1969, c. 3, s. 161). Hariciye nâzırlarından Arifî Paşa'nın (*Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Ank. 1968, s. 109). Yılmaz Öztuna (*Devletler ve Hânedanlar*, Ank. 1996, c. 2, s. 870) M. Şekip hakkında Ali Çankaya'nın yazdıklarını, tabiî mutadı üzre mehaz göstermeden, aktarmıştır. M. Z. Pakalın da *Sicill-i Osmanî Zeyli*'nde sadece Sicill-i Ahvâl Defteri (c. 10, s. 223 - 224) ile Ali Çankaya'yı mehaz olarak kullanmış, diğerleri gibi, onun hayatının 1909'a kadar olan safhasını yazabilmiştir. Son memuriyeti Stokholm Sefirliği (18 Haziran 1909 - 28 Nisan 1917) olan M. Şekip Bey 29 Nisan 1917'de mazûl, 23 Eylül 1928'de emekli olmuştur (Emekli Sandığı, *Mülkî Tescil, Dosya no. 5576*). 1934'te öldü, ailesi Doyran soyadını aldı. Bu bilgiyi Sinan Kuneralp'a borçluyum.

14 M. Galib, *age.*, s. 4; M. Aydın, *age.*, s. 269.

15 Hayatı ve intiharı için: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Viyana Büyük Elçisi Vezir Sâdullah Paşa'nın İntiharına Dair", *Belleten*, nr. 55, Temmuz 1950, s. 419 - 479.

16 M. Galib, *age.*, s. 5; Nusret Sadullah'ın doğum ve ölüm tarihleri için: Ali Birinci, *Müverrih-i Mâderzâdın Fülânnâmesi*, İst.1994, s. 46. Nusret Sadullah, en yaşlı edibemiz Münevver Ayaşlı'nın (1906-21. 8. 1999) refikiydi.

17 M. Galib, *age.*, s.5.

iken Paşa'nın intihar ettiği (18. 1. 1891) haberiyle hayatının büyük acılarından birini tadan M. Galib, iki sene sonra, İstanbul'a, Hariciye Nezareti'ne döndü (2. 6. 1892). Yeni memuriyeti Tabiiyet Kalemi'nde ser-halifelikti.[18] Bu vazifesinde altı sene çalıştıktan sonra İstanbul'dan ikinci defa ayrılmak zorunda kaldı. Aynı zamanda bir daha hiç dönemeyeceği Hariciye'ye veda ederek Dahiliye Nezareti'ne geçti ve mülkî sahada hizmetlerine başladı.

3. Mülkî vazifeleri

Esbâk Dahiliye Nâzırı Mehmed Said Efendi'nin oğlu Mehmed Galib Bey, Hariciye hizmetinde geçen on beş seneden sonra 28 Haziran 1898 tarihinde Kastamonu vali muavinliği vazifesiyle Mülkiye'ye ilk adımını atıyordu ve otuz beş yaşındaydı. Bu sırada valilik makamında (1896 - 1907) Enis Paşa bulunuyordu. Bu şehirde geçen üç sene zarfında bir taraftan vazifesine devam etti, diğer taraftan da İdadî'de, fahrî olarak, Fransızca muallimliği yaptı. Talebelerinden biri de, kendisinden hep minnetle ve hayranlıkla bahseden, Muallim M. Cevdet Bey'dir.[19] Bir vazifesi de Kız Sanayi Mektebi'nin geliştirilmesi için kurulan heyetin reisliğiydi.[20]

M. Galib'in Anadolu'daki memuriyeti, becayiş suretiyle naklolunduğu Ankara vali muavinliği (31. 7. 1901) ve Urfa mutasarrıflığı (28. 10. 1901) gibi kısa vazifelerle devam etti. Mülkiye'de en uzun memuriyeti ise Saruhan (Manisa) mutasarrıflığı oldu. 9 Ocak 1902 tarihinde tâyin edildiği bu memuriyetine 27 Ocak'ta fiilen başlayan M. Galib, II. Meşrutiyet'in ilânına kadar, altı seneyi geçen bir müddetle bu vazifesinde bulundu. Bu meyanda Aydın Valisi Kıbrıslı Kâmil Paşa (1832 - 14 Kasım 1913) hakkında Yıldız'a "Manisa Mutasarrıfı Mehmed Galib" imzasıyla jurnaller göndermiştir. Burada hatıra gelen sual ise onun bu vazifesinin adetâ Kâmil Paşa'yı gözetlemek için seçilmiş bulunup bulunmadığıdır.[21]

Meşrutiyet'in ilânından (24 Temmuz 1908) sonra M. Galib yeni devrin devletlileri ve mutemedleri tarafından kabûl görmemiştir. Herşeyden önce Abdülhamid devrinin Dahiliye nâzırlarından birinin oğlu, yâni eski devrin imtiyazlılarından olması büyük günahıydı. Meşrutiyet'in ilânıyla beraber akşamdan sabaha zu-

18 M. Galib'in elçiliklerde bulunduğu ifadesi (K. Erdeha, *age.*, s. 177) yanlıştır.
19 Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İst. 1937, s. 7, 11, 19-20.
20 Ziya Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, Kastamonu, 1973, s. 66.
21 Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, İst. 1955, s. 20; İki jurnalinin metni. s. 65-67; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sadr-ı âzâm Kâmil Paşa'nın Siyasî Hayatı isimli eser dolayısıyla II. Abdülhâmid devrinde Kâmil Paşa", *Belleten*, nr. 74, Nisan 1955, s. 213; Jurnallerin metinleri: s. 243-245; Asaf Tugay, İbret - *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, İst. 1961, s. 316.

hur eden İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin kulüpleri (şube) yeni iktidar ve idare merkezleri hâline gelmişti. Ahalinin İstanbul'a çektiği telgraflar bahane edilerek, nümayişlerin önü alınmak gerekçesiyle, Manisa İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin emri üzerine makamını Tahrirat Müdürü'ne terke zorlandı ve İzmir'e gönderildi (8 Ekim). Bu meyanda itham edildiği âşâr suiistimâlinde bir dahli olmadığı ve kanunî takibat icrasına gerek bulunmadığı anlaşılmıştı. Ancak bu meseleden dolayı Liva İdare Meclisi'nden Karaosmanzâde Halid Paşa ile Pavelidi hakkında kanunî takibat icra edilmekte olduğu Maliye Nezareti tarafından Dahiliye'ye bildirilmiştir (4. 8. 1909).

Meşrutiyet'in ilânından sonra devlet dairelerinde tensikat yapılırken M. Galib de Dahiliye Nezareti Tansikat Komisyonu'nca, istikbâlde istihdam olunabilecekler (cevaz-ı istihdam) meyanında sayılmakla beraber, 21 Ağustos 1909 tarihinden itibaren, 2.250 kuruş mazuliyet maaşiyle vazifesinden uzaklaştırılmıştı. İttihat ve Terakkî'nin kabûl defterine ismi girememişti. Bundan sonra M. Galib'in yıldızı, İttihat ve Terakkî'nin yıldızı sönerken parlamaya başlayacak ve ikbâle erecekti.

Said Paşa'nın istifasından sonra[22] (16 Temmuz 1912) kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti (22 Temmuz) zamanında yeniden vazifesine döndü ve önce Beyoğlu mutasarrıflığı'na tâyin edildi (28 Temmuz). Bu vazifesinde pek az kalabildi. Bu sıralarda İttihatçılarla Hürriyet ve İtilâfçıların birbirine girdiği ve daha önce vali vekili olarak üç sene bulunduğu ve huzursuzlukları izâle edebileceğine inanıldığı Kastamonu'ya gönderildi (10 Eylül 1912) ve 24 Eylül'de ilk valiliğine başladığı bu şehre ilkinden on dört sene sonra ikinci defa, ilk adımını attı.

Şehrin büyük heyecanlarla çalkalandığı tarihî günlerden biriydi. Hükûmet Konağı önünde valilik fermanı okunduktan sonra dedesi Kabzımal Hasan Efendi'nin hemşehrilerine şu sözleri söyledi[23]: "Ben de bu memleketin efradındanım. Büyükbabam Safranbolulu'dur. Alâkam daha ziyadedir. Memleketimiz madenleri, ormanları, nebatatın bitme kudreti ile diğer memleketlere nisbetle zengin ise de, maateessüf şimdi bize fayda temin edemiyor. Çalışmak, uğraşmak lâzım. Bu hususta bana ve vazifelilere yardım edecek matbuattır. Hele ben, hiçbir fırkaya, ne İttihat Terakkî, ne de İtilâf-ı Hürriyet fırkalarına mensub değilim, tarafsızım." Bu şehirde görüştüğü ve geceleri sohbet ettiği dostları arasında Mevlevîhâne'nin şeyhi Ahmed Remzi Dede (Akyürek), İttihatçı Reji Müdürü İsmail Âdil Bey ve Şer'iye Mahkemesi Hâkimi Süleyman Sırrı Efendi bulunuyordu.[24]

22 Bu karışık devirdeki hükûmet değişiklikleri ve siyasî mücadeleler için: Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İst. 1990, s. 164-216.

23 M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, Kastamonu, 1968, s. 106-107.

24 M. Ziyaeddin Demircioğlu, *age.*, s. 107; A. Remzi Dede için; Hasibe Mazıoğlu, "Akyürek, Ahmed Remzi 1872 - 1944", TDV. *İslâm Ansiklopedisi*, İst. 1989, c. 2, s. 304-305.

Valiliğinin ikinci ayında hükûmet değişti ve işbaşına Kâmil Paşa hükûmeti geçti (29 Ekim 1912). Balkan Harbi'nin en netameli günlerinde, daha düşmanın giremediği Edirne'yi kurtarma bahanesiyle, İttihatçılar tarafından Bâbıâlî basıldı (23 Ocak 1913) ve Mahmud Şevket Paşa sadârete geçti. M. Galib, daha bir senesini bile dolduramadan bu ilk valiliğinden ayrılmak zorunda kaldı (7 Haziran). Burada asıl sebep kendisinin İttihatçı devletliler nazarında uslu ve uysal bir vali olamamasıdır. Ertesi günden (8 Haziran 1913) itibaren kendisine ikinci defa mâ'zuliyet maaşı bağlandı. İki sene sonra da (Mayıs, 1915) tekaüde ayrıldı. Meşrutiyet devrinde bir türlü yoluna girmeyen memuriyet hayatı böylece kapanmış oluyordu.

4. Trabzon valiliği ve son seneleri

Harb-i Umumî'nin sonu İttihat hükûmetlerinin de sonu olmuştu. Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) üzerinden daha iki ay bile geçmeden M. Galib'in memuriyet hayatının en son ve münakaşası hâlâ devam eden son valiliğine giden yol başlıyordu. Önce Adana valiliğine tâyin edilmiş ise de (23. 12. 1918) bu vazifesine gitmeden Trabzon valiliğine naklolundu (17 Mart 1919).[25]

Yeni vazifesine gitmek için 12 Nisan 1919 Cumartesi günü bindiği Gülcemal vapuru ile akşama doğru İstanbul'dan hareket eden M. Galib'in yolculuğu yedi gün sürmüştü. Zonguldak ve Sinop'tan sonra 17'sinde Samsun, 18'inde de Ordu ve Giresun'a uğrayan vapur 19 Nisan sabahının erken saatlerinde Trabzon limanına demir atmıştı. Yolculardan biri de 15. Kolordu Kumandanlığı'na tâyin edilen Kâzım Karabekir Paşa'ydı ve Trabzon'da varlık-yokluk mücadelesi çoktan başlamıştı.[26]

Memleketin en karışık bir zamanında, birbirinden çok farklı, hâtta birbirine zıd kurtuluş reçetelerinin, kararsızlığın ve bedbinliğin ikliminde M. Galib hanedanın ve saltanatın samimî bir taraftarı olarak Trabzon'a ayak basıyordu.[27] Bu ta-

25 "Trabzon Vilâyeti Valiliği'ne ; Adana Vilâyeti'ne tâyin olunduğu hâlde henüz gidememiş olan Mehmed Galib Bey Heyet-i Vükelâ kararıyla tâyin olunmuştur."*Takvim-i Vekayi*, nr. 3502, 22 Mart 1335, s. 1. M. Galib'in Mütareke'den sonraki memuriyet hayatına dair bilgiler için: Emekli Sandığı, *Sayıştay Dosyası*, nu. 3963; Ömer Akbulut (*Trabzon-Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler*, Trabzon 1955, s. 178) Trabzon Valiliği için 1916 senesini vermektedir.

26 Yolculuğun hikâyesi için: Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İst. 1960, s. 18-19; Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, Ank. 1991, s. 56, 81.

27 M. Galib'in Trabzon günlerini anlatan iki kitaba işaret etmek gerekir. Bunlardan birincisi Kâmil Erdeha'nın kitabıdır (s. 175-187). Kitap bir usûl takip etmeden ve birçok mühim bilgi ve vesika , bir mehaz gösterilmeden aktarılmıştır. Meselâ Dâmat Ferid Paşa'nın M. Galib'e gönderdiği cevabî telgrafı bu şekilde M. Tayyib Gökbilgin'den (*Millî Mücadele Başlarken*, Ank. 1965, c. 2, s. 36-37) aktarmış (K. Erdeha, *age.*, s. 184-185) bulunmaktadır. İkinci kitap Sabahattin Özel'in zikredilen kitabıdır. Arşive ve geniş bir mehaz listesine sahip kitapta da M. Galib Bey'in hayatı için K. Erdeha'ya

raftarlığın yanısıra, birçok münevver ve İttihat aleyhtarı gibi, dört senelik bir Harb-i Umumî tecrübesinden sonra, İtilâf Devletleri'ne ve hele İngiltere'ye karşı silâhlı bir mücadelenin müsbet bir netice vermeyeceğine ve işin siyasetle halledilebileceğine inanıyordu.[28] Hele İzmir'in Yunanlılar tarafından işgâline başlandıktan (16 Mayıs 1919) sonra silâha müracaat etmenin Trabzon ve çevresi için de benzer tehlikeleri dâvet edeceğini düşünmüş ve açıkça ifadeden çekinmemiştir.[29] Hatta Mütareke'den sonra Ermenilere ve Rumlara yapıldığı ifade edilen baskılardan mesûl tutulanlar takibata uğrarken Topal Osman Ağa'nın tevkifi ve İstanbul'a sevki için ısrarlı olmuş ve böylece İtilâf kuvvetlerinin bu gibi işlere karışmalarını önlemek istemişti. Onun İtilâf Devletleri'nden çekinmesi ise Rum ve Ermeni komitacılarının azgınlaşmasına ve Trabzon'a sokulmalarına sebebiyet vermişti.[30]

İstanbul ile Erzurum arasında kararsız kalan M. Galib'in Kuva-yı Milliye'nin de istikbâlinden emin olamadığı ve gücünü kestiremediği anlaşılıyor.[31] O, bu kanaatle Trabzon'daki cemiyetlerin durumu hakkında da doğru bilgi vermemiş ve meselâ Mustafa Kemal'e Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin bulunmadığını bildirmişti.[32] Bir taraftan Kuva-yı Milliye hakkında İstanbul'a bilgi veriyor, diğer taraftan da Lâz Tekâmül-i Millî Cemiyet-i Hayriyesi kurucularıyla kazaları dolaşıyordu.[33] 23 Eylül'de K. Karabekir'in eline vâsıl olan belki de en sonuncusu olabilecek telgrafında[34] kabûl edilemeyecek bir kararlılık ve üslûpla söyledikleri şöyledir: "Evet Paşa hazretleri, samimiyetim cay-ı bahis ve tereddüt değildir. Namusum ve vicdanım ve asırlardan beri ailece nimetini yediğimiz Âlî Osman'a sadakatim her neyi emrederse ondan gayrıya ittibaım da mümkün değildir."

Bu sözleri sonun başlangıcı oldu. K. Karabekir'in, konuşmak için kendisini Erzurum'a dâvetini kabûl etmemiş ve kendisini Gümüşhane'de buluşmaya çağır-

atıfta bulunulması (s. 28, dn. 37) hem usûl, hem de esas bakımından yanlıştır. Trabzon'la alâkalı bir araştırmada bir Trabzon valisinin hayat hikâyesi, arşivlere ve diğer mehazlara dayanarak yazılmalıydı. Üçüncü bir kitap ise üzerinde durulamayacak kadar usûlsüz bir derleme denemesinden ibarettir: Cumhur Odabaşoğlu, *Trabzon-Belgelerle Millî Mücadele Yılları*, Trabzon, 1990, 554 s.

28 Bu hüküm için krş: Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ank. 1968, s. 117; Ayrıca s. 157. Erzurum Kongresi'nde Giresun delegesi olan Dr. Ali Naci Duyduk'un hâtıraları da dikkate değer ipuçları vermektedir: S. Özel, *age.*, s. 273-274.

29 Kâzım Karabekir, *age.*, s. 268-269; K. Erdeha, *age.*, s. 186.

30 S. Özel, *age.*, s. 104-106, 135.

31 Kâzım Karabekir, *age.*, s. 257-259. Bu görüşmenin daha muhtasar ifadesi için: Karabekir'in Mustafa Kemal'e çektiği 19. 9. 1919 tarihli telgrafına bkz: *Nutuk*, İst. 1959, c. 3, s. 1044-1046.

32 *Nutuk*, c. 3, s. 902-903, 5. ve 6. numaralı vesikalar; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İst. 1986, c. 2, s. 362-363; Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti hakkında bkz: Tunaya, *age.*, c. 2, s. 359-363; S. Özel, *age.*, s. 57-62.

33 Gönderdiği bir telgrafa Sadrazam Ferid Paşa'dan gelen cevabî telgrafın metni için: T. Gökbilgin, *age.*, c. 2, s. 36-37; S. Özel, *age.*, s. 68.

34 K. Karabekir, *age.*, s. 300.

mıştı. Gümüşhane'ye gitmek için 24 Eylül'de geldiği Torul'da, Trabzon'daki 3. Fırka kumandanlığına vekil tayin edilmiş bulunan Miralay Dadaş Rüştü Bey'le görüştü. Erzurum'dan gelen Rüştü Bey'den, K. Karabekir'in kendisini Erzurum'a davet eden mektubunu alıp okuduğunda Karabekir'le telgraf makinesi başında konuşmak istediğini ve Erzurum'a gidemeyeceğini bildirdi. Karabekir'in Gümüşhane'ye gelmesini istiyordu. Maiyetinde altı kişi bulunan M. Galib'in Anadolu'ya tâbi olmayacağı artık anlaşılmıştı. Reddettiği takdirde zor kullanılmasına daha önce karar verildiği için 3. Fırka'nın önceki kumandanı Kaymakam Halit Bey (Deli Halit Karsıalan) tarafından silah zoruyla bir kamyona bindirilip Erzurum'a doğru götürülürken Miralay Rüştü Bey de vazıyet etmek için Trabzon'a doğru yola koyulmuştu. 19 Nisan'da fiilen başladığı bu son valiliği altıncı ayında 24 Eylül'de silâhların gölgesinde sona ermişti.[35]

İki gün devam eden kamyon yolculuğundan sonra Erzurum'a 26 Eylül'de gece vakti vâsıl olan M. Galib, K. Karabekir ile yaptığı görüşmede "Trabzonluların bir İngiliz debarkmanında korktuklarını, kendisi kabinenin çekilmesine taraftar olup iki defa yazdığını ve bir daha arzu olunursa şedit yazacağını beyan ve Kuva-yı Millîye'nin kudretine iman" ettiği beyanında bulunmuş ise de artık iş işten geçmişti.[36] Bu son memuriyeti maceralı ve tartışmalara yol açan bir şekilde bitmişti. Anadolu'da yeni teşekkül etmekte olan siyasî irade kendisine katılmayı reddeden Konya Valisi Cemal (İbradalı, Keşmirîzâde), Elâziz Valisi Ali Galib, Malatya Mutasarrıfı Halil Rahmi'nin tevkifine[37]; Trabzon Valisi M. Galib ile Kastamonu sâbık valileri İbrahim ve Ali Rıza beylerle, Ankara Valisi Ali Muhiddin Paşa'nın ise tardlarına ve men-i istihdamlarına karar vermişti (3. 10. 1919).[38]

M. Galib'in Trabzon valiliğindeki icraatı hakkında hâdiselerin cereyanı esnasında, sıcağı sıcağına yapılan yorumlar, tabiatiyle bir hayli sert ve aleyhte bir şekilde tezahür etmiştir.[39] O günlerin havası içinde bu minvâl üzre yorumların ortaya çıkması kaçınılmaz bir şeydi. Onun siyaseten vaziyeti idare etmek, kuvvete başvurmamak ve hâlâ ittihat-ı anâsıra inanmak temel tavrı olmuştu.[40] "Trabzon muhalefetinin merkezini teşkil" ettiği nev'inden yorumları[41] yeni hareketin gücü-

35 K. Karabekir, *age.*, s. 302; K. Erdeha, *age.*, s. 186-187; S. Özel, *age.*, s. 88-89.

36 K. Karabekir, *age.*, s. 318-319; Karabekir bir başka kitabında (*İstiklâl Harbinin Esasları*, İst. 1933-1951, s. 134) M. Galib'in Erzurum'a getirilmesi kararını kendisinin verdiğini ifade ediyor.

37 Bu üç vali 150'likler listesine dahil edilmiştir (Kamil Erdeha, *Yüzellilikler*, İst. 1998, s. 175, 180, 191-192).

38 Heyet-i Temsiliye kararları için: Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ank. 1974, s. 9-10, 21; "Umum kolordu kumandanlarına ve harekât-ı milliyeye müzahir vali ve vekillerine" gönderilen sureti için: Kemal Atatürk, *Nutuk*, İst. 1950, c. 1, s.197; 15. Kolordu Kumandanlığı'na gönderilen sureti için: K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 335-336.

39 Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. 1, s. 159, 178, 189-190; c. 3, s. 1047-1048; K. Karabekir, *age.*, s. 319

40 Krş: S. Özel, *age.*, s. 273.

41 Bu ifadeyi Kaymakam Halid (Karsıalan) kullanmaktadır (*Nutuk*, c. 3, s. 1048).

nü zamanında tanıyıp, ona katılamadığı şeklinde anlamak daha doğru olur.[42] Diğer taraftan zaten iki kuvvet arasındaki kararsızlığı ve bocalaması yüzünden müsbet veya menfî bir icraatta bulunamadığı, hele esas mesele olan haberleşmeyi takip bile edemediği, "Sadâret'ten gelen telgraf ve şifreler verilmiyor. İki kuvvet arasında idame-i memuriyet mümkün değildir." yollu şikâyetleri bu gerçeğin sâde bir delilidir.[43] Hâdisenin üzerinden yarım asır geçtikten sonra zamanın Trabzon Polis Müdürü Refik Koraltan'ın "Vali namuslu, vatanperver, fakat korkak bir insandı" gibi sözleri ise aynı gerçeğin daha serinkanlı bir ifadesini teşkil etmektedir.[44]

3 Ekim 1919'da Trabzon valiliğinden uzaklaştırılan M. Galib'e bir ay bile geçmeden 28 Ekim'den itibaren 5.000 kuruş ma'zuliyet maaşı bağlandı. İki defa Meşrutiyet, üçüncü defa da Cumhuriyet ma'zûlü oluyordu. 6 Şubat 1928 tarihine kadar devam eden ma'zuliyeti, 7 Şubat'ta emekliliğe tahvil edilmiş ve 4501 kuruş maaş tahsis olunmuştu.[45] Bu arada Mütareke'de bilebildiğimiz kadarıyla ilk ve son defa olarak siyaseti de denemiş ve Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katılarak, istifa eden Bahaeddin Bey'in yerine Heyet-i Faale'nin reisliğine getirilmişti (1920).[46]

Ömrünün son onbeş senesini dünyadan elini eteğini çekmiş bir sükûnet ve uzlet içinde geçiren M. Galib soyadı kanunundan (21. 6. 1934) sonra Gönç soyadını almıştı. Ömrünün yetmiş ikinci senesinin son günlerinde, 7 Temmuz 1935 tarihinde, Göztepe'de Kayışdağı Caddesi'nde, 262 numaralı evde kiracı olarak ikamet ederken kalp sektesinden hayata veda etti. Ertesi gün Sahra-yı Cedid Kabristanı'nda ebe-

42 Hakkındaki menfî yorumlar daha sonraki kitaplarda da, yeni bir değerlendirilmeye tâbi tutulmaksızın, nakledilmiştir: İsmail Hakkı Uluğ, *Atatürk'ün Çizdiği Portreler*, İst. 1968, s. 146; Adnan Önelçin, *Nutuk'un İçinden*, İst. 1981, s. 71-72; S. Özel, *age.*, s. 98,101. Hakkında ifade edilen tek müsbet yorum Trabzon Muallim Mektebi'nin açılışında büyük hizmetinin olduğudur (Ö. Akbulut, "Tarihte Trabzon Valileri", *Yenigün*, Trabzon, 1 Haziran 1972, s. 1). Bu bilgiyi lütfeden muhterem Hüseyin Albayrak'a müteşekkirin.

43 K. Karabekir, *age.*, s. 277; K. Erdeha, *age.*, s. 186.

44 R. Koraltan'ın sözleri için: "Refik Koraltan", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, nr. 31, Nisan 1970, s. 27. Ayrıca bkz: Refik Karaltan, *Bir Politikacının Anıları* (Yazan: C. Ertepınar), Ank. 2000, s. 77-95.

45 Emekli Sandığı, *Sayıştay Dosyası, nu. 3963;* Tekaüdü *İdare* mecmuasının 1. sayısına (Nisan, 1928, s. 4) haber olmuştur. Tekaüd muameleleri memurin Kanunu'nun 1. muvakkat maddesine göre icra edilmiştir (*Düstur/3*, Ank. 1944, c. 7, s. 680).

46 T. Z. Tunaya, *age.*, s. 274, dn. 48.

47 Emekli Sandığı, *Dosya nu. M.0038683;* Ölüm ilânı: "Ölüm", *Cumhuriyet*, nr. 4005, 10 Temmuz 1935, s. 4. Ölüm ilânında Trabzon Valiliği'ne bir atıf bulunmamaktadır. Babasının âyândan olduğu rivâyeti ise yanlıştır. Bir vesika olarak metnini veriyoruz: "Eski Dahiliye Nâzırı âyândan Said Efendi'nin oğlu, eski Tarih Encümeni üyelerinden ve Kastamonu ilbaylığından mütekaid Mehmet Galib ölmüş, evvelisi gün de kaldırılarak gömülmüştür. Rahmetli iyi yazı yazanlardan ve tarih bilginlerindendi. Tanrı rahmet eylesin".

48 M. Galib'in ilk eşi Ayşe Mukbile isminde bir hanımdı ve bu eşinden Gazanfer (Gönç. doğ. 1312/1896) isimli bir oğlu olmuştu. İkinci defa Trabzon valiliğinden ayrıldıktan sonra 19. 12. 1919 tarihinde ihtida ettikden sonra Fatma Kebuter adını alan Mariya Hanım'la (Susurluk, 1312 - İst. 31. 7. 1978, Mihal ve Efradik kızı) evlendi ve bu evlilikten Hatice Rasiha Gönç (doğ. 1.6.1923) ve Mahmud İzzet Gönç (doğ. 11.9.1925) isimli iki çocuğu oldu (*Emekli Sandığı, nu. M.0038683*).

dî istirahatine terk olundu.[47] İki defa evlenmişti, ıkı oğlu ve bir kızı vardı.[48]

5. Yazıları, kitapları ve "Netayicü'l-Vukuat"ın neşri

M. Galib'in II. Meşrutiyet öncesinde her hangi bir gazetede veya mecmuada yazı yazıp yazmadığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, Saruhan mutasarrıflığından ayrılmak zorunda kaldıktan sonra, görebildiğimiz kadarıyla kadim dostu Ebuzziya Tevfik'in *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesinde, alâka duyduğu meseleler hakkında, birçok yazı yazmış, kendisine hiç şüphesiz babasından kalmış bulunan çok kıymetli tarihî vesikalar neşretmiştir.[49] Onun görebildiğimiz ilk yazı-

49 *Tasvir-i Efkâr, Yeni Tasvir-i Efkâr* ismiyle 2 Haziran 1909 tarihinden itibaren Ebuzziya Tevfik tarafından yeniden çıkarılmaya başlandı. M. Galib'in görebildiğimiz gazete yazılarının hepsi bu gazetede neşredilmiştir. Bunlardan görebildiklerimizin tam bir dökümünü veriyoruz: "Mehmed Galib Efendi'nin Mektubu", nr. 12 (13 Haziran 1909), s. 6; "Mehmed Galib Beyefendi'nin ikinci mektubları", nr. 17 (16 Haziran 1909), s. 6; "Mehmed Galib Bey'in üçüncü mektubu", nr. 35 (4 Temmuz 1909), s. 4; "Mehmed Galib Bey'in dördüncü mektubu", nr. 40 (9 Temmuz 1909), s. 5-6. Bu dört mektup da Ebuzziya Tevfik'in "94 Senelik Avusturya Politikası" hakkındadır. Tefrikaları:
1."Âli Paşa'nın Girid'den gönderdiği tahrirat", nr. 35 (4 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 36 (5 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 37 (6 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 38 (7 Temmuz 1909), s. 4-5; "Leh ve Macar Mültecilerine aid vesaik", nr. 41 (10 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 41(10 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 42 (11 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 43 (12 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 44 (13 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 45 (14 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 46 (15 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 47 (16 Temmuz 1909), s. 4-5. Bu tefrikanın zeyli: "Mehmed Galib Bey'in 40 numaralı nüshamızda münderiç dördüncü mektubuyla gönderilen ve mezkûr nüshadan itibaren 47 numaralı nüshaya kadar neşr olunan Leh ve Macar mültecilerine aid vesaik-i mühimmeye aid zeyldir", nr. 60 (30 Temmuz 1909), s. 4-5; nr. 61 (31 Temmuz 1909), s. 4-5;nr. 62 (1 Ağustos 1909), s. 4; nr. 63 (2 Ağustos 1909), s. 4-5; nr. 64 (3 Ağustos 1909), s. 4-5; nr. 65 (4 Ağustos 1909), s. 4-5; nr. 66 (5 Ağustos 1909), s. 4-5; nr. 67 (6 Ağustos 1909), s. 4-5; nr. 68 (7 Ağustos 1909), s. 4-5; nr. 69 (8 Ağustos 1909), s. 4-5; "Girid Hakkında Âli Paşa'nın tahriratı", nr. 70 (9 Ağustos 1909), s. 4-5; nr. 71 (10 Ağustos 1909), s. 4-5, nr. 72 (11 Ağustos 1909), s. 4-5; nr. 73 (12 Ağustos 1909), s.4, nr. 74 (13 Ağustos 1909), s. 4; nr. 75 (14 Ağustos 1909), s. 4-5; "Avusturya Devletinin Dersaadet'te mukim elçisi Mosyö Graf von Sturmer'in 1258 senesinde kaleme alarak Sultan Abdülmecid Han'a takdim eylediği lâyihanın suretidir", nr. 109 (17 Eylül 1909), 2-3; nr. 110 (18 Eylül 1909), s. 8-9; nr. 113 (21 Eylül 1909), s. 9, nr. 115 (23 Eylül 1909), s. 5. Mehmed Galib'in "Ebuzziya Tevfik Bey Efendi'ye" mektubu ve yazı dizisi: "1263 sene-i hicriyesinde Atina'da Devlet-i Osmaniye sefiri Kostaki Müsürüs Bey hakkında hakarete cür'et edilmesinden dolayı tarziye talebine mütedair cereyan eden muhaberat-ı siyasiye", nr. 164 - 189 (13 Teşrin-i sâni - 8 Kânun-ı evvel 1909, s.5)'da müteselsil 26 tefrika. M. Galib'in mektubu, "Ebuzziya Tevfik Beyefendi'ye" (s. 1-2) tefrikanın neşrine başlandığı haberi: nr. 226 (16 Kânun-ı sânî 1910), s. 1. "Süveyş Kanalı hakkında vesaik", nr. 226 (16 KS 1910), s. 4; nr. 227 (17 KS 1910), s.4; nr. 229 (19 KS 1910),s.4; nr. 230 (19 KS 1910), s. 4; nr. 231 (21 KS 1910), s.4; nr. 232 (22 KS 1910), s.4; nr. 233 (23 KS 1910), s. 4; nr. 237 (27 KS 1910), s. 4; "Mısır'a aid muhaberat-ı siyasiye", nr. 237 (27 KS 1910), s. 4; nr. 238 (28 KS 1910), s. 4; nr. 239 (29 KS 1910), s. 4; nr. 241 (31 KS 1910), s. 4, nr. 242 (1 Şubat 1910), s. 4; nr. 243 (2 Şubat 1910), s. 4, nr. 244 (3 Şubat 1910), s. 4; nr. 245 (4 Şubat 1910), s. 4, nr. 246 (5 Şubat 1910), s. 4, nr. 247 (6 Şubat 1910), s. 4, nr. 248 (7 Şubat 1910), s. 4; nr. 251 (10 Şubat 1910), s. 4; nr. 252 (11 Şubat 1910), s. 4; nr. 253 (12 Şubat 1910), s.4; nr. 255 (14 Şubat 1910), s. 4; nr. 262 (21 Şubat 1910), s. 4; nr. 267 (26 Şubat 1910), s. 4; nr. 294 (25 Mart 1910), s. 6; nr. 297 (28 Mart 1910), s. 6; nr. 330 (30 Nisan 1910), s. 6, nr. 332 (2 Mayıs 1910), s. 6: nr. 333 (3 Mayıs 1910), s. 5; nr. 336 (6 Mayıs 1910), s. 4; nr. 337 (7 Mayıs 1910), s. 5; nr. 340 (10 Mayıs 1910). s. 5. Aynı gaze-

ları Ebuzziya Tevfik'in "94 Senelik Avusturya Politikası" isimli tefrikası (nr. 11, 12 Haziran 1909) hakkında yazdığı dört mektubudur. "Tefrika-i Siyasiye" umumî başlığı ile yaptığı vesika neşriyatının altbaşlıkları ise sırasıyla şöyledir:

1. Âli Paşa'nın Girit'ten gönderdiği tahrirat,
2. Leh ve Macar mültecilerine aid vesaik,
3. Girit hakkındaki Âlî Paşa'nın tahriratı,
4. Avusturıa Devleti'nin Dersaadet'te mukim elçisi Mösyö Graf von Sturmer'in 1258 senesinde kaleme alarak Sultan Abdülmecid Han'a takdim eylediği lâyihanın suretidir,
5. 1263 sene-i hicriyesinde Atina'da Devlet-i Osmaniyye sefiri Kostaki Müsürüs Bey hakkında hakarete cür'et edilmesinden dolayı tarziye talebine müteda-ir cereyan eden muhaberat-ı siyasiye,
6. Süveyş Kanalı hakkında vesaik,
7. Mısır'a ait muhaberat-ı siyasiye.

Bu arada, yine aynı gazetede bir adet de baş yazısına rastlıyoruz. M. Galib'in başka nerelerde yazısının olduğu araştırılmaya muhtaç bir mesele olarak ortadadır. Onun bu yazıları gereği gibi dikkati çekmiş ve Tarih-i Osmanî Encümeni kurulduğu zaman (27 Kasım 1909) ilk akla gelen isimlerden biri de "Saruhan mutasarrıf-ı esbakı" sıfatıyla M. Galib olmuş ve Encümen'e âzâ-yı muavine sıfatıyla dahil edilmiştir.[50] Gerçekten de isminin tarihçi olarak anılmasına vesile olan ilk yazıları *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda da devam ve Âlî ve Fuad Paşaların siyasî vasiyetnâmeleri hakkındaki ise tarihî münakaşaların ve yeni araştırmaların zeminini teşkil etmiştir.[51] M. Galib'in *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'ndaki yazıları, neşirlerine göre şöylece sıralanabilir:

tede görebildiğimiz diğer yazıları: "Bir hareket-i müstahsene", nr. 77 (16 Ağustos 1909), s. 6 (yân maaşlarının azaltılması yolundaki yân kararını tebrik); "Ebuzziya Tevfik Beyefendi'ye", nr. 166 (15 Teşrin-i sânî 1909)), s. 5-6 (Lâleli Camii hakkında); "Tasvir-i Efkâr ceride-i muteberesine", nr. 185 (4 Kânun-ı evvel 1909), s. 6 (Arnavudluk meselesi hakkındaki bir yazı münasebetiyle); "Tasvir-i Efkâr ceride-i muhteremesine", nr. 199 (19 Kânun-ı evvel 1909), s. 7 (3 Kânun-ı evvel günlü ve 7267 numaralı *Sabah* gazetesindeki "Osmanlı-İngiliz Münasebatı" başlıklı yazı münasebetiyle); "Ebuzziya Tevfik Beyefendi'ye", nr. 283 (14 Mart 1910), s. 5-6 (Rüştü Paşa'nın mahdumu Süleyman Reşad'ın 7334 numaralı *Sabah* gazetesindeki Rüştü Paşa hakkındaki yazısı dolayısıyla). Gazetede görebildiğimiz tek başyazısı: "Siyasiyat-ı hâzıramızda nifak veya infirad", nr. 284 (15 Mart 1910), s. 1-2; "Çalışalım, birbirimize emniyet edelim", nr. 300 (31 Mart 1910), s. 6.

50 Cüz. 1 (1 Nisan 1326), s. 8; Mehmet Halit Bayrı, "Türk Tarih Encümeni", *Tarih Dünyası*, nr. 30, 29 Şubat 1952, s. 1216; "Tarihçi ve esbak Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey", Osman Ergin, *age.*, s. 309.

51 Âlî ve Fuad Paşaların vasiyetnâmelerinin neşrinden sonra bu mevzuda yapılan münakaşalar ve araştırmalar için: Cemil Meriç, Âlî Paşa'nın vasiyetnâmesi", *Umrandan Uygarlığa*, İst. 1974, s.28-38; Fuad Paşa'nın vasiyetnâmesinin az kısaltılmış bir metni için: N. Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, İst. 1964, s. 67-78; yarım kalmış bilinmeyen bir neşri için: *Meram* (1324), nr. 7, s. 212-213; nr. 8, s. 241-242; nr. 9, s. 263-265; nr. 10, s. 303-305. Her iki vasiyetnâme için müstakil bir araştırma: Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*

1. "Tarihten bir sahife - Âlî ve Fuad Paşaların vasiyetnâmeleri", Cüz. 2 (1 Haziran 1326), s. 70-74; Fuad Paşa'nın vasiyetnâmesinin Fransızca'dan M. Galib tarafından yapılan tercümesi: s. 75-84.

2. "Talimat-ı Şehid Ali Paşa", Cüz. 3 (1 Ağustos 1326), s. 137-140; Talimatın metni: s. 140-149.

3. "Vakanüvis Teşrifatî Edib Efendi - Selim-i Sâlis'in bâzı evamir-i mühimmesi", Cüz. 8 (1 Haziran 1327), s. 500-501: Evamir'in metni: s. 501-504.

4. "İhtisab Ağalığı", Cüz. 9 (1 Ağustos 1327), s. 567-572.

5. "İhtisab Ağalığı Nizamnâmesi", Cüz. 10 (1 Teşrin-i evvel 1327), s. 640-648.

6. "Romanya'ya dair bir vesika-i tarihiye", Cüz. 39 (1 Ağustos 1332), s. 142; Vesikanın metni: s. 143-149.

M. Galib'in *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'ndaki son yazısı, görüldüğü üzere, 14 Ağustos 1916 tarihini taşımaktadır. Bundan sonra görebildiğimiz tek eseri ise Trabzon Valiliği'nden ayrılışından iki ay sonra kadim dostu Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey[52] ile müştereken kaleme aldığı ve *Peyam-ı Sabah*'ta gayri-muntazam bir şekilde neşrettiği "Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricali" başlıklı otuz sekiz tefrikalık yazı dizisidir. Esasen dostunu böyle bir hâtıratı yazmağa teşvik edenin de M. Galib Bey olduğu bilinmektedir.[53] 17 Kasım 1919'da gazetenin üçüncü sayfasında başlayan yazının otuz sekizinci ve son tefrikası 25 Nisan 1921 tarihinde neşredilmiştir.[54]

Geçen Asırda Devlet Adamlarımız (Haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul, 1997 c.I, 160, c.II, 162 s. Tercüman 1001 Temel Eser) adı ile basılan yazı dizisinin mehazları arasında Ali Rıza Bey'in, Sultan II. Mahmud'un kızları Atiye ve Hatice Sultanların sarayının baş-kalfası olan annesi (c. I, s. 21, 69), Bebekli Sâib Bey (c. I, s. 76-77), M. Galib'in babası Mehmed Said Efendi (c. I, s. 20, 38, 52, 139, 150; c. II, s. 38), Mustafa Nuri Paşa (c. I, s. 82-83, 148), Abdurrahman Şeref (c.I, s. 101, 146) Cevdet Paşa (c. I, s. 143), Halil Rıfat Paşazâde Rauf Paşa, Nafia Müsteşarı Gabriel Serviçen Efendi (c. I, s. 42), Âyân âzâsı Azaryan Efendi (c. II, s. 8), Logofet Efendi (c. I, s. 56), Sadullah Paşa (c. II, s. 110), Hâfız Ömer Faiz Efendi (c. II, s. 91) ve Emin Bey (c. II, s. 8) gibi şahıslar bilhassa dikkati çekmektedir. Bu arada zaman zaman *Ceride-i Havadis* (c. I, s. 35, 101) ve *Takvim-i*

- *Osmanlı Sadrıazamlarından Âli ve Fuad Paşa'ların Siyasî Vasiyetnâmeleri*, İst. 1978, 48 s.

52 Hayat hikâyesi ve eserleri için: Ali Birinci "İstanbul Muharriri Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey", *İstanbul Araştırmaları*, nr. 1, Bahar 1997, s. 87-94.

53 Osman Ergin, *age.*, s. 298.

54 Müsürüs Paşa hakkındaki yazılarını arzusuna rağmen kitap hâlinde bastıramamıştır: Ali Rıza-M. Galib. (Haz. Fahri Çetin Derin), *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, İst. 1977, c. 1, s. 114.

55 *Sadullah Paşa yahud Mezardan Nida*, s. 7.

Vekayi (c. I, s. 49, 50, 58, 71) gibi gazetelerden iktibasta da bulunmaktadır. Memduh Paşa'nın *Esvâd-ı Sudûr*'u (c. I, s. 81), Mahmud Celâleddin Paşa'nın *Mir'ât-ı Hakikat*'i (c. I, s. 74, 108-109, 121, 154, 156; c. II, s. 11-12), Tayyarzâde Ahmed Atâ'nın *Tarih-i Enderun*'u (c. I, s. 57) ve *Moltke'nin Hatıratı* (c. I, s. 57) mehaz olarak zikredilmiştir. Bu son eser Mehmed Rasih Dino (öl. 13 Aralık 1927) tarafından tercüme edilerek 106 tefrika hâlinde *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da (31 Mayıs - 10 Teşrin-i evvel 1909) neşredilmiştir.

M. Galib Bey kendi kitaplarından basılmış bulunan *Sadullah Paşa yahud Mezardan Nida* (c. I, s. 127; c. II, s. 19, 57) ve yazdığı hâlde bastırma imkânı bulamadığı Kırım Seferinde Bâbıâlî (c. I, s. 15, 22) isimli eserinden nakiller yapmıştır. Diğer taraftan açıkça ifade etmemesine rağmen babasının "birçoklarına İttıla veya iştiraki vâki olmuş olan ahvâl-i mühimmeye dair kendisinin kısmen kayd ü tahrir ve kısmen nakl ü takrir eylediği kıymet-i tarihiyeyi hâvi tafsilâtın tab' ü neşri vakt-i merhûnuna tâlik edilmiştir." diye bahsedilen hâtıralarının da en kıymetli mehazlarından birini teşkil ettiği muhakkaktır.[55] Âlî Paşa'nın hususî ve siyasî yazılarından bir haylisinin kendisinde mevcut olduğunu bildiren M. Galib *Muharrerat-ı Âlî Paşa* isimli bir kitap neşretme arzusunu ifade ediyorsa da, hazırlamış bulunsa bile, bastıramamıştır.[56]

M. Galib'in imzasını taşıyan biri telif ve biri de tercüme olmak üzere iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan telif olanı, yanında ikinci kâtip olarak bulunduğu Viyana Sefiri Sadullah Paşa hakkındaki biricik müstakil eserdir ve Paşa ve devir hakkında kıymetli vesikalar ve bilgiler ihtiva etmektedir.[57] Kitapta babası Said Efendi ve kendisi hakkında, *Sicill-i Ahvâl Defteri*'ne girmemiş kıymetli bilgiler de bulunmaktadır. Tarihî şahsiyetlere dair fotoğraflarla süslü kitap baskısının güzelliği bakımından da dikkati çekmektedir. Kitapta Kemalpaşazâde Said Bey (s. 10-20) ile Sadrâzam Said Paşa'nın (s. 21-23) takrizleri bulunmaktadır.

M. Galib'in, bazı yerlerini meâlen ve hülâsaten tercüme ettiği eseri Fransız devlet adamı ve reisicumhuru Paul Doumer'in[58] (1857-1932) *Livre de mes Fils* isimli kitabı olup gençlere nasihat kitaplarındandır ve tercümesine de *Evlâd-ı Vatana* (İstanbul, 1327, 141 s. Matbaa-i Ebuzziya) adı verilmiştir. Kitaba, Rıza

56 *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, c. II. s. 47.

57 *Sadullah Paşa yahud Mezardan Nida*, İst. 1327, 124 s. Matbaa-i Ebuzziya. Ayrıca tarihi şahsiyetlere dair yirmi fotoğraf ihtiva ediyor. Fiatı 10 kuruş olan kitaba taşra için 20 kuruş posta ücreti eklenmektedir. Satış ilânı: "Sadullah Paşa", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu. 47 (16 Temmuz 1909) s. 8; sonraki birçok nüshada ilan tekrarlanıyor.

58 İbrahim Alâettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, İst. 1933-1935, c. I. s. 347-348; Kitabın "Cereyan-ı umumiye" bahsi hakkında bir yazısı: "Ebüzziya Tevfik Beyefendi'ye", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 107, 15 Eylül 1909, s. 2-3. Kitabın 7 kuruş fiatla Darüşşafa ve Uhuvvet Kütüphânesinde satıldığı hakkında ilân: "Evlâd-ı Vatana", nr. 133, 11 Teşrin-i evvel 1909, s. 4; Hakkında yazılmış sitayişkâr bir yazı: ahmet Tevfik, "Evlâd-ı Vatana", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu. 171 (19 Teşrin-i sânî 1909) s. 6-7.

Tevfik tarafından takriz (s. 5-19, 24 Mayıs, sene 325) olarak yazılan uzun yazı, ihtiva ettiği görüşler itibariyle, bugün de dikkati çekmektedir.

M. Galib, tarihe dair makaleleri, matbu ve gayri matbu kitapları yazmamış olsaydı bile, sadece *Netayicü'l-Vukuat*'ın nâşiri olarak dahi ismi her zaman hatırlanması gereken bir şahsiyettir. Geçen asrın dikkate değer devlet adamlarından biri olan İzmirli Mansurîzâde Mustafa Nuri Paşa'nın (h. 1238 - 19 Ocak 1890)[59], çok sevdiği İbn Haldun'un her zaman ve her fırsatta okuduğu *Mukaddime*'sinden aldığı ilhamla[60] yazdığı bu çok hususî bir plâna ve muhtevaya sahip kitabının ilk üç cildini hayatta iken bastırmış (1294-1296), ancak dördüncü cildini bastırma fırsatı bulamamıştı. Kitap basılabilen üç cildiyle hemen dikkati çekmiş, muhtevasına ve değerine neşredildiği andan itibaren dikkat çekilmişti.[61]

Bir çocuk bırakamayan Mustafa Nuri Paşa ölümünden bir hafta evvel kitabının dördüncü cildini refikası Zeliha Hanım'ın kardeşi M. Said Efendi'ye teslim ederek basılmasını vasiyet etmiş, ancak on yedi sene sonra M. Said Efendi de ölünce vasiyeti yerine getirme vazifesi M. Galib'e kalmıştı.[62] Meşrutiyet'in ilânından beş altı ay sonra kitap üzerinde çalışmaya başlayan M. Galib, ilkinden daha güzel bir şekilde, kitabın 1841'e kadar gelen tam metnini 4 cilt halinde (I, 152 s; II, 109 s; III, 112 s; IV, 124+1 s.) neşretmeye muvaffak olmuştur.[63] Kitab, muhtevasının ehemmmiyetine binaen, seneler sonra "sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen" ibaresiyle iddialı bir şekilde yeni harflerle de basılmış[64], yapılanın bu kıymetli eseri katletmekten başka bir şey olmadığına dikkat çekilmesi-

59 Hayatı hakkında: Neşet Çağatay, "Mustafa Nuri Paşa ve eseri", *age.*, s. 405-423; İsmail Nâmî Erbilek, "Mustafa Nuri ve Eseri", *Yeni Türk*, nr. 80, Ağustos 1939, s. 314-318.

60 Bu mühim husus Ali Fuad (Türkgeldi) tarafından açıkça ifade edilmişti: "Mansurîzâde Mustafa Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, c. I, nr. 1 (İst. Haziran-Ağustos 1929), s. 40; N. Çağatay, *age.*, s. 420.

61 "Her bir asrın nizamat ve kavanin-i mersiyyesini ale't-tariki'l-icmal havî". *Arakel Kütüphanesi Esami-i Kütübü*, İst. 1301, s. 135; "Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicü'l-Vukuat* adlı eseri bihakkın tetebbü mahsülüdür. Müşarün ileyh bu eserinde bilhassa teşkilât ve müessesatımızı muhtasar ve fakat vâkıfâne bir şekilde yazmış, devletin itilâ ve inhitat sebeblerini aramaya çalışmış ve ilk defa olarak terkibî bir eser nümunesi vücude getirmiştir". (Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*, İst. 1940, s. 577)

62 Kitabın ikinci ve tam baskısının bir hikâyesi için: *Netayicü'l-Vukuat*, Uhuvvet Matbaası, İst. 1327, c.4, s. 2-3; Zeliha Hanım'ın ismi için: Pakalın, *age.*, s. 3843; N. Çağatay, *age.*, s. 410.

63 Kitabın değerine bir kere daha işaret eden çıkış ilânı: "Osmanlı tarihlerinin en müfîd ve muteberi olan *Netayicü'l-Vukuat*"ın devr-i sâbıkta tabı mümkün olamayan dördüncü cildi bu kere tab edilmiş ve evvelce nerş olunup bilâhare toplattırılmış olan ilk üç cildi de derdest-i tab bulunmuştur. Mahâll-i furuhtu Bâb-ı âlî Caddesinde Uhuvvet Kütüphanesi'dir. Fiatı 7 kuruştur". *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 14, 13 Haziran 1909, s. 8. Kitabın sonradan toplattırılmış olduğu kaydı mühim ise de tahkik edemedik. Kısa bir müddet sonra I. cildin ikinci baskısı da satışa sunuldu (nr. 28, 27 Haziran 1909, s.8). *Tanin*'de de (nr. 826, 9 Kânun-ı evvel 1326, s.6) kitabın değerine işaret edilmiştir. N. Çağatay, kitabın baskısı için iki sene (1912, 1909; *age.*, s. 421, 422, dn. 309) vermektedir. 1912 senesinin yanlış olduğu açıktır. Kitabın baskısının 1910 senesinde tamamlandığına hükmetmek gerekiyor.

64 *Netayicül'l-Vukuat*, Ank. 1979, c. I-II, XI+383 s. ;1980, c. III-IV, VIII+368 s. N. Çağatay, M. Galib'in

ne rağmen iki baskısı daha yapılmış[65], tenkidlere[66] bir cevap ise lütfedilmemiştir.

Netayicü'l-Vukuat'ın devamını, yâni 1841 senesinden Sultan Reşad'ın cülûsuna (27 Nisan 1909) kadar olan devreyi yazacağını ve buna da, babası A. Said Efendi'nin 1839-1879 devresini muhtevi kırk senelik hâtıralarını ekleyerek neşredeceğini duyuran M. Galib bu vaadini yerine getirememiştir.[67]

Mülkî sahadaki icraatı hakkında yapılan ve yapılacak yorumlar ne olursa olsun M. Galib tarihimize dair yazıları ve kitaplarıyla ve *Netayicü'l-Vukuat* nâşiri sıfatıyla her zaman anılacak ve yaşıyacaktır. Ona karşı tarihçiliğimizin bir vefa borcu ise eserlerini aslî metinlerine lâyıkı vechile yeniden bastırmaktır.[68]

İstanbul Araştırmaları, nr. 2, Yaz 1997, s. 73-89.

"yaşamı hakkında" "*Meydan-Larus*'u" tavsiye ediyor (c. III-IV s. 153).

65 Ders kitabı olarak kullanıldığı için büyük alâka gören kitabın yeni baskıları yine Türk Tarih Kurumu tarafından (1987, 1992) yapılmıştır.

66 Kitabın bu baskısı hakkındaki çok sert tenkitler (Orhan Şaik Gökyay, "Kağıt Ziyanlığı", *Destursuz Bağa Girenler*, İst. 1982, s. 276-288) yazarını ve okuyucularını ne denli rahatlatmıştır bilinemez. Ancak, gerçek olan bir şey varsa muhatabı hiç rahatsız olmamış ve tınmamış olmalıdır.

67 *Netayicü'l-Vukuat*, c. 4, s. 125

68 M. Galib ve ailesinin aldığı Gönç (varlıklı, zengin) soyadı aile unvanının (kabzımal) acaba Türkçeleştirilmiş şekli midir?

SALİH MÜNİR PAŞA

II. Abdülhamid devri hariciyesinin ismi alem olmuş sefir-i kebiridir. II. Ahmed devrinde veziriâzamlık yapan (1706-10) Çorlulu Ali Paşa'nın ahfadından, II. Abdülhamid devri nâzırlarından ve *Mir'at-ı Hakikat* müellifi Mahmud Celaleddin Paşa'nın en büyük çocuğu olarak, dedesi Mehmed Aziz Efendi'nin Vefa'daki konağında dünyaya geldi (24 Kasım 1857). Validesi, paşanın ilk refikası Fatma Bidar Hanım'dır. İlk ve rüştiye tahsilini Vefa Rüştiyesi'nde yaptıktan sonra Mekteb-i Sultanî'ye girdi. Burada zekâsı ve çalışkanlığıyla dikkat çekti. Fransız lisanını ve edebiyatını bütün incelikleriyle öğrendi. Ancak buradan şahadetnâme almadan ayrıldığı için mezun listelerinde adı geçmez. Bu çağlarını ölünceye kadar yâdetmekten büyük zevk duyuyor ve her sene Pilâv Günü'ne riyaset ediyordu. Buradan ayrıldıktan sonra babası tarafından Avrupa'ya tahsile gönderilmek isteğine sultan Abdülhamid tarafından müsaade edilmemişti. Bunun üzerine Mekteb-i Sultanî'nin ikinci Fransız direktörü ile diğer muallimlerden uzun zaman hususî dersler aldı. Cevdet Paşa'dan ders alırken, diğer taraftan da Paşanın tarih yazılarını beyaza çekiyordu.

On beş yaşında mülâzemetle Babıâli Tercüme Odası'na girdi. Yirmi yaşında Amedî Kalemi hulefalığına 500 kuruş maaşla dahil oldu (14 Şubat 1877). Henüz yirmi iki yaşında iken mektupçuluk gibi zamanın mühim bir memuriyetine terfi etti. Önce Orman ve Maadin Nezareti (20 Haziran 1879-28 Mayıs 191), Orman ve Nafia Nezareti (10 Ocak 1887) mektupçuluklarından sonra, yine aynı memuriyetle, Hariciye Nezareti'ne geçti. Hariciyeye geçmeden önce Ahmed Vefik Paşa'nın kalem-i mahsus müdürülüğünde (1878) de bulunmuş, onun ilminden ve tecrübelerinden istifade etmeye çalışmıştır.

Salih Münir'in Hariciye Nezareti mektupçuluğu (4.4.1888-19.12.1895) diphomatlar ve diplomasi âlemini tanıması için bir vesile teşkil etti ve bu âlemi benimsedi. Anlaşılan Fransızca'yı bir Fransız kadar güzel ve nükteli konuşması ve hazır cevaplığını en çok ve en tesirli bir şekilde kullanabileceği aslî sahasına karışmış bulunuyordu. 1895 sonbaharında Avrupa'ya Jöntürk firarları hızlanırken bu 38 yaşındaki hariciye mektupçusu da Paris sefaretine sefir olarak gönderiliyordu (26 Aralık 1895).

Paris'te iken 1902'de vezir rütbesine nail olan Salih Münir aynı zamanda Brüksel ve Bern sefaretlerini de tedvire memur edilmişti. Sefareti esnasında cereyan eden mühim hâdiseler arasında Jöntürklerin faaliyetleri, Osmanlı-Yunan Harbi, Ermeni isyanları, rus-Japon Harbi, Balkan Antantı teşebbüsleri, Sofya müzakereleri sayılabilir. En çok aleyhinde bulundukları bir kimse olmasına rağmen Jöntürklere karşı düşmancı bir tavır içinde olmamış, onlarla Sultan arasında mutavassıt bir rol oynamıştır. 1905'te Paris kordiplomatiğinin en kıdemlisi (duayen) olan paşa vazifesinden ayrılmak zorunda kaldığı 9 Ağustos 1908'e kadar bu sıfatını muhafaza etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, Abdülhamid devrinin bütün yüksek ricali gibi Paşa "Sâbık hükümet-i Hamidiye enkazı" arasına dahil ve paşalık sıfatı da efendiliğe tenzil edilmişti. Bundan sonra Paris, İsviçre ve İtalya'da yaşayan paşa tam on yedi sene sonra 1925'te Türkiye'ye döndü. Kendisine emekli maaşı, bir türlü yıldızlarının barışmadığı Kâmil Paşa'nın reddi sebebiyle, ancak 14 Aralık 1913'te bağlanabildi. 9 Ağustos 1908-14 Aralık 1913 arasındaki maaşlarının tediyesi için 1928'e kadar devam eden mücadelesi ise müspet bir netice vermedi. İstanbul'a döndükten sonra önce Taksim Ayaspaşa'da Ödağacı Sokağı'nda Münir Paşa apartmanı'nda oturan Salih Münir Paşa, Soyadı Kanunu'ndan (21 Haziran 1934) sonra, Çorlu soyadını aldı. Paşa'nın diğer kardeşleri Atıf ve Aziz beyler de önce kısa bir müddet bunu kullandıktan sonra Esenbel olarak değiştirdiler. S. Münir Paşa serveti bol ve geçim derdinden âzâde bir insan değildi. İstanbul'a döndükten sonra irtihâline kadar Başvekâlet Arşivi'nde ücretle çalıştı ve bu esnada dikkate değer gördüğü vesikaları mecmua ve gazetelerde neşretti. Paşa son senenlerinde Beşiktaş'ta Nüzhetiye Caddesi'ndeki 30 numaralı meskende oturdu. 27 Ocak 1939'da irtihâl etti ve cenazesi Sinanpaşa Camii'nden kaldırılarak Yahya Efendi Dergâhı naziresine defnolmuştur.

Salih Münir Paşa henüz on dokuz yaşında iken Sultan Abdülaziz'in sütkızı Avantiyar Hanım'la evlenmişti. Hanımı iki sene sonra doğum esnasında öldü. İkinci eşi, Manastır eşrafından Halil Paşazâde Rıza Bey'in kızı Havva Cemile Hanım oldu. Bu eşinden iki kızı ve bir oğlu dünyaya geldi. İkinci eşinin de ölümü üzerine aslen Fransız olan Fatma Hanım'la evlendi (7 Eylül 1925). Oğlu (Mahmud) Cemil Münir (10 Ekim 1885 - 24 Şubat 1929) İstanbul'da Vahdet gazetesini çıkarmıştı. (1921-22). Şişli Fransız Hastahânesi'nde öldü. Kızı Saliha Kamuran Eldem (14 Haziran 1889 - 28 Aralık 1959) Osman Hamdi Bey'in oğlu Ethem Hamdi Eldem'le evlenmişti. Diğer kızı Atiye Nimet Eyriboz'un ikinci eşi Mehmet Ali-Sabire çiftinin oğlu Mehmet Münir Eğriboz'du (1889-8 Ocak 1968).

Paşa, kendisini tanıyanların ifadesine göre *"uzun boylu, vekar sahibi, son düşkün zamanlarında dahi pek kibârâne giyinir, ileri yaşına rağmen yakasında daima bir çiçek bulunur, Fransız biçimi kesilmiş küçük zarif sakalı ile kim görse,*

bu adam bir paşadır derdi." Kendisini yakinen tanıyan Reşit Halit Gönç'ün ifadesine göre "*Salâbet sahibi bir müslümandı, her gün beş vakit namazını kılar, Kur'an okur, oruç tutar, akaidi İslâmiye üzerinde derin vukuf sahibiydi. Halâvetli bir sese sahibdi, sohbeti, meclisi çok tatlı idi. paris'deki hâtırası o kadar kuvvetil olmuştu ki, ölüm haberi Paris basınında bir büyük diplomatın kaybı olarak kaydedilmişti.*"

Eserleri

Fransa'da iken mecmualarda bilhassa diplomasi tarihine dair yazılar yazan salih Münir Paşa'nın imzasının taşıyan ilk kitabı, kendisini müdafaa için yazdığı 10 sayfalık *Meclis-i Mebusan-ı Osmani Heyet-i Celilesine* (1908) başlıklı risalesidir. Daha sonra *Diplomasi* isimli iki ciltlik kitabı basılmıştır. I. cilt (Malumat-ı Esasiye, İst. 1329, 310+1 s.) temel bilgileri ihtiva ederken 2. cildi (Almanya, İst. 1332, 384 s.) Almanya'nın diplomasisine ayrılmıştır. Bundan başka Osmanlı diplomasi tarihine dair Fransızca yazdığı bir kitabın daktilo metni Taha Toros'un arşivinde bulunmaktadır. Paris'te iken *Revue d'Histoire Diplomatique*'te ve 1933-39 devresinde *Cumhuriyet*, *Yarım Ay*, *Yeni Türk* ve son zamanlarda *Akşam* gibi gazete ve mecmualarda İstanbul hakkında ve Osmanlı diplomasisine dair yazılar yazmıştır. *La Politique Orientale de la Russie* (İst. 2000, 259 s.) isimli bir kitabı da ikinci defa basılmıştır.

Kitabiyat: Emekli Sandığı, MO. 116283; Salnâme-i Nezaret-i Hariciye-2, İst. 1306, s. 502, 503; Paris Sefiri iken bir resmi: *Malûmat*, nr. 41,6 Haziran 1312, s. 893; Hâl tercümesi: nr. 43, 20 Haziran 1312, s. 958. İsmail Suphi (Soysallıoğlu), Mehmed Fuad, *Musavver Salnâme-i Fünun*, İst. 1326, s. 134; G. K. Söylemezoğlu, "Salih Münir Paşa", *Yedigün*, nr. 309, 7 Şubat 1939, s. 12, 13; "Çorlu, Salih Münir", *İstanbul Ansiklopedisi*, İst. 1966, c. 8, s. 4100. Gövsa, 267, 268; A. Esenbel, "Paris Sefiri Salih Münir Paşa", *Tarih Dünyası*, nr. 15, 15 Kasım 1950, s. 638-642; ay, "Abdülhamid ile Paris Sefiri Salih Münir Paşa Arasında Gizli Muhabere", *Tarih Dünyası*, nr. 16, 1 Aralık 1950, s. 683-686; nr. 17, 15 Aralık 1950, s. 715-717; nr. 18, 31 Aralık 1950, s. 782-784; M. E. Üzümeri, S. Dinçer, S. Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ank. 1957, c. V, s. 53.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, c. 2, s. 330-32.

RUMBEYOĞLU FAHREDDİN REŞAD AMİDÂMİRİ

Osmanlı Hariciyesinin dikkate değer isimlerinden biri olan Rumbeyoğlu Fahreddin Reşad Fatih devri veziriâzamlarından Rum Mehmed Paşa'nın soyundandır.Babası mevleviyet payesine erişmiş ulemadan Mehmed Reşad Efendi'dir. 29 Mayıs 1867'de İstanbul'da doğdu. İlk tahsilini sıbyan mektebinde yaptı; Üsküdar Paşakapısı Askerî Rüştiyesinden ve daha sonra idadî ve yüksek kısımlarında okuduğu Mülkiye Mektebi'nden 23 Temmuz 1887'de mezun oldu. Fransızca okuyup yazıyor ve Almanca'ya âşina bulunuyordu. Mezuniyetinden sonra mülâzemetle Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ne girdi (11 Eylül 1887) ve bir ay içinde altı yüz kuruş maaşa nail oldu. Hariciye'de başlayan meslekî hayatına bir müddet Hazine-i Celile-i Maliye Kupon Kalemi'nde (13 Nisan 1888 - 12 Haziran 1889) ve Muhasebat-ı Umumiye Hesabat-ı Merkeziye Şubesi'nde (13 haziran 1889 - 7 Eylül 1891) devam ettikten sonra Viyana Sefareti 3. kâtipliği ile tekrar Hariciyeye döndü (8 Eylül - 13 Kasım 1891). Aynı memuriyetle Roma Sefareti'ne gönderildi (24 Kasım 1891), bir sonraki vazifesi ise Atina Sefareti 2. kâtipliği oldu (17 Aralık 1895 - 16 Haziran 1899).

Fahreddin Reşad'ın Hariciye'deki ilk büyük vazifesi Petersburg Sefareti başkâtipliği ve şehbenderliğiydi (17 Haziran 1899 - 21 Şubat 1902). Bu şehirde toplanan Enhar ve Teksir-i Esman ve Sayd-ı Mâhî Sergisi ve konferansı'na Osmanlı murahhası olarak katıldı. Başkâtiplikle Viyana Sefareti'ne naklolunduysa da (22 Şubat 1902) kısa bir müddet sonra becayiş suretiyle ve aynı vazife ile Londra Sefareti'ne geçti (20 Kasım 1902). Viyana ve Londra sefaretleri başkâtipliklerinden sonra müsteşarlıkla yeniden Petersburg Sefareti'ne döndü (30 Eylül 1905). Sefir Hüsnü Paşa'nın ayrılması üzerine maslahatgüzarlık vazifesini ifa etti (15-30 Ağustos 1908). Müsteşarlıkla gönderildiği Viyana Sefareti'nde vazifeye başlamadan 7 Ekim'de Berlin'e gönderildi. Mezunen İstanbul'da bulunduğu bir sırada 1 Şubat 1912'de Peşte (Macaristan) şehbenderliğine naklolundu. Yine İstanbul'da mezuniyetle bulunduğu bir sırada hususî bir memuriyetle İsviçre'ye gönderildi. Aynı sene içinde terfien (14. 6. 1912) Çetine (Karadağ) Sefareti'ne tayin olunduysa da Balkan Harbi dolayısıyla bu vazifesine başlayamadı ve İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya, refakat için sefir unvanıyla 14 Kasım 1912'de Viyana'ya hareket etti. Bu sırada Çetine

Sefareti uhdesinde bulunuyordu. Bu vazifesi 13 Şubat 1914'te Petersburg Sefareti vekâletine başlamasıyla sona erdi. I. Dünya Harbi'nin ve Rusya'la çatışmanın başlaması sebebiyle diplomasi münasebetlerinin kesilmesi üzerine aynı sene kasım ortalarında İstanbul'a döndü. Harp içinde 1915'ten 1918'e kadar Hariciye Nezareti Matbuat-ı Ecnebiye ve Tetkik-i Muahedat komisyonlarında, Sulh Müzakere Komisyonu âzâlığında, Haziran 1919'de İtilaf Devletleri komiserlerinden müteşekkil Mütareke Komisyonu reisliğinde bulundu. 16 Ekim 1919 tarihli emirle Usera-yı Osmaniye Komisyonu reisliği yaptı ve esirlerin getirilmesine muvaffak oldu. Yıldız Sarayı'nda toplanan ve Sevr Muahedesi'ni görüşen Şura-yı Saltanat'a Hariciye Nezareti'ni temsilen katıldı. 4 Şubat 1920'de Hariciye Nezareti müsteşarlığına tayin olundu. 5 Nisan 1920'de kurulan 4. Dâmat Ferid Paşa Hükûmeti'ne Maarif Nâzırı olarak giren Fahreddin Reşad, Sevr Muahedesi için Paris'te 11 Mayıs'ta toplanan Tevfik Paşa reisliğindeki heyete dahil oldu. 24 Temmuz 1921'de Maarif Nâzırlığı'na ilâveten Adliye Nâzırlığı'na da vekâlet eden Fahreddin Reşad 30 Temmuz 1920'de kabinenin düşmesi üzerine nâzırlıktan ayrıldı ve 5. Dâmat Ferid Paşa Kabinesi'ne alınmadı. Büyük Zafer'in kazanılmasından sonra, birçok muhalif gibi, Ekim 1922'de İstanbul'u terk ederek Fransa'ya gitti. 1 Haziran 1924 tarihli Yüzellilikler listesine dahil edilen Fahreddin Reşad af kanunundan (16 Temmuz 1938) sonra Fransa'dan yurda döndü. Âmidâmiri soyadı alan Fahreddin Reşad 14 Kasım 1942'de İstanbul'da Nişantaşı'ndaki evinde öldü ve Feriköy Kabristanı'na defnolundu. Avlonyalı Ferid Paşa'nın kızı Fevziye Hanım'la evliydi.

Eserleri

Fahreddin Reşad'ın en meçhûl ve aynı zamanda en dikkate değer tarafı da Osmanlı Devleti'nin haricî meseleleriyle alâkalı bir dizi kitabın derleyicisi olmasıdır. Bu kitapları bir meslektaşı Roma Sefir-i Kebiri Mehmed Nâbi (1868-1926) ile beraber derlemiştir. Bu dizideki imzası "Süfera-yı Saltanat-ı Seniyeden Rumbeyoğlu Fahreddin" şeklindedir. Her risâlede meselenin tarihçesinden sonra alâkalı Türkçe ve Fransızca vesikaların metinleri verilmiştir. Bu dizinin bir başka kitabından (Ragıb Raif-Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, İstanbul, 1334, 186 s.) anlaşıldığına göre dizideki kitaplarının her biri yüz elli adet ve hepsi de Matbaa-yı Âmire'de, 1334'te basılmıştır. Dizinin tespit edilebilen kitapları şöylece sıralanabilir: 1. *Aden ve Nevahi-i Tis'a Meselesi* (39 s.), 2. *Bağdat Meselesi* (53 s.), 3. *Bahreyn Adaları Meselesi* (12 s.), 4. *el-Cezire Kıtasındaki Petrol Madenleri İmtiyazı Meselesi* (23 s.), 5. *el-Cezire Kıtasının İrva ve İska Meselesi* (14 s.), 6. *Farsan Adaları Meselesi* (8 s.), 7. *Hadramut Meselesi* (6 s.), 8. *İnhisarlar* (13+1 s.), 9. *el-Katar Sevahili Meselesi* (16 s.), 10. *Kuveyt Meselesi* (34 s.), 11. *Maskat Me-*

selesi (6 s.), 12. *Muhammara Meselesi* (8 s.), 13. *Necd Kıtası Meselesi* (15 s.), 14. *Şattü'l-Arab* (30 s.), 15. *Şeyh Said Meselesi* (4 s.), 16. *Trablusgarp, Bingazi ve Cezair-i İsnaaşer Meseleleri* (15 s.), 17. *Adliye Nezareti Heyet-i Teftişiye Riyaseti Meselesi* (4 s.).

Rumbeyoğlu Fahreddin Reşad Âmidâmiri'nin gazete ve mecmularda yazı neşrettiği veya başka kitap yazdığı hakkında elde başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Kitabiyat: *Emekli Sandığı Mülkî Tasnif*, Dosya no. 27246; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ank. 1968-1969, c. 3, s. 275, 276; Kâmil Erdeha, *Yüzellilikler*, İst. 1998, s. 212; M. Zeki Pakalın, *Sicilli Osmani Zeyli*, c. VI, s. 1408-1410.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, c. 1, s. 432.

AHMED FERİD TEK

Aslen İstanbullu bir aileye mensuptur. 7 Mart 1878'de Bursa'da, dedesi Âsım Efendi'nin emekliye ayrıldıktan sonra yaptırdığı Mahkeme mahallesinde, İnanç sokağındaki 14 numaralı evde doğdu. Babası Maliye muhasebecilerinden Mustafa Reşid Bey, dedesi Kadı Âsım Efendi'dir. Annesi Uludağ'ın güneyindeki Adırnas köyünden şehit İbrahim Ağa'nın kızı Hanife Leyla Hanım'dır. Mustafa Reşid Bey muhtelif Osmanlı vilayetlerinde muhasebecilik vazifesiyle çalışırken ailesi kışları İstanbul'da Defterdar'daki evlerinde, yazları ise Bursa'da geçiriyordu. Küçük biraderi Dr. İbrahim Refet (Tek, 1881-1958) Bey'dir.

Ahmed Ferid ilk ve rüştiye tahsilini İstanbul'da yaptıktan sonra asker olmak hevesiyle girdiği Kuleli Askerî İdadisi'nden sonra 28 Nisan 1894'te Harbiye Mektebi'ne girdi. 17 Ağustos 1896'da buradan piyade mülâzım-ı sânîliğiyle mezuniyetini takiben Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne kabul edildi. Bu esnada İstanbul'da bulunan, ezcümle Mülkiye, Harbiye, Tıbbiye ve Hukuk talebeleri tarafından 1895 baharında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuş ve yurtdışına kaçan Jöntürkler'in faaliyetleri hız kazanmıştı. 1897 kışında siyasî faaliyette bulundukları suçlanmasıyla tevkif edilen 78 Harbiye, Tıbbiye ve Mühendishane talebesi, topçu, piyade ve bahriye zabiti ve tabip arasında Ahmed Ferid de bulunuyordu. Taşkışla'da 102 günlük bir mahkûmiyetten sonra bunlardan Ahmed Ferid'in de bulunduğu 77'si "Şeref" isimli vapurla 8 Eylül 1897'de İstanbul'dan Trablusgarp'a sürüldüler ve 15 Eylül'de sürgün yerine vasıl oldular.

Burada bir sene hapis hayatından sonra rütbesi iade edilerek Trablusgarp Fırkası Erkân-ı Harbiyesi'nde istihdamına karar verildi (9 Temmuz 1898). Bu sırada kumandan Recep Paşa, yaveri ise sonradan Ahmed Ferid'in kayınpederi olan Şevket Bey'di. Şevket Bey'in yardımıyla Ahmed Ferid ve Yusuf Akçura 1900 senesinin sonunda firar ederek Tunus yoluyla Paris'e gittiler. Daha önce Şevket Bey, çocuk yaştaki kızı Müfide ile A. Ferid'i nişanlamıştı.

Ahmed Ferid, yakın dostu Yusuf Akçura ile beraber, Paris'te École Libre des Sciences Politiques'de okudu ve 29 Haziran 1903'te mezun oldu. Hocaları arasında ünlü tarihçi Albert Sorel ile İngiltere hakkındaki kitaplarıyla tanınan Émile Boutmy ve Ch. Dubois de bulunuyordu. Paris'te 4 Şubat 1902'de toplanan I.

Jönürk Kongresi'ne katılarak Meşrutiyet için ecnebî müdahalesini talep eden Sabahaddin Bey'in görüşlerine karşı çıktı. Ahmed Rıza ve Hoca Kadri de görüşlerini paylaşanlar arasında bulunuyordu. Bu sıralarda İttihat ve Terakki organlarından *Şûra-yı Ümmet*'te yazılar yazıyordu. 1903-08 arasında Türk asıllı birkaç ailenin servetlerini idare eden daire müdürü sıfatıyla Kahire'de çalıştı. Yakın dostu Yusuf Akçura'yı Kazan'da ziyaret ederek yine Mısır'a döndü. *Şûra-yı Ümmet*'in yanı sıra *Türk* gazetesinin devamlı yazarlarından biri oldu. Yusuf Akçura tarafından başlatılan ve belki de Jöntürklüğün en mühim fikir münakaşası olan "Üç Tarz-ı Siyaset" tartışmalarına katıldı.

Ahmed Ferid Meşrutiyet'in ilanı üzerine tam on bir sene önce ayrıldığı İstanbul'a döndü ve artık İstanbul'da çıkmaya başlayan *Şûra-yı Ümmet*'in başyazarlığını yapmaya başladı. Bu arada yeniden açılan Meclis-i Mebusan'ın başkâtipliğine tayin edilmişti (1909).

II. Meşrutiyet devrinde ilk aldığı resmî vazife olan Mekteb-i Mülkiye'de tarih-i siyasî muallimliğini 1908) Mahmud Şevket Paşa'nın katli bahane edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmasına (1913) kadar devam ettirdi. Kütahya Mebusu Safvet Paşa'nın istifası üzerine mebus seçilerek 18 Kasım 1909'dan itibaren Meclis çalışmalarına katıldı. Fırat üzerinde nakliyatçılık yapan Lynch (İngiliz) şirketinin imtiyazının uzatılmasına ve bu husustaki fırka kararına karşı çıkınca 1909 sonunda fırkadan uzaklaştırıldı. 1912 seçimlerinde ise Meclis dışında bırakılan muhalifler arasında yer aldı.

1912'den itibaren kendi adına *İfham* gazetesini çıkarmaya ve İfham Kütüphanesi adı altında bir dizi kitap basmaya başladı. En yakın mesai arkadaşı Mustafa Suphi idi. Bu arada Millî Meşrutiyet Fırkası'nı kurdu (1912). Yine bu sene içinde Türk Ocağı'nın kuruluş (15 Mart 1912) çalışmalarına katıldı ve ilk reisi seçildi. Mahmud Şevket'in katli (11 Haziran 1913) üzerine gazetesi kapatıldı ve kendisi de Mustafa Suphi ve diğer muhaliflerle birlikte sürgün edildi (24 Haziran 1913). Önce Sinop'a, daha sonra Bilecik'e gönderildi (1915). Bilecik'ten ne zaman ayrıldığı belli olmamakla beraber 1917'de Talât Paşa tarafından yeni bir parti kurması için davet edildiği rivayeti bulunmaktadır. Bu teklifi reddedince Kiev (Ukrayna) başşehbenderliğine gönderildi ve kısa bir müddet (Temmuz-Ağustos 1918) bulunabildiği bu vazifesinden ayrılarak İstanbul'a döndü (1919). Bu devrede Dâmat Ferid Paşa'nın II. kabinesinde Nâfia Nâzırı olarak (Mayıs - Temmuz 1919) bulundu ve bu arada bir müddet Maliye Nezaretine vekâlet etti (Mayıs - Temmuz 1919). Bundan sonra Millî Türk Fırkası'nı kurarak (9 Aralık 1919) *İfham* gazetesini yeniden çıkarmaya başladı. Osmanlı Devleti'nin son seçimlerinde 15 Ocak 1920'de İstanbul mebusu olan Ahmed Ferid 30 Mayıs 1920'de Ankara'da BMM'ye katıldı.

Ankara'da önce Maliye Vekilliğini (Temmuz 1920 - Mayıs 1921) yürüttü.

Bu vekâletten istifa ederek ayrıldı ve daha sonra Millî Hükûmet'in Paris mümessilliğini yaptı (1921 - 1923). İcra vekilleri heyetinin 6 Şubat tarihli kararıyla bu vazifesinden ayrılmıştı. Bu esnada Lozan görüşmelerine de katıldı. Yapılan ikinci seçimde de Kütahya mebusu olan (1923) Ahmed Ferid bu defa Dahiliye Vekilliği (Ekim 19238 - Mayıs 1924) yaptı ve istifa ederek bu vazifesinden ayrıldı.

Ahmed Ferid, memuriyet hayatının son devresini diplomasî mesleğinde tamamladı. Londra (1925-1932), Varşova (1932-1939) ve Tokyo (1939-19437 büyükelçiliklerinde bulunduktan sonra 1 Ağustos 1943'te emekliye ayrılarak memuriyet hayatına son verdi. Ahmed Ferid 1907'de İskenderiye'de nişanlısı Müfide Ferid ile evlenmişti. Bu evlilikten kızı Emel Esin dünyaya geldi. Yusuf Akçura, Mülkiyeli Mustafa Zühtü İnhan ve A. Vahit Moran ile bacanak idi.

Eserleri ve yazıları

Ahmed Ferid Meşrutiyet'ten önce *Şûra-yı Ümmet ve Türk* (Mısır), sonra ise yine *Şûra-yı Ümmet*'te başyazar sıfatıyla yazılar yazmıştır. *İfham* gazetesini kendi adına 1912-1923 ve 1919-1920 senelerinde İstanbul'a çıkarmış ve *İfham Kütüphanesi* adı altında bir dizi kitap neşretmişti. Sinop'ta sürgün olarak bulunduğu sırada yazıp İstanbul'da neşrettiği *Turan* (1330, 143 s.) isimli kitabı bu fikrin bir beyannâmesi gibidir ve uzun yıllar Moiz Kohen'e (Tekin Alp) atfedilmiştir. Bu mühim kitabından başka Mülkiye'deki muallimliği esnasında okuttuğu takrirleri *Tarih-i Medeniyet* (Mekteb-i Mülkiye üçüncü sınıf için, 1327, 856 s., taşbaskı) ve *Tarih-i Siyasî* (Mekteb-i Mülkiye birinci sınıf için, 1327, 384 s.) adı altında bastırmıştır. Her ikisi de sahalarında yazılmış ilk kitaplar arasındadır ve ders teksiri olduklarından çok az sayıda basılmışlardır.

Kitabiyat: *Dışişleri Bakanlığı Arşivi Sicil Dosyası*, Nu. 229; *İçişleri Bakanlığı Arşivi Sicil Dosyası*, no. 1633; Mehmet Zeki, *Türkiye Teracim-i Ahvâl Ansiklopedisi*, İst. 1930-32, c. III, s. 49; Gövsa, 377; A. B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İst. 1959, s. 164-166; *Çankaya*, II, 928, 929; N. Seçkin, 1920-1970 *İlk Meclis'ten Kalanlar*, Ank. 1970, s. 28-34; E. Esin, "*Ahmed Ferid Tek* (1877-25.XI.1971)", *Türk Kültürü*, nr. 110, Aralık 1971, s. 137-142; N. Akder, "Seçkin vatansever, büyük milliyetçi, değerli fikir ve mefkûre adamı Ahmed Ferid Tek Üfûl etti", *Türk Kültürü*, nr. 110, Aralık 1971, s. 116-128; Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ank. 1976, s. 45-55; Tunaya, c. I-III; A. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İst. 1990, s. 181-189; *M. Seyfettin Özege'den Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Üzerine Notlar*, (haz. A. İpek, G. Numoğlu), Ank. 1990, s. 6; A. Birinci, "Müstear çıkmazında bir kitap: Turan", *Dergâh*, nr. 11, Ocak 1991, s. 16, 17; Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi*, (haz. A. Kazancıgil), İst. 1991, c. II, s. 94; F. Çoker, *Türk Parlamento Tarihi* 1919-193, Ank. 1995, c. III, s. 494, 495; B. N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Ank. 1996, s. 128-164.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, c. 2, s. 613-14.

ŞERİF PAŞA

II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakkî'ye muhalefetiyle ve Mütareke devrinde ise Kürtçülük faaliyetiyle dikkati çeken siyaset adamıdır.

Tam adı Mehmed Şerif Paşa'dır. Kürt Şerif Paşa diye tanınır. Süleymaniyeli Handanzâde sülâlesinden ve Hariciye Nazırlarından Kürt Said Paşa'nın oğludur. Dedesi Mirimiran'dan Hüseyin Paşa (öl. 6.7.1887), İzmir Valisi İzzet Paşa ve Süleyman Paşa amcasıydı. Küçük biraderi Ali Fuad (Kandan, öl. 1954) da II. Abdülhamid devri paşalarındandı. 13 Ocak 1865'de İstanbul'da Üsküdar'da doğdu. Sıbyan mektebinden ve babasının mutasarrıf olarak bulunduğu Varna'da bitirdiği rüştiyeden sonra Galatasaray Sultanîsi'nde üç, daha sonra Paris'te Saint-Cyr'da dört sene okudu. Hususî hocalardan matematik ve Fransızca öğrendi. Bu arada Muallim Naci'den de hususî dersler aldı.

Resmî vazifesine 1882'de on yedi yaşındayken rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi ve 19 lira maaşla Paris Sefareti'nde kâtip olarak başladı. Bu esnada Hariciye Nazırı'nın babası Said Paşa olduğuna işaret etmek gerekir. Paris sefiri ise Esad Paşa idi. Askerî tahsiline daha henüz başlamamışken 15 Ocak 1885'te yüzbaşılık rütbesiyle askeriyeye geçmiştir. Paris Sefareti ikinci kâtibiyken Saint-Cyr'e devam etmek ve ileride tahsilini ikmâl ettikten sonra nail olacağı askerî rütbelere mukaddeme olmak üzere, irade-i seniye gereği kendisine Maiyet-i Seniye-i Cenab-ı Mülükâne çavuşluğu (1886), ertesi sene ise yine sefaretteki hizmetinde kalmak üzere yüzbaşılık verildi.

25 Temmuz 1888'de Brüksel Sefareti ateşemiliterliğine geçti. 2 Eylülde Süvari Ertuğrul Alayı yüzbaşısı, 18 Eylülde kolağası ve 12 Eylül 1889'da binbaşı oldu.

Paşa'nın 1889-98 devresinde hangi vazifelerde bulunduğu ve nerelerde çalıştığı hakkında bir kayıt bulunamamıştır. Kızlarının doğum kayıtlarından anlaşıldığına göre bu devrede İstanbul'da, büyük bir ihtimâlle Yıldız'da yaverler arasında bulunuyordu. Ancak bundan sonra bilinen ilk memuriyeti Stockholm (İsveç) elçiliğidir. Bu, aynı zamanda son resmî vazifesi oldu. 11 Temmuz 1898'de başladığı bu vazifesinden tam 10 sene sonra Meşrutiyet'in ilânını takiben ayrıldı ve İstanbul'a döndü.

İstanbul'a döndüğünde hemen hemen herkes gibi İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne koşan Paşa, Cemiyet'in Pangaltı şubesi reisi oldu. Bu safhada devlet teşkilâtı, eski devrin imtiyazlılarından arındırılması bahanesiyle azil ve tayin çarkının çok hızlı dönmesine sahne olmaktaydı. Paşa da bu meyanda, rivayet olunduğuna göre, Rıfat Paşa'dan boşalan Londra sefirliğini ümit ediyordu. Ancak bu ve benzeri ümitlerinin gerçekleşeceğine dair herhangi bir ümit ışığı ve İttihat ve Terakkî'den beklediği kabûlü görmeyince İstanbul'a geleli bir sene bile olmamışken, 31 Mart Vak'ası'ndan bir hafta önce tekrar Avrupa'ya, Paris'e döndü. İttihat ve Terakkî'nin bu en kararlı muhalifi Türkiye'den bedenen çıkarken ismen ve şahsen Türk siyasî hayatına giriyordu. Tek başına bir parti gibi çalıştığını ve tesirli olduğunu söylemek doğru olacaktır. Babasından ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olan eşinden gelen servetinden dolayı, şiddetli siyasî mücadelesinde çevresinde arzu ettiği kadar da yardımcı bulundurabiliyor ve bir kesintiye uğramayan siyasî neşriyat yapabiliyordu. Önce 1909'da Aralık ayında, Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nı kurdu. *Meşrutiyet* gazetesini İngilizce, Fransızca ve Türkçe olmak üzere üç lisanda bastırarak ekseriyetle ücretsiz olarak dağıttı. Türkiye'yi ter keden muhalifleri çevresine kabul ederek Osmanlı Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı Paris'te yeniden canlandırdı (Ağustos 1913). I. Dünya Harbi'nin başlaması üzerine neşriyatını ve siyasî faaliyetini tâtil etti. Bu arada İttihat ve Terakkî aleyhine on risâle bastırmıştı.

Mütareke'den sonra tekrar siyasî hayata giren Şerif Paşa bu devirde Kürtçü hüviyeti ile göründü. Paris Sulh Konferansı'na Kürt delegesi olarak, Ermeni Boğos Nubar Paşa ile katıldı. Şerif Paşa artık parçalanmış nazarıyla baktığı Türkiye için bu sıralarda iki beyannâme neşrederek düşüncelerini ifade etti. *Les Turcs et les Revendications Grecques* (Paris, 1919, 16 s.) başlıklı risâlesiyle Yunan iddialarına karşı Garbî Anadolu'nun Türklüğünü ortaya koyuyordu. Bu beyannâmede kendisinden başka Dr. Nihad Reşad (Belger), Dr. Refik Nevzad, Galib Ali (asker), Diran Edouard Bey, Albert Fua, Süleyman Midhat, Mehmed Galib (mühendis), Abdurrahman (Polar) imzaları görülmektedir. Onun bu beyannâmesinin meçhûl kalması bu devredeki siyasî düşüncelerinin eksik, hatta yanlış değerlendirilmesi neticesini vermektedir.

Şerif Paşa'nın sadece diğer beyannâmesine bakılacak olursa gerçekten de karşımıza tam bir Kürtçü hüviyetiyle çıkmaktadır. Bu safhada 22 Mart 1919 tarihli beyannâmesi ile de artık Ermenilere veriliyor gözüyle baktığı Şarkî Anadolu'nun, Ermeni iddialarına karşı, Kürtlüğünü müdafaa etmiştir. *Memorandum sur les Revendications du Peuple Kurde* (Paris, 1919, 14 s.) isimli bu risâledeki tek imza Şerif Paşa'ya aittir. Paşa ancak bir sene devam eden siyasetten ve Kürt delegesi sıfatından 21 Nisan 1920'de Monte Carlo'dan çektiği telgrafla ebediyen ayrılmıştır: *"Taht-ı Hilafet ve saltanata olan merbutiyet-i amîkamdan dolayı efkâr-ı muzırra ve iftirak-cûyâneyi reddederek Sulh Konferansı nezdindeki Kürt de-*

legesi riyâsetinden isitifa ettim. Her şeyden evvel Müslüman olduğum için hiçbir siyasi fırkanın tesir ve nüfuzuna kapılmaksızın bütün gayret ve sayimi hukuk-ı hilafetin muhafazasına hasr ve tahsis eyleyeceğim. Şerif."

Şerif Paşa'nın ne zaman Monte Carlo'dan ayrılıp İtalya'ya yerleştiği bilinmiyor. Son senelerini bu ülkede Montecordino'da Catanzaro'daki Villa Mon Keif (Villa Keyfim) adını verdiği evinde geçiren Şerif Paşa sadece son senelerini hoş ve zevkli geçirme arzusundan başka bir arzu içinde olmamış ve ölüm ilânına da yaşadığı fırtınalı hayatın hemen hemen hiçbir izi yansımamıştır: *"Hariciye Nâzırı ve Şûra-yı Devlet Reisi Said Paşa mahdumu, emekli Fuad Paşa'nın ağabeysi, Şerife Kurhan ve Seza Ortner'in pederleri, Reşid ve Handan Kandan'ın amcaları, esbak Stockholm Sefiri Şerif Paşa'nın 22. 12. 1951 tarihinde İtalya'da Hakk'ın rahmetine kavuştuğu teessürle haberalınmıştır."* Cenazesi bir müddet, aile anlaşmazlıklarından dolayı, gömülemeden kaldı ve daha sonra Şubra'da (Kahire) aile kabristanına defnolundu. Şerif Paşa, İstanbul'da 30 Ekim 1890'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından Mehmed Abdülhalim Paşa'nın kızı ve Said Halim Paşa'nın kız kardeşi Emine Hanım'la (7. 7. 1868-26. 10. 1926) evlenmişti. Bu evlilikten dört kızı dünyaya geldi. Bunlardan Zeynep (İstanbul, 10. 4. 1891 - 20. 12. 1896) ve Saide (Stockholm, 1. 12.1 899 - 13. 2. 1901) küçük yaşta öldü. İkinci kızı Fatma Şerife, İstanbul, 26. 1. 1894 - Kahire, 2. 12. 1973) ve dördüncü kızı Seza (Stockholm, 1. 7. 1902 - Kahire, 4. 2. 1970) uzun ömürlü oldular. Fatma Şerife Hanım, Basra ve Adana valiliklerinde bulunan Hüseyin Hüsnü Paşa'nın oğlu Mehmed Salih Kurhan'la (18. 7. 1912) Seza Hıanım ise M. Şevket Paşa'nın katlinde kaçışta taksi şöförlüğü yapan Nazmipaşazâde Abdurrahman Polar (1891 - Paris, 5. 2. 1937) ile evlendi.

Yazıları ve eserleri

Şerif Paşa'nın yazı hayatı siyasî muhalefet hareketiyle aynı anda başlamıştır. II. Meşrutiyet devrinin en kararlı ve mücadeleci bir muhalifi ve âdeta II. Meşrutiyet Jöntürklüğünün en önde gelen temsilcisi Şerif Paşa olmuştur. Bu sert muhalefeti yüzünden kendisini öldürtmek için gönderilen Ali Cevat isimli biri evde dâmadı Salih Kurhan tarafından bertaraf edilmiştir. Bu devrede muhalif matbuatın yurtdışındaki en büyük temsilcisi Paşa tarafından çıkarılan aylık *Meşrutiyet* mecmuası olmuştur. Birkaç nüsha İngilizce de basılan mecmuanın Türkçe nüshası 3 sayı (Şubat 1910 - Temmuz 1912), Fransızca nüshası 55 sayı (Ekim 1909-Nisan 1914) çıkmıştır. Bundan başka zamanın ünlü mecmualarından *La Revue* (1910 - 1915) yazı yazdığı neşir organlarının başında gelmektedir.

Kitapları

Şerif Paşa'nın imzasını taşıyan 10 kitabı bilinmektedir ve tabii bunlar siyasî polemikleridir ve İttihat ve Terakkî aleyhindedir. Bu risalelerden bir kısmı İstanbul'da, Ahmed Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa'nın sadaretleri esnasında, yani 22 Temmuz 1912 - 23 Ocak 1913 tarihleri arasında basılmıştır. Tabii, üzerlerinde bulunan rumî değil, hicrî senedir.

Şerif Paşa'nın eserlerinin listesi sırasıyla şöyle verilebilir: 1. *Şûra-yı Ümmet yahud Numune-i Denaet* (Paris, 1909, 16 s.). 2. *İttihat ve Terakkî'nin Sahtekârlıklarına, Rezaletlerine Bülend Bir Sada-yı Lanetimiz* (Paris, 1910) 3. *Meşrutiyete Doğru Ben... ve Hayatım* (Paris, 1912, 63 s.). 4. *Ahval-i Hâzıra* (İstanbul, 1330, 15 s.). 5. *Tehlike Daima Tehlike* (İstanbul, 1330, 15 s.). 6. *Bir Hasbıhâl* (İstanbul, 133, 15 s.). 7. *Quelques Réflexions sur la Guerre Turco-Balkanique* (Paris, 1913, 73 s.). 8. *İkaz-Millet-i Osmaniyeye Bir Hitabe* (Paris, 1914, 28 s.). 9. *Les Turcs et les Revendications Grecques* (Paris, 1919, 16 s.). 10. *Memorandum sur les Revendications du Peuple Kurde* (Paris, 1919, 14 s.).

Paşa'nın yurtdışında bastırdığı mecmua ve risâleleri hakkında birçok men-i idhâl kararı bulunmaktadır.

Kitabiyat: Doç. Dr. Mürüvvet Kurhan'dan ve ailesinin diğer fertlerinden alınan bilgiler; BOA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. I, s. 632; BOA, DH. KMS, Dosya. 18, vesika Nu. 37; BOA, BEO, Dahiliye Giden Evrak, Dosya Nu. 294972; Mevlanzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan yahud Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez*, İst. 1328, s. 63; Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası*, İst. 1331, s. 15; "Şerif Paşa", *Alemdar*, nr. 50, 2 Şubat 1335, s. 2; "Cenevre'de Türk Kongresi", *Alemdar*, nr. 58, 15 Şubat 1335, s. 1; "Şerif Paşa Kürt Murahhası", *Alemdar*, nr. 96, 27 Mart 1335, s. 2; "Şerif Paşa'nın İstifası", *Alemdar*, nr. 492-2792, 25 Nisan 1336, s. 2; "Şerif Paşa'nın Bir Telgrafnamesi", *Peyam-ı Sabah*, nr. 10936, 24 Nisan 1336, s. 2; H. Cinlioğlu, *Ulusal Savaşta Tokat*, Tokat, 1936, s. 12; H. Nisan, "Fransa'da Yerleşmiş Türkler", *Yeni Sabah*, nr. 688, 2 Nisan 1940, s. 4, 7; "Tarihten Sahifeler-Şerif Paşa ve Sabahaddin Bey Avrupa'da, *Akşam*, nr. 9016, 25 Kasım 1943, s. 5, 6; G. K. Söylemezoğlu, *Galip Kemali Söylemezoğlu'nun Hatıraları*, İst. 1946, s. 187 dipnot; Gövsa, 369; "Şerif Paşa'nın Ölüm İlânı", *Cumhuriyet*, nr. 9841, 25 Aralık 1951, s. 4; "Gömülemeyen Ölü", *Hafta*, nr. 146, 11 Temmuz 19527, s. 14, 29; B. N. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955, s. 57; M. E. Üzümeri, S. Dincer, S. Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, c. V, s. 236; *Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi* (heyet başk. Kemal Zülfü Tüneri), s. 293, 294; *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Ank. 1968, s. 919; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, İst. 1967, c. IV, s. 1231; T. Toros, "Paris'te Bir Türk Mezarlığı", *Yıllar Boyu Tarih*, nr. 6, Haziran 1979, s. 52-55; Tunaya, I-III; N. Yazıcı, *Millî Mücadelede* (Canik Sancağı'nda) Pontosçu Faaliyetler (1918-1922), Ank. 1989, s. 90; T. Timur, "Bir İttihatçı Düşmanı Şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi", *Tarih ve Toplum*, nr. 72, Aralık 1989, s. 17-20; A. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İst. 1990; ay., "Şerif Paşa'nın Rüyası" *Dergâh*, nr. 28, Haziran 1992, s. 18; R. Alakom (Ali Aydın), *Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları-General Şerif Paşa*, Stockholm, 1995, 168 s., kısmen tâdil ve ikmâl edilmiş 2. baskı, İst. 1998, 176 s.

Yaşamları ve yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, c. 2, s. 586-88.

DR. FUAT SÂBİT

Türk Ocağı'nın isim babası ve kurucularından biri olan Dr. Fuat Sâbit[1] aynı zamanda İstiklâl Harbi'nin ve tababet âleminin meçhûl ve dikkate değer şahsiyetlerinden biridir.[2]

1. Doğumu, ailesi, evliliği ve ölümü

Tam adıyla Ahmet Fuat Sâbit[3] veya tanındığı şekliyle Fuat Sâbit Kemah (Erzincan) kazasında 1887 senesinde dünyaya geldi. Babası Düyûn-ı Umumiye Balıkhâne ketebesinden Mahmut Sâbit Efendi, annesi Feride Hanım'dı. Ailesi Ağacık-oğulları adıyla tanınıyordu. Bundan ötürü soyadı kanunundan (21 Haziran 1934) sonra Ağacıkoğlu soyadını almış olmasına rağmen yine de Dr. Fuat Sâbit olarak anılmış ve Ağacık şeklinde de kısaltılan soyadı yaygınlaşmamıştır.

İlk olarak Kadriye Hanım'la evlenen Fuat Sâbit'in bu evlilikten Korkmaz isminde bir oğlu dünyaya gelmiştir (23 Eylül 1923). Bu eşinden boşanmış uzun bir

1 Dr. Fuat Sâbit hakkında bulabildiğimiz ilk bilgileri daha önce yine *Türk Yurdu* mecmuasında (nr. 71, Temmuz 1993, s. 33) küçük bir yazı hâlinde neşretmiştik. Bu yazı için birçok kişinin yardımını gördük. Prof. Dr. İlter Uzel ve Dr. Kenan Süveren'in alâkasıyla Gülhane Askerî Tıp Akademisi Tıp Tarihi Arşivi'nde bulunan mezuniyet defterlerini araştırdım. 1910 senesine ait defter kayıp olduğu için bir bilgi bulamadım. Bir tahmin üzerine Baştabip Yardımcısı Dr. Lütfi Özav'ın yardımıyla Nümune Hastahânesi arşivine de baktım. Nihayet Sağlık Bakanlığı Sicil Şubesi memurlarından Ahmet Türkoğlu sayesinde sicil dosyasının numarasını (687), baba adını, doğum yerini ve tarihini öğrendim, ama dosyaya ulaşmak mümkün olmadı. Yazımızın asıl mehazı olan Emekli Sicil Dosyasını (87.281.002) ise Emekli Sandığı Fihristler Servisi memureleri ile Arşiv Şubesi Müdürü Muhsin Savran ve memurlardan Yavuz Selim Ceylan Bey'in yardımıyla görebildim. Yazıyı yazmama ise Türk Ocağı mensuplarından Yücel Hacaloğlu'nun "Kim bu Fuat Sâbit" suali vesile oldu. Hepsine müteşekkirim.

2 Bu ikinci yazıyı hazırlarken, F. Sâbit'in Sağlık Bakanlığı'ndaki Sicil Dosyası (Nu. 687) Personel Dairesi Başkan Yardımcısı Muhittin Bal; Kara Kuvvetleri Personel Başkanlığı'ndaki sicil dosyasını (Nu. 326-62) ise Binbaşı Şahap Aykul sayesinde inceledim. F. Sâbit merhumun fotoğrafını ise refikası Ayşe Fikret (1908- 9 Ağustos 1996) Hanım ve dâmadı Necati Akkaya lütfetti. Hepsine müteşekkirim.

3 *Emekli Sandığı, Dosya Nu. 87.281.002; Kara Kuvvetleri Personel Başkanlığı, Dosya Nu. 326-62.*

müddet sonra Ali İzzet - Ayşe Kübrâ kızı, 1908 Sarayköy (Manisa - 9 Ağustos 1996, İstanbul) doğumlu Ayşe Fikret Hanım'la evlenmiştir (16. 1. 1947). Fuat Sâbit'in bilinen tek çocuğu Korkmaz Ağacık'tır. Delikanlı yaşta yurt dışına çıkan Korkmaz Bey'in oğlu Fuat Sâbit Ağacık ise hâlen Hollanda'da yaşamakta ve bu ülkenin vatandaşlığına geçmiş bulunmaktadır.[4] İkinci eşi Ayşe Fikret Hanım'dan çocuğu yoktur.

15 Nisan 1957'de İstanbul'da yetmiş yaşında son nefesini veren F. Sâbit, Merdivenköy Kabristanındaki ebedî istirahatgâhına tevdi edilmiştir.[5]

2. Tahsil hayatı

F. Sâbit'in ilk tahsilini hangi mektepte yaptığı hususunda herhangi bir bilgi yoktur.[6] Ancak 6 Mart 1901 tarihinde İdadiye, daha sonra Aralık 1905'te ise Askerî Tıbbiye'ye girdiği ve buradan 28 Haziran 1910'da tabip yüzbaşı olarak mezun olduğu bilinmektedir. Bir sene Gülhane Seririyatı'nda çalıştıktan sonra 1911 senesinde, en geç Temmuz'da Erzurum Askerî Hastahânesi'ne tabip yüzbaşı olarak gönderilmiş[7], askerlikten ayrıldıktan sonra (30 Mart 1927) Bakırköy Akıl Hastalıkları Hastahânesi'nde ihtisas yaparak birinci sınıf emraz-ı akliye ve asabiye mütehassısı olmuştur (21 Mart 1933).[8] Diğer taraftan çok iyi derecede Almanca ve Fransızca biliyordu.[9]

3. Meslek hayatı

A. Mondros Mütarekesi'ne (30 Ekim 1918) kadar

1911 senesinde Türk Ocağı'nın kuruluş çalışmalarına katılan F. Sâbit, büyük

4 Bu bilgiyi Emniyet Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı'ndan öğrendim. Korkmaz Bey'in Danimarka'da gemi tezgâhlarında çalıştığını yazan Abidin Nesimî (Fatinoğlu) yanılmış olsa gerektir: *Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler (1909-1949*, İst. 1979, s. 150.) Korkmaz Bey hakkında geniş bilgiye, oğlu Fuat Sâbit Ağacık'ı bulduğumuz zaman ulaşacağımızı zannediyoruz.

5 Ayşe Fikret Hanım'ın dâmâadı Necati Akkaya'nın verdiği bilgi.

6 Babasının memuriyeti göz önüne alınırsa ilk tahsilini de İstanbul'da yaptığı kabûl edilebilir. Askerî sicilinde de bu hususta bir bilgi yoktur. İdadî ve Askerî Tıbbiye tahsili için: Dosya Nu. 326-62; mezuniyet senesi için: Rıza Tahsin (Gencer), *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (Haz. Aykut Kazancıgil), İst. 1991, s. 128.

7 Fuat Sâbit, 29 Eylül 333 (1921) tarihinde kendi kaleminden çıkan hâl tercümesinde Erzurum Merkez Hastahâne'sine tayin senesi olarak 1327 (1911) tarihini vermektedir. Türk Ocağı'nın fiilen kuruluş çalışmalarına katıldığı dikkate alınacak olursa bu tâyin, bu tarihten hemen sonra gerçekleşmiştir.

8 Dosya Nu. 687.

9 Abidin Nesimî (Fatinoğlu), *Yılların İçinden*, İst. 1977, s. 202.

bir ihtimalle, bu senenin Temmuzunda Şark'taki en büyük hastane olan Erzurum Merkez Hastahânesi'nde çalışmaya başladı. Osmanlı Devleti Harb-i Umumî'ye girdiğinde (2 Kasım 1914) bu vazifede bulunuyordu. Daha harp başlamadan iki ay önce dahil olduğu Teşkilât-ı Mahsusa'nın[10] ve tabiî İttihat-Terakkî'nin ileri gelen isimleriyle beraber cephelerde ön saflarda çalışmalara başladı. Ateşli ve atak mizacına rağmen cemiyete dahil olmamıştı. Onun teşkilâta girmesi ise zamanın 4. Ordu Müfettişi Hasan İzzet Paşa'nın resmî bir emri üzerine olmuş ve böylece Erzurum Dahilî Teşkilâtı'nın bir mensubu hüviyetini kazanmıştı.[11]

Şark Cephesi'nde Kasım ayında, Askerî Tıbbiye'deki Tıbb-ı Adlî müderrisliğini terk ederek Erzurum'a gelen Dr. Bahattin Şakir'in[12] idaresinde kurulan Teşkilât-ı Mahsusa müfrezesine tabip olarak katıldı.[13] Bir müddet sonra Dr. B. Şakir'in yaveri oldu.[14] Bu vazifesi dolayısıyla Şarkî Anadolu'nun büyük bir kısmını dört mevsimde dolaşmak ve tanımak imkânını buldu. Esasen daha harp başlamadan önce, belki de gizli bir vazife gereği, Karaköse'ye gitmişti.[15] Teşkilâtın Şarka gönderdikleri arasında Kara Kemal, Yenibahçeli Şükrü, Topçu Binbaşısı Trabzonlu Rıza, Cemal Azmi ve Tahsin (Uzer) gibi başka şahıslar da vardı.[16] Erkân-ı Harp Şerif Bey'in emriyle Dr. B. Şakir'in maiyetine verilen diğer zabitler Jandarma Nusret Bey, Jandarma Ahmed Efendi, Emin Bey (Ardahan muharebelerinde şehit yüzbaşı) bulunuyordu.[17]

Dr. Fuat Sâbit, Teşkilât-ı Mahsusa'nın hâlâ gereği derecede bilinmeyen faaliyetlerine önce muhtemelen Narman'daki, daha sonra da Beyazıt'taki merke-

10 Teşkilât-ı Mahsusa'nın bir tarihi henüz yazılmamıştır. Balkan Harbi esnasında düşünüldüğü, I. Harb-i Umumî'den biraz önce kurulduğu ifade edilmektedir: Galip Vardar, *İttihat ve Terakkî İçinde Dönenler* (Yazan: Samih Nafiz Tansu), İst. 1960, s. 274; muhaliflere göre Bâbıâlî Baskını'nı (23 Ocak 1913) icra etmek üzere kurulmuştu: "Müstahberat-ı Hususiye", *Alemdar*, nr. 142, 14 Mayıs 1335, S. 1.

11 F. Sâbit'in 18 Şubat 1926 tarihli yazısı: Dosya Nu. 326-62; Arif Cemil (Denker), *I. Dünya Savaşında Teşkilât-ı Mahsusa*, İst. 1997, s. 45, 52-55, 65; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, İst. 1951, c. 2, s. 68; Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ank. 1987, s. 337. Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkezi Erzurum'da olan Vilâyat-ı Şarkiye kuvvetlerine kumanda ettiği: Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), *İttihat-Terakkî'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İst. 1998, s. 515, 518, 521-524.

12 Bahattin Şakir'in (1870-1922), henüz yazılmamış bir roman gibi olan hayatı için: Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, İst. 1968, s. 121-123; Rıza Tahsin (Gencer), *age.*, s. 64. dn. 107; mezar taşı için: Hamit İskender, *Berlin Türk Şehitliği*, İst. 1989, s. 299.

13 Mütekait Binbaşı Veli Necati'nin 15 Mart 1926 tarihli yazısı: *Dosya Nu. 326-62.*

14 Teşkilât-ı Mahsusa'nın en dikkate değer mensuplarından biri Ebülhindili Cafer (Erçıkan) Bey'in hâtıralarında Dr. Fuat Sâbit hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Hâtıraları Hasene Ilgaz kaleme almıştır. Türk Tarih Kurumu'nda bulunan hâtıralar baskıya hazırlanmaktadır. TTK. *Y.643*, s. 143.

15 Hüsamettin Tugaç, *Bir Neslin Dramı*, İst. 1975, s. 34.

16 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası* (Yazan. S. N. Tansu), İst. 1957, s. 111: Kitabında F. Sâbit'in ismini veren (s. 111, 209) H. Ertürk, F. Sâbit'in bu teşkilâtta çalışmadığını, hem de 24 Ekim 1925 tarihli yazısında beyan etmiştir: Dosya Nu. 326-62.

17 Cafer Erçıkan, *age.*, s. 144.

zinde katıldı. Bilhassa Ermenilerin faaliyetlerine karşı önce Mehmet Necati Beyazıd'a giderek Kürd aşiretleriyle birleşti ve Giresunlu Binbaşı Demir Bey ve kardeşi Yüzbaşı Veli Necati ile müştereken çalıştı. Bu cümleden olarak Karaköse'deki Toprakkale hududu kapatılarak Ermeni fedailerinin huduttan içeri girmelerine mâni olunmuştu. Bundan sonra Van'a gönderilen M. Necati, Kürd Hüseyin Paşa ile çalışmaya başladı. Yerine Hadik köyünde bulunan Filibeli Hilmi ile Ebülhindili Cafer beyler memur edildi. Bu şekilde teşkilâttan yirmi beş kişi ve bunlara katılan Dr. F. Sâbit Beyazıt'ta faaliyete geçtiler. Bu sıralarda Beyazıt, Ermenilerin bâzı aşiretlerle anlaşarak, Iğdır ve Revan (Erivan) ile muharebeye muvaffak oldukları mühim bir merkezdi. Aşiretlerden toplanan beş bin kişilik gönüllü kuvvetlerinin Rus ve Ermeni saldırıları karşısında dağılması üzerine Teşkilât-ı Mahsusa Müfrezesi de Hasankale'ye çekildi. Ermenilerin hıyanetleri neticesinde Osmanlı mebuslarından Pastırmacıyan Karakin ve diğer Ermeniler Karo Haço ile Hamazas önderliğinde beş bin kişilik bir Ermeni kuvveti toplanması üzerine ise Osmanlı Hükûmeti tehcir kararı almak zorunda kalmıştı (24 Nisan 1915).[18] Bundan sonra 14 Eylül 1915 tarihine kadar bu cephede ve son zamanlarında ise Milo cihetinde aynı müfrezede çalışan F. Sâbit'in teşkilâtın bir diğer büyük ismi "Ömer Naci Bey riyasetinde İran'a giden heyet-i seferiye sertababeti" vazifesi başladı (14 Eylül 1915).[19]

Cihangiroğlu İbrahim ile kardeşi Hüseyin, Hasan Ruşenî (Barkın) ve Yüzbaşı Veli Necati beyler bu heyetin bilinen diğer isimleriydi.[20] Teşkilât-ı Mahsusa[21] müfrezelerinin şikâyetlere[22] sebep olması dolayısıyla kaldırılmalarına karar verilmesi üzerine 1916 Temmuzunda F. Sâbit'in bu vazifesi sona ermiş oldu. Müfreze efradı ise 34. Alaya ilhak edildi. Artık onun için cephe ve cidâl günleri bitmiş; hastahâne hizmetleri başlamıştı.[23]

18 C. Erçıkan, *age.*, s. 144-146.

19 Veli Necati, *agy.*, Dosya Nu. 326-62; F. Sâbit, 29 Eylül 1921 tarihli hâl tercümesinde memuriyet unvanını bu şekilde veriyor. F. Tevetoğlu, Teşkilât-ı Mahsusa'nın İran Seferine katılanlar hakkında bilgi verememiştir: *Ömer Naci*, İst. 1973 286 s.

20 C. Erçıkan, *age.*, s. 146.

21 Teşkilât-ı Mahsusa'nın Milo (Artvin) civarında faaliyeti ve Milo hudut taburuna katılarak Artvin'i zaptettikleri (5. 12. 1914) hakkında: Bâki (Vandemir), *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, İst. 1933, c. 2, s. 268, 348; Zavutlar ve Kıra (Hopa) mevkilerini zaptetmeleri (19. 11. 1914): s. 327; ilk zamanlarda Ruslara karşı faaliyetleri için: Arif Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi*, İst. 1946, s. 50-51.

22 Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinden şikâyet etmeyen kumandan yok gibidir. 9. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Köprülülü Şerif (İlden, 16. 1. 1953), muzır ve mânâsız buluyor ve Bahattin Şakir'in çetelerine 9. Kolordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın emriyle en güzide zabitan ve Erzurum'un en babayiğit efradının verildiğinden şikayet ediyordu: *Sarıkamış*, İst. 1338, s. 119-120; Bahattin Şakir'in cephede her işe karışmasından Baki (Vandemir) de şikayetçiydi (*age.*, s. 364). B. Şakir müfrezesinin müstakil harekâta kalkışmalarından bir başka şikayetçi de Aziz Samih (İlter) olmuştu: *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ank. 1934, s. 21, 28-29.

23 Veli Necati'nin yazısı: *Dosya Nu. 326-62.*

F. Sâbit'in bu devrede cephe gerisindeki hastahânelerde çalışması da oldukça hareketli geçmiştir. Önce Suşehri'ndeki Ahz-ı Kabûl Hastahânesi sertabibi ve kısa bir müddet sonra da Zara Menzil Hastahânesi sertabibi oldu.[24] 1917 senesinin ilk günlerinde burada olduğu muhakkaktır. Ancak mıntıka müfettişi ile aralarında çıkan bir anlaşmazlıktan dolayı istifa etti. İstifada ısrarı üzerine ise cezaen Sivas Merkez Hastahânesi Emraz-ı Dahiliye Şefliğine,[25] daha sonra Sertabip vekâletine ve Divriği Menzil Hastahânesi sertabipliğine naklolundu. Ordunun ileri harekatı dolayısıyla hastahânenin nakli üzerine ilk defa memleketi Kemah'ta kısa bir müddet çalışmış oldu. Bu hastahânenin lağvından sonra bir müddet de Bayburt Hastahânesi sertabibi olarak çalışan F. Sâbit Erzurum'da bulunan yedi numaralı Menzil Hastahânesi baştabibi oldu. Buranın Merkez Hastahânesi hâline getirilmesinden sonra da yine aynı vazifede bırakıldı.[26] Mütarekenin ilân edilmesi hayatında yeni ve daha maceralı bir devrenin başlangıcı oldu.

B. Mondros Mütarekesi'nden Erzurum Kongresi'ne (23 Temmuz – 7 Ağustos 1919) kadar

Mondros Mütarekesi'nin ilânı bir devrin sonu olduğu gibi, yeni bir devrin başlangıcını da teşkil etmiştir. Teşkilât-ı Mahsusa mensupları 1916 yazından iki sene sonra yeniden, ferden veya yeni teşekkülleri Karakol Cemiyeti olarak, faaliyete geçmek gerektiği inancıyla çalışmaya başladılar. Doğrusu bu arada herhangi bir tereddüt ve zaaf eseri de göstermemişlerdi. Bu ferdî ve mevziî gayretler az bir müddet zarfında görülmeye başlayan mahallî kongrelerin mayasını teşkil etmiştir.

Mütareke şartlarının ilân edilmesini takiben Erzurum'da başlayan faaliyetlere fiilen, ancak askerî hüviyetinden dolayı hafiyyen katıldı. İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti'nin kuruluşunu ve çalışmalarını yürütenlere tehlikeden korumak için, isim verildiğinde kendisi de Demir müstearını aldı ve *Albayrak*'ın ikinci defa neşri çalışmalarına katıldı.[27] Yine bu sıralarda İstanbul'dan on yedi arkadaşıyla ve Trabzon yoluyla Erzurum'a gelen Ebülhindili Cafer Bey'i karşılayan Dr. Ce-

24 3. Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Sağlam gece Zara'da Fuad Bey'de kaldık (31 Aralık 1916) diyor: *Tevfik Sağlam 1882-1963*, İst. 1968, s. 189.

25 T. Sağlam, Zara Hastahânesi Baştabibi Fuad Bey'in Sivas'a nakledilmiş (16 Eylül 1917) olduğunu da yazıyor (*age.*, s. 252).

26 Teşkilât-ı Mahsusa'dan ayrıldıktan sonraki vazifeleri için: 29 Eylül 1921 tarihli yazısı: *Dosya Nu. 326-62.*

27 F. Sâbit'in İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti'nin kurulması ve *Albayrak*'ın ikinci defa neşre başlaması husussundaki çalışmalarına dair Süleyman Necati'nin (Güneri) T. T. Kurumu'nda bulunan hâtıratında (Y. 260) bilgi bulunmaktadır. s. 5, 6, 25; Cevat Dursunoğlu bu bilgilerin bir kısmını nakletmiştir: *Millî Mücadelede Erzurum*, Ank. 1946, s. 58; Dursun Ali Akbulut (*Albayrak Olayı*, Erzurum, 1991, 159)

mal Bey, Erzurum Sıhhiye Müdürü Dr. Şerif Bey, Süleyman Necati (Güneri) Bey ve Yüzbaşı İsmail Hakkı beylerin arasında bulunuyordu. Kısaca ve açıkça ifade etmek gerekirse bu safhada Erzurum, Ardahan ve Kars'taki bütün hazırlıklarda ve teşkilâtlanmalarda en ön safta bulunan belli başlı şahsiyetlerden biri de F. Sâbit olmuştur. Bu hükmün, bilinenlere ilâve edilecek herhangi bir mehaza da ihtiyacı bulunmamaktadır. Ancak M. Derviş Kuntman'ın yazdıkları (23 Ocak 1919) çok dikkate değer bir delil olarak ortadadır: "Erzurumlular Dr. Fuat Sâbit'i çok severdi. Evi, Türkçülerin merkezi haline gelmişti. Muallim Süleyman Necati de burada kalıyordu. Bunların arkadaşları burada sık sık toplanıp memleketin vaziyeti ve ilerisi hakkında uzun uzadıya hasbıhallerde bulunuyorlardı. Bunlar Erzurum halkının hislerine tercüman oluyorlardı. Daha şimdiden İstanbul Hükümetinin vatan ve memleket aleyhinde vereceği herhangi bir karara muhalefet edeceklerini haykırıp duruyor, âteşîn sözler sarfediyorlardı. Erzurum'da Millî Mücadele başlamış gibiydi. Bunları görüp sevinmemek, müteselli olmamak, memleket uğruna mahrumiyetlere katlanmamak elde değildi."[28]

Memleketin hâli ve istikbâli hakkındaki endişelerle yüklü gece toplantılarından birinde, 25 Aralık 1918'de Teşkilât-ı Mahsusa'nın üç mensubu; Filibeli Hilmi Bey,[29] Ebülhindili Cafer Bey ve F. Sâbit Bey, Oltu'da, bu sırada Ardahan'da bulunan 3. Fırka Kumandanı Halid Bey (Karsıalan)[30] ile birleşerek harekete geçme kararına vardılar. Halid Bey'in yaverinin de refakatiyle kızakla dört saatlik bir yolculuktan sonra buradan Ardahan'a geçtiler (31 Aralık 1918). Burada Halid Bey'e Enver Paşa ile Dr. Bahattin Şakir'in mektuplarını verdiler.[31]

I. Ardahan Kongresi (3-5 Ocak 1919) Halid Bey'in riyasetinde toplandı. Kongreye F. Sâbit'in yanısıra Dr. Hakkı Cenap, Dr. Abidin, Filibeli Hilmi, Baytar Kaymakam Arif, Hamşioğlu Rasim (Acar) ve Ebülhindili Cafer beyler katıldılar.

Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Millîyesi'nin kurulması kararını alan II. Ardahan Kongresi'nde (7-9 Ocak 1919) ilk heyete ilâveten daha

S. Necati'nin hâtıralarını görmediği için F. Sâbit'in ismini bile zikretmemiştir. Bu müşterek mesaîye Konukçu tarafından işaret edilmiştir: *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ank. 1992, s. 757. *Albayrak*'ın S. Necati, Nalbandoğlu İsmail Hakkı, F. Sâbit ve Ebülhindili Cafer beyler tarafından kurulduğu hakkında: Fahrettin Kırzıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ank. 1993, c. 2, s. 181, dn. 2.

28 Ebülhindili Cafer (Erçıkan) Bey'in hâtıraları için TTK. Y. 643, s. 168; Ebülhindi, şimdi Ilıca bacağına bağlı Alaybeyi köyüdür; *Türkiye Mülkî İdare Bölümleri*, Ank. 1985, s. 317. M. D. Kuntman, *age.*, İst. 1996, fasikül: 3, s. 113.

29 Filibeli Hilmi Bey bu sıralarda bölgede mühim roller oynamıştır. İzmir Suikastı hâdisesinden dolayı asıldı. G. Vardar, *age.*, s. 413; hayatı için: Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, Ank. 1995, I. Dönem, c. 3, s. 121-122.

30 Eyüplü Halid Bey hakkında müstakil bir çalışma yapılmıştır: Gürsoy Yılmaz, *Deli Halid Paşa*, Ank., 1996 182 s.

31 Cafer Erçıkan, *age.*, s. 176-180; F. Kırzıoğlu, *Millî Mücadele'de Kars*, İst. 1960, s. 9.

başka isimler de katıldı.[32] Nihayet 17-18 Ocak'ta Kars'ta yapılan toplantıda hükûmetin kurulmasında resmî bir vazife almadı. Bu toplantının reisliğine Halid Bey, muavinliğine de Hilmi Bey seçilmişti. Elviye-i Selâse'deki teşkilâtın kumandanı Harputlu Binbaşı Atıf (sonra adı Lâtif oldu) tarafından F. Sâbit ile Hilmi beylere, kurulması düşünülen şûralar hükûmetinin usûl ve nizamlarını tanzim vazifesi verilmişti. Bilindiği gibi kongrede hükûmeti kurma salâhiyeti verilen Cihangiroğlu İbrahim Bey'in siyasî muavini de Hilmi Bey olmuştu. İstanbul'dan silâhların teslimi emrinin gelmesi üzerine Halid Bey'in riyasetinde yapılan toplantıya Binbaşı Lâtif, Hilmi, Ebülhindili Cafer ve Hamşioğlu Rasim'le beraber F. Sâbit de katılmıştı.[33]

F. Sâbit'in Erzurum civarındaki çalışmaları 1919 sonbaharına kadar devam etmiştir. Kars'taki hükûmetin Gürcülerle yaptığı muharebeler esnasında Göle'de (Merdenik) Halid Bey'in yanında bulunuyordu. Askerî vaziyetin kötüleşmesi üzerine buraya gelen Cihangiroğlu İbrahim Bey'le Halid Bey'in görüşmelerine katıldığı anlaşılıyor (Nisan 1919).[34] 5 Mayıs 1919'da Dâmat Ferid Paşa Hükûmeti tarafından Ermeni tehciri meselesinden dolayı "Murahhas Hilmi, Dr. Fuat ve Cafer beylerin dâhil-i vilâyete geldikleri takdirde hemen tevkiflerine itina ve ihtimam buyurulması" yolunda tamim neşredilmesi üzerine, bu sıralarda Tortum'da bulunan 3. Fırka Kumandanı Halid Bey tarafından bir müddet saklanmak zorunda kaldı. Arananlardan Ebülhindili Cafer Bey ve Kafkas hükûmetinin Hariciye Nâzırı Fahrettin (Erdoğan) Bey de aynı kaderi paylaşıyordu.[35]

Takip edilmesine ve zaman zaman saklanmak zorunda kalmasına rağmen F. Sâbit 1919 senesinde Şark'ta ezcümle Erzurum, Kars, Ardahan, Batum, Ahılkelek ve Ahıska'da Ermenilere ve Gürcülere karşı yapılan bütün mücadelelerin içinde oldu, ama, resmî vazifesinden ötürü hep gölgede kalarak çalıştı. Bu sebeple ismi resmî kayıtlarda pek az geçmiştir. İngilizlerin Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti mensuplarını tevkifi ve Malta'ya sevk etmelerinden sonra Gürcülerle yapılan şiddetli muharebelerde Ardahan'ın boşaltılmasından sonra Göle, Oltu ve Tavusger hattının müdafaasında bulurken Erzurum Kongresi'nin hazırlıkları baş-

32 Bu kongreler hakkında: Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ank. 1989, s. 79-80; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, Ank. 1993, c. 2, s. 28-30; Nilgün (Akgül) Erdaş, *Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)*, Ank. 1994, s. 60-61; S. Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Millî Teşkilâtlanma*, Erzurum, 1997, s. 96-97.

33 M. Sıfır, "Vahidettin", *Yeni Sabah*, nr. 528, 20 İlkteşrin 1939, s. 2. M. Sıfır, M. Razî Yalkın'ın müstearıdır; Cafer Erçıkan, *age.*, s. 183-284.

34 Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Ank. 1954, s. 183; H. Ertürk, *age.*, s. 209; F. Kırzıoğlu, *Millî Mücadelede Kars*, s. 47; S. Esin Dayı, *age.*, s. 138-139; İbrahim Cihangiroğlu için: F. Kırzıoğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî Mücadele'de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler", *Belleten*, nr.ı 189-190, Ocak-Nisan 1984, s. 109-165. F. Kırzıoğlu, F. Sâbit için Gençağaoğlu (s. 118) diyor ki zühûl eseri olmalıdır. Bu Hüseyin Avni Ulaş'ın sülâlesidir.

35 B.O.A. DH-ŞFR. Dosya Nu. 99, vesika Nu. 64; F. Erdoğan, *age.*, s. 213.

lamıştı.[36] Kongre'nin toplanmasında Mustafa Kemal'e yardımcı olanlar arasında bulunduğu muhakkak ise de ismi pek zikredilmemektedir.[37]

C. Erzurum Kongresi'nden (27 Temmuz – Ağustos 1919) Bakû'den dönüşüne kadar

Kongre, F. Sâbit'in hayatında da, tıpkı Türk milletinin tarihinde olduğu gibi, yeni bir safhanın başlangıcı oldu ve bu sıralarda Kafkasya'da gizli bir şekilde çalışan Bolşevik Komitesi'nin Erzurum Kongresi'nin mahiyetini anlamak üzere gönderdiği Süleyman Nuri[38] ile birlikte, şifahî talimatla Bakû ve Moskova'ya gönderildi.[39] Bu şekilde Askerî Tabip Yüzbaşı Fuat Sâbit, sadece İstiklâl Harbi'nin değil, aynı zamanda Türk – Sovyet münasebetleri tarihinin de ilklerinden biri oldu. Kongre tertip heyetinin tensibiyle ve "Bolşevik Rusya'nın vaziye-

36 Bu bilginin yegâne mehazı F. Sâbit'in 29 Eylül 1921 tarihli yazısıdır. Önceki ve sonraki faaliyetleri göz önüne alındığında bu bilgiler hakkında bir şüphe izharı gereksizdir. *Dosya Nu. 326-62.*

37 Kongrenin düzenlenmesinde Mustafa Kemal'e yardım ettiği hakkında: S. Ramadan Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Ank. 1995, s. 112.

38 Süleyman Nuri (1895 - 29. 8. 1966) I. Harb-i Umumî'de Şark Cephesi'nde Ruslara esir düşen gedikli başçavuş ve makineli tüfek takım kumandanıydı. F. Sâbit'in samimî dostlarından biri ve en yakın mesaî arkadaşıydı. Geniş bilgi için: (Şevki Mutlugil) *İçimizdeki Düşman*, (yy. 1964), s. 63; *Hâtıraları*'ndan nâkiller: Mete Tuncay, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, İst. 1982, s. 13; bir dostunun kaleminden hayatı: Vartan İhmalyan, *Bir Yaşam Öyküsü*, İst. 1989, 212-214, 236; Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası ve Mustafa Suphi*, Ank. 1997, s. 369.

39 F. Sâbit'in önce Bakû'ye ve daha sonra Moskova'ya gidişi hakkındaki kitaplara işaret etmekle birlikte bunlardaki tafsilâtı F. Sâbit hakkında hazırlayacağım kitaba bıraktım. Onunla Bakû'ye gidip dönen Dr. Ömer Lütfi hakkındaki araştırmamıza da devam ediyoruz. F. Sâbit'in bu gönderilişi hakkında ilk resmî vesika *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* (nr. 55, Mart 1966, vesika Nu. 1262) basılmıştır. Sadeleştirilmiş metni: Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, İst. 1970, s. 112; Kâzım Karabekir önce *İstiklâl Harbimiz* (İst. 1960, s. 75, 167, 358-359, 491-497, 520-521, 539-541, 609-618, 626-627, 632-633, 784, 788-801), daha sonra da *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakkî Erkânı* (İst. 1967, s. 79-80) bu vazifesi hakkında kıymetli bilgiler vermiş ve F. Sâbit'in gönderdiği raporlarını neşretmiştir. K. Karabekir'in bu iki kitabı, pekaz istisnasıyla, daha sonra yazılanların mehazını teşkil etmiştir: 1- Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İst. 1965, s. 25-27, 40, 51, 54, 56; 2- Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ank. 1973, c. I, s. 107; 3- George S. Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları* (çev. Enis Yedek), İst. 1975, s. 78; 4- Abidin Nesimî, *age.*, s. 152; 5- Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İst. 1979, s. 110; 6- Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri* (1920-1953), Ank. 1991, s. 19; 7- Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar* I, İst. 1991, c. I, s. 73, 113, dn. 7, 114 dn. 12; 8- Salâhi R. Sonyel, 1995, s. 30; 9- İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Erzurum, 1996, s. 331 (neşredilmemiş doktora tezi); 10- Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 79-80. Saime Yücer, *Millî Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Bursa, 1997, s. 59. Y. Aslan'ınkinde F. Sâbit hakkında yeni bilgiler bulunmaktadır. Türk-Sovyet münasebetlerine dair son kitaplardan birinde F. Sâbit ismen bile zikredilmemiştir. Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)* (çev. Sermet Yalçın), İst. 1998, 264 s.

tini öğrenmek ve bildirmek ve münasebet tesis etmek" maksadıyla[40] ve şüphesiz çok zor bir vazifeyle yola çıkıyordu. Garb'ın, Anadolu'yu da istilâ eden sömürgeci devletlerine karşı tabiî bir müttefik olduğuna inanılan bu ezelî düşman komşu ile anlaşmak düşüncesi, her iki tarafın da düşmanlarının müşterek olması dolayısıyla, kendiliğinden ve çok çabuk ortaya çıkmıştı.[41]

"Bolşevikliği istememekle beraber, Bolşeviklerle dost ve müttefik olmak" düsturuyla yine aynı yolla ve maksatla Bakû'ye gönderilen diğer bir temsilci de Binbaşı Ömer Lütfi Bey'di.[42] Dikkate değer bir tesadüfle her iki temsilci de askerî tabipti ve yine her ikisi de Kemahlıydı (Erzincan). Bakû'ye gidip gelen Dr. Ömer Lütfi'nin[43] vazifesi biterken, Dr. Fuat Sâbit'in vazifesi ve çalışmaları bir seneden fazla devam etti. Ancak, F. Sâbit'in hikâyesine geçmeden dikkati çekmemiz gereken bir husus, bu sıralarda ismi zaman zaman F. Sâbit'le karıştırılan ikinci bir Dr. Fuat isimli şahsiyetin, hâdiselerin içinde ve bilhassa Enver Paşa'nın çevresinde bulunduğudur. Araştırmacılar bâzen diğerini de F. Sâbit zannetmektedirler. O sıralarda bu karışıklıktan F. Sâbit de şikâyetçi olmuştu.[44]

Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) sonra Sovyetler'den yardım alınabileceğini düşünen bâzı İttihatçıların da faaliyette bulundukları ve Bolşeviklerle münasebet kurdukları bir üs hâline gelen Bakû'de toplananların ilk yaptığı şey, Bolşeviklerle işbirliğinin bir vasıtası şeklinde düşündükleri Türk Komünist Fırkası'nı kurmak oldu. 1920 baharında, en geç Mart sonlarında kurulan fırkada Baha Sait gibi İstanbul'dan gelen eski Teşkilât-ı Mahsusa ve yeni Karakol Cemiyeti mensupları, Harb-i Umumî'de Ruslara esir düşüp 1917 İhtilâli'ne katılan ve Bolşevik olan Süleyman Nuri gibi bâzı Türk zâbitleri ve Komüntern temsilcisi sıfatıyla da Bolşevikler nezdinde gönderilen ilk gayriresmî temsilci Dr. F. Sâbit gibi isimler bulunuyordu. Bunlara Amasya'da Mustafa Kemal'le görüşen Halil

40 F. Sâbit'in vazifesi hakkında kendi ifadesi için: 29 Eylül 1921 tarihli yazısı. *Dosya Nu. 326-62.*

41 B. Gökay, *age.*, s. 82-83.

42 Feridun Kandemir, *Kâzım Karabekir'in Yakılan Hâtıraları*, İst. 1964, s. 161.

43 Kâzım Karabekir, 1860, s. 167. Dr. Ömer Lütfi'nin faaliyetleri hakkında bir bilgi ortaya konmamıştır. Tevfik Bıyıkoğlu'nun *Millî Mücadelede Türk-Sovyet Münasebetleri* (TTK. T. Bıyıkoğlu Arşivi Dosya Nu. 152) isimli neşredilmemiş yazısında Sovyetlerle Anadolu'nun münasebetlerinde vazifeli olanlardan (Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Halil Paşa, Baha Said ve Fuat Sâbit) ibaret. Dr. Ömer Lütfi İbrahim 1312 (20) mezunudur: Rıza Tahsin, *age.*, s. 66.

44 Bu kişi Mısırlı Dr. Ahmet Fuat Bey'di: Emir Şekip Arslan, *Enver Paşa ve Arkadaşları* (çev. Aziz Akpınar), Samsun, 1948, s. 40. Tarık Zafer Tunaya da merkezi Berlin'de bulunan İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'ndaki Dr. Fuad'ı, F. Sâbit zannederek yanılmıştır: *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İst. 1989, c. II, s. 583; M. Tuncay'ın zikrettiği (*age.*, s.118, dn. 35) Dr. Fuat da yine F. Sâbit değildir. F. Sâbit kendisinin Dr. (Ahmet) Fuat'la karıştırılmasından Karabekir'e yazdığı 25 Teşrin-i Sânî 1920 tarihli mektubunda şikâyet etmektedir (Karabekir, 1967, s. 78, 307). Kemal Butkay (*Kafkas Hatıraları*, Ank. 1990, s. 92) Dr. Fuat'ın Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın oğlu olduğunu söylüyor ve başka bilgiler de veriyor. Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya yazdığı Moskova, 23. 4. 1921 tarihli mektubunda selâm gönderdiği de yine bu ikinci Dr. Fuat olmalıdır. Mektup için: Sami Sabit Karaman, *Trabzon ve Kars Hâtıraları 1921-1922, İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, İzmit, 1949, s. 132.

(Kut) Paşa, Küçük Talât (Muşkara) ve başka isimler de katılmıştı. Birbirinden farklı yollarla Bakû'ye gelip bu fırkaya katılanların ilk hedefi Anadolu'nun kurtuluşu için gerekli olan Bolşevik yardımını temin etmekti.[45]

F. Sâbit'in mensubu olduğu Türk Komünist Fırkası'nın[46] Kafkaslar'daki bütün Bolşeviklerle müşterek mesaîlerinin hedefi, bu topraklardan İngilizleri ve Almanları uzaklaştırıp Bolşevik ordularına teslim etmek ve bundan sonra bölge üzerinden Rus yardımı almaktı. Yardım yolunu asıl kesenler ise Ermenilerdi. Bir bakıma Kafkaslar işbirliğinin bir bedeli olarak Bolşevik nüfuzuna terk ediliyor; bir başka bakımdan daha doğru bir ifade ile Turancı siyaset, Anadolu'yu kurtarma mecburiyeti altında terk ediliyor; bir zoraki kader hâlini alan işbirliği ortaya çıkıyordu. Dr. Ömer Lütfi"in 2 Eylül 1919"a Erzurum'a dönmesine rağmen F. Sâbit'in çalışmaları Bakû'den sonra Dağıstan'da, Nuri Paşa ile birlikte, devam etti. Burada Dağıstan'ın ünlü Bolşeviklerinden, 1908'de İstanbul'da kurulan Türk Derneği'nin, kendisinin yanı sıra, mensuplarından biri olan Celâl Korkmazof'la çalıştığı muhakkak ise de buna dair bir mehaz elde edilememiştir. Ancak bu çalışmaların hep gizli yeraltı faaliyetleri olduğuna bu vesile ile dikkati çekmek gerekir.

F. Sâbit, önce Bakû'de usta bir diplomat, kırk yıllık bir hariciyeci gibi, zaman zaman Kâzım Karabekir'in de ifade ettiği gibi,[47] çalışmalarına devam etti. Yardım alma imkânlarını ve Azerbaycan'daki siyasî iklimi araştırdı. Bir istihbaratçı gibi haberler topladı, hariciyeci gibi henüz yeraltında bulunan Bolşevik komiteleriyle görüşmeler yaptı. Çok zor şartlarda ve kıt imkânlarla bağlı olduğu Kâzım Karabekir'e, çeşitli yollarla çalışmaları hakkında bilgiler verdi. Hiç mübalağa payı olmaksızın ifade etmek gerekir ki bu sıralarda bir şahıs değil, başlıbaşına bir hariciye irtibat bürosu gibi çalışmıştı.[48]

5 Mart 1920'de Dağıstan'dan Bakû'ye döndükten sonra 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgâli üzerine çalışmalarını hızlandırmış; "arkadaşlarını toplamış ve derhal Türkiye'nin yeni vaziyetinin icab ettirdiği şekil ve tarzda çalışmasına ve İttahat ve Terakkî prensiplerinin tesbit eylediği milliyet düsturları dahilinde çalı-

45 Fırka hakkında geniş bilgi Y. Aslan'ın zikredilen eserinde bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, Ank. 1967, s. 277, 281; Salâhi R. Sonyel, 1973, c. I, s. 173. Fırkanın Mart 1920'de kurulduğu hakkında: Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı* 1905-1920 (Türkçesi. Nuray Mert), İst. 1988, s. 213, 237-238; İ. E. Atnur, *age.*, s. 333, Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş* (Haz. Taylan Sorgun, İst. 1972, 381) isimli hâtıralarında F. Sâbit'in adını zikretmemiştir.

46 Abidin Nesimî'nin (*age.*, s. 9) bildirdiğine göre fırkanın reisi Mustafa Şevki, kâtibi ise Baha Said idi. Dr. Fuat Sâbit ise Komüntern temsilcisiydi. Yine A. Nesimî'nin Mirza Bala'dan naklettiğine göre Bakû'yü Bolşeviklere teslim eden komünü fırka kurmuştu.

47 Karabekir, 1960, s. 790, 793.

48 Bu hükmümüz mübalağalı bulunabilir, ancak Karabekir'e gönderdiği raporlar bu hükmümüz için kâfi bir delil teşkil etmektedir.

şan ve Azerbaycan hükûmet-i hâzırasına da mümâşât etmekte bulunan Halil Paşa ve rüfekasına kendileriyle Bolşevik siyaset-i umumiyesine nazaran teşrik-i mesaî eylemeleri lüzûmunun anlatılmasına karar" vermişti. Mart sonlarındaki bu çalışmalardan sonra Bakû'deki Halil Paşa grubu ile F. Sâbit grubu müşterek hareket etmeye başladılar.[49] Bundan sonra Dağıstan'da çalışmalarına Bolşeviklerle devam eden F. Sâbit daha sonra Bakû'ye dönmüş olmalıdır. Bolşevik ordusu 27 Nisan'da Bakû'ye girip Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iki senelik varlığına son verdiği sırada F. Sâbit ve Halil Paşa büyük ve tarihî buluşma ve işbirliği için Moskova yolunda bulunuyorlardı. 16 Mayısta bu şehre geldiler.[50]

F. Sâbit'in buradaki faaliyetlerine dair ilk vesika 24 Mayıs 1920 tarihini taşımakta ve "Anadolu İnkılâp Hareketinin Seciyesi" hakkında[51] Bolşeviklere bilgi vermekte ve onları işbirliği hususunda ikna maksadını gütmektedir. Bu arada Moskova'nın Büyük Opera Tiyatrosu'nda İngiliz amele vekilleri için yapılan büyük toplantıda da Türk köylüsü ve işçisi nâmına bir de konuşma yapmış ve büyük alkış toplamıştı.[52] Bakû Türk Komünist Fırkası vekili Doktor Fuat olarak imzaladığı bu vesikanın son cümlesi bir nezaket iltifatı mıdır, yoksa Moskova'da ihtilâlin şaşaalı günlerinin F. Sâbit üzerindeki tesiri midir? Buna karar vermek pek kolay olmasa gerektir. Ancak bu ziyaretten sonra Bolşevik olarak tavsif edilmeye başlanmıştır. Cümle şudur: Ve eminim ki Rus İhtilâli'nin Türkiye'de ve mazlum Şark'ta yapacağı tesir Fransa Büyük İhtilâli'nin Avrupa'daki tesirinden büyük olacaktır."

Moskova'da Hariciye Müsteşarı Karahan, Hariciye Komiseri Çiçerin ve Başkumandan Kamenev ile görüşen F. Sâbit ve Halil Paşa'nın yardım hususun-

49 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'in, 15. Kolordu Kumandanlığı'na 11 Nisan 1920 tarihinde gönderdiği şifrenin metni: K. Karabekir, 1960, s. 609-612. Rüştü Bey İzmir Suikastı hâdisesinden dolayı asılan Dadaş Rüştü Paşa'dır.

50 Fuat (Sâbit) Bakû'deki İngiliz murahhasına silâh yardımı karşılığında Bolşevikleri Kuzey Kafkasya'da serbest bırakma hususunda anlaştıklarını dahá 7 Mart 1920'de ifade ediyordu: *Document on British Foreign Policy 1919-1939*, London, 1962, I. Series, c. 2, s. 573. Tercüme için Kudret Emiroğlu'na müteşekkirim. Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından istilâsında Türk-Sovyet işbirliğinden şikâyetler için: 1- Resulzâde M. Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İst. 1339-1341, s. 108-113; 2- A. Kutluk, "Azerbaycan", *Türk-İslâm Ansiklopedisi*, İst. 1336-1341, c. 1, s. 733-746; 3- M. Butkay, *age.*, s. 89-91; 4- Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar* (1905-1920), Ank. 1998, s. 137-139; Halil Paşa, "Türk Komünist Fırkası Nâmına Halil" imzalı mektubunda Azerîlerin Kızılordu'ya karşı saldırmamalarını istiyordu. Mektubun metni için: S. S. Karaman, *age.*, s. 130-131; F. Sâbit'n Dağıstan'da da çalıştığı hakkında: K. Karabekir, 1960, s. 495-497; geniş bilgi için: Abdullah Saydam, "Millî Mücadele Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri" Kemal Çiçek-Abdullah Saydam, *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon, 1998, s. 381-402.

51 Metni için: K. Karabekir, 1960, s. 790-792; buradan naklen: F. Tevetoğlu, *age.*, s. 286-289; sadeleştirilmiş metni: Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, İst. 1970, s. 117-121; hülasası için: Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, İst. 1976, s. 428-429; S. Yerasimos, *age.*, s. 234-237.

52 Metni için:K. Karabekir, 1960, s. 793.

da Bolşeviklerle çabuk anlaştıkları görülmektedir.[53] Bu esnada Cemal Paşa, Bahattin Şakir ve Polis Müdürü Bedri beyler de Almanya'dan Moskova'ya gelmişlerdi. Onların da Anadolu adına çalışma arzusunu ifade etmeleri üzerine onları Anadolu nâmına hareket etmeme hususunda iknaya çalıştı. 3 Haziran tarihli ilk mektubuyla[54] görüşmeleri hakkında geniş bilgi veren F. Sâbit'in çalışmalarını takiben Türk-Sovyet münasebetlerinden resmî temsilciler devri 11 Mayıs 1920'de Bekir Sami (Kunduk), Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Trabzon Mebusu Osman Bey'in gönderilmesine karar verilmesiyle başladı. 19 Temmuz'da Moskova'ya vâsıl olan heyetin 24 Temmuz'da Çiçerin ve Karahan'la yaptığı toplantıya katılan F. Sâbit yerini bu temsilcilere bırakarak Bakû'ye döndü.[55] Bu sırada Ağustos ayında Moskova'ya gelen Enver Paşa'yı, Halil Paşa'nın yanı sıra, karşılayanlar arasına katılmıştı.[56]

F. Sâbit'in Moskova günlerinin ender şahitlerinden biri olan Zeki Velidi Togan'ın hâtıralarındaki[57] satırlar oldukça dikkate değer görünmektedir: "O günlerde Türkiye'den Dr. Fuat Sâbit isminde birisi gelmişti. Bu zat eski Türkçülerden olduğu hâlde komünizme çok mütemayildi. Hattâ onun bu temayülü çok içten geliyor gibi idi." Kısaca Moskova'dan ayrıldığı zaman artık bir Komünist olarak tanınıyordu ve hemen bütün Komünistler gibi her hareketi takip edilmeye başlanmıştı. Kâzım Karabekir Paşa'nın yakın ve mola vermeyen alâkası bir gölge gibi kendisini takip ediyordu. Hele bekâr gittiği Rusya'dan bir hanımla dönmesi, yâni bir Bolşevik kızıyla evlenmesi kabûl edilir gibi değildi.[58]

Moskova'ya yeni gelen heyet tarafından kendisine resmî mümessillik teklif edildi ve bu sıfatla Ağustos sonunda veya en geç Eylül'ün ilk günlerinde Bakû'ye

53 Halil Paşa'nın ilk temaslarını anlatan 4 Haziran 1920 tarihli mektubu için: K. Karabekir, 1960, s. 799-800.

54 Metni için: K. Karabekir, 1960, s. 788-790; F. Sâbit ve Halil Paşa'ın bu çalışmalarını zikreden bir hâtırat: Arif Cemil (Denker), *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İst. 1992, s. 76; F. Sâbit'in Karahan'la görüşmesi hakkında: Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hâtıraları*, İst. 1955, s. 65.

55 Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, İst. 1967, s. 150-151; Y. Aslan, *age.*, s. 283, 296, 363; heyetin bir başka mensubu da Trabzon Mebusu Osman Bey'di: Zeki Sarıhan, *Türk Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ank. 1995, c. 3, s. 140.

56 K. Karabekir, 1967, s. 15; Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılar* (çev. Nüzhet Salihoğlu), İst. 1987, s. 221.

57 *Hâtıralar*. İst. 1969, 322.

58 "Fuat Sâbit Bey sonra doğru hareket etmeyerek hakikî bolşevik teşkilâtına girmiş ve bir şifre talimatla –ve bittabi bunlara istinadgâh olarak maddî yardımla beraber- avdet ederek Sarıkamış'ta karargâhının karşısında gizlice tezgâhını kurmuş ve cürmü meşhut halinde yakalanmıştır. Tarihimizde böyle çok elemli misâller vardır. Bu gibilerin düşüncesiz hareketleri neticede millî felâketlere kadar vardığı olmuştur." K. Karabekir, 1960, s. 794, dn. 1; Bolşevik kızıyla evlendiği: s. 79, dn. 1; K. Karabekir, 1967, s. 143, dn. 1'de aynı şikâyette bulunuyor. Karabekir'den naklen: Fethi Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ank. 1988, s. 36; "Moskova'daki Sovyet önderleriyle görüştüğü ve bu aşamada Bolşevik olduğu", Y. Aslan, *age.*, s. 363. Bu gibi şikâyetlere Rıza Nur da katılmaktadır: *Hayat ve Hatıratını*, İst. 1968, c. 3, s. 592-593.

döndü.[59] Bu arada Moskova'ya gidişinden sonra, Türk Komünist Fırkası'na, Taşkent'ten Bakû'ye dönen Mustafa Suphi tarafından elkonulmuş ve fırkadan ayrılmak zorunda kalmıştı.[60] Kendi ifadesiyle Moskova Sefiri Bekir Sami Bey'in Kafkasya'da hatt-ı hareket siyasî kanaatlerine uygun düşmediği için Kars'a döndü. Yine Kars'ta Kâzım Karabekir Paşa'nın teklif ettiği diğer siyasî vazifeleri de aynı sebeple reddederek aslî vazifesine, tabipliğe başladı.[61] Bakû'de iken Bakû Kurultayına (10-15 Eylül 1920) katılmış ve yine bu kurultaya katılan[62] ve Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum) ile Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin Ermeni ve Gürcü işgallerinden kurtarılmasını temin için birkaç lâyiha sunan Göle Müfrezesi Kumandanı Osman Server'i (Atabek), kendisini öldürmek isteyen Bolşevikler'in elinden, sefaret kâtibi olarak yazdırmak suretiyle Gümrü'ye göndererek kurtarmıştır.[63] F. Sâbit, Bakû ve Kafkasya'daki son vazifesini Memduh Şevket'e (Esendal) devretmişti.[64] K. Karabekir'in Komünist olduğundan her fırsatta bahsettiği F. Sâbit'in, Mustafa Suphi'nin bu sıralarda Mustafa Kemal'e yazdığı mektuba (Bakû, Kasım, 1920) göre esasen Komünistlikle de alâkası olmadığı için Türk Komünist Fırkası'yla alâkası kesilmişti.[65] Bu arada Şark Ordusunun ileri harekâtıyla Ermeniler mağlup edilmiş ve 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Anlaşması'yla Şark Cephesi rahatlamıştı.[66]

D. Bakû'den dönüşünden (Ocak 1921) askerlikten istifasına (30 Mart 1927) kadar

Bakû'den dönerek Kars Ahz-ı Asker Kalemi sertabibi olarak yeni vazifesine başlayan F. Sâbit için daha maceralı ve dağdağalı bir hayat, denebilir ki, son zamanlarına kadar devam etti. III. Enternasyonal'in buradaki taraftarı olarak tanınıyordu. Enternasyonalin Kars temsilcisi Dubrovski ile münasebetleri dikkati çe-

59 29 Eylül 1921 tarihli yazısı. *Dosya Nu. 326-62*

60 Türk Komünist Fırkası, Azerbaycan'ın Bolşevikler eline geçmesinden (27 Nisan 1920) sonra Taşkent'ten Bakû'ye gelen Mustafa Suphi tarafından ele geçirilmişi: M. Tuncay, *age.*, s. 76, 118, dn. 39; F. Sâbit, Bakû'den fırkadaki kavgayı anlatan ve Bakû'den ayrılacağını bildiren 25 Teşrin-i Sânî 1920 tarihli mektubu: K. Karabekir, 1967, s. 78-80; geniş bilgi için: Y. Aslan, *age.*, s. 86, 273.

61 29 Eylül 1921 tarihli yazısı. *Dosya Nu. 326-62.*

62 F. Sâbit'in adı, katılan 163 Türk arasında 10. sırada bulunmaktadır: Y. Aslan, *age.*, ek. 13; Kongre'de T.K.P.'nin bir kere daha kurularak İttihatçıların ikinci plâna itildikleri, hattâ tasfiye edildiklerini söylemek mümkün görünüyor. Krş: Aclan Sayılgan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, İst. 1972, s. 119.

63 S. E. Dayı, *age.*, s. 167-169.

64 Y. Aslan, *age.*, s. 283, 296, 363.

65 Mektubun metni için: M. Tuncay, *age.*, c. 2, s. 339-340.

66 Gümrü Anlaşması'ndan sonra Türk-Sovyet münasebetleri hakkında bir askerin yazdıkları için: Hüsamettin Tugaç, *Türk İstiklâl Harbi*, Ank. 1865, c. III, *Doğu Cephesi*, s. 226-244.

kince birkaç ay sonra Sarıkamış Hastahânesi'ne gönderildi. Zaten Moskova'dan Madam Stein adında Yahudi bir kadınla dönmesi kâfi derecede şüphe yaratmıştı. Bu arada Mustafa Suphi'nin öldürülmesiyle 28-29 Ocak 1921) çok yakın olan dönüşü arasında bir bağ olup olmadığı, yâni M. Suphi'den sonra yerine F. Sâbit'in getirilmek istenip istenmediği suali haklı veya en azından mantıkî bir sual olarak görünmektedir. Hele Erzurum Kongresi günlerinde tanıdığı ve çok samimi dostluk kurduğu ünlü Komünistlerden Süleyman Nuri'nin böyle bir fikrin ortaya çıkmasında bir rol oynamış olabileceği ihtimâli bu suali büsbütün câzip hâle getirmektedir. Bununla beraber o devrin haberleşme vasıtalarının imkânları muvacehesinde Madam Stein'in kendisini kontrol için Bolşevikler tarafından refakatine verilmiş olduğu görüşü mübalâğalı sayılabilir. Ancak gerçek ne olursa olsun Kars temsilcisi vasıtasıyla III. Enternasyonal Kongresi'ne davet edilmiş olması Rusya'daki Türk Bolşevikler ve Ruslar nazarındaki itibarının ve nüfuzunun bir delili sayılmalıdır.[67]

Bakû'den[68] dönüşünden kısa bir müddet sonra Şark Cephesi Kumandanlığı'nın isteği üzerine başka bir vazifeye tayin edilmek üzere Erkân-ı Harbiye-i Umumiye tarafından Ankara'ya gönderilmesi istenen (25. 5. 1921) F. Sâbit, 1911'den beri askerî tabip, Teşkilât-ı Mahsusa mensubu, teşkilâtçı ve siyasî temsilci olarak bulunduğu Şark hizmetlerinden ve cephesinden ayrılıyor; hayatının maceralı bir safhası yeni maceraların peşreviyle kapanmış oluyordu.

Yeni hizmet mahalli olarak ise Konya seçilmişti. Sivas'a geldiği zaman verilecek yeni bir emrin intizarı için alıkonması istenmiş ise de (4. 7. 1921) Dr. F. Sâbit bu emirden habersiz Sivas'tan, yanında Madam Stein olduğu hâlde ayrılmıştı (6. 7. 1921). Bunun üzerine Şarkışla'dan (Şehr-i Kışla) avdet ettirilmeleri de gecikince Kayseri'ye gittiler. Bu arada Sivas'ta kaldıkları otelin ücretini ödeyemediği ve zarurette olduğu anlaşılınca Tokat'taki Merkez Ordusu'nun Kumandanı Nurettin Paşa Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne, iâşe ve iskânlarının ne suretle temin edileceğini ve maaş verilip verilmeyeceğini sormuştu. Vekâlet bu meyanda Nurettin Paşa'ya, F. Sâbit hakkında bilgi de vermiş ve Madam Stein refikası değilse memleket haricine çıkarılmasını istemişti (9. 7. 1921).

F. Sâbit'in daha gözden uzak bir mahalde çalışması düşünüldüğünden nezaret altında bulunduğu Kayseri'den mahfuzen Amasya'ya gönderilmesi ve parasızlıktan pek ziyade sıkıntıda olduğundan dolayı gereken yardımın yapılmasına dair vekâlet emriyle (20. 7. 1921) beraber Merkez Ordusu Kumandanlığı'na nezaret tahtında istihdamına lüzum olmadığı ve tensip buyurulacak bir mahalde istihdamı da çok geçmeden bildirilmişti (26. 7. 1921).

67 F. Sâbit'in Türkiye Komünist Fırkası'nın başına geçirilmek istenip istenmediği (Y. Aslan *age.*, s. 362-368) tafsilatlı bir şekilde tartışılmıştır.

68 F. Sâbit hakkında bundan sonra emekliliğine kadar verdiğimiz bilgileri Sicil dosyasından (Nu. 326-62) aldık. Farklı mehazlara işaret edilmiştir.

Bu zor yolculuğun başlangıcında Kâzım Karabekir'in Komünist faaliyetlere karşı hayatı boyunca devam eden hassasiyeti bulunuyordu. Bu hassasiyet sadece F. Sâbit'e, o âna kadar yaşadıklarından, çok daha farklı bir mâcera yaşatmakla kalmamıştı. Diğer taraftan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ile Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ni ve alâkalı diğer askerî erkânı da çok meşgûl etmişti. K. Karabekir, F. Sâbit'in Ankara'ya celple "muhtemel faaliyet ve propagandasından müteessir olmayacak bir muhitte, meselâ Konya'da istihdamı" hususunu arz ederken yaptırdığı tahkikatı ve topladığı malûmatı da bildiriyordu. Doğrusu bu tahkikat karşısında F. Sâbit'in müdafaa sadedinde söyleyeceklerini bilmek herhalde çok dikkate değer ve bir hüküm verebilmek için çok elzem olurdu. Ancak bu imkân F. Sâbit için olduğu gibi tarihçiler için de bahis mevzuu değildir. Ancak K. Karabekir'in hassasiyetinin, aşırı bulunsa bile, tarihî ve mantıkî temelleri vardı. Sovyet yardımı hudutlarımız dahiline girebilirdi, ama bu yardımın tehlikeli refakatçisi Komünizm gümrük kapılarında kalmaya mahkûmdu, içeri girmemeliydi.

Tahkikatın metni şöyledir:

"*Kızılordu kumandanlığının cephe karargâhı nezdindeki askerî mümessili Dubrovski'ye*[69] *yazdığı bir şifrede de bir ay zarfında Moskova'da yapılacak Üçüncü Enternasyonal içtimaına Türkiye Komünistleri nâmına da el-yevm Sarıkamış'ta hastahânede müstahdem askerî etibbadan Yüzbaşı Fuat Sâbit Bey'in davet edildiği ve muvafakat ricası için Dubrovski'nin bendenize müracaat edeceği mahsustur. Fuat Sâbit Efendi, 337 senesinde Bakû'ye Bolşevikleri tedkik ve o havâliden malûmat vazife-i mahsusası ile gönderilmişti.*"

"*Mumaileyh Rusya'da Komünist Partisi'ne dahil olarak tetebbuatı ve faaliyeti ile Moskova Komünistleri nezdinde emniyet ve itibar kazanmış ve Komünist olmuş ve Mustafa Suphi ile bir müddet teşrik-i mesaîden sonra yekdiğerini istirkap ederek aralarına muhalefet girmiş ve Mustafa Suphi'den evvel Türkiye'ye avdet etmiştir. Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye geldikten sonraki avakıbını müteakip Ruslar Fuat Sâbit Bey'e ehemmiyet vermiş ve zevahir-i malûmattan Rusların Fuat Sâbit'i Müstakil Türkiye Reform Reisi tanıdıkları istidlâl olunmuştur. Fuat Sâbit gerek kendi ifadeleriyle gerek Bolşevik Rusların beyanatından Türkiye'de inkılâbın zaman işi olduğuna taraftar gözüküyorsa da mumaileyhin hakikat-i ahvâline kanaat ve intibaatın hırs-ı şöhretle Rusların bir aleti ve Komünist İnkılâbının mürevvici bulunduğu Rusya'da iken izdivaç ettiği Alman dediği kadın yanındadır.*"

"*Fuat Sâbit'in Rusya'dan Kars'a avdetini müteakip bir müddet müstakil olarak nezaret altında bulunduruldu. Muhtaç bir vaziyette idi. Serbestî-i faaliyetten men etmek ve göz önünde tutmak için siyasetle iştigal etmeyeceğini vaad ettiğinden Kars Hastahânesi'ne tayin edildi. Fakat bilâhare cephe karargâhı nez-*

69 Dubrovski ile münasebetleri için: Y. Aslan, *age.*, s. 363.

dinde Bolşevik askerî mümessili ile hususî münasebetleri görüldüğünden ihtiyaten Sarıkamış'a nakledildi. Taht-ı nezarettedir. Ruslara kapıldığına şüphe etmediğim Fuat Sâbit Bey'in Moskova'da enternasyonalliğe iştiraki bittabi muvafık olmadığı gibi bilhassa Şark Cephesi'nde istihdamı memleketin nokta-i selâmeti nokta-i nazarından caiz değildir."

"*Halk hükûmet fırkasına mensup olup taklib-i hükûmet cürmüyle maznun olduğundan derdestiyle mahfuzen Ankara'ya iz'amı Ankara Polis Müdiriyetinden Tokat Komiserliğine tebliğ kılınmış ve mumaileyhin mütemadiyen takip edilmekte olduğundan hakkında yapılacak muamele Tokat ili Eytam Mektebi Müdiriyetinden istifsar olunmuş ve keyfiyet Umur-ı Mehakim'e yazılmıştır. Vürud eden cevapta mumaileyhin hakkındaki tahkikat Merkez Müdde-i Umumiliğince icra edilmekte olduğu ve tahkikatın bi'n-niyabe icra kılınacağı bildirilmiştir (30. 5. 1921).*"

Şark Cephesi Kumandanı daha sonra (30. 6. 1921) F. Sâbit'in Ankara'ya uğratılmadan Kayseri-Ulukışla yoluyla Konya'ya veya diğer bir mahalle sevkinin daha münasip olduğuna ve yanındaki madamın da bir müddet Sivas'ta alıkonduktan sonra hudut haricine çıkarılmasına dair şifre gönderiyordu.

Müdafaa-i Milliye'nin Kayseri mümessili Binbaşı Rıza Bey'in vekâlete yazdıkları büsbütün farklıydı ve en zor zamanda F. Sâbit'in imdadına yetişiyordu. Kars Ahz-ı Asker Kalemi Sertabibi iken Şark Cephesi Kumandanlığınca muamelât-ı zâtiye emrine verilen ve hâlen Kayseri'de bulunan ve Amasya'ya gönderilmek üzere olan F. Sâbit'in yanındaki madam Alman olmayıp Riyalı bir Rustu. Önceleri F. Sâbit ile Bakû'da çalışmış; onun ayrılması üzerine Tiflis mümessilliğimiz tarafından Türkiye'de çalışmak üzere verilen vesikayı hâmilen Kars'a gelerek F. Sâbit'i bulmuştu. Madam Stein'la, daha önce aynı müessesede çalışmaktan başka bir münasebet ve karabeti bulunmadığı cihetle F. Sâbit'in madamla beraber oradan oraya nakil ve sevkle mağdur ve perişan edilmemesi gerekiyordu. Bu muamelede bir zühûl olacağı kaviyen muhtemeldi. Eğer hükümet tarafından şüpheli görülen bir hâl varsa hudut haricine çıkarılmak suretiyle Rus Sovyet Sefareti baştabibi tarafından iltimas ediliyordu (14. 8. 1921). Bu şifre üzerine Rıza Bey'e Tabip Kıdemli Yüzbaşı F. Sâbit'in serbest olduğu ve Merkez Ordusu emrine verildiği bildirildi. Madam Stein[70] de serbestti ve arzu ettiği mahalde oturabilirdi (17. 8. 1921). Bundan bir müddet sonra ise Madam Stein'in Kayseri Merkez Hastahânesinde başhemşire olarak istihdam edilmekte olduğu Sıhhıye Dairesine bildiriliyordu (2. 10. 1921). Bir askerî tabiple bir Rus hemşirenin kader yoldaşlığı Kayseri'de nihayete ermişti; tabiî geride bâzı istifhamlar bırakarak...

F. Sâbit'in yolculuğu bundan sonra bittiği yerden, Kayseri'den avdetle baş-

70 Refakatindeki kadının ismi eski yazı vesikalarda İştayn şeklinde yazılmış ise de Stein olduğu açıktır.

ladı. 15 Eylül'de (1921) bu şehirden ayrılarak iki gün sonra Sivas'a (17. 9. 1921) geldi. Ertesi gün Amasya'ya hareket etti. 22 Eylül'de Merkez Ordusu'nun Amasya Merkez Hastahânesi'ndeki vazifesine bu şehre geldiği gün başladı. Hastahânenin nekahethâne-sinde çalışıyordu. Bu vazifesinde üç ayı bile doldurmadan Tokat Hastahânesi'nde de çalışmak şartıyla Leylî Eytam Mektebi tabipliğine nakledildi (4. 12. 1921). Tabip ihtiyacının bulunduğu Tokat'a gidişi, hesabının kesilmesi sırasında nakit yokluğundan geciken F. Sâbit ancak bir ay sonra (2. 1. 1922) Amasya'dan ayrılabilmişti. Tokat Askerî Hastahânesinde dahiliye mütehassısı olarak çalışırken 53. Süvari Alayı tabipliğine tayin edildi. Pek az müddet sonra (18. 7. 1922) iki ay müddetle tebdil-i hava raporu aldı ve belki de evlendi. 1 Eylül 1923'te rütbesi binbaşılığa terfi ettirildi.

F. Sâbit bu şehirdeki son vazifesinde, Tokat Mekteb-i Rüştiye-i Askeriye sertabipliğinde iken Askerî Tıbbiye veya Gülhane Tatbikat Mektebi'nde bir vazifeye nakline dair istida (19. 1. 1922) istemişti. Uzun bir müddet sonra Askerî Tıbbiye'de müzakereci tabip olarak yeni vazifesine başladı (15. 9. 1924). On üç sene önce ayrıldığı İstanbul'a dönmüştü. Bir taraftan da mektebin Almanca derslerine giriyordu.

İstanbul'daki mesaîsi, Askerî Tıbbiye'deki bir komünistlik hâdisesi yüzünden, çok geçmeden kesildi. Kendi ifadesine göre[71] bu hadise ile herhangi bir alâkası yoktu. Cereyan eden tahrirata bakılacak olursa gerçekten de ortada kendisinin göze görünür herhangi bir fiili veya kulağa gelir herhangi bir sözü bulunmuyordu. Ancak hemen münasebeti kesilerek (30. 5. 1925) Manisa Mevki Hastahânesi'ne nakledildi ve 29 Haziranda kıt'asına, yâni 16. Fırka'ya katılmak üzere İstanbul'dan ayrıldı.

Ancak bu vesile ile eski defterler yine karıştırılmış ve "Komünistlerle teşrik-i mesaî ettiği" için Şark Cephesi Kumandanlığı tarafından Tokat'a gönderildiği ifade edilmişti. Diğer taraftan Dahiliye Vekâleti "Komünist efkârıyla meşbû" bulunduğunu bildiriyor ve "mektepte şiddetli Komünist propagandası yaptığı muhakkak olduğundan bu zâtın her hâlde mektepten uzaklaştırılması ve neticeden malûmat îtası"nı rica ediyordu (15. 4. 1925). Esasen bu ricadan iki gün önce (13. 4. 1925) Manisa'ya nakil kararı çıkmış ve ayrıca Müdafaa-i Milliye tarafından I. Kolordu Kumandanlığına Komünist fikirleri taşıdığı için ahvâl ve harekâtının hatt-ı tarassutta bulundurulması yolunda bir emir de gönderilmiş bulunuyordu (23. 4. 1925). Bu arada Tıbbiye müdürünün vekâlete bildirdiğine göre zaten tarassut altında tutulan F. Sâbit'in ilmî ve terbiyevî bir müessese-i askeriye olan mektepte ibkasının muvafık olamayacağının arzını teemmül eylemekte bulunduğu bir zamanda emirnâme-i sâmileri varid olmuştu (23. 4. 1925).

Aynı senenin sonbaharında 16. Fırka Kumandanı Miralay Sedat Doğruer

71 "Fuat Sâbit'in Otobiyografisinden Bir Sayfa", *Katkı*, nr. 24, Mart 1976, s. 8.

Bey I. Kolordu Kumandanlığı'na, o zamana kadar yazılanların çok uzağında bir üslûp ve muhtevaya sahip olan tahriratını gönderiyordu:

"Tabip Binbaşı Fuat Sâbit hakkında bugünkü hâl ve tavrına nazaran bir fikir ve kanaat arz edebilecek derecede tedkikatta bulundum. Mumaileyh vaktiyle Şark'ta ve Rusya içinde siyasî ve mühim vazifelerde istihdam edilmiş, hizmetine mukabil beklediği derecede mazhar-ı taltif olamadığından dolayı meyus olmuş ve vezaif-i sâbıkasında temas ettiği bir takım insanları ağlebî ihtimâl gücendirmiştir. Bundan dolayı hakkında olabileceğinden fazla aleyhtarlık gösterilmiş olacağını zannediyorum. Manisa'ya geldiğinden beri vazifesine ve mütalâasına hasr-ı fikir ederek âdeta münzeviyâne yaşamaktadır. Meslektaşlarına ve kendisiyle temas eden arkadaşlarıyla vâki olan ifadatında yeisini izhar etmekle beraber artık mesleğine vakf-ı hayat edeceğini ve teehhüle teşebbüs ettiğini ifade etmiştir. Binaenaleyh bugüne kadar vâki olan tedkikat ve takibattan Fuat Efendi'nin komünist akide-i içtimaiyesini propagandayla Manisa muhitinde meşgûl olmadığı anlaşılmaktadır (23. 9. 1925)."

Fuat Sâbit bu son askerî vazifesinde iki sene bile çalışmadan, kanunî müddetini doldurduğu için 30 Mart 1927'de istifa etti ve 1 Mayıs'ta ise ilişiğini keserek ordudan ayrıldı. Bu arada Harb-i Umumî'deki hizmetlerine karşılık beş sene harp zammına lâyık bulunmuştu.[72]

E. İstifasından ölümüne kadar (15 Nisan 1957)

Sivil hayatta ilk vazifesini Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'nde Salihli Seyyar Tabibi olarak yaptı (12. 1. 1928 – 1. 6. 1929).[73] Bu mesaîsi esnasında vekâlete eski bilgiler bir kere daha gönderilmiş ve muhtemelen bir faaliyet ve propagandasından müteessir olmayacak bir muhitte, meselâ Konya'da istihdamı bir kere daha der-hâtır edilmişti (28. 8. 1928).[74]

F. Sâbit Ordu'dan ayrıldıktan sonra Manisa'nın Karaoğlanlı ve Çoban İsa köylerinde Millî Emlâk'tn, taksitle satın aldığı bağlarıyla ve diğer taraftan da köylülerin dertleriyle meşgûl ve derman olmağa çalıştı. Bu sıralarda ara sıra, medenî dünya ile alâkasını kesmemek için, İzmir'e iniyor ve Kordonboyu'nda bulunan, kendi ifadesiyle sosyalist temayüllü emekli bir Fransız yüzbaşısı olan Mösyö Chauveau'u (?) kitabevine uğrayarak hem yeni kitaplara bakıyor, hem de sahibiyle dünya ahvâli hakkında sohbette bulunuyordu. İstanbul'a ne zaman geldiği hususunda[75] bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak yazları birkaç ayını Ma-

72 Sağlık Bakanlığı Sicil Dosyası Nu. 687.
73 Sivil hayattaki vazifeleri için: Dosya Nu. 687.
74 Dosya Nu. 326-62.
75 *Katkı*, agm., s. 8.

nisa'da bağlarında geçirdiği ve tekrar İstanbul'a döndüğü anlaşılıyor. Bu meyanda Birinci Sınıf Emraz-ı Akliye ve Asabiye ihtisasını da yapmıştı (21. 3. 1933).[76]

F. Sâbit'in İstanbul'daki ilk seneleri Beyoğlu'nda geçti. Ağa Camii"in karşısında bir muayenehânesi olduğu hâlde hemen hemen günün bütün saatlerini yanıbaşında bulunan ve Beyaz Ruslar tarafından işletilen Petrograt Pastanesi'nde geçiriyor ve hattâ hastalarını bile çoğu kere burada kabul ediyordu. Beyoğlu pastanelerinde çok hususî bir yeri vardı. Eşinden ayrılmıştı ve yalnızlıktan ancak bu suretle kurtuluyordu. Hoşsohbet olduğu için çevresinde her zaman dinleyenleri bulunuyordu.

Sohbetlerinin iki ana mevzuundan biri vereme karşı en büyük tedbir saydığı ve müdafîliğini Friedman verem aşısı; diğeri ise sosyalistlerle içiçe bulunduğu yakın devre dair hâtıralarıydı.[77] Bu âsude günlerin huzuru Bakû ve Moskova günlerinde en samimî dostu ve en yakın mesaî arkadaşı olan Süleyman Nuri'nin Türkiye'ye girişiyle bozuldu. S. Nuri bu eski dostuyla da görüştüğünü ifade edince tevkif edilmiş, ancak mahkeme sonunda hiçbir suçu olmadığı neticesine varıldığı için serbest bırakılmıştı.[78]

II. Harb-i Umumî, F. Sâbit'in hayatında kısa bir askerî fasıl daha açmasına vesile oldu. Tabip Binbaşı olarak yeniden kıt'aya çağrıldı ve üç seneden fazla (14. 3. 1941 - 31. 7. 1944) orduda kaldı. Önce I. Ordu, 16. Tümen, 115. Nakliye Taburu tabibiydi. II. Ordu Çanakkale Hastahânesi asabiye mütehassısı iken terhis edildi.

Bu arada ordu hizmetinde bulunmak istediğine dair bir istida vermiş olmasına (11. 5. 1942) rağmen bu mümkün olmadı. Bu defa da "kendisinin koyu bir milliyetçi ve Türkçü olduğu kanaatine varıldığı" bildiriliyordu (15. 10. 1943). Eğer bu kanaat doğruysa Türk Ocağı'nın (1911) ve Türk Komünist Fırkası'nın (1920) kurucusu F. Sâbit yine Türkçülüğe dönmüş oluyordu.[79]

Ordudan ayrıldıktan sonra ilk olarak İstanbul Belediyesi Muayene Komisyonunda asabiye mütehassısı olarak (29. 7. 1944 - 28. 1. 1945) çalıştıktan sonra İstanbul Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastahânesinde iki senelik (29. 1. 1945-13. 7. 1947) mesaîsinden sonra Belediye'deki işine döndü (17. 7. 1947). Komisyon'un başhekimliğinden 1 Aralık 1951'de 379 lira maaşla emekliye ayrıldı.[80]

76 *Dosya Nu. 687.*
77 F. Sâbit'in İstanbul'daki hayatı hakkındaki bilgiler için kendisini yakından tanıyan Abidin Nesimî'nin hâtıraları (s. 9, 13, 32, 65, 81, 129, 150-159, 169, 171, 176, 190, 207) tek mehazımız oldu.
78 "Memleketi Aleyhine Çalışan Casus", *Vakit*, nr. 7863, 1. 12. 1939, s. 1.
79 *Dosya Nu. 326-62.*
80 *Dosya Nu. 326-62.*

F. Kitapları ve yazıları

Almanca ve Fransızca gibi iki Avrupa lisanını mükemmel bir şekilde bilen ve okumaya düşkün olan F. Sâbit"n verimli bir yazı hayatından bahsetmek imkânı yoktur. Hele çok zengin ve mühim hâdiselerin şahidi olduğu hâlde hâtıralarını yazmamış olmasına üzülmemek mümkün değildir.[81] Doğrusu hiç değilse 1950 sonrasında hâtıralarını, yazması bir yana, kendisini müdafaa sadedinde neşretmesi beklenirdi. Bu yolda bir arzu duymamış olması hayli şaşırtıcıdır. Yazdığı birkaç sayfalık hâtıratı çok sonra neşredilmiştir.[82]

F. Sâbit'in matbuat tarihimizdeki yeri Tıbbiye'den mezun olduğu seneye gidecek kadar kıdemli ise de bu devre ait bilgiler kendi ifadesinden başka bir mehaza sahip değildir. İlk vazife yeri olan Erzurum'da, İttihat ve Cemiyeti'ne girmemekle beraber. *Bingöl*[83] ve *Albayrak* gazetelerini kurdu. İkinci gazetenin Mondros Mütarekesinden sonraki kuruluşuna ve yeniden neşri çalışmalarına da katıldı.[84] Bu gazetelerde imzasıyla yazı neşretmiş olduğu hususunda herhangi bir bilgi yoktur.

F. Sâbit'in imzasını taşıyan ilk kitabı o sıralarda piyasada bulunan iki cins verem aşısından biri olan Friedman'ın Calmette aşısına karşı müdafaası hakkındadır. Millî ve hamasî duygularına *Türk Yurdu*'nda Parvus tarafından yazılan yazılar köylünün meselelerine dikkatini çekmişti. Erzurum'da ve hudut köylerinde çalışırken insan tahammülünü aşan fakr u zaruret içindeki köylüleri tanımak ruhunda derin izler bırakmıştı.[85] Veremin büyük bir mesele olduğu sıralarda tek kitabını ve birkaç yazısını bu aşının müdafaası için yazmıştı. Veremle mücadelenin tarihinde de kısaca F. Sâbit'in çok hususî bir yeri vardır. Verem Kitaphânesi'nin birinci kitabı olarak çıkan eseri 1934 baharında basıldı: *İlim Işığında Friedman ve Calmette Verem Aşıları* (İstanbul, 1934, 157 s.) Bu aşıyı imâl etme iznini alamamış ve Calmette aşısı Fransa'dan ithal edilmiştir.

F. Sâbit'in ikinci ve son eseri[86] ise Maksim Gorki'den, Lenin'in hayatına da-

81 A. Nesimî, *age.*, s. 13; A. Nesimî, *Yılların İçinden*, İst. 1977, s. 202.

82 *Katkı* mecmuasındaki yazı.

83 *Bingöl* gazetesi Erzurum'da Trabzonlu Mehmed Efendi tarafından çıkarıldı. Erzurum'a 1911 yılında gittiği muhakkak olan F. Sâbit'in gazeteyi ismen zikretmesi mühimdir. Katalog, şehrin ilk siyasî gazetesi olduğuna dikkati çekiyor. Neşir senesi olarak 1326 (1910) verilmiştir. Bilinen nüshaları Cahit Öztelli kütüphânesindedir: *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, Ank. 1987, c. 1, s. 31; *Katkı*, agm., s. 7. Gazetenin ismi daha sonra *Necat* oldu: Ç. S. Revnakoğlu, "Erzurum Matbuatı," *Tarih Yolunda Erzurum*, nr. 1, 1 Ocak 1959, s. 8.

84 Bu hususu kendisi belirttiği gibi (*Katkı*, agm., s. 7) F. Kırzıoğlu da işaret etmiştir: *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. II, s. 181, dn. 2; *Albayrak*, 5 Mart 1919'da ikinci defa neşriyatına başlamıştır.

85 *Katkı*, agm., s. 7; A. Nesimî, 1979, s. 150-151.

86 Engels'den bir tercüme eser hazırladığı haberi varsa da böyle bir tercümenin basılıp basılmadığını tahkik edemedik: A. Cevad, *Neler Hazırlıyorlar*, İst. 1936'dan naklen Vahdet Gültekin, "Bâbıâlî Küfürbazları ve Zayıf Dâhiler", *Uyanış*, nr. 2080-395, 2 Temmuz 1936, s. 83.

ir tercüme ettiği küçük bir kitaptır: *Lenin* (İstanbul, 1935, 45 s., Bozkurt Basımevi.) Bilhassa 1930-1940 yıllarında verem aşısı ve sağlık meseleleri etrafındaki yazılarını *Resimli Şark* (nr. 7, 10, 12, 14, 17, 1931-1932), *Cumhuriyet* (14, 23 Şubat, 25, 26, 27, 29, 30 Haziran, 1 Temmuz 1933), *İstanbul Seririyatı* (Teşrin-i Sâni 1932), *Hergün* (8 Kânun-ı Evvel 1933), neşriyat müdürü olduğu *Bütün Dünya* (6 Şubat 1936), *Hayat* (1939) ve *Yeni Muhit* gibi mecmua ve gazetelerde ve *Sıhhat Almanakı*'nda (1933) neşretti. Bir ifadesine göre Kâzım Sevinç Altınçağ'ın (öl. 1951) çıkardığı bütün mecmualarda yazı yazmıştı.[87] Friedman'a dair bir yazısından (*Yedigün*, nr. 16, 3 Temmuz 1948, s. 6, 22) sonra görülebilen en son yazısı o zamanlar gerçekten büyük bir dert teşkil eden "Hasta Simsarları" hakkında Sağlık Bakanına yazdığı açık mektubudur (*Cumhuriyet*, 21 Haziran 1952, s. 5).

4. Türk Ocağı'ndaki hizmetleri

Dr. Fuat Sâbit, Türk Milliyetçiliği tarihinin en meçhûl ve en dikkate değer şahsiyetlerinden biridir. Heyecan dolu, coşkun bir gönül sahibiydi. Bir Askerî Tıbbiye talebesi iken kurulan ilk Türkçü cemiyet Türk Derneği'nin[88] mensupları arasına katılmasının bir tesadüf olmadığını sonraki hayatı göstermiştir. Türk Derneği'nden (18 Aralık 1908) sonra kurulan ve Türk Milliyetçiliğinin bayraktarı olan *Türk Yurdu*'nu çıkaran Türk Yurdu Cemiyeti kurulduğu (31 Ağustos 1911) zaman kurucular veya mensupları arasında bulunmamasının izahı ise bu esnada İstanbul dışında, yani Erzurum'da bulunmuş olmasıdır.[89] Türk Ocağı'nın kurulduğu (3 Temmuz 1911) sırada Gülhane'de tatbikat görmekte olduğu için çalışmalara katılma imkânı bulmuştur. Esasen Türk Ocağı fikri Askerî Tıbbiye talebeleri tarafından ortaya atılmasına rağmen bir yüksek tahsil gençliği hareketi hâlinde gelişmiş; harekete 231 veya 235 genç katılmıştı.[90] O günlerin Askerî Tıb-

87 A. Nesimî, 1977, s. 11, dn. 3.

88 Türk Derneği için: Akçuraoğlu Yusuf, "Türkçülük", *Türk Yılı*, İst. 1928, s. 435-436; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İst. 1984, 414-415; Massami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği* (çev. Tansel Demirel), İst. 1994, s. 23-26; Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-931)*, İst. 1994, s. 94-102. M. Arai ve Y. Sarınay, F. Sâbit'in adını vermemiştir. Halbuki Y. Akçura, derneğin mensuplarından biri olarak zikretmektedir.

89 1910'da Askerî Tıbbiye'den mezun olan F. Sâbit'in 1911 yazına kadar Gülhane Seririyatı'nda çalıştığı biliniyor. En geç bu senenin Temmuz ayında Erzurum'a gittiği için bu derneğin kuruluşunda bulunma imkânı olmamıştır. Türk Yurdu Cemiyeti için: Y. Akçura, *agm.*, s. 437; T. Z. Tunaya, *age.*, s. 415-416; M. Arai, *age.*, s. 81-85; Y. Sarınay, *age.*, s. 112-117.

90 Türk Ocağı'nın kuruluş çalışmalarında F. Sâbit'in yeri için: Y. Akçura, *agm.*, 443; M. Arai, *age.*, s. 111-117; Y. Sarınay, *age.*, s. 121-128; T. Z. Tunaya, *age.*, s. 432-438; Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İst. 1997, s. 51-69; Türk Ocağı kurulma fikri Askerî Tıbbiyeliler tarafından ortaya atıldı, ama tam bir yüksek tahsil gençliği hareketiydi:

biye'sindeki fikir iklimi hakkında F. Sâbit'in söyledikleri dikkate değer görülüyor:[91]

"Tıbbiye'de bulunduğum devir, İstibdadın sonu ve Meşrutiyetin başlangıcı olan buhranlı zamanlardı. Aramızda istibdada karşı münteşir bir Jöntürk ruhu hâkim olmakla beraber, tek tük olarak da devrin İslâmcı ve Osmanlıcı telâkkilerine karşı Türkçülük cereyanı başgöstermişti. Tıbbiye'de bizden evvelkilerden Kilisli Rifat'ın (Kardam – Kara Rifat) temsil ettiği Türkçülük cereyanını bizden sonraki sınıflardan Ethem Necdet, Hüseyin Enver (Sarp), Hüseyin (Ragıb) Baydur, Haşim ve sivil talebeden Hasan Ferid Cansever ve ben temsil ediyorduk. Paydoslarda bütün münakaşalarımız hep bu vadilerde cereyan etmekte idi. Bu münakaşaların muhassalası, basın âleminden Ahmed Midhat, Necib Âsım, Veled Çelebi, Mehmed Emin, Ziya Gökalp, Akçoraoğlu Yusuf, Ahmed Hikmet, Ömer Seyfeddin, Mehmed Ali Tevfik vesaire gibi mümessillerini bulan Türkçülük cereyanının da yankısı ile Türk Ocağı'nın kurulması oldu."

Türk Ocağı'nın müessisler heyeti M. Emin (Yurdakul), Ahmed Ferid (Tek), Ağaoğlu Ahmed ve Dr. Fuat Sâbit (Ağacık) beylerden teşekkül ediyordu. Muvakkat idare heyetinde Mehmed Emin (Reis), Akçuraoğlu Yusuf (reis-i sânî), Mehmed Ali Tevfik (kâtip) ve Dr. Fuat Sâbit (veznedar) bulunuyordu (20 Haziran 1327 - 3 Temmuz 1911).[92]

Hâlâ yaşayan Türk Ocağı'nın dört kurucusundan biri olan F. Sâbit'in, kuruluştan az bir müddet sonra Erzurum'daki vazifesi başına gittiğine hükmetmek gerekiyor. Kurucu olarak tarihî vazife görmüş olmasına rağmen daha sonraki faaliyetlere katılamamıştır. Ocağın isim babası da yine F. Sâbit'tir.[93]

Türk Yurdu mecmuasında ise ancak bir yazısı neşredilmiştir.[94]

Hakkında tarihin henüz son sözünü söylemediği muhakkak olan F. Sâbit, hiç şüphesiz Meşrutiyet sonrası tarihimizin, kelimenin en geniş mânâsıyla en dikkate değer şahsiyetleri arasındadır. Bu bakımdan da daha çok tedkike ve tanınmaya lâyık olduğu görülüyor.

Türk Yurdu, nr. 139-141, Mart-Mayıs 1999, s. 45-58.

Mehmet Emin Erişirgil, *Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri*, Ank. 1958, s. 68-70; ayrıca bkz. İbrahim Karaer, *Türk Ocakları* (1912-1931), Ank. 1992, s. 10.

91 *Katkı*, agm., s. 7.

92 F. Sâbit'in câzip bir şahsiyete sahip olduğunun delili olarak Tıbbiyelilerin teveccühü ile Türk Ocağı'nın kuruluşunda kurucu, yâni Tıbbiyelilerin temsilcisi seçilmesi gösterilebilir.

93 Hüseyin Enver, "Türk Ocağı Nasıl Kurulmuştu", *Türk Yurdu*, nr. 243, Nisan 1955, s. 749.

94 "Anadolu Duygularından", c. 3, nr. 4 (1329), s. 111-115; bu yazı 30 Temmuz 1328 tarihini taşımaktadır. Yeni harflerle neşri için: *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c. 1, nr. 6, Haziran 1980, s. 185-188; Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Bibliyografyası*, İzmir, 1993, s. 266.

ABDULLAH (KÖLEMEN) PAŞA

Türk kölemenlerinden olup Mısır Ordusunda süvari miralayı rütbesinde bulunan Rüstem Bey'in oğlu olarak 1852'de Trabzon'da doğdu. İlk tahsilini yaptıktan sonra İstanbul'da bir müddet Mekteb-i Sultanî'de okudu. Bursa Askerî İdadîsi'nden (1876) ve Harbiye'den (1878) birincilikle mezun oldu. Mezuniyetini takiben, birinci olmak sıfatıyla hemen kabul edildiği Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden erkânıharp yüzbaşısı olarak çıktı (1881).

Parlak bir askerî hayatı oldu. Kolağası (21. 2. 1881), binbaşı (6. 6. 1884), kaymakam (30. 7. 1885), miralay (15. 8. 1888), mirliva (10. 9. 1891), ferik (17. 8. 1894) ve nihayet en yüksek rütbe olan müşirliği (23. 11. 1905) terfi eden Abdullah Paşa aynı zamanda bilgisi temiz ve nazik şahsiyeti ile tanınıyordu.

Mezuniyetinden sonra ilk vazife yeri Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi oldu. Ancak bu vazifesine başladıktan bir ay sonra (13 Ağustos 1881) Hicaz Fırkası'na, erkânıharp reisliğinde bulunmak üzere gönderildi. Hicaz Valisi Müşir Osman Paşa'nın maiyetinde bulunduğu bu vazifesindeyken isyan eden Arap aşiret reislerinden Abdülmuttalib'in isyanını bastırdı. Ertesi sene (24. 9. 1882) Erkân-ı Harbiye Mektebi'de tabiye tatbikatı ve erkân-ı harbiye vezaifi dersleri hocalığı ile İstanbul'a gitti. Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu'nda çalıştığı sırasında (1885-95) tercümanlığını ve muavinliğini yaptı.

Abdullah Paşa yurtdışındaki askerî manevralara da müşahit sıfatıyla katıldı. 1884 yazında Rusya'ya (Petersburg, 24 Ağustos - 3 Eylül), 1887 yazında (19 Temmuz) Fransa'ya gönderildi. Aynı senenin sonunda Yunan hududunda keşifte bulunan komisyonun reisliğini yaptı. Bu heyet Osmanlı-Yunan Harbi'nden sonra hududu yeniden çizmiştir. Aynı vazifeyle 1888'de 6 Eylül - 5 Kasım'da Sırbistan hududunda bulundu. 3 Eylül 1889'da çok farklı bir hizmet için, Rusya'nın Çanakkale (Kala-i Sultaniye) konsolosu Burecek'in burada Anakaluyan ismindeki bir Ermeni vatandaş namına, Romanoflardan Grandük Aleksandr için aldırmak istediği arazi işini tahkik için bölgeye gönderildi.

1890'da (25 Ağustos) Goltz Paşa'nın arizası üzerine Viyana Sefareti'ne ateşemiliterlik vekâleti vazifesiyle gönderildi. Asıl vazifesi Düvel-i Muazzama ordularının yeni tüfeklerle ve dumansız barut kullanarak yapacakları manevraları

takip etmekti. Bu manevraların en mühimi Avusturya'da icra edilecekti. Manevralardan sonra yine Goltz Paşa'nın yanındaki vazifesine döndü. Bundan sonra İstanbul dışındaki ilk vazifesi, karargânı Şam'da bulunan 5. Ordu'ya keşif vazifesiyle gönderilmesi (17 Temmuz 1892) oldu. Buradaki çalışmalarını bitirerek aynı yılın kasımında İstanbul'a dönmek üzere vapurla Beyrut limanından hareket etti.

1894'te ferikliğe yükseldikten kısa bir müddet sonra Fahrî Yaveran-ı Hazret-i Şehriyari arasına katıldı. Sasun'da, 1894 Ağustosunda Ermeniler tarafından çıkarılan isyan üzerine tahkikat için bölgeye gönderilen Abdullah Paşa'nın maiyetinde Emmiyet-i Haricî Müdürü Ömer Bey, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Başkâtibi Mecid Efendi ve Maiyet-i Seniye Erkân-ı Harbi Mirliva Hâfız Tevfik Paşa bulunuyordu (22 Kasım 1896). Aslî vazifesi ise Musul'daki ordunun kumandanlığıydı. Aynı senenin sonbaharında (26 Ekim) yeniden İstanbul'a döndü.

Alman İmparatoru Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ni ikinci defa, Kudüs'e yolculuğunda maiyetine verildi (11 Ekim 1898). 27 Mayıs 1904'te uhdesine 1. feriklik verilen Abdullah Paşa, Maiyet-i Seniye-i Mülûkâne Erkân-ı Harbiye Reisi Müşir Şakir Paşa'nın ölümü üzerine yerine tayin edildi (14 Aralık 1904) ve ertesi sene de (23 Kasım 1905) en yüksek askerî rütbe olan müşirliğe nail oldu.

Paşa Maiyet-i Seniye Erkân-ı Harbiye müşiriyken II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine 4. Ordu Kumandanlığı ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. 14 Mart 1909'da açığa alındıysa da 5 Mayısta 2. Ordu Kumandanlığı'na tayin ve bu arada rütbesi 1. ferikliğe tenzil edilmiştir.

1911'de kurulan yeni ordu teşkilatında I. Redif Müfettişliği'nde ve bir müddet de Askerî Şûra âzâlığında bulunan paşa Arnavutluk'taki Malisörler isyanı üzerine Karadağ'a karşı toplanan ordu kumandanlığına tayin ve Osmanlı-İtalyan Harbi sırasında İzmir civarında toplanan Anadolu Garp Ordusu Kumandanlığına naklolundu.

Balkan Harbi sırasında Şark Ordusu kumandanlığını kabul etmek zorunda kalan Abdullah Paşa hayatının ilk ve son talihsizliğini bu harpte yaşamış, sadece Osmanlı Devleti'nin değil, Paşa'nın da talihi bu harpte dönmüş ve 1912 Ekimindeki Kırklareli ve Lüleburgaz hezimetlerinden dolayı Divan-ı Harp'te hesap vermek zorunda kalmıştır. Paşa beraat etmiş ise de Ocak 1914'te emekliye ayrılmıştır. Mütareke devrinde Ahmed Tevfik Paşa (Okday) kabinesinde Harbiye Nâzırlığı (11 Kasım - 19 Aralık 1918) yapan Paşa daha sonra herhangi bir vazifede bulunmamıştır.

Abdullah Paşa, askerlik hayatında Fransa ve İspanya'dan nişanlar almış; keza çeşitli Osmanlı nişanlarına lâyık görülmüştü. Evlilik hayatına dair bilgi bulunmuyorsa da Sedat Doğruer Paşa'nın kayınpederi olduğu bilinmektedir.

İzmir'de ölen (25 Nisan 1937) Abdullah Paşa İstanbul'da Büyükada'da toprağa verilmiştir.

Son devirdeki en kıymetli ve bilgili askerlerken bir olan Abdullah Paşa Balkan Harbi'ne dair hatırasını, biraz da müdafaa niyetine kaleme almıştır: *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Hatıratı* (İstanbul, 1336). diğer taraftan Goltz Paşa'nın maiyetindeyken beraber istikşaf haritaları yapmıştır. Paşa aile unvanı Kölemen'i soyadı olarak almıştır.

Kitabiyat: *Kara Kuvvetleri arşivi, Abdullah Paşa Dosyası;* M. Zeki Pakalın, "Abdullah (Kölemen) Paşa", *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. I, s. 48-61. (TTK); "Merhum Mareşal Abdullah'ın Haltercümesi", *Askeri Mecmua*, nr. 106, Eylül 1937, s. 605, 606; Gövsa, *Türk Meşhurları*, İst. 1946, s. 4; N. S. Örik, "Abdullah Paşa, Kölemen", *150 Yılın Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İst., 1953, s. 12; M. M. İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi*, 1846-1965, Ank. 1966, c. I, s. 168; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Ank. 1971, c. III, kısım, I. Kitap, s. 123; *Millî Savunma Bakanlığında 150 yıl*, 1826-1976, Ank. 1976, s. 94; J. L.Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (çev. F. Çeliker), Ank. 1977, s. 55-75; (Fahri Görgülü), *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, İst. 1983, s. 61-64; İ. Kurtcebe, M. Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Ank. 1992, s. 109; *Işıklar Askeri Lisesi Mezunları*, Bursa, 1994, s. 40.

Yaşamları ve yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, c. 1, s. 19-20.

Koca Sekbanbaşı
TOKATLI MUSTAFA AĞA

1. Mes'elenin vaz'ı

Koca Sekbanbaşı Risâlesi şeklinde* tanınmakla beraber asıl ismi *Hulâsatü'l-Kelâm fi-Reddi'l-Avâm* olan ve hem muhtevası ve hem de sâde üslûbu ve samimî ifadesiyle yazıldığı zamandan beri büyük bir alâka gören ıslahat lâyihasının müellifinin ismi ve şahsiyeti hakkında, birçok tahmin deveran etmesine rağmen, hâlâ bir karar verilebilmiş değildir.[1] Hemen ifade etmek gerekir ki sadece Cevdet Paşa[2] ile Mehmed Süreyya'nın[3] yazdıkları bile mâkûl ve mantıkî bir tahminde bulunmak için kâfidir. Kendi ismini vermemekle beraber risâlesinde bizzat hayat hikâyesine dair yer yer birçok bilgi veren müellif hakkında mâzur görülemeyecek olan, en nâzik ifâdeyle hiçbir tenkidî düşünce niyeti taşımayan tahmin-

* Araştırmalarımız esnasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin kıymetli mensuplarının ciddî yardımlarını gördük. Bunlardan mütehassıs Mehmet Taştan'a teşekkür, rahmetli olan Veli Tola'ya mağfiret niyaz ederiz.

1 Risâlenin matbu nüshaları: W. Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*, London, 1820, s. 216-294; Bu kitabın Fransızca tercümesi: *Tableau Historique Geographique et Politique de la Moldavie et de la Valachie*, Paris 1821, s. 265-355. Bu kitabı göremedik. İngilizce tercümesine Niyazi Berkes atıfta bulunuyor: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İst. 1978, s. 658; Fransızca tercümesinden ise A. K. Miller iktibaslarda bulunmuştur: *Mustapha Pacha Bairaktar*, Bucurest 1975, s. 89-98; Risâlenin geniş bir hülasası: Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, İst. 1309, c. 7, s. 290-301. Türkçe'de risâle olarak ilk baskısı: *Hülâsatü'l-kelâm fi-Reddi'l-Avâm*, İst.1328, 54 s.(*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, nr. 37-42 ilavesi) Buradan Lâtin harflerine Hüseyin Namık Orkun tarafından aynen aktarıldı: *Türk Hukuk Tarihi - Araştırmalar ve Düşünceler - Belgeler*, Ank. 1935, s. 402-447; Sadeleştirilmiş bir metni Midhat Sertoğlu "Koca Sekbanbaşı Risâlesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, nr. 7, Temmuz 1975, s. 18-22; nr. 8, Ağustos 1975, s. 58-62; Aslî ve sadeleştirilmiş başka bir neşri: Abdullah Uçman, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, İst.1975, 185 s.

2 Cevdet Paşa hicrî 1219'da, tabiî hicrî hesapla, seksen sekiz yaşında irtihal ettiğini yazmaktadır (*age.*, c. 7, s. 289-290).

3 "Mustafa Ağa: Tokâdîdir. Yeniçeri'den bi't-tefeyyüz kul kethüdası olub 1207 Muharreminin yirmi altısında yeniçeri ağası oldu. 1212'de infisâl etti. 1218'de sâniyen yeniçeri ağası olub 1219'da duvar yıkılmakla altında kalarak fevt oldu." M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İst. 1316, c. 4, s. 459; Buradan naklen: Halis Turgut Asarkaya, *Tokat Vilayeti Meşhurları*, Samsun, 1949, s. 87.

ler çok değer verilen bu metnin yerli ve yabancı bâzı tarihçiler tarafından asgarî bir dikkatle bile okunmadığını göstermektedir. Müellifin şahsiyeti hakkında yazılanların en vahîm tarafı ise, risâlenin her satırından asker olduğu anlaşılan müellifin başka meslek erbâbı arasında aranması, hattâ O'nun kesinlikle bir asker olamayacağının iddia edilmesidir.

2. Müellifin tespiti ve tanınmasının ehemmiyeti

Bir tarih araştırmasında yapılması gereken ilk şey mehazların tesbit edilmesi, ayıklanıp en uygunlarının seçilmesi, tartılması ve bilgi kaynağı olarak kıymetlerinin ortaya konulmasıdır. Tarihçi bu işi yaparken tenkid işini bir an bile ihmâl etmez ve tenkidde tembellik (ignavia critica) gösterme[4] Bu yapılmadığı takdirde tarihçilik işi bilgi nakilciliği derekesine iner. Ortaya, birçok benzeri gibi, tarihe dair, ama tarih araştırması olmayan bir metin konmuş olur.

Her çeşit mehazı, zaaf ve üstünlükleriyle, gereği gibi tanımak vazifesinden hiçbir tarihçi kaçınamaz. Bu yapılmadığı takdirde tarihçi, daha işin alfabesinde açık vermiş olur. Mehazın tartılıp değerlendirilmesinde, klâsik ifadesiyle iç ve dış tenkide tâbi tutulmasında ilk adım çıktığı yerin, yâni menşeinin tesbit edilmesidir. Bu bir müessese olabileceği gibi bir şahıs da olabilir. Bu ikinci durumda yapılacak ilk iş mehazın müellifini, asgarî ölçüde de olsa, tanımaktır. Menşeinin tanınmadığı mehazlara dayanan bir metnin ne derecede tarihe katkı olduğu hakkında bir hüküm vermek mümkün değildir.[5]

Bir mehazın sıhhatine veya sahihliğine karar verebilmek için menşeinin tesbiti, ilk yapılması gereken iştir ve nisbeten kolaydır. Bu sırada bu mehazın ortaya konulmasının hedefleri araştırılır. Hangi niyetle veya duygu ile yazıldığı tesbite çalışılır. Müellifin muayyen derecede tanınmadığı bir durumda buna karar vermek mümkün değildir. Ancak bu şart yerine getirildikten sonra mehazın vesika olarak kudreti, yani tarihçilik bakımından değeri hakkında tam ve nihâî karar verilebilir. Aksi takdirde "Şahit bize bildirdiği şeye nasıl vâkıf oldu ve bunu bize hangi şartlar altında bildirdi; iyi malûmat almış, zeki ve bî-taraf mı?" yollu en sâde suallere cevap vermek imkânı bulunamaz.[6]

Tarih, ancak şahitliklere dayanılarak yazılabildiğinden, şahitlerin iyi tanınması, iyi bir tarih metninin ortaya konulabilmesi için elzem şarttır.[7] Bundan sonraki adım ise şahitliğin kudretini veya değerini tesbit etmektir. Burada da şu gibi

4 Ch. V. Langlois- Ch. Seignobos (Çev. Galip Ataç), *Tarih Tedkiklerine Giriş*, İst. 1937, s. 64.
5 Ch. V. Langlois – Ch. Seignobos, *age.*, s. 87; G. Monod (Çev. Kazım Şinasi Dersan), *Tarihte Usûl*, İst. 1938, s. 14; Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İst. 1950, s. 91.
6 G. Monod, *age.*, s. 14.
7 Leon-E. Halkin (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Ank. 1989, s. 3.

meseleleri hâlle çalışmak gerekir[8]: 1- Şahit yazdıklarını işitmiş midir?, 2- Şahit yazdıklarını görmüş müdür?, 3- Şahit yazdıklarını yaşamış mıdır?, 4- Şahitliğini ifade ederken hasbî midir, yoksa şu veya bu şekilde bir hesabı var mıdır?, 5- Şahit olduğu halde yazmadığı hususlar nelerdir?, 6- Türkçe'yi tasarrufu, şahit olduğu hâdiseleri doğru anlaşılabilecek bir şekilde ortaya koymasına müsait midir? Bu gibi suallerle mehazın vesika değerinin tesbiti yapıldıkdan sonra tarihçi yoluna devam etmelidir.

3. *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*'nin müellifi hakkındaki tahminlerin hikâyesi

Koca Sekbanbaşı Risâlesi'nin müellifinin ismi ve şahsiyeti hakkında 1820 senesinden itibaren yapılan yanlış tahminlerin hikâyesi, başlı başına bir yazı mevzuu olabilecek kadar garip bir keyfiyet arzetmektedir. Yapılan yanlışların makul bir mazeretinin bulunamaması ise insanı hayret ve dehşet duyguları karşısında bırakmaktadır. İşin bir başka dikkate değer tarafı ise bu sahada herhangi bir iddia sahibi olmayanların, en azından müellifin şahsiyeti ve mesleği hakkında, risâlesine dayanmak suretiyle, doğru bilgi vermiş bulunmalarıdır.

Risâlenin müelifi hakkında ilk yanlış İngilizce tercümesini neşreden W. Wilkinson tarafından yapılmış ve bu başkalarının yanlışları için de ilham kaynağı olmuştur. Wilkinson ertesi sene de Fransızca tercümesi neşredilen kitabına risâlenin tam tercümesini koymuş ve bu meyanda müellifi olarak Çelebi Efendi kaydını eklemiş ve Çelebi Efendi hakkında, pek az da olsa, bilgi vermişti. Wilkinson'un yazdıklarına bakılırsa risâlenin müellifi III. Selim devrinin ünlü ve belli başlı devlet adamlarından Çelebi Mustafa Reşid Efendi'den başkası değildi. Bu yanlışına rağmen Wilkinson, risâlenin dünyada tanınmasına büyük katkıda bulunmuş ve ehemmiyetine dikkati çekmiştir.

Risâlenin müellifi olarak III. Selim devri ulemâsından Antepli Mehmed Münib'i gösteren kayıtlar da vardır. Viyana Millî Kütüphanesi'nde (Nu. 1152) bulunan yazma nüshaya meçhûl biri tarafından konulan bu kayıttan sonra yine aynı yazmaya 2 Temmuz 1917 tarihinde Abdurrahman Şeref tarafından itirâzî kayıt konmuş ve yazıldığı tarihte müellifinin 87 yaşında olduğunu ifade etmesine dayanarak müellifinin Münib Efendi olamayacağını bildirmiştir.[9] Bu kayda rağmen on sene sonra Alman Türkiyatçısı Franz Babinger ünlü eserinde bir taraftan Mehmed Münib'in ismini, müellifi olarak, yeniden gündeme getirmiş; diğer taraftan da, anlaşılmaz bir şekilde, Wilkinson'un Fransızca tercümesine atıf yaparak, ri-

8 E. Bernheim (Çev. M. Şükrü Akkaya), *Tarih İlmine Giriş*, İst. 1936, s. 98; Ch. V. Langlois- Ch. Seignobos, *age.*, s. 176; A. Toynbee (Çev. Özcan Başkan), *Tarih Üzerine*, İst. 1962, s. 23.
9 Niyazi Berkes, *age.*, s. 565, dn. 8.

sâle müellifinin III. Selim devrinin ünlü isimlerinden Reisü'l-küttab Mahmud Raif Efendi olabileceğini iddia, hatta Wilkinson'un neşrettiği metnin Mahmud Raif Efendi'nin daha önce basılmış bulunan eseri olması ihtimâlinden bahsetmiştir.[10] Babinger bu tahmini iki eseri mukayese etmeden acele ve dikkatsizce yapmış olmalıdır.

Babinger'den yirmi sene sonra Alemdar Mustafa Paşa hakkındaki kitabında (*Mustapha Pacha Bairaktar*, Bucurest, 1975, 466 s. Rusçası: Moskova 1947) A. F. Miller de, Wilkinson'un Fransızca nüshasından iktibaslarda bulunmuş (s. 88-89, 98), bu meyanda tartışmadan risâlenin müellifi olarak gördüğü Çelebi Mustafa (Reşid) Efendi hakkında bilgi vermiştir.[11]

Bu meselede dikkate değer bir husus ise edebiyat tarihçisi Vasfi Mahir Kocatürk'ün ismini bulmak gibi herhangi bir arzusu olmamasına rağmen, Koca Sekbanbaşı'nın şahsiyeti, doğum ve ölüm seneleri hakkında, risâlesinden hareketle doğru bilgi vermiş olması ve herhangi bir yanlış yapmamasıdır.[12]

Risâlenin müellifi hakkında isim teklifinde bulunanlar zümresine Midhat Sertoğlu da katılmış "Kocasekbanbaşı diye anılmış olan zâtın geniş bir biyografisi mevcut değildir. Yalnız adının Süleyman olduğunu tesbit edebildik." diye yazmasına rağmen herhangi bir delil göstermemiştir.[13] Risâlenin müellifi hakkında son tahmin, hatta tâyin III. Selim devrine dâir çalışmalarıyla tanınan bir Türk tarihçisinden, Kemal Beydilli'den sâdır oldu.[14] Bu teklif de, A. F. Miller'in kırk sene önce yaptığı gibi, Wilkinson'un kitabındaki kayda dayandırılmıştı. "Daha çok Sekbanbaşı risâlesi olarak tanınan bu eser ve müellifi hakkında geniş bir çalışma tarafımızdan sürdürülmektedir." müjdesinden sonra verilen hüküm şudur: "Eser hakkında şu anda söyleyebileceğimiz Sekbanbaşı risâlesi olarak tanımlanmasının kesin olarak bir yakıştırmadan ileri gidemeyeceği ve müellifinin de çok büyük bir ihtimalle Nizâm-ı Cedid devrinin mâruf simâlarından Çelebi Mustafa Reşid Efendi'nin olabileceğidir."

Koca Sekbanbaşı Risâlesi'nin müellifinin ismi ve şahsiyeti hakkında kayda değer görülen bu tahminlerin ve tekliflerin mâkûl ve mantıkî ve asıl mühimi mâzur ve haklı görülebilecek sebepleri var mıdır? Tarihçiler bu meselede aşılması zor mâniâlar karşısında mı bulunuyorlar? Bu suallerin cevabını verebilmek için

10 Franz Babinger (Çev. Coşkun Üçok), *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ank. 1982, s. 374-375, dn. 2.

11 A.F. Miller, *age.*, s. 420.

12 Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Nesri Antolojisi*, Ank. 1963, s. 306; Kocatürk risâleden iktibasta bulunmaktadır (s. 306-309). Aynı müellif, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, İst.1970, s. 572, dn.

13 M. Sertoğlu, *agm.*, s. 17.

14 K. Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e Dair Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, nr. 13 (1983-1987), s. 388, dn. 3; K. Beydilli, risâlenin Çelebi M. Reşid Efendi'nin kaleminden çıktığı hakkındaki yazısı hakkında. ilim âlemine sunulacağını duyurmuştur. "Cevdet Tarihi Hakkında ilk Ciddî Çalışma", *Tarih ve Toplum*, nr. 148, Nisan 1996, s. 61.

herşeyden önce risâle sahibinin kendisi hakkında ifâde ettiği bilgilerin tesbiti gerekir.

4. Risâlesine göre Koca Sekbanbaşı

Risâlesinde ismini yazmamakla beraber, çeşitli vesilelerle kendisi hakkında verdiği bilgilerin risâle müellifini, O'nu başkalarıyla karıştırmayacak derecede ve sadece ismi hariç, okuyuculara tanıttığını tesbit etmek çok kolaydır, hatta bir mecburiyettir. Risâlesine bakılırsa, Müellif 1146 seferine[15] on beş yaşında iken babasıyla beraber katılmış[16], bundan sonra bilhassa Rumeli'de Ruslarla yapılan bütün harplere, bu meyanda 1768 - 1774 ve 1787 - 1792 harplerine girmiş, bu esnada Ruslara iki defa esir düşmüş ve onları yakinen tanıma fırsatı bulmuştur.[17] Risâlesini ise 1218'de yani 87 yaşında (Hicrî sene olarak) kaleme almıştır.[18] Ayrıca, bir vasiyetnâme üslûbuyla risâlesini kaleme alan müellifin hayattan hiçbir şey beklemeyen tavrı hemen her sayfasında dikkati çekmektedir. O, artık sadece üzerinden dünyaya dair her türlü arzu libasının kalktığı, her kayıttan âzâde vicdânının sesini satırlarına aksettirmektedir. On beş yaşından beri bütün hayatı harp meydanlarında tükenen müellifte herhangi bir pişmanlık veya günahkârlık duygusundan da bir eser görülmemektedir.[19] Tam bir harp adamı olan müellifi başkalarıyla, hele ordu mensubu olmayan şahıslarla karıştırmanın haklı görülebilecek bir tarafının bulunmadığı tam bir bedâhettir. İsmini vermeyen müellif, hayatı hakkında, kendisini başkalarından tefrike kâfi gelebilecek bilgi vermiş bulunmaktadır. Bu bakımdan ulemâdan Antepli Mehmed Münib Efendi veya kalemiyeden Çelebi Mustafa Reşid Efendi ile karıştırılmasının veya risâlenin bu şahıslara atfedilmesinin haklı bir sebebini bulmak mümkün değildir. Aynı meslekten, yâni her ikisi de ordu mensubu olsalar bile sadece doğum seneleri bile Koca Sekbanbaşı ile Çelebi Mustafa Reşid Efendi'yi[20], birbirine karıştırmamak veya

15 1146 (1733) Seferi, yani Osmanlı- İran harpleri hakkında: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ank. 1978, IV. cilt, I. bölüm, s. 222-227.

16 *Risâle*, s. 44. Atıflarımız Abdullah Uçman neşrinedir.

17 *Risâle*, s. 34, 45, 50.

18 *Risâle*, s. 45, 64.

19 *Risâle*, s. 44.

20 Köse Kahya veya Köse Kethüda lâkabıyla tanınan Çelebi Mustafa Reşid Efendi seksen (hicrî hesapla) yaşında İstanbul'da 12 Şubat 1819'da (16 Rebiyyü'l-âhir 1234) irtihal etti ve Eyüp Sultan'a defnolundu. Mehmed Süreyya'nın (*age.*, c. 2, s. 390) yazdıkları *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*'nin Çelebi'nin kaleminden çıktığına dâir bir tahminde bulunma hakkını hiçbir araştırmacıya tanımamaktadır. A. F. Miller (*age.*, s. 420) doğum ve ölüm senesini 1739 - 1819 şeklinde vererek seksen yaşını milâdî olarak yorumlamıştır. M. Süreyyâ'ya göre hayatı şöyledir: Gedikli bir zâimin oğludur. Kalemden yetişerek hâcegânlıkla İstanbul mukâtaacısı oldu. Bundan sonra sırasıyla kethüda katibi. maliye tezkirecisi, Hububât nâzırı, kethüda kâtibi ,kethüda-yı sadr-ı âli. rikâb-ı hümâyun kethüdası, kethüda-yı sadr-ı âli, Tophane ve arabacılar nâzırı, irad-ı cedid defterdarı, defterdar-ı şıkk-ı evvel.

risâleyi bu ikinci isme atfetmemek için vâfi ve kâfidir. Tarihçilerin bu meselede verdikleri açık tenkidde tembellik olarak bile yorumlanamayacak kadar fâhiş bir hatadır. Yanlışın ilk sahibi Wilkinson'un Mustafaları birbirine karıştırması, bu yanlışı nakledenler için bir mâzeret teşkil edemez. Mesuliyet nâkile râcidir. Kaldı ki, bu yanlışın doğrusunu bulmak için bir imkân taşıdığını, risâle müellifini III. Selim devrinin Mustafaları arasında aramak gerektiği yolunda bir ihtimâl bulunduğunu görememeleri bir başka zaafları olmuştur. Diğer taraftan yanlışın nasıl ortaya çıktığından daha ziyade nasıl iki asra yakın bir zamandır devam edegeldiği bilhassa dikkate değer bir keyfiyettir.

5. Koca Sekbanbaşı'nın hayat hikâyesi

Bir yeniçerinin oğlu olan Mustafa veya tam adıyla Abdullah Mustafa 1131'de (24 Kasım 1718 - 13 Kasım 1719) Tokat'ın Zile kazasında dünyaya geldi.[21] Tokat bu asırda en çok asker veren yerler arasındaydı.[22] İlk defa henüz çocukluk çağında, on beş yaşında iken babasıyla beraber 1146'da (1733) İran Şahı Nâdir Ali Han'ın Bağdad'ı kuşatması üzerine açılan sefere katıldı.[23] Bundan sonraki yetmiş bir senelik hayatı tamamen orduda, on sekizinci asrı dolduran Türk-Rus harplerinde geçti. Çocuk yaşta girdiği orduda harb etme fırsatını hiçbir zaman kaçırmadığı ve hep en ön safta yerini aldığı Ruslara iki defa esir düşmesinden anlaşılmaktadır.[24] O, bu esaret günlerinde Rus ordusunu yakından tanıma imkânını bulmuş ve muallem Rus askeriyle, mensuplarından biri olduğu Türk askeri arasındaki farkları acı bir şekilde müşahede etmek zorunda kalan askerlerden biri olmuştur.[25]

Mustafa Ağa'nın ismi, bilebildiğimiz kadarıyla, ilk defa 1182 seferinde (1768-1774) Osmanlı-Rus harbi vesilesiyle tarihî vesikalara aksetti. O, bu harp-

rikab-ı hümayun defterdarı, Tersane emini, deftterdar, Hatice Sultan kethüdalığı, umur-ı bahriye nâzırı, rikab-ı hümâyun kethüdası, sadâret kethüdası, Tuna defterdârı, nişancı, Darphâne nâzırı, Sofya camii nezareti ve Tophane nâzırı oldu. Hakkında diğer mehazlar: Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, (Önsöz: Mücteba İlgürel, İndeks: Recep Ahıskalı) İst. 1992, s. 151-155. Mehmed Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, Ank. 1977, c. 2, s. 409-422; Mezartaşının fotoğrafı için: Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Ank. 1989, III. kısım; Kitabenin metni için: Mehmet Nermi Haskan. *Eyüpsultan Tarihi*, İst. 1996, s. 274-275.

21 *Risâle*, s. 44; BOA, *Cevdet-Askerî*, Nu. 43293.

22 Tokat'tan bin nefer yeniçeri celbi (13 Şevvâl 1110 - 14 Nisan 1699) hakkında: *Cevdet- Askeri*, Nu: 5590; ayrıca bkz. Nu: 42442; devşirme usûlü on yedinci asrın sonundan itibaren pek az istisnâsıyla terk edilmiş bulunuyordu (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ank. 1943, c. I, s. 69.

23 İran seferlerinin bu safhası hakında: İ. Hakkı Uzunçarşılı. *Osmanlı Tarihi*, Ank. 1982, IV. cilt, I. bölüm, s. 224-227.

24 *Risâle*, s. 79.

25 *Risâle*, s. 80.

teki Hacıoğlu Pazarı muharebelerinde önce Serasker Numan Paşa[26], daha sonra da halefi Abdi Paşa'nın maiyetinde serdengeçti ağası olarak en ön saflarda döğüştü, yanı başında sayısız yoldaşının şehit olduğunu gördü. Bu esnada Abdi Paşa'nın Tuğcubaşılığı'na tayin edilmesine rağmen cihad arzusuyla bu vazifesinden ayrılarak tekrar ordu saflarına katıldı.[27]

Mustafa Ağa'nın bu son vazifesinden sonra, Kul Kethüdâlığı'na kadar, hangi vazifelere tâyin edildiği hakkında bir bilgiye ulaşma imkânı bulunamamıştır. Ancak bu arada hiç değilse silsile-i merâtipte bulunan, meselâ Samsoncubaşı ve Zağarcıbaşı gibi daha üst mevkîlere de çıkmış olması gerekmektedir.[28] O'nun bilinen ilk mühim vazifesi Kul Kethüdâlığı'dır. Muhakkak ocaktan yetişmiş kişilere verilen bu makama ocağı padişaha karşı temsil edebilecek en itibarlı ve en çok hürmet edilen kişiler getirilirdi. 18. asırda nüfuzları gittikçe artan kul kethüdaları Yeniçeri ağasından sonra en nüfuzlu kişiler olurdu. Ocak dışından ağa tayin olunabilirdi; ama kethüda için böyle bir şey asla bahis mevzuu değildi.[29] Ancak Mustafa Ağa'nın bu makama ne zaman geldiği tesbit edilememiştir.

III. Selim devrinde Nizâm-ı Cedid hareketi başlatıldığı ve tabiî ocağın muhalefetine mâni olabilecek bir isim arandığı zaman hatıra ilk gelen kişi Mustafa Ağa olmuş ve 15 Eylül 1792 tarihinde Yeniçeri Ocağı'na ağalığa tâyin edilmiştir.[30] Bu vesileyle son Osmanlı - Rus (1787 - 1792) ve Osmanlı - Avusturya (1787 - 1791) harplerine katılan Mustafa Ağa'nın nüfuz ve itibarının zirvesinde bulunduğunu tahmin edebilmek hiç de zor olmasa gerektir. Yetmiş üç yaşındaki Mustafa

26 Hacıoğlu Pazarı Seraskeri Numan Paşa'nın maiyyetinde bulunan Ağa-yı serdengeçtiyân-ı silahdarân ve dergâh-ı âli Zileli Mustafa yaralıların ve atları helâk olan askerlerin isimlerini bir tezkere (10 Cemâzie'l-evvel 1187 - 30 Temmuz 1773) ile bildiriyor. Tezkere için: BOA, *Cevdet-Askeri*, Nu: 43293.

27 Buna dair tezkere 17 Zilhicce 1187 - 1 Mart 1774 tarihlidir. Metni için: BOA, *Cevdet-Askeri*, Nu: 2653; ayrıca bkz: *Risâle*, s. 60; Abdi Paşa için: M. Süreyya, *age.*, c. 4, s. 411-412.

28 Yeniçeri silsile-i meratibi hakkında geniş bilgi için: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 174-176; Samsoncubaşının Kul Kethüdası olarak terfiine dair bazı kayıtlar için: *Vekâyinâme* (Türk Tarih Kurumu Yazmaları, Nu. 1001), s. 14,19, 32, 38; eser bir devlet ruznâmesidir. Uzunçarşılı, bu gibi metinlere dış ruznâme, saraydan bahsedenlerine ise iç ruznâme adını veriyor. Kanâatimizce devlet ve saray ruznâmesi olarak isimlendirilmeleri daha doğrudur. Uzunçarşılı'nın isimlendirmesi için "Üçüncü Sultan Selim zamanında yazılmış dış ruznamesinden 1206/ 1791 ve 1207/1792 senelerine ait vekâyi", *Belleten*, nr. 148 (1973), s. 607.

29 Kul Kâhyası da denilen bu memuriyetin ehemmiyeti hakkında: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *age.*, s. 195; Kâmil Kepeci, *Tarih Lügati*, İst. 1952, s. 257 ve buradan naklen: Midhad Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İst. 1958, s. 173; P. G. İnciciyan "XVII. Asrın Sonunda Osmanlı Devleti-Yeniçeriler", *Hayat Tarih Mecmuası*, nr. 9, Ekim 1965, s. 40.

30 III. Selim'in sırkâtibi Ahmed Efendi tarafından tutulan *Rûznâme* (Haz. V. Sema Arıkan), Ank. 1993, s. 96-97; burada verilen 28 Muharrem 1207 tarihini esas aldık. Cevdet Paşa (*age.*, c. 6, s. 74) ve Uzunçarşılı (*agm.*, s. 649) 27 Muharrem gününü veriyor. Câbî Ömer Efendi (*Câbî Tarihi*, Haz. Mehmed Ali Beyhan, İst. 1992, s. 46) sadece tâyin senesini verirken Mustafa Ağa'nın Tokatlı olduğuna (s. 40, 45, 109, 110) işaret eder. M. Süreyya ise 26 Muharrem gününü (*age.*, c. 4, s. 459) kaydediyor.

Ağa'nın bu makamda fâsılasız tam beş seneyi aşan bir müddetle kalması ocağın tarihinde görülmemiş bir şeydi ve emsâli yoktu.[31] "Beş seneden ziyade kemâl-i sadakatle yeniçeri ağalığı" yaptıktan[32] sonra 14 Kasım 1797 tarihinde, belki de yaşının epeyce ilerlemiş olmasından dolayı, makamını Kul Kethüdâsı Eyüb Ağa'ya terk etmek zorunda kaldı.[33] Azledilen ağaların ocağı siyaset ateşiyle yakmamaları için başvurulan bir usûl olduğu üzere Tekirdağı'da ikâmete memur edildi.[34]

Tekirdağ'daki ikameti henüz altı senesini doldurmamışken seksen dört yaşındaki Mustafa Ağa'nın hayatının son safhası, 5 Haziran 1803 tarihinde, çok zamandır tekrarı vâki olmamasına rağmen, ikinci defa olarak ağalığa tâyin edilmesiyle başladı.[35] Nizâm-ı Cedid aleyhtarlığının son haddine vardığı bir zamanda,

31 Bu memuriyetinde iken imzasını taşıyan bir arzdaki mühründeki ismi "Hâk - pây-i fahr-ı âlem Mustafa" şeklindedir. 4 Cemâziye'l-âhır 1207 (17 Ocak 1793) tarihli arz için *Cevdet-Zabtiye*, Nu: 1154. Yine bu senede (5 Rebîü'l-âhir 1208 - 10 Kasım 1793) Rus elçisine Ağa Kapısı'nda bir ziyâfet verildiği kayıtlara geçmiştir. (V. S. Arıkan, *age.*, s. 152.) Rus arşivlerinde Mustafa Ağa hakkında vesika ve bilgi olduğu muhakkakdır.

32 Mustafa Ağa tam beş sene bir ay yirmi dokuz gün devam eden bu ilk ağalığı ile bu makamda en uzun müddetle bulunanlar arasında birinci sırayı almış bulunmaktadır. Yılmaz Öztuna (*Devletler ve Hanedanlar*, Ank. 1986, c. 2, s. 1007-1008) zaten çok olan garip yanlışlarına bir yenisini de bu mevzûda eklemiş; bir ay bu makama vekâlet eden Şâhin Mehmed Paşa'ya dokuz sene ile birinci sırayı verirken Mustafa Ağa'yı ikinci sıraya koymuştur. Şahin Mehmed Paşa için: M. Süreyya, *age.*, c. 3, s. 134; *ae.*, c. 4, s. 776. Öztuna'nın bu kitabındaki bazı yanlışlar için: Ali Birinci, *Müverrih-i Mâderzâdın Fülannâmesi*, İst. 1994, 87 s.

33 "Beş seneden ziyade kemâl-i sadâkatle yeniçeri ağalığı iden Mustafa Ağa azlolunub yerine kul kethüdası Eyyüb Ağa nasb olundu.", V. S. Arıkan, *Rûznâme*, s. 264. Sır Katibi Ahmed (Fâiz) Efendi'nin ruznâmesinde Mustafa Ağa hakkında verdiği bilgilere çok ehemmiyet atfettik. Ahmed Efendi Jöntürklüğün ünlü isimlerinden Ahmed Rıza'nın dedesi Rıza Bey'in babası idi. III. Selim devrinin nüfuzlu adamlarından biriydi. Okcubaşı Mustafa Bey'in oğluydu ve kendi de kemankeşti. Jöntürklüğün ünlü isimlerinden Ahmed Rıza Bey'in dedesi Rıza Bey bu zâtın oğludur. III. Selim'in hallinde Bozdoğan kemerinde bir hâneden kaçarken damdan düşerek ölmüştür. Topkapı hâricinde Maltepe caddesinin sağ tarafında buluan kabrinin kitâbesi şudur: Huve'l-Hallâku'l-Bâkî / Merhûm ve mağfûr / İlâ rahmeti Rabbihi'l-Gafûr / Sâbıkâ kâtib-i / esrâr-ı cihandârî / bî-çâre Kemankeş / Ahmed Efendi / ruhiçün lillâhi ta'âlâ/ bi-hürmetihi'l-fâtihâ / sene 1222. Ahmed Efendi için: V. S. Arıkan, *Rûznâme*, s. XI-XIV. Ahmed Rıza'nın dedesinden bahseden 1 Temmuz 1892 tarihli mektubu için: Asaf Tugay, *Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat*, İst. 1964, s. 139-141; aynı bilgi için: İ. A. Gövsa, *Türk Meşhurları*, İst. 1946, s. 327; mezar taşı kitabesi için: Fazıl İsmail Ayanoğlu, *Türk Mezar Taşları* (Millî Kütüphane Yazmaları), c. 3, Nu: 143.

34 Yeniçeri Ocağı'nı ağalıktan azledilenlerin siyasî fesatlarından uzak tutmak için başvurulduğu üzere, daha öncekilerden Yahya Ağa da (1205) önce Gelibolu'da, sonra da Tekirdağ'da ikamete memur edilmişti. (BOA. *Hatt-ı Hümayun*, Nu: 57282; 9 Receb 1217 (5 Kasım 1802) tarihli ve Malkara ve Keşan'daki mukataalardan zimmeti olup olmadığı hakkındaki Hatt-ı Hümâyundan (BOA, *Hatt-ı Hümâyun*, Nu. 46229) anlaşıldığına göre Mustafa Ağa'nın mecburî ikamet mahalli Tekirdağ'dı. Mecburî ikamete başka örnekler için: BOA, *Cevdet-Askerî*, Nu. 10592, 13071.

35 "Şeref-yâfta-ı sudûr olan hatt-ı hümâyun-ı inayet-makrûn mucibince Dergâh-ı âli yeniçerileri ağası Mîr Halil Ağa'nın azli muktezî ve ocağ-ı mezburede ağa olup Tekfurdağı'nda ikamet eden ağa-yı esbak Mustafa Ağa emekdar ve kârgüzar ve her vecihle mahâll ve müstehikk ve sezaveri-i âtıfet olduğu için ağalık-ı mezburına mümaileyhe tevcih ve Divân-ı Hümâyun emri tahrir olunmak 14 Z 218", BOA, *Cevdet-Askerî*, Nu. 9680. Bu ikinci ağalık mühründe (Abdullah Mustafa Ağa-yı yeni

III. Selim'in nüfuzlu mâbeyncisi Ahmed Bey'in[36] arzusuyla ve Yeniçeri muhalefetini kırmak maksadıyla bu makama davet edilmesi bir taraftan Nizâm-ı Cedid taraftarlarının endişelerini ve çaresizliklerini; diğer taraftan da bu pîr-i fânînin ocak ve saray nezdindeki itibarının derecesini göstermesi bakımından mühimdir.

Bu tayin hakkında Câbî Ömer Efendi'nin yazdıklarında son demleri ve yaşlılığından dolayı tayininin yol açtığı târizler hakkında dikkate değer bilgiler mevcuttur[37]: *"Yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî ağası, hasbe'l-iktizâ azlolub, esbâk yeniçeri ağası olub nefîde olan Tokâdî Mustafa Ağa tekrar yeniçeri ağası nasb ü libâs olunub, lakin müşârünileyhin bir mikdâr za'f-ı basar illetine dûçâr olmağla 'gözü görmez yeniçeri ağası neye lâzım imiş' deyu bir kibar (tarafından) suâl olunmuş olmağla, nasb olunan yeniçeri ağasının tarafgiri Ahmed Bey mâbeynci, ol kimesneye: 'Şevketlü efendimiz, yeniçeri ağasını dürbîn edecek değildir görmesi neye lâzım' deyu redd-i cevâb istimâ' olunmuşdur ve çok zaman, Ağa-yı müşârün-ileyh altı yedi sene mikdârı yeniçeri ağası olmağla ve çok zamandan beru yeniçeri ağalığı tekrarı vâki olmamağla bu defa tekrar etmişdir."*

Mustafa Ağa'nın bu ikinci ağalığı bir sene iki ay on dokuz gün devam edebildi[38] ve 24 Ağustos 1804 tarihinde yerine Kul Kethüdası Abdullah İbrahim Hil-

çeriyân-ı Dergâh-ı Ali 1218) ismi bulunmaktadır. Mühür için: BOA. *D.Y.N.Ç*, Dosya nu. 427, Gömlek nu. 160; Mührün fotoğrafı İ. H. Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir. "Osmanlı Devleti zamanında Kullanılmış olan bazı Mühürler hakkında Bir Tetkik", *Belleten*, Sayı 16 (I Teşrin 1940) nu. 61. Mustafa Ağa'dan önceki Mîr Halil Ağa Sekbanbaşılıktan ağalığa (19 CA 1217-17 Eylül 1802) geçmiş, ancak makamında bir seneyi bile doldurmadan azledilmişti. BOA. *Cevdet –Askerî*, Nu. 16121.

36 Mâbeynci Yekçeşim Ahmed (Muhtar) Bey halk arasında Kör Ahmed Bey veya Kör Mâbeynci diye de anılırdı. Sır Katibi Ahmed Efendi ile III. Selim devrinde sarayın en nüfuzlu bir siması olarak on sekiz sene mâbeyncilikte bulundu. Hazine Kethüdası Halil Paşa'nın oğludur. Mükemmel bir tahsile sahip, çok zeki ve işgüzar, becerikli bir zâttı. III. Selim'in hallinde Soğukçeşme'de idam edilmişdir. Hakkında geniş bilgi için: "Ahmed Muhtar Bey", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, C. 1, s. 395; *Câbî Tarihi*'nde (M. A. Beyhan, *age.*, s. 162) süfehâdan olduğundan bahsediliyor. Kahya *Said Efendi Tarihi*'nde de (Türk Tarih Kurumu Yazmaları, Nu. 121, varak. 193 a-b) idamına dair bilgi verilmişdir.

37 M. A. Beyhan, *age.*, s. 109; bu sıralarda ağalar 22 Aralık 1782 (16 M. 1197) tarihinde hizmete giren ve Ağa Kapısı adı verilen (şimdiki İstanbul Müftülüğü) dairede oturuyorlardı. Hizmete başlama tarihi için *Rûznâme* (Türk Tarih Kurumu Yazmaları, Nu. 1001) s. 18.

38 Bu devirdeki icraatına dair bazı vesikaları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Süvar olduğu sandal ve piyadesinin dört senede bir yenilendiği ve bu sandallar 1215 muharreminde inşa olunduğu için tecdidi vaktine henüz dokuz ay bulunduğu hakkında (8 R. Evvel 1218 - 28 Haziran 1803) *Cevdet-Bahriye*, Nu. 7833; Müceddeden inşa olunan sandal ve piyadesinin 927 kuruşunun itasına dair (4 C.âhır 218-22 Eylül 1803): *Cevdet-Bahriye*, Nu. 1785; Kütahya Tavşanlı'da Husur nam karye zaimlerinden Halebî Mehmed Emin Ağa'nın irtihali üzerine mahlûl kalan zeametin (80500 kuruş) Osman Ağa'ya tevcihine dair (10 Ramazan 218-24 Aralık 1803) *Ali Emirî-III. Selim*, Nu. 60542; Bu arzdaki şahsî mühründe, "Hâk-i pây-i fahr-i âlem Mustafa" yazısı bulunmaktadır.

mi Ağa tayin edildi.[39] Mustafa Ağa bu tarihte[40] veya kısa bir müddet sonra her hâlükârda bütün mehazların ifade ettiği üzre 1219'da (Hicrî son günü 31 Mart 1805) Çarşambapazarı'nda zuhur eden yangında söndürme çalışmaları esnasında yıkılan duvarın altında kaldı ve nice ceng ü cidâlden geçip geldikden sonra İstanbul'da son nefesini verip Hakk'a yürüdü. Şahsî mühründe yazdığı üzere "Hâk-i pây-i fahr-i Âlem Mustafa"nın veya ağalık mühründe olduğu gibi "Abdullah Mustafa Ağa-yı yeniçeriyân-ı dergâh-ı Âlî"nin uzun hayatının kısa hikâyesi Tokat'ta başladı; harp meydanlarında devam etti, İstanbul'da bitti. "Eyüp'te Vâlide Sultan Türbesi pişgâhında" şimdi bir nâm ü nişânesi kalmamış bulunan mezarına defnolundu.[41] Yekûn itibariyle altı sene, dört ay, on sekiz gün ile en uzun müddet Yeniçeri ağalığı makamında bulunan asker olarak Osmanlı tarihine geçti. Ancak, O'na Türk edebiyatında ve siyasî düşünce tarihimizde mümtaz bir mevki kazandıran şey, yazdığı iki tarihî vesikadır ve bunlardan biri *Koca Sekbanbaşı Risâlesi* veya *Hülâsatü'l-Kelâm fi-Reddi'l-Avâm* ismiyle tanınmakta, diğeri de bilinmektedir.

6. *Koca Sekbanbaşı Risâlesi* hakkında

Mustafa Ağa'nın risâlesi O'na Yeniçeri ağaları arasında mümtaz bir mevki kazandırmıştır. Risâlesinden öğrenildiğine göre bundan başka benzeri bir başka metin daha yazmıştır. Osmanlı-Rus harpleri esnasında Koca Yusuf Paşa'nın ikinci sadaretinde (27. 2. 1791 - 8. 5. 1792), henüz Maçin'de iken 12 Ağustos 1791'de Ruslarla sulha karar verip vermeme hususunda yapılan meşverete kul kethüdası sıfatıyla katılan Mustafa Ağa, harbe nihayet verme mecburiyetini bildiren arizayı, Yusuf Paşa'nın bundan kaçınması üzerine, kendisi yazmış ve bunu

39 Kul Kethüdası İbrahim Ağa'nın tayini için 29 C.ahır 1219 (24 Ağustos 1804) tarihini esas aldık. (BOA. *Cevdet- Askeri*, Nu: 3585) Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir devlet rûznâmesi bir gün sonrasını veriyor (*Milli Emlakten Müdevver Defterler*, Nu: 11, s. 20). Yeniçeri Kalemi (*D. YNÇ*, Dosya Nu: 427, Gömlek Sıra Nu: 16) ise 19 CA 1219 tarihini, *Câbî Tarihi*, (s. 110) sadece senesini vermektedir. Her üç mehazda da Mustafa Ağa'nın azlinden bahsedilmektedir. Yeniçeri Kalemine göre yeni ağanın tam ismi Abdullah İbrahim Hilmi'dir. Sonradan sadrazam da olan A. İ. Hilmi için: Abdülfettah Şevket, *Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli*, İst. 1271, s. 13-15.

40 Mustafa Ağa'nın ikinci ağalığının 24 Ağustos 1804 tarihinde hitama erdiği her türlü şüpheden vârestedir. Dipnot 39'da bulunan her üç mehaz da onun azlinden bahsetmektedir. Hele bir yangında ölen bir Yeniçeri ağasının azlinden bahsedilmesi biraz garip görünüyor. Acaba azliyle ölümü arasında geçen mühletin çok az olması mı böyle bir karışıklığa sebebiyet vermiştir? M. A. Beyhan, *age.*, s. 111 dn.). Mustafa Ağa'nın ölümü hakkında *Asım Tarihi*'ne (İst. 1284, c. 1, s. 158) atıfda bulunuyorsa da bu sayfada Osman Ağa'dan bahsediliyor.

41 *Câbî Tarihi* (Haz. M. A. Beyhan) önce azlinden (s. 110) bahsetmesine rağmen daha sonra (s. 111) şu bilgileri veriyor: "Çarşanba pazarında harik zuhur edüp, Yeniçeri ağası harikde İbâdullah'a sa'y üzre iken, divar yıkılıp altında (kalıp) fevtolmağla, bi-kazâillâhi taâlâ, Eyüp'de Valide Sultan Türbesi pişgahında defn ve Kulkethüdası Üsküdarî İbrahim Ağa Yeniçeri ağalığına ilbâs ve sâir dâire,

risâlesinde “kalemim ile olmuştur” şeklinde ifade etmiştir.[42]

a) Risâlenin yazıldığı tarih

Mustafa Ağa risâlesinin hitamına herhangi bir tarih kaydı koymamış, ancak bilvesile onu 1218 (hicî) senesinde yazdığına işaret etmiştir. Yazdığı sene hicrî hesapla seksen yedi yaşında olduğunu da yine kendisi bildirmektedir.[43] Bizzat kendisinin verdiği bu küçük bilgiler aslında büyük bir değer taşımakta ve O'nun 1219 (hicrî) senesinde irtihâl eden Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa olduğu hususunda en ufak bir şüpheye bile imkân vermemektedir.[44] Burada tedkiki gereken bir mesele şudur: Acaba risâlesini ikamete memur olduğu Tekirdağ'da mı yoksa ikinci defa tayin edildiği ağalığı esnasında İstanbul'da mı yazmıştır? Risâlenin Tekirdağ'da yazılmış olduğuna dair herhangi bir delil veya işaret bulunmamaktadır.[45] O'nun İstanbul'da Mustafa Ağa'nın ağalığa tayininden (5 Haziran 1803) sonraki aylar içinde ve her halükârda 1218 (hicrî) senesi içinde yani 11 Nisan 1804 tarihinden önce yazılmış olduğu muhakkakdır.

b) Kimin için yazıldığı meselesi

Mustafa Ağa'nın risâlesini Şehzâde IV. Mustafa'nın talebi üzerine yazdığı hususunda bütün mehazlar müttefik gibidir.[46] Şimdiye kadar bu hüküm hakkın-

ocak, ber-mûtâd-ı hareket nasb u ilbâs olundu.”

42 Kendi kaleminden bu gerçeğin ifadesi için: *Risale*, s. 61; Maçin sahrasında 11 Ağustos 1791 (11 Zilhicce 1205) tarihinde yapılan Meclis-i Meşveret için: Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 5, s. 162 - 165. Mustafa Ağa'nın kaleminden çıkan ve Padişah'a mütarekenin lüzumunu anlatan bu tarihî vesikanın bir sureti *Teşrifâti Edib Efendi Tarihi*'nde (Türk Tarih Kurumu Yazmaları, Nu. 223, varak. 74 a-76 b) bulunmaktadır. Ancak, aslî metinde bulunduğu muhakkak olan imzalar, suretinde yokdur. *Edib Efendi Tarihi*'nin diğer nüshası Süleymaniye Kütüphanesi- Hüsrev Paşa Kitapları, Nu: 363, varak. 49b-52a (Milli Kütüphane Mikrofilm, A. 3497).

43 *Risâle*, s. 45, 64.

44 Risâleden bahsedenlerden büyük bir kısmı Kocasekbanbaşı'nın ölüm senesi olarak 1808'i gösterirler. Yanlışı ilk yapan Ebuzziya Tevfik (*Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye*, İst. 1329, s. 71) olmalıdır. Bunu nakledenler: Abdülhalim Memduh, *Târih-i Edebiyât-ı Osmâniye*, İst. 1303, s. 58; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İst.1 1333, c. 2, s. 237; İ. A. Gövsa, *Meşhur Adamlar*, İst. 1933-1936, c. 4, s. 1433; Aynı yazar, *Türk Meşhurları*, s. 347; M. Ekrem Üzümeri-Selami Dinçer-Sâdi Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ank. 1956, c. 3, s. 456; bu yanlışlığa Risale'nin sonundaki “temmet 1222” şeklindeki yanlış bir kayıt sebep olmuştur kanaatindeyiz.

45 Recai Galib Okandan (*Amme Hukukumuzun Anahtarları*, İst. 1968, s. 55) *Risale*'nin 20 Şaban 1230 (28 Temmuz 1815) tarihli bir meşveret kararıyla yazıldığını kaydediyor. Bu yanlışın kaynağını bilmiyoruz.

46 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 7, s. 289; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ank. 1946, s. 51; diğerleri şehzâdeliğinde değil, sultanlığı zamanında IV. Mustafa'ya takdiminden bahsediyorlar: Ebuzziya Tevfik, *age.*, s. 71; Mehmed Tahir, *age.*, s. 237; İ. A. Gövsa, *Meşhur Adamlar*, s. 1433; *Türk Meşhurları*, s. 347; M. E. Üzümeri- S. Dinçer- S. Kazancı, *age.*, c. 3, s. 456.

da bir şüphe de izhar edilmemiştir. Ancak risâlenin şehzâde Mustafa'ya niçin takdim edildiğinin mantıkî bir delilini bulmak mümkün olmamıştır. Herşeyden önce bir Yeniçeri ağasının, hem de Nizâm-ı Cedid aleyhtarlığının son hadde vardığı bir zamanda ve vasatta, bir şehzâde veya daha doğru bir ifadeyle bir veliahd, müstakbel bir padişah ile böyle bir vesileyle de olsa, münasebette bulunması siyaseten ve mantıken doğru görünmemektedir. Burada şöyle bir tahmin daha mâkûl görünmektedir. Risâle Mustafa Ağa'nın ikinci defa ağalığa tayinini temin eden nüfuzlu Mâbeynci Ahmed Bey'in teklifi üzerine yazılmış[47] ve Sultan III. Selim'e yine O'nun vasıtasıyla takdim kılınmıştır. Risâlenin ilk sayfalarındaki ifâdeler de böyle bir tahmine imkân tanımaktadır.[48] Risâlenin, pâdişahın düşüncelerine ve duygularına çok uygun düştüğü açıktır.

c) Risâlenin edebiyat tarihimizdeki yeri

Koca Sekbanbaşı Risâlesi'nden iktibasta bulunanların hemen hepsi sâde ifâdesinden ve o zamana kadar pek görülmeyen samimî üslûbundan bahsetmeden geçemezler ve bu bakımdan hususî bir yeri bulunduğuna dikkati çekerler. Gerçekten de günlük ifâdelere son derece yakın olması bir yana, aynı zamanda tekliften ve tekellüften tamamen uzak bir tavırla yazılmış olması, resmiyetten tamamen âzâde bir edâ taşıması önce şaşkınlığa yol açmakta, bu şaşkınlık daha sonra yerini büyük bir hayranlığa terk etmektedir.[49] Büyük bir samimîyetle ve hasbîlikle kaleme alınan metinde bundan da fazla bir şey müellifinin riyâzî bir düşünceye sahip olması ve herhangi bir mantıkî tezâda düşmemesidir.[50] Kısaca ömrünün son demlerini yaşayan bir insanın en küçük bir tevile bile ihtiyaç duymayan saf düşüncesinin son pırıltıları günün meseleleri üzerine aydınlığını serpmektedir. Bu ışıkların herhangi bir menfaat veya hesap prizmasından kırılarak geçmeleri de bahis mevzûu olmamaktadır. İlk bakışta dikkati çeken üslûp saflığı düşünce saflığının kaleme aksetmesi olsa gerektir.

47 *"El-yevm mevcud olan âvâm-ı nâsın ortalıkda bî-edebânı ve tavr-ı sefîhâne ile zuhûra gelen vâdilerini ve husûsen lâzımü'l-inhâ olan bâzı maddenin asıl ve hakikatini vukûu üzre mübeyyin taraf-ı şerîflerinden bir risâle taleb buyurulmakla, hacmi cüzî ve mânâsı küllî olarak işbu risâle tahrîr..."*, *Risâle*, s. 32.

48 *"İşte benim sultânı âlişânım! Dünyânın fesâdına nizâm-ı cedid maddesi sebeb olmuşdur, diye iddia edenlere, topsuz ve tüfeksiz bu gibi uzun uzadıya muhâvere ve münâkaşalarımız zuhûra gelmiştir"*, *Risâle*, s. 36.

49 *Risâle* bu yönüyle büyük alâka görmüştür.

50 *Risâle*'deki sağlam ve tezadtsız mantığa hayran olmamak mümkün değildir. Şu paragrafı (s. 31-32) misâl olarak naklediyoruz: *"Gerek vakt-i merkûmda ve alelhuus bu zamanda ekser nâs küfrân-ülnimetlikde hemen Beni İsrail taifesine muâdil olmuşlardır. Fesâd-ı âlem-i mahza bu makûle bâzı avam-ı nâsdan neşet ettiğini bilmeyip "zamane halkı şöyle oldu, böyle oldu" diye sanki kendisi zamâne halkından değilmiş gibi, kendi hâllerinden gâfil ve güya kerih maddeler kendilerinden hiç sâdır olmamıştır gibi üzerlerine hiç suç olmamakla şeytan maskarası olmuşlardır."*

Risâlenin "tâbirât-ı âmiyânesi"ne işaret eden Cevdet Paşa'dan[51] sonra onun farklı üslubuna, geniş bir şekilde, işaret eden Ebuzziya Tevfik olmuştur.[52] O, metni ilk bakışta güzelliği fark edilmeyen bir ihtiyara benzetir. Parlak, sevimli ve safsatalı bulmadığı metnin vicdânî, mâkûl ve mürebbiyâne olduğuna dikkati çeker. Abdülhalim Memduh'un hükümleri daha vâzıh ve daha keskindir.[53] O risâlenin ve müellifinin daha kararlı bir müdâfii gibidir. Kanâatince nesirde Râgıb Paşa'dan sonra Koca Sekbanbaşı zuhûr etmiştir. Akif Paşa'ya tevcîh olunan tecdîd-i edebî ona da âittir. Üstelik bu teceddüd devrinin değil, kendi dimağının mahsûlüdür ve zaman ve zeminin buna bir katkısının olmaması, Akif Paşa'ya nisbetle, onun üstün tarafıdır ve lâyihası *"selâbet-i fikrin selâset-i ifâde olan imtizâcını gösterir"*. Bu meyanda onu *Koçi Bey Risâlesi*'yle mukâyese eden Şahâbeddin Süleyman ise daha ziyâde nufûz-ı nazarı, selâmet-i fikrî hâvi olduğu gibi daha ziyâde de tatlı, şirin bir lisânı muhtevî olduğu hükmünü vermektedir.[54] Gerçekten de *Koçi Bey Risâlesi* resmî bir üslûba ve samimîyetten ve sıcaklıktan çok uzak soğuk bir ifâdesiyle ehl-i vukuf beyannâmesine benzemektedir. *"Sâde ve müessir bir üslûb-u beyân"*[55] ve *"nâzirsiz bir nesir"*e sahip olduğuna dâir hakkında yazanlar ittifak hâlindedir.[56]

Risâle'nin, Türkçe'nin tarihinde çok husûsî bir ehemmiyeti ve yeri olduğuna, ancak bu tarafıyla, umûmî hükümlerin dışında, etraflı ve dakik bir tedkîke tâbî tutulmadığına dikkati çekmek gerekir.

d) *Risâle*'nin tarihî vesika olarak değeri

Risâle'nin edebî ve tâarihî değeri hakkında, ondan bahseden ve iktibasta bulunan bütün edebiyatçılar ve tarihçiler hemfikirdir. Herşeyden önce Türkçesi ve samîimî beyânıyla dikkati çeken *Risâle* on beş yaşından beri mensubu bulunan bir kişinin Yeniçeri Ocağı'na tevcih ettiği, kelimenin tam mânâsıyla zehir-zemberek ve inkârı gayr-ı kabil tenkitleri ihtivâ eden ilk tarihî vesika olması bakımından büyük bir ehemmiyeti hâizdir. *Risâle*, ocağın ilgâsından (14-15 Haziran 1826) önce bu tenkitleri ifâde edebilen, bilebildiğimiz kadarıyla, ilk ve son tarihî metindir. *Risâle*'nin bir başka hususiyeti ise onun vesika değerini büsbütün artırmaktadır. Çünkü bu tenkitler duyan veya gören değil, bizzat bu gerçekleri yaşayan bir insan tarafından yapılmaktadır. Bu tarafıyla şâhitliğin kudreti tartışılamaz bir derecede değer kazanmış olmaktadır.

51 *Tarih-i Cevdet*, c. 7, s. 290.
52 *Numûne-i Edebiyât-ı Osmaniye*, İst. 1329, s. 71; Mehmed Tahir, *age.*, s. 237.
53 *Târih-i Edebiyât-ı Osmâniye*, İst. 1303, s. 56-57.
54 *Târih-i Edebiyât-ı Osmâniye*, İst. 1328, s. 242.
55 İbrahim Necmi (Dilmen), *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, İst. 1338, c. 1, s. 239.
56 Yahya Kemal Beyatlı, *Târih Musâhebeleri*, İst. 1975, s. 118.

Bir mânada *Risâle*'yi Yeniçeriliğin ilgâsı hakkında, yirmi üç sene öncesinden yazılmış bir esbâb-ı mûcibe, gerekçeli karar gibi de görülebilir. Vâkıa Mustafa Ağa böyle bir hükmü kelimelerle yâni lâfzen ifâde edebilmiş değildir. Esâsen yazıldığı tarihte böyle bir münâsip zemin de bulunmuyordu. Ancak mensubu sıfatıyla içinde koca bir ömür geçirdiği yetmiş senede (1733-1803) neferlikden başlayıp en yüksek rütbesi olan ağalığına kadar bütün rütbelerini birer birer kazandığı ocak hakkında artık hiçbir ümidinin ve nikbinliğinin kalmadığı yolundaki hissiyâtı hemen her satıra sinmiş gibidir. *Risâle* sadece müellifinin değil *"o devirde devletin hayırlı adamlarının nasıl düşündüğünü en güzel vesika olarak anlatmıştır. Lâkin işte o hâlis adamın kafasında da bizim noksanımız, ordumuzun köhneleşmesinden, artık bir işe yaramamasından ibârettir. O ve onun gibiler zannediyorlardı ki bu noksanımız olmasa nizâm-ı cedid usûlünde ordular edinirsek bütün mesele halledilir"*.[57] Bu bakımdan tabiatiyle bu risâle Garb'ı sadece harp meydanlarında tanımış olan bir askerin düşüncelerini ihtivâ ediyordu.

Harplerin ateşli saflarından uzakta kaldığı zamanlarda kitabı eline alan, Gelibolulu Mustafa Âlî'yi ve İbrahim Müteferrika'yı okuyacak ve zikredecek kadar ilm ü irfan sahibi olan Mustafa Ağa'nın[58] devletin mâlî vaziyeti hakkında da ihtisas derecesinde bilgi sahibi bulunduğu anlaşılmaktadır. Kendisi hakkında yazdıkları olmasa risâlesini okuyanların müellifimizi bir defterdar zannetmeleri işten bile değildir. Bu sahada yazdıkları da dikkate değer bilgiler ihtivâ etektedir.

Osmanlı tarihinde Yeniçeri ağalığı makamında en uzun müddet bulunanın Tokatlı Mustafa Ağa olduğu ifâde edilmişti. O'nun bu makama gelenler arasında aynı zamanda en bilgililerinden birisi ve belki de birincisi olabileceğine de bu meyanda işâret etmek gerekir. Bir başka gerçek ise bu makamı işgâl etmiş ağalar arasında en uzun ömürlülerden birinin de yine Mustafa Ağa olduğudur.[59] Ancak muhakkak olan bir şey varsa bu makama hayatının seksen dördüncü senesinde, ikinci defa da olsa, tayin edilen ilk ve son asker O'dur. Daha umumî bir yorumla Türk Ordusu'nun tarihinde bunun bir başka örneğini bulmak mümkün görünmemektedir. Sadece eseriyle değil, şahsiyetiyle de Türk tarihinde mümtaz ve müstesna bir mevkie sahip olduğu her türlü şüpheden ve münâkaşadan vârestedir.[60]

57 Yahya Kemal, *age.*, s. 118.

58 Yeniçeri Ocağı aynı zamanda bir tâlim ve terbiye ocağıydı. Mustafa Ağa'nın düşünceleri için iki ünlü eseri delil olarak zikretmesi (*Risale*, s. 30, 40, 49, 51) geniş bilgisinin ve derin tecessüsünün bir şâhididir.

59 İki defa aynı makama gelenlerden Hasan Ağa 1225'de (Hicrî) doksan yedi yaşında ölmüştü. (M. Süreyya, *age.*, c. 2, s. 165)

60 Vak'â-i Hayriye'den sonra *"Yeniçeri kâtib efendilerin konaklarında mahfuz olan defâtir ve evrak dahi ocağın mahv ve ilgâsı esnâsında Hacı Sâib Efendi bendeleri mârifetiyle cümlesi ihrâk ettirilmiş mahzen-i mezkûrde mahfuz olan defâtir ve evrâk-ı sâire bî-lüzûm olduğuna binâen taraf-ı askerîdern âdem tâyiniyle hiç birisi terk olunmayarak Ayasofya hamamının külhanına ilkâ ve ihrâk"*

Zeyl: Yazımızın bir cevabı Prof. Dr. Kemal Beydilli'den geldi: "Evreka, Evreka veya Errare Humanum Est", *İlmî Araştırmalar* (İstanbul, 2000), s. 45-66. Prof. Dr. Beydilli geniş ve daha önceki üç kitabında görüldüğünün aksine mehazzlar bakımından bir açık da vermeyerek risâlenin Tokatlı Mustafa Ağa tarafından yazılmış olamayacağını ispat etmiştir. Yayında dikkati çeken en mühim taraf ise risâlenin müellifi hakkında kendisinin de Çelebi Mustafa Reşid Efendi tahmininde, hem de iki defa bulunduğuna dair en küçük bir imânın olmamasıdır. Hiç değilse zımnen bu itirafta bulunması bir ilim adamı olarak vazifesidir. Bu bakımdan *"Buldum, buldum veya beşer şaşar"* mânâsına gelen başlık her şeyden önce kendi yanlışının ifadesi olarak dikkate sunulmalıydı. Yanılmak ilim adamının hem imtiyazı ve hem de hakkı, önün-sonunda ise kaderidir. İlim adamı, gerektiği zaman bunu ifade etmek cesaretine ve faziletine sahip olmalıdır. *"Kabûl edilen bir yanlışlık, kazanılmış bir zaferdir"* fehvasınca bu yanlışımızı da kitabımıza dahil ettik. Prof. Dr. Beydilli'nin yazımızı "keenlemyekün" addetmesi ise, yanlışını itiraf etmemesinden daha vahimdir. Çünkü bu yazımız sayesinde kendisine iki defa "evreka" dedirten yanlışından kurtulmuştur. Yoksa kendisi yanlışlarının tashih edilmesini, kendisi ve ilim adına bir kâr sayamıyor mu? *Sekbanbaşı Risâlesi* için bu defa da *"anonim"* teşhisini koyması ise yine, Çelebi Mustafa Reşit Efendi tahmini kadar garip ve şaşırtıcı görünüyor. Birinci şahıs ağzından yazılmış metin için yapılan tahminin gerekçeleri meraka değer... Herhalde bu hususta bir yazı yazması için bir başka meslektaşının yanlış yapması vi yazı neşretmesi gerekiyor. Tedkike değer bir meslek ahlâkı karşısında bulunduğumuz açıktır.

Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir, 1999, s. 105-120.

olunmuştur (29 Safer 1243 - 21 Eylül 1827). Bu icrâat için: BOA. *Cevdet-Askeri*, Nu. 25937; daha sonraki kararlar için: Necati Aktaş "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz ve Tasnif Çalışmaları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, nr. 1, Mart 1985, s. 67-68.

III. BÖLÜM

MATBUAT, EDEBİYAT VE SİYASİYAT MENSUPLARI

Türk Matbuatının İlk Tarihçisi:
SELİM NÜZHET GERÇEK

Türk matbaacılığı, gazeteciliği ve temâşa sanatı üzerinde esaslı ilk araştırmaları yapan yazarımızdır. Tiyatro münekkidi ve ilk basma yazı ve resimleri derleme müdürüdür.*

1. Hayatının ilk yılları ve tahsil hayatı

Selim Nüzhet 1891 senesinde İstanbul'da Rumelihisarı'nda doğdu.[1] Babası, *Hazine-i Evrak* (1883-1884), *İnsaniyet* (1883) ve *Ceride* (1908-1909) isimli mevkutelerin kurucusu ve sahibi Mahmud Celâleddin Bey (1857-1917), annesi ise Tepedenli Ali Paşa'nın torunlarından Emine Neyyir Hanım'dır (öl. 1928). Abdülhak Şinasi Hisar (1883 - 3 Mayıs 1963) ailenin diğer oğlu ve Selim Nüzhet'in ağabeyi idi.[2]

Rumelihisarı'ndaki Gaziosmanpaşa itidaî mektebinde bir müddet okuduktan

* Yazıyı yazarken kitabiyat bilgisinden ve kütüphânesinden faydalandığım Mehmet Ergin'e, yazıyı itinalı bir şekilde basan *Kebikeç* nâşirleri Ahmet Yüksel ve meslektaşım Kudret Emiroğlu'na müteşekkirim.

1 Doğum senesi, hakkında yazılanlarda 1891 olarak gösterilmiştir. Sadece M. Behçet Yazar 1892 senesini kaydetmiştir ("Edebiyatçılarımızı Tanıyalım-Selim Nüzhet Gerçek", *Yedigün*, nr. 434, 30 Haziran 1941, s. 14-18). M. E. B. Arşivi defterlerinde S. Nüzhet'in adı bulunuyorsa da sicil dosyasına dair bir numara yoktur. Selim Nüzhet Sarıyer ilçesi Nüfus Müdürlüğü'ne bizzat verdiği (3 .8. 1941) beyanda (Yeniköy Mah. Cilt 003-01, sayfa 59, kütük sıra nu. 66) sadece doğum senesini Malî 1306, Hicrî 1308 olarak bildirmiştir. Malî senenin son günü 12 Mart 1891 tarihine tesadüf ettiği için 1891 senesinin bu tarihten önceki kısmında doğduğunu kabul etmek mantıklı görünüyor. Nüfus kaydını görmemize imkân veren Nüfus İşleri Genel Müdür Yardımcısı Hakkı Teke dostuma teşekkür ederim. Mezartaşında da doğumu sadece sene olarak 1891 şeklinde verilmiştir; M. Türker Acaroğlu, "40. Ölüm Yıldönümünde Selim Nüzhet Gerçek", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. 35, nr. 3, 1986 Yaz, s. 14.

2 S. Nüzhet'in anne ve baba tarafından şeceresi için: Necmeddin Türinay, *Abdülhak Şinasi Hisar*, İst. 1988, 307 s., M. E. Basımevi; S. Nüzhet'i ağabeyi A. Ş. Hisar'ın ağabeyi olarak gösteren yegâne ansiklopedi maddesi için: Hilmi Zafer Şahin, "Gerçek, Selim Nüzhet", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İst. 1994, c. 3, s. 394.

sonra tahsiline Galatasaray Sultanîsi'nde devam eden Selim Nüzhet 1910 senesinde mektebin Türkçe kısmından mezuniyetini takiben yüksek tahsil için İsviçre'ye gitti. Cenevre Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden 1914'te mezun olmasına rağmen I. Dünya Harbi'nin başlaması yüzünden 1921'e kadar yurda dönemedi.[3] Harp esnasında pekçok Türk ailesi ve Fransa, İngiltere ve İtalya gibi muhasım ülkelerden sınırdışı edilen Türk talebeleri İsviçre'de toplanmıştı. Cenevre, Lozan ve Neuchatel'de bulunan Türk Yurtları Millî Mücadele'nin ileri karakolları ve propaganda merkezleri gibi çalışıyordu. Bu meyanda çalışanlardan biri de Selim Nüzhet'ti. Diğer taraftan da tiyatro dünyası ile alâkadar ve ilmî çalışmalarla meşgul oluyordu.[4] İstikbaldeki araştırmaları için bu sıralarda kitap toplamaya başladı.[5]

2. Yurda dönüşü ve meslekî hayatı

1921'de yurda dönen Selim Nüzhet, Celâl Nuri'nin *Yarın* (1921-22) mecmuasında ve aynı zamanda kâtiplik ve mütercimlik yaptığı *İleri*'de (1921-1922) muharrirliğe başladı.[6] Bu arada 1923'te kısa bir müddet Darü'l-Bedayi'de tarihî temsilleri sahneye koymakla vazifelendirilmiş (rejisörlük) ise de bu kısa sürmüştür.[7] Cumhuriyet'in ilânından sonra gazetecilik mesleğinden ayrılarak Robert Kolej'de Türkçe ve tarih hocalığına başladı ve aynı zamanda mektebin Türkçe kâtipliğini deruhte etti. Bu mesaisi tam on sene devam etti. 1933'te, Cumhuriyet-in onuncu yıldönümü vesilesiyle Ankara'da Ticaret Lisesi'nde M. E. Vekâleti tarafından açılması düşünülen Neşriyat Sergisi'nin tertibine ve bu maksatla beşyıl içinde yeni harflerle yapılmış neşriyatın bibliyografyasının hazırlanmasına memur edildi.[8]

3 Hakkındaki bütün yazılarda 1922'de döndüğü kayıtlı ise de yanlıştır. M. B. Yazar, *agm.*, s. 14.

4 Hayatının bu safhası için: Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İst. 1945, s. 357; S. Mümtaz S(emih), *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İst. 1948, s. 203; Lozan Türk Yurdu'nun faaliyetlerini zabıt defterinden (T.T.K. yazma nu. 653, 654) takip etmek mümkün ise de Cenevre Türk Yurdu için bilgimiz mahduttur (*Yurdcular Yasası*, İst. 1329, 75 s., Yeni Turan Matbaası).

5 N. A. Okan (Banoğlu), "Selim Nüzhet'in Kütüphânesinde", *Kitap ve Kitapçılık*, nr. 5, 1 Mart 1936, s. 7.

6 M. B. Yazar, *agm.*, s. 14; Faik Reşit Unat, "Türk Kütüphâneciliğine Hizmet Edenler: Selim Nüzhet Gerçek 1891-1945", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. 2, nr.1-2 (Ankara 1953), s. 40; M. T. Acaroğlu bu iki yazıyı esas almıştır.

7 "Selim Nüzhet'i Bugün Toprağa Vereceğiz", *Son Posta*, nr. 5515, 14 Aralık 1945, s. 13; Mustafa Nihat Özön - Baha Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İst. 1967, s. 189; Muhsin Ertuğrul, *Gerçeklerin Düşleri*, İst. 1993, s. 686; Vasfi Rıza Zobu, Selim Nüzhet'in Darülbedayiden, tarihî temsillerin rağbet görmemeleri yüzünden kaldırılması üzerine, ayrılmak zorunda kaldığını ve bu yüzden de tiyatromuzun düşmanı olduğunu ve ölünceye kadar bu kötü huy altında yazıp çizdiğini belirtiyor ki bu yorumda en küçük bir gerçek payı bulunmamaktadır (*O Günden Bu Güne*, İst. 1977, s. 573).

8 M. B. Yazar, *agm.*, s. 14; F. R. Unat, *agm.*, s. 41; bu sergi hakkındaki müstakil kitapta (*Maarif Ser*

Atatürk"ün emriyle[9] 1934'de kurulan Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürlüğü'ne tayini Selim Nüzhet'in hayatının son safhasının başlangıcını teşkil etti. Vekiller Heyeti kararında[10] da ifadesi bulunduğu gibi "kitabiyat ve matbuat hakkında neşrettiği eserlerle meslekî ihtisası tanınmış olan İstanbul Amerikan Koleji sâbık muallimlerinden Selim Nüzhet Bey'in" bu müdürlüğü irtihâline kadar büyük bir gayretle ve ciddiyetle yürüttüğü[11] ve beş kişilik kadrosuyla onu bir müessese hâline getirdiği bir gerçektir.[12] Meslekî ve ilmî çalışmalarına devam ederken, diğer taraftan da derleme nüshalarının kurulması düşünülen Millî Kütüphâne[13] nüshalarını ciltleterek saklamıştır.

Senelerden beri Dr. Abdullah Cevdet'in Cağaloğlu'ndaki İçtihad Evi'nde

gisi Rehberi, İst. 1933, 91+4 s. resimli, Devlet Matbaası) bu sergi hakkında bir haber (ikinci kısım, s. 1) bulunmaktadır. Ayrıca bu vesile ile bir kitap panayırı düzenlenerek "yüzde o neksik fiyatla" satış yapıldığı duyurulmuştur. Bu sergi dolayısıyla bir sene kadar Ankara'da kaldığı ifade edilmektedir (M. B. Yazar, *agm.*, s. 14).

9 Müdürlüğün kuruluşu hakkında: Muzaffer Gökman, "Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanununu ve Atatürk'e Ait Bir Hatıra", *Türk Kütüphâneciler Derneği Bülteni*, c. 3, nr. 2 (1952), s. 112; kanunun metni aynı yerde, s. 177-78; Sami N. Özerdim, *Bilgi Kaynakları ve Arşivcilik*, Ank. 1973, s. 67, SBF Basın-Yayın Yüksek Okulu Ders Notları, 2527 numaralı kanun 21. 6. 1934'te kabül ve 2. 7. 1934'te 2741 nolu *Resmî Gazete* ile *Düstur*'da (c. 15, s. 1285) ve diğer bazı kitaplarda (*Maarifle İlgili Kanunlar*, İst. 1940, s. 160-62) bilgi bulunabilir. Müdürlüğün faaliyetlerine dair bir bibliyografya için: Özer Soysal, *Türkiye'de Çağdaş Bibliyografik-Dokümanter Hizmetlerin Gelişimi*, DTCF Yayını, Ank. 1983, s. 46-50.

10 Maarif Vekâleti'nin 3. 7. 1934 tarih ve 2635 sayılı tezkeresiyle yaptığı teklif Maliye Vekâleti'nin 5. 7. 1934 tarih ve 117-16079 sayılı müsbet mütalâasıyla gönderildiği Vekiller Heyeti tarafından 9. 7. 1934 tarihinde kabül edilmiştir. Müdürlük maaşı 55 liraydı (*Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, vesika nu. 18.143.119.1934). 16 Temmuz'da tayin emrini alan S. Nüzhet, ertesi gün, Ebussuud Caddesi'nde müdürlüğe tahsis edilen ilk mektep (İ. Müteferrika) binasında vazifesine başladı (F. Reşit Unat, *agm.*, s. 41), Acaroğlu, agm, s. 16. Derleme Müdürlüğü daha sonra Cağaloğlu Yokuşu başında, Tersane Emini Yusuf Ağa (1708-1775) tarafından yaptırılmış olan, sıbyan mektebinde çalışmalarına devam etti. Buradan da Beyazıd'da şimdiki binasına taşınmıştır. Sıbyan Mektebinde Hoca Tahsin Efendi de (1813-1881) ikamet etmiştir. Medresetü'l-hattatin olarak da hizmet gören bina şimdi M. E. Bakanlığının kitap satış yeridir (N. A. Okan, *agm.*, s. 7). Ayrıca bkz. Tarkan Okçuoğlu, "Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İst. 1995, c. 7, s. 536.

11 Derleme Müdürlüğü, kanunu çıkarılmadan önce fiilen kurulmuş ve müdürlüğüne yine Selim Nüzhet getirilmişti. Abdülhak Şinasi Hisar, 15 Nisan 1934 tarihli bir mektubunda Yaşar Nabi Nayır'a kardeşinin adresini "Ebussut caddesinde Matbuatı Toplam Müdüriyeti, müdür Selim Nüzhet" şeklinde göndermiştir (*Dost Mektuplar*, hazırlayan ve sunan Yaşar Nabi, İst. 1972, s. 17). Vekiller Heyeti kararındaki "yeniden teşkil edilmiş olan Derleme Müdürlüğü" ifadesi de bu gerçeğin bir başka delilidir.

12 Bu hüküm meslektaşlarına aittir: Adnan Ötüken, *Bibliotekçinin Elkitabı*, Ank. 1948, c. 2, s. 420-21; F. R. Unat, *agm.*, s. 42; Muzaffer Gökman (Haz. Remzi Kırık), *Kitaplar Arasında 44 Yıl*, İst. 1977, s. 20-27; Acaroğlu, *agm.*, s. 17.

13 Millî Kütüphâne 16 Ağustos 1948'de hizmete açıldığında o zamana kadar biriktirilmiş olan 40 bin kitaba sahipti (Sami N. Özerdim, "Millî Kütüphâne", *Yeni İstanbul*'dan naklen *Bütün Türkiye*, nr. 3, Ağustos 1950, s. 253). Millî Kütüphâne Kanunu da tıpkı Derleme Kanunu gibi, arkadan (kabul tarihi 23.3.1950, numarası 5633, neşir tarihi 29.3.1950), gelmiştir. Metni için bkz. *Türk Kütüphâneciler Derneği Bülteni*, c. 1, nr. 2 (1952), s. 174-76.

Boğaz'a bakan bir dairesinde kiracı olarak oturan Selim Nüzhet 12 Aralık 1945 Çarşamba günü yıkandığı bir sırada beyin kanaması geçirmiş ve baygın bir hâlde kaldırıldığı Yerebatan Sağlık Yurdu'nda yapılan bütün tedavilere rağmen gece 22 sularında hayata veda ettiği[14] zaman 54 yaşındaydı ve ağabeyi Abdülhak Şinasi Hisar gibi müzmin bekârdı. Cenazesi 14 Aralık Cuma günü Beyazıd Camii'nden kaldırılarak Merkezefendi Kabristanı'na defn olundu. Cenaze merasiminde Vali ve Belediye Reisi Dr. Lütfi Kırdar, İstanbul'un fikir ve irfan hayatına mensup hemen hemen bütün simalar, bu arada birçok ecnebî, matbuat mensupları, şehir tiyatrosu sanatkârları, birçok seveni ve Darüşşafaka talebesi hazır bulundu ve pekçok çelenk gönderildi. İstanbul Belediyesi tarafından yaptırılan mezartaşı kitabesi şudur: "Bütün ömrünü ve irfanını Türk medeniyetinin tarihine ve onun muhtelif sayfalarını eserlerinde tespite vakfetmiş olan Selim Nüzhet Gerçek burada medfundur. Ruhuna fatiha. 1892-1945"[15]. Vefatına, kendisini çok seven ve takdir eden İbnülemin Mahmud Kemal şu tarihi düşürdü[16]:

İlâhi, ruhu şâd olsun
Bicahi menba-ı rahmet
Bugün terk-i hayat etti
Hezar efsus Selim Nüzhet
Selimü't-tab idi gerçek
Nezihü'l-hulk idi gayet
Ederdi kadrini berter
Her işte gösterip kudret
Hele tanzim-i eşyada
Naziri kendidir elbet
Mücessem sa'yidi cidden
Ederdi herkese hizmet
Şiariydi onun elhak
Fazilet ehline hürmet
Ziyaından zarar gördü
Teessüf eyledi millet
Çıkar tarih-i cevherbar

14 "Selim Nüzhet Gerçek Dün Gece Vefat Etti", *Akşam*, nr. 9752, 13 Aralık 1945, s. 1; "Bir Gazeteci Arkadaşımızı Daha Kaybettik", *Cumhuriyet*, nr. 7658, 14 Aralık 1945, s. 2; "Selim Nüzhet Gerçek'i Kaybettik", *Son Posta*, nr. 5514, 13 Aralık 1945, s. 1, 7; *Tasvir*, 14 Aralık 1945, s. 1,3; Taha Toros İçtihad Evi'nde öldüğünü yazıyorsa da (*Mazi Cenneti*, İst. 1992. s. 89) yanlıştır. Aynı yanlışı Acaroğlu da (*agm*., s. 14) yapıyor. Sıhhat Yurdu'nda öldüğüne dair bilgi ansiklopedilerde de ifade edilmiştir (Ahmet Bahtiyar Esen, "Gerçek, Selim Nüzhet, *Aylık Ansiklopedi*, İst. 1946, c. II, s. 618).

15 "Selim Nüzhet Gerçek", *Akşam*, nr. 9753, 14 Aralık 1945, s. 2; "Selim Nüzhet Gerçek'in Cenaze Merasimi", nr. 9754, 15 Ararlık 1945, s. 2; Kitabesi için: Acaroğlu, *agm*., s. 14.

16 *Akşam*,nr. 9780, 10. 1. 1976), s. 5; Muzaffer Gökman, *age*., s. 26.

Edince münkereyn himmet
Oku bir fatiha sen de
Vefat etti Selim Nüzhet
Hicrî 1365

Selim Nüzhet hakikî bir kitap âşığı ve tiyatro tiryakisiydi. Kitap toplamaya ikinci defa Cenevre'de tahsilde iken 1912 senesinde başlamıştı. Daha önce çocuk yaşta toplamaya başladığı kitapları bir yangında yanmıştı.[17] Topladığı kitaplar, mecmualar ve gazeteler ile diğer matbu kâğıtlar sadece bir kitap muhibbinin kütüphânesi olarak kalmamış aynı zamanda bu mevzua dair ilk araştırmaların kıymetli malzemesini teşkil etmiştir. O, bir taraftan Türkiye'de gazeteciliğin, matbaacılığın ve kitap tab'ının tarihine dair kitap hâlindeki ilk ciddî araştırmalarını yaparken, diğer taraftan İsviçre'de iken (1910 - 1921) alâka duyduğu tiyatroya ilişkin yazılarına ölünceye kadar devam etmiştir.[18] Bu sahada asıl işaret edilmesi gereken husus Türk temaşası hakkında kitapları ve yazılarıdır. Kaleminden dökülen her satırın büyük bir gayret ve dikkatin ürünü olduğu görülen Selim Nüzhet çok uzun sayılamayacak yazı hayatında kıymetli kitaplar ve yazılar bırakmıştır. Diğer bir husus da Derleme Müdürü olarak yaptıklarıdır. Bu sahada gerçekten de bu müdürlüğün müessisi olmuş ve *Türkiye Bibliyografyası*'nı düzenli bir hâle koymuştur.

Türkiye'de matbaacılığın, matbuatın ve temaşa sanatının tarihini bir mesele olarak görüp bu sahalarda ilk yazdığı kitaplarıyla dikkati çeken Selim Nüzhet'in hayatı ve eserleri hakkındaki bilgilerin kifayetsiz olduğuna işaret etmek gerekir.[19] Kitap hâlinde çıkan eserlerinin tam bir listesinin bile bulunmaması bu bakımdan dikkate değer bir keyfiyettir. İrtihâliyle Türk kültürü gerçek bir âşığını ve araştırmacısını; sevenleri ise sağlam seciyeli, ince, nâzik ve yumuşak huylu, gü-

17 N.A. Okan, *agm.*, s. 7.
18 A. B. Kuran, *age.*, s. 357. Semih Mümtaz, *agm.*, s. 7.
19 Selim Nüzhet'in hâl tercümesi hayatta iken Murat Uraz'ın kitabına girmiştir (*Türk Edip ve Şairleri*, İst. 1939-1940, zeyl, s. 125). Daha sonra yazılanlar birbirinden pek farklı değildir: İbrahim Alâeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İst. 1946, s. 151-152; Buradaki bilgiler sonrakilerde tekrar edilmiştir: M. Ekrem Üzümeri, Selami Dinçer, Sadi Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ank. 1957, c. 5, s. 98; Kemal Zülfü Taneri (heyet başkanı), *Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi*, İst. 1957-1958, s. 121; Füruzan Hüsrev Tökin, *Basın Ansiklopedisi*, İst. 1963, s. 62; İ. A. Gövsa-M. N. Özön, *Ansiklopedik Sözlük*, İst. 1967, s. 763-64; *Meydan Larousse, Ansiklopedik Sözlük*, İst. c. 5, s. 120; Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İst. 1978, s. 136; *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, İst. 1980, c. 6, s. 480; S. K. Karaalioğlu, *Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü*, İst. 1983, s. 228; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İst. 1983, s. 2351-2; Şükran Kurdakul, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İst. 1985, s. 279; *Ana Britannica*, İst. 1988, c. 9, s. 396; İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü*, İst. 1998, s. 263; Eserlerinin tam bir listesini Acaroğlu (*agm.*, s. 19-25) vermiş ise de bazılarını, meselâ *Türklerde Tiyatro* isimli eserini (s. 21) görememiştir. Makalelerinden ise pek azını gördüğü anlaşılıyor.

leryüzlü ve unutulması imkânsız bir dostlarını kaybetmişlerdir.[20] Selim Nüzhet ağabeyi gibi "Hisar"ı değil, "Gerçek"i soyadı olarak tercih etmişti. O, İstanbul'da ilk defa itfaiye teşkilâtını kuran Gerçek Davut Ağa[21] gibi yaptığı işlerin Gerçek Davud'u, yani öncüsü olmak arzusu ve heyecaniyle Derleme Müdürlüğü'ne başladıktan bir müddet sonra çıkan kanunun (21 Haziran 1934) takiben Gerçek soyadını aldı.[22] Senelerce büyük bir emekle topladığı kitapları ağabeyi A. Ş. Hisar tarafından Millî Kütüphâne'ye satılmıştır.[23]

3. Eserleri

a) Yazıları ve kitapları

Gazeteci bir babanın oğlu olarak Selim Nüzhet ilk yazılarını, daha Galatasaray'da talebe iken Meşrutiyet'in öncesinde ve sonrasında, arkadaşlarıyla hazırladığı *Nirenk* adlı mektep mecmuasında yazmıştır.[24] Elyazısıyla çıkarılmış bu mecmuanın ismi kataloglarda bulunmamaktadır.[25]

1910-1921 devresini Cenevre'de geçiren Selim Nüzhet, burada Edebiyat Fakültesi'ni bitirdikten sonra bir taraftan müstakbel eserleri için kitap toplarken, diğer taraftan da tiyatro hayatını tedkik etmiş ve her fırsatta kendini yetiştirme yo-

20 "Selim Nüzhet Gerçek", *Yeni Adam*, nr. 575, 3 Ocak 1946, s. 3; Y. N. N(ayır), "Selim Nüzhet'in Ardından", *Varlık*, nr. 300-301, 1-15 Ocak 1946, s. 173. Malik Aksel, Selim Nüzhet'i kitaba gönül vermiş müzmin bekârlar arasında sayıyor (*Sanat ve Folklor*, İst. 1971, s. 154). Verdiği diğer isimler: İsmail Saip Sencer, Ali Emirî, Hakkı Tarık Us, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Mükrimin Halil Yinanç, Tahir Harimî Balcıoğlu, Tahir Nadi Ozanözgü, Vahit Paşa, (Ahmet) Besim Atalay, İsmail Habib Sevük, Hakkı Süha Gezgin, İsmail Fenni Ertuğrul, Abdülhak Şinasi Hisar, Talât Bayrakçı, Fethi İsfendiyaroğlu, Bakırtöylü Mazhar, Dr. Saip Atademir, İzzet Koyunoğlu, Feridun Nafiz Uzluk, M. Zeki Pakalın, Osman Raşer, Reşat Ekrem Koçu, Mehmet Seyfeddin Özege. Bu isimlerden R. İsfendiyaroğlu'nun evli ve kız babası olduğunu kendisini tanıyanlardan eski gazeteci ve milletvekili Hami Tezkan Bey'den duymuştum. Bu listeden müzmin bekârların kültür hayatımızda mühim bir yer tuttukları anlaşılıyor. M. Z. Pakalın'ın üç çocuğu vardı.

21 Turgut Kut, "Gerçek Davut Ağa", *Dünden Bugünde İstanbul Ansiklopedisi*, İst. 1994, c. 3, s. 394-5.

22 Bu yorum kendisini yakından tanıyan Faik Reşit Unat'a aittir (*agm.*, s. 42).

23 Millî Kütüphâne, Selim Nüzhet Gerçek'in kütüphânesini satın almak için Sami Nabi Özerdim'le memurlarından birini İstanbul'a gönderdi (1953). A. Ş. Hisar tarafından bir hafta misafir edildiler ve bu müddet zarfında Gümüşsuyu'nda bir evde bulunan kütüphâneyi tedkik ettiler. Esasen kitapların iki ciltlik kataloğu daha önce M. Seyfeddin Özege tarafından yapılmıştı. Özege, A. Ş. Hisar'ın ancak S. N. Özerdim vasıtasıyla teklif edebildiği parayı "ücretim bu kitapları tanımak ve öğrenmektir" cevabıyla reddetmiştir. Ayrıca bkz. F. R. Unat, *agm.*, s. 43. Verdiği bilgilerden ötürü S. N. Özerdim Hocama (1. 10. 1918 - 5. 3.1 997) rahmet niyaz ederim.

24 M. B. Yazar, *agm.*, s. 14.

25 Kataloglarda görülmeyen bu elyazması derginin ismini M. B. Yazar (*agm.*, s. 14) veriyor.

lunda büyük gayret göstermiştir.[26] Döner dönmez Suphi Nuri İleri - Celal Nuri İleri kardeşlerin çıkardığı *Yarın* mecmuasında[27] mütercim ve muharrir olarak çalışmaya başlamış ve *İleri*'deki ilk yazılarına da devam etmiştir.[28] 1923'te Robert Kolej'de on sene devam edecek olan hocalığa başladıktan sonra da verimli çalışmalarını sürdürmüş, şahsiyeti ve bilgisiyle kendisini İstanbul'un edebî mahfellerinde çok çabuk kabûl ettirmiştir.[29]

Selim Nüzhet kitap şeklindeki ilk iki eserini Ahmed Kamil müstearıyla neşretmiştir. Bunlar önce *İleri* gazetesinde tefrika edildiler. Kitapların birincisi Claude Farrère'den adapte edilen *Canvermezler Tekkesi*[30] (İstanbul, 1922, 168 s.), ikincisi Pierre Benoit'dan tercüme *Unutulan Adam* (İstanbul, 1923, 80 s.) isimli romandır.[31] İmzasını koymadan neşrettiği üçüncü kitabı Ayvansarayî Hüseyin Efendi'nin eseri için hazırladığı fihristidir (*Hadikatü'l-cevami Nam Eserin Elifbaî Fihristidir*, İstanbul, 1928, 16 s.).[32] Bu arada herhangi bir tasnife sokulamayacak kitaplarından biri de *Türk Harfleri* ismini taşımaktadır.[33]

Son senelerinde hemen hemen haftada bir yazı yazan Selim Nüzhet'in çok verimli sayılabilecek bir yazı hayatı vardır. *Yarın* ve *İleri*'den sonra yazılarının neşredildiği gazetelerin ve mecmuaların görülenlerini şöylece sıralamak mümkündür: *İstanbul Belediye Mecmuası* (1934); *Akşam* (1941, 1942, 1943, 1944, 1945); *Ayda Bir* (1936); *Aylık Ansiklopedi* (c. I, 1945, c. II, 1946); *Cumhuriyet* (1937-1938)[34] *İstanbul* (1943); *Milliyet* (1932); *Perde ve Sahne* (1941-1942); *Poliklinik* (1935); *Tarihten Sesler* (1942-1943); *Tasvir-i Efkâr* (1943); *Türk Ansiklopedisi*, c. I-II); *Ulus* (1944); *Yedigün* (1940, 1941, 1942); *Yeni Sabah* (1939); *Yeni Türk Mecmuası* (1932); *Yücel* (1941). Bunların yanısıra kaydedilmesi gereken bir diğer husus da *Varlık* (nr 1, Temmuz 1933) mecmuasının yazarları arasında ilân edilmesine rağmen[35] burada tek bir yazısının bile bulunmamasıdır.

26 M. B. Yazar, *agm.*, s. 14.

27 *Yarın*'da görebildiğimiz ilk yazısı 20 Ekim 1337-1921 tarihini (nr. 2, s. 12) taşımaktadır.

28 M. B. Yazar, *agm.*, s. 14.

29 Sıtkı Akozan (Kesriyeli M. Sıtkı), *Küllüknâme*, İst. 1936, s. 6.

30 Claude Farrére'den adapte edilen kitabın *İleri*'deki tefrikası Eylül 1921'de başlıyor. Kitabın fiatı 25 kuruş olup içinde 14 tasvir bulunmaktadır.

31 M. B. Yazar, *agm.*, s. 18; Pierre Benoit'dan (1886-1902) tercüme romanın *İleri*'de tefrika edildiği kapağında da belirtilmiştir. Fiatı 15 kuruştur. Gazetenin bu nüshalarını Millî Kütüphâne'de bulamadık.

32 Dostlarından Osman Nuri Ergin, fihristin Selim Nüzhet tarafından hazırlandığını bildiriyor (*Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İst. 1937, s. 381). M. B. Yazar, *agm.*, s. 18; F. R. Unat, *agm.*, s. 43; "İlk Basın Tarihçimiz", *Kitap-Belleten*, nr. 2, Aralık 1960, s. 22

33 M. B. Yazar, *agm.*, s. 18; *Türkiye Bibliyografyası*, İst. 1939, c. 1, s. 337.

34 S. N. G. imzasıyla "Şevket Dağ", "Fransız İhtilali", "Meşrutiyet", "Yesari Mehmet Esat Efendi"; Selim Nüzhet Gerçek imzasıyla ise "Âli Bey", "Hokkabaz", "Karagöz", "Meddah", "Ortaoyunu", "Takvim-Vekayi", "Tandırnâme", "Tulûat" ve "Gazette" maddelerini yazdı (*Aylık Ansiklopedi*, İst. 1949, c. V, Umumî arama cedveli); *Cumhuriyet*'teki "Bibliyografya" başlıklı imzasız yazıların Selim Nüzhet'e ait olduğunu Acaroğlu (*agm.*, s. 19) söylüyor.

35 Yaşar Nabi, Selim Nüzhet'ten yazı alamamaktan şikâyetçiydi (*age.*, s. 17). Bu şikâyetine rağmen

S. Nüzhet'in yazılarından bir kısmı, daha sonra benzerleri yazılamadığından olsa gerek ki, zaman zaman çeşitli mecmualar, ezcümle *Kitap-Belleten* (1965), *Hayat Tarih Mecmuası* (1965, 1980) ve *Tarih Dünyası* (1953-1954) tarafından iktibas edilmiştir.

b) Tiyatro ve Türk temaşasına dair yazıları ve kitapları

Matbaacılık ve gazetecilik tarihine dair kitaplarıyla hatırlanan Selim Nüzhet edebiyatın mevzularından sadece tiyatroya derin bir alâka duymuş ve diğer çalışmalarına rağmen sonuna kadar bu sahadaki yazılarına devam etmiştir. O, *Yarın*'daki ilk yazılarını tiyatro ve oynanmakta olan oyunlar hakkında yazmıştır. Kısa bir süre resmen vazife aldığı Darülbedâyi'den ayrıldıktan sonra da tercüme, adaptasyon ve araştırmaları ile yaşadığı müddet zarfında Türk temaşasının ve tiyatrosunun en büyük kalemi olmuştur. O, ismini herşeyden önce adapte ettiği tiyatro eserleriyle tanıtmıştı.[36] Adapte veya tercüme ettiği oyunların isimleri ve oynandıkları tiyatrolar şöylece sıralanabilir[37]: *Aman Hanım Biraz Su* (A. France'dan, Türk Tiyatrosu, 1921), *Ben de Operet Yazarım* (Müzik Muhlis Sabahaddin Ezgi, İstanbul Operet Heyeti, 1921)[38], *Miras Peşinde* (adaptasyon, Millî Sahne, 1926), *Zamane Mektebi* (adaptasyon, Yeni Sahne, 1926), *Oyun İçinde Oyun* (Hennequin ile G. Duval'den adaptasyon, İstanbul Şehir Tiyatrosu, 1941), *Promete Zincir*'de (Aieschilos'dan tercüme, İstanbul Şehir Tiyatrosu, 1941), *Kurbağalar* (Aristophanes'den tercüme, Darülbedayi, 1943).

Selim Nüzhet'in *İleri*'de (1921-1922) ve *Yarın*'da (1921-1922) başlayan tiyatro münekkitliği fasılasız hayatının sonuna kadar sürdürülmüş, son yazılarını daha çok tiyatro tenkitlerine tahsis etmişti. Bilhassa son senelerinde münhasıran sadece *Akşam* gazetesinde (1942-1945) hemen her cumartesi 3. sayrada bir yazı neşrediyordu. Son yazısı 8 Aralık 1945 tarihini taşımaktadır.[39] O, bir taraftan da, Türk temaşasına dair yazılarıyla ve kitaplarıyla dikkati çekiyordu. Tiyatroya, temaşa sanatına, hatta sinemaya dair yazı yazdığı gazete mecmua ve ansiklopedi-

"Selim Nüzhet'in ardından" başlığını taşıyan güzel bir yazısını Y. N. N. rumuzuyla yazmıştır (*Varlık*, nr. 300-301, 1-15 Ocak 1946, s. 173).

36 Ahmet Hâşim, "Türk Matbaacılığı Hakkında Bir Eser", *İkdam* (24 Kânun-i sânî 1929)'dan naklen: *Bütün Eserleri II* (Haz. İ. Enginün-Z. Kerman, İst. 1991, s. 196.

37 M. Nihat Özön-Baha Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İst, 1967, s. 189-190; Ayrıca bkz. F. T(evetoğlu), "Gerçek, Selim Nüzhet", *Türk Ansiklopedisi*, Ank. 1969, c. XVII, s. 185; *Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi*, c. 4, s. 1340.

38 Oyunların ve oynandıkları tiyatroların listesini ayrıca kontrol etmeyip *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*'nden (M. N. Özön-B. Dürder, s. 189-190) aktardık.

39 Türkiye'deki tiyatro hareketlerine dair yazıları için: Hilmi Zafer Şahin, *Selim Nüzhet Gerçek ve Tiyatro*, Ank. 1985, 43+VII s. Teksir, Devlet Tiyatroları İç Eğitim Dizisi No A-13.

ler şöylece sıralanabilir: *Aylık Ansiklopedi* (1945, 1946), *İleri* (1921-1922, Tiyatro-Sinema başlığıyla), *Milliyet* (1932), *Perde ve Sahne* (1942-1943), *Yedigün* (1940-1941), *Yeni Sabah* (1939), *Yücel* (1941). Ayrıca *Türk Ansiklopedisi*'nde de (c. I, II) yine aynı vadide fakat imzasız maddeler yazmıştır. Bir taraftan Garplı mânâsıyla tiyatroya dair tenkitler yazan, adaptasyon ve tercümeleriyle dikkati çeken Selim Nüzhet, diğer taraftan da Türk temaşasına dair yazılarına devam ediyordu. O, kaybolmakta olan bir âlemin ve sadece gülünüp geçilen ve hakkında pek fazla bir şey yazılma ihtiyacı duyulmayan bir sanatın son müşahitlerinden biriydi. Şüphesiz yazdıklarıyla bu âlemin tamamen unutulmasına mâni ve ebedîleşmesine vesile olmuştur.

1. *Türk Temaşası, Meddah, Karagöz, Ortaoyunu* (İstanbul, 1931, 151 s. fiyatı 1 lira, Matbaa-i Ebüzziya) isimli kitabı bu sahada yazılmış ilk ciddî ve öncü bir araştırmadır. Meddah'la Karagöz'ün ve Ortaoyunu'nun asıl değerine ilk defa işaret eden bu kitaptır.[40] Kitabın bilhassa yazarın kendi yetiştiği zamana ait şahıslar ve oyunlar hakkındaki kısmı fevkalâde kıymetli ve esaslı bilgileri ihtiva etmektedir.[41] Sadece Meddah veya Ortaoyunu'na dair değil, Karagöz'e dair de mühim bir mehaz olma vasfını korumakta ve klâsik bir eser sayılmaktadır.[42] *Türk Temaşası*'nın ikmâl edilmiş ikinci ve son baskısı ise 1942'de (İstanbul, 1942, 159 s., Kanaat Kitabevi) yapılmıştır.

2. *Salıncak Safası* (İstanbul, 1931, 46 s., fiyatı 25 krş, Akşam Matbaası, İkbal Kütüphânesi).

H. Ritter'in izniyle kolleksiyonundan aldığı bir Karagöz metnini diğer üç hayalciden aldığı metinle yeniden inşa etmiştir.[43]

3. *Gülme Komşuna* (Ortaoyunu, Rauf Yekta ile, İstanbul, 1931, 54 s., İkbal Kitabevi). ortaoyunlarından birinin metnidir.[44]

4. *Türklerde Tiyatro* (Ankara Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 14 s.). S. Nüzhet'in bu eseri Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri dizisinin 60. kitabıdır. İmzası: "Selim Nüzhet-Robert Kolej Türkçe Muallimi" şeklindedir. 1933 senesinde basılmış olmalıdır.[45]

5. *Çifte Nikâh* (İstanbul, 1944, 32 s., Türkiye Yayınevi) Fransızca'dan tercü-

40 Sadi Gürel, *Sanatkârlar Dünyası*, Zonguldak, 1954, s. 305.

41 Bu hüküm için Tahir Alangu, *Türkiye Folkloru Elkitabı*, İst. 1983, s. 171.

42 İlk çıktığında Abdülhak Şinasi'nin yazdığı yazı için: "Edebî Musâhabe - Türk Temaşası", *Türk Yurdu*, c. IV, nr. 36-230, 1 Kânun 1930, s. 26-34; diğer atıflar ve değerine işaretler için; Sadettin Nüzhet Ergun, *Liseler İçin Edebiyat Bakalorya Kitabı*, İst. 1934, s. 211; Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ank. 1969, s. 126; Pertev Naili Boratav, *Folklor ve Edebiyat-2*, İst. 1991, s. 512-513.

43 *Türk Temaşası*, s. 103; Ritter'in metni: *Karagöz*, Wiesbaden 1953, s. 546-566.

44 Bu iki oyun hakkında A. Ş. Hisar'ın bir yazısı: "Haftalık Edebî Musahabe: Türk Temaşası, Gülme Komşuna ve Salıncak Safası", *Milliyet*, nr. 1817, 3 Mart 1931, s. 4.

45 Selim Nüzhet'in de içinde bulunduğu heyet *Türk Tarihinin Anahatları* kitabının 8. faslını (Medeniyet) taksim ve tevzi cedvelleri üzerinde müzakerelerden sonra bu fasla dair kısımların 1 Şubat 1933

me ettiği bir yitarodur.

6. *Tiyatro Bilgisi* (İstanbul, 1944, 144 s., Türkiye Yayınevi), *Akşam* gazetesinde 1942 senesinde çıkan yazılarından bir kısmını muhtevidir.

7. *Tiyatro Tarihi* (İstanbul, 1944, 63 s., Türkiye Yayınevi). Yunan ve Latin tiyatrosu hakkındaki eseridir.

Bâbıâli yokuşunu ilk defa 1921 senesi sonbaharında tiyatroya dair yazılarıyla tırmanmaya başlayan S. Nüzhet, yine aynı nev'iden yazılarıyla, çeyrek asrı bile dolduramadan tam yirmi dört sene sonra, yokuştan indi. Dört gün önceki son yazısı "Şehir Tiyatrosu Dram Kısmında Cyrano'nun Temsili" (*Akşam*, nr. 9747, 8 Aralık 1945, s. 3,7) başlığını taşıyordu. Sütununun adı "Tiyatro Tenkitleri" idi.

c) İstanbul'a ve diğer şehirlere dair yazıları

İlk bakışta dikkati çekmese bile denebilir ki Selim Nüzhet'in bütün kitapları ve yazıları İstanbul veya esas itibariyle bu şehirde teşekkül eden Türk Kültürü hakkındadır. Bununla beraber münhasıran İstanbul hakkında birçok yazı da yazmıştır. Bu meyanda İstanbul'un semtleri, meydanları, sokakları, kahvehâneleri, meyhâneleri ve eğlence hayatı hakkındaki yazıları ilk akla gelenlerdir. Bundan başka Anadolu'daki şehirler, ezcümle Amasya, Bursa, Edirne, İzmir, Manisa, Mardin ve Tire gibi şehirlere dair de yazılar yazmış ve bunları *Yedigün*'de (1941) neşretmiştir. O'nun bu vadide yazdığı en dikkate değer yazı dizisi ise İstanbul'un ramazan gecelerindeki hayatını anlattığı "Eski Ramazan Geceleri" başlığını taşımaktadır (*Yeni Sabah*, 1939). "Ramazan Muhasebeleri" başlığı altında benzer yazıları daha sonra *Tasvir-i Efkâr*'da da (14 Eylül - 7 Ekim 1942) neşretmiştir. İstanbul'a dair yazdıkları daha sonra Ali Birinci ve İsmail Kara tarafından toplanarak İ. Kara'nın koyduğu isimle *İstanbul'dan Ben de Geçtim* (İstanbul, 1997, 296 s., Kitabevi) ismiyle bastırılmıştır.

d) Kitabiyat çalışmaları

Selim Nüzhet daha 1928'de neşrettiği *Türk Matbaacılığı* eseriyle kitabiyat sahasındaki vukufunun derinliğini göstermiş ve 1934'te Basma Yazma ve Resimleri Derleme Müdürlüğü kurulurken müdürlük için akla gelen tek isim olmuştur. Vâkıa bu müdürlükten önce de kitabiyat çalışmaları yapılmıştı. Bunlardan birin-

tarihine kadar yazılmasına ve Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti'ne (Ankara) göndermelerine ve eserin kat'î şeklinin 1933 Teşrinievveline kadar ikmal edilmesine karar vermişti. Haber için: "Türk Tarihinin Eksik Kısmı Tamamlanıyor", *Milliyet*, nr. 2403, 18 Teşrinievvel 1932, s. 16; Eserin bir nüshası TTK Kütüphanesinde (B. 2385) bulunmaktadır.

cisi Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Heyeti tarafından çıkarılan *Bibliyografya* (istanbul, 1931-1935, Devlet Matbaası) olup Mustafa Nihat Özön tarafından hazırlanıyordu. İkincisi ise İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi Bibliyografya Servisi tarafından tertip edilmişti. Bu çalışmanın başında Fehmi Ethem Karatay bulunuyordu. *Türkiye Bibliyografyası* adıyla hazırlanan ve basılan kitap (İstanbul, 1933, 359 s., Devlet Matbaası) yeni harflerin kabülünden Cumhuriyet'in onuncu yıldönümüne kadar olan devreyi ihtiva ediyordu.[46]

Yeni kurulan müdürlük kitabiyat çalışmalarındaki dağınıklığa son verdi. Selim Nüzhet'in titiz ve hassas mesaisiyle *Türkiye Bibliyografyası*, 1928'den sonrasını da ihtiva eder bir şekilde yeniden tertip edilerek basılmaya başlandı.[47] Bu çalışmalar günümüze kadar fâsılasız devam etmiştir. Diğer taraftan resmî çalışmaları dışında da kitabiyat araştırmaları yapmış; zamanında çıkan neşriyata dair *İstanbul* (1943), *Ülkü* (1934) ve *Tasvir-i Efkâr* (1943) gibi mecmua ve gazetelerde yazılar yazmıştır.[48] O'nun kayda değer diğer araştırmaları arasında atasözleri (*Atalar Sözü*, Sadi G. Kırımlı ile, İstanbul 1939, 2. baskı 1961, s. 5-14) ve Tanzimat'a dair ("Tanzimat Devri İçin Bir Bibliyografya", F. R. Unat ile, *Tanzimat*, İstanbul, 1940, s. 879-990) kitabiyat çalışmaları vardır.

e) Türk matbuat ve neşriyat tarihine dair eserleri

Türkiye'de matbaanın, kitabın ve gazetenin tarihi hakkındaki ciddî eserlerin yazarı olarak hatırlanan ilk isim Selim Nüzhet'tir. İsmini, adapte ettiği tiyatro eserleriyle ilk defa tanıttıktan kısa bir müddet ve Robert Kolej'de hocalığa başladıktan beş sene sonra ilk büyük eserini neşretmiştir.

1. *Türk Matbaacılığı* (İkiyüzüncü sene-i devriyesi münasebetiyle, İstanbul, 92 s., Matbaa-i Ebuzziya) 1928'in son günlerinde kitapçı vitrinlerine giren kitabın mevzuunun, o zamana kadar pek dikkati çekmeyen ve hakkında bir yazı yazma ihtiyacı bile duyulmamış bulunan bir âlet, yâni matbaa makinası olması dikkati çekiyordu. Matbaanın Avrupa'da ve Türkiye'de kuruluşu ve Avrupa'da basılmış ilk Türkçe kitaplar ve Müteferrika'dan önce kurulmuş matbaalarla, bu matbaaların kuruluşu, geçirdiği safhalar ve bastığı kitaplar hakkında ilk defa derli toplu bilgi veren bir kitap ortaya konmuştur. Örneği ve öncesi olmayan bir eser bahis mevzu-

46 Osmanlı devrindeki benzer çalışmalar için bkz. Osman Ergin, *Muallim Cevdet*; Özer Soysal, *Geriye Dönük Türk Bibliyografyasında Bir Öncü ve Kaynak Olarak Joseph V. Hammer-Purgstall*, Ank. 1994, 101 s. Millî Kütüphâne Başkanlığı Basımevi; İstanbul Üniversitesi'ndeki çalışmalara S. N. Gerçek'in katıldığı yolundaki ifade (Acaroğlu, *agm.*, s. 16) yanlıştır.

47 Müdürlüğün ilk faaliyetleri ve 1935 senesinin ilk altı ayı istatistikleri için: "Basma Yazı ve Resimleri Derleme Direktörlüğü ve Türkiye Bibliyografyası", *Kitap ve Kitapçılık*, nr. 4, 15 Şubat 1936, s. 4-6; Ayrıca bkz. Osman Ergin, *age.*, s. 460; Adnan Ötüken, *age.*, c. 2, s. 420-421.

48 *Tasvir-i Efkâr*'daki yazıları "Kitaplar Arasında" başlığını taşımaktadır.

udur. Lâyık olduğu alâkaya hemen kavuştuğu anlaşılıyor.[49] 1939'da (İstanbul, 111+47 s., Devlet Basımevi) ikinci defa basılan kitabın 1993'de de, yeni notlar ilâvesiyle Arapça'ya tercümesi yapılmıştır.[50] Kitap günümüzde de Türk Matbaacılığının en esaslı müracaat kitabı vasfını muhafaza etmekte ve zaman zaman hülâsaten aktarılmaktadır.[51]

2. *Türk Gazeteciliği 1831-1931* (İstanbul, 1931, 92+65 s., Devlet Matbaası).

İstanbul Matbuat Cemiyeti tarafından bastırılan bu eseri Türk gazeteciliğine dair yazılan eserlerin, tıpkı *Türk Matbaacılığı* gibi, birincisidir, Kitabın ilk kısmı metne, ikinci kısmı ise vesikaların ve gazetelerin tıpkıbasımlarına tahsis edilmiştir. Selim Nüzhet senelerden beri topladığı mecmualar ve gazeteler hakkında ilk bilgileri ortaya koyarken kültür hayatımızın bu sahasında da yeni araştırmaların öncülüğünü yapmıştır.

3. *Almanak 1933* (İstanbul, 1933, 288+xxxıı s., Devlet Matbaası) İstanbul Matbuat Cemiyeti tarafından basılan bu kitabı da, Garp'ta örnekleri çok görülen bir matbuat salnâmesidir. Matbuatın hâlihazırdaki durumu ile İstanbul kitapçıları ve matbuat dünyasının kayıpları hakkında yazıları ihtiva eder. 1831-1928 devresinde çıkan mecmuaların ve gazetelerin de bir listesi ilâve edilmiştir. İlk sayfaları devlet teşkilâtına ayrılmış bulunmaktadır.[52]

4. *Türk Taş Basmacılığı* (İstanbul, 1939, 31+14 s., Devlet Basımevi). Maarif Vekâleti neşriyatı arasında çıkan bu kitap da, diğerleri gibi, sahasında ilk ve hâlâ tek eserdir. Taşbaskı usûlünün ortaya çıkışı ve Türkiye'ye girişini anlattıktan sonra bu usûlle basılan ilk kitaplardan sayfa örnekleri verilmiştir.[53]

Selim Nüzhet matbuat tarihine dair bu kitabından sonra başka bir kitap neşretme fırsatı bulamamıştır. Ancak O, bilhassa *Akşam* gazetesinde 1941 ve 1942 senelerinde matbuat tarihimize dair kıymetli ve tamamen yepyeni bilgi-

49 Ahmed Hâşim, *age.*, s. 196; A. Hâşim'in yazısından Celâl Nuri'nin (İleri) bir yazı yazdığı anlaşılıyor. Refik Ahmet (Sevengil), Selim Nüzhet'i böyle mühim bir eser neşrinden ötürü tebrik ediyor. ("Yeni Neşriyat-Türk Matbaacılığı", *Vakit*, nr. 3958, 14 Kânunsânî 1929, s. 4); Necib Âsım, "Türk Matbaacılığı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr. (98-21)-2 (İst. 1930), s. 46-48; Osman Ergin, *age.*, s. 479; "Türkiye'de İlk Matbaalar", *Kitap ve Kitapçılık*, nr. 1, 1 Ocak 1936, s. 20.

50 Tarihü't-tıbaa fi Türkiya (Tercüme Süheyl Sâbân, Müracaa. Dr. Mis'ad eş-Şâmân) Riyad 1933, 124 s.

51 "Bizde Türk Basın-Yayın Tarihi'nin henüz tam anlamıyla yazılmış" olmamasından ve son zamanlarda yazılanların da Ebuzziya Tevfik, Selim Nüzhet Gerçek, Server İskit, Cavit Orhan Tütengil gibi değerli basın-yayın tarihçilerinin kitaplarındaki bilgilerin kopya edilmesinden ibaret bulunduğundan şikâyet eden Türker Acaroğlu da, bu kadar şikâyetten sonra, aynı tavrın takipçisi olmuş ve makalesinde *Türk Matbaacılığı*'nın ilk kısımlarından kendi ifadesiyle güya yararlanmış; gerçekte ise Selim Nüzhet'in kitabını bir kere de kendisi "kopya" etmiştir ("Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap", *Belleten*, nr. 197, Ağustos 1986, s. 508-515.

52 *Matbuat Almanağı*'nın daha sonraki nüshaları S. Nüzhet tarafından hazırlanmamıştır. Diğerleri bu birincisi kadar mükemmel değildir. Almanak hak: Osman Ergin, *age.*, s. 479.

53 Kitaplarından *Türk Gazeteciliği* 2100 adet basıldı (fi. 1 lira) ve İhsan Sungu'ya ithaf edildi. *Türk Taş Basmacılığı* (fi. 20 krş) ve *Türk Matbaacılığı* (fi. 50 krş) ise ikişer bin basıldı. *Almanak*'ın fiatı 1 liradır.

ler ihtiva eden yazılar yazmıştır.

Topladığı gazete ve mecmuaların ilk sayılarını ilk defa 1-15 Kasım 1931'de Galatasaray Lisesi salonlarında sergileyen Selim Nüzhet sergi tertibinde de ne kadar maharetli olduğunu göstermiştir.[54] Bundan ötürü 1933'te Cumhuriyet'in onuncu yıldönümü vesilesiyle Ankara'da açılan Maarif Sergisi'ndeki neşriyat köşesini hazırlamaya memur edilmiştir. İstanbul Belediyesi Şehir Müzesi ve Kitaplığı ile Halâskâr Gazi Caddesi'ndeki Atatürk Müzesi'nin tanzimini de yapmıştır. Aynı zamanda İstanbul Halkevi'nde Müze ve Sergi Şubesi mümessiliydi.[55] 1939'da (1-5 Mayıs) toplanan I. Türk Neşriyat Kongresi çalışmalarına da katılmıştı. 19 Nisan 1935'te İstanbul'da tıp kitapları ve 1937 Şubatında Atina'da bir Türk kitapları sergisi açmıştı.[56]

En verimli çağında hayata veda etmek zorunda kalan S. Nüzhet hazırladığını duyurduğu eserlerini tamamlayamamıştır. *Türk Tiyatrosu*[57], *Türk Matbaacılığı* (c. II, Mühendishâne ve Üsküdar Matbaaları)[58] ve *Türk Matbuatı* ile *Kitap*[59] gibi mutasavver kitapları bu cümledendir. Diğer taraftan Tanzimat'ın ilânına kadar 110 senelik devrede basılmış olan bütün kitapların listesi üzerinde çalışıyordu. Bu liste, Abdülhak Şinasi'nin vârisleri tarafından satılan evraklarını satın alan Şevket Rado tarafından, bazı yanlışlarla, neşredilmiştir.[60]

Selim Nüzhet kitapları ve yazılarıyla her zaman yaşayacak ve temiz, nâzik halûk ve dervişmeşrep şahsiyeti ile daima hatırlanacaktır.

İstanbul'dan Ben de Geçtim, İst. 1997, 296 s., Kitabevi.

54 N. A. Okan, *agm.*, s. 6; Osman Ergin, *Muallim Cevdet*, s. 480; F. R. Unat, *agm.*, s. 42; Acaroğlu, *agm.*, s. 16.

55 *Yeni Türk Mecmuası*, c. I, nr. 6, Mart 1933, s. XXXV; Selim Nüzhet'in bu iki müze hakkında yazdıkları için: *Almanak-1933*, s. 154-161; Acaroğlu, *agm.*, s. 18.

56 Server İskit-toplayan, *Birinci Türk Neşriyat Kongresi*, İst. 1939, s. 411; "Kitap Sergisi Dün Açıldı" (*Cumhuriyet*, nr. 3924, 20 Nisan 1935, s. 2. Sergi 3, Mıntıka Etıbba Odası tarafından tertip edildi. A. Süheyl Ünver kitaplar hakkında izahat verdi. Atina Sergisi için: Koziax Kerofilos, "Atina Sergisinde Türk Kitabı", *Le Messager d'Athânes*'den naklen 12 Şubat 1937 tarihli *Ulus* ve *Ulus*'tan naklen *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye'si*, Ank. 1938, s. 150,151; Acaroğlu, *agm.*, s. 16-17.

57 *Türk Temaşası*, İst. 1940, s. 158-159.

58 *Türk Matbaacılığı*, İst. 1939, s. 2.

59 M. B. Yazar, *agm.*, s. 14; *Türk Temaşası*, İst. 1940, s. 2.

60 N. A. Okan, *agm.*, s. 7; G. Toderini, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı* (Tercüme Rikkat Kunt, yayına hazırlayan Şevket Rado), İst. 1990, s. 127-132; Mayıs 1939'da Maarif Vekilliği tarafından Ankara'da açılan serginin kataloğunda (s. 38) *Vatan yahut Cumhuriyet* isimli eseri Kanaat Kitabevi'nin basılmakta olan kitapları arasında görünmekte ise de basılmamıştır (*On Yıllık Neşriyat Sergisi Kitab Fihristi*, Mayıs 1939, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 579 s.).

SERVER İSKİT

Gazeteci, yazar, matbuat tarihçisi ve nâşirdir.[1]

Mehmed Server Rifat İskit, 8 Nisan 1894'te İstanbul'da Otakçıbaşı'nda Namazgâh Caddesi 32 mükerrerde dünyaya geldi. Babası mütekait yüzbaşı Mehmed Rifat Bey, annesi Fatma Hasene (öl. *Hürriyet*, 26. 7. 1958, s. 5) Hanım'dır.[2]

İlk bilgileri hususî bir şekilde tahsilden sonra Eyüp semtinde Maşrık-ı Füyuzat Mektebi'nin ilk (1 Eylül 1906) ve orta kısmından (29 Ağustos 1909) mezun oldu. Vefa İdadîsi'nin son sınıfında iken[3] bir an evvel hayatını kazanma mecburiyetinden dolayı[4], imtihanla girdiği Tatbikat-ı Baytariye Mektebi'nden mezun (31 Temmuz 1913) oldu.[5] Fransızca'ya âşina idi. Akif-Piraye çiftinin kızı Emine Bedia (Dümdüz) Hanım'la (1913) evlendi (1935) ve bu evlilikten oğlu Temel İskit (1934) dünyaya geldi.[6]

I. Memuriyet hayatı

Servet İskit'in ilk resmî vazifesi mezuniyetinden üç ay sonra (28 Ekim 1913) tayin edildiği Muş Sancağı tatbikat-ı baytariye memurluğu oldu. Ancak daha bir sene dolmadan, I. Dünya Harbi'nin başlaması ve seferberliğin ilânı

1 Emekli Sandığı Arşivi'ndeki araştırmalarımız esnasında Sayın Mehmet Küpeli'nin kıymetli yardımlarını gördüm. Kendisine müteşekkirim.

2 Server İskit'in hayatını yazarken esas itibariyle Emekli Sandığı'ndaki sicil dosyasını (Nu. 94. 167025) kullandık. Başka yerlerde de rastlanan bilgilere işarette bulunduk.

3 Vefa İdadîsi'nden mezun olduğunu ifade eden yazarlar varsa da yanlıştır: Şükran Kurdakul, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İst. 1985, s. 337; İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü*, İst. 1998, s. 322; aynı yanlış uzun yıllar çalıştığı gazetede de bulunmaktadır: "Türk Basınının Değerli Kalemi Server İskit'i Kaybettik", *Hürriyet*, nr. 7900, 19 Nisan 1975, s. 1, 11.

4 Babası yüzbaşı Rifat Bey kalabalık bir aileye sahipti: "Yazar ve Editör Olarak Server İskit", *Kitap Belleten*, nr. 2, Aralık 1960, s. 18.

5 Tatbikat-ı Baytariye'den 1910'da mezun olduğu (Ş. Kurdakul, *age.*, s. 337; İ. Işık, *age.*, s. 234) yanlıştır.

6 Oğlu Sayın Temel İskit halen Dışişleri Bakanlığı'nda müsteşar muavinidir. S. İskit'in fotoğrafını göndermek nezaketinde bulunduğundan ötürü müteşekkiriz. Yazar ve mütercim Eroğul R. İskit de (1925-1980) S. İskit'in kardeşiydi (Sami N. Özerdim, "Ölenler", *Varlık Yıllığı*, 1981, s. 298).

(2.8.1914) üzerine, ihtiyat baytar mülâzım-ı sanîliği rütbesi ile askere çağrıldı. O'nun I. Dünya Harbi seneleri (26 Ağustos 1914 - 3 Mayıs 1919) Kafkas Cephesi'nde geçti ve bu meyanda rütbesi mülâzım-ı evvelliğe terfi ettirildi.

Terhis edildikten sonra bir müddet (4 Mayıs - 11 Eylül 1919) açıkta kalmış ise de Millî Mücadele'nin başlaması üzerine İstanbul'dan tekrar Anadolu'ya geçerek Karaman kazası muavin baytarlığı (12 Eylül 1919 - 11 Ocak 1922) ve çok kısa bir müddet maaşsız açıkta kaldıktan sonra Konya merkez muavin baytarlığı (13 Şubat 1922 - 11 Eylül 1923) gibi vazifelerde bulundu. Millî Mücadele'de Adana ve Afyon cephelerine de katıldı ve Konya Belediye Mezbahası baytarlığı'nda çalıştı.

S. İskit'in bir memuriyetle matbuata ilk girişi (20 Mayıs 1924) Konya Vilâyeti Matbaası Müdürlüğü ile oldu ve bu vazifesi 31 Ekim 1925 tarihine kadar devam etti[7]. 1 Kasım 1925-2 Şubat 1926 devresinde açıkta kaldıktan sonra Antalya Ticaret ve Sanayi Odası Başkâtipliği'ni (3 Şubat - 30 Nisan 1926) takiben ilk defa Ankara'da, o zamanlar Dahiliye Vekâleti'ne bağlı bulunan Matbuat Umum Müdürlüğü'nün Neşriyat Şubesi'nde muharrir olarak çalıştı (18 Mayıs 1926 - 31 Aralık 1927). İstifaen ayrıldıktan (1 Ocak 1927) sonra bir müddet açıkta kalan S. İskit'in *Hakimiyet-i Milliye*'de (ismi önce *Ulus*, sonra *Barış* olan gazete) muharrir ve musahhih olarak çalışması da kısa (5 Nisan 1927 - 5 Ağustos 1929) sürmüş ve sıhhî ahvâli dolayısıyla ayrılmak zorunda kalmıştır. O, başladığı (6 Ekim 1929) Ankara Şehremaneti Muamminliği vazifesinden de iki sene dolmadan (8 Temmuz 1931) ayrılmıştır. *Yeni Asır* gazetesi yazarı olarak iki sene (1 Ağustos 1931 - 30 Aralık 1933) çalışan[8] S. İskit, bunu takiben ünlü araştırmalarını yaptığı Matbuat Umum Müdürlüğü'nde, ilkinden yedi sene sonra (11 Ocak 1934), tekrar çalışmaya başladı.

Memur olarak başladığı vazifesine raportörlük (9 Nisan 1935 - 5 Mayıs 1937), müşavirlik (5 Mayıs 1937) ve I. sınıf müşavirlik (31 Mayıs 1940) gibi vazifelerle devam etti.[9] Bundan sonra Matbuat Müdürlüğü (7 Nisan 1942 - 17 Temmuz 1942) ve İç Yayın Dairesi Müdürlüğü (31 Temmuz 1943 - 1 Ağustos 1944) ve akabinde İstanbul'daki ilk ve son memuriyeti olan İstanbul Mıntıka Müdürlüğü (1 Ağustos 1944 - 30 Haziran 1944) vazifesinde bulundu. Önce tam, sonra yarım maaşla on sene kadar açıkta kalan Server İskit, 1 Ocak 1954

7 Mehmet Önder gazetenin Neşriya tMüdürü olduğunu bildirirken (*Konya Matbuatı Tarihi*, Konya, 1949 s. 11) Vilâyet Matbaası'nın müdürü olduğundan bahsetmez. Halbuki vilâyetlerde matbaaların müdürleri aynı zamanda vilâyet gazetelerinin tabii olarak neşriyat müdürlüğünü deruhte ediyorlardı.

8 S. İskit hangi mecmua ve gazetelerde, hangi tarihlerde çalıştığının cedveli, kendisinden alındığı anlaşılan bilgilere istinaden verilmektedir: Server İskit, *Basında 60 Yıl 1910-1970*, İst. 1970, s. 26, 27; M. Behçet Yazar, (Der. Ali Birinci), *Edebiyatçılar Âlemi*, Ank. 1999, s. 284; Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir?*, İst. 1961-1962, s. 363-364.

9 Müşavirliği esnasında iç matbuat işleriyle meşgul oldu: Fethi Kardeş, *Basın-Yayın Genel Müdürlüğü-60 Yılın Hikâyesi*, Ank. 1980, s. 32-33.

tarihinde emekliye ayrıldı.[10]

Bir ara (1950 - 1951) İ. Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü'nde basın tarihi dersleri vermiş ise de kısa sürmüştür.[11] Son senelerini kendi kurduğu yayınevinde geçiren S. İskit, tedavi edilmekte olduğu Amerikan Hastahânesi'nde 18 Nisan 1975 Cuma günü hayata vedâ etti. 8 Nisan'da 82 yaşına girmişti. Ertesi gün Kadıköy Osmanağa Camii'nden öğle namazını müteakip kaldırılarak Sahra-yı Cedid Mezarlığı'ndaki ebedî istirahatgâhına tevdi olundu.[12] Harp, İftihar ve İstiklâl madalyaları vardı.[13] Kısaca sahib-i seyf'ü kalemdi.[14]

II. Yazıları ve kitapları ve nâşirliği

1. Gazete ve mecmua yazıları

II. Meşrutiyet'in ilânıyla (23 Temmuz 1908) teşekkül eden matbuat hayatı, birçokları gibi, Servet İskit'e de daha çocuk yaşta iken yazı hayatına girme imkânı vermiştir. On yedi yaşında Vefa İdadîsi'nde talebe iken[15] *Gıdık* adlı mizah mecmuasında karikatür çizerek Bâbıâlî'ye ilk adımını attı. Daha sonra yine bir başka mizah mecmuası *Gece Kuşu*'nda çizdiği karikatürlerin yanısıra ilk mizah yazılarını neşretmeye başladı.[16] *Gıdık* mecmuasındaki karikatürleri M. Server imzasını taşımaktadır.[17]

10 S. İskit'in kayıtlı olduğu derneklerin isimlerini Nebioğlu (*age.*, s. 364) vermektedir: Gazeteciler Cemiyeti, Editörler Cemiyeti, Moda Deniz Kulübü, Lozan Kulübü, Fenerbahçe Yelken Kulübü ve Unesco Millî Komitesi.

11 "İskit, Server (Rifat)", *Ana-Britannica*, İst. 1988, c. 12, s. 20.

12 "Gazeteci Server İskit Öldü", *Barış*, nr. 18649, 19 Nisan 1975, s. 7; "Server İskit Vefat Etti", *Cumhuriyet*, nr. 18217, 19 nisan 1975, s. 5; "Server İskit'in Cenazesi Bugün Toprağa Veriliyor", *Hürriyet*, nr. 9701, 20 Nisan 1975, s. 3; "Server İskit Toprağa Verildi", *Hürriyet*, nr. 9702, 21 Nisan 1975, s. 1.

13 Server İskit, *Basında 60 Yıl*, s. 5.

14 Hayatına yer veren diğer ansiklopedi ve kitapların başlıcaları şunlardır: *1. Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi*, İst. 1974, c. 4, s. 1435; 2. *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, İst. 1980, c. 7, s. 596, ölüm tarihi verilmemiştir; 3. *Reşit Halid Gönç'ün Koleksiyonundan Bâbıâli'nin Hatıra Defteri*, İst. 1984 (I. Bölüm), s. 94; 4. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İst. 1983, c. 6, s. 2993; Vedii Evsal gazeteciler arasında zikrederken (*Gazeteciler Cemiyeti ve Kırk Yıl*, İst. 1987, s. 234) sadece doğum ve ölüm senesini zikrediyor. *Dünden Yarına İstanbul Ansiklopedisi* (İst. 1994) Server İskit'e yer vermemiştir.

15 İ. A. Gövsa (*Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İst. 1946, s. 192) ve Füruzan Hüsrev Tökin (*Basın Ansiklopedisi*, İst. 1963, s. 76) orta mektep talebesi iken yazmaya başladığını yazıyorlarsa da yanlıştır. Yanlışın kaynağı S. İskit'in kendi kaleminden çıktığı zannettiğimiz hâl tercümesidir (*Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi*, İst. 1954, c. 5, s. 3144-45. Yanlışın yeni bir neşri için: *50 Yıl Albümü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İst. 1996, s. 413.

16 *Gece Kuşu*'nun sadece 1. (24 Kânun-ı evvel 1326) ve 3. (27 Kânun-ı sânî 1326) sayılarını görebildik (MK 1956 SC 26) ise de S. İskit'in imzasına rastalayamadık.

17 *Gıdık*'ın az eksikli (1-41, 43, 61-1, 65-67) bir takımını (MK 1956 SB 251) görebildik. Burada M. Server imzalı dört karikatür (nr. 20, 21, 27, 30) bulunmaktadır. H. Cahit Yalçın'ı çizdiği ilk nüsha 3

Tatbikat-ı Baytariye Mektebi'nde okuduğu iki sene (1912 - 1913) boyunca yazmaya ara verdiği anlaşılan S. İskit, 1913 güzünde gittiği Muş'ta *Peyam* (İstanbul) gazetesinin muhabiri olarak yeniden matbuat âlemine girdi. Birinci Dünya Harbi devresinde *Kayseri* vilâyet gazetesinde (1916) yazdı. Millî Mücadele senelerinde önce Ankara'da *Mecmua-ı Fünûn*'da (1921) başladığı gazeteciliğe, henüz terhis edilmeden resmî üniformasıyla, Konya'da devam etti.[18]

S. İskit, gazetecilik hayatındaki ilk büyük tecrübeyi Konya'da kazandı. Önce, Millî Mücadele'nin en mühim gazetelerinden biri olan *Babalık*'ta bir taraftan Fanî, Sinameki ve Server Rifat imzalarıyla yazarken, diğer taraftan da neşriyat müdürlüğünü (3 Aralık 1921 - 21 Nisan 1924) ifa etti.[19] Bu meyanda bir müddet de *Halk* gazetesinde (12 Haziran - 3 Ağustos 1923) gece sekreteri ve yazar olarak çalıştı.[20] Önce taşbaskı usûluyle tek sayı çıkarılan (14 Mart 1923) *Hedef*'in neşriyat müdürü olan S. İskit bir sene sonra yine aynı gazeteyi kendisi tek sayı (12 Mayıs 1924) çıkarabilmiştir.[21] Uzun zamandan beri tatil edilmiş olan resmî vilâyet gazetesini de, vilâyet matbaası müdürlüğü esnasında bir müddet (1 Ekim 1924 - 4 Kasım 1925) neşretmiştir.[22]

Konya'dan 1925 senesinin Kasım ayında ayrılan S. İskit'in gazetecilik hayatı Antalya fâsılasından sonra Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından dâvet edilmesiyle, Neşriyat Şubesi muharrirliğiyle tekrar başlamıştır (18 Mayıs 1926). İki seneyi doldurmadan bu memuriyetten ayrılmasına (31 Aralık 1927) rağmen, müdürlüğü ikinci dahil olduğu tarihe (11 Ocak 1934) kadar bütün zamanını hemen hemen sadece gazeteciliğe ayırmıştır. O'nun *Hedef*'ten sonra kendi adına çıkardığı ilk ve son gazete *Ankara* (59 sayı, 6 Ocak - 8 Mart 1927, Talât Mustafa ile)

Kânun-ı sânî 1326 (16 Ocak 1911) tarihini taşımaktadır ki bu sıralarda S. İskit Vefa İdadîsi'nde 2. sınıf talebesidir. İlk eseri bu karikatür olmalıdır. Kendisinin 1910 Ocak tarihini vermesi (*Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 5) mâlî tarihi milâdiye çevirme hatasından doğmuştur. Çünkü *Gıdık* 3 Kasım 1910'da çıkmaya başlamıştır.

18 *Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 5, 26. Bu bilgileri teyit ve kontrol edecek başka mehazlara ulaşamadık. *Kayseri Basın Tarihi*'nde (Ali Rıza Önder, Ank. 1972. s. 32-35) Kayseri Vilâyet gazetesi yazarları arasında zikredilmemiştir. Keza Ankara'da çıktığı bildirilen *Mecmua-ı Fünûn*'un izine ve ismine rastlayamadık. Hiç değilse İsmail Hakkı Tevfik'in (Oktay) kitabında (*Ankara Vilâyeti Gazete ve Mecmuaları*, Filibe 1935, 92 s.) ismi bulunmalıydı diye düşünüyoruz. Maamafih bir mesele olarak arz ediyoruz.

19 Mehmet Önder, *Konya Matbuatı Tarihi*, *Konya*, 1949, s. 20; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi*, Ank. 1969, s. 211; *Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 25; Fuat Süreyya Oral, *Cumhuriyet Basın Tarihi 1923-1973*, Ank. 1973, s. 49.

20 Mehmet Önder, *age.*, s. 27; Önder'in *Halk* gazetesinin ilk sayısının tarihi olarak 27 Haziran 1922'yi vermesi yanlıştır. Süreyya Sami Berkem. *Unutulmuş Günler*, İst. 1960, s. 151; *Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 27.

21 Feridun Fazıl Tülbentçi, *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar*, Ank. 1941, s. 81; Şapolyo, *age.*, s. 210; *Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 27.

22 Önder, *age.*, s. 11; Şapolyo, *age*, s. 209; *Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 27.

olmuştur.[23] *Hakimiyet-i Milliye*'de muhabir ve gece sekreteri olarak çalışmasını (5 Nisan 1927 - 5 Ağustos 1929) takiben *Son Posta* (1 Temmuz 1930'dan 1933 sonuna kadar), *Yeni Asır* (İzmir, 1 Ağustos 1931 - 30 Aralık 1933) ve *Yeni Adana* (1931 - 1933) gazetelerinin Ankara muhabirliğini yaptı. *Milliyet* gazetesinin Ankara Postası sayfasında S. R. rümuzuyla yazıları (18 Mart - 21 Mayıs 1933) ve *Yedigün*'de (1933) hikâyeleri Server Rifat imzasıyla basılmıştır. Mizahî yazılarını Zaparta müstearıyla *Karikatür* mecmuasında (1941-1945) neşrettiği sıralarda meslekî yazılarına da Server İskit imzasıyla *Tasvir-i Efkâr*'da (1941 - 1942) devam etti. İskit Yayınevi'nin faaliyetine nihayet verdikten sonra da (Temmuz 1964) *Tarih Konuşuyor*'da (Nisan 1965 - Haziran 1966); *Hürriyet*'te, *Yeni Gazete*'de son günlerine kadar yazı yazmaya devam etti. Denebilir ki S. İskit, henüz bir idadî talebesi iken girdiği gazetecilik âleminde yarım asrı çok geçen bir müddet (1911 - 1975) zarfında, fotoğrafçılık hariç, başmuharrirlik, fıkra ve röportaj muharrirliği dahil, matbuatın bütün sahalarında çalışmıştı.[24] Bir matbuat tarihçisi ve nâşir olarak başardıkları ise üzerinde ayrı ayrı durulması gereken hususlardır.

2. Kitapları

Bâbıâli'ye, on altı yaşını henüz ikmâl ettiği bir çağda, M. Server imzasıyla ilk adımını atan Server İskit'in kitap hâlindeki ilk eseri çok sonraları 1933'te, otuz dokuz yaşında iken basılmıştır. Üstelik de evlenmeden iki sene önce Bâbıâli'nin ünlü kitapçısı Semih Lütfi Erciyes'in Suhulet Kitabevi kitapları arasında çıkan bu eserinde (*Kadınlar Duymasın*, 64 s.), kadınlar hakkındaki düşüncelerini zarif ve nükteli ifadelerle ortaya koymuştur. O'nun, gerçekten de matbuat âleminde büyük akisler yaratan eserleri ise yirmi senesini (1934 - 1954) geçirdiği Matbuat Umum Müdürlüğü'nde, ilk on sene içinde hazırlayıp neşrettiği matbuat ve neşriyat tarihimize dair eserlerdir. Bu sahadaki kitaplarıyla Selim Nüzhet Gerçek'in araştırmalarının benzerlerini, matbuat hayatının resmî veya mevzuata ilişkin tarihini ortaya koyarak yapmıştır. Bunun yanısıra S. Nüzhet'in kitaplarını ikmâl eden ve geliştiren kitaplar yazmıştır. Matbuat ve neşriyat tarihimize dair Selim Nüzhet'in kitaplarından sonra en esaslı ve kıymetli araştırmalar Servet İskit tarafından yapılmıştır. Ancak bu iki isim yanına, aynı vasıfta sayılabilecek, üçüncü bir ismin ilâve edilmesi, ortaya dikkate değer araştırmalar çıkmasına rağmen, mümkün görünmemektedir.

23 Tülbentçi, *age.*, s. 43; *Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 21. Ankara gazetesinin 59 sayılık tam bir takımı TBMM Kütüphânesi'nde (UR 82) görünüyorsa da yerinde çıkmamıştır (Fevzi Çelik-Sevgi Akyüz, *TMBB Kütüphânesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, Ank. 1987, s. 245).

24 S. İskit'in Ankara ve İstanbul'daki yazı hayatı için: "Yedigün İçin ÇalışanAarkadaşlarımız", *Yedigün*, nr. 16, 28 Haziran 1933, s. 13; M. B. Yazar, *age.*, s. 284-285; "Yazar ve Otobiyograf Olarak Server İskit", s. 18; *Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 21-22, 26-27.

a) Matbuat ve neşriyat hakkında eserleri

Server İskit, Matbuat Umum Müdürlüğü'nde geçirdiği ilk on senesi esnasında, gerçekten de çok büyük emeklerle kıymetli eserler ortaya koymuş, matbuat ve neşriyat hayatının daha çok resmî tarafını aydınlatan kitaplar yazmıştır. Bu kitaplar yarım asır sonra bile, yenileri ve daha mükemmelleri yazılmadığı için, değerlerini koruyan, vazgeçilemez mehaz olma vasıflarını korumaktadır.

1. *Dünya Matbuatına Bir Bakış* (İstanbul, 1935, 85 s., Devlet Matbaası). İmzasız olan bu kitap 'Basın Genel Direktörlüğü' neşriyatındandır. Servet İskit'in yanısıra diğer yazarlarının Burhan Belge, Sadri Ertem ve Emin Erim olduğu bilinmektedir.[25] Belli başlı memleketlerdeki gazeteler hakkında derli-toplu bilgi vermektedir. Bu arada Türkiye'ye dair de bir bölümü (s. 43-51) ihtiva etmektedir.

2. *Birinci Basın Kongresi* (İstanbul, 1935, 130 s., Devlet Basımevi). 25-27 Mayıs 1935 tarihlerinde Ankara'da toplanan ve matbuatın meselelerni tartışan kongrenin zabıtları ve kongreye dair gazetelerde çıkan haberler Server İskit tarafından toplanmış, Basın Genel Direktörlüğü tarafından bastırılmıştır[26].

3. *Hususî İlk Türkçe Gazetemiz Tercüman-ı Ahvâl ve Agâh Efendi*, Ankara, 1937, 56 s., Ulus Basımevi. Bir Türk, yani Çapanzade Yusuf Agâh Efendi hakkında müstakil ilk araştırma olan kitap, küçük hacmine rağmen, S. İskit'in büyük akisler yaratan ilk eseridir. Kitap bugün de değerini muhafaza etmektedir.[27]

4. *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* (İstanbul, 1949, 906+258 s.). Ülkü ve Tan Matbaası, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü neşriyatı arasında çıkan bu kitap matbuat ve neşriyat hakkındaki her türlü mevzuatı, Meclis-i Mebusan'daki mevzuat tartışmalarını ve ikinci kısmında ise matbuat tarihini ihtiva etmektedir. Kitap matbuata dair mevzuatın bir ansiklopedisi sayılabilir. Beş senelik yorucu bir çalışmanın ürünüdür.[28] Büyük bir hayranlık ve alâka ile karşılanmış ve hakkında birçok yazı yazılmıştır.[29]

5. *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* (İstanbul, 1934, 443 s., Devlet Basımevi). Maarif Vekâleti tarafından ısmarlanması üzerine yazılan bu

25 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İst. 1943, s. 382.
26 Server İskit, *age.*, s. 382.
27 Kitabın gördüğü alâka hakkında: "Kitaplar", *Varlık*, nr. 110, 1 Şubat 1938, s. 603; Sedat Simavi, "Kendini Mesleğinin Tarihini Yazmağa Vakfeden İdeal Bir Gazeteci, Server İskit", *Yedigün*, nr. 337 22 Ağustos 1939, s. 9; Peyami Safa, "Agâh Efendi Kimdir?", *Yazarlar-Sanatçılar-Meşhurlar*, İst. 1980, s. 24-29. S. Simavi kırka yakın tenkit yazıldığını bildirmektedir (*agm.*, s. 9). Ahmed İhsan Tokgöz, "Bir Tarih, Bir Kitap, Agâh Efendi", *Akşam*, nr. 6908, 7. 1. 1938, s. 11.
28 M. B. Yazar, *age.*, s. 286.
29 1939 senesinin bilhassa Ağustos ayında çıkan bu yazılardan iktibaslar için: *Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 11-12; yazılardan ikisi: 1- "Mühim Bir Eser: Türkiye'de Matbuat Rejimleri", *Yeni Mecmua*, nr. 14, 4 Ağustos 1939, s. 25; Ali Süha Delilbaşı, "Server İskit-Türkiye'de Matbuat Rejimleri", *Ülkü*, c. 14, nr. 79,1 Eylül 1939, s. 87.

kitap 1939'da (1-5 Mayıs) toplanan I. Türk Neşriyat Kongresi'ne katılanlara dağıtılmıştır. 1729-1939 arasındaki matbuat ve neşriyat hayatını, anahatları ile anlatan kitap resmî ve gayriresmî matbaalar ve İstanbul kitapçıları hakkında da kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.[30]

6. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (İstanbul, 1943, 391 s., Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü yayınlarından: 2. kitap). Servet İskit'in matbuat hayatına dair son büyük eseridir. Bir taraftan matbuatın, diğer taraftan da matbuatla alâkalı mevzuatın ve kurumların gelişmelerini ve münasebetlerini anlatmaktadır. Geçen asırda kurulan Matbuat Müdüriyeti ile devamı olan Matbuat Umum Müdürlüğü'nün tarihçesini ve icraatı ile müdürlerin hâl tercümelerini ihtiva eden yegâne müracaat eseridir.[31]

7. *Türkiye'de Çıkmakta Bulunan Gazeteler ve Mecmualar*, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı'ndan ve 1940 (340+XVI s.) 1942 (309+XV s.), 1943 (302+VII s.), 1944 (336 s.), 1945 (339+XXI s.) yıllarına dair olan bu beş cilt, Server İskit'in (Feridun Fazıl Tülbentçi ile) matbuat hakkında hazırladığı son kitabıdır.

Bundan sonra İstanbul'a gelmiş ve on yedi yaşında bir karikatürist olarak girdiği ve çabuk ayrıldığı Bâbıâli'ye, ikinci defa, otuz dört sene sonra nâşir sıfatıyla girmiştir. Her biri 500 sayfalık dört citlik *Türkiye Matbuat Tarihi* isimli eserini, bu yeni çalışma safhasında, hazırlama imkânı bulamamış olsa gerektir.[32] Son olarak zikredilmesi gereken diğer iki çalışması İstanbul Gazeteciler Cemiyeti'nde verdiği bir konferansın metni *Amme Efkârı ve İlk Gazetelerimiz* (İstanbul 1959, 15 s. Gazeteciler Cemiyeti Yayınları) ile *Türk Gazetecilik Tarihi* adı ile Gazetecilik Enstitüsü'nde verdiği ders notlarıdır (1951-1952, 61 s., teksir, Enstitü talebe yayını). Gazetecilik hakkında *Tasvir-i Efkâr*'da (1941-1942)[33] ve *Yıllık*'ta da (*Gazetecilik Enstitüsü Dergisi*) bazı yazılar yazmıştır.[34] Basılmamış eserleri arasında zikrettiği iki araştırmasından birincisi *Türk Basınının 1835-1935 Yüzyılı ve Sansür* (1965, 100 s.), ikincisi ise *Kısa Basın Tarihimiz* (1966, 30 s.) adını taşımaktadır. *Dünkü Mizahımızdan Yazı ve Çizgiler* (İstanbul, 1964, 128 s., Hürriyet Gazetesi Neşriyatı) Server İskit'in imzasını taşımamakla beraber, hazırlayıp bastırma imkânı bulabildiği son kitaplarından olması bakımından mühimdir.

30 Sedat Simavi, *agm.*, s. 9; basılışından yedi sene sonra da 100 kuruş fiyatla satılıyordu (M. E. Bakanlığı Yayınları, İst. 1946, s. 81). Yeniden basıldı (İstanbul, 2000).

31 Hakkında Şevket Rado'nun yazdığı yazı için: "Sözün Gelişi-Türk Matbuat Tarihi", *Akşam*, nr. 9055, Kânun-ı sânî 1944, s. 2. Buradan naklen: *Ayın Bibliyografyası*, nr. 23-24, II. Teşrin-I. Kânun 1943, s. 4-5.

32 Sedat Simavi, *agm.*, s. 9.

33 Bu teksiri Gazetecilik Enstitüsü (Şimdi İ. Ü. İletişim Fakültesi) Kütüphânesi'nde gördük.

34 "Fikir Gazeteciliğimiz 100 Yaşında", *Yıllık*, nr. 1 (1960), s. 59-61; Leiden'de (Hollanda) basılan *Gazette* isimli kitaptaki (1964) makalesi (The History of the Turkish Press 1831-1931) Fuad Süreyya Ora tarafından (*age.*, ekler kısmı, s. VII-XIII) iktibas edilmiştir.

b) Diğer kitapları

Server İskit, kitap hâlinde eserler vermeye 1933 senesinde Zaparta müsteşarı ile Suhulet Kitabevi tarafından basılan *Kadınlar Duyması* isimli kitabıyla başladı. Yine aynı mestearla *Seçme Lâtifeler ve Nükteler* (İstanbul, 1943, 160 s., Ahmed Sait Matbaası, İnkılâp Kitabevi Neşriyatı) ve *Nasrettin Hoca Lâtifeleri* (İstanbul, 1943, 88 s. Ahmed Sait Matbaası, Akba Kitabevi Neşriyatı) isimli kitaplarını hazırladı. Mehmet Aksoy ve Zuhurî Danışman'la müştereken hazırladığı *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden En Güzel Seçmeler* (İstanbul, 1962, 304 s., Tan Matbaası) ve imzasız neşrettiği son iki kitabından biri olan *Dünya Tarihinden Garip ve İbret Verici Fıkralar* (İstanbul, 1964, 128 s., Hürriyet Gazetesi Neşriyatı) isimli antolojileri ile Atatürk Orman Çiftliği hakkındaki kitabı (*La Ferme Model d'Orman*, İstanbul, 1936, 46 s., Devlet Matbaası Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı) zikredilebilecek son eserleridir. *İnkılâplarımız* (1943, 30 s.) isimli çalışması basılamamış; Stéphane Lauzzanne'dan *Bozgun* ismiyle tercüme ettiği *Au Chevet de La Turquie* (Paris, 1913, 276 s.) isimli eseri ise gazete (*Yeni Gazete*, 1969, 26 tefrika) sütunlarında kalmıştır.[35]

III. Nâşir olarak Server İskit

Türk matbuatına dair kıymetli ve müracaat eseri kitaplar yazan S. İskit 1944'te İstanbul'a naklini takiben başladığı yeni faaliyetinde de bir nâşir olarak yine kayda değer eserlerin yazılmasını ve basılmasını temin etmiştir.

1. Gazeteler ve mecmualar

Server İskit ilk defa Konya'da kendi adına tek sayıda kalan *Hedef* (haftalık siyasî gazete, 12 Mayıs 1924) gazetesini çıkararak nâşir sıfatına kavuştuktan sonra Ankara'da da *Ankara* gazetesiyle (günlük, 6 Ocak - 8 Mart 1927, 59 sayı) nâşirliğini devam ettirmiştir. Matbuat Umum Müdürlüğü adına basılan *Radyo* da (aylık mecmua, 15 Aralık 1941 - 1 Aralık 1944, 60 sayı) yine S. İskit'in çalışmalarıyla hazırlanmıştır.

1944'te İstanbul'da Cağaloğlu'nda Himaye-i Etfal sokağında (no. 4) kurduğu İskit Yayınevi kültür hayatımızda, neşrettiği ansiklopedi, mecmua ve kitaplarla yerini almıştır.

İskit, ilk olarak, her maddesini mütehassıslarına yazdırdığı *Aylık Ansiklope-*

35 S. Lauzanne'ın bu kitabı daha önce *Hastanın Başı Ucunda* (İst. 1331, 194 s.) İlham Kütüphânesi, aded 4) adıyla tercüme edilerek basılmıştı. S. İskit bu baskıyı esas aldığını bildiriyor (*Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 21). Kitap 1990'da Murat Çulcu tarafından *Balkan Acıları* (İst. 140 s., Kastaş Yayınları) adıyla bastırıldı.

di'yi her ay bir fasikülünü basmak suretiyle 6 cilt hâlinde çıkarmıştır (Mayıs 1944 - Haziran 1950, 72 sayı). Ansiklopedinin bilhassa edebiyat, tarih ve teracime dair maddeleri günümüzde de değerini korumaktadır. Bu gibi maddelerin yazarlarından bazıları şöylece sıralanabilir: Abdülbaki Gölpınarlı, Bekir Sıtkı Baykal, Cavit Baysun, Enver Ziya Karal, Ercüment Ekrem Talû, Faik Reşit Unat, Halil İnalcık, İhsan Sungu, Mehmet Zeki Pakalın, Mustafa Nihat Özön, Nihat Sami Banarlı, Osman Nuri Ergin, Reşat Ekrem Koçu, Selim Nüzhet Gerçek, Server İskit, Zarif Orgun.

İskit Yayınevi tarafından çıkarılan *Resimli Tarih Mecmuası* (Mayıs 1950-Aralık 1956, 84 sayı) ile *Resimli Yeni Tarih Dergisi* (Ocak 1957 - Eylül 1960, 45 sayı) aylık tarih mecmualarından ilk hatırlananlar arasındadır. Bilhassa birincisinde yakın tarihe dair hatırat nev'inden yazılar dikkati çekmektedir.[36]

İskit Yayınevi'nin bastığı kitapların birincisi Server İskit'in, diğer bir yazar Osman Eti ile beraber yazdığı *Genç Müslümanın Kitabı*'dır (İstanbul, 1974, 156 s., Tan Matbaası). Bastığı diğer mühim eserler arasında İbrahim Alâeddin Gövsa tarafından hazırlanan ve O'nun göçmesiyle (29 Ekim 1949) bir heyet tarafından tamamlanan *Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi* (İstanbul, 1947-1954, 5 cilt)[37] ile ilk dört cildi Mustafa Cezar'ın başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanarak *Resimli Yeni Tarih Dergisi*'ne ek olarak verilen, son iki cildi ise Midhat Sertoğlu tarafından yazılan ve müstakil kitaplar hâlinde basılan *Mufassal Osmanlı Tarihi*'dir.[38]

Henüz on yedi yaşında bir çocuk iken 1911 Ocakında Bâbıâli'ye ilk adımını atan Server İskit veya tam adı ile Mehmet Server Rıfat İskit 64 yıl sonra yine Bâbıâli mensubu olarak hayata veda ederken matbuatın bir mensubu, memuru, yazarı, tarihçisi ve nâşiri olarak derin izler bırakmış ve ismini her zaman yaşatacak kıymetli eserler yazmış, yazdırmış ve neşretmiştir. O, daha yaşarken, Ahmed Rasim ve Selim Nüzhet Gerçek gibi matbuat tarihimizin ünlüleri arasında yerini almıştır. Her zaman onlarla beraber hatırlanacak ve anılacaktır.[39]

Kebikeç, nr. 3 (1996), s. 57-66.

36 *Aylık Ansiklopedi* hakkında bir ansiklopedi maddesi için: *İstanbul Ansiklopedisi*, İst. 1960, c. 3, s. 1603-4; S. İskit'in (Ramazan Gökalp Arkın'la) çıkardığını söylediği (*Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 22) *Tonıa Havk* isimli (15 Şubat - 15 Nisan 1958, 8 sayı) mecmuayı incelemedik. Amerikanca'dan tercüme olduğunu bildiriyor.

37 1967'de Milliyet Yayınları arasında *Ansiklopedik Sözlük* (Haz. M. N. Özön) adıyla ve 3 cilt hâlinde yeniden basıldı.

38 6 ciltlik tarihin (İst. 1957-1963) tam adı *Resimli ,Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*'dir. Türk Tarih Kurumu'nun neşrettiği *Osmanlı Tarihi*'ne (İsmail Hakkı Uzunçarşılı-Enver Ziya Karal) göre daha tafsilâtlıdır ve bilhassa son ciltleri tercihe şâyandır.

39 İskit Yayınevi'nin diğer kitap ve İstanbul ve eski Türk kıyafetlerine dair kartpostal neşriyatı için: *Server İskit-Basında 60 Yıl*, s. 23-25.

Kitapçılık Tarihimizden Bir İsim:
KASPAR EFENDİ

Kitapçılık tarihimizde kitapçı dükkânlarının ortaya çıkışı, Türkçe kitap basan matbaaların çoğalmasından çok sonra, umumî bir ifade ile, ancak 19. asrın son çeyreğinde gerçekleşmiştir. Daha önce basılan kitaplar, mecmualar ve gazeteler tütüncü ve tömbekici (nargile tütünü) dükkânlarında ve Okçularbaşı'ndaki Sarafim Kıraathânesi'nde satılıyor; sadece yazma eserlerin satıldığı Sahaflar Çarşısı'nda henüz kabûl ve itibar görmüyorlardı.[1]

Beyoğlu'nda ve Galata'da ecnebî lisanda kitap basan matbaalar ve satan kitapçılar gözönünde bulundurulmazsa, daha önceleri basma ve satma işleri Simkeşhâne (Beyazıd), Kürkçüler Hanı (Mercan Yokuşu), Camlı Han (Asmaaltı), Vezir Hanı (Çemberlitaş) Sabuncu Hanı (Beyazıd), Küçük Yeni Han (Çemberlitaş), Âşir Efendi Hanı, Halil Hanı (Alaca Hamam), Küçük Yıldız Han, Yorgiyadis Hanı (Bahçekapı), Fatih, Süleymaniye, Eyüb ve Üsküdar gibi mahâllerde bulunan matbaalarda yapılıyordu.[2] Bâbıâli Caddesi bu sıralarda herhangi bir matbaa için mekân olarak seçilmemişti. Burada bir matbaa açmak için ilk defa müracaat edenlerden müderrisinden Ahmed Muhtar Efendi'nin ismi bilinmektedir.[3] Matbaaların Bâbıâli'yi de mekân edinmeleri II. Abdülhamid devrinde gerçekleşmiş ise de bu bir bahs-i digerdir.

Bâbıâli'de kitapçıların açılması, yâni diğer bir ifade ile kitabın tütüncü ve tömbekici dükkânlarından kurtulması hikâyesinin ilk safhası, henüz asgarî bir seviyede bile, aydınlığa kavuşamamıştır. Hikâyenin başlangıcında trajik bir sayfa bulunmaktadır: Toros isminde biri, Arakel'den de önce, Bâbıâli'de, sonradan Reşid Efendi Hanı olan ve o zamanlar İkdam Matbaası bulunan hanın kapısı karşı-

1 Sermed Muhtar Alus, "Babıâli Caddesi'nde Bir Vakitki Gazete, Matbaa ve İdarehâneleri, Tâbiler, Kitapçılar...", *Yeni sabah* nr. 1727, 14 Mart 1943, s. 3.

2 "İstanbul Matbaaları" ismiyle hazırladığımız yazıda daha geniş bilgi verilecektir.

3 A. Muhtar Efendi'nin müracaatı (12 Kasım 1870) neticesinde matbaa açıp açmadığını henüz tespit edemedik (*BOA Zabtiye Ayniyat Defteri* No. 1058. s. 24). Aynı şekilde müracaatı (25 Ocak 1876) bilinen ikinci şahıs Kâgıtçı Mehmed Efendi'dir (*BOA-Zabtiye Ayniyat Defteri*, No. 1062, s. 221).

sında, bir zamanlar ünlü hakkâk Antranik'in bulunduğu dükkânda bir kitapçı dükkânı açmış, ancak işler yürümeyince kitapları çuvallara doldurup okka hesabıyla satarak bırakıp gitmişti.[4]

Toros Efendi'ye rağmen Bâbıâli'nin ilk kitapçısı olarak Arakel Efendi zikredilmektedir. Hakkında pek az bilgi bulunabilen Arakel Kayserili'dir. İstanbul'a geldiği vakit yeni basılan kitaplar tütüncü ve tömbekici dükkânlarında satılıyordu. Sadece kitap satılan dükkânını ve bir müddet sonra da ismini taşıyan matbaasını (1899) Bâbıâli'de açtı. Zamanında bütün mekteplerde okunan *Talim-i Kıraat*'ı ilk defa kendisi toplayarak Muallim Naci'ye tashih ettirdikten sonra bastırmıştır. Arakel, kitaplarını devrin en şöhretli muharrir ve müelliflerine hazırlatmayışiar edinmişti. Bu, bastırdığı kitaplara ayrı bir kıymet kazandırıyordu. Kitapçılıkta sadakatle koruduğu düsturları vardı. Kitaplarının fiatlarını kat'iyen kırmaz, herşeye rağmen yüksek fiatla satmak isterdi. Sonunda bu yüzden borçlandı ve nihayet borcunu ödeyemez hâle gelince de iflâs etti. Herhâlde tarihimizin ilk müflis kitapçısı oldu. Dükkânını da en çok borçlu olduğu Andon Nahnikyan'a terkederek sefil ve perişan bir hâlde Bābıâlî'den geçti, dünyadan da göçüp gitti. Bu arada neşrettiği *Mektep* mecmuası da mekteplilerin en büyük bilgi kaynaklarından biri olmuştu.[5]

İlk kitapçılar hakkında yazılanlar anahatları ile bunlardan ibaret ise de gerçeğin bunlardan ibaret olmadığı açıktır. Zira her meslekte olduğu gibi kitapçılıkta da ilki tespit etmek bu kadar kolay olmasa gerektir. İstanbul'un en eski kitapçılarından Hacı Kasım Efendi (Hoy, 1841-İst. 8 Nisan 1932) İstanbul'a geldiği sene (1862) girdiği kitapçılık âleminin 1280'deki (1863-64) mensupları olarak Çemberlitaş'taki Celil Ağa ile Köprübaşı'ndaki Aleksan Ağa'nın yanısıra Tönbekici Hasan Ağa'dan bahsetmekte; Kitapçı Arakel'lerin, Karabet'lerin ve Kaspar'ların bu mesleğe 1290-1295 seneleri arasında girdiğini ifadeden kendisini alamamaktadır. 1862'de Hakkâklar Çarşısı'nda (şimdiki Sahaflar Çarşısı) kitapçılığa başlayan Hacı Kasım Efendi'nin ilk kitapçı hakkında bir isim verememesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu arada kendisinin ilk olma iddiasında bulunması da ayrıca dikkati çeken bir keyfiyettir. Diğer taraftan *Kur'ân*'ın ilk defa izinsiz olarak Hacı Kasım Efendi tarafından basıldığı anlaşılmaktadır ki bu

4 Ahmed Rasim, "Matbuat Tarihinde Bir Nokta Daha", *Vakit*, nr. 1352. 15 Eylül 1921, s. 3. Bu yazıyı M. Süleyman Çapanoğlu da aynen iktibas etmiştir (*Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, İst. 1962, s. 44-48).

5 Arakel'in hazırlatıp bastırdığı bir kataloğu (*Arakel Kitaphânesi Esâmi-i Kütübü*, İst. 1301 272+7 s.). O'nun Türk Kitapçılığındaki müstesna yerinin de bir delilidir ve aynı zamanda bu bakımdan çok kıymetli bir bilgi hazinesidir. Arakel için: İ. Lütfi Seymen, "Erbab-ı Mütalaaya Hizmet", *Müteferrika*, nr. 1, Güz, 1993, s. 67-112- Bu yazıyı Server R. İskit aynen naklediyor (*Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İst. 1989, s. 117-121); *Mekteb* için bkz. Necat Birinci "Mekteb", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İst. 1986, c. 6, s. 229-230.

kitapçılık tarihinin ilklerinden biri olmaktadır.[6]

1. Kaspar Efendi'nin hayat hikâyesi

Bâbıâlî kitapçılarının en mühimlerinden biri de Kaspar Efendi'ydi.[7] Kısa süren bir ömre rağmen Kaspar Efendi Bâbıâlî Caddesi'nde derin izler bıraktı. Devrin kitapçıları arasında ismi ilk hatırlananlardan biri de daima O olmuştur[8].

Kaspar, 23 Ocak 1860 tarihinde Kayseri'de doğdu.[9] Kendisinden küçük kardeşleri *Hazine-i Fünûn* mecmuası ve *Asır Kütüphânesi* sahibi Kirkor Faik[10], *Vatan Kütüphânesi* sahibi Ohannes Ferid, Bâbıâlî'nin diğer ünlü kitapçıları oldular. İstanbul Hukuk Mektebi mezunlarından dâvâ vekili Artin Kayseryan bir diğer kardeşiydi.[11] 17 Mayıs 1879 Cumartesi günü, cebinde birkaçyüz kuruş sermaye ile İstanbul'a ayak bastığında yirmi yaşının içindeydi.[12]

6 Nâşid Baylâv, *İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi*, İst. 1962 s. 6-20.

7 Kaspar'ın ismini A. İhsan Tokgöz (*Matbuat Hatıralarım*) Kaspar (İst. 1930, c. 1, s. 33) ve bir başka yerde (İst. 1931, c. II, s. 112) Gaspar, Gövsa ise (*Meşhur Adamlar*, İst. 1933-1935, c. 3, s. 872) Kaspar şeklinde veriyor. Hakkındaki bir yazı (*Kitap ve Kitapçılık*, agm., s. 3-4) ve bu yazıyı nakleden Server R. İskit ise (*age.*, s. 117-118) ismi Kaspar imlâıyla veriyorlar.

8 Hayatı bir ansiklopediye (İ. A. Gövsa, *age.*, s. 872) madde olabilmiş nâdir kitapçılardan biri olmasına rağmen Ahmed İhsan Tokgöz'ün hâtıralarının sözün ona yalınlaştırarak baskıya hazırlayan Bay Alpay Kabacalı tek satır bile bilgi vermemiştir (*Matbuat Hâtıralarım*, İst. 1993). Yeri gelmişken ifade etmek gerekir ki Bay Kabacalı'nın hazırladığı bu baskı ilmî araştırmalarda kullanılmayacak bir hâldedir (Ali Birinci, "Matbuat Hatıralarım'ın Karartılan Talihi", *Tarih ve Toplum*, nr. 118, Ekim 1993, s. 61-64). Bay Kabacalı'nın bu yazımıza verdiği seviyesizlik nümunesi yazısı için bkz. *Aynı dergi*, nr. 119, Kasım 1993, s. 2.

9 "Müdir-i mes'ulümüz Kasbar Efendi" *Maarif*, nr. 135, 19 Mayıs 1309-1310, s. 66; İbrahim Alâettin (Gövsa), *age.*, s. 872; *Kitap ve Kitapçılık*, agm., s. 3-4; Server R. İskit, *age.*, s. 117-118.

10 Kirkor Faik Kayseryan, Kaspar'ın küçük, Vatan Kitaphânesi sahibi Ohannes Ferid'in büyük kardeşiydi. Kirkor da işe ağabeyinin Ohanes Ferid'le kendisini Kayseri'den getirtmesini takiben gazete müvezzii olarak başladı. Yedikule dışındaki Kazlıçeşmeye kadar giderek gazete satıyordu. Daha doğrusu kendisine verilen hat bu şekilde tespit edilmişti. Çıkarmakta olduğu *Hazine-i Fünûn*'dan (Aded 1, 3 Temmuz 1308, s. 2) anlaşıldığına göre 1875 senesinde İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Bir müddet sonra Bâbıâlî'de önce Asır Kitaphânesi'ni, sonra da *Musavver Terakkî Gazetesi*'ni ve matbaasını kurdu (1896). Bir taraftan kitap bastı, diğer taraftan da *Musavver Terakkî Gazetesi*'ni, *Mecmua-i Lisan*'ı ve kitaphânesinde onyedi sene tarih yazarlığı yapan O. Aznavur'un başmuharrirliği ile *Zagik* (1887) isimli Ermenice gazeteyi çıkardı. En büyük emeli günlük bir gazete çıkarmaktı. Bunu gerçekleştiremeden öldü (*Kitap ve Kitapçılık*, agm., s. 4; Server İskit, *age.*, s. 118). Ahmed Rasim'in (*agm.*) bildiridğine göre Kirkor, kitaphânesinin yanması üzerine kitapçılığı bırakmak zorunda kaldıktan sonra bir müddet bakkallık da yapmış, veresiye yüzünden bundan da vazgeçmiştir. A. Rasim'in Kirkor'la sohbetini naklettiği yazısı (bkz. dipnot. 4) 15 Eylül 1921 tarihlidir. Kirkor'un bu tarihte sağ olduğu anlaşılmaktadır. O, bu tarihten, belki de kendisini çok seven Ahmed Rasim'den (21 Eylül 1932) sonra ölmüştür. A. Rasim, O'nun ölümünden haberdar olsaydı hakkında muhakkak bir yazı yazardı diye düşünmek mâkul görünüyor.

11 Kardeşlerden Ohannes Ferid ile Artin Kayseryan hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

12 Maarif, *agm.*, s. 66; *Kitap ve Kitapçılık*, agm., s. 3; İskit, *age.*, s. 117; Kardeşi Kirkor Faik'in mec-

Kaspar da, diğer meslektaşları gibi, işe gazete müvezziliği ile başlamıştı. Daha önce bazı küçük alış-veriş işlerinde bulunmuş ise de bundan hemen vazgeçmişti. Kaspar, Arakel ile Köprübaşı'nda; Karabet ise Beyazıd tarafında müvezzilik yapıyorlardı. Sermayesini beş-on sene zarfında önce birkaç yüz, daha sonra birkaç bin liraya yükseltti.[13] Artık gönül verdiği kitapçılığa başlayabilirdi.

Kaspar, önce Beyazıd'da Tramvay Durağı civarında küçük bir kitapçı dükkanı açtı. Bir müddet sonra yine Bâbıâlî'nin ünlü kitapçılarından biri olarak tarihe geçen Karabet Efendi'yle müştereken Bâbıâlî Caddesi'nde, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak çıkarılan *Ceride-i Şarkiye* gazetesinin matbaası (kuruluşu 1877 (1293) altındaki sucu dükkânında açtı.[14] Bu beraberliğin kaç sene devam ettiği bilinmiyorsa da vefatından altı sene önce yâni 1888'de kendi kitaphânesini, *Kaspar Kütüphânesi*'ni; 28 Ocak 1889 tarihinde ise yine kendi ismini taşıyan matbaasını ve mücellithânesini Bâbıâlî Caddesi'nde (no. 23, 25 ve 27) açmaya muvaffak oldu.[15]

Kitapçılık tarihimizin ilk hatırlanan isimlerinden biri olan Kaspar yeni kavuştuğu matbaası, mücellithânesi ve kitaphânesinin başında sadece altı sene bulunabildi. Bunun son bir senesini ise müvezzîlik devrinin menhus yadigârı olan romatizma yüzünden hasta yatağında geçirdi. Nihayet 23 Şubat 1894 Cuma günü Gedikpaşa'da Kilise Sokağı'nda 22 numaralı hânesinde hayata vedâ etti. Bir 23 Ocak günü (1860) Kayseri'de başlayan hayat bir başka ayın, Şubatın (1894) 23'ünde İstanbul'da nihayet bulmuştu. Otuz dört yaşını bitireli tamamı tamamına bir ay geçiyordu. Osmanlılarda yeni nev'î, yâni sadece matbu eser satan kitapçıların en kıdemlisi ve en gayretlisiydi. Pazar günü akraba ve ahbabından zevat olduğu hâlde Balıklı Kabristanı'na defnedildi.[16] Dört sene önce evlenmiş, biri kız, biri erkek iki çocuğu olmuştu; vefatında sadece kızı hayattaydı. Ölümü

muası *Hazine-Fünûn* ("Kaspar Efendi", Aded 38, 17 Mart 1310, s. 301) Kaspar'ın İstanbul'a gelişi için 1875 (1292) senesini vermektedir. Biz, Kaspar'ın kendi mecmuası *Maarif*'teki tarihi tercih ettik.

13 "Kaspar Efendi", *Hazine-i Fünûn*, a.g.m., s. 301; Ahmed Rasim, a.g.m., s. 3; Çapanoğlu, *age.*, s. 47.

14 *Hazine-i Fünûn*, a.g.m., s. 301; Ahmed Rasim, bu dükkânın adresi olarak Kirkor Faik'in Eski Zabtiye Sokağı'nın (şimdi Âşir Efendi Caddesi) girişindeki bir dükkândan bahsediyor (agm). S. M. Alus'un yazısına göre bu yerin sokağa girişte sağ köşe oludğu anlaşılıyor.

15 *Hazine-i Fünûn*, agm., s. 301; Kaspar'ın matbaa ruhsatı 28 Ocak 1889 tarihini taşıyor (*BOA-DH-MM Defteri* Nu. 2944-3, s. 14). Ruhsat 9 Kasım 1897 tarihinde tecdit edilmiştir. Caddenin 25 numarasında blunan matbaa Türkçe, Fransızca, Ermenice ve Rumca kitap basabiliyordu. Ayrıldığı iş ortağı Karabet Efendi Üsküdar'da İcadiye'de Hamamcıbaşı sokağında oturuyordu ve kendinden çok sonra 10 Haziran 1893'te matbaasını yine Bâbıâlî'de 20 no.lu mahâlde açabilmişti (Aynı defter, s. 81): Kaspar'ın ruhsattaki ismi de kardeşlerinde olduğu gibi Kayseryan ekiyle verilmiştir. Biz, tanındığı üzre, sadece Kaspar dedik.

16 (Ahmed İhsan Tokgöz), "Kaspar Efendi", *Servet-i Fünûn*, nr. 158, 10 Mart 1310, s. 27-28; *Hazine-i Fünûn*, agm., s. 201-302; *Maarif* (agm.) Kaspar'ın tam bir sene dört gün hasta yatağında kaldığını bildiriyor.

üzerine genç refikası, kitaphânenin kâtibi Parseh Keşişyan'la evlendi.[17]

2. Kaspar'ın neşriyat tarihimizdeki yeri

Kaspar Efendi meşakkatli bir çalışma safhasından sonra 1888'de kitaphânesini, bir sene sonra matbaasını açmıştı. Matbaası Bâbıâlî Caddesi'nin 25 numaralı hânesindeydi. Bunun iki tarafında bulunan 23 ve 27 numarada da kitaphâne ve mücellithânesi bulunuyordu. Yalnız bu numaraların hangisinin kitaphane, hangisinin mücellithâne olduğu ayrı ayrı belirtilmemiştir. Bu numaralar Âşir Efendi Caddesi'ne (eski Zabtiye Sokağı) girişine yakın, yokuşun sağ sırasında bulunuyordu.

Kaspar Efendi'nin kitapçılığa başladığı devir Maarif Teşkilâtı'nın imparatorluk coğrafyasına yayıldığı, ibtidaîlerin, rüştiyelerin ve idadîlerin açıldığı bir zamana denk düşüyordu.[18] Her çeşit kitaplarına ihtiyacın ve talebin her geçen gün artması bu vâdide çalışacak olanlara yeni yeni fırsatlar yaratıyordu. Kaspar'ın böyle bir vasatla çalışkanlığı bir araya gelince Bâbıâlî'nin ilk dikkate değer kitaphâne, matbaa ve mücellithâne sahiplerinden biri ortaya çıkmıştı. O, kendi çıkardığı *Maarif*'in ifadesine göre on dokuz; kardeşi Kirkor Faik'in *Hazine-i Fünûn*'una göre on beş yaşında İstanbul'a gelmiş ve kendi gayretiyle bu şehirde Türkçe ve Ermenice okuyup yazmayı öğrenmişti. Kitapçılığı bir sevda hâline getirmişti. Kitap müellifleriyle ve muharrirleriyle münasebetlerinde nâzik ve güleryüzlüydü.[19]

Mektepler için bastığı kitapları Tedrisat-ı İbtidaîye Kütüphânesi, Tedrisat-ı Rüştiye Kütüphânesi, Tedrisat-ı İdadîye Kütüphânesi ve Tedrisat-ı Âliye Kütüphânesi adı altında tasnif etti. Kendi ifadesine göre beşyüz civarında kitap basmıştı. Bu hizmetlerinden ötürü kendisine II. Abdülhamid tarafından beşinci rütbeden Mecidî nişanı ihsan buyuruldu.[20]

Kaspar'ın bastığı kitaplarının bir dökümünü yapmak ayrı bir araştırma mevzuudur ve bir yazının sınırlarını aşmaktadır.[21] Kitapları bir taraftan matbaasında

17 Parseh Keşişyan'ın Kaspar Kitaphânesi'ni ne kadar yaşattığını ve kendisinin ne kadar yaşadığını bilemiyoruz. Ancak, o ayrıca Tefeyyüz Kütüphânesi'ni kurmuş ve birçok mektep kitabı bastırmıştır, 1937'de sağdı ("Bâbıâlî'nin Eski Kitapçıları", *Kitap ve Kitapçılık*, nr. 26, 15 Şubat 1937, s. 4).

18 Geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İst. 1980, 277 s.

19 *Hazine-i Fünûn*, agm., s. 302.

20 Heyet-i Tahririye, "Tahdis-i nimet", *Maarif*, nr.. 71, 29 Teşrin-i evvel 1308-10 Kasım 1892, s. 1; Kaspar'ın Şükrannâmesi, "Arz-ı şükran ve tahdis-i nimet", nr.. 72, 5 Teşrin-i sânî 1308, s. 308-309; Kardeşi Kirkor Faik de, birçok meslektaşları gibi, beşinci rütbeden Mecidî nişanı ihsan buyrulan bir başka kitapçıdır. (*Hazine-i Fünûn*, nr. 6, 4 Ağustos 1310, s. 42). Arzu edenler zamanın gazete ve mecmua sayfalarında, ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Taltifat Defteri*'nde benzeri birçok kayıt bulabilirler.

21 Kaspar'ın neşrettiği kitapların kataloglarından Millî Kütüphâne'de (Ankara) bulunanların künyele-

bastırırken, diğer taraftan da mücellithânesinde ciltlettirmiştir. Talebelere dağıtılan ciltli mükâfaat kitapları arasında Kaspar'ın mücellithânesinden çıkanlar hâlâ sahaf raflarında bulunabilmektedir. Diğer taraftan, Arakel'in aksine, Kaspar her fırsatta tenzilât yaparak kitaplarını okuyucuya ulaştırmıştır. Posta ücreti de kendisine ait olmak üzere beş ay müddetle yüzde on tenzilât yapmasının[22] yanısıra bilhassa cülûs münasebetiyle daha büyük tenzilâtla kitap satıyor; üstelik buradan sağladığı hâsılatın bir kısmını hayır müesseselerine bağışlıyordu. Bu cümleden olarak 1892 senesinde 31 Ağustostan itibaren yüzde yirmi beş tenzilâtla kitap satarak toplanan 263 kuruş 10 paranın yarısını Darülaceze'ye verilmek üzere Dahiliye Nezareti'ne teslim etmiş; ayrıca bu tenzilât iyi bir şekilde duyurulamadığı gerekçesiyle iki ay daha uzatılmıştı.[23]

Kaspar diğer taraftan müellif, muharrir ve mütercimlerin eserlerinin telif hakkını en uygun şartlarla almayı taahhütle, müştereken veya kendi hesaplarına kitap bastırmak isteyenlerin kendisine olan basma masraflarının bir kısmını kitabın hâsılatından tahsil ediyordu.[24] Gerçekleştirilen bir başka iş ise İstanbul'da basılan belli başlı gazetelere abone kaydetmekti. Bunlardan *Tercüman-ı Hakikat* ve *Saadet* gazetesinin (seneliği sikke-i hâliye ile 291 kuruş, 20 para; altı aylık 155 kuruş, 30 para, üç aylık 83 kuruş); *Tarik* (Mediciye 20 kuruş nesabıyla seneliği 250, altı aylığı 130, üç aylığı 70), *Mizan* (Mecidiye 20 kuruş hesabıyla 100 nüshası 100, elli nüshası 55), *Osmanlı* (seneliği 134), *Servet* (seneliği 260, altı aylığı 140), *Zuhur* ve *Sabah* (seneliği 10, altı aylığı 70 ve *Musavver Cihan* (seneliği 130, altı aylığı 70) gazeteleri zikredilebilir. Kütüphâne neşrettiği romanlar için de Dersaadet'ten 20; taşradan, posta ücretiyle beraber 25 kuruşa, abone kabul ediyordu.[25]

Kaspar'dan günümüze kalan bir hâtıra da *Maarif* mecmuasıdır.[26] Ahmed Naci adına alınan imtiyazla çıkarılan *Maarif*'in zamanın *Mekteb* ve *Hazine-i Fünûn*'la beraber en mühim mektep ve çocuk dergilerinden biri olduğu talim ve

ri ve numaralarını veriyoruz: 1) *Kaspar Kütüphânesi Esami-i Kütüb*, (y+y) 29 s. yeşil kâğıtlı. Bu sondan eksik olsa gerektir (1973 A 697). 2) *Kaspar Kütüphânesi Esami-i Kütübü-zeyl*, Kaspar Matbaası, İst. 1307, 29 s. Nohudî kâğıtlı (06 MK EHT. A. 1961); Bu son kataloğa göre Kaspar Efendi son 8-9 ay zarfında (Tedrisat-ı İbtidaiye Kütüphânesi 19, Tedrisat-ı Rüştiye Kütüphânesi: 12, Tedrisat-ı İdadiye Kütüphânesi: 7, Tedrisat-ı Aliye Kütüphânesi0 1, Kaspar Kütüphânesi romanlar 15, Âsâr-ı Müteferrika: 11, Ermeni harfli eser: 2) 67 eser neşretmişti. 3) *Kaspar Kütüphânesi Esami-i Kütübü*, Kaspar Matbaası, İst. 1308 112 s. Pembe kâğıtlı (1966 A. 692), 4) *Kaspar Kütüphânesi Esami-i Kütübü*, Kaspar Matbaası, 1311 176 s. Yeşil kâğıtlı (1966 A 693), 5) *Kaspar Kütüphânesi Esami-i Kütübü*, Kaspar Matbaası, 1312, 192 s. pembe kâğıtlı (1971 A. 387).

22 *Kaspar Kütüphânesi Esami-i Kütübü*, (y.x.y.) 29 s. (1973 A 697).

23 "İfade-i Mahsusa" *Maarif*, No. 72 (5 Teşrin-i sânî 1308) s. 316.

24 *Kaspar Kütüphânesi Esami-i Kütübü*, 1311, s. 16.

25 *Kaspar Kütüphânesi Esami-i Kütübü-zeyl*, s. 28-2.

26 Kaspar, haftada iki defa ulûm ve fünûn'dan bahis *Mekteb* isimli bir mecmua neşrine ruhsat için verdiği arzuhâl 10 Şubat 1305 tarihini taşımaktadır (*B.O.A. Dahiliye Nezareti Matbuat Müdiriyeti Defterleri*, no. 2949-8, s. 16) Ancak bu iznin Maarif olarak çıktığı anlaşılıyor.

terbiye tarihimizde mühim bir yer tuttuğu açıktır.[27]

İlk sayısı, 24 Nisan 1892 tarihinde çıkan mecmua siyasiyattan maada herşeyden bahsediliyor ve Perşembe günleri çıkıyordu. Fiatı 20 paraydı. 16 sayfalık hacmi Kaspar'ın ölümünden sonra (nr. 137, 2 Haziran 1310) 8 sayfaya indi. Mecmua ikinci senesinde her nevî ilmî ve fennî yenilikleri takip etmeyi ve duyurmayı vaad ediyordu. Bunun yanısıra hukuk, bahriye, riyaset , riyazet ve ticaret gibi mevzularda da yazılar koymaya başladı. Ayrıca ilk sayfada bastığı şahıs veya başka şeylerin resimleri hakkında yazılar ilâve edildi. Derginin fiatını artırmaksızın daha çok resim koymak için matbaanın hakkâk dairesi genişletildi ve yeni âletlerle ikmâl edildi. Eskisine nisbetle bir kat daha âlâ kağıda basılmaya başlandı ve mecmuadaki riyaziye meselelerini ilk çözenlere hediyeler verme usûlünü getirdi.[28] Mecmua üçüncü seneye girerken bu defa iyi kâğıt (Avrupa) kullanmaktan yerli malı (sanayi-dahiliye) kağıdı kullanmayı tercih ettiğini duyuran mecmuada devrin ünlü imzaları görülmektedir. Yazı ve şiirlerin altında bulunan imzalardan bâzılarını, bir fikir verebilmek maksadıyla, sıralıyoruz: Âvanzâde Mehmed Süleyman, Abdülahad (Yusuf Kemal Tengirşek'in kardeşi), Dr. Şükrü Kâmil (Talimcioğlu), Hocazâde Cevdet (Ahmed C. Öğretmenoğlu), Şeyh Vasfî, Mehmed Celâl, Muallim Feyzî, Şerafeddin Mağmumî, Ahmed Cemal, Andelib (Faik Esad), Tevfik Lâmih, Zeki Megamiz, Hüseyin Vassaf, Siyret (Hüseyin S. Özsever), Ferid (Kam), Mustafa Hayrullah (Diker), A. Nadir (Ali Ekrem Bolayır), A. Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Ahmed Hikmet (Müftüoğlu), Haydar Rıfat (Yorulmaz), İbn Fikri Lütfi (Lütfi Fikri), Resmolu Ahmed (A. Cevdet Emre), İsmail Safa, Halid Safa. Son sayılarda Samih Rıfat mecmuanın başmuharrirliğinde bulunmuştu.

Maarif'in ilk dizisi 204 (9 Teşrin-i sânî 1311) sayı çıkmıştır. Kaspar Efendi'nin görebildiği son sayısı 134. (22 Şubat 1894) numaralı olanıydı. Ertesi gün (23 Şubat 1894) ölümü üzerine sonraki sayısı (135) ancak 31 Mayıs 1894 Perşembe günü çıkarılabilmişti. Mecmuanın 35 sayılık ikinci dizisi, yine haftalık olarak 21 Kasım 1895 - 10 Eylül 1896 tarihleri arasında çıkarıldı ve bu son sayı ile neşriyat dünyasına veda etti. Kaspar'ın işaret edilmesi gereken son bir icraatı da *Mükemmel Kâmus-ı Osmanî* (Kaspar Kütüphânesi, 1309 448 s.) isimli lûgati basmasıdır.

Kaspar Efendi'nin vefatının üzerinden tam yüz sene geçti. 19. asrın son çeyreğinde mektep seferberliğine matbaası, mücellithânesi ve kitaphânesi ile katılanların ön safında bulunanlardan biri olmuştu. Büyük bir karasevda ile kurduğu kitaphânesinin başında sadece altı sene bulunabilmiş; bunun da son bir senesini romatizma ağırları içinde kıvranarak yatağında geçirmişti. Delikanlı denecek bir

27 Bu mecmuaların her biri hakkında, Eğitim Fakültelerinde, tez yapılmalıdır.
28 Matbaa ve Kütüphâne sahibi Kaspar, "İfade-i Mahsusa", *Maarif*, nr. 53, 2 Temmuz 1308, s. 1-2.

yaşta hayata veda ettiğinde sadece 34 yaşındaydı ve maarife hizmetlerinden ötürü beşinci rütbeden Mecidî nişanına nail olmuştu. Şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da kitapçılık tarihimizin minnetle anılacak, ismi kitabın sevdalıları arasında dilden dile dolaşacaktır. Toprağı bol olsun.

Kebikeç, nr. 1 (1995), s. 27-34.

Kitabistan Mülkünün Sultanı:
ALİ EMİRÎ EFENDİ

Yakınçağ tarihimizin en dikkate değer simalarından biri de hiç şüphesiz kitap denince ilk akla gelen isimlerden biri olan Ali Emîrî Efendi'dir. İsmi kitap sevgisine alem olan, yazdığı eserlerle, tek başına çıkardığı mecmualarla, kurduğu kütüphane ve hele bulduğu ve Türk irfanına hediye ettiği *Divanu Lügati't-Türk* ile daima hatırlanan Emîrî'nin resmî hüviyetinin anahatları ilk defa tarihlendirilmektedir.

1. Doğumu ve tahsil hayatı

Ali Emîrî Efendi Emirzâde ismiyle mâruf bir aileye mensup tüccardan Mehmed Şerif Efendi'nin oğlu olarak 1857 Mayısında (Ramazan 1273) Diyarbakır'da dünyaya geldi.[1]

Usûl olduğu üzre mukaddeme-i ulûmu Sülûkiye Mescidi'nin mektebinde okudu. Diğer taraftan hususî muallimlerden, ez-cümle ulemadan Fethullah Feyzi Efendi ile amcası Mehmed Şaban Kâmi Efendi'den sarf, nahiv, mantık, tefsir-i şerif, *Halebî, Mülteka*; Farisî'den *Pend-i Attar, Baharistan, Divan-ı Hâfız* okudu. Türkçe kitabete muktedir; Arapça ve Farsçaya âşina idi.

2. Memuriyet hayatı

İlk defa Diyarbakır Telgrafhanesi'ne altı ay kadar (1876) devam etti ve bel-

1 Bu yazı esas itibarıyle Ali Emirî'nin Başbakanlık Arşivi'nde bulunan siciline (*Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. 10, s. 659-660) dayanmaktadır. Bunun dışındaki belli başlı mehazlar Muhtar Tevfikoğlu tarafından (*Ali Emirî Efendi*, Ank. 1989, 210 s.) gösterilmiştir. Burada bulunmayan bir başka yazıyı ve kitabı da bu vesile ile hatırlatalım: *Millî Nevsal*, 3. sene, İst. 1924-1340, s. 350-52; Hilmi Yücelen, *Türk Mâli Tarihine Bir Bakış ve Maliyeci Şairler Antolojisi*, İst. 1973, s. 428-431; Hakkında yazılan ansiklopedi maddesi şudur: M. Serkan Tayşi, "Ali Emirî Efendi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İst. 1989, c. II, s. 390-391; M. Tevfikoğlu'nun yeni bir yazısı için: *Diyarbakır: Müze Şehir*, İst. 1999, s. 288-301.

ki de telsiz-telgraf hakkındaki ilk ve tek şiiri, yâni medhiyeyi yazdı.[2] İmparatorluk coğrafyasında ilk memuriyetine ise Mardin Sancağı Tahrirat Kalemi'nde başladı (13 Mart 1877) ve sekiz ay devam etti.

İlk memuriyetinden istifaen ayrıldıktan sonra bu defa Diyarbakır'da bulunan Heyet-i Teftişiye Kalemi müsevvidliğine memur oldu (2 Eylül 1879) ise de heyetin lağvı üzerine (2 Mart 1880) ayrılmak zorunda kalmıştı. Bu memuriyetini, heyetin reisi ve ünlü Mesnevî şârihi Âbidin Paşa (1843-1908) ile tanışmasına borçludur. Paşa'dan gördüğü iltifatlar, içindeki şiir ve edebiyat ateşini daha da körüklemiş olsa gerektir.

Dilinde ve hâfızasında, kendisininkilerle beraber yüzlerce, hattâ binlerce şiir, kalbinde sonsuz bir okuma ve kitap toplama sevdasıyla Kalemiye zümresine katılan Emîrî'nin bundan sonraki ilk vazifesi Ankara Vilâyeti Merkez Sancağı Âşar Müdüriyeti oldu (8 Ağustos 1880). Verginin ihâle usûlüyle toplanmaya başlaması üzerine buradan da ayrılmak zorunda kaldı (10 Eylül 1880).

Vazifelerini liyakat ve ciddiyetle yaptığı anlaşılan Emîrî'nin yeni memuriyetlere geçme hususunda herhangi bir müşkilât ile karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Müteakip memuriyet hayatı şöyle devam etmektedir: İç-il (3 Mart 1881), Kozan (12 Şubat 1882) ve Adana (22 Eylül 1884) merkez sancakları Âşar Müdiriyeti. 1302 Muharreminde (21 Ekim - 19 Kasım 1884) açıkta kalmış ise de daha sonra Adana Vilâyeti Âşar Nezareti Başkitabeti'ne getirildi (22 Şubat 1886).

İkamet ettiği yıllarda Divanyolu'ndaki Diyarbakır Kıraathânesi'ni sohbetleriyle bir şiir ve edebiyat mahfili haline sokan Emîrî, bilebildiğimiz kadarıyla, bütün âşar idarelerinin lağvı üzerine (12 Şubat 1886) ilk defa İstanbul'a geldi.

Bir müddet sonra Devlet-i Aliyye'nin Rumeli topraklarındaki ilk memuriyetine, Leskovik Sancağı Muhasebeciliği'ne başlayan (6 Şubat 1887) Emîrî kısa bir müddet sonra (12 Temmuz 1888) aynı memuriyetle Kırşehir'e ve daha sonra Akdeniz kıyısına, Trablusşam'a gönderildi (27 Eylül 1894). Anadolu'daki memuriyetine Mamuretu'l-aziz (1 Temmuz 1895) ve Erzurum (8 Ekim 1895) defterdarlıklarıyla devam eden Emîrî, Yanya ve İşkodra vilâyetleri maliye müfettişliğiyle ikinci defa Rumeli'ye geçti. 21 Haziran'da Erzurum'dan ayrıldı ve ancak 13 Ağustos 1896'da yeni vazifesine başlayabildi.

Yemen ve mülhakatının mâliyesi ıslaha muhtaç olarak görüldüğünde ilk hatırlanan isim de yine Ali Emîrî oldu ve Memurin-i Mülkiye Komisyonu'nun tavsiyesi üzerine irade-i seniye mucibince 10.000 kuruş maaş ve nizamı dairesinde harcırahla Yemen Vilâyeti Maliye Müfettişliği'ne tayin edildi (2 Nisan 1900). Ancak sıhhatinin Yemen mıntıkasında geşt ü güzara tahammülü olmadığından

2 Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, İst. 1959, s. 140; Şiir için: Tevfikoğlu, *age.*, s. 118.

bahisle Halep Defterdarlığı'na tahvilini istedi. Yemen'e gitmekten vazgeçmesinin sebebi olarak söylenenler ise hayli dikkate değer. Rivayete göre orada bulunduğunu öğrendiği bir kitap için tayinini istemiş; ancak bu arada kitabı elde etmesi üzerine gitmekten vazgeçmişti. Doğru olmasa dahi bir hayatın böyle bir efsane ile halelenmesi gerçekten pek az kulun mazhar olduğu bir saadettir.[3]

Tayininin üzerinden yedi ay geçmesine rağmen Yemen'e gitmeyen Emîrî Memurin-i Mülkiye Komisyonu ile Mâliye Nezareti'nin de anlaşmazlığa düşmesine sebep oldu. Komisyon, vazifesinin başına gitmesini, aksi takdirde azl olunması gerektiğini ileri sürerken; nezaret sıhhî mazeretinin bulunduğunu, ehliyet ve kifayetinin de bilindiğini ifade etti ve nihayet onu Halep Defterdarlığı'na getirdi (20 Kasım 1900). Ancak tedaviye muhtaç olduğundan bahseden Emîrî çok geçmeden izin alarak buradan da ayrıldı ve bir daha da gitmedi.

Yerine vekil olarak gönderilen defterdar, çok ehemmiyet verilen bu vazifeyi gereği gibi ifada kifayetsiz kalınca, asaleten başkasının tayini üzerine (17 Eylül 1901) tekrar İstanbul'a geldi. Maliye Kupon İdaresi Müdürlüğü'ne getirildi (22 Nisan 1905) ise de yine uzaklara, daha önce gitmekten kaçındığı Yemen'e Heyet-i Teftişiye âzalığıyla gönderildi. O'nun iki memuriyet arasındaki senelerde (1901 - 1905) ne ile meşgul olduğu hakkında kâfi bir bilgimiz yoktur. 12 Mayıs 1905 - 4 Ağustos 1906 tarihleri arasında bu vazifelerinde gayretle ve hüsnüniyetle çalıştıktan sonra ancak Hudeyde Hastahânesi tabiplerinin raporuyla teyit ve tespit edilen bedenî ârızaları sebebiyle istifaen ayrılarak İstanbul'a dönebilmiştir.

Nihayet 1877 senesinde başlayan memuriyet hayatı otuz sene sonra 23 Kasım 1907'de 5.000 kuruşluk mâzuliyet maaşı ile sona eren Emîrî Efendi bu meyanda vekâleten de birçok vazifede bulunmuştur.[4] Bu cümleden olarak sekiz defa ek ücretle veya ücretsiz olarak Kırşehir Mutasarrıflığı (10 Nisan 1889 - 12 Şubat 1893 arasında) ve Mamuretü'l-aziz Valiliği (3 Ekim - 14 Kasım 1895) vekaletleri sayılabilir.

Bulunduğu memuriyetlerden istifa, ilga veya tahvil sebeplerinden dolayı müteaddit defalar ayrılan Emîrî hakkında herhangi bir şikâyet vuku bulmamıştır. Üstelik kendisine sicil veren âmirleri daima ehliyet, liyakat ve kifayetinden bahsetmişlerdir. Aldığı nişanlar ve rütbeler de yine gittiği her yerde ne kadar ciddi-

3 Muzaffer Esen, "Ali Emirî Efendi", *İstanbul Ansiklopedisi*, İst. 1959, c. II, s. 659-662.

4 Emirî'nin çeşitli memuriyetlerde aldığı maaşların miktarını, bir fikir verebilmek için, resmî hal tercümesinden naklediyoruz:
Mardin Sancağı Tahrirat Kalemi (150 kuruş), Heyet-i Teftişiye Müsevvidliği (500), Ankara Vilâyeti Merkez Sancağı Aşâr Müdiriyeti (1750), İç-il sancağı Aşhar Müdiriyeti (1750), Kozan Sancağı Aşâr Müdiriyeti (1750), Adana Vilhayeti Merkez Sancakları, Aşhar Müdüriyeti (1750), Leskovik Sancağı Merkez Muhasebeciliği (1800), Trablusşam Vilâyeti Muhsabeciliği (2300), Mamuretu'l-Aziz Vilayeti Defterdarlığı (3600), Erzurum Defterdarlığı (4500), Yanya ve İşkodra Vilayetleri Maliye Müfettişliği (7500), Halep Defterdarlığı (4500), Kupon Müdürlüğü (4500), Yemen Heyet-i Teftişiye Azalığı (10.000). Bu arada Mamureti'l-aziz valiliği vekâletinde üçte bir (3000) maaş aldı.

yetle çalıştığının delilleri olarak görülmelidir.

Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: Rütbe-i sâlise tevcihiyle beşinci rütbeden Mecidî nişanı (5 Ocak 1892), Kızanlık muhacirlerinin Kırşehir etrafına iskânı esnasında gösterdiği gayretten ötürü dördüncü rütbeden Mecidî nişanı (13 Haziran 1893), dördüncü rütbeden Osmanî nişanı (15 Eylül 1893), rütbe-i sâniye sınıf-ı sânîsi (8 Mayıs 1894), rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemayizi (1 Temmuz 1895), rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi (2 Nisan 1898), altın liyakat madalyası (21 Aralık 1895).

3. Tekaüde ayrılması ve son seneleri

Yemen'deki son memuriyetini takiben bir müddet mâzuliyet maaşı alan Emîrî Efendi Meşrutiyet'in ilânından (24 Temmuz 1908) sonra tespit edemediğimiz bir tarihte 2.600 kuruş maaşla tekaüde ayrıldı ve son senelerini Fatih'te, bağışladığı kitaplarıyla Feyzullah Efendi Medresesi'nde kurulan (1917) Millet Kütüphânesi'nde geçirdi. 23-24 Ocak (1924) gecesi sabaha karşı, ağırlaşması üzerine kaldırıldığı Şişli Fransız Hastahânesi'nde "ircîî" (bana dönünüz) emrine boyun eğerek hayata ve yaşamayı kendileriyle her ânını doldurmaktan başka bir şey saymadığı kitaplarına veda etti. Kitabistan mülkünün sultanıydı ve ömrünü sadece kitaplarına hasretmişti, yalnız değildi, ama müzmin bekârdı.

Kütüphânesinin yakınına, Fatih Camii haziresine defnedildi ve çok sevdiği Fatih Sultan Mehmed'e ahiret komşusu oldu. Mahfuzatında divanlar bulunan ve divanlar dolusu şiir yazan Emîrî manzum bir mezar kitâbesinden de mahrum kalmıştır. İrtihâlinin sadece sene olarak yazılmış bulunması da yaşadığı devirde canlı terâcim-i ahvâl kâmusu sayılan bu yıldız şahsiyetin mezartaşındaki bir başka talihsizliktir. Hemşehrisi ünlü Hattat Hâmid Aytaç tarafından yazılan ve Hâmid el-Amidî imzasını taşıyan kitâbesinin metni şudur: *Huvelbâki, Fatih'te Millet kütüphânesi müessisi efâzıl-ı islâm'dan ve şuarâ-yı zü'l-ihtiramdan farü'l-udebâ Diyarbekirli Ali Emîrî Efendi Merhumun karargâh-ı ebedisîdir.*

Tevellüdü 1274-Vefatı 1343

4. Eserleri ve hizmetleri

a) Kitap sevdalısı olarak Ali Emîrî Efendi

Ali Emîrî, son asırda kitapla beraber hatırlanan ilk ve ender isimlerden biridir. Bütün ömrünü kitaba vakfeden bu karasevdalı insanın alelâde bir kitap me-

raklısı ve toplayıcısıyla uzak-yakın bir alâkası bulunmamaktadır. Herşeyden önce Arapça ve Farsça'ya gereği derecede vâkıf olan Emîrî Efendi şuurlu ve ısrarlı bir okuyucudur. Her nev'iden kitap toplayan bir kitap mecnunu veya kâğıtsever değildir. Bir ilim ve irfan sahibi kişi olarak kitabistan mülkünde bir ömür boyu seyahat eder. Bu sonsuz ülkeyi en iyi bilen pek az bahtiyardan biriydi. Müzmin bekârdı ve sadece bu sevda ile sermest ve bahtiyardı. Kitap aramak, bulduklarını okumak, satın alamadığı kitapları istinsah yoluyla elde etmek; kısaca kitapla dopdolu bir ömür geçirmek pek az yiğidin harcı olmuştur. 67 senelik hayatı, yakın tarihte, kitap için söylenen en güzel seranattır.

Şiire âşıktı. Üç divan tertip edecek kadar büyük bir aşkın tam bir tasvirini yapmaya kelimeler yetmez. Sadece kitap değil, aynı zamanda yaman bir okuma sevdalısıdır. İnsanı ürkütecek derecedeki müthiş hâfızasında binlerce şiir ve tercüme-i hâl, ancak bir ömür boyu süren okuma gayreti sayesinde yer edinebilmiştir. Kitabın ismini ve müellifini bilmekte takılıp kalan benzerlerinin aksine onların iç dünyasında da gezen Ali Emîrî Efendi emsâli az bulunur bir edebiyat ve tercüme-i hâl üstâdlığına ancak bu zorlu okuma aşkı sayesinde ulaşmıştır. Bu sayede matbu veya yazma bir kitabın hususiyetini ve kıymetini bir bakışta seziyor; bundan sonraki bütün mesaisini onun teminine sarfediyordu. Sadece bir yazma veya nâdir kitap meraklısı da değildi. Zamanında hemen hemen kimsenin değer vermediği salnâmeleri ve mevkuteleri seneler süren bir mesai neticesinde toplamıştı. Kitaplarının bulunduğu Millet Kütüphânesi (Fatih-İstanbul) bilhassa ihtiva ettiği salnâmeler bakımından rakipsizdir. Nâdir yazmaları ise bir başka zenginliktedir. Ali Emîrî'nin büyük bir hevesle ve aklıselimle kitap toplaması hazine kıymetindeki birçok yazma veya matbu kitabın zamanımıza kadar ulaşmasını sağlamıştır, ki gerçek kitap dostlarının belki de en büyük millî hizmetleri bu olmaktadır. Emîrî olmasaydı bu kitapların kimbilir ne kadarı zâyi olur veya başka diyarlara gitmiş olurdu.[5]

b) Bir nâşir ve müellif olarak Ali Emîrî Efendi

Bir şair olmaktan çok bir şiir âşığı olan Emîrî'nin hacimli ve üç divan dolduracak kadar çok şiir yazmasını bu aşkın bir delili olarak kabul etmek gerekir. Bu vâdide bir iddiası olmadığı, divanlarından herhangi birini bile neşretme gereği duymamasından anlaşılabilir. Çıkardığı *Osmanlı Tarih ve Edebiyatı Mecmuası* (31 sayı, 31 Mart 1918 - 30 Eylül 1920) ile *Tarih ve Edebiyat* (5 sayı, 1922) ve daha önce çıkarıdığı *Amid-i Sevda* (6 sayı, 1909) gibi mecmularda kendi şiirlerinden çok başkalarının, bilhassa şair padişahların şiirlerini neşretmiştir. Mecmuaları edebiyat tarihimizin mehazları arasındadır.

5 Geniş bilgi ve dökümü için: M. Serhan Tayşi, "Millet Kütüphânesi'ndeki Eski Harfli Süreli Yayınlar Kataloğu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, nr. 46, Şubat 1987, s. 163-213.

Ali Emîrî'nin sadece kitap toplamakla kalmayıp aynı zamanda, bilhassa üstâd olduğu teracim-i ahvâl sahasında kaleme aldığı eserleri, ezcümle *Osmanlı Şairleri Tezkiresi, İşkodra Şairleri, Yanya Şairleri* ve *Tezkire-i Şuara-yı Âmid* gibi eserlerinin pek az bir kısmının basılabilmiş olması gerçek bir kayıptır. Ali Emîrî sadece kitap toplayan değil, aynı zamanda yazan ve her zaman değerini muhafaza edecek eserler bırakan bir müellif olarak dikkati çekmektedir.[6]

c) Arşivci olarak hizmetleri

Ali Emîrî'nin bir büyük hizmeti de Hazine-i Evrak'taki vesikaların tasnifini yapan heyetin bir müddet (1918-1921) reisliğinde bulunması ve bu esnada 182.527 vesikayı tasnif ederek bunların 53 ciltlik kataloğunu hazırlamasıdır. Bu vesika kümesi Ali Emîrî tasnifi adıyla anılagelmiştir. Sultan Abdülmecid'e kadar hep padişah devrine dair vesikalar ayrı ayrı tasnif edilmiş ve hep padişah devrine ait vesikalara yeni baştan numara verilmiştir. İbnülemin Mahmud Kemal, Muallim Cevdet ve Kâmil Kepeci ile beraber adına tasnif bulunan dört büyük arşivcimizden biri de Ali Emîrî Efendi'dir.[7]

d) Divanu Lügati't-Türk'ün keşfi

Ali Emîrî'nin zaten bir büyük destan ve efsane olan hayatının içinde bir başka destan da Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış (1074) âbide eser *Divanu Lügati't-Türk*'ün keşfi ve ilim alemine mâledilmesidir. Sadece bu keşif bile herhangi bir kişinin ebediyen hayırla ve minnetle yâdedilmesine yeter de artar bile. Türk dilinin ve kültürünün bu hazinesinin alelâde bir insan tarafından keşfi bu eserin şanına ve şerefine yakışmazdı diye düşünmek mâ'kul görünüyor.[8] Bu keşifte bir büyük âşık ile sekiz buçuk asırlık muhteşem mâşuk; yani Ali Emîrî ile *Divanu Lûgati't-Türk*, Türk vatanının en mukaddes ve mutena beldesinin tek münasip mekânında, İstanbul'un Sahaflar Çarşısı'nda, 1913-1914 kışında, belki de mevsim kıştan baha-

6 Ali Emirî'nin eserleri hakkında geniş bilgi için: Hakan T. Karateke (Haz.), *İşkodra Şairleri ve Ali Emirî'nin Diğer Eserleri*, İst. 1995, s. 13-58.

7 Arşivcilikteki hizmetleri ve tasnifi için: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi*, Ank. 1995, s. 3-7.

8 Kitabın nasıl bulunduğu ve basıldığı Kilisli Muallim Rifat (Bilge) tarafından tafsilâtlı bir şekilde *Yeni Sabah* (Eylül, Ekim 1945, 6 tefrika) gazetesinde anlatılmıştı. Tefrika birçok yerde basılmıştır. Tefrikayı basanlardan Muhtar Tevfikoğlu bir listesini veriyor: *Ali Emirî Efendi*, Ank. 1989, s. 196; Bundan sonra aynı tefrika iki defa daha basıldı: Kilisli Muallim Rifat Bilge, *Bir Kitabın Hikâyesi*, Ank., 1992, 34 s.; aynı yazar, *Anılar ve insanlar*, Ank. 1997, s. 107-134. Her iki kitap da Kilis Kültür Derneği tarafından basılmıştır.

ra dönerken vuslata erdiler ve hasret hitam buldu.[9]

Sahaflar Çarşısı'nda Sahhâf Burhan'dan 30 altın liraya satın alınan ve 3 lira bahşişiyle 33 liraya malolan bu hazinenin Ali Emîrî'de çiçeklendirdiği okyanustan derin sevinci kısa bir müddet içinde önce İstanbul'un, sonra da bütün ilim muhitinin sevinci hâline geldi. Biraz da Ali Emîrî sayesinde bir edebiyat ve tarih mahfeli olan Divanyolu'ndaki Diyarbekir Kıraathânesi'nde heyecan ve haz menbaı olan sohbetler bu keşfin sevinciyle, uzun müddet demlendi durdu. Eserin basılması başlıbaşına bir başka hikâyedir. Kilisli Muallim Rifat'ın (Bilge) musahhihliğinde basılan kitap o zamandan beri birçok araştırmanın yapılmasına ve Ali Emîrî'nin isminin her daim yâdına vesile olmaktadır.

Ali Emîrî 1857 senesinin Mayıs ayında Diyarbekir'de dünyaya geldi, 23-24 Ocak 1924 gecesi sabaha karşı İstanbul'da 67 yaşında iken hayata vedâ etti. Fatih Camii haziresinde ebedî istirahatgâhında, kitaplarının çok yakınında medfundur. Milletinin hizmetindeki kütüphânesi ve kaleminden doğan eserleriyle her zaman yaşayacak; *Divanu Lügati't-Türk*'le beraber ismi her zaman yâdedilecek ve kitap aşkına alem olmuş tertemiz şahsiyeti daima aramızda bulunacaktır.[10] İrtihâlinin 75. yıldönümünde kendisini bir kere daha minnetle arıyor, Hakk'tan rahmet niyaz ediyoruz.[11]

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999,
Yapı Kredi Yayınları, c. 1, s. 209-210.

9 *Divanu Lügati't-Türk* hakkında: Mustafa Kaçalin, "Divânü Lugâti't-Türk", TDV, *İslâm Ansiklopedisi*, İst., 1994, c. 9, S. 466-449. Kitabın bulunduğu sene olarak Kilisli Rifat (Bilge) 1333 mâlî (milâdî 1917) senesini zikrediyor. Bunun yanlış olduğu açıktır. Bu yanlışlığa dikkati çeken Muhtar Tevfikoğlu ise, birçok mütalâadan sonra, kitabın bulunuşu için 1908-1912 devresini zikretmektedir (*age.*, s. 72, dn. 65). Birçok delile rağmen yanlış bir tarihleme yapılmıştır. Ali Emirî kendisine borç veren Faik Reşat için "Eski Darülfünûn edebiyat muallimi" diyor. Faik Reşat 1913-1914 ders dev resinin başlangıcında Darülfünûn'dan uzaklaştırıldı ve yerini Fuad Köprülü'ye bırakmak zorunda kaldı, 26 Haziran 1914'te de irtihal etti. Emirî, kitabın neşrine bir Ramazan'da iftar yemeğinden sonra dostu Adliye Nâzırı İbrahim Bey'in evinde Talât Paşa'nın (o zaman bey) ricasıyla ikna edildi. Bu Ramazan ancak 1914 senesinin Ramazanı (24 Temmuz - 22 Ağustos) olabilir.
1913 Ramazanı erken, 1915 Ramazanı ise geçtir. Kitabın ilk iki cildi 1333 hicrî sene'de (ilk günü, 19 Kasım 1914) basılmamıştır. Hakkında bir habere *Tanin*'i (Ocak 1915-Haziran 1916 arası) taramamıza rağmen rastlamadık. Kitap hakkında Fuad Köprülü'nün yazısı ise *Millî Tetebbular Mecmuası*'nın 5. sayısında (s. 381-383, Teşrin-i sânî-Kânun-ı evvel 1331-Kasım-Aralık 1915) çıkmıştır. Köprülü'nün, kitap hakkında yazı yazmak için hiç vakit kaybetmediği düşünülürse 1915 yazında kitabın ilk ciltleri basılmış olmalıdır. Üzerinde bulunan hicrî 1333 senesinin ilk günü 19 Kasım 1914'te rastlamaktadır. Kısaca kitap 1914 senesinin ilk aylarında bulunmuş ve 1915 senesi ortalarında ise ilk iki cildi basılmıştır.

10 İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın mizahî bir uslûpla anlattıkları (*Son Asır Türk Şairleri*, İst. 1969, s. 300-312) tabiatıyla bir muasırına karşı olan hissiyatını ifade ediyorsa da Ali Emîrî'yi ve hizmetlerini anlatmaktan çok uzaktır ve daha da mühimi okuyanları yanlış bir şekilde şartlandırmaya çok müsaittir.

11 Ali Emîrî hakkında yazılmış diğer bazı yazıların künyesi için: (Adnan S. Erzi), *Türk ve Türkiye Tarihi ve Kültürü Bibliyografyası*, Ank. (1975-1976) 1. Bölüm, s. 43-44 (T.T.K. Kütüphânesi).

KÂMİL KEPECİOĞLU

Bir asker olarak başladığı çalışma hayatına arşivci ve tarihçi olarak devam eden Kâmil Kepecioğlu, hiç şüphesiz, yakın tarihimizin kıymetli ve aynı zamanda meçhûl şahsiyetleri arasında bulunmaktadır.

1. Doğumu ve tahsil hayatı

Kâmil Bey'in önce Şevket Kâmil, sonra da Mehmed Kâmil olan adları sadece sicilinde kalmış ve yaygınlaşmamıştır. Soyadı Kanunu'ndan (21 Haziran 1934) sonra da Kepecioğlu soyadını almış ise de Kepeci şeklinde kullanmıştır.

1878'de Girit'te, Hanya'da doğan Kâmil Bey'in babası mal müdürlerinden Ispartalı Hacı Halil Kâmil Efendi, annesi ise Hacı Safinaz Hanım'dır. Çocukluğunun tam on senesi (1882-1892) babasının mal müdürü olarak bulunduğu Gebze'de geçmiştir. İlk tahsilini de burada yaptığı muhakkaktır.

Kâmil Bey'in hangi askerî liseden ve harbiyeden mezun olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. 13 Mart 1894'te başladığı askerî tahsilini 9 Ocak 1902 tarihinde tamamlayarak mülâzım-ı evvel rütbesiyle askerî hayata ilk adımını atmış ve sırasıyla yüzbaşı, (27 Nisan 1911) kıdemli yüzbaşı, (27 Aralık 1917) ve binbaşı (30 Ağustos 1928) olmuştur.

2. Meslekî hayatı

Kâmil Bey'in askerî vazifelerinden ilki Manastır Askerî Rüştiyesi coğrafya muallimliği (20 Mayıs 1902 - 7 Mart 1905) oldu. Bu ilk memuriyetine bakarak askerî tahsilini bu şehirde yaptığı düşünülebilir. Muallimlikten sonra Karacasu (Aydın) Redif Taburu 3. Bölük Mülâzım-ı evveli olarak Kıt'a vazifesine tayin edildi (7 Mart 1905 - 27 Nisan 1911). Bir sene (27 Nisan 1911 - 28 Nisan 1912) kadar Bornova Redif Taburu 4. Bölük kumandanlığı esnasında İtalya'nın harp ilânında (29 Eylül 1911) bir sene müddetle İzmir sahillerinin muhafazasında çalıştı ve İzmir Redif Alayı I. Taburu ile bu harbe katıldı ve takiben 1. Kolordu, 1.

Nişan Alayının 7. Bölüğüne kumandanlık yaptıktan (28 Nisan 1912 - Haziran 1913) sonra yine Bergama Redif Taburu'ndaki vaziyesine dönerek 3. Bölük kumandanlığını icra etti (Haziran 1913-3 Ekim 1914).

Harb-i Umumiye, 4. Ordu'nun müstakil 22. Tümeni'ne (Hicaz) bağlı 65. Piyade Alayı'nın 2. Tabur, 7. Bölük kumandanı olarak katılan Kâmil Bey'in tam dört senesi İngiliz askeri ve çöl güneşiyle döğüşerek geçti ve harbin son zamanlarında 20 Eylül 1918'de Filistin'de, Cüneyn'de (Jenin-İsrail) İngilizlere esir düştü ve iki ay yirmi beş gün sonra Mısır'daki İngiliz usera kampından (Kuveyne?) kurtulan Kâmil Bey 14 Temmuz 1919'da İstanbul'a döndü. Harp içinde bilinen son vazifesi 46. Fırkanın sıhhiye bölüğü inzibat zabitliğiydi.

Kâmil Bey, harp içinde İzmir'de bıraktığı ailesinin kimsesizliğinden ve mahrumiyetinden bahsederek, Bursa Karamürsel, Gemlik veya Adapazarı Ahz-ı Asker şubelerinden birine naklini istemiş ise de Bursa Divan-ı Harbi Heyet-i Tahkikiyesi refakat kâtipliğine nakledildi. Erzurum Kongresi'nin hazırlıklarının başladığı sıradaki bu memuriyeti (20 Temmuz 1335 - 10 Temmuz 1920) ancak bir sene devam etmiş ve Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgaliyle (8 Temmuz 1920) hitama ermişti.

Bir ay sonra İzmir'e ailesinin yanına giden Kâmil Bey İstanbul'a dönerken İstiklal Harbi'nin meçhûl kahramanlarından mülâzım-ı evvel Fahri (Akçakoca, Sonra Denizli'de ticaretle meşgûl oldu) Bey'le karşılaşınca hayatının en esrarengiz ve maceralı devresi başlamış oldu. İzmir'de Askerî Polis Müdürü olan Fahri Bey tarafından yapılan İzmir'deki istihbarat faaliyetlerinde çalışma teklifini kabul etti. İstiklal Harbi boyunca II. İnönü, Sakarya ve daha sonraki askerî harekâta ait birçok faydalı rapor gönderdi. I. Ordu İstihbarat Şubesi'nin en meçhül ve en kıymetli bir mensubuydu. Bir taraftan İstanbul'dan sıhhatinin düzelmediği gerekçesiyle bâzen dört, hattâ altı aylık tebdil-i hava izinleri alıyordu.

1001 ve Necati müstearıyla İstiklâl Harbi boyunca istihbarat faaliyetinde bulunan Kâmil Bey'in çalışmalarından I. Ordu Kumandanı Nurettin Paşa, ordu erkân-ı harbi M. Emin (Koral, sonra Paşa) istihbarat şubesi (ikinci şube) müdürü Binbaşı Faruk (Mirgün), bu şübenin 3. kısım âmiri Necib Ali (Küçüka) ve o vakit Rodos'ta istihbarat şebekesini idare eden Mustafa Şevket beyler haberdardı. 25 Temmuz 1919 - 23 Ağustos 1923 tarihleri arasında cereyan eden cephe gemisi hizmetleri hakkında I. Ordu'nun sâbık kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın yazdıkları dikkate değer görünüyor: "Necati ve Binbir nâm-ı müstearıyla ma'ruf Hanyalı Kâmil Efendi'nin I. Ordu istihbarat vazifelerinde ve bilhassa İzmir'de hidemat-ı mühimme ifa ederek düşman ordusundaki tefessühü ve düşman tedabir ve sevkiyatlarını vakt-i zamanıyla iş'ara muvaffak olduğunu ve bu işaratın vusûl-ü (?) muvaffakiyete müncer olacağı hakkındaki kanaatimizi takviye ederek bu hususta makâmat-ı aidesi nezdinde mükerrer müracaatlerimize sebep

olduğunu arz eylerim. 19 Ocak 1925."

Kâmil Bey'in, Kocaeli ve I. Ordu istihbaratı (10 Temmuz 1920 - 9Eylül 1922) ve I. Ordu Erkân-ı Harbi İkinci Şube'deki (istihbarat) faaliyetleri pek az kişi tarafından biliniyordu. İzmir ve Afyon taraflarında çok zor şartlardaki bu mesaisinden ve I. Ordu, 4 Fırka'nın levazım kısmında, Bursa'daki Topçu fabrikaları müdürlüğünde bulunduktan sonra 4. Kolordu emrinde iken İstiklâl Harbi'ne katıldığından haberdar olunmadığı için tekaüde ayrıldı ise de (4 Şubat 1924) iki sene sonra (4 Temmuz 1926) yanlışlığın tashihiyle yeniden vazifesine döndü.

Bundan sonra 23. Fırka, 69. Alay, 11 Bölük kumandanlığında (4 Temmuz 1926 - 30 Ağustos 1928), 9. Fıkra Mübayaa Komisyonu reisliğinde (1 Ekim 1928 -1 Ekim 1929) ve Erzurum'da 9. Kolordu Ümera ve Zabitan Divan-ı Harbi âzâ mülâzımlığında (1 Ekim 1929) bulunduktan sonra 1 Ekim 1930'dan itibaren 94.5 lira maaşla tekaüde ayrıldı. Kayseri'den almaya daha başlamadığı tekaüt maaşının İstanbul'a naklini istedi (6 Ekim 1930) ve ilk maaşını bu şehirde almaya başladı. İstiklâl Harbi'ndeki hizmetlerinden ötürü istiklâl madalyası taltif edilmişti (26. 8. 1928).

3. Arşivcilik hayatı

Kâmil Bey'in İstanbul'dan Bursa'ya ne zaman geçtiği bilinmiyor. Ancak 19 Şubat 1932'de açılan halkevlerinden Bursa Halkevi'nin Tarih Komitesi reisliğine seçilmesi hayatında yeni bir sayfanın da başlangıcını teşkil etmiştir. Bu sıralarda Bursa tarihiyle uğraşmaya ve halkevi adına çıkarılan *Uludağ* (Ocak 19357 mecmuasında tarihe dair yazılar neşretmeye başlamıştı.

Başbakanlık Arşivi'nin Tasinf Heyeti Reisi Muallim Cevdet'le, Bursa seyahati esnasında 1934 yazında, karşılaşması ve tanışması Kâmil Bey'in yeniden İstanbul'a dönmesine vesile oldu. Kendisinin tarihe alâkasını ve bu sahadaki malûmatını gören Muallim Cevdet tasnif heyetine âzâ olmasını teklif edince Kâmil Bey'in hayatında son dönemlerine kadar devam eden yeni bir sayfa başlamıştı. 22 Temmuz 1934'te üç lira yevmiye ile yeni vazifesine başladı. Daha sonra bu heyetin başkan muavinliğini yaptı (1935 - 1937) ve şef olarak çalıştı (1937 - 30 Haziran 1939). Zamanın Arşiv Müdürü ile aralarında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı arşivden uzaklaştırılan Kâmil Bey'in daha sonra vazifesine dönmek için yaptığı mücadeleler neticesiz kalmıştır.

Kâmil Bey, beş sene bir ay devam eden arşivciliği esnasında yaptıklarıyla Türk Arşivciliğinde, hiç mübalâğasız söylemek gerekirse, mümtaz bir mevki kazanmıştır. Evrak kümelerini bozmadan ve dağıtmadan, çıktıkları veya bir başka

ifadeyle doğdukları dairede bırakarak tasniften yana olmuş ve sekiz ay gibi kısa bir zamanda 18 bin defteri tasnif etmiştir. Bu usûl tasnif çalışmlarına zaman kazandırabilir ve 90 milyonu mütecaviz evrak çabucak bitirelibir kanaatindeydi. İfade ettiğine göre Vilâyet mektupçuluğunun altındaki evrak sular altındaydı. Cevat Paşa Kütüphânesi'nin (Arkeoloji Kütüphânesi) al tkatındaki evrakın da alt kısımları çürümüş ve tuğla hâline gelmişti. Çalışkan bir tasnif reisi ve dört şefin başkanlığında iş bölümü yapıldığında tasnif çalışmaları onbeş senede tamamlanabilirdi (1939). Ancak bir daha arşivde vazife alamaması çok büyük bir kayıp olarak tarihe intikal etti. Ali Emirî, İbnülemin ve Muallim Cevdet'in ardından dördüncü büyük tasnifci olarak ismi yadigâr kaldı. Tam soyadı Kepecioğlu olmakla beraber tasnifi Kepeci şeklinde isimlendirildi. Diğer taraftan bu dört büyük tasnifçinin en meçhûlü de yine Kâmil Kepecioğlu oldu.

Başbakanlık Arşivinde, çeşitli zamanlardaki müracaatlarına rağmen bir vazife alamayan Kâmil Kepecioğlu'nun son seneleri (Haziran 1947-5 Ekim 1952) Deniz Müzesi ve Arşivi'nde aynı minvâl üzere, çalışmalarla geçmiştir. Bir asker olarak başladığı hayatı bir tarihçi ve arşivci olarak 5 Ekim 1952'de İstanbul'da irtihaliyle nihayete ermiştir. Cenazesi Kadıköy, Nüzhet Efendi sokağındaki 64 numaralı hânesinden alınarak ertesi günü (Pazartesi) Osmanağa camiinden öğle namazını takiben kaldırılarak Karacaahmet Kabristanı'na defnedilmiştir. Eşi Faika ve kızı Fatma Azize'ye maaş bağlandı. Halen F. Azize'den olan torunları hayatta bulunmakta ve Kepecioğlu soyadını taşımaktadırlar.

4. Yazıları ve kitapları

Kâmil Bey'in arşivciliğinin yanında, hiç şüphesiz, dikkate değer bir başka yönü de tarihçiliğidir. Bilhassa Bursa Halkevi'nin mecmuası *Uludağ*'da neşrettiği "Türklerde Spor" adlı tefrikası ile ilk spor tarihçisi olarak da kabul edilebilir kanaatindeyiz. Yine bu şehirde çıkan *Nilüfer* mecumasında (1945), *Vakıflar Dergisi*'nde (C. II. 1940), İkinci Türk Tarih Kongresi'nde (1943), *Aylık Ansiklopedi*'de (Yeni Seri, C. I, 1949) vesikalar ve yazılar neşretmiştir.

Kâmil Kepeci'nin kitap hâlinde çıkan ilk eserleri Tarih Komitesi reisi olduğu Bursa Halkevi tarafından bastırılan *Bursa Hanları* (Bursa, 1935 34s.) ve *Bursa Hamamları* (Bursa 1935-46.) isimli kitaplardır.

Basılan son kitabı ise yeni harflerle Cumhuriyet devrinde sahasında dikkate değer eserlerden biri olan *Tarih Lügâtı*'dır (İstanbul, 1952,416 s). Servet İskit'in *Yeni Tarih Mecmuası* tarafından formalar hâlinde ek olarak verilen bu eserinin nüshası, bu sebepten dolayı, nâdir bulunmaktadır. Bu lügâtin birçok maddeleri Midhat Sertoğlu *(Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1958, 355 s.) tarafından nakledilmiştir. Notları İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü'ne bağışlanmıştır.

Kâmil Kepeci'nin asıl eseri, henüz neşredilmemiş olan *Bursa Kütüğü*'dür. Bu hacimli eserinin bir kısmı *Uludağ*'da tefrika edilmiş ise de henüz basılmamıştır. Aslı Bursa İnebey Kütüphânesi'nde bulunan bu eseri dolayısıyla, hiç mübalâğa payı olmaksızın, Kâmil Kepeci'ye Bursa Müverrihi ünvanı da verilebilir kanaatindeyiz. Arşivden uzaklaştırıldıktan sonra hazırladığı *Dört Asır Evvelki Fermanlar* isimli eseri bastırılmak üzere Türk Tarih Kurumu tarafından satın alınmış ise de bastırılmamıştır.

Balkan Harbi'nden itibaren İstiklâl Harbi'nin sonuna kadar ömrünü cephelerde geçiren Kâmil Kepecioğlu'nun Türk arşivciliğinde de mümtaz bir yeri bulunmaktadır. Diğer taraftan Osmanlı Spor Tarihine ve Bursa tarihine dair eserleri gözönüne alınarak ilk spor tarihçisi ve Bursa Müverrihi sıfatlarına da lâyık olduğu sâde bir hakikattir.

Kâmil Kepecioğlu, *Tarih Lûgati*, Ank. 1999, 365 s., 21. Yüzyıl Yayınları, s. IV-X.

ABDURRAHMAN NÂCİM

M. Seyfettin Özege merhumun aziz hatırasına

İstanbul kütüphânelerine dair matbu ilk defterlerinin mürettibi, şair, hukuk adamı ve elsine-i selâse edebiyatına vâkıf ve Nakşibendiye'ye sâlik Mevlânbeyzâde Abdurrahman Nâcim Hicri 1249'da (21 Mayıs 1833 - 9 Mayıs 1834) Şehrizor'da (Süleymaniye-Irak) doğdu. Babası Süleymaniye beylerinden Mehmed Bey'di.[1]

Süleymaniye ve Bağdat medreselerinde tahsilini ikmâlen icazetnâme almıştır: Türkçe, Arapça ve Farsa okuyup yazmaya; Kürtçe konuşmaya muktedirdi.

1. Memuriyet hayatı

A. Nâcim'in bilinen ilk memuriyeti 1278'de (9 Temmuz 1861 - 28 Haziran 1862) tayin olunduğu Dersaadet Kütüphâneler Müfettişliği'dir.[2] Bu vazifesinde iken 1281'de (6 Haziran 1864 - 26 Mayıs 1865) Tunüs'a gönderilen Said Bey'in maiyetine kâtibi olarak katıldı ve dönüşünde Paris'teki Mekteb-i Osmanî'ye hoca olarak gönderildi (21 Mayıs 1865). Paris'ten 1284'te (5 Mayıs 1867 - 23 Nisan 1868) İstanbul'a ve ilk vazifesi Kütüphâneler Müfettişliği'ne dönen A. Nâcim'in uhdesine iki vazife daha tevdi olundu: Takvimhâne-i Âmire musahhihliği ve Beyazıd Rüştiyesi Farsça muallimliği. Aynı sene içinde Zabtiye Nezareti tarafından çıkarılan *Vekayi-i Zabtiye* gazetesinin müdürlüğüne getirildi.

30 Ocak 1870 tarihinde memuriyet hayatının yeni bir devresine giren A.

1 A. Nâcim'in hayatı için *Sicill-i Ahval Defteri*'nin (BOA. c.18, s.125) esas aldık. Aynı sicil Adliye Nezareti *Sicill-i Ahvâl Defteri*'nde de (c. 1, s. 703-4) bulunmaktadır. Bursalı M. Tahir'in (Osmanlı Müellifleri, İst. 1333, c. 2, s. 469) ve Nail Tuman'ın (*Tuhfe-i Nâili*, Milli Kütüphâne yz. B. 661, s. 1431) verdiği bilgiler çok mahduttur. İbnülemin Mahmud Kemal İnal (*Son Asır Türk Şairleri*, İst. 1996 s. 1056-1057) hayat hikâyesini ve kütüphâne katalogları dışındaki belli-başlı eserlerini vermektedir. Hâl tercümesi Arapça eserlere de girmiştir: Ömer Rıza Kehhale, *Mucemü'l-Müellifin*, Beyrut, 1993, c. 2, s. 125; Ayrıca bkz.. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İst. 1986, c. 6, s. 496.

2 A. Nâcim, yirmisekiz yaşında tâyin edildiği bu memuriyetinden önce de başka vazifelerde bulunmuş olmalıdır. Bu hususta bir bilgi bulamadık.

Nâcim Dersaadet Meclis-i Temyiz Şubesi mümeyyizliğine[3] naklolunmuş ise de bir süre sonra (1287) tensikattan ayrılmak zorunda kaldı. Adliye'den Mülkiye'ye geçen A. Nâcim ilk defa Lârende (Konya) kaymakamlığına tayin edilmiştir. Ancak bu vazifesine, bilinemeyen bir sebeble gidemeden, Suriye'de bir başka yere, Bekaül-aziz (Şam) kaymakamlığına nakl olundu. Bundan sonra becayiş suretiyle Baalbek (Şam) (1289 Hicrî, 11 Mart 1872 - 28 Şubat 1873) ve iki sene sonra da (1291 Hicrî, 18 Şubat 1874 - 6 Şubat 1875) görülen lûzum üzerine Lâzkiye kaymakamlığına gönderilmiştir. Aynı sene bu vazifesinden ayrılmış, ancak ertesi sene (1292 Hicrî, 7 Şubat 1875 - 27 Ocak 1876) Hasbiya (Şam) 1294'te (16 Ocak 1877 - 4 Ocak 1878) Cebele-i Edhemiye (Lâzkiye sancağında) kaymakamlıklarında bulunmuştur.

1295 (4 Ocak - 25 Aralık 1878) senesi, A. Nâcim için, hayatının son devresinin başlangıcı olmuştur. O, bu sene içinde önce Lüleburgaz, sonra da Edirne müde-i umumî muavinliği vazifelerinde bulunduktan sonra 1298'de (26 Aralık 1878 - 14 Aralık 1879) Hüdavendigâr, 1298'de (4 Aralık 1880 - 22 Kasım 1881) Halep vilâyetleri İstinaf Mahkemeleri müdde-i umumîliklerini dirayetle ifa etti. 1300'de (12 Kasım 1882 - 1 Kasım 1883) en uzun müddet bulunduğu memuriyet mahâlli Diyarbakır'da İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi reisi olarak işe başladı ve 1303'de (10 Ekim 1885-29 Eylül 1886) memuriyeti Bidayet Mahkemesi Riyaset-i ulâsına tahvil olundu.[4]

Bulunduğu "memuriyetlerde hüsn-ü hizmeti ve derece-i ilim ve iktidari müsellem" iken 20 Ekim 1888 tarihinde "ahkâm-ı kanuniye ve rıza-yı âliyeye mugayir harekât ve muamelâta cür'et ettiği icra kılınan tahkikattan" anlaşıldığı gerekçesiyle azle uğradı. Bir süre sonra kendisine önce iftihar madalyası ihsan buyurulan (10 Şubat 1890) A. Nâcim aynı senenin 17 Temmuzunda Beyrut vilayeti İstinaf Mahkemesi müdde-i umumîliği ile memuriyet hayatına yeniden başladı. 27 Aralık 1892 tarihinden itibaren aynı vazifesine Adana'da devam etti. Bilinen son vazifesi ise 11 Ocak 1894'te başladığı Mamuretül-Aziz Ceza Dairesi reisliği oldu. Hicrî 1312 (5 Temmuz 1894 - 23 Haziran 1895) senesinde, henüz tespit edilememiş olan bir tarihte, Harput'ta dâr-ı ukbâya göçtü.[5] Hicrî sene itibariyle 63 yaşında bulunuyordu.

3 "Re's-i livada bir Meclis-i Temyiz olup bu meclis nizamen Kaza Deavi Meclislerinin rüyet edemeyeceği veyahud Kaza Deavi Meclislerinde bade'r-rüye ashabının istinaf edecekleri cinayet ve hukuk dâvâlarını rüyet edecektir" (7). Kasım 1864 Tarihli vilâyet Nizamnâmesi, madde. 38. *Düstur I.* Tertib, İst. 1289, c. I. s. 615-616; Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, Ank., 1945, s. 155-156.

4 Diyarbakır'daki hayatı ve çevresi hakkında bazı bilgiler, dostlarıyla çekilmiş bir fotoğrafı ve Diyarbakırlı Şair Ahmed Hayâli'nin ölümü hakkındaki tarihi için: Ali Emiri, *Tezkire-i Şuara-yı Âmid*, İst. 1328 s. 319-320; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, İst. 1959, c. 2, s. 50.

5 A. Nâcim, Hicrî 1312'de, yâni 5 Temmuz 1894 - 23 Haziran 1895 tarihleri arasında Harput'ta ölmüş ise de mezarı ve hangi tarihte öldüğünü bulmak bu şehrin kabristanında yapılacak bir araştırma ile mümkün olabilir.

2. A. Nâcim'in eserleri

A. Nâcim Efendi elsine-i selâsede (Türkçe, Arapça, Farsça) eser veren ve hayatı boyunca yazmaktan hiç uzak kalmayan bir insandı. Bildiği her üç lisanda da manzum ve mensur eserler kaleme almıştır. Bu lisanların edebiyatına bi-hakkın vâkıf olduğu, yazdıklarının delâletiyle de, sâbittir. Maarife yeni bir veçhe kazandırılma gayretleri sırasında ders kitapları yazdırılma işinde ilk akla gelen isimlerden biri de yine A. Nâcim Efendi olmuştu. Bundan ötürü de, hazırladığı kütüphâne katalogları hariç, ilk iki eseri ders kitabıdır.[6]

Neşir tarihlerine göre bu eserleri şöyle sıralanabilir:

1. *Teshilüt-Tahsil* (İstanbul, 1281, 24 s.) isimli kitabını, Kütüphâneler Müfettişi iken, nahve dair yazmıştır. Fiatının üç kuruş olduğu bilinmektedir. Sonunda 24 Zilhicce 1281 (20 Mayıs 1865) tarihi bulunmaktadır.

2. *Safvetü'l-Kelâm* (Matbaa-i Âmire, Evahir-i Ramazan, 5-15 Ocak 1869, 48 s.). Maarif Nâzırı Safvet Paşa'nın emri üzerine yazdığı ikinci eseri Mehmet Nüzhet'le[7] müşterek telifgerdesi olup, "âdab ve ulûm-u nafıaya dair kelimatı câmidir" (*age*. s. 6.). Rüştiyeler için yazılmış bir ders kitabıydı.

3. *Hüviyet-i Sübhanî ve Mahiyet-i İnsaniye* (İstanbul, 1296, 8 s.) isimli en küçük hacimli eseri mutasavvıffâne şiirlerinden "Biz âyineyiz suret-i nâ-mevt-i mümayız- Biz mazhar-ı eltaf-ı hüda mest-i gedayız" matlalı gazelinin yine kendisi tarafından yapılan şerhidir. Güzel bir hatta sahip olduğu bilinen A. Nâcim'in elyazısıyla taşbaskı suretiyle basılmıştır.[8]

4. *Türkçe Mantık Hülâsası* (İstanbul, 1306, 16 s.) isimli risâlesi de yine ders kitabı olduğunu zannettiğimiz eserlerinden biridir ve Mahmud Bey Matbaası'nda basılmıştır.[9]

5. *Kitabu Hediyyetü'l-Umem ve Yenbuü'l-Âdab ve'l-Hikem* (Matbaatü Ceridetü Beyrut, 1308, 584 s.) isimli kitabı en hacimli ve İstanbul dışında basılmış ilk eseridir. "İlim, akıl, edeb, hikmet, belâgat, fesahat, hatt, kitabet, şiir, medh, heca" gibi mevzularda (*age*., s. 5) daha ziyade Arap müelliflerine, bir kısmı da kendisine ait nazım ve nesirlerden meydana gelen bir kitaptır.[10]

6. *Gülzâr-ı Âsar* (Matbaatü'l-Edebiye, Beyrut, Ramazan, 1309-Nisan 1892,

6 A. Nâcim, arazi ve Tapu nizamnâmelerini de Arapça'ya tercüme etmiştir. Bastırma imkânı bulamadığı başka eserlerinin de olduğu anlaşılmaktadır (SAD, c. 18. s. 125; İbnülemin, *age*. , s. 1057).

7 Mehmet Nüzhet için: Bursalı M. Tahir; *age*., s. 467; İbnülemin, *age*., s. 1267-1269; M. Belin, "Bibliographie Ottomane", Jurnal Asiatique (Août-septembre 1869) s. 87.

8 Osman Ergin, *Muallim M. Cevdetin Hayatı, Eserleri ve kütüphânesi*, İst. 1937 s. 451-452.

9 M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, ist., 1977, c. 4. s. 1908.

10 Kitabın muhtevası hakkındaki bilgiyi TUYATOK şube müdürü Servet Beyoğlu'na borçluyum. A. Nâcim'in Mevlânbeyzâde olduğu da yine bu kitabın mukaddimesinde (s. 3) kaydedilmiştir. Mevlânzâde Rifat'ın O'nun oğlu olduğu rivayeti (Osman Ergin, *age*. , s. 451) bu bilgi ışığında doğru görünüyor.

272 s.) Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerden teşekkül eden bir müntehibatıdır. En hacimli ikinci eseri olan bu kitabın sonundaki (s. 257-267) "Rahnüma-i Diyar-ı Bekir" isimli Farsça manzum seyahatnâmesinin (21 Nisan 1301 - 27 Nisan 1885 tarihli) ehemmiyetine Osman Ergin (*age*., s. 452) tarafından işaret edilmiş ise de bir tedkike ve alâkaya henüz mazhar olamamıştır.

3. A. Nâcim'in kütüphânecilik tarihindeki yeri

Geçen asırda "Maarif Nezareti tarafından idare edilmekte olan Vakıf kütüphânelerde mevcut kitapların yeniden tahkik ve tedkikiyle cümlesinin esamisini ve hangi fenne müteallik olduklarını mübeyyin muntazam defterlerinin tab ü neşri" çalışmalarını esas itibariyle maarif sahasındaki ıslahatın bir cüz'ü şeklinde görmek gerekir. Bu cümleden olmak üzere İstanbul'un mâruf ve meşhur olan kütüphânelerinde bulunan kitaplardan başka bâzı câmi ve türbelerde ve kenar mahallelerde bulunan ve hiçbir vakit açılmadıkları cihetle istifade edilemeyen ve zamanla mahv olan, hatta düşman istilasına uğrayan yerlerde bulunan kütüb-ü İslâmiye'nin dahi getirilmesine çalışılmıştı. Gittikçe sayısı artan matbu kitaplardan birer, ikişer cildinin münasip bir mevkide kurulacak bir Kütüphâne-i Umumî'de toplanması düşünülmüş, bu yer için Beyazıd İmareti ile Misafirhâne-i Askerî binasındaki dört kubbe uygun görülmüştü.[11] Diğer taraftan kitapların, bilhassa tezhipli Kur'ân nüshalarının çalınması da dile getirilen şikâyetler arasındaydı.[12] Bu şekilde önce mevcudun tespiti ve muhafazası arzusu kütüphâne defterlerinin hazırlanmasında ilk âmil olmuştu.[13] Tabiî arzu edilen şeylerden biri de kitapların okuyucuları tarafından kolay bulunmasıydı.

Kütüphâne defterlerinin tertibi çalışmalarında bulunan ilk isim A. Nâcim olmayıp, Rusçuklu Ali Fethi Efendi'dir.[14] O, 1267 senesi evailinden (Hicrî 1267'nin başlangıcı (6 Kasım 1850) 1271 senesi Muharremine kadar (1 Muharrem - 24 Eylül 1854) dört sene çalışarak *el-Âsarü'l-Aliyye fi Hazain-i Kütübi'l-Osmaniye*[15] adını verdiği eserini hazırlamış ise de basılmamış, nüshası yazma hâ-

11 B.O.A. Maarif Ayniyat Defteri. Nu. 1421 s. 96; Ali Fethi, *el-Âsârü'l-Âliye fi Hazain-i Kütübi'l-Osmaniye*, TTK. y. 1002, Defter-i sânî-Tertib-i evvel, varak. 2a.

12 *Mevadd-ı Mühimme-i Rüsûmiyeyi Muntazamının Rüsumat Memurlarına Yazılan Muharrerat-ıUmumiye*, İstanbul (t.y), c. 5 s. 284.

13 Mahmut Cevad, *Maarif-i Umumiye Nazareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İst. 1338 s. 185, 207, ayrıca bkz. s. 253; (Abdüllâtif) Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, İst. 1948 s. 591.

14 Ali Fethi'nin hayatı için: Bursalı M. Tahir, *age*., c. 1, s. 395; İbnülemin, *age*., s. 416; Ebül-ulâ Mardin (Haz. İsmet Sungurbey), *Huzur Dersleri*, İst. 1966 c. II-III. s. 330-331; Mezar kitabesi için; Mehmed Nermi Haskan, *Eyüp Tarihi*, İst. 1993, c. I, s. 228; Ali Birinci, "Mehmed Ali Fethi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, İst. 1999, c. 2, s. 104-105.

15 O. Ergin (*age*., s. 415-417) bu eseri tanıtan ilk kişidir.

linde zamanımıza kalmıştır.[16] A. Fethi Efendi, İstanbul'da bulunan kırk altı kütüphânedeki eserleri sistematik bir tasnife tâbi tutmuş, her mevzua tahsis ettiği, kısma giren eserleri elif-ba sırasına koyarak, karşılarına müelliflerin isimlerini ve bulabildiği takdirde doğum ve ölüm tarihlerini yazarak, eserin hangi lisanda olduğuna ve hangi kütüphânede bulunduğuna işaret etmiştir. Bu eserin muhtevası hakkında bir fikir verebilmek için tertib-i evvelinin defter-i sânisinin başlığı nakledilebilir:

"Fünûn-u edebiyeye dair olan kütüb-ü mevcudenin esamisini havi ve beş tertibi muhtevidir. Tertib-i evvel Siyer-i Şerife-i Muhammediye ve tevarih ve tezkire ve mahazarat ve menâkıb ve tabakat ve ensâbı ve kennî ve elkâb ve esma-ı ricâl ve esma-ı büldan ve havass-ı büldan ve coğrafya ve esami-i hayvanat ve acaibü'l-mahlûkat ve esami-i kütüb ve ilmi fürusiye ve hiyel-i harbiye ve tir ü keman ve fezail-i cihad fenlerine müteallik olan kütüb-ü müellefenin esamisini câmidir" (varak, 3b-4a).

Ali Fethi Efendi'nin basılamadan kalmış defterinden sonra, basılmış defterlerinin mürettibi olarak Abdurrahman Nâcim Efendi, kütüphânecilik tarihimizde yerini almış bulunmaktadır. Üç lisana ve bunların edebiyatına vâkıf A. Nâcim Efendi, bilinen ilk memuriyeti Dersaadet Kütüphâneler Müfettişliği'ne yirmi sekiz yaşında iken 1278 (Hicrî) senesinde tayin edildi. Ali Fethi'nin, bütün kütüphâneleri hedef alan usûlü terk edilerek, her kütüphânenin müstakil defterinin tertibi usûlü tercih edildiği için çalışma daha kısa müddet içinde semeresini verdi ve tayininin ertesi senesi A. Nâcim'in imzasını taşıyan (64 s.) ilkdefter taşbaskı usûlüyle basıldı.[17] Evâsıt-ı Şaban 1279'de (1-10 Şubat 1863) Evkaf-ı İslâmiye Matbaası'nda basılan ve *Kütüphâne-i Dâmat İbrahim Paşa* adını taşıyan kitap, basılan ilk kütüphâne defteri olmak bakımından mühimdir. Kısaca kütüphânecilik tarihimizin ilklerinden biridir.[18] 1152 cild kitap hakkında "esami-i kütüb, müellif ve tarih, kıt'a, evsaf-ı mümeyyize, cild, rakım, evrak, satır, tarih-i hatt-ı kâtib, lisan" başlıklarını taşıyan on sütun altında bilgi veren kitabın hattı da A. Nâcim'in kaleminden çıkmıştır.

1281-1284 senelerinde bulunduğu Tunus ve Paris'teki memuriyetinden son-

16 Eserin yegâne yazmasının Beyazıd Devlet Kütüphânesi'nde olduğu yolundaki ifade (O. Ergin, *age.*, s. 415) doğru olmasa gerektir. Tertib-i evvelinin defter-i sânisinin iki matbu nüshası Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi'nde bulunmaktadır. İlk nüsna (Y. 1002) Türk Tarih Encümeni Kütüphânesi'nden intikâl etmiştir ve tezhipli bir dibâcesi vardır (66 varak). Yine aynı şekilde kütüphâne isimlerinin ve cetvellerinin taşbaskı suretiyle basıldığı ikinci bir nüsha da (y. 1032) kitapların künyeleri elyazısıyla yazılmıştır (359 sayfa). Kitabın bu iki nüshasından bahseden bir yazıya rastlayamadık. Bu nüsha 13 Ağustos 1989'da, Ali Rıza Tamer isminde bir vatandaştan satın alınmıştır.

17 İlk katalog olması bakımından M. Belin'in de (*agm.*, s. 86) dikkatini çekmişti.

18 Defter daha sonra 1312'de Atik Zabtiye Sokağındaki (Aşir Efendi Caddesi 63 numaralı matbaada (87 s.) basıldı. Bu baskıda A. Nâcim'in ismi yoktur. Zeyl (s. 85) Kütüphâneler Müfettişi Ahmed Süreyya imzasını taşımaktadır.

ra tekrar ilk vazifesine dönen A. Nâcim Efendi, ertesi sene kendi imzasını ve 7 Şaban 1285 (23 Kasım 1868) tarihini taşıyan ikinci defteri (*Koska'da Kain Sadr-ı Esbak Ragıb Paşa Kütüphânesinde Mevcud Olan Kütüb-ü Şerifenin Defteridir*, Takvimhâne-i Âmire, 80 s.) neşretmiştir.[19] İkinci defa getirildiği Kütüphâneler Müfettişliği'nde ancak iki sene kalabilen A. Nâcim'in 30 Ocak 1870'de Dersaadet Meclis-i Temyiz Şubesi'ne naklolunmasıyla hayatının bu safhası ebediyen kapamıştır. bu tarihten sonra kütüphânecilik sahasında en küçük bir faaliyeti dahi bahis mevzuu olamaz. Buna rağmen çok sonraları hazırlanmış bulunan bir defterin mürettibi olabileceği yolundaki bir ihtimâl, hayat hikâyesi kâfi derecede bilinmediği için, zaman zaman ifade edilmiştir.[20]

A. Nâcim Efendi geçen asırda üç lisanda manzum ve mensur eserler veren ve ilk ders kitapları yazan başlıca müelliflerden biri ve matbu kütüphâne defterlerinin ise birinci mürettibi olmak hasebiyle kültür tarihimizin tanınması gereken şahsiyetleri arasında bulunmaktadır.

Müteferrika nr. 8-9, Bahar-Yaz 1996, s. 109-116.

19 Bu ikinci defter ilki gibi taşbaskı olarak değil, hurufatla basılmıştır. Fiatının 5.5 kuruş olduğunu M. Belin'den (*agm.*, s. 86) öğreniyoruz. Kataloğun 1310'da yapılan ikinci baskısı (176 s.), Ragıp Paşa Kütüphânesi bir ana derleme kütüphânesi olduğu için, çok mühimdir.

20 Bu hususta tahminde bulunanların makûl bir gerekçeleri bulunmamaktadır:
1-Osman Ergin *age.*, s. 421-423; Adnan Ötüken, *Bibliotekçinin Elkitabı*, Ank. 1947 s. 132-134; Turgut Kut, "Türkçe Yazma Eserler Katalogları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1972*, Ank. 1973, s. 221, dipnot, 54; Nimet Bayraktar, "Yazma ve Basma Kütüphâne Fihristleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, nr. 21, Aralık 1982, s. 153, dipnot. 52; Özer Soysal, *Geriye Dönük Türk Bibliyografyası'nda Bir Önce ve Kaynak olarak Joseph V. Hammer-Purgstall*, Ank. 1994 s. 36. Türkçe'ye benzer bir lisanla yazılmış bu son kitap "Bibliyografya" hakkında olduğu hâlde bir bibliyografya'dan bile mahrumdur. A. Nâcim'in defterlerinin tam künyeleri bile verilmemiş, Ali Fethi'nin TTK. Kütüphânesi'ndeki defteri bile tedkik edilmemiştir. Hammer'in, Osmanlı edebiyatına dair Almanca kitabındaki bibliyografyanın görülüp görülmediği ise yazarın ifadelerinden (s. 79) anlaşılmamaktadır. Yazarın görmediği diğer bibliyografik çalışmalar ayrıca araştırılmaya muhtaçtır.
Ö. Soysal'ın daha sonra bu dipnotumuza verdiği (*Müteferrika*, nr. 11-12, Güz 1997, s. 37-38) aynı bozuk düzen ifadeli cevabından, bizim yazımızdan önce, Ali Fethi'nin TTK Kütüphânesi'nde bulunan iki nüshasını görüp görmediğini anlamak mümkün olamamıştır. *Türk Kütüphaneciliği* (Ank. 1999, 3 cilt) isimli tıpkıbasım ve mevzuat derlemesini yazar olarak imzalaması ise bir kütüphânecilik profesörü için tam bir rezalettir. Acaba kitabın kaç sayfası kendi kaleminden çıktı?

LESKOVİKLİ HAYREDDİN BEY

Matbuat tarihimiz, hâlâ gereği gibi tanınmayan, birçok şöhretsiz kıymetlerle doludur. Hakkında kâfi bir malûmat bulunabilecek olanlara dair bile işe yarayabilecek küçük bir yazı hâlinde hâl tercümesi yazılmamış olması bazen çok vahim ve talihsiz yanlışlıkların ve gereksiz tahminlerin vesilesi olmaktadır. Bunun en dikkate değer örneklerinden biri de şüphesiz matbuat tarihimizin kayda değer isimlerinden biri saydığımız Hayreddin Nedim Göçen olsa gerektir.

Hayreddin Bey mültezimlerinden Mahmud Nedim Bey'in oğlu olarak 1867 senesinin Ocak ayında Yanya vilâyetinin Leskovik[1] kazasında dünyaya geldi. Sıbyan mektebinde okunması mutad olan dersleri (esas-ı İslâmiyet olan mukaddemât-ı ulûm-u diniye) okuduktan sonra o zamanlar çok yaygın olan hususî mekteplerde Arapça ve Farsça; yine bu mekteplerin Türkten gayrı unsurlar tarafından açılmış olanlarında ve muhtemelen Selânik'te Fransızca ve Rumca dersleri görmüş; İstanbul'a gelerek iki sene Mülkiye'ye ve bir sene de Hukuk Mektebi'ne devam etmiştir. Arapça ve Farsça'yı, anlayabilecek; Fransızca ve Rumca'yı, bunlardan Türkçe'ye tercüme yapabilecek derecede öğrenmişti.

1. Memuriyet hayatı

Leskovikli Hayreddin'in tahsil hayatına dair bilinenler görüldüğü gibi, birkaç satırdan ibarettir. Ancak çocuk denecek bir çağda, henüz on yedi yaşında başladığı memuriyet hayatının onun için gerçek bir mektep yerini tuttuğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de hareketli ve parlak memuriyet hayatına 22 Şubat 1883 tarihinde Yanya vilâyeti Maarif Müdüriyeti Kütüb-ü Ecnebiye Muayene Komisyonu âzâlığı gibi ek bir vazife ile Vilâyet Tercüman Muavinliği'nde başlamıştır. 27 Ekim 1884'te bilemediğimiz bir sebepten ötürü istifaen Leskovik'e dönerek bir müddet bilâmaaş tahrirat kalemine devam etmiş; diğer taraftan Meclis-i İdare Kitabeti Müsevvidliği'nde bulunmuştur. Bundan sonra önce 1.200 kuruş maaşla Tâ'dâd-ı Ağnam memurluğuna (13 Mart 1888) tayin; daha sonra 450 kuruş ma-

1 Bugün Arnavutluk sınırları içindedir.

aşla Sandık Eminliği'ne (30 Haziran 1888) naklolunmuştur. Aynı senenin 27 Ağustosunda Leskovik Sancak'tan kazaya tahvil edilince maaşı 350 kuruşa indirilmiş ve 12 Aralık 1889 tarihine kadar bu vazifesi devam etmiştir.

Leskovikli Hayreddin Bey'in İmparatorluğun Rumeli topraklarından yeniden İstanbul'a gelişi ve netice itibariyle matbuat hayatımıza ikinci girişi 20 Şubat 1890 tarihinde mülâzemetle Dahiliye Nezareti Evrak Kalemi'nde işe başlamasıyla gerçekleşmiş oldu. İlkinin yâdigârı *Sebat* mecmuasıydı.

Hayreddin Bey kısa bir müddet sonar nezaretin Mektupçu Kalemi'ne geçti ve 13 Mart 1891'de uhdesine ilâveten *Takvim-i Vekâyi* mütercimliği, 22 Haziran'da da rütbe-i sâlise verildi. 7 Ağustosta bunlara gazetenin musahhihliği de katılarak maaşı 1.200 kuruşa yükseltildi. 15 Mayıs 1892'de *Takvim-i Vekâyi* idaresinin lağvı üzerine Dahiliye Nezareti'ndeki vazifesine döndü ve 23 Temmuzda maaşı 600 kuruş olarak tespit edildi. Vazifesinde gösterdiği gayretlerden ötürü kendisine rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi tevcih buyuruldu (7 Aralık 1893). Henüz 28 yaşında bir delikanlı iken "ehliyet ve hüsn-ü hizmet ve gayretinden" ötürü 16 Mart 1894'te bu defa kendisine dördüncü rütbeden Mecidî nişanı verildi. 13 Haziran 1894'te Matbuat-ı Dahiliye Kalemi'nde işe başlayan Hayreddin Bey, 17 Haziranda Matbuat-ı Yunaniye mütercim ve müfettişliğine tayin edildi. Bu arada yine vazifesindeki gayretinden ötürü 14 Ocak 1895'te kendisine rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemayizi ihsan buyurulmuş; 30 Ocak'ta uhdesine ilâveten Matbuat-ı Ecnebiye Teracim-i Mâruze Başkitabeti verilmiştir.

Bir paşazâde olmayan Hayreddin Bey'in memuriyet hayatında başardığı işler ve uhdesine, bazen aynı anda birkaç tane olmak üzere, verilen memuriyetler onun liyakat ve ehliyeti ile çalışkanlığının bir delili olsa gerektir. Nitekim bu son memuriyetinde iken (12 Şubat 1895) rütbe-i ulâ sınıf-ı sânisine terfi ettirilmiş ve nihayet Sâdrazam Halil Rif'at Paşa'nın zamanında Makâm-ı Sâmi-i Sadâret-i Uzma Tercümanlığı'na naklolunmuştur. Bu vazifesinde iken (4 Temmuz 1897) yeni bir nişan, ikinci rütbeden Mecidî nişanı almış ve yine kendisine rütbe-i ulâ sınıf-ı evveli ve ikinci rütbeden nişan-ı âlî-i Osmanî ihsan buyurulmuş, bir müddet sonra da rütbe-i bâlâ'ya yükseltilmiştir. Nihayet birinci rütbeden Mecidî nişanına ve birinci rütbeden nişan-ı âlî-i Osmanî'ye lâyık görülmüştür.

"Ahvâl-i sıhhiyesi mahâll-i memuriyetine muttariden devam ve vezaif-i mevduesini bihakkın ifaya mâni" olduğu için ve anlaşılan kendi isteğiyle 1 Temmuz 1905'de 7000 kuruş maaşla Şuûra-yı Devlet İstinaf Muhakemesi âzâlığına naklolundu. Ancak burada bir sene bile kalmadan 28 Mart 1906'da Hariciye Nezareti'nde Teşrifatî-i Hariciye muavinliğine, 1 Ekimde ise memuriyetine tayin edilmiştir.[2] 11 Şubat 1907'de 14 bin kuruşa yükseltilen maaşı ise Meşrutiyet'in ilânından sonra gerçekleştirilen tensikatta 7 bin kuruşa (14 Eylül 1908); 14 Ni-

2 Hayatının bu tarihe kadar olon hikâyesi resmî hâl tercümesinde (*BOA. Sicill-i Ahvâl Defteri*, Nu. 38.

san 1909 tarihli muvakkat bütçe mucibince de 4 bin kuruşa indirilen Hayreddin Bey aynı senenin 7 Eylülünde yapılan ikinci tensikatta 1.350 kuruş mazuliyet maaşı ile caiz-i istihdam memurin meyanında kadro harici bırakıldı. Devam eden tensikat hareketleri esnasında mazuliyet maaşı önce 2.250 kuruşa iblâğ (22 Mayıs 1910), daha sonra da (14 Haziran 1911) 1.333 kuruşa tenzil edildi. Ancak onun bu mazuliyeti uzun sürmedi ve 31 Aralık 1911'de 4.000 kuruş maaşla Hariciye Niezareti Evrak Müdüriyet-i Umumîyesi'ne tayin ve 14 Mart 1914'te memuriyet unvanı Evrak-ı Umumîye Müdüriyeti'ne tahvil olundu ve bu arada maaşı 23 Mayıs 1919'de 5.000 kuruşa çıkarıldı. Bu memuriyetinin en mühim tarafı Hariciye Nezareti Arşivi'nin de selâhiyeti dahilinde bulunması, bu arşivin tanzimi ve ıslahı çalışmalarına katılmasıydı. Hariciye Nezareti'nde 28 Mart 1906'da başlayan memuriyeti Mayıs 1920 tarihindeki tensikata kadar devam edebilmiştir.[3]

Hayreddin Bey Mütareke devrinde Cemil Paşa (Topuzlu) ile Salim Paşa arasında (2 Mart - 17 Nisan 1920) İstanbul Şehreminliği'ne sülüs maaşla vekâlet etmiş ve uzun müddet Belediye Meclisi (Cemiyet-i Umumîye-i Belediye) âzâlığında bulunmuştu. Şehreminliğine vekâleti esnasında "terfi ve terakkîde kıdem ve ehliyetten başka evsaf ve şerait" aramadığı ifade edilmektedir ki bizzat kendi memuriyet hayatının da istinadgâhı bu iki vasıf olmuştur.[4] Belediye Meclisi âzâlığından Fazlı Güleç'in İstanbul Vali Muavinliği zamanında (5 Kasım 1928 - 14 Mayıs 1932) ayrılan Hayreddin Bey yine bu sıralarda bir müddet Bakırköy İnhisar Başbayii olarak bulundu.

Hayreddin Bey aynı zamanda Mülkiye'nin sevilen bir (Fransızca, Usûl-i Tercüme) hocası olarak öğrencileri üzerinde silinmeyen izler ve güzel hâtıralar bıraktı. 14 Şubat 1912'de başlayan hocalığı Mülkiye'nin Harb-i Umumî içinde 1915'te kapatılmasıyla sona erdi.[5] Yine bir başka yerde, Erkân-ı Harp Mektebi'nde (Harp Akademisi) tespit edemediğimiz bir müddet esnasında, 1927'de Mehmed Ali Aynî'nin tayinine kadar, tarih-i siyasî muallimliğinde bulundu.[6]

Hayreddin Bey'e memuriyet hayatı boyunca ihsan buyurulan nişanlar, yeri geldikçe, zikredilmişti. Ona ecnebî devletler; ezcümle Bulgaristan, Sırbistan, İran, Almanya, İsveç, Fransa, Karadağ, Avusturya, İtalya, Romanya, Zengibar ve Saxe-Cobourg dukalığı tarafından da çeşitli nişanlar verilmiştir.[7]

Henüz on yedi yaşında, âdeta delikanlılık çağının şafağında, artık vatan sınır-

s. 365, 366) ve buradan naklen *İstanbul Şehreminleri*'nde (Osman Nuri-Ergin, İst. 1927, s. 541-551) bulunmaktadır. Bundan sonraki safhası hakkındaki bilgiler de, pek az eksiğiyle, yine ikinci kaynakta verilmiştir. Bu kaynağın çok kötü bir hülâsası için: Rakım Ziyaoğlu. *İstanbul Kadıları*... İst. 1971, s. 256-257. Ergin'in yeni harfli baskısına bkz. İst. 1996, s. 434-436.

3 Atillâ Çetin, *II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Belgeler*, İst. 1985, s. 19.

4 Osman Nuri (Ergin), *age.*, s. 543.

5 Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ank. 1969, c. II. s. 988-989.

6 M. Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*. Ank. 1966, c. I. s. 98, 100, 135.

7 Osman Nuri (Ergin), *age.*, s. 543.

larının çok ötesindeki Yanya vilâyetinde başlayan bir memuriyet hayatı, bir büyük imparatorluğun birçok acı hâdiselere sahne olan tükenişine ve yeni bir devletin doğuşuna şahit olduktan sonra İstanbul'da nihayet bulmuştu. 1867 senesinin ilk ayında Leskovik'te ilk sayfası açılan bir ömrün hikâyesindeki son sayfa da, bu hikâyenin son kırk senelik zemininde, İstanbul'da Yeşilköy'de 19 Mart 1942'de kapandı. Hayreddin Nedim Göçen ertesi günü Kazlıçeşme Kabristanı'ndaki ebedî istirahatgâhına tevdi olundu.[8]

2. Matbuat hayatı

Matbuat tarihimizde Leskovikli Hayreddin ismiyle tanınan Hayreddin Nedim'in şimdiye kadar gereği gibi dikkat edilmemiş verimli bir yazı hayatı vardır.[9] Öyle anlaşılıyor ki ilk memuriyetinde ayrılıp (27 Ekim 1884) Leskovik'e gelişi ile tekrar memuriyete dönüşü (18 Mart 1888) arasındaki zamanının büyük bir kısmını İstanbul'da geçirmiş; Mülkiye ve Hukuk mekteplerine devam etmiş ve bu esnada matbuat âlemine ilk adımını atmıştır.

Hayreddin Bey'in ismine ilk defa *Sebat* mecmuasının sahib-i imtiyazı ve muharrirlerinden biri olarak, 1886 senesinde rastlıyoruz.[10] Diğer sahib-i imtiyaz ise Halil Edib Bey'di.[11] İlk iki sayıdan sonra mecmuanın yegâne sahib-i imtiyazı olarak 19 yaşını henüz bitiren Hayreddin Bey görünmektedir. İlk sayısı 27 Martta, görebildiğimiz 13. sayısı 27 Eylül'de çıkan nohudî pembe kağıtlı, açık eflâtun başlıklı ve 4 yapraklı bu mecmua rumî ayların ortasında ve sonunda neşrediliyordu. Tahrir heyeti şu isimlerden müteşekkildi: Hayreddin, Halil Edib, Faik Hilmi, Mehmed Fikri. Mecmuadaki yazı ve şiirlerinin altında bulunan imzalar ise şöylece sıralanabilir: Şemsî, Halil Edib, Faik Hilmi, Cenab, Muallim Feyzî, Nâci, Tepedelenlizâde H. Kâmil, Aşkî-i Mülkî, A. Zahid, Abdülhalim Memduh, Faik, İbnü'l-İsmail, Tevfik, Sâdî.

8 Hayreddin Nedim Göçen'in, bu yazımızın hareket noktasını ve ilham kaynağını teşkil eden, ölüm ilânının metni şudur: *"Eski sadaret tercümanı, Mülkiye Mektebi Tercüme muallimi, Hazine-i Evrak Müdir-i Umumîsi, İstanbul Şehretinin vekili ve Harp Akademisi Tarih-i Siyasî muallimi Hayreddin Nedim Göçen rahmet-i rahmana kavuşmuştur. Cenazesi bugünkü cuma günü Bakırköy Camii'nde cuma namazını müteakkip cenaze namazı kılındıktan sonra Kazlıçeşme'deki aile mezarlığına defnedilecektir. Allah rahmet eylesin. Çelenk gönderilmemesi rica olunur. Sirkeci'den tren 12.10'dadır"* (*Cumhuriyet*, nr. 631, 20 Mart 1942, s. 3; ailenin teşekkür ilânı: nr. 6340, 12 Nisan 1942, s. 3; ölüm ilânının bir başka neşri: *Vatan*: nr. 520, 20 Mart 1942, s. 3). Hakkı Tarık Us, *Elli Yıl*, İst. 1942, s. 73.

9 Ahmet İhsan Tokgöz, "Hafta Hasbıhali", *Servet-i Fünûn-Uyanış*, nr. 2379, 26 Mart 1942, s. 217; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İst. 1969, c. 3, s. 231.

10 Cenab Şahabeddin *"Leskovikli Hayreddin Bey'le Sebat unvanlı bir risâle-i edebiyeyi müştereken neşr ettik"* diyorsa da bu müştereklik mecmuada şiir neşretmekten öteye geçmemiştir. İ. Enginün'ün *"Cenab 1886'da 12 sayı devam ettirebildiği Sebat dergisini Leskovikli Hayreddin Nedim Bey ile birlikte çıkarmıştı"* demektedir ki (*Cenab Şahabeddin*, Ank. 1989, s. 7) yanlış olduğu açıktır.

11 Hâl tercümesi için: İbnülemin M. K. İnal, *age.*, s. 270, 273.

Hayreddin Bey'in İstanbul'a ikinci gelişi 20 Şubat 1890'da Dahiliye Nezareti'nde işe başlaması üzerine gerçekleşti. Bu tarihten itibaren gazete ve mecmualarda; ezcümle *Tercüman-ı Hakikat* ve *Servet-i Fünûn*'da yazılar yazdı, tercümeler yaptı. Meşrutiyet'in ilânından sonra yazdığı gazetelerden biri *Tanin*'dir. Ahmed İhsan'a göre[12] *"yeni doğan ve uyanan neşriyat âlemimizin en ateşli ve çalışkan unsuru idi. Onunla beraber Selânikli Tevfik de vardı. İkisi debüyük numune olmuşlardı."* Ne var ki Hayreddin Bey asıl mesaisini Fransızca'dan tercümeler yapmak ve iktibaslarda bulunmak yolunda teksif etti. Birbirini takiben kitaplar neşretmeye başladı. Bilâhare memuriyette ileri makamlarda bulunmasının bu faaliyetini yavaşlattığı görülmektedir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilânını takiben, daha sonra da dikkati çeken ve kaynak olarak başvurulan eserlerini neşretmiştir. Bunlar arasında en çok bilineni *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye Tetebbuatı* başlıklı beş cüzden mürekkep, Türkçe ve Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme edilmiş vesikaları ihtiva eden külliyattır. Vesikaların işaret ettiği tarihî hâdiseler hakkında da bilgiler eklenmiştir. Aynı senede (1326 rumî) basılan bir diğer kitabı, *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyasîsi*, bu harp hakkında Türkçe'de dikkati çeken ilk eser olma hususîyetini hâlâ muhafaza etmektedir.[13] Sefaretnâmeler hakkındaki belli başlı kitaplardan biri de yine onun kaleminden çıkmıştır. Kayıtlara geçen son eseri ise Harp Akademisi'nde verdiği *Tarih-i Siyasî Notları*'dır. Gayrimatbu eserlerinin de bulunduğunu, herhâlde kendisinden aldığı bilgiye dayanarak, Osman Nuri bildirmektedir.[14] Leskovikli Hayreddin, Hayreddin veya Hayreddin Nedim şeklinde imzaladığı eserleri şu şekilde sıralanabilir:

1. *Sebat*, nr. 1-13 (15 Mart-15 Eylül 1302).

2. *Sânihat*, İstanbul Matbaa-i A.K. Tozlıyan, 1303, 96 s.

3. *Mültekatât-ı Letâif*, İstanbul, Matbaa-i A. K. Tozlıyan, 1303, 64 s. İçinde 107 lâtife var. (MK. 1959 A 667).

4. *Râfeil ve Fornarin*, İstanbul, A. M. Şirket-i Mürettibiye Matbaası 1303, 62 s. Kütüphâne-i Sebat: I. kitap

5. *Mirabo ve Sofî*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304, 64 s. (MK. 1971 A 279). Kitapta sansür tarafından metni çıkarılmış birçok noktalı kısım bulunmaktadır.

12 A. İhsan Tokgöz, *agm.*, s. 218-220.

13 Bu kitabı yeni harflerle sadeleştiren Şemsettin Kutlu'nun (*Kırım Harbi*, İst. ty, s. 9-13) Hayreddin Bey hakkında düzdüğü hâl tercümesine göre O, Tanzimat döneminde yetişmiş bir aydın ve devlet adamıdır. Sadâret ve Hariciye'de çalıştıktan sonra II. Meşrutiyet'ten sonra (1908) devlet hizmetinden ayrılıp ilmî araştırmalarını yapmıştır. *"Özel bir tahmin olarak"* Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın oğlu bulunduğu da akla gelmektedir. Orhan Bayrak'a göre (*Osmanlı Tarihi Yazarları*, İst. 1982, s. 108). *"Tarihçi, yazar, gazeteci ve tercümandır. Doğduğu ve öldüğü yıllar ve yerler belli değildir. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın oğludur."*

14 *Age.*, s. 543.

6. *Süzan-Suzanne*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1304, 36 s. Neşreden: Vatan Kütüphânesi sahibi Ohannes (MK. 1968 A 460). Bu tercüme daha önce *Tercüman-ı Hakikat*'te neşredilmişti.

7. Gules-Sandeau, *Gençlik yahud Son Falcı Karı*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1304, 28 s. (MK. 06 mil EHT A 2481).

8. *Nedamet-i Âşıkâne*, İstanbul, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308, 32 s. Kitab-ı hayattan birkaç yaprak: İkinci cüz (Mari ile Fransuva'nın aşkı) (MK. 06 mil EHT A 2053).

9. *Beatris Çenci* (Béatric Cenci), İstanbul, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308, 24 s. Kitab-ı hayattan birkaç yaprak: Üçüncü Cüz (MK. 06 mil EHT A 2054).

10. C. Gilbert Martin, *İmzasız Bir Mektub*, İstanbul, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası 30+2 s. Kitab-ı hayattan birkaç yaprak: Dördüncü cüz (MK 06 mil EHT A 2052).

11. Camille Flammarion, *Ürani yahud Hayat Perisi*, İstanbul, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308, 62 s.

12. George Ohnet, *Sevda yahud Kuğu Nağmesi*, İstanbul, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308, 95 s. (MK, 06 mil EHT A 820).

13. *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyasîsi*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326, 187 s. Yeni harflerle baskısı: *Kırım Harbi* (Baskıya hazırlayan Şemsettin Kutlu), İstanbul, (ı.y) 232 s. Tercüman 1001 Temel Eser, no. 77.

14. *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye Tetebbuatı*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326,

1. Kitab 104 s.
2. Kitab 96 s.
3. Kitab 80 s.
4. Kitab 80 s.
5. Kitab 96 s.

15. *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti 1207-1208*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1333, 112 s. Tarih-i Osmanî Encümeni Külliyatı, aded 3; Sefaretnâmeler ve Mustafa Rasih Paşa'nın Rusya sefaretnâmesi hakkında bilgi veriyor. Hakkında bilgi için: Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara, 1968, s. 162-167.

16. *Tarih-i Siyasî Notları-Bâbıâlî ve Üçüncü Napoleon'un Kongresi, Niçin İştirak Etmedik*, İstanbul, Harp Akademisi Matbaası, 1341, 183 s. (Taşbaskı).

Dergâh, nr. 17, Temmuz 1991, s. 15-16.

MEHMET BEHÇET YAZAR

Şair, edebiyat muallimi ve bir yazar olarak tanınması gereken şahsiyetlerden biri de Mehmet Behçet Yazar'dır ve eserleri hâlâ bir bilgi kaynağı olma vasfını korumaktadır.[1]

1. Doğumu, ailesi ve ölümü

M. Behçet 1890 senesinde Halep'te dünyaya geldi.[2] Babası o sırada Halep Bidayet Mahkemesi'nin başkâtibi olan Mehmet Beşir Bey'dir. Antakya ile Halep arasında bulunan Ermenaz kasabasından Halep'e göçmüştü. Önceleri Mollaoğulları adını taşıyan aile, daha sonra Kâtipoğulları olarak tanındı. Bu isim sonra Yazar şeklinde soyadları oldu. Ailenin bilinen mensupları önce Molla, daha sonra ise devlet dairelerinde memur olmuştu. M. Behçet'in annesi ise Üsküdarlı ve Dayıoğlu namıyla tanınan rüsumat muhasebecilerinden Rıza Bey'in kızı Maide Hanım'dır.[3]

M. Behçet Yazar, önce Selânik mektupçusu Seyyafzâde Arif Bey'in kızı Dilâra Hanım'la (ö. 1917) evlenmiş ve bu evlilikten Mülhime (İnce, d. 1914-) adın-

1 M.Behçet Yazar'ın tercüme-i hâli hemen bütün alâkalı kitap ve ansiklopedilere girmiştir. Bunlardan bir kısmını şöyle sıralayabiliriz;
a) Saadettin Nüzhet Ergun, *Edebiyat ve Edebiyat Tarihi Özü*, İst. 1934, s. 176.
b) İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İst. 1946.
c) İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İst.1969, s. 177-178.
ç) Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İst. 1978, s. 328.
d) Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir 1872- 1972*, 1980, s. 12,
e) Seyit Kemal Karaalioğlu, *Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü*, İst. 1982, s. 617.
f) Şükran Kurdakul. *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İst. 1989, s. 650-651.
g) İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü*, İst. 1990, s. 458.
h) *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İst. 1998, c. 8, s. 569.

2 M.Behçet Yazar'ın hal tercümesi için M.E. Bakanlığı'ndaki dosyasını (Nu. 348) esas aldık. İkinci sıradaki mehazımız Rıfat Necdet Evrimer'in kitabıdır: *Fecr-i Âtî Şairleri, Mehmed Behçet ve Tahsin Nahid*, İst. 1961. R. N. Evrimer'in kitabındaki bilgileri bizzat M.Behçet'ten aldığı açıktır.

3 R. N. Evrimer. *age.*, s. 5; M.Behçet'in kardeşi Vedat Kâtipzâde de Bağdat'ta Kral Faysal'ın hususî tabibiydi.

da bir kızı ile Hatif (1916 - 1971) isminde bir oğlu dünyaya gelmiştir. Mülhime Hanım Türkiye'nin 4. su mühendisi olup İSKİ'de (1938 - 1978) çalıştı. Hatif Yazar, Galatasaray mezunu olup T. İş Bankası'da müdür olarak çalışmıştır. Birinci eşinin ölümü üzerine bu defa Kastamonu Nafıa Müdürü Necati Bey'in kızı Beyhan Hanım'la (ö. 1929) evlenmiştir. Bu evliliğinden Nihat Yazar (1921 - 1996) dünyaya geldi. Elektronik mühendisi olan Nihat Yazar ABD'de ölmüştür. 3. ve son evliliğini Erenköy Kız Lisesi Matematik öğretmenlerinden Müberra (1900-1952) Hanım'la yaptı. Bu evliliğinden İ.T.Ü.'de profesör olan Ender Özden (1932 - 1976) dünyaya gelmiştir.[4]

3 Temmuz 1980'de doksan yaşında hayata veda eden M. Behçet Yazar, Zincir likuyu Kabristanı'ndaki ebedî istirahatgâhına tevdi olundu.[5]

2. Tahsil hayatı

M. Behçet'in tahsil hayatı doğduğu şehirde başladı. Feyziye Mektebi'ndeki ibtidaî tahsilden sonra Halep İdadîsi'nde dört sene okuduktan sonra İstinaf Mahkemesi başkâtibi olarak Selânik'e nakli üzerine (1903) bu şehre geldi. Selânik İdadîsi'nde üç sene daha okuduktan sonra aliyyülâlâ derecede mezun oldu (14 Temmuz 1906). Halep İdadîsi'nde başlayan edebiyat merakı Selânik'in edebî ikliminde büsbütün arttı. Selânik İdadîsi'nin muallimleri, devrin mühim edebiyatçıları ve yazarları arasındaydılar. Bunlar arasında Muallim Merzifonlu Cudi, Kazım Nami (Duru) ve Müslihiddin Adil (Taylan) bulunuyordu.[6]

Diğer taraftan Selânik İdadîsi'nden feyz alan güzide gençlerden Ali Canib (Yöntem), İbrahim Necmi (Dilmen), Süleyman Şevket (Tanlı) ve İbrahim Fazıl (Pelin) arkadaşları arasındaydı. Mektep dışında edebî faaliyette bulunan Âkil Koyuncu ve Rasim Haşmet de diğer dostlarıydı.[7]

Selânik'ten İstanbul'a hukuk tahsili için gelen M. Behçet, Darülfünûn'un Hukuk Şubesi'nden de aliyyülâlâ dereceyle mezun oldu (28 Temmuz 1910). Hukukta Köprülüzâde M. Fuad, İbrahim Alâeddin (Gövsa), Tahsin Nahit ve Ziya Şakir (Soko) gibi edebiyat meraklısı gençlerle tanıştı. Anneannesinin Kadıköy'e taşınması üzerine bu semtte oturmaya başlayan M. Behçet burada da Ali Süha (Delilbaşı) ve Cemil Süleyman (Alyanakoğlu) beylerle de samimiyet kurmuştu.[8]

4 Bu bilgileri Mülhime İnce Hanım lütfetti.

5 Ölüm tarihi için "Fecr-i Âtî topluluğu mensuplarından Mehmet Behçet Yazar İstanbul'da öldü." *Tercüman*. nr. 6623, 4 Temmuz 1980, s. 3; *Hürriyet 1981 Ansiklopedik Yıllığı*, s. 160; *Varlık Yıllığı*-1981 s. 296

6 R.N.Evrimer. *age*., s. 6

7 R.N.Evrimer. *age*., s. 6

8 Sicil Dosyası. Nu. 348; R. N. Evrimer. *age*., s. 6-7

3. Meslek hayatı

M. Behçet daha bir hukuk talebesi iken Orman ve Maadin Nezareti'nin Hukuk Müşavirliği Kalemi'nde ve daha sonra da Baytar Dairesi'nde mülâzemeten çalışmaya başlamıştı.

Son iş yerinde müdür muavini olan Mehmed Âkif'le (Ersoy) tanışma imkânı bulmuştu.[9] Maaşlı olarak ilk defa Adliye Nezareti'nin neşir organı *Ceride-i Adliye*'de muharrirlikle çalışmaya başladı (30 Mart - 4 Mayıs 1910). Kısa bir müddet de (17 Ağustos - 25 Kasım 1910) İstatistik Kalemi'nde ikinci sınıf kâtip olarak bulunduktan sonra Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı zamanında kurulan Sultanî mekteplerine hoca tayini için açılan (müsabaka) imtihana edebiyat muallimi olmak maksadıyla girerek kazanmış ve maarif mesleğine ilk adımını atmıştır.[10]

Bir hukuk mezununun edebiyat muallimi olmak için imtihana girmesi zamanımız için çok şaşırtıcı olabilir. Ancak II. Meşrutiyet devrinde edebiyat, gençler nazarında büyük ve mukaddes bir meşgale, belki de bütün bir hayat demekti. Bir mecmuada bir yazı veya şiirin altında bir imza sahibi olmak için büyük heyecanla ve ihtirasla kalemlerin elden bırakılmadığı bir devirdi. Bir şiirin veya bir yazının, bir risâlenin, sonsuz hazların ve saadetlerin kapısını aralayabildiği saadet demleriydi. Bunun için de bir hukuk mezunu edebiyat muallimliği için imtihana giriyor ve hayatının yelkenini kelimelerin uçsuz bucaksız efsunuyla dolduruyordu. Yirmi yaşını henüz ikmâl etmişti.

M. Behçet'in, 16 Kasım 1910'da başlayan Beyrut Sultanîsi edebiyat muallimliği, bu şehrin Harb-i Umumî sonunda İtilâf Devletleri tarafından işgâline kadar tam sekiz sene devam etti. Bu arada önce müdir-i sani (28 Ekim 1915), sonra Sultanî'nin müdürü (30 Nisan 1918) oldu. Şehrin işgâli üzerine vazifesini terk etmek zorunda kaldı (30 Ekim 1918) ve Türk talebeleriyle İzmir üzerinden, deniz yoluyla İstanbul'a geldi. Beyrut'ta bulunduğu esnada Askerî İdadî'de ve Cizvit Mektebi'nde de dersler vermiş; diğer taraftan Vilayet Matbaası müdürlüğünde bulunmuş ve vilayet gazetesi *Beyrut*'un baş muharrirliğini yapmış, muntazaman baş makaleler yazmıştır.[11]

Bir müddet Menatık-i Harbiye maaşı alarak açıkta kaldıktan sonra 24 Şubat 1919'da Ortaköy Darü'l-eytamı müdürlüğüne tayin edildi. Kısa bir müddet (1 Mart - 10 Mayıs 1919) bulunduğu müdürlükten sonra yeniden aslî vazifesine Kastamonu Sultanîsi müdürlüğüyle (16 Mayıs 1919 - 1 Ocak 1921) döndü. Bu

9 R. N. Evrimer, *age.*, s. 8.
10 R. N. Evrimer, *age.*, s. 8-9.
11 Bu bilgiler dosyasında bulunmuyor. R. N. Evrimer, *age.*, s. 9.

meyanda (9 Ağustos 1920 - 1 Ocak 1921) edebiyat ve felsefe dersleri de vermişti. Bu şehirde çıkan devrin ünlü gazetelerden *Açık Söz*'de Nida imzasıyla İstanbul hükûmetleri aleyhinde yazılar yazdı ve istifa ederek Ankara'ya geldi.

Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nde önce memur (5 Ocak - 30 Haziran 1921) sonra istihbarat müdürlüğü (1 Temmuz 1921 - 30 Eylül 1922) yaptı ve bir müddet de (13 Ocak - 31 Ağustos 1921) Ankara Darül-muallimâtı'nda Türkçe ve edebiyat dersleri verdi ve mektebin lağvı üzerine bu vazifesi sona erdi. İzmir'in kurtuluşu üzerine yine aslî hizmetine döndü ve daha önce bulunduğu Kastamonu'da bu defa maarif müdürlüğü (30 Eylül 1922 - 6 Ekim 1923) yaptı.

Kastamonu'dan Ankara'ya ikinci defa Maarif Vekâleti Müfettişliği vazifesiyle (6 Ekim 1923 - 30 Ekim 1927) dönen M. Behçet, bu arada Orta Tedrisat Müdür-i Umumîliği'ne (27 Temmuz - 11 Ağustos 1925) ve Millî Matbaa adı verilen Devlet Matbaası müdürlüğüne vekâlet etmişti.

Ankara'da geçirdiği dört seneden sonra İstanbul'a, Üsküdar Erkek Lisesi edebiyat muallimliği vazifesiyle (6 Kasım 1927 - 31 Ağustos 1929) dönen M. Behçet bundan sonraki bütün hayatını fâsılasız bir şekilde bu şehirde geçirdi. Daha sonra Kabataş Erkek Lisesi'nde (1 Eylül 1929 - 1 Ekim 1934) ve Haydarpaşa Lisesi'nde (1 Ekim 1934 - 8 Kasım 1951) edebiyat muallimi olarak meslekî hayatını tamamladı. Bu arada Saint Joseph'te de (1948-1949) bir sene ders vermiştir. Umumî kültürü çok iyi ve kusursuz bir muallim ve iyi bir mürebbi olduğu müfettişlerce ifade ediliyordu. Bu sebeple Müfettiş Ali Canib'in teklifiyle kendisine bir tâkdirnâme de verilmişti (25. 5. 1932).

M. Behçet, gözlerinin rahatsızlığı yüzünden, 1 Ocak 1952 tarihinden itibaren emekliye ayrılmak zorunda kalmış ve son senelerini Levent'te, kızlarının yanında geçirmişti. Doksan yaşında hayata vedâ ettiğinde Fecr-i Âtî'nin son temsilciydi ve geride birçok eser bırakmıştı.

4. Yazıları ve kitapları

M. Behçet, Fecr-i Âtî'nin en genç mensubu olarak tanınıyordu. Daha hukuk talebesi iken Tahsin Nahid'in kışları Cağaloğlu'nda, yazları Haydarpaşa çayırına bakan evinde, daha sonra Fecr-i Âtî topluluğunu kuracak olan gençlerin toplantılarına katılıyordu. Diğer gençler arasında Köprülüzâde Fuad, İbrahim Alâeddin (Gövsa), Ziya Şakir, Ali Canib (Yöntem), Rasim Haşmet, Âkil Koyuncu, Ali Süha (Delilbaşı), Cemil Süleyman (Alyanakoğlu), İbrahim Necmi (Dilmen), Süleyman Şevket (Tanlı), Şahabettin Süleyman, Emin Bülend (Serdaroğlu), Said Hikmet ve Mustafa Nâmık (Çankı) bu toplantılarda muntazaman

bulunuyordu. Fecr-i Âtî kurulunca bu toplantılar *Servet-i Fünûn* idarehânesinde 20 Mart 1909'da Cumartesi günü ilk defa başladı; 31 Mart (13 Nisan) Vak'ası ile toplantılar tâtil edildi.[12]

Fecr-i Âtî'nin en genç mensubu Mehmet Behçet "kelimelerde incelik ve zarafet aradı. Mısraları kullandığı lisanın hususiyeti içinde, yumuşak ve ahenkçe birbirine uygun kelimelerin birleşmesinden hâsıl olan güzel bir ritmi taşır. Hislerde bayağılık, onun daima kaçındığı bir şeydir." Bu bakımdan diğerleri gibi esas itibariyle romantik ve zaman zaman da sembolisttir. Mâna ve musıkiîye değer vermiştir.[13]

M. Behçet'in dikkati çeken bir tarafı ömrünün elli senelik safhasında verimli bir yazar olmasıdır. Yazılarını ve şiirlerini *Hanımlara Mahsus Gazete, Çocuk Bahçesi, Hâle, Servet-i Fünûn, Resimli İstanbul, Şehbal, Resimli Kitap, Tasvir-i Efkâr, Beyrut, Şair, Gençlik, Nedim, Açık Söz* (Kastamonu), *Anadolu Duygusu* (Ankara), *Anavatan* (Ankara), *Sebülürreşad, İçtihad, Yedigün* gibi mecmu ve gazetelerde neşretti. *Açık Söz*'de, İstiklal Harbi esnasında Nida müstearıyla yazdığı yazılar İstanbul matbuatı tarafından da iktibas edilmişti.[14]

5. Eserleri

Kitaplarına gelince basıldıkları seneler itibariyle şöylece sıralanabilir:

1. *Erganun,* İstanbul, 1327-1445,Tanin Matbaası.
M. Behçet 1911 yazında geldiği İstanbul'da ilk şiir kitabını bastırmıştır.

2. *Beyrut Vilâyeti,* I. Cenub kısmı, Beyrut Vilâyet Matbaası, 1333-1335, 465 s.
II. Şimal Kısmı, Beyrut Vilâyet Matbaası, 1333-1335, 604 s.

Harb-i Umumî esnasında Beyrut Sultanîsi Şam'a naklolunduğu zaman M. Behçet bir taraftan edebiyat muallimliği yaparken diğer taraftan da Beyrut Valisi Cemal Azmi (Samurkaş) Bey'in isteği üzerine vîilayetin umumî vaziyetini, Ticaret Mektebi Müdürü Refik Temimi ile birlikte araştırdı. Çok kıymetli bir mesai sonunda hazırlanan eser Beyrut ve çevresinin bir ansiklopedisi sayılabilir. Bol resimli ve levhalı bu kitaptan ötürü M. Behçet'e Maarif Nezareti tarafından dördüncü rütbeden Osmanî Nişanı ihsan edilmiştir (16 Eylül 1917). Nitekim kitap bu ehemmiyetinden dolayı 1970'den sonra Beyrut'ta, tıpkı basım olarak, yeniden ciltli şekilde basılmıştır. Kitabın Türkçe, Arapça, Fransızca, İngilizce ve Alman-

12 R. N. Evrimer, *age.*, s. 7-8; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İst.1976, c. 2, s. 1092-1098.

13 Agah Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri Servet-i Fünûn Edebiyatı*, İst.1938, s. 289.

14 R. N. Evrimer, *age.*, s. 10-12; Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*, Kastamonu, 1982 s. 77.

ca eserlerden zengin bir bibliyografyası bulunmaktadır. Sonunda (s. 578) Beyrut, 18 Kanun-i Sânî 1334-1918 tarihi kayıtlıdır.

3. *Buhurdan,* İstanbul, 1925, 78+1 s. Ahmet İhsan Matbaası fantazilerini ihtiva eden kitabıdır.

4. *Kastamonu Âsâr-ı Kadimesi,* İstanbul, 1341, 165+9+2 s. Matbaa-i Âmire Anadolu Türk âsâr ve mahkükatı tetebbüatına esas dizisinin kitaplarından biri olan bu eseri Maarif Vekâleti Harp Dairesi'nin neşriyatının dördüncüsüdür ve mühim bir araştırmadır.

Beyrut Vilâyeti ile Kastamonu Âsâr-ı Kadimesi isimli eserlerinin, hiç değilse tıpkı basım şeklinde, yeniden basılmaları gerekir.

M. Behçet, çocuk edebiyatı sahasında da kitaplar yazmıştır. Dört kitaplık bu dizisi nakil ve uyarlamadır. Bunlar *Orhan'ın Deniz Eğlenceleri* (İstanbul, 1926), *Orhan ile Gümüş* (İstanbul, 1927), *Orhan'ın Hayvanlar Bahçesi* (İstanbul, 1927) ve *Orhan'ın Teyyareciliği* (İstanbul, 1931) ismini taşır.

5. *Genç Şairlerimiz ve Eserleri,* İstanbul, 1936, 111 s. Kanaat Kitabevi,

Bu kitabı 6 Mart 1936'da Kadıköy Halkevi'nde verdiği bir konferansının metnidir.

6. *Genç Romancılarımız ve Eserleri*, İstanbul, 1937, 254 S. Kanaat Kitabevi.

7. *Yumak,* İstanbul, 1938, 64 s. Kanaat Kitabevi, M. Behçet'in ikinci ve son şiir kitabıdır.

8. *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı,* İstanbul, 1938 488 s. Kanaat Kitabevi.

Bu kitabı yazma fikri Kanaat Kütüphânesi'nde sahibi İlyas Bayar'la yapılan bir sohbet esnasında doğmuş ve *Nevsal-i Millî* (1330) benzeri bir kitap olarak düşünülmüştür. (s. 8) Aynı zamanda Cumhuriyet'in 15. yıldönümüne ithaf edilen bu kitap M. Behçet'in basılan son eseridir.

Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda (1929-1931) neşredilen "Sinop Kitabeleri" isimli yazısını da eserleri arasında hatırlamak gerekir. *Camiü'n-nezair* taramasına dair notları TTK. Kütüphânesi'ndedir (Y.1-5).

M. Behçet'in basılmamış eserleri olduğu da bilinmektedir. Bunlar *Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah* (3 cilt), *Genç Dramatürjlerimiz ve Eserleri*, *Orhan'ın Kuruntusu* (nakil), *Çile* (şiir) ve *Kutu Kapakları* (hiciv) adını taşımaktadır.

Kütüphânesi ve basılmamış eserleri kızı Mülhime İnce Hanım tarafından İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü Kütüphânesi'ne hediye edilmiştir. (1980).

9. *Edebiyatçılarımızı Tanıyalım.*

M. Behçet'in zamanın ünlü haftalık mecmualarından *Yedigün*'de doksan beş şair ve yazar tarafından tefrikası bu başlığı taşımaktadır. Bizzat şahıslardan alınan bilgilere dayanan hâl tercümelerinin yanı sıra eserlerinin isimlerini de ihtiva

eden yazı dizisinin bilgi değeri bakımından bir benzerini bulmak mümkün değildir. Çok az istisnasıyla M. Behçet, bilhassa İstanbul'da ulaşabildiği bütün yazar ve şairlerin kendilerinden aldığı bilgileri böyle bir tefrika ile edebiyat araştırmalarının hizmetine vermiştir.

Yedigün sahibi Sedat Simavi bu tefrikayı, M. Behçet'in *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı* isimli eserinin gördüğü alâkanın tesiriyle istemiş olmalıdır. Bu kıymetli tefrika'nın şimdiye kadar dikkati çekmediğini ve lâyık olduğu derecede kullanılmadığının da bu meyanda ifade etmek gerekir. Şahsiyetlerinin kendilerinden aldığı bilgilerle hayat hikâyelerini yazan M. Behçet, sanatları ve eserleri hakkındaki kanaatlerini de ifade etmiştir. Bir bakıma devrin matbuat dünyasının umumî bir manzarası bu şekilde ortaya konmuş olmaktadır.

M. B. Yazar, *Edebiyatçılar Âlemi*, Ank. 1999, 344 s., 21. Yüzyıl Yayınları, s. 7-12.

MEHMED BAHAEDDİN TOVEN

Muhterem Salih Necmeddin Hilâv (12. 5. 1934 - 7. 2. 2000) üstadıma Hakk'tan rahmet ve mağfiret niyazıyla.

I. Hayat hikâyesi

Asker, maarifçi, mecmua nâşiri, gramerci, lûgatçi, muellif, mütercim ve takvimci Mehmed Bahaeddin veya tanındığı imzasıyla B. Toven son devrin dikkate değer meşâhir-i meçhûlesi arasında bulunmaktadır.[1]

Baha Bey adıyla tanınan Mehmed Bahaeddin, Mora Yenişehiri'nde (Larissa) 28 Mart 1881 tarihinde dünyaya geldi.[2] Menzilcizâde İbrahim Edhem Efendi ile Saniye Hanım'ın üç çocuğundan ilki ve biricik oğullarıydı. Babası da Yenişehirli'ydi ve Meşrutiyet'in ilânından sonra (24 Temmuz 1908) Makriköy (Bakırköy) Baruthânesi'nde ambar memuru olarak bulunuyordu (1914).[3]

Baha Bey, henüz altı yaşında iken ailesinin göçmesi üzerine tahsiline Bursa'da Nümûne İdadîsi'nde başladı (1887). Daha sonra Bursa'daki Askerî Rüştiyeden ve İdadîsi'nden (21. 3. 1895) ve takiben 15 Nisan 1895'te girdiği Pangaltı Harbiyesi'nden mezun olduğunda (31 Mart 1898) on yedi yaşını bitireli henüz üç gün olmuştu.[4]

Mezuniyetini takiben ilk vazifesi İşkodra'da 68. Alay'ın, 4. taburunun 4. bö-

1 *Yeni Türkçe Lûgat* isimli eserini tanıdığım ve çeyrek asrı geçen bir zamandan beri merak ettiğim Baha Bey hakkındaki bu yazımı merhumun kızı Sevin Edis Betin Toven Ünlütürk Hanım'ın alâkası, lûtfettiği vesikaları ve bilgi ile dolu mektupları olmasaydı yazamayacaktım. O'na ve zevci Dr. Gürhan Ünlütürk'e ifadesinden aciz kaldığım derecede şükran borçluyum.

2 Baha Bey'in hayatına dair bilgileri kendi kaleminden çıkan ve 15 Temmuz 1332 (27 Temmuz 1916) tarihini taşıyan Yemen'in son valisi Mahmud Nedim (Akdilek) tarafından tasdik edilmiş bulunan hâl tercümesinden aktarıyoruz. Farklı yerlerden alınan bilgilere işaret edilmiştir.

3 Menzilcizâde Hâfız İbrahim Edhem Efendi tekaüde ayrıldıktan sonra İstanbul'da ticaret işleri ile uğraştı ve karaciğer kanserinden 15 Nisan 1925 tarihinde 80 yaşlarında öldü, Eyüp Sultan Kabristanına defnedildi (S. E. Betin T. Ünlütürk'ün 28 Kasım 1996 tarihli mektubu).

4 Mezuniyet tarihi için: *Işıklar Askerî Lisesi Mezunları*, Bursa, 1994 s. 61 Işıklar Askerî Lisesi Matbaası Baha Bey'in Emekli Sandığı Arşivi'ndeki dosyasında *(Askerî Sayıştay, Dosya No. 128969-70)* pek az bilgi bulunmaktadır. Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi'nde bulunan dosyasında da *(No. 330-521)* bilgi azdır.

lük mülâzım-ı sâniliği oldu. Bu arada inşaat komisyonunda bulundu. Bir ara Erkân-ı Harbiye'ye bağlı zabitler arasına da katıldı. 1899 senesi askerlik hayatında bir dönüm noktasını teşkil etti ve mezun olduğu Bursa Askerî İdadîsi'nde dahiliye zabiti olarak vazifeye başladı. Bir taraftan da Lisan-ı Osmanî muallimliğini deruhte ediyordu. Böylece Baha Bey bir ömür boyu devam edecek olan muallimlik mesleğine girmiş oluyordu.

1907 senesinin son ayında yüzbaşılığa terfi ederek Beyrut Askerî Rüştiyesi'nin Fransızca muallimliğine naklolundu. Ertesi senenin Eylül ayında ise Erkân-ı Harbiye'nin tarih-i siyasî dersi muallim muavinliği vazifesiyle İstanbul'a geldi. Dersin muallimi ünlü gazeteci ve müelliflerinden Diran Kelekyan'dı.[5]

Meşrutiyet'in ilk senelerini İstanbul'da idrak eden Baha Bey, 27 Nisan 1911'de binbaşılığa terfiini müteakiben Yemen'e, San'a Askerî Rüştiyesi müdürü olarak gönderildi.[6] Harb-i Umumî sonunda Yemen'i terk eden son Osmanlılar arasına katılıncaya kadar burada çalıştı. Bu meyanda 6 Ekim 1913 tarihinden itibaren Maarif Nezareti tarafından San'a İdadîsi müdürlüğü vekâletine ve vilâyet dahilindeki mekteplerin teftişine memur edildi. 3 Kasım 1913'te fiilen vazifesine başladı. San'a İdadîsi, Sultanî'ye tahvil edildikten[7] sonra da vekâleti devam etti ve aynı zamanda Fransızca muallimliğine başladı (7 Şubat 1914). 1914 Martı başlarında San'a Askerî Rüştiyesi, Maarif Nezareti'ne devredilince İstanbul'a dönen Baha Bey, henüz binbaşı rütbesinde iken, otuz üç yaşında, Maarif Nezareti'nde istihdam olunmak kaydıyla tekaüde ayrıldı ve San'a Sultanîsi müdürlüğüne ve Fransızca muallimliğine tayin olundu (30 Mayıs 1914). Yeni vazifesine 14 Eylül'de başladı. Sultanî müdürlüğünün yanında Yemen Maarif müdürlüğünü de uhdesinde bulunduruyordu.

Harb-i Umumî sonunda Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) hükümleri gereğince Yemen'de tasfiye edilen Osmanlı idaresinin son temsilcileri arasında Baha Bey de vardı. San'a Sultanîsi'nin son müdürü Mütekaid Binbaşı M. Ba-

5 Diran Kelekyan'ın bu memuriyeti için: Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi*, İst. 1966, c. I, s. 71.

6 Bu vazifesi ile ismi salnâmelere de girmiş bulunmaktadır: *Salnâme-66*, 1327 s. 263.

7 İdadîler yedi, Sultanîler on iki sınıftı. Görülen derslerin miktarı ise aynıydı (M. Şerif Korkut, *Hayattan Çizgiler-Tanıdıklarım*, Ank. 1949, s. 56). 1913 yazında İstanbul'a gelen Baha Bey, Yemen'in son valisi Mahmud Nedim'e (Akdilek) yazdığı mektubunda yolculuğunu şu satırlarda anlatıyor: *"Hudeyde'den Mahmut Şevket Vapuru ile İstanbul'a geldik. Gümüşyan'ın şu vapurunda başımıza gelen mesaibi size anlatamam. Aç mı kalmadık, kaptanlarla kavga mı etmedik, çarkçıbaşısını mı dövmedik, kanalda para gelecek diye günlerce mi beklemedik. Vapur mu sakatlanmadı, az daha Bahriahmer'de bir adanın üstüne mi düşmeyecektik. Bilmiyorum daha ne belâlar. Lehülhamd bugün İstanbul'dayız. Fakat vapur bize en son yapacağını da yaptı, bunca zahmet ve meşakkatle bizi yorgun ve hasta bir hale getirdikten sonra İstanbul'a geldiği zaman gitti ta ortaköy önünde demir attı. Oradan Sirkeci'ye gelmenin ne kadar müşkül olduğunu tasavvur buyurunuz, ne ise buna da şükür, iyi ki batmadık!"* Baha Bey'in 17 Ağustos 1329 tarihli mektubu için: "Arabistan'da Osmanlı İmparatorlğu Nasıl Yıkıldı" *Milliyet*, nr. 3269, 19 Mart 1935, s. 2. M. Nedim'in Hâtıraları (tamamı 97 tefrika) ibret-âmiz bilgileri ihtiva etmektedir.

ha Bey Osmanlı idaresini tasfiye için kurulan heyetin içinde de yer almıştı. Harp esirleri arasında San'a'dan Hudeyde'ye ve daha sonra Süveyş Kanalı'ndan İskenderiye'ye getirildi. Burada Seydibeşir'de (Sidibişir) bulunan kamplardan E Kampı'nın komite reisi olarak son icraatı İsviçre Konsolosu vasıtasıyla Hilâl-i Ahmer'den getirtebildiği parayı esirler arasında dağıtmak olmuştu. 12 Mayıs'ta başlayan kamp günleri 8 Ekim 1919 Çarşamba sabahı İstanbul'da Selimiye Kışlası önünde demirleyen İtalyan bandıralı Loyd Triestino Binenre adlı Avusturya vapurunda sona ermiştir.[8]

İstanbul'a dönen Baha Bey, esâsen âşinası olduğu Bâbıâlî'ye ikinci defa adımını attı. Bir müddet *Vakit*'te çalıştı. Dostu olan Hüseyin Cahid'in gazetesi *Tanin*'in heyet-i tahririye müdürlüğünde bulundu (1920-1925).[9]

Ağa Han'ın Hilâfet hakkındaki mektubunun *Tanin*'de neşri üzerine gazete Heyet-i Vekile kararıyla 16 Nisan 1925'te kapatıldı. Başmuharriri ve sahibi Hüseyin Cahid (Yalçın) ile heyet-i tahririye müdürü Baha Bey ve İdare müdürü ve müdür-i mes'ûlü Muammer Bey ve tahrir erkânından Kadri Bey aynı gün tevkif edildiler.[10] Geceyi Sirkeci'deki Sansaryan Hanı'nda bulunan İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nde geçirdikten sonra ertesi gün, bâzı arkadaşları tarafından Haydarpaşa Garı'ndan 09 treni ile Ankara'ya uğurlandılar. İkinci mevkide iki polisin muhafazası altında bulunuyorlardı. Bu yolculuğu ve Ankara'daki ilk günlerini Baha Bey şöyle anlatıyor[11]:

> "15 Nisan'da babam öldü. 16 Nisan'da mezarlık içinde tevkif edilerek Polis Müdüriyetine geldim. Geceyi birlikte küçük bir adada geçirdik. Ertesi sabah 17 Nisan 7.30 vapuruyla Haydarpaşa'ya geçtik, Ankara trenine bindik. Dokuzda hareket ettik. İstanbul'da bir çay içmedik. *Tanin*, Heyet-i Vekile kararıyla 17 Nisan'dan itibaren kapanmıştır. Bizi de İstiklâl Mahkemesi'nden istemişler, gidiyoruz. Sebeb-i celbimizi yirmi dört saat dostlarımızdan bir türlü öğrenemedik. Bakalım gidince anlarız. Trende Eskişehir'e giden Ali Haydar Bey de vardı. İzmit'te birer çorba içtik. Yemeğin ötesini trende ikmal ettik.
>
> 6.30'da Bilecik'ten hareket. Şimdi Eskişehir'e doğru gidiyoruz. Kadri trene bir paskalya çöreği getirdi. Kırk elli dakika sonra Karaköy'deyiz.
>
> 9.50 Eskişehir'deyiz. Bir kahve içtik. 45 dakika sonra hareket. Kalorifer-

8 Bu bilgileri için: Asaf Tanrıkut, *Yemen Notları*, Ank. 1965, s. 123-137. M. Nedim, Baha Bey için (a.g.y. dipnotu) şöyle diyor: "*Evvelce San'a Askerî Rüşdiyesi Müdürü iken liyakat ve ehliyetine binaen Maarif Müdürlüğü ile San'a Sultanîsi Müdürlüğü'ne tayin edilmişti. Yemen'de, bana her türlü gayreti ile her hususta çok yardımı dokunan Baha Bey kıymetli arkadaşlardan biriydi.*"

9 S.E.B. Betin T. Ünlütürk'ün Baha Bey'in hayatı ve eserleri için hazırladığı yazısı.

10 "*Tanin* Gazetesi Dün Reddedildi", *Vakit*, nr. 2625, 17 nisan 1925, s. 1, 2; nr. 2626, 18 Nisan 1925, s. 2; Sadece Baha Bey'in tevkifinden bahseden bir hatırat: Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İst. 1970, c. 3, S. 96.

11 Baha Bey'in tek sayfadan ibaret yolculuk ruznâmesi.

ler yandı. Tren gece çok sıcak. Fena rahatsız olduk. Sabah 5.30'da Beylik-Köprü denilen istasyonu gördük. Etraf kupkuru çorak. Bir istasyonda beş-on ağaç, tıpkı İstanbul'da budanan ağaçlar gibi, budanmış yalnız sipsivri bir kökü kalmıştır.
18 Nisan 41. Cumartesi Ankara'ya geldik. Doğruca İstiklâl Mahkemesi'ne gittik. Üç-dört saat bekledikten sonra huzur-u mahkemeye çıktık. Yarım saat kadar ifade-i imlâmız oldu. Sonra gayrimevkuf bir tevkif müzekkeresiyle tevkifhâneye geldik. Evvelâ üçümüz; ben, Muammer, Kadri Bey'in pederi üç yatak gönderdi.
Bugün 19 Nisan. Soğuktan titriyorum. Fena bir rüzgâr esiyor. Ateş yok. Abdesthâneye çıkmak imkânı yok. Fena bir vaziyet, yiyecek de azdı. Peynir ekmekten başka yiyecek arama. Şehir uzak. Biraz zeytin ve yumurta sipariş ettik. Gelirse ne âlâ. Yeni odada *Doğru Öz* gazetesi sahibi Âtâ Bey'e rast geldim. Otuz dokuz günden beri mevkuf imiş. Bakalım biz ne kadar kalacağız.
19 Nisan. Bizim odada Korvet mes'elesinden dolayı Komiser Hüseyin Bey'e üç ay verdiler. Beykoz Terakkiperver Fırkası'ndan Hüseyin Bey odamıza geldi.
20 Nisan. bugün Cahid Bey de İstanbul'dan İstiklâl Mahkemesi'ne geldi. Silah kaçakçılığından mevkuf Vangel üç seneye mahkûm oldu. Onunla beraber üç aya mahkûm olan Komiser Hüseyin Bey de tevkifhâneye nakledildi. Cemal beni görmeğe geldi. Bir yatak gönderdi.
21 Nisan. Salı, 41. Dün gece bir söğüş et hazırladık. Bugün pilâv hazırladık. *Doğru Öz* gazetesi sahibi Âtâ Bey mahkemeye gitti.
Tevkifhânede: Yeni bir bina. Oturduğumuz odanın duvarları henüz sıvanmış ve tavanları da açık bırakılmıştır. Tavan arasında müsellâh bir nöbetçi nezaretimize memurdur. İki gün kırık camla soğuk bir odada oturduk. Isınmanın imkânı yoktu. Sabaha kadar titredik. Kömürü odanın içinde yakarız. Kapı kilitlidir. Dışarı giden de iki dakika çıkabilir. Odada def-i hacet için küçüksu odanın içine yerleştirilmiş bir tenekeye dökülür. El ve yüz orada yıkanır. Süprüntüler tenekenin yanına yığılır. Matbah o taraftadır. Bâzı ufak-tefek şeyler odada gaz lâmbası üstünde yerleştirilebilir. Hariçten yemek tedariki imkânı yoktur. Biraz tembellik edenler ya peynir ekmeğe kalırlar, ya açlığa katlanırlar. Hergün de peynir ekmek yemek biraz garip oluyor ama ne yaparsın. Def-i hâcete istediğiniz zaman çıkmazsanız, onlar istediği zaman çıkılabilir. Abdesthâneler pek mülevves bir haldedirler. Pislikten ayak basacak bir yer yoktur. Üstü açıktır. Yağmur yağarsa ıslanırsınız. Yalnız bunların manzarası insanı küstürmeğe kâfidir. Bir gün dört abdesthâneden bir temizcesini ararken duvar üstündeki kulede bulunan nöbetçi bana "beğenemedi" diye bağırdı. "Bunların neresi beğenilir a

oğlum" demek isterdim. Faydasız...

20 Nisan 41. Cahid Bey tevkifhâneye geldi.

25 Nisan 41. Âtâ Bey'i karşıki odaya yolladılar. Kâmil Efendi, Sadık, ben odada kaldık.

26 Nisan'da, Kâmil Efendi bitli olduğu için, şikâyetimiz üzerine Âtâ Bey'in yanına kaldırıldı.

27 Nisan. Bugün hep beraber mahkemeye gittik. Evvelâ Cahid Bey girdi, sonra ben, Muammer, Kadri içeri girdik. Başkan meselesi mevzubahis oldu. Nuri'nin yazdığını söyledik. Celbine karar verildi. Bekliyoruz. Âtâ Bey bir seneye mahkûm oldu. Sivas'a gidecek.

28 Nisan. İstiklâl Mahkemesi riyâsetine bir mektup gönderdim. Baskın kelimesinin kullanılmaması lâzım geldiği fikrinde olduğumu yazdım. Cahid Bey'e pilâv gönderdim."

Babası İbrahim Edhem Efendi'nin Eyüb Sultan'a defni esnasında yakalanıp İstiklâl Mahkemesi'ne çıkarılan Baha Bey, mektubun gazeteye nasıl girdiğini ise şöyle anlatmıştı[12]: "*4 Kânun-ı evvel akşamı gazetenin bütün yazılarını ve son telgraflarını mürettiphâneye verdikten sonra ber-mutad sabahtan beri masamın üstüne yığılan bir sürü gazete ve evrakın gözdengeçirilip temizlenmesine sıra gelmişti. Açık ve perişan bir halde en üstte duran iki gazeteyi bertaraf edince iki-üç vilayet gazetesi arasında Tanin adresine üstü İngilizce yazılı, pullu, Londra damgalı, İstanbul mevruda mühürlü bir zarf ördüm. Açtım; tercüme edip mürettiphâneye verdim.*" Baha Bey bilâhare Hüseyin Cahid Bey'e tercüme esnasında bâzı kelimelerin mânâsını sormuş, "vesikadır yaz" cevabını alınca da basılması için tercümeyi mürettiphâneye göndermiş.

İstiklâl Mahkemesi, Hüseyin Cahid Bey'e nefy-i ebed (müebbet sürgün) müdür-i mes'ûl Muammer Bey ve muharrir Nureddin (Nuri) Bey ikişer sene hapis cezasına çarptırdı. Kadri Bey'in mevkufiyeti kâfi görülerek tahliyesine, Baha Bey'in ise beraatine müttefiken karar verilmişti.[13]

İstanbul'da aynı zamanda çok sevdiği aslî mesleğini icraya başlayan Baha Bey,

12 Ali Haydar, *Müdafaanâme-Hüseyin Cahid Bey İstiklal Mahkemesi Huzurunda Nasıl Müdafaa Edildi*, İst., 1339, s. 38; *İstanbul Barosu 1946 Yılı Levhası*'nda (s. 29) da soyadı erdoğan ve Özkent olan iki Ali Haydar bulunmaktadır. Baha Bey de, birçokları gibi sadece bir kuru isim olarak *İstiklâl Mahkemeleri* (Ergun Aybars, İzmir, 1988, c. I-II, s. 232, 236, 367, 370) hakkındaki kitaba girmiştir. Yazar, diğer isimlere gösterdiği alâkasızlığı, Baha Bey'den de esirgememiştir. Bunlardan A. H. Özkent'in (Konya 1303 - 22 Şubat 1961) Hüseyin Cahid'in avukatı olduğunu, A. Haydar'ı şahsen tanıyan, Şair Yalçın'ın da tahminimize katılmasıyla tespit ettik. Ali Haydar için: "Kayıplarımız", *İstanbul Barosu Dergisi*, c. 35, nr. 1-2 (1961), s. 68.

13 Mahkeme Safahatını ve hükümler hakkında:
"Tanin Muharrirlerinin Muhakemesine Başlandı", *Vakit*, 19 Nisan 1925, s. 1; "Cahid Bey İstiklâl Mahkemesi'ne Gönderildi", nr. 2628, 20 Nisan 1925, s. 1-2; "Gazete Sahip ve Muharrirlerinin Muhakemeleri", nr. 2633, 28 Nisan 1925, s. 1, 2; "Nureddin Bey Mevkufen Muhakeme Edilecek", nr. 2636, 1 Mayıs 1925, s. 1-2; Nureddin Bey *Tanin*'in nöbetçi muharririydi. "İstiklal Mahkemesi Dün

tahsisat yokluğundan kapanan Gedikpaşa Amerikan Mektebi'nde (1925 - 1933) ve Robert Kolej'in orta kısmında ve Arnavutköy Kız Koleji'nde (1925 - 1951) Türkçe dersleri hocalığını büyük bir heyecanla sürdürdü ve son ders yılının Haziran ayında meslekî hayatına hâtime çekti. İstanbul Şehir Meclisi'nin de âzâlarından biriydi.

Baha Bey'in son seneleri önce İstanbul'da (1951 - 1957), daha sonra da Ankara'da (1957 - 1959) geçti. Bu arada 1956 Mayıs başında otobüs durağında kendisine çarpan bir motosiklet büyük acılar çekmesine sebep oldu. Motosikleti kullanan şahıs O'nu Cerrahpaşa Hastahânesi'ne, 1. Cerrahiye kısmına bırakarak kaçtı. Sol bacak kaval kemiği kırıldı. İstanbul Amerikan Hastahânesi'nde yatarken bağırsak kanserine yakalandı. Ailevî sebeplerle taşındığı Ankara'da, Bahçelievler'de 4. Cadde, No. 14/1 adresindeki hânesinde, 6 Ocak 1959 tarihinde 78. yaşının son aylarında kansere mağlûp oldu ve ertesi gün Cebeci Asrî Mezarlığı'nda ebedî istirahatgâhına tevdi olundu.[14]

Baha Bey, Bursa Askerî İdadîsi'nde çalışırken beşinci rütbeden Mecidî Nişanı ve daha sonra bir liyakat ile taltif edilmiştir.

II. Baha Bey'in eserleri

Gerek müellif, gerek mütercim olarak Baha Bey çok dikkate değer eserler bırakmıştır. Genç yaşta bilhassa çok iyi derecede Fransızca öğrenmişti. Daha sonra bildiği lisanlara Almanca'yı, Arapça'yı, en sonunda ise İngilizce'yi ilâve etmiştir. Bildiği lisanlardan sadece Almanca'ya ilişkin tercüme veya telif bir eseri bulunmamaktadır. Türkçe, Fransızca ve İngilizce lûgatlar ve Türkçe ile Arapça'ya dair dilbilgisi kitapları hazırlamış ise de bunlardan Fransızca ve İngilizce lûgatleri, çok arzu etmesine rağmen, ne yazık ki bastıramamıştır. Bu arada takvimler de hazırlanmış ve *Noktalama* isimli el kitabı küçük hacmine rağmen büyük bir alâka görmüştür. II. Meşrutiyet'in mecmua bolluğuna *İspiritizma* isimli mecmuasıyla Baha Bey de katılmıştır.

1. Mecmuaları

Baha Bey'in *İspiritizma* adını taşıyan "ulûm-u ruhiyeye ait taharriyat-ı tecrübiye ve intikadiye" mecmuası Kânun-ı sâni 1325 Mayıs 1327 tarihleri arasında aylık olarak 12+3 sayı ve 384+96 sayfa hacmindedir ve bu sahada çıkmış ilk müs-

Tanin Muharrirlerinin Muhakemesine Devam Etti",nr. 2638, 3 Mayıs 1925, s. 1-2; "*Tanin* Gazetesi Muharrirleriyle Başmuharriri Hüseyin Cahid Bey'in Muhakemesinin Tahkikat Safhasına Ait Son Celse", nr .2640, 5 Mayıs 1925, s. 3-4; "Müdde-i Umumî Necib Ali Bey İddiasını Serdetti", nr. 2641, 6 Mayıs 1925, s. 1-2; "Hüseyin Cahid Bey'e nefy-i ebed cezası verildi; Çorum'a gönderilecektir", nr. 2643, 8 Mayıs 1925, s. 1; H. Cahid Bey'in müdafaası gazetede neşredildi (s. 3). Ayrıca bkz. Ali Haydar, *age.*, H. Cahid Bey'e ceza Matbuat Kanunu'nun 17. maddesine göre verilmişti (Madde, neşir yoluyla halkı isyana teşvik hakkındadır).

14 Baha Bey'in son senelerine dair bilgiler için: 9. dipnottaki mektup.

takil mecmuadır. Kendi tercüme ve telif yazıları dışında Aydın Mebusu Mehmed Ubeydullah (Hatiboğlu, İzmir, 1858-İstanbul, 1937) tarafından yazılan "Tasavvuf yahud Dervişlik" başlıklı yazı dikkati çekmektedir. Bir diğer imza Esad Muhlis ise de hakkında bir bilgi bulunamamıştır.[15]

2. Tercümeleri

İnsanın iradesine ve ruhun sonsuz kudretine inanan Baha Bey'in ilk tercümelerinden birinin, hatta dilbilgisi kitapları istisna edilirse birincisinin, bu sahada olması dikkate değer bir keyfiyettir. Ünlü İngiliz âlimlerinden Sir William Crooks'un *La Force Psychique* isimli eserini *Kuvve-i Ruhiye* (İstanbul, 1326+106 s. , Tanin Matbaası) adıyla tercüme ettiği kitap daha sonra 27 Ağustos tarihli mukaddemesi ve ifadesi aynen muhafaza edilerek, 1953'te (İstanbul, 60 s., Gayret Kitabevi) Garbis Fikri tarafından ve M. Baha Toven imzasıyla basıldı. Tercüme ettiği bir diğer kitap ise Sir James Jeans'in *The Stars in Their Courses* isimli kitabıdır (*Gökyüzü*, İstanbul, 1939, 159 s.). Bu tercüme İkbal Kitabevi sahibi Hüseyin Kitapçı tarafından basılmıştır.[16]

3. Dilbilgisi kitapları

Ecnebî lisanlarını öğrenme hususunda büyük bir heyecan ve maharet sahibi olan Baha Bey bunları sadece öğrenmekle kalmamış, aynı zamanda bunlara, ezcümle Arapça'ya dair dilbilgisi kitabı da tercüme etmiştir. O'nun imzasını taşıyan (31 Kânun-ı Sânî 1324 - 13 Şubat 1909) ilk kitabı *Arapça Sarf ve Nahv*. (İstanbul, 262 s., Tanin Matbaası) ismini taşımaktadır. Kitabın yine aynı matbaada basılan zeyli *Arapça Sarf ve Nahv Miftahı-Ef'al-i Arabiye Cedvelleri* de (87 s., Taşbaskı kısmı, s. 57-87) aynı zamanda basılmış olmalıdır. Bu iki kitaba çalışacak olanlar için seçtiği okuma parçaları ise *Arapça Kıraat* (72 s.) ismini taşımaktadır ve onun da aynı yerde basılmış olduğunu düşünmek gerekiyor. Baha Bey'in bu üç kitabı Arapça bilenler nezdinde günümüzde de itibarlarını ve kıymetlerini muhafaza etmektedir.[17]

15 Millî Kütüphâne'de (1957 SA 87) bulunan tam takımı tedkik ettik. Ubeydullah Efendi'nin yazısı *Piyano* (nr. 12-17) ve *Düşünüyorum* (nr. 18-19) mecmuasında da basıldı. Baha Bey'in gazetelerde yazı neşrine hevesli olmadığı anlaşılmaktadır. Bizim görebildiğimiz iki yazısı şudur: "Yazımıza Dair İmla Lûgatine Göre Nasıl Yazacağız?", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 4731-375, 4 Haziran 1941, s. 6; İslâm Ansiklopedisi Münasebetiyle", nr. 4601-245, 23 İkinci Kânun 1941, s. 4. Meşrutiyet devrinde *Tanin*'de de zaman zaman yazmıştı.

16 Bu kitabın diğer tercümesi de Salih Murad Uzdilek tarafından yapılmıştır (İst. 1947 XVIII+113 s. MEB Yayınevi).

17 Üstad Salih Necmeddin Hilâv'ın ifadesine göre bu kitapları ünlü Arap Gramercisi Louis Cheikho'nun eserlerinden tercüme etmiş olmalıdır. Ancak bu durumu tahkik edemedim. Üstad S. N. Hilâf ve Prof. Dr. Mehmet Hatiboğlu Hocamdan bu kitapların medhini çok duydum.

Baha Bey, Türkçe'ye dair de, dilbilgisi kitapları yazmıştır. Bunlardan birincisi ilk mekteplerin 4 ve 5. sayfaları için hazırladığı *Küçük Gramer* (İstanbul, 1931, 77 s.), ikincisi ise orta mekteplerin 1. ve 2. sınıflarında okutulmuş olan *Yeni Türkçe Gramer* (İstanbul, 1931, 320 s.) isimli kitaplarıdır. Bu ikinci kitabını hazırlarken ünlü Fransız Türkiyatçısı Jean Deny'nin eserinden (*Grammaire de la Langue Turque*, Paris, 1920) faydalanmıştır.[18] O'nun çok alâka gören eserlerinden biri de altı defa basılan *Noktalama* (6. baskı, İstanbul, 1946, 46 s. , Kanaat Kitabevi) isimli küçük hacimli ve sevimli kitabıdır.[19]

4. Takvimleri

Baha Bey'in bir başka zevki takvim hazırlamak ve bastırmaktır. O, önce çok sevdiği dostu Velid Ebuzziya (1881 - 12 Ocak 1945) ile 1943, 1944, 1945 senelerinin takvimlerini, Velid Bey'in ölümünden sonra ise kendi adını taşıyan *B. Toven Takvimi*'ni hazırlamıştı.[20] 1946 senesinin bu en güzel takviminin, ne yazık ki, talihi kendisi kadar güzel olmadı. Velid Bey'in esasen kendisiyle arası açık bulunan yeğeni Ziyad Ebuzziya'nın şikâyeti üzerine toplanıldı. Komünistlik yaptığına dair aleyhinde uzun seneler devam eden bu dedikodu hâdisesi Baha Bey'i nakdî bakımdan da çok sarstı. *Takvim*'in satışından beklediği hâsılat ile *B. Toven Lûgati* ve *İngilizce'den Türkçe*'ye isimli lûgatini bastırma ümidine vedâ etmek zorunda kaldı. *Takvim*'in zâhirde toplatılma sebebi 16 Şubat 1946 tarihli yaprağının arkasında bulunan şu satırlar olmalıdır: *"Rus ordusu silahlarını atıyor... Hatta Kafkas Cephesinde Türk ordusunun karşısında bulunan Rus kıt'alarının bu sırada derhal silahlarını bırakarak askerlerimizle kucaklaştıkları ve kendiliklerinden sulh ilân ettikleri hayretle görülmüştür."* Hakikî sebebin ise Velid Ebuzziya'nın son günleri hakkında Baha Bey tarafından 12 Ocak 1946 tarihli yaprağın arkasına yazılan şu satırlar olmalıdır: *"Velid Bey kimseye boyun eğmez, minnet etmez, kendi âleminde yaşar merd ve dindar bir adamdı. Dindarlığı, zannolunduğu gbi, asla taassub derecesinde değildi. Çok iyi bir vatandaştı. Her şeyden evvel Türkü çok sever, Türklüğü her şeyin üstünde tutar ve onun için canını verirdi. Ne yazık ki geçen sene bu vakit 12 Ocak 1945 Cuma günü saat 16.30'da hastahâne köşelerinde kimsiz kimsesiz, eller elinde meyus ve perişan, yüreğinde derin bir acı ile gözlerini hayata kapadı."* Bir dostun kaleminden, amcası için çıkan satırlar, gerçeğe yakın bulunsalar dahi, yeğenin infialine yol açmıştır. Satır-

18 Meselâ kitabın bazı sayfalarının (s. 303-307) J. Deny'den hülasâ edildiğini bizzat Baha Bey yazmaktadır (s. 303).

19 *Noktalama*, 1938, 1939, 1940 (iki defa), 1944 ve 1946 senelerinde basılmıştır. İlk beş baskı İkbal Kitabevi, altıncısı ise Kanaat Kitabevi tarafından yapıldı. İlk baskının fiatını tesbit edemedik. 2, 3, ve 4. baskıların fiatı on, 5. ve 6. baskıların fiatı ise 25 kuruştu.

20 İstanbul'da Cumhuriyet Matbaası'nda basılan *Takvim*'in satış fiatı bir lira idi. Dağıtım yeri ise Kanaat Kitabevi'ydi. Bu takvimi ancak S. E. Betin T. Ünlütürk'ün sayesinde görebildik.

lar tekzip edilemeyince başka bir gerekçe bulunarak, Sovyet Rusya'nın Türkiye'den toprak talebinin yarattığı hassas ve nazik bir zamanda takvim Ziyad Bey tarafından kolayca toplatılmıştır.[21]

5. Lûgatleri

Türk lûgatçiliğinde Baha Bey'in çok mühim ve hususî bir yeri vardır. Ancak bu gerçeğe şimdiye kadar dikkat edilmemiştir. Herşeyden önce *Türkçe Lûgat* (Sancakcıyan Matbaası, İstanbul, 1330, 1196 s. , İkbal Kütüphânesi sahibi Hüseyin) adını taşıyan ilk lûgat Bahaddin imzasıyla O'nun tarafından hazırlanmıştır. Daha önce *Kâmus-ı Türkî* veya *Lûgat-i Osmanî* ve benzeri isimlerle basılanları varsa da bu isimle basılan herhangi bir lûgat bulunmamaktadır. Sadece bu şekilde bir isimlendirme bile Baha Bey'i lûgatçiliğimizin ilklerinden biri yapmaktadır.

Mukaddemesinde İkbal Kitaphânesi sahibi Hüseyin (Kitapçı) tarafından ifade edildiği gibi mektep talebesi için hazırlanan lûgat sadece talebenin değil, *"Lisan-ı Osmanî ile münasebette olan bütün udebâ ve erbâb-ı kalemin dahi ihtiyacını temine kifayet edecek"* bir zenginlikte muhtevaya sahipti. Türkçe'de kullanılan Türkçe, Arapça, Farsça ve ecnebî menşeli otuz binden fazla kelime küçük ve zarif hacimli lûgatin muhtevasını teşkil ediyordu. Ciltsizi 12,5, meşin ciltlisi ise 20 kuruş fiyatla satışa çıkarılmıştı. Hicrî 1330'da, miladî 1912 sonbaharında basılan lûgat hemen dikkati çekmiş, hakkında takdirkâr yazılar basılmıştır.[22]

Lûgatın, *Yeni Türkçe Lûgat* (İstanbul, 811 s. , Evkaf-ı İslâmiye Matbaası) adını taşıyan ikinci neşri ise, bu defa M. Baha olarak imzalanmış mukaddemesinde de işaret edildiği üzre, ilkinden on iki sene sonra, yâni 1924 senesinde basılmıştır. Bu baskıda Garp lisanlarından Türkçe'ye yeni giren kelimeler dahil edilirken, kullanılmaz hâle gelen kelimeler ihraç edilmiş, diğer taraftan kelimelere dair, izahat ikmâl ve tâdil edilmiştir. Her iki baskının muhtevalarının mukayeselerinin dikkate değer neticeler vereceği açıktır. *Lûgat,* Maarif Vekaleti Millî Talim ve Terbiye Dairesi tarafından faydalı bir eser sayılarak takdire mazhar olmuştur. Büyük bir dikkatle ve hassasiyetle hazırlanan lûgat itinalı bir şekilde basıl-

21 Takvim üzerinde yaptığımız araştırma sonunda vardığımız neticede bu olmuştur. Yasak neşriyat listelerinde takvimin adına rastlayamadık.

22 *"San'a Askeri Rüştiyesi Müdürü Bahaeddin Beyefendi tarafından tertib edilen gayet müfid bir lûgat kitabı ahiren mevki-i intişara va'z olunmuştur. 30.000'i mütecaviz lûgat ile Lisan-ı Türkî'de müstamel kelimat ve ıstılahat-ı Arabiye ve Farisiye ve ecnebiyeyi cami olan bila-istisna herkes için cidden elzem addedilecek bir derece-i mükemmeliyettedir. Küçük ve zarif bir hacimde 1196 sahife teşkil eden bu cildin fiatı 12,5 maroken ciltlisi 20 kuruştur. Kütüphâne-i millimize pek büyük ve cidden şayan-ı takdir bir sa'y ve ihtimam ile böyle mükemmel bir lûgat kitabı ihdasına muvaffakiyetlerinden dolayı müellif-i muhteremi Bahaeddin Beyefendi'yi ve birçok fedakarlıklar icrasıyla eserin tab ü neşrine bezl ü gayret eden İkbal Kütüphânesini tebrik eder ve birer nüshasının edinilmesini kar'i ve kar'iyelerimize tavsiye ederiz."* "Asar-ı Münteşire", *Resimli Kitap*,nr. 44, Eylül 1328, s. 633; M. Nedim de Baha Bey'i "Lûgatçi Baha Bey" şeklinde anmaktadır (*agy*).

mıştır. Kudemânın *Lûgat-i Baha* şeklinde isimlendirmesi, ona verilen değerin bir şahidi ve ifadesidir.[23] Tertip edildiği devirdeki Türkçe'nin manzarasını ve muhtevasını bu nisbette aksettirebilen pek az lûgat bulunabilir.

Baha Bey'in lûgat çalışmaları daha sonra da devam etmiştir. Beethoven'e olan aşırı muhabbetinden ötürü Toven soyadını alan ve ismini önce Baha, sonra da B. şeklinde ifade eden Baha Bey basılamadan kalan bir lûgatine *B. Toven Lûgati-İngilizce'den Türkçe'ye* ismini vermiştir.

Asıl mühim ve son büyük eseri ise gece gündüz tam on iki sene çalışarak bitirebildiği *B. Toven Lûgati-Fransızca'dan Türkçe'ye* adını taşıyan lûgatidir. Sonunda "Bitti-Fatih, 29. 11. 1951 gece, saat 1.15, Perşembe" kaydı bulunan ve türünde en muhteşem ve en mükemmel bir çalışma olan bu lûgat devrin Fazıl Ahmet Aykaç[24] ve İbrahim Alâeddin Gövsa[25] gibi münevver yazarlar ve DTC Fakültesi'nden Georges Bonneau ve Bedrettin Tuncel[26] gibi profesörleri tarafından büyük bir takdir ve sevinçle karşılamış olmasına ve Baha Bey'in[27] ve daha sonra da eşi Nimet Hanım'ın (23 Haziran 1907 - 23 Mart 1989) gayretlerine ve çırpınışlarına rağmen, bugüne kadar, basılamadan kalmıştır. Her iki lûgat de hâlen biricik kızları Sevin Edis Betin Toven Ünlütürk'ün (doğ. 8 Nisan 1935)[28] vefakâr muhafazası altında bulunmaktadır. Çok zengin olan kütüphânesini ise 1957'de, yâni Ankara'ya taşındığı sene İstanbul Belediye Kütüphânesi'ne hediye etmiştir. Zamanın İstanbul Valisi ve Belediye Reisi Fahrettin Kerim Gökay kendisine teşekkür yazısı gönderdi.[29]

Baha Bey kelimenin gerçek ve tam mânâsıyla nev'î şahsına münhasır bir insandı. Bastırabildiği ve bastıramadığı bütün eserleri ve bütün hayatı bu çok hususî şahsiyetinin delilidir. İlk dikkati çeken tarafı son derece çalışkan olmasıdır. Sadece *Fransızca-Türkçe Lûgati* için tam on iki sene gece gündüz çalışmıştı. Sabaha karşı ikide yatıp beşte kalkar, hafif aralık penceresinden giren temiz ve serin havada uyumayı severdi. Sabahları yaz kış soğuk su ile yıkanırdı. Yürümek en büyük zevklerinden biriydi. Robert Kolej'de çalıştığı müddetçe Fatih'te, Saraçhanebaşı'nda İtfaiye Caddesi No. 43'te bulunan ve ismini taşıyan B. Toven Apartmanı'nın bir numaralı dairesinden Eminönü'ne kadar yürüyerek gider, üç kabinli Bebek tramvayının en tenha olan arka kabinine biner, okuyarak ve küçük notlar alarak geçen bir yolculuktan ve Bebek'te indikten sonra yine mektebin dik yokuşu-

23 Baha Bey'in tanıdığım ilk kitabı bu lûgatinin ikinci baskısıdır. Birinci baskısı çok nadirdir. Lûgati, Lûgat-ı Baha diye isimlendirilenlerden biri Ankara'nın ünlü kitap meraklılarından "Orman Mühendisi Fahri Bey" olarak tanınan orman yüksek mühendisi Fahri Başaran merhumdu. (Öl. İzmir, 14 Temmuz 1981).

24 Bkz. Ek. 1

25 Bkz. Ek. 2

26 Bkz. Ek. 3

27 Bkz. Ek. 4

28 Bkz. Ek. 5

29 Günlük hayatına dair bilgileri S. E. Betin T. Ünlütürk'e borçluyuz.

nu yayan tırmanırdı. Sevdiği yakınlarına da hararetle yürümeyi tavsiye ederdi.

Daima tertemiz ve kolalı örtüler üzerinde, itina ile hazırlanmış yemeklerin bulunmasını arzu ederdi. Ankara'ya taşınıncaya kadar evinde devamlı bir şekilde ahçı bulundurmuştur. Öğle yemeklerinde yazın, pirinçli domates; kışın kırmızı mercimek çorbası mutlaka öğünün ilk yemeği olurdu. Çarşambaları öğleyin an'anevîve değişmez yemek ise mantı idi. Tavada yayın balığı da sık sık istediği bir başka yemekti. Asla içki içmezdi, ama tütün tiryakisiydi.

İki defa evlenen Baha Bey ilk eşini kızı Faika'nın (1905 - 1920) yokluğunda verem ve ölümüne sebep olduğu için boşamıştı. İkinci evliliğini 1933'te Fatma Nimet Rayigan Hanım'la yaptı ve bu evlilikten biricik evlâdı Sevin Edis Betin Hanım dünyaya gelmiştir. Beethoven'e duyduğu aşırı sevgiden ötürü Toven soyadını alan Baha Bey bu arada Beethoven'in hayranlık duyduğu kadınlardan Bettina'nın ismini de kızının ismine eklemiştir. Ölümünde, vasiyeti üzerine Beethoven'in 7. Senfonisi'nin 2. Movementi evde başucunda ve mezarlıkta definden önce çalınmıştı. Ünlü Mısırlı muganniye Ümmü Gülsüm de sevdiği bir diğer sanatkârdı.

Lûgatçi Baha Bey nâmıyla matbuat alemimizde çok temiz hatıralar ve ismini ebediyyen yaşatacak eserler bırakan Mehmed Bahaeddin (Toven) lisana yapılan cebrî müdahalelere ve özleştirme hummasına karşı çıkanlardan biriydi.[30] Dil Encümeni âzâsından olan ve Türk Dil Kurultaylarından ikincisinde Gramer Komisyonuna, üçüncüsünde de Umumi Meclis'e katılan Baha Bey[31] hakkında Türk Dil Kurumu'nun dergisi *Türk Dili*'nde tek satırlık bir haberin dahi çıkmamış olması büyük bir vefasızlık ve talihsizliktir. Hazırladığı üç lûgatle ve dilbilgisi kitaplarıyla Türkçe'ye bu derece hizmet etmiş olan pek az insan bulunabilir. Büyük zahmetlerle tam on iki sene geceyi gündüze katarak hazırladığı *Fransızca-Türkçe Lûgati*'nin rakipsiz ve benzersiz olduğu ise hakkında yazılan yazıların şahitliği ile sabittir.

Türkçe'nin büyük âşığı bu lisana yaptığı hizmetlerle her zaman yâdedilecek ve hatırası ebediyyen yaşayacaktır.[32]

Müteferrika, nr. 11-12, Yaz-Güz 1997, s. 3-18.

30 Kitap Dostu, "M. Baha Toven'in Ölümü-Lâiklik Üzerine Küçük Bir Kitap", *Ulus*, nr. 12819, 12 Ocak 1959, s. 2; Kitap Dostu, "Kitaplar-Yazarlar" *Ulus*,nr. 12832, 25 Ocak 1959, s. 4 - Müstearın sahibi Sami Nabi Özerdim'dir.

31 *Birinci Türk Dili Kurultayı*, İst. 1933 s.XIII; *Türk Dili*, nr. 8, Eylül 1934, s. 13; *Üçüncü Türk Dil Kurultayı-1936*, İst. 1937 s. XII.

32 Bu yazı, M. Baha'nın Akçağ Yayınevi tarafından basılan *Yeni Türkçe Lûgat*'inin tıpkı basımı için yazdığımız kısa yazının genişletilerek dipnotlandırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Öğrendiğimize göre *Fransızca-Türkçe Lügati*'nin basılmasına TDK, ne yazık ki sadeleştirmek suretiyle, karar almıştır.

EK 1

Milli Kütüphânemizin Kazandığı Önemli Bir Eser
B. TOVEN LÛGATI
Bu eseri memleket irfanına süratle kavuşturmak himmeti Maarif Vekâleti'ne düşer.*

Fazıl Ahmet Aykaç

Vaktiyle kullandığım bir teşbihe tekrar baş vuracağım:

Heyetle meşgul olanlar, iyi bilir; Fezanın bütün nurları, yalnız başımızın üstünde parladığını gördüğümüz âlemlerden ibaret değildir. Astronomlar söylüyor; insan bir teleskopun (adese-i ayniyesine) gözünü koyup da göklerde seyahate çıkaran, kâinatın bize görünmeyen yıldızları, görünenlerinden ne kadar fazla olduğunu çabucak anlar. Cemiyet içinde de durum böyledir; herhangi bir millete, yahut tekmil beşeriyete en faydalı olan adamlar, mutlaka patırtıları her gün duyulanlar arasında bulunmak lâzım gelmez! Şöhretin görünür ufuğuna sık sık çıkmayan ve mânâsız gürültü bodrumlarına hiç inmeyen değerli ve mütevazı bazı büyük adamlar, çok şükür ki dünyada henüz mevcut bulunuyor ve gerçek tekrimlere en çok hak kazananlar da onlardır. İşte ben o zümreye mensup bir ilim adamımızı, Türk okuyucuları önünde şimdi selamlamak istiyorum: B. Toven...

B. Toven, matbuatımızda adı ilk defa geçen bir varlık değildir. Daha 1908'de, yani Meşrutiyet'in ilk ilânı anlarında onun kalemini basınımız yakından tanıdı: Binbaşı Baha Bey, Harp Akademisi'nde müteveffa Kelekyan Efendi'ye siyasî tarih dersinde muavinlik ediyor ve *(Spritizına)* mecmuasını çıkarıyordu. B .Toven, Türkçe'yi, Arapça'yı, Fransızca'yı, Almanca'yı, İngilizce'yi ve bilhassa en pürüzsüz ilmî iffet içinde temiz ve muntazam çalışmayı pek iyi bilen sayılı yurttaşlarımızdan bir tanesidir. Onun vaktiyle neşrettiği *(Arapça Sarf ve Nahiv)*, *(Türkçe Gramer)*, *(Türkçe Lûgat)*, İngilizce'den lisanımıza çevirdiği Felekiyat Hulâsası, kendisinin yalnız düzgün ve dürüst ilmini değil, ne kadar dikkatli ve itinalı bir kılık içinde irfan armağanları vermeği bildiğini göstermeğe bol bol yeter vesikalardır. Fakat B. Toven, asıl büyük eserini, Türk fikriyat çevrelerine şimdi hediye ediyor.

Fransızca'dan Türkçe'ye Lûgat... Ancak şu güne kadar hiçbir çapta eşine rastlamamış olduğumuz bir lûgat... Batı illerinin, en itinalı basım ile ortaya çıkardığı pak temiz, pek tertipli tarzda ve pek güzel bir lûgat...

* *Akşam*, nr. 12334, 4 Şubat 1953, s. 4

Malûmdur; Fransa'nın malik olduğu en ehemmiyetli sözlüklerden birini hazırlayan meşhur ve muazzam (Littré), o harikulâde eserini nasıl vücuda getirdiğini, (Lûgatimi nasıl yaptım?) unvanını taşıyan bir kitapta bizzat anlatıyor. Ben o kitabı vaktiyle okumuştum; fakat muhterem B. Toven'in kendi lûgatını nasıl başardığını gözlerimle gördüm. Littré, eserini yazmağa 1863 tarihinde ve kendisi tam 62 yaşında iken başlamıştı ve lûgat on dört yılda tamam oldu. B. Toven de ömrünün son on iki senesinde gözlerinin nurunu, bu enfes eser üzerine yağdırdı. Her hangi bir öğleden sonra, müellifi, Zeyrek'teki hücresinde aradımsa, kendisini, mutlaka masasının başında ve yaptığı bir eserin bin türlü güçlüğüyle karşı karşıya buldum. Fakat bu sessiz sedasız çalışan sayısız müşkülü, en başarıcı gayret ve himmetle alteden sabır cihangiri, işte eserini tamamladı. Çıkardığı örnek formda da, diğer âsarında olduğu gibi, ne kadar titiz bir özenle onu bastırmak yoluna gittiği açık açık görülmektedir. B. Toven'in kitabını, inceden inceye tedkik ederek düşüncelerini Maarif Vekâleti'ne bildiren, İstanbul Edebiyat ve Ankara Dil Fakülteleri uzmanlarının raporlarını da kendim inceden inceye tedkik ettim. Bu raporlardan birincisine cevap olarak B. Toven'in kaleme alıp yine sayın vekâlete sunduğu mülâhazaları ise, derin bir dikkat ve sevinçle okudum. Hemen itiraf edeyim: Adı geçen raporların bilhassa ikincisinde, Ankara Dil Fakültesi Fransız Edebiyatı Profesörü Mösyö G. Bonneu ile Prof. B. Tuncel arkadaşımızın kadir-bilir, değer-sever ve hakikat-tanır mülâhazaları beni hem pek düşündürdü, hem pek mesud etti. Zira şu süratle ortaya çıktı ki B. Toven'in şimdiye kadar dilimizde mevcut Fransızcadan Türkçeye lûgatların hepsine, her bakımdan üstün bir eser vücuda getirdiğini tastikte en salâhiyetli ağızlar dilbirliği etmiştir. Ve irfan hazinemiz, pek muhtaç olduğu esaslı bir nimete ermiştir. B. Toven gibi ömrünü ilmî idealler uğrunda tevazu ve sükûn ile yıpratmış bir insan için dünyadaki süreksiz varlığın en gerçek mükafatı bu başarıda idi. Talihin böyle bir lûtfu ondan esirgememiş olması, bizim için de bir hüsnütalihtir ve o sebepledir ki gerek kendisini, gerek millî kütüphânemizi, samimi bir surette kutlamak, fikrimce bir gönül borcudur. Fakat insan, bu ödevini yerine getirirken aklına mühim bir sualin çengeli takılıyor: Bu kadar lüzumlu ve kıymetli bir eser, acaba ne suretle ve ne vâkit basılabilecek?.. Zira hakikât şudur ki müellifin irfanını, mâanevî servetlerle dolduran kısmet, ceplerini tamamiyle boş bırakmakta bir mahzur görmemiştir! Dünyada sık sık tesadüf edildiği veçhile! Şu hâlde?.. Bu sualin cevabını bulmakta zihnimiz güçlük çekmiyor. Biliyoruz ki memleketin irfan havasını ferahlandıracak himmetlerden kaçınmak istemeyen bir maarif şiymesi, bugün yurdumuzda mevcuttur ve o şiymeyi taşıyan ağır başlı, ciddî, ilim ve irfan dostu erkânımız da vardır. Fazla olarak o zevat, adı geçen eserin değerini bizzat tanımışlar ve hatta bu hakikatin tamamiyle aydınlanmasına yarayacak ışıkları da esirgememişlerdir. Binaenaleyh yine büyük bir ümit ve temenniler içinde tekrar edeceğim: Şu hâlde?.. Ve sualimin cevabını kendim vereceğim: B. Toven'in kitabını memleket irfanına süratle kavuşturmak için Maarif Vekâleti, elinden gelen gayreti elbette sarfedecektir. Çünkü kendisinin enerjisinden beklenen şey ancak budur.

EK 2

Fransızca'dan Türkçe'ye
Yazan: İbrahim Alâeddin Gövsa

Avrupa ilim dilleri arasında bizde öğrenilmeye başlananların en eskisi Fransızca olduğu hâlde etraflıca bir lûgat kitabımız hâlâ yoktur. Bugün şu esaslı noksan üzerine maarif ailemizin, bilhassa dil mütehassısı olan değerli Millî Eğitim Bakanımız Tahsin Banguoğlu'nun dikkat ve himmetini rica ediyorum.

Fransız fikir hayatıyla temasımız Üçüncü Selim zamanında başlar ki aşağı yukarı iki asra yakındır. Mühendishânelerin iki kısmı da o zaman açılmış frenk hocalarından ve eserlerinden istifadeye o vakit başlanmıştır. Derslerini tamamiyle Fransızca okutan ilk Tıbbiye 1826'da Tıbhâne adıyla kuruldu. 1834'te Harbiye açıldığı zaman frenk zabitlerin derslerinden tercüme suretiyle istifadeye imkân olamayacağı anlaşıldı. Bunun üzerine 1855'te Paris'teki Mekteb-i Osmanî açılmıştı. Sonra Kemal Paşa'nın raporu üzerine frenkçe öğretecek bir müessesesenin memlekette kurulması lüzumu takdir edilerek 1863'te şimdiki Galatasaray Mektebi Sultani adıyla tesis edildi. Nihayet orta mekteblerden başlayarak hemen her tahsil müessesesinde bu lisan mecburî tutuldu, ama hâlâ iyice bir Lûgat kitabı yoktu. Zaten ilk lûgat eserlerini yazanlar yabancı oldukları için o türlü kitapların asıl ihtiyacı karşılamayacağı tabiî idi.

Meselâ Bianchi ve Hanceri bunlardandır. Sonraları Şemseddin Sami merhumun telifi de hâlâ en istifade edilenlerden olduğu hâlde ancak bir vokabüler mahiyetinde kalmıştır. Rahmetli Kemal Paşazâde Said Bey Fransızca'dan Türkçe'ye etraflı bir lûgat neşrine başlamıştı ama Kamusu Said de ancak dört fasikül çıkarabilmiş ve A harfinin ortasında nihayet bulmuştu.

Reşad Nuri, Doktor Ali Süha, İsmail Hami ve Nurullah Ataç arkadaşlarımızın müşterek eseri olan *Büyük Dil Kılavuzu* bir hayli bakımdan faydalıdır amma yine bir vocabularie hududunu geçmiyor. Her kelimenin kullanışa göre aldığı türlü türlü mânaâyı misalleriyle ve hakkiyle tesbit eden bir eser meydana getirmek hazırlıklı ve olgun bir fikir ve karakter adamının geri kalan bütün ömrünü bu işe verdiğini de biliyorum. Zaten B. TOVEN yani eski *Tanin*'deki ve (*Türkçe Lûgat*) gibi kitaplarındaki imzasıyla M. Baha Bey, fikir hayatına mensup olanlarımızın hiç de yabancısı değildir. Eser henüz basılmadı. Bazı parçalarını

okuyarak büyük Littré'yi hatırlatacak şekilde engin emekler hancandığına kanaat getirdim.

Müellif, Allah'a şükür, hayatta ve eserin tab'ına nezaret edecek hâlde iken eğer o şimdi basılmazsa benzerini belki bir asır daha bekleriz. Millî Eğitim Bakanlığımız kitabı tetkik ederse mutlaka neşrettirmek ihtiyacını duyacaktır.

22 Eylül 1949 tarihli *Hürriyet* gazetesinden

EK 3

Fransızca'dan Türkçe'ye B. Toven Lûgatı hakkında
Ankara Üniversitesi tarafından verilen rapor suretidir*

19 Ekim 1952
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dekanlığına

Baha Toven'in hazırladığı ve bastırılması için Millî Eğitim Bakanlığı'na gönderdiği *Fransızca-Türkçe Lugat*'ın örnek olarak ekli sekiz sayfası ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin alâkalı şubesince bu sayfalar hakkında verilen rapor ve bu rapora müellif tarafından gönderilen cevap tetkik edilmiştir.

Müellifin örnek olarak gönderdiği sekiz sayfanın tetkikinden eserin büyük bir dikkat, ciddiyet ve itina ile hazırlandığı anlaşılmaktadır. Uzun ve yorucu bir çalışma isteyen böyle çetin bir işin muvaffakiyetle başarılmış olması takdirle karşılanmaya lâyıktır. Fransızca kelime ve tabirlerin karşılıkları, dilimizin eski ve yeni kaynakları göz önünde bulundurularak, isabetle verilmeye çalışılmıştır. Müellifin dilimiz imkânlarını kavradığı, inceliklerine nüfuz ettiği bariz bir şekilde beliriyor. Böyle emek mahsulü bir eserin Millî Eğitim Bakanlığı tarafından bastırılmasının memleket irfanı için bir hizmet olacağı kanaatındayız.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından verilen rapor, esas itibariyle, eserin değerini teslim ve takdir eder mahiyettedir. Yapılan itirazlar "teferruat" denilebilecek noktalara munhasır kalıyor. "Tercüme yanlısı" olarak üzerinde durulan cümlelere raporda verilen karşılıkların da Türkçe bakımından isabetli olduğu söylenemez. Bu hâlde lûgat yazmanın pek kolay bir iş olmadığını gösterir. Hiç bir lûgatın, yabancı memleketlerde bile, "mükemmel" olmadığı, bilhassa memleketimizde bu neviden hizmet ve gayretlerle mükemmele gidilebileceği hatırlanacak olursa tetkik edilen lûgatın değeri daha vazıh bir şekilde tebarüz eder.

Kanaatımızca müellife tavsiye edilebilecek husus, her kelime ve tabir için

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dekanının 21 Ekim 1952 tarih ve 2133 sayılı yazısı ile Millî Eğitim Bakanlığı'na bu rapor gönderilmiştir.

erilen misallerde daha ziyade "müteammim" diyebileceğimiz örnekler üzerinde durmasıdır. Eserin basılması imkânları tahakkuk ettiği takdirde bu kadar emek vermiş olan eser sahibinin bu ehemmiyetli gördüğümüz hususu dikkate alarak eserini bir kat daha zenginleştireceğinden emin bulunuyoruz.

Saygılarımızla arzederiz.

Fransız Dili ve Edebiyat Kürsü Profesörü
(İmza) (Prof. Georges Bonneau)

14 Haziran 1955

Çok muhterem Başvekilimiz
Adnan Menderes
Ankara

Geceli gündüzlü on iki sene çalıştım, Fransızca'dan Türkçe'ye bir lûgat yaptım; param olmadığı için bastıramıyorum. Maarif Vekâleti'ne müracaat ettim. Rapor istediler. Ankara Üniversitesi: "Emek mahsulü mükemmel bir eserdir, bastırılması memleket irfanına bir hizmet olur." dedi. Dedi ama bu sefer de Maarif: "Tahsisat olmadığı için (şimdilik) bastıramayız." cevabını verdi. Bugüne kadar bu "şimdilik" kaydının kalkmasını bekledim, aradan yıllar geçti, henüz bir ses çıkmadı. Meyus oldum.

Halbuki ben, ömrümün son günlerini yaşamaktayım; istiyorum ki ölmeden bu eserin tashihini de bir gözden geçireyim. Vakit gittikçe daralıyor; bu son arzum yerine gelmeyecek, yazık olacak, diye korkuyorum.

Bu devirde "Ferhengi Ziya" adında koskoca Acemce bir lûgat bastıran Maarif Vekâleti nasıl olur da benim gözlerimi kör eden bu eserimi bastıramaz! "Bu sene Maarif'te hummalı bir faaliyet devri başlayacaktır." sözünüz böyle mi karşılanmalıydı!

Muhterem Başvekilim, lütfen, emrediniz, bu lûgatın müsveddelerini benden alsınlar, Maarif'e versinler, gene basmazlarsa Maarif binasının önünde yaksınlar, beni de artık, merhameten, bu dertten kurtarsınlar. Derin saygılarımla sizden bunu rica ederim, Efendim.

Baha Toven

İtfaiye Caddesi, 43/7
Fatih-İstanbul

Muhterem Beyefendi,

Eşim, merhum-gramer ve lûgat yazarı M. Baha-B.Toven'in on üç senede ta-

mamlayabildiği ve kendi deyimi ile en mükemmel eserim dediği (Fransızca'dan Türkçe'ye) tam, bitmiş bir lûgat, senelerdir bin banka kasasında kaderini beklemektedir.

Muhtelif zamanlardaki müracaatlarımız bütçe derdi ile karşılaştı. Kendisi de lûgatı bitirdikten az sonra hastalandı, takib edemedi. Eşim Baha Toven, gerek gazeteciliği ve dil encümeni yazarlığı, gerek son vazifesi olan Robert College Türkçe öğretmenilği zamanlarında tanıyanların takdir ve saygılarını kazanmış bir zat idi, geniş kültür sahibi idi. Hakkında bilgi edinmek eserleri ile mümkün ise de, dil encümeninden Bay Sami Özerdim, Çin dili profosörlerinden Muhaddere Özerdim, Orta Doğu Üniversitesi Rektörü Bay Kemâl Kurdaş bu hususta yardımcı olabilirler.

Memleketimiz ve Fransa arasındaki kültürel münasebetlerin daha da genişlediği bugünlerde çok faydalı bir eser olduğuna kânı bulunduğum lûgatımızın da, bu kültür yardımından istifade ile yakınlığınızca basılması muvafık görüldüğü takdirde emrinizde olduğunu bildiririm.

Lugat fişler halindedir ve kurşun kalemle yazılmıştır. Zamanla silineceğinden endişe ediyorum. Tetkik edilmesi için arzu edilen kelimeleri her an getirebilirim.

Merhum eşim, kimin vekâleti zamanında basılırsa ona ithaf edilmesini vasiyet etmişti, bu naciz arzusunu da bildirmeyi bir vazife sayar, emrinizle basılacak lûgatı şerefli isminizle değerlendirmemize müsaadenizi de ayrıca rica ederim.

Eşimin dostları, Fransız Kültür Derneği'ne müracaat etmemi tavsiye ediyorlar. Bunu son çare olarak daima geriye bıraktım. On üç senenin geceli gündüzlü emeği ve çok az insanda görülebilen kuvvetli bir azim ile, nasıl güç meydana geldiğini gözlerimle gördüğüm bu esere, sanki evladımmış gibi bağlarım var, ellere vermeğe kıyamıyorum.

Kabul edilip basılırsa, Türk camiasında, kıymetlerin hiçbir zaman kaybolmadığına en büyük delil olacak ve bizi de edebî minnettarınız bırakacaktır.

Derin saygılarımın kabülünü rica ederim efendim.

Adres:
Nimet Toven,
Rumeli Caddesi 41/2
Nişantaşı/ İstanbul

FÂNİZÂDE ALİ İLMÎ BEY

Fânizâde Ali İlmî Bey, önce Adana Vak'ası'ndaki (14 Nisan 1909), sonra da Mütareke'den sonra çıkardığı *Ferdâ* gazetesiyle İstiklâl Harbi aleyhindeki faaliyetleriyle dikkati çeken ve nihayet iki kardeşiyle 150'likler listesine dahil edilerek yurt dışına çıkarılan şahsiyetlerden biridir. Gerçek ne olursa olsun yakın tarihin tanınması gereken isimlerinden biridir ve hakkında bilinenler, bilinebilecek olanlara nisbetle, kifayetsizdir.

1. Hayatı ve memuriyetleri

Ali İlmî, Süleymaniyeli Abdülbâki Mehmed Fâni Efendi'nin[1] oğlu olarak 1877 senesinde Kars Zülkadriye (Kadirli) kasabasında dünyaya gelmiştir.[2] Yedi erkek kardeşin en büyüğüydü.[3] Annesi doğduğu Kadirli'den Ayşe Sıdıka Ha-

1 Abdülbaki Mehmet Fânî Efendi (26 Haziran 1850 - 3 Ocak 1936), Süleymaniye ulemâsından ve tüccardan Ahmed İnayetullah Efendi'nin oğludur. Şair, âlim ve hattat bir insandı. Yedi oğlundan üçü 150'likler listesine girmişti. İbnülemin Mahmud Kemal ile kardeşi Ahmed Tevfik'e bir müddet Arap ve Fars Edebiyatı ve hat dersleri vermiştir. Geniş bilgi için: *BOA. Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. 21, s. 101-102; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İst. 1969, s. 364-365; İbnülemin, *Son Hattatlar*, İst. 1955, s. 538-541.

2 Ali İlmî, Hicrî 1294, Rumî 1293 senesinde doğdu. Şimdiye kadar 1878 senesinde doğduğu belirtilmiştir. Hicrî 1294'ün son günü 4 Ocak 1878 olduğuna göre doğum senesinin 1877 olduğunu kabul etmek gerekir.

3 Kardeşlerden Mesud Fânî Bilgili (1889 - 15 Aralık 1979) yurt dışına çıkarıldıktan sonra Fransa'ya giderek tahsiline devam etti ve *La Nation Kurde et Son Evolution Sociale* isminde bir doktora tezi hazırladı. Tezin bir kısmı Prof. Dr. Azmi Süslü tarafından tercüme edilerek bastırıldı. 3000 nüsha basılan *Atatürk'ün Hayat Felsefesi* (Antakya 1938, 60 s.) kısa zamanda tükenecek kadar büyük alâkâ gördü. Antakya Lisesi'nde felsefe muallimliği ve avukatlık yaptı. Son senelerini geçirdiği İstanbul'da öldü. Bilgi için bk. İsmail Arar, "Bir 150'liğin Kitabı", *Tarih ve Toplum*, nr. 59, Kasım 1988, s. 62; Taha Toros, "Mesûd Fânî Üzerine", *Tarih ve Toplum*, nr. 61, Ocak 1989, s. 50; Mesud Fânî'nin Sami Nabi Özerdim'e, 27 Ocak 1964 tarihli mektubunda verdiği bilgiler. 150'lik diğer kardeş Zeyneabidin İrfanî (doğ. 1884) Darülfünûn'dan birincilikle mezun olduktan sonra Hukuk Mektebi'ni de bitirdi. Beş yüz gönüllü ile Balkan Harbi'ne katıldı ve kendisine fahrî binbaşılık verildi. Taklîb-i Hükûmet hâdisesinde tevkif ve tifüse yakalanınca tahliye edildi. Mütareke'den sonra yeni-

nım'dır.[4]

İlk mektepten sonra Mersin Rüştiyesi'nden birincilikle (14 Ağustos 1893) ve Adana İdadîsi'nden aliyyülâlâ dereceyle mezun olduktan sonra (2 Kasım 1896) bir müddet de medreseye devam[5] ile mantık, Adana ulemasından Kayserili Mustafa Efendi'den meânî ve Adanalı Hoca Hayret Efendi'nin kardeşi Halil Âsım Efendi'den ilm-i kelâm okudu. Farsça'yı babası Fânî Efendi'den[6], Fransızca'yı hususî muallimlerden öğrendi. Arapça, Farsça okuyup yazıyor ve Fransızca'ya âşina bulunuyordu. Kısacası, iyi bir tahsile sahipti.

Ali İlmî, yirmi yaşında iken, Adana vilâyeti Mektûbî Kalemi'nde mülâzemetle (stajyer) memuriyete başladı (13 Nisan 1897). Vilâyetin resmî gazetesi *Seyhan*'ın muharrirleri arasına katıldığında (15 Kasım 1898) henüz yirmi bir yaşındaydı.[7] Bu memuriyetin yanısıra bir müddet sonra İdadî'nin Türkçe muallimliği ilâveten kendisine verildi (13 Haziran 1899 - 26 Ocak 1904). Cebel-i Bereket Sancağı Maarif Teftiş Memurluğu'ndan (14 Ağustos - 13 Eylül 1902) sonra Mülkiye'den Adliye'ye geçen Ali İlmî önce Adana Bidâyet Ceza Mahkemesi âzâ mülâzımlığında (19 Mart - 13 Temmuz 1903) ve aynı mahkemenin Hukuk Dairesi'nin zabıt kâtipliğinde bulundu (14 Temmuz 1903 - 4 Aralık 1905). Vilâyet Matbaası'nın müdürlüğü ile *Seyhan*'ın sermuharrirliğine tayininden (5 Aralık 1905) kısa bir müddet sonra Cebel-i Bereket Sancağı'nın Tahrîrat Kâtipliği'ne naklolunan (6 Eylül 1906) Ali İlmî, Meşrutiyet'in ilânını (24 Temmuz 1908) bu son memuriyetiyle karşılamıştı.[8]

Ali İlmî, aslî memuriyetleri esnasında ilâveten veya vekâleten de birçok vazifede bulunmuştur. Bunların bilhassa maarif sahasında olması dikkati çekmektedir. Bu gibi vazifeleri delikanlılık yaşlarında başlamıştır. Meşrutiyet'in ilânına kadar olanları şöylece sıralanabilir:

Adana Maârif Muhasebe Memurluğu (27 Nisan - 12 Ağustos 1898), Adana İdâadîsi malûmât-ı fenniye muallimliği (9 - 22 Ekim 1898), İdadî'nin kâtipliği ve mübâyaa memurluğu (13 Ekim 1898 - 23 Şubat 1899), İdadî Türkçe muallimli-

den siyasete girdi. 1911'de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda başladığı siyasî faaliyetine bu isimle yeniden kurulan fırkada devam etti ve fırkanın ve Kürd Teâli Cemiyeti'nin kâtib-i umûmîsi oldu. Adana valiliğine tayin edildiyse de, Adanalı Suphi Paşa'nın muhalefeti üzerine vali olamadı. Irak'ta Kral Tallal'ın ve sonra İran Şahı'nın yanında bulunmuştur. Hakkında bilgi için bk.: "Âbidin Bey", *Alemdar*, nr. 87, 18 Mart 1335, s. 2; İsmail Göldaş, *Kürdistan Teâli Cemiyeti*, İst. 1991, s. 24-25; Cemiyete diğer iki kardeş Mesud Fânî ve Ali İlmî de dahildi. Abdullah Uçman'ın lûtfettiği, aslı Taha Toros'ta bulunan eski harfli elyazısı not.

4 Abdullah Uçman'ın notu.

5 Ali İlmî'nin Meşrutiyet'in ilânına kadar hayatı için bk.: BOA. *Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. 153, s. 63; Başka mehazlardan alınan bilgilere işaret edilmiştir.

6 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 717.

7 *Salnâme-i Vilâyet-i Adana- 1319*, s. 95.

8 *Salnâme-i devlet-i Aliye-i Osmaniye-1325*, s. 813.

ği (22 Ekim 1898 - 23 Ocak 1899, 19 Eylül 1903 - 26 Ocak 1904), Adana'daki Cizvit, Katolik ve Ermeni mekteplerinin Türkçe muallimlikleri (ilâveten, 13 Eylül 1899 - 14 Mart 1903), İdâdî mekteplerinin Türkçe muallimlikleri (ilâveten, 13 Eylül 1899 - 14 Mart 1903), İdâdî mâlûmât-ı ziraiyye ve hıfzıssıhha muallimliği (14 Mart - 13 Temmuz 1903).

Bu sıralarda hakkındaki tezkiyede "vezaif-i mevduasının kâffesinde mesai-i sâdıkâne ve rüyetmendânesi mesbuk ve meşhud olduğu tasdik" olunmaktadır. Ancak Meşrutiyet'in ilânından sonra sadece memlekette değil, Ali İlmî'nin hayatında da, huzur ve sükûnet kalmamış ve çalkantılar ve tehlikeli maceralar başlamıştır.

2. Meşrutiyet'in ilânından ölümüne kadar Ali İlmî

II. Meşrutiyet'in ilânıyla siyasetin hudutları Bâbıâlî'nin duvarlarından taşmış ve bütün memleket siyasetin, hem de nasıl olduğu henüz gereği gibi tanınmamış olan, karmakarışık bir siyasetin zemini hâline gelmiş ve hemen hemen küçük bir imkâna sahip olan herkes bir humma-yı siyasete kapılıp gitmişti. Siyasetin bu derecede genişlik kazanması ve siyasîleşme süratinin başdöndürücü bir hâle gelmesi mahalle kahvelerinde bile huzur bırakmamış ve kahvehâneler bir "diplomatlar meclisi" hâline gelmişti.

Bu siyaset sahnesine Cebel-i Bereket Sancağı'nın Tahrîrat Kâtibi Ali İlmî de, doğup büyüdüğü ve on bir senelik bir memuriyet hayatı sayesinde çok iyi tanıdığı memleketinde girdi. Onun bu tarihte başlayan siyasî macerası hakkında yazılanlar hep aleyhinde olmuştur ve farklı yorum yapma imkânı ise bulunmamaktadır. Mahallinde belli bir derecede nüfuz sahibi olduğu anlaşılan Ali İlmî'nin niçin bu derecede aleyhtarının ortaya çıktığını ve siyasette bu denli bir muhalif, hatta menfî bir tavır göstermesine bir mânâ verebilmek bugün de tam olarak mümkün değildir. Herşeyden önce aleyhindeki beyanlar karşısında onun nasıl bir müdafaada bulunduğunu tespit imkânı bulunamamıştır. Ancak göründüğü kadarıyla siyasetteki hâl ve gidiş notu çok düşük derecede tecelli etmiştir.

1908 sonbaharındaki seçimlerde Adana'da Ermenilerden mebus çıkması için çalışırken, bir taraftan da hakkındaki yolsuzluk iddialarından ötürü kendisine işten el çektirmeye çalışılmıştı. Cebel-i Bereket mutasarrıfları Mahmud Nedim ve daha sonra da Mehmed Âsaf beyler bu isteklerini gerçekleştirememişlerdi.[9] Bu arada Adana'ya giderek matbuat hayatına da atılmış ve *Rehber-i İtidâl*

9 Adana Vak'ası'nda meş'um roller oynadığı hakkında bk.: Mehmet Âsaf, *1909 Adana Ermeni Olayları,* (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ank. 1982, s. 6, 7, 11, 14, 19, 28-29, 35, 39, 41, 48. *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi,* (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ank. 1996, s. 98-101.

adında haftalık bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Diğer taraftan da Derviş Sükûtî müstearıyla *Volkan* gazetesine yazı gönderiyordu. Bu şekilde tahrîrat müdürlüğünden ayrılmış bulunan ve siyasetin çalkantılı ummanına giren Ali İlmî, 31 Mart Vak'ası'ndan bir gün sonra (14 Nisan 1909), Ermenilerin sahneye koymaya çalıştıkları Adana Vak'ası'nda yeniden sancak merkezi Osmaniye'ye dönerek meş'um roller oynamış ve ifade edildiğine göre Ermenilerin yanında yer almıştı. Bundan sonra Ali İlmî'nin Adana Vilâyeti Tahrîrat Kalemi Mümeyyizi olduğu görülmektedir (1910).[10] Ancak 1912 seçimlerine kadar başka bir memuriyet yapıp yapmadığı hakkında bir bilgi elde edilememiştir. 1912'de Kozan mebusu olarak, İttihat ve Terakkî'ye rağmen Meclis-i Mebusan'a girebilmesinin, onun Ermenilerle kurduğu samimî münasebetlerinin bir semeresi olup olmadığı suali dikkate değer görünüyor. 18 Nisan - 5 Ağustos 1912 devresinde Meclis'in çalışmalarına fiilen katılmış, çeşitli mevzular ve bilhassa Adana'nın uğradığı sel felâketleri hakkında görüşlerini ifade etmiştir.[11]

Mebusluktan sonra bilinen son memuriyeti ise Bolu Tahrîrat Kâtipliği (1914-1915) olmuştur.[12] Bu memuriyetinin, emsâlleri gibi, kendisine siyasetin zemininden uzak tutmak için İttihat ve Terakkî'nin bulduğu bir çare olduğu hatıra gelmektedir. Başka bir memuriyet alıp almadığını bilemediğimiz Ali İlmî'nin hayatında ikinci ve son büyük çalkantılı devre Mütareke'nin imzalanmasıyla (30 Ekim 1918) ve yeniden matbuat hayatına ve siyaset meydanına *Ferdâ* isimli gazetesiyle girmesiyle başlamıştır. Bu defa Fransız işgal kuvvetlerine "yüksek mevki karşılığı"ında destek olmakla suçlanmasına sebep olan neşriyatı[13], sonunda kendisinin yurt dışına sürülen 150'likler arasına katılmasıyla neticelenmiştir (1 Haziran 1924). Adana'nın kurtuluşundan sonra İstiklâl Harbi'ne taraftar görünmüş ise de son pişmanlık fayda etmemişti.[14] 150'likler listesinde kendisinden başka iki kardeşi Zeynelabidin İrfanî ve Mes'ud Fânî de vardı ve üç kardeş aynı

10 *Salnâme-i Umumi-1328*, s. 526n.

11 Mazbatasının iptal edildiği (Ahmet Cevdet Çamurdan, *Cumhuriyetin 50. yılında Kozan'ı Tanıyalım*, Ank. 1973, s. 106) yanlıştır. Seçildiği ve mazbatasının kabul edildiğ ihakkında bk.: *T.B.M.M. Arşivi, Sıra nr. 84, Zarf Nu. 33, Sicil Nu. 326;* Meclis-i Mebusan'daki çalışmaları için bk.: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Ank. 1991, Devre 2, İçtima senesi 1, c. 1, s. 125, 401, 545, 564, 569, c. 2, s. 125, 394, 423, 512.

12 İbnülemin, *age.*, s. 717; Bolu'daki çalışmaları için bk.: M. Zekâî Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu 1960, s. 616-617, 622, 626, 629; *B.O.A. DH-KMS Dosya Nu. 24-1*, vesika 69.

13 Ali İlmî'nin İstiklâl Harbi'ne karşı tavırları birçok kitapta ifadesini bulmuştur. Bk.: Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, (y. t. y), s. 66-67, 73; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, Ank. 1969, s. 218; Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İst. 1975, s. 318; Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terörünün Merkezi Kilikya Kilisesi*, İst. 1983, s. 259; Mustafa Onar, *Hacın Dosyası*, Adana 1984, s. 51; İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Ank. 1989, s. XX; Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ank. 1996, s. 238 ve dipnot; Kemal Çelik, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ank. 1999, s. 472, 487-488.

14 Ö. S. Coşar, *age.*, s. 67, dipnot.

zamanda Kürd Teâli Cemiyeti âzâsıydılar.[15]

Ali İlmî yurtdışına çıkarıldıktan sonra, bu sıralarda hususî bir statüye sahip İskenderun Müstakil Sancağı'nda, Antakya Lisesi'nde Türkçe ve edebiyat muallimliği yaparak senelerini geçirdi ve Hatay dâvâsını destekledi.[16] Cumhuriyet'in on beşinci senesinde 150'likler için çıkarılan af kanunundan (16 Temmuz 1938) sonra memleketi Kadirli'ye döndü. Kendisinden zaman zaman eski günlerin hesabı soruldu.[17] Fâni adı ve soyadı ile Ali İlmî Fânî Bilgili, uzun ve bembeyaz sakallarıyla bir pîr-i fânî olarak bu şehirde âhirete göçtüğünde (25 Ağustos 1964) seksen yedi yaşındaydı.[18]

3. Matbuat hayatı

Ali İlmî, âlim ve hattat bir babanın oğluydu ve iyi bir tahsil yapmıştı. Kitap hâlinde herhangi bir eseri olmamasına rağmen kalem erbabındandı. İyi bir hatip ve şairdi. Hoşsohbet, nüktedan ve meclis-ârâ bir insandı.[19] Bazı şiirleri bestelenmiştir.[20]

Meşrutiyet'in ilânından sonra, birçokları gibi büyük bir hevesle matbuat ve dolayısıyla siyaset meydanına girmiş ve *Rehber-i İtidâl* adıyla, ancak dört nüshadan ibaret, haftalık gazetesini çıkarmıştır. Bu gazetede babasının talebesi olan İbnülemin Mahmud Kemal'in ve Derviş Vahdetî'nin de yazıları bulunmaktadır. Şiir ve edebiyat yazıları da ihtiva eden gazete gayrı muntazam aralıklarla basılmıştır.[21]

15 150'liklerin isim listesi için bk.: "150'likler Albümü", *Tarih ve Toplum*, nr.. 70, Ekim 1989, 16 sayfalık ek. 106. sırada Ali İlmî, 37. sırada Zeynelabidin, 27. sırada Mesud Fânî bulunmaktadır. Ayrıca bk. Kamil Erdeha, *Yüzellilikler*, İst. 1998, s. 185-187.

16 Kemal Sülker, *Savaş Yıllarında Bir Sürgün*, İst. 1986, s. 69-70; Mehmet Tekin, *Hatay Basın Tarihi*, Antakya 1985, s. 49; Mesud Fânî de yine aynı listede felsefe hocasıydı (*age*., s. 68). Talebelerinden Cemil Meriç'in her ikisi hakkında yazdıkları için bk.: Cemil Meriç, *Jurnal*, c. II, İst. 1993, s. 250, 251, 332-336.

17 1950-1051 senelerinde *Yeni Adana* gazetesinde Ali İlmî aleyhinde bu türlü neşriyat yapıldığını avukatlığını yapan Adana Milletvekili Cevdet Akçal Bey'den duydum.

18 Ölümü üzerine yine 150'likler'den olan Ref'i Cevad Ulunay, "Üstad Ali İlmî" başlıklı bir yazı yazdı (*Milliyet*, 1 Eylül 1964 s. 3). Ali İlmî'nin şiiri olarak M. Âkif'e ait bir dörtlüğü nakletmesinden dolayı okuyucuların ikazı üzerine yanlışını tashih eden bir yazı daha yazdı ("Okuyucularıma", 7 Eylül 1964, s. 3).

19 "*Ferdâ* gazetesi sahibi şair, edip, zarif nükteleri ile meşhur Ali İlmî ve küçük kardeşi Mesud Fânî, yüksek tahsilini en parlak şekilde bitirmiş cin gibi bir insan", Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İst. 1961, s. 87.

20 Bazı şiirlerinin bestelendiğini, Taha Toros'a atfen, Abdullah Uçman bildiriyor: "Ali İlmî Fânî (Bilgili)'nin Bir Mektubu", *Tarih ve Toplum*, nr. 114, Haziran 1993, s. 39; Sadettin Kaynak'ın Uşşak makamında bestelediği şiirinin (perişan ömrümün neş'esi söndü) tam metni için bk.: Etem Ruhi Üngör, *Türk Musikisi Güfteler Antolojisi*, İst. 1981. c. II, s. 1242. *Yarın*'da (nr. 32, 1922, s. 115) bir tahmisi neşredildi.

21 *Rehber-i İtidâl*, haftalık ve sadece dört sayı çıkabilen, dört sayfalık bir gazeteydi ve Adana Vilayet

Derviş Sükûtî müstearıyla yazılar ve şiirler de yazmış ise de bunlar kitap hâlinde toplanmamıştır.[22] Kendi gazetesinden başka yine Adana'da çıkan *Anadolu* (1909 - 1914) ve *Teceddüt* (1908 - 1910) gazetelerinde başmuharrirlik yapmıştır.[23] Hayatının en büyük talihsizliği ise İstiklâl Harbi aleyhtarı yazılarıyla bu sahada ilk hatırlanan gazetelerden biri olan *Ferdâ*'yı (1919 - 1924) çıkarması olmuş, bu gazetedeki yazıları yüzünden 150'likler listesine dahil edilmişti.[24]

Antakya'da bulunduğu senelerde kendisine, Türkçe-Arapça çıkarılması düşünülen *Yeni Antakya* gazetesinin Türkçe kısmının muharrirliği teklif edilmiş ise de kabul etmemiştir. Bundan sonra *Vahdet* (Halep, ilk sayı: 18 Mayıs 1928) gazetesinde, aylık *Sınırtaşı* mecmuasında (Kırıkhan, ilk sayı: 19 Mayıs 1951) yazı ve şiir neşretmiştir.[25]

Ali İlmî Fânî Bilgili, tartışılan siyasî hayatına ve yanlış ictihatlarına rağmen, yakın tarihimizin tanınması gereken dikkate değer şahsiyetlerinden biridir. Kadersizliği biraz da karışık bir devrin talihsizliği değil midir?

İlmî Araştırmalar, nr. 5 (İst. 1997), s. 75-80 .

Matbaası'nda, gayrımuntazam aralıklarla (20 Teşrin-i sânî, 11 ve 20 Şubat 1324, 3 Mart 1325) çıkmıştır. İbnülemin Mahmud Kemal'in ve Derviş Vahdetî'nin de birer yazısı bulunmaktadır. Perşembe günleri basılan gazetenin fiatı yirmi paraydı. Kataloglara girmemiştir. Bilinen yegâne kolleksiyonu şahsî kütüphânemizdedir. Hakkındaki neşriyat için bk.: İsmail (Hakkı) Tevfik (Oktay), *Adana Vilâyeti Matbuatı*, Ankara 1932, s. 5, 24, 33, 42; Mehmet Âsaf, *age.*, s. 7.

22 Derviş Sükûtî imzasıyla yazdığı iki mektup yazı: *Volkan* (Haz. Ertuğul Düzdağ), İst. 1991, s. 349-397; Yine Derviş Sükûtî mahlâsıyla yazdığı bir şiiri *Güneyde Kültür* (y. 1, nr. 4. Haziran 1989, s. 25) dergisinde neşredilmiştir. Esasen Derviş Sükûtî'nin Ali İlmî'nin mahlâsı olduğunu bu dergiden öğrendik. Ali İlmî'nin bir şiirini de, iki beyit eksiğiyle, T. İ. (Toplu İğne, Mehmet Nurettin Artam) neşretmiştir (*Ulus*, 30 Aralık 1945, s. 2). Ali İlmî'nin *Güneyde Kültür*'de gördüğümüz iki yazısı daha bulunmaktadır: 1- "Kudret Helvası ve Mezdeki Ağacı", nr. 11, Ocak 1990, s. 20-21; 2; "Bir Avuç Saçma Hakkında Ali İlmî Fânî'nin Yazısı", nr. 15, Mayıs 1990, s. 47 (*Yenigün*"den naklen). "Büyük Âkif'in Ruhuna İthaf" ettiği şiiri için bk.: *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c. 2, nr. 72, Haziran 1947. Bâzı mektupları için: A. Uçman, "Fânîzâde Kardeşlerin Mektupları", *Tarih ve Toplum*, nr. 157, Ocak 1997, s. 4-9.

23 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *age.*, s. 717; Bu iki gazete de kütüphânelere girmemiştir. Haklarında bilgi için bk.: İ. H. Tevfik (Okday), *age.*, s. 3-5, 17, 27, 43.

24 *Ferdâ* (1 Aralık 1918-1921) gazetesinin pek az sayısı Millî Kütüphâne'de bulunmaktadır (1962 sc. 177). Ermeni gazeteleriyle kolkola verdiği ve neşriyatıyla ümitleri öldürdüğü hakkında bak.: İ. H. Tevfik (Okday), *age.*, s. 19-20, 33, 42.

25 Geniş bilgi için: M. Tekin, *age.*, s. 49, 60, 13.

SEYYİD ABDÜLAZİZ VE ESERİ

Geçen asrın ünlü devlet adamlarından Seyyid Mehmed Pertev Paşa'nın (1785 Kasım, 1837)[1] torunu ve Ahmed Cemaledin Bey'in oğlu Seyyid Abdülaziz Bey, Haziran 1995'te neşredilen eseri ile irtihâlinden yetmiş yedi yıl sonra yeniden hatırlandı ve edebiyat tâbiriyle Âraftan çıktı.

Seyyid Abdülaziz Bey'in, İstanbul ve İstanbul'da tecessüm eden Türk İçtimaî Hayatı hakkında çok mühim bilgiler ihtiva eden kitabından bahsetmeden önce hayat hikâyesi hakkında şimdiye kadar bilinenleri ikmâlen bilgi vermek gerekmektedir.

1. Hayat hikâyesi ve memuriyetleri

Seyyid Abdülaziz Bey'in ceddi Seyyid sülâlesinden, yâni Hazret-i Hüseyin Efendimiz'in torunlarındandır. Cedleri Hicaz'dan Antakya'ya, Trablus'a ve oradan da Konya'ya ve nihayet Bahçesaray'a (Kırım) hicret etmiş; Kırım'ın Rusya tarafından işgalinden (1783) sonra ise İstanbul'a yerleşmiştir. Cedleri Nakibü'l-eşraf tayin olunmuştur.[2]

Seyyid Abdülaziz Bey, 7 Kasım 1850 tarihinde, İstanbul'da dünyaya geldi.[3] Sıbyan mektebindeki tahsilinin yanısıra hususî muallimlerden de sarf ve nahiv okudu. Sicilinde Türkçe okuyup yazdığına işaret edilmesine bakılırsa başka bir lisana, herhangi bir derecede de olsa, âşina bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Memuriyet hayatına hicrî 1285'te (Senenin birinci günü 24 Nisan 1868'dir.) Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de Mektubî Kalemi'nde başlamıştır. On dokuz yaşında

1 Pertev Paşa hakkında bkz: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İst. 1969, s. 1301-1312.

2 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *age.*, s. 1301.

3 *Sicill-i Ahvâl Defteri*'ndeki (c. 36, s. 67) Muharrem 1261 tarihi sonra 1266 olarak tashih edilmiştir. İbnülemin'in verdiği tarih ise 2 Muharrem 1267'dir: *Age.*, s. 28; *Son Hattatlar*, İst. 1955, s. 508. Biz İbnüleminin verdiği son tarihi tercih ettik.

bulunduğu bu tarihten önce başka bir yerde çalışıp çalışmadığı hususunda bir bilgi bulunmamaktadır. Daha sonra Daire-i Sadâret'te mülâzemete ve Mühimme Odası'nda hulefalığa (Ekim 1869) getirildi. 1288'de (birinci gün 23 Mart 1871) İntihab-ı Memurin Komisyonu'nun tahrir heyetine, 1289'da (birinci gün: 18 Şubat 1874) Şûrâ-yı Devlet Kalemi'ne, 1876 Meclis-i Mebusan'ın Dersaadet'ten mebus seçimi için teşkil olunan Devair-i İntihabiye İkinci Daire Umur-u Tahririyesi'ne mülâzemetle dahil olduktan sonra seçimlerin bitmesini takiben yine Şûrâ-yı Devlet'teki kalemine döndü. 9 Temmuz 1878'de altmış kuruş maaşa nail oldu. Bu arada iki yüz kuruş ek maaşla Sicill-i Ahvâl Komisyon-u Umumîsi'nin Heyet-i Tahririye-i Muvakkatesi'nde de çalışmıştır.[4]

O'nun hayatında yeni bir safha Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne geçmesiyle başladı (14 Mayıs 1880). Nezaretin, imamlık, hatiplik ve müezzinlik gibi vazifeleri tevcih eden Cihad İdaresi'nde Maruzat-ı Muhimme memuriyetinde yirmi seneye yakın bir müddet çalıştı. Nâzır Galib Paşa, nezaretin mektupçusu ve Cihad Müdürü Mehmed Nazif Efendi ile Cihad Müdür Muavini Mahmud Efendi "erbab-ı ehliyet ve dirayetten olduğu ve kaleme hüsn-ü hizmeti görüldüğü" hususunda müttefiktirler.

Bu vazifesinden sonra Meclis-i İdare-i Evkaf'ın, önce âzâlığına (5 Şubat 1899), sonra da riyasetine (17 Ağustos 1908) getirildi. 14 Eylül 1909 tensikatında aynı nezarette müfettişlik vazifelerine nakledilen Abdülaziz Bey bir ara Dersadet'in su yolları ve bendlerinin tamiratı için kurulan komisyonun riyasetinde bulunduğu (24 Ağustos 1900) esnada verilen açıklar yüzünden işten uzaklaştırılmış (13 Kasım 1909) ise de açıkların O'nun memuriyetinden önceki devreye ait olduğu ortaya çıkınca (19 Şubat 1910) birikmiş maaşları tediye edilerek memuriyete dönmesine karar alınmıştır. (19 Mart 1910).

İstanbul'da doğan ve bütün hayatını ve memuriyetini İstanbul'da geçiren Abdülaziz Bey ilk defa 14 Mart 1910'da, yâni altmış yaşında çok sevdiği ve çok iyi tanıdığı İstanbul dışında bir memuriyete; Edirne, Selanik, Kosova ve Manastır vilâyetleri Evkaf Müfettişliğine tayin edildi.[5] Seyyid olan Abdülaziz Bey, bir şerifin nâzırlık makamında oturduğu bir zamanda Şerif Ali Haydar Paşa devrinde getirildiği bu vazifede pek alışık olmadığı zahmetlere katlanmak zorunda kaldı.

4 Maaşlarının miktarını, bir fikir verebilmek maksadıyla sıralıyoruz: 13 Haziran 1879'da 126; 14 Eylül 1879'da 126+200; 14 Kasım 1879'da 190; 14 Mayıs 1880'de 500, sonradan 1000; 3 Şubat 1896'da 1300; 13 Mart 1897'de 1170; 9 Aralık 1898'de 1230; 12 Temmuz 1900'de 2500; 31 Mayıs 1908'de 3000; 17 Ağustos 1908'de 6000; 14 Nisan 1909'da 4000; 14 Eylül 1909'da 3500; 14 Mart 1910'da 3000 kuruş maaş almaya başlamıştır.

5 *Sicill-i Ahvâl Defteri*'ndeki son memuriyeti budur. bu tarihten sonraki memuriyetleri hakkındaki bilgiler için Emekli Sandığı'ndaki sicil dosyasını (no. 9634) bulmamıza rağmen dosyadan Hasan Ziya isimli başka bir şahsın evraklı çıktığı için son memuriyetlerinin ve tekaüdünün tarihin bulamadık. İbnülemin son memuriyetlerinden bahsetmektedir.

Müfettişliğin lağvı üzerine İstanbul Vilâyeti Tahrir-i Müsakkafat Komisyonu[6] ve en nihayet Mâliye Nezareti Arazi-i Mevkufe Komisyonu riyasetlerinde bulunan Seyyid Abdülaziz Bey bu son memuriyetinden tekaüde ayrıldıktan sonra 31 Aralık 1918'de İstanbul'da dâr-ı ukbaya hicret etti ve Üsküdar'da Selimiye Dergâhı haziresinde babasının kabrine defnolundu.

2. Eseri ve değeri

Seyyid Abdülaziz Bey bir kalem erbabı olarak adından bahsettirecek eserler neşretmemişti. Şairdi; hayli şiiri varsa da bunlardan ancak Hazret-i Hüseyin hakkındaki mersiyesini bastırabilmişti. Hattattı ve tâlik yazıyordu.[7] *Diyanet-i Muhammediye* isimli eserini ikmâl edememiştir.

"Merhum, kuvve-i nutkiye eshabından idi. Bir mecliste bilâ-fâsıla saatlerce söz söylerdi. Sözlerini herkese dinletirdi. Mütalâat ve muhakematı, tavr-ü kıyafeti kendine mahsus idi. Hâl-ü kâlile nevî şahsına münhasır olanlardan sayılabilirdi. Terbiyeli, dil-nüvaz ve hayır-hah idi. Elinden ve dilinden geleni esirgemezdi." ifadesiyle[8] kendisini anlatan İbnülemin Mahmut Kemal merhumun ısrarı üzerine ömrünün son demlerinde *Merasim ve Âdât-ı Kadime-i Osmaniye* ismini verdiği eserini yazdı.

Bu eserinde Osmanlı Devleti'nin son devrine dair çok kıymetli bilgileri, şüphesiz çok kuvvetli hâfızasının derinliklerinden çıkararak 14 defter hâlinde bıraktı. Bu defterler son senelerde Prof. Dr. Kâzım Arısan (1909 - 1994) ve Duygu Arısan Günal (Ankara, 1943) tarafından sadeleştirildi ve iki cilt hâlinde neşredildi.[9]

Kitaba konulan arabaşlıkların cedveli dahil değeri hakkında bir kanaat uyandırmaya kifayet edebilir; I. cilt: 1. Doğum Âdetleri, 2. Eğitim, 3. Evlenme, 4. Ticaret ve Sanat, 5. İstanbul'un Semtleri ve Evleri, 6. Giyim-Kuşama Dair Bâzı Bilgiler, 7. Binek ve Yük Hayvanları, Arabalar ve Kayıklar, 8. Dinî Günler, Bayramlar, Hacca Gidenleri Uğurlama, Karşılama ve Tebrik, 9. Osmanlı Toplum Hayatı; Cilt. 20 10. Osmanlı Toplumunda Çeşitli Kesimler, 11. Sağlık, 12. Çeşitli İnanışlar, 13. Spor, Oyun ve Eğlence, 14. Musıkî, 15. Dil ve Edebiyata Dair Bilgiler.

Kitabın bu hâliyle bile olsa tarihçilere ulaştırılması bir kazanç olmakla beraber ifade edilmesi gereken bâzı hususlar vardır.

6 Bu komisyon vakıfların kira gelirleriyle meşgul oluyordu.

7 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *age.*, s. 29; *Son Hattatlar*, s. 509.

8 *Age.*, s. 509.

9 1. cilt: *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye*, İst. 1995, 310 s.
2. cilt: İst. 1995, s. 311-609, Tarih Vakıf Yurt Yayınları.

1. Herşeyden önce kitâbın aslî isminde Kadime-i Osmaniye terkibi olmakla birlikte Kavmiye-i Osmaniye terkibinin verilmesi bir okuma yanlışı gibi görünmektedir. Kapağın bir sureti neşredilmediği için kat'î bir karara varmak mümkün değildir. Ancak İbnülemin kitabın ismini iki kitabında da *Merasim ve Âdat-ı Kadime-i Osmaniye* şeklinde vermektedir.

2. Seyyid Abdülaziz Bey'in hayatı hakkında İbnülemin'in sadece *Son Asır Türk Şairleri*'nde verdiği bilgilere ulaşılmış, *Son Hattatlar*'a bile bakılmamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Sicill-i Ahvâl Defteri*'ndeki bilgilerin ihmâlini anlamak ise mümkün olmamıştır.

3. Hele bu derece mühim bir eserin niçin sadeleştirme felâketine uğratıldığını yorumlamak çok zordur. Ticarî maksatla yapılan bu sadeleştirmelere ma'ruz kalan hiçbir ciddî eser bu gibi bir neşirden ötürü kapışılmamıştır. Bu hüsn-ü zan büyük bir yanlıştır. Tarihin ana mehazları aslî metinleriyle ve ifadeleriyle neşredilirlerse bir değer taşırlar ve tarihçi için müracaat eseri olurlar. Üstelik sadeleştirme inadının ve ısrarının arkasında zımmî bir nezaketsizlik de kendini göstermektedir. Sadeleştirelim ki anlıayasınız, yoksa anlayamazsınız! Her sadeleştirme bir yorumdur. Tarihçi yorumun yorumunu yapmak mecburiyetinde kalmamalı, aslî mehazların asıllarına ulaşmalıdır.

4. Hiç şüphesiz son senelerdeki neşriyatı ile tarihçilerimize çok dikkate değer eserler kazandıran Tarih Vakfı bu arada tarih ilmi ve usûlüne dair kitaplar da neşretmektedir, ki bunun son örneği John Tosh'un *Tarihin Peşinde* isimli kitabıdır.[10] Ancak hemen ifade etmek gerekir ki kendi neşriyatında tarih ilminin ve usûlünün gereklerine riayet etmemektedir. Tercümeleri İngilizce'yi Türkçe'den daha iyi bilen, tarihten habersiz mütercimler tarafından yapılmakta, *Sicill-i Osmanî* gibi matbu ve Seyyid Abdülaziz Bey'in eseri gibi gayrimatbu çok mühim ve temel kitaplar faydasız ve haksız bir şekilde ziyan edilmektedir. Tarih Vakfı bu tarih dilletanlığından (zararlı ve tehlikeli heveskârlık) kurtulmalı ve zikrettiğimiz son iki eseri, bir de asıllarına mecbur ve muhtaç olanlar için, sadeleştirmeden basmalıdır.

Türk Yurdu, nr. 115 Mart 1997, s. 24-26.

10 Çeviren, Özden Arıkan, İst. 1997. 226 s. ; Kitap aynı yanlışlarla maalesef ikinci defa (2000) tek cilt hâlinde basıldı.

HARPUTLU HACI HAYRİ BEY

"Harput Yollarında" bir ömür tüketen İshak Sunguroğlu'nun (1888-1977)
aziz hâtırasına Hak'tan rahmet ve mağfiret niyazıyla.

"Sinemde bir tutuşmuş yanmış ocağ olaydı" mısraı ile aynı anda hatırlanan Harputlu Hacı Hayri Bey veya tam adı ile Mehmed Hayrullah günümüzde de yâd edilen şairlerimizden biridir. Memleketi olan Elâziz'in kültür hayatında ise bütün canlılığı ile yaşamaktadır.

Resmî vesikaların ışığı altında hayat çizgileri biraz daha açıklığa kavuşan Hacı Hayri Bey hicrî 1272 senesinde, büyük bir ihtimâlle 1856 milâdîde Harput'ta doğdu. Babası Efendigiller ailesine mensup ve Vahdî mahlâsıyla şiirler yazan ulemadan Hacı Hâfız Mahmud Efendi'dir.[1] Tahsil hayatında ilk hocası babası, ikincisi ise Kâmil Paşa Medresesi müderrislerinden amcazâdesi Hacı Abdülhamid Efendi oldu. Farsça'yı babasından; Arapça'yı, şiir ve inşayı hocasından öğrendi. Bunun yanısıra zekâ kabiliyeti sayesinde ve şahsî gayretleriyle kendini yetiştirdi. Henüz çocuk denecek yaşta iken babasının teşvikiyle, şiir ezberlemeye ve yazmaya başladı. 19 yaşında iken babası ve küçük kardeşi Lütfullah ile hicrî 1291'de (Kurban Bayramı 18-21 Ocak 1875) hacca gitti ve bundan sonra Hacı Hayri ismiyle tanındı. İlk memuriyetine de hacc dönüşü geldiği İstanbul'da başladı.[2]

1 Aile ismini zikreden İshak Sunguroğlu (*Harput Yollarında*, İst. 1959, c. 2, 182) doğum senesi olarak 1860'ı (Hicrî 1277) zikrediyor. Bu yazımızın aslî mehazında (BOA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, No: 10, s. 433-434; No: 150, s. 403) Hicrî 1272 (13 Eylül 1855 - 30 Eylül 1856) kaydı bulunmaktadır ki yine aynı yerde 1292'de yirmi yaşında memuriyete başladığını bildirmesi bu doğum senesini doğrular mahiyettedir. M. Naci Onur da (*Harputlu Divan Şairleri*, s. 105) doğum senesi olarak 1860'ı kabul ve teklif etmektedir. İbnülemin de, tanıştığını söylediği şairin doğum tarihi olarak, herhâlde kendisinden nakille, 1272 senesini veriyor (*Son Asır Türk Şairleri*, İst. 1969, s. 625).

2 Bu bilgiler için asıl mehazımız Hacı Hayri'yi yakından tanıyan hatta bir ara yazılarını yazan İshak Sunguroğlu'dur. Babası Hâfız Mahmud Efendi'nin, 1293 Meclis-i Mebusan'da Mamuretü'l-aziz mebusu (hayatı için Sunguroğlu, *age.*, s. 178-181) olduğunu da yine aynı kitaptan öğreniyoruz.

1. Memuriyet hayatı

Hacı Hayri ilk memuriyetine, yirmi yaşında iken, mülâzemetle Evkaf-ı Hümayun Nezareti Mektubî Kalemi'nde başladı ve bilemediğimiz bir sebepten dolayı aynı sene (1875) Harput'a dönmek için izin aldı ve Mamuretü'l-aziz Sancağı Temyiz Meclisi Müstantik Vekâleti'nde, üç ay müddetle bulundu ve bunu takiben Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Zabıt Kitabeti'ne tayin olundu (21 Kasım 1875). Bu, Hacı Hayri'nin en uzun müddet devam eden vazifelerinden biriydi. Bundan sonra 14 Kasım 1880'de Ergani Sancağı Bidayet Mahkemesi Başkitabeti'ne getirilmiş ise de kısa bir müddet sonra bu memuriyetinden ayrılarak (29 Mayıs 1881) memleketine dönen Hayri Bey sonbaharda (24 Eylül) yeni vilâyet olan Mamuretü'l-aziz Meclis-i İdaresi Başkitabeti'ne memur edildi ve otuz dört ay sonra ayrılarak, büyük bir ihtimâlle, 1884 yazında, İstanbul'a geldi. İlk memuriyetinden tam on sene sonra ikinci defa payitahtta vazife alarak Divan-ı Muhasebat Tahrirat Kalemi'ne girdi (27 Mayıs 1885) ve ilk defa İstanbul'un edebiyat âlemini bu sıralarda tanımış oldu. Ancak, her nedense aynı senenin sonunda (9 Aralık) Dersim Vilâyeti Mektupçuluğu'yla İstanbul'dan ayrıldı. Dersim vilâyetinin sancağa (liva) tahvili sebebiyle bu son vazifesinden de ayrılan (13 Nisan 1888) Hacı Hayri'ye bin kuruş mâzuliyet maaşı bağlandı (19 Haziran 1888).

Hacı Hayri'nin bundan sonraki memuriyet hayatı Mamuretü'l-aziz Mekteb-i İdadî-i Hamidî Müdüriyeti vekâleti (13 Şubat 1889 - 17 Mayıs 1890) ve iki seneye yakın Mamuretü'l-aziz İstinaf Mahkemesi âzâlığı (23 Haziran 1895'ten önce) ile devam etti. Memleketindeki memuriyet hayatı Musul Vilâyeti Mektupçuluğu (10 Haziran 1899) ile hitama ermiş ise de "neva-yı mahalliye ile adem-i imtizacından bahisle tahvilini" istediği için becayişle Diyarbekir mektupçuluğuna başladı (27 Temmuz 1900). Bu vazifesi esnasında kazalara ezcümle Palu, Midyat ve iki defa da Siverek'e hususî memuriyet ile gönderildi ve bu meyanda Milli ve Karakeçi aşiretlerinin arasını bulmak için Diyarbekir ve Halep vilâyetleri tarafından kurulmuş olan Heyet-i Telifiye reisliğinde bulundu. Mektupçuluk esnasında 15 Şubat 1902'de başladığı Maden mutasarrıflığı vekâleti, asaleten Ergani mutasarrıflığına tayin olununcaya (26 Nisan 1905) kadar sürdü. Bu yeni vazifesinde o zamana kadar hakkında bir şikâyet bulunmayan Hacı Hayri Bey tahkikata mâruz kaldı ve "şeref ve haysiyeti ihlâl edecek surette işret ve sefahate münhemik bulunduğu" gerekçesi ile aynı senenin 28 Aralık günü azl edildi.[3] 21 Mayıs 1907'de ise kendisine 1.200 kuruş mâzuliyet maaşı tahsis edildi.

Meşrutiyet'in ilânına (24 Temmuz 1908) tekaddüm eden günlerde, vilâyetten sancağa tahvil edilen, Dersim'e yeni bir mutasarrıf tayini gerektiği zaman

3 Bu tahkikatın teferruatı *Sicill-i Ahvâl*'de (No. 10, s. 434) bulunmaktadır.

Kerkük ve Hudeyde mutasarrıflıklarından mâzul Salim Paşa ile İbrahim Efendi'nin yanısıra hatırlanan isimlerden biri de, daha önce burada üç sene mektupçuluk yapan Hacı Hayri Bey olmuştu. Bölgenin umumî ahvâline vâkıf olduğu için 13 Haziran'da Dersim mutasarrıflığına tayin edildi ve 14 Ocak 1909 tarihine kadar devam eden vazifesi esnasında "livânın inzibat ve asayişinin bî-hakkın istikrarına sa'y ü gayret ettiği gibi Dersim eşkiyasının tedip ve tenkili için sevk edilen Fırka-i Tedibiye'de bizzat bulunup o yolda ihtiyar-ı mezahim" eylediği gibi sancağın âşârı da önceki seneye göre 390 bin fazlasına ihale edildi ve kendisine de birinci dereceden Mecidî nişanı verildi.

Dersim mutasarrıfflığı Hacı Hayri'nin son memuriyeti oldu. Diyarbekir mektupçusu sıfatıyla maiyetinde bulunduğu Vali Nâzım Paşa'nın 23 Eylül 1909 tarihinde, yani Sivas valiliği esnasında, onun "liyakat ve faziletiyle idare-i mülkiyede kemâl-i faaliyeti ve her vechile hüsn-i sireti"nin bulunduğunu bildirmesine rağmen 10 Temmuz 1909 tarihli Tensikat Kanunu'na (madde 11) açığa çıkarılanlar arasına dahil edildi.[4]

Şiir ve mey'le dopdolu olarak geçen bir ömür, tedavi için geldiği İstanbul'da, Taksim'deki Fransız Hastahânesi'nde, 1 Aralık 1910 tarihinde bir perşembe günü sönüverdi. Nâ'şı, Maarif Nezareti şube şeflerinden Saraylı Fethi Bey tarafından Edirnekapı Kabristanı'na defnedildi.[5]

2. Hacı Hayri'den kalanlar

Kendisine verilen rütbe ve nişanlardan başarılı bir memuriyet hayatı geçirdiği anlaşılan[6] Hacı Hayri Bey sözün, şiirin ve nağmenin dört mevsimde de de-

4 Devrin memur maaşları hakkında bir fikir verebilmek için Hacı Hayri'nin çeşitli memuriyetlerinde aldığı maaşları sıralıyoruz: Evkaf-ı Hümayun Nezareti Mektupçu Kalemi (190 Kuruş), Müstantik Vekâleti (340), Zabıt Kitabeti (300), Ergani Bidayet Mahkemesi Başkitabeti (600), Mamûretü-l Azîz Meclis-i İdâresi Başkitabeti (360), Divan-ı Muhasebat (750), Dersim mektupçuluğu (2.000), Memuretü, l-aziz Mekteb-i İdadî-i Hamidi Müdür Vekâleti (500), Musul mektupçuluğu (2.250), Diyarbekir mektupçuluğu (2.500), Ergani mutasarrıflığı (3.600), Heyet-i Teftişiye Riyaseti (6.000), Dersim mutasarrıflığı (5.400).
Burada hususî memuriyetlerle ve maktu ücret ile Palu'ya (2.500), iki defa Siverek'e (2.000 ve 4.000) ve Midyat'a (3.000) gönderildi. Ayrıca vekâleten bulunduğu diğer memuriyet için başka maaşlar da aldı. Hakkındaki şikâyetlerin doğru olmadığı yolundaki Şûra-yı Devlet kararına rağmen Dersim mutasarrıflığından sonra yeni bir memuriyete gönderilmes isıhhatinin yerinde olmamasına yorumlanmalıdır. Yoksa ehliyet ve liyakâti hakkında bir şüphe yoktur. Sicilinden anlaşıldığı kadarıyla tekaüd maaşı alamadan irtihâl etmiştir.

5 Sunguroğlu, *age.*, s. 204.

6 Aldığı rütbeler ve nişanlar: rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi (26 Haziran 1886), Mamuretü'l-aziz Vilâyet gazetesi muharrirliğini hüsn-i ifa ettiğinden dolayı rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemayizi (22 Ekim 1890), rüte-i ûla sınıf-ı sânisi (29 Ağustos 1898), üçüncü rütbeden Mecidî nişanı (10 Ağustos 1899), ikinci rütbeden nişan-ı osmanî (11 Ekim 1904), birinci rütbeden Mecidî nişanı (22 Haziran 1909).

ğişmez bir iklim olduğu Harput'ta doğdu ve hayatının ilk yirmi senesini yine bu şehirde geçirdi. Burada ses, söz ve saz muzdarip gönüllerin yegâne devâsıydı. Meclisler güfte ile beste arasında karar kılıyor; aşklar ve dostluklar hep şiirle besleniyordu. "Önce kelâm vardı" sözünün mânâsı bütün bir hayat üslûbu hâlini almıştı; sonra da kelâm vardı. O yoksa hiçbir şey yoktu. Cihanın baharı Harput'un ünlü meyva bahçelerinde "bir nîm neş'e" değil, hayatın ve neşvenin kendisiydi. Bu bahçelerde peymâneler boşalırken yürekler yaşama sevdasıyla doluyor, coşkun gönüllerin feveranı bir hoyrat, isyanı İbrahimî türkü oluyordu.

Hacı Hayri de böyle bir iklimde çocuk yaşta şiir yazmaya başladı. Esasen hattı da güzeldi ve nesri üslûba sahipti.[7] Yazdığı şiirlerini *Hâtıra-yı Ahd-i Şebab* (İstanbul, 1302, 64 s.) nesirlerini *Nümune-i Muharrerat* (İstanbul, 1316, 160 s.) isimli kitaplarında topladı. İfade edildiği gibi 1307 (1890) senesindeki *Mamuretü'l-aziz Salnâmesi* de büyük ölçüde onun kaleminden çıkmıştır.[8] Yine bu sıralarda, yâni 1889 - 1890 senelerinde vilâyet gazetesinin muharrirliğini hüsn-ü ifa ettiği için kendisine rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemayizi tevcih edilmişti. Kısaca bu sıralardaki gazete nüshaları da yine Hacı Hayri'nin yazılarıyla dolmuştu. Musul mektupçuluğuna getirilmesinde nesrinin güzelliği de bir rol oynamış olmalıdır. Mektupçuluğun edebiyatla memuriyetin kesiştiği yerde ortaya çıkan bir memuriyet olduğu bu vesile ile bir kere daha hatırlanmalıdır.

Hacı Hayri Bey edebiyat dünyamıza bir kitabıyla girdi ve 1885 baharında basılan bu kitabından sonra başka bir şiir kitabı da neşretmedi.[9] Şiirlerinin edebiyamızdaki yeri ve değeri hakkındaki hükümleri tespit etmek bu yazının talip olmadığı bir şeydir.[10] Kanaatimizce tek bir şiiriyle bile edebiyatımızda ismini daima hatırlatabilecek veya yaşatabilecek şairler bulunmaktadır. "Vardım ki yurdundan ayağ göçürmüş", Bayburtlu Zihnî'yi; "Harâba kul olduk bezm-i ademde" Dertli'yi; "Su kasidesi" Fuzulî'yi veya "Tedbirini terk eyle takdir Hüda'nındır" müseddesi Galib Dede'yi, Türkçe'yi sevenlerin kalbinde yaşatmaya yeter. Kısaca "Eğer maksud eserse mısra-ı berceste kâfidir" mefhumunca Hacı Hayri'nin de ismini anmak ve hatırlamak için Hüseynî türkü olarak okunan tek şiiri yetmez mi ve yumuşak kafiyeye örnek daha güzel bir şiir nerede bulunabilir?

Sinemde bir tutuşmuş yanmış ocağ olaydı
Zülfün karanlığında bezme çerağ olaydı

7 Hattından iki örnek: Sunguroğlu, *age.*, s. 186-188.
8 M. Naci Onur, *age.*, s. 109.
9 Kitabı için baskı izninin tarihinin Kânun-ı evvel 1300 (12 Aralık 1884 - 12 Ocak 1885) taşıdığını biliyoruz (Mehmed Murad, *Devr-i Hamidî Asârı*, İst. 1308, s. 96); *Berk* (1302-1303) mecmuasında da bâzı gazelleri ve nâzireleri neşredildi.
10 Edebî şahsiyeti için: M. Naci Onur, *age.*, s. 106-119.

Meyhâneler kapısı bahtım gibi kapansın
Rindâne bâde içmek sensiz yasağ olaydı

Deşt-i cünûn içinde gezmezdi böyle gönlüm
Giysûların kemendi boynumda bağ olaydı

Terk-i cünûn ederdi Leylâ gamıyla Mecnûn
Bir gün yüzün göreydi âlemde sağ olaydı

Gülşen-serây-ı hüsnün bir âh ile yıkardım
Kanun-ı aşk içinde cüz'i mesağ olaydı

Efsâneler yazardım sevdâ-yı aşka dâir
Gamdan dilimde Hayri hâl-i ferağ olaydı

Dergâh, nr. 48, Şubat, 1994, s. 19-20.

Tokat Tarihçisi
HALİS TURGUT CİNLİOĞLU

Birçok şehirlerimizin ismi anıldığında, hemen ardından, ömrünü o şehrin hizmetine hasreden ve gönül verdiği şehir için kitaplar yazmış ve araştırmalar yapmış bulunan bir veya birkaç evlâdının da ismi hâfızalarda doğar veya dudaklardan dökülüverir.

Bu hususta rastgele birkaç örnek gösterecek olursak Amasya denince Abdîzâde Hüseyin Hüsameddin Yasar'ı, Antalya akla geldiğinde Süleyman Fikri Erten'i ve nihayet Harput ismi geçtiği zaman İshak Sunguroğlu'nu hatırlamamak mümkün değildir. Açıkça ifade etmek gerekirse yazmanın insana pek bir maddî kazanç sağlayamadığı bir iklimde, bilhassa yakın mazimizde bu gibi; memleketlerinin bir bakıma karasevdalı âşıkları çok kısır imkânlarıyla yaşadıkları vatan köşesinin mazisini aydınlatan ve netice itibariyle istikbâllerine ışık tutan vazgeçemeyeceğimiz eserler ortaya koymuşlardır. Bu şehirlerimizin mazisine biraz eğildiğimizde eninde sonunda onların eserleriyle karşılaşır, onların katlandıkları külfetlerin nimetinden faydalanmak zorunda kalırız. Ölümleriyle birlikte fanîlik libaslarından soyundukları andan itibaren artık eserlerinin ciltlerine bürünen ve onlarda yaşayan bu insanlara olan borcumuzu inkâr etsek bile ispat etmek mümkün değildir.

1. Hayat hikâyesi

Bahsettiğimiz insanlar zümresinin Tokat için yegâne temsilcisi ise Halis Turgut Cinlioğlu'dur. Tokat'ın tarihine dair bir ömür boyu yaptığı araştırmalarıyla tanıdığımız Cinlioğlu (önceleri Asarkaya) Tokat'ın Horuç mahallesinde, Emirbâlizâde Abdülvahab Efendi ile Fatma Hanım'ın oğlu olarak 1901'de (14 Mart-19 Nisan arasında) dünyaya geldi.

İttihat ve Terakkî hususî mektebinde ibtidaî tahsilini aliyülâlâ derece ile tamamladıktan sonra 1911'de girdiği Tokat İdadîsi'nden de yine aynı derece ile 5 Kasım 1917'de mezun olduğunda on yedi yaşının içindeydi. Harp senelerinin

şartları yüzünden, parlak bir talebe olmasına rağmen, yüksek tahsiline devam etme imkânından mahrum kalmıştı. Hususî olarak Fransızca öğrenmeye başladığı da bilinmektedir.

Millî Mücadele esnasında bir ara âsilerin elinde rehin kalan Halis Turgut'un yine bu sırada Tokat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde çalıştığı dikkat çekmektedir. Memuriyet hayatına 6 Ekim 1921'de açılan Tokat Darülmuallimîni'nde kâtiplikle ilk adımını attı. Aynı zamanda mektebin hüsn-ü hat muallimliğini de önce vekâleten (3 Ekim 1921 - 1 Mart 1922), sonra asaleten (1 Mart 1922 - 8 Ocak 1923) deruhte etti. Bu arada Tokat Maarif Müdürlüğü kâtipliği de ilâveten (1 Mart 1922 - 8 Ocak 1923) kendisine verilmişti. Askerliğini yedek subay olarak yaptı (1 Eylül 1924 - 1 Eylül 1925). Bu arada kendisinin büyük katkılarıyla kurulan Tokat Müzesi'nin (1926) bir sene kadar fahrî olarak memurluğunda bulunmuştur (1926 - 1927).

Halis Turgut'un bundan sonra da bütün ömrü ve meslek hayatı Tokat'ta geçmiştir. Bir ara (15 Eylül 1947) Kozan Ortaokulu'na tarih-coğrafya muallimliğine nakli yapılmışsa da gitmemiştir.

Tokat'ın maarif hayatındaki dönüm noktaları, biraz da Halis Turgut'un da meslekî hayatının temel duraklarını teşkil etmiştir. Darülmuallimîn'in yerine açılan İdadî'de tarih-coğrafya muallimliğinden (8. 1. 1923 - 31. 8. 1924) sonra aynı dersi Tokat Orta Mektebi'nde (1. 9. 1924 - 1. 6. 1948), Gazi Osman Paşa Lisesi'nde (2. 6. 1948 - 10. 11. 1959) okuttu. Bu meyanda Tokat Kız Enstitüsü'nde de tarih coğrafya ve yurt bilgisi dersleri verdi (1948 - 1957). 1 Kasım 1957'de ise emekliye ayrıldı.

Muallimliği yanında Halis Turgut'un Tokat tarihine geçen bir başka hizmeti de Halis Bey'in Pansiyonu adıyla tanınan kendi yurdunu senelerce işletmesi oldu. Bir odasında da kendisinin kaldığı ve her zaman her şeyiyle meşgûl olduğu bu yurt, bölge çocuklarının bir bakıma hayata ve şehre açılan en mühim, belki de yegâne, kapısıydı. Bu yurt sayesinde hem iyi bir orta mektep tahsili yapıyor, hem de şehirde ve cemiyet içinde yaşamanın ilk örneğini burada görüyor; saat kullanmayı bile burada öğreniyorlardı. Halis Bey'in Pansiyonu burada kalan öğrenciler tarafından hâlâ büyük bir minnettarlıkla hatırlanmakta ve anlatılmaktadır. Müzmin bekâr olan Halis Turgut'un bu şekilde sahip olduğu kırk civarında oğlu bulunuyor, her birinin her derdiyle ayrı ayrı meşgûl oluyordu.

Emekliliğini de bu şehirde okuyup yazmakla geçiren Halis Turgut 31 Mayıs 1982'de çok sevdiği bu şehirde hayata veda etti.

2. Hizmetleri

Cinlioğlu, sahip olduğu bütün imkânlarını millî eğitimin gelişmesine ve Tokat tarihinin ve folklorunun araştırılmasına hasretmiştir. Öğretmenliği sırasında

köylerden Tokat'a gelen öğrencilerin barınmaları için Ardala sokağında bir pansiyon açmıştı. Bu, Ankara, İstanbul ve İzmir'den sonra Anadolu'da açılan ilk pansiyon olmaktadır. Kendi hayatı boyunca bütün masraflarını karşılamak suretiyle en azından 12 gence tahsil imkânı sağlamıştır. Bunlardan ancak üç tanesi yüksek tahsillerini tamamlamışlardır. 1926'da kurduğu Tokat Müzesi'nde çevrenin tarihî eserlerinin toplanmasına zemin hazırlamıştır. 1947'de Yeşilırmak Özel Lisesi'nin kuruluşuna emeği geçenlerden biri olmuştur. 1950'de ise Tokat için gerçekten bir kültür durumu olan "Halis Cinlioğlu Özel Kitaplığı"nı kurmuş ve okumayı seven Tokat gençlerinin hizmetine tahsis etmiştir. Kütüphâne halen yedi bin cilt kitapla hizmet görmektedir. Bilhassa Tokat'ta çıkan gazete kolleksiyonları bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

3. Tokat tarihine dair çalışmalar

Merhum Cinlioğlu'nun yazı hayatı 1926'da *Tokat* gazetesindeki yazılarıyla başlar. Bu tarihten ömrünün sonuna kadar Tokat folkloruna ve tarihine dair usanmak bilmez bir gayretle araştırmalar yaptı. 1933'te çıkardığı *Yeni Tokat* dergisinde ve *Tokat Sesi, Tozanlı, Sesimiz, Topçam* gazetelerinde yazılar yazdı. 1963'ten beri *Sabah Postası*'nın sorumlu müdürüydü. Bunların dışında daha geniş kitlelere hitap eden *Halk Bilgisi Haberleri, Türk Folklor Araştırmaları, Yeşilırmak* ve İbrahim Aslanoğlu tarafından çıkarılan *Sivas Folkloru* dergilerinde Tokat folkloruna dair araştırmalarını yayımladı.

O'nun, sözünü etmek istediğimiz çalışmaları Tokat tarihine dair yayımlamış olduğu kitaplarıdır. Cinlioğlu, 1926'da yazı hayatına Tokat'ın tarihine dair çalışmalarıyla başladı ve bu alanda geride neşredilmeyi bekleyen kıymetli araştırmalar da bırakarak hayata veda etti. Tokat vilâyeti sınırları içinde bulunan her yazılı taşta onun nazarlarının izi vardır dersek geride bıraktığı eserleri bizi doğrular kanaatindeyiz. Diğer taraftan bir hizmetini daha belirtmek gerekir: İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yayımlanmış bulunan *Kitabeler* (İstanbul, 1927, c. 1, 160 s.) kitabında Tokat'a ait olanların derleyicisi de O'dur. Hâtta, bunlar genç Halis Turgut'un yanlışlarıyla yayımlanmıştır. I. ve II. Türk Tarih Kongrelerine Tokat'tan katılan heyet içinde O'nu da görmekteyiz.

Cinlioğlu'nun Tokat'a dair ilk kitabı *Ulusal Savaşta Tokat* (Tokat, Tokat Matbaası, 1836, 127 s.) ismini taşır ve tabiatıyle yarı hâtırat mahiyetindedir.

Tokat tarihine dair asıl mühim eseri ise dört kitaptan ibaret *Osmanlılar Zamanında Tokat*'tır. Bunun ilk kitabı merhumun ilk soyadı (Asarkaya) ile yayımlanmıştır (Tokat, Vilâyet Matbaası, 1941, 136 s.). Bu eserin 2. (Tokat, Tokat Matbaası, 1950, 100 s.), 3. (Tokat, Tokat Matbaası, 1951, 220 s.) ve 4. (Tokat, Barış Matbaası, 1973, 98 s.) ciltleri esas itibariyle Tokat Şer'iye Sicillerinin bir hülâsası olmalarından dolayı Tokat ve bölge tarihi için bilhassa mühim kaynaktır ve

tarihçiler tarafından kullanılmaktadır. Bunlardan başka *Tokat'ta İrtica Hareketleri ve Bugünkü İrtica Meselesi* (Tokat, Tokat Matbaası, 1951, 40 s.), *Tokat Vilâyeti Meşhurları* (Samsun, Aksiseda Matbaası, 1949, 12 + 128 s.) ve öğrenciler için yazdığı *Tokat Coğrafyası ve Tarihi* (Ankara, 1972, 40 s.) isimli kitaplarını yayımlamıştır.

Merhumun bastırma imkânı bulamadığı kitaplarının bir listesini naklediyoruz:

1. *Cumhuriyet Devrinde Tokat:* 1-2
2. *Tokat'ın Başına Gelen Felâketler*
3. *Tokat'ta Eski Sanatlar*
4. *Tokat'ta Spor*
5. *Tokat Mezarlıkları*
6. *Tokat Destan ve Türküleri*
7. *Tokat'ta Eski Eserler ve İlçelere Ait İncelemeler*
8. *Tokat Folkloru* I-II[1]

Halis Turgut, kalemiyle bir ömür boyu vatan coğrafyasının bu şirin köşesi Tokat'a kalemiyle en çok hizmeti yapan insan olmuştur. Eserleri vasıtasıyla hizmeti her zaman devam edecektir. Basılmamış eserlerini bastırmak Tokatlılar için bir vazifedir.

Türk Tarihinde Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986), Ank. 1987, s. 483-86

1 Yazıda merhumun sicil dosyasından (MEB Arşivi, Nu. 1240 ve pansiyonu hakkındaki bilgiler burada bir orta mektep talebesi iken kalan Dr. Cevdet Aykan'ın yayımlanmamış hâtıralarından ve "Halis Cinlioğlu-Farklı ve Özel Bir Kişilik" (*Hürsöz*-Tokat, 15-16 Ekim 1989) başlıklı yazısından alınmıştır. İbrahim Aslanoğlu'nun yazısından (Halis Turgut Cinlioğlu, *Türk Folkloru* , nr. 36, Temmuz 1982, s. 4-5) faydalanılmış ve torunu Mehmet Ali Cinlioğlu'nun verdiği notlarla tamamlanmıştır. Daha sonra bu notlar, Tokat hakkında hazırlanan bir kitapta da (Ersal Yavi. *Tokat*, Tokat Otelcilik Turizm A.Ş. Yayını, Güzel Sanatlar Matbaası. İst. 1986, s. 131) neşredilmiştir.

TAHSİN NAHİT UYGUR

Şair, yazar, gazeteci ve Çankırı mebusu (1954 - 1957) olarak tanınan ve tam adı Mehmet Tahsin Nahit Uygur olan Tahsin Nahit merhumun asıl mesleği baytarlıktır.

1. Hayat hikâyesi

M. Tahsin Nahit, 24 Nisan 1899 (12 Nisan 1315) tarihinde Çankırı'nın Tabakhâne mahallesinde dünyaya geldi. Babası Çankırı'da kütüphâne memuru İsmail Vehbi Bey ve annesi ev kadını Hacer Hanım'dır.[1]

Çankırı Ertuğrul İlk Mektebi'ni (1906 - 1909), Çankırı Rüstiyesi'ni (1909 - 1912), Çankırı İdadîsi'ni (1912 - 1916) ve müsabaka imtihanı ile girdiği İstanbul Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlîsi'ni (1916 - 1920) bitirdi. Bu memlekete girişi, idadî müdürü Mehmet Remzi Bey'in teşvik ve telkinleriyle olmuştu.

Birinci Cihan Harbi'nden sonra İstanbul'da miting tertip etmek için Miting Komitesi adı altında toplanan yüksek tahsil gençleri arasında Tahsin Nahit de yerini almıştı.[2] Mitingden sonra İnebolu, Kastamonu yoluyla Çankırı'ya geldi ve Millî Mücadele'ye Çankırı veterinerliği (19. 5. 1920 - 12. 6. 1925) memuriyetiyle katılmış oldu.

Meslekî hayatına Kastamonu merkez veterinerliği (18. 6. 1927 - 1. 9. 1927), Pendik Bakteriyoloji Enstitüsü asistanlığı (14. 9. 1927 - 7. 10. 1928). Kastamonu belediye veterinerliği (8. 10. 1928 - 30. 5. 1929); Kastamonu vilâyeti veteriner müdürlüğü (31. 5. 1929 - 25. 9. 1932) ve Bursa vilâyeti Veteriner İşleri Müdürlüğü (5. 10. 1932 - 30. 3. 1936) ile devam Tahsin Nahit, bu son vazifesinden

1 Bu memuriyet hâlihazırda İlk Halk Kütüphânesi Müdürlüğüne tekâbül etmektedir. İsmail Vehbi Bey 1932'de Hakk'ın rahmetine kavuştu ("Hazin Bir Ölüm", *Kastamonu*, nr. 3187, 10. 01. 1932, s. 2).

2 Sultanahmet Mitingi'nde Halide Edip Adıvar'ın konuştuğu kürsünün önünde bulunan gençler arasında başında mektep kasketi ile Tahsin Nahit merhum da fark edilmektedir. Bu mitingler hakkında bkz. Kemal Arıburnu, *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri*, İst. 1975, 78 s

sonra Ziraat Vekâleti'nin merkez teşkilâtında çalıştı (1. 4. 1936 - 14. 5. 1954). Fen Müşavirliği, Veteriner İşleri Umum Müdürlüğü şube müdürlüğü, Mütehassıs Müşavirlik, I. sınıf müfettişlik, vekâlet başmüfettişliği, vekâlet Teftiş Heyeti Reis Muavinliği ve bilâhare reisliği gibi vazifelerde bulundu ve bu meyanda Veteriner İşleri Umum Müdürlük ve Müsteşarlık vekâletinde bulundu. 14 Nisan 1954'te 10. devre Çankırı mebusu olarak Meclis'e girdi. Bu seçimlerde CHP'nin mebus namzedi ve dostu olan Ahmet Talât Onay her gittiği yerde DP namzeti olan Tahsin Nahit'in medhini yapmış; genç dostunun Çankırı'ya daha çok hizmet edebileceğini söylemişti.[3] 1944 - 1957 devresinde Meclis'te Bütçe Komisyonunda, DP Meclis Grubu Haysiyet Divanı âzâlığında ve Bursa-Bilecik vilâyetleri DP Müfettişliği gibi vazifelerde bulundu. Vazife ile bulunduğu yerdeki Türk Ocağı ve Halkevi gibi kurumlarda, 1957 sonrasında ise bilhassa Çocuk Esirgeme Kurumu'nda çalıştı ve bu kurumun ikinci genel başkanlığında bulunarak hizmet etti.[4] Mebusluğu esnasında 1 Mayıs 1955'te emekliye ayrıldı. 1957'den sonraki hayatının kışlarını Ankara'da; yazlarını İstanbul'da Tarabya'daki evinde geçirdi. 21 Temmuz 1992 Salı günü saat 10.00'da İstanbul'da, 93 yaşında, hayata vedâ etti. Perşembe günü Şişli Camii'nden, öğle namazını takiben eda edilen cenaze namazından sonra Yeniköy Mezarlığı'nda Hakk'ın rahmetine tevdi olundu.

Tahsin Nahit, İnebolulu kereste tüccarı Ahmet Bey'in kızı Fatma Hanım'la (İnebolu, 1910) evlenmişti (1929). Hâlen refikasından başka oğlu Erdal Uygur ve kızı Erdem Uygur hayattadır. Ömrünün son yıllarında torunu Diş Doktoru Mustafa Can Akman'ın (Ankara, 18 Mayıs 1964 - İstinye, 17 Ağustos 1986) bir trafik kazası neticesinde H. Ü. Dişçilik Fakültesi'nden mezuniyetinden iki ay sonra hayattan ayrılması üzerine, torun acısını da tatmak zorunda kaldı.[5]

2. Şahsiyeti ve yazı hayatı

Tahsin Nahit Uygur hayatının ilk on yedi senesini doğduğu şehirde, Çankırı'da geçirdi. Henüz beş yaşında iken esnaf şeyhi olan dedesinin yanında esnaf meclislerine katıldı ve şehrinin insanlarını tanımaya başladı.[6] Dedesi ve Çankırı-

3 Bunu bizzat Tahsin Nahit merhumdan dinlemiştik.

4 1960 ihtilâlinden sonra bu kurumun hesapları da çok ince bir tetkikten gerilmiş, fakat herhangi bir usûlsüzlük bulunamamıştı. Merhum Tahsin Nahit Bey'e göre bundan maksat "DP hayır kurumlarında bile yolsuzluklar yapmıştır" diyebilmekti, ama ihtilâlciler bu fırsatı bulamamışlardı. Merhum sadece memuriyeti ve kalemiyle hizmet etmeyip gittiği yerlerdeki Türk Ocağı ve daha sonra Halkevlerinde büyük gayretlerle çalışmıştı. Meslekî kuruluşlardan Veteriner Hekimleri Derneği'nde idare heyeti âzâsı ve Veteriner Hekimler Merkez Konseyi reisi olarak bulundu.

5 Mustafa Can Akman için annesi Erdem Uygur'un yazdığı ilk şiirler için: Erdem, *Can'a Hasret*, Ank. 1986. 248 s. T. Nahit merhumun babasının yanında bulunan kızı Mefkûre'nin ölüm haberi: "Hazin Bir Ölüm", *Kastamonu*, nr. 2903, 30 ikinci kânun 1930, s. 1.

6 Bu meclislerde hatırımda kaldığına göre esnaftan yapılan şikâyetler dile getirilir ve yolsuzluğu gö-

lı hemşehrileri tarafından çok sevilen babası İsmail Vehbi'nin onun şahsiyeti üzerinde büyük tesirleri olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerektir. İstanbul'da tahsilde olduğu senelerde de ilk defa büyük şehirle karşılaşan insanların ürkekliğinden çok uzak bir tavırla çevresine şahsiyetini kabul ettirmişti. Mehmed Âkif merhumun dostlarından ve hayranlarındandı. Millî Mücadele günlerinde Ankara'ya her geldiğinde uğradığı ilk mekân M. Âkif'in oturduğu Tâceddin Dergâhı'ydı.

Çalıştığı şehirlerde nâzik, vefalı ve itimat telkin eden ve büyüklerinde bile kendisine hürmet uyandıran şahsiyetiyle hemen dikkati çekiyor, şehir hayatının vazgeçilemez bir unsuru hâline geliyordu. Çankırı'da Türk Ocağı'nın; Bursa'da ise Kayakçılık ve Binicilik kulüplerinin reisiydi. Uludağ'ın karlı zirvelerinde kayak yapıyor; yeşil eteklerinde ata biniyordu.

Devlet dairelerinde geçen senelerinde (1920 - 1954) kendisine tevdi edilen bir vazifeyi büyük bir heyecanla ifa ettikten başka girdiği cemiyetlerde de aynı şevkle ve heyecanla çalışmıştı. Vâki dâvet üzerine girdiği son cemiyet "Tüm Sivil Emekliler Derneği" olmuştur.

Tahsin Nahit'in memur ve mebus olarak milletine yaptığı hizmetlerin yanısıra ifade edilmesi gereken bir diğer husus ise kalemiyle yaptığı hizmetlerdir.

Babası İsmail Vehbi Bey, kitap dostu bir kütüphâneciydi. Divan ve Âşık edebiyatından geniş bir mahfuzatı vardı. Güzel sesiyle evinde okuduğu gazeller, gevherîler ve koşmalar çocuk ruhunu hassas ve rakîk hislerle dolduruyordu. Babası, Çankırı'nın ünlü şairlerinden Kadrî ve Zahmî[7] ile Erzurumlu Emrah'tan sık sık söz ediyor; "Sultan-ı Şuara Fuzulî" derken gözleri doluyordu. T. Nahit, on iki on üç yaşlarında iken seher vakitlerinde Zahmî'nin ve diğer şairlerden Sabrî'nin[8] mezarlarını ziyaret ediyor ve tarifi imkânsız bir hissiyat içinde ağlıyordu. Bu çağlarda cönkleri ve divanları, babasının da yardımıyla, okumaya başladı.[9] Kitabı çocukluk çağında, babası sayesinde tanıyan ve seven Tahsin Nahit'in yazı hayatı da delikanlılık devresinde, henüz bir yüksek mektep talebesi iken, İstanbul'da başladı.

Yazmaya şiirle başladı. İlk şiirlerini İstanbul'da talebe iken arkadaşlarıyla tek sayı çıkardıkları *Nahit* mecmuasında neşretti.[10] 19 Mayıs 1920'de başladığı memuriyet hayatının ilk on altı senesi aynı zamanda çok verimli bir yazı hayatı-

rülen esnaf cezalandırıldı. Dedesi yâni validesinin babası son esnaf şeyhlerinden biri, belki de sonuncusuydu.

7 Bu şairler için bkz: Ahmet Talât (Onay), *Çankırı Şairleri*, Çankırı, 1931, c. 1. s. 37-76; 1933, c. 2, s. 107-204.

8 Hayatı için bkz: Ahmet Talât (Onay), *Age.*, c. 1, s. 281-296.

9 Muzaffer Bekman, *Veteriner Mesleğinde Fikir ve Sanat Adımları*, İst. 1961, s. 71-72.

10 Bu mecmuayı sınıf arkadaşlarımızdan sonradan veteriner fakültesinde profesör olan Nevzat Tüzdil ve Malatyalı Hayri merhumla beraber çıkardıklarını beyan ediyorsa da (Bekman, *age.*, s. 72) nüshası kataloglara girmemiştir. Görme imkânımız olmadı.

nı teşkil etmiştir. Herhangi bir mübalâğaya kaçmadan ifade etmek gerekirse bir taraftan resmî vazifesini ifa ederken, diğer taraftan Halk edebiyatından mahallî tarih tetkiklerine; çocuk meselesinden belediye meselelerine kadar pek çeşitli mevzularda O'nun kadar yazı yazan ikinci bir şahsiyet, mesleği zaten okumak ve yazmakla içiçe olanlar istisna edilirse, bulmak imkânsızdır. Nesrin yanısıra Divan ve bilhassa Halk şiiri türünde veya havasında şiirler ve bu arada hikâye de yazmıştır.

Yazmaya Çankırı'da resmî *Çankırı* gazetesinde (1921) ve daha sonra da *Hakimiyet-i Millîiye*'nin bu şehirdeki muhabirliğini yaptı. Çankırı'da bulunduğu devrede (1920 - 1925) bu şehrin matbuat hayatında derin izler ve ismini her zaman yaşatacak eserler bıraktı.

Burada daha önce müdir-i mes'ûlü olduğu *Halk Yolu* isimli on beş günlük mecmuayı, dostu ve mecmuanın sahib-i imtiyazı olan Kemal Cenap'la beraber kurdu ve neşretti. 13. sayıda (15 Ağustos 1339) ismi son defa müdir-i mes'ûl olarak, daha sonraki sayılarda ise Kemal Cenap'la beraber müessis olarak ilân edildi. Mecmuada şiirler, çeşitli meseleler hakkında yazılar ve Çankırı tarihi hakkında tetkikler ve başyazılar yazdı. 15 Şubat 1339'da ilk sayısı çıkan mecmuanın görebildiğimiz son sayısı (74) 15 Şubat 1927 tarihini taşımaktadır.[11]

Tahsin Nahit'in ilk sayısından (24 Şubat 1340) son sayısına (167, 9 Haziran 1927) kadar hemen her sayısında şiir, yazı ve hatta 12 tefrikalık (nr. 38, 27 Teşrin-i sâni, 1340 - nr. 51, 26 Şubat 1341) "İftira" isimli nâtamam bir hikâye yazdığı haftalık *Kangırı'da Necat* gazetesi oldu. 68. sayısında (25 Haziran 1341) sadece *Necat* ismiyle çıkarılan ve pek az sayısı iki yaprak olan bu tek yaprak gazetenin 69. sayısından (2 Temmuz 1341) itibaren başmuharrir ve müdürlüğünü deruhte etti. Gazetede Tahsin Nahit, Karatekin, Nahit ve T. N. imzasıyla başyazılar, mahâllî tetkikler, gazeller ve nefesler neşretti.[12]

İki defa memuriyet yaptığı Kastamonu'da da (1927, 1928 - 1932) bilhassa ikinci gidişinde *Kastamonu* gazetesinin (resmî) neşriyatını idare etti ve devamlı bir şekilde yazılar yazdı.[13] Bu yazılardan 38 tefrikalık "Kastamonu Vilâyet Mat-

11 Az eksikli bir takımı kütüphânemizde bulunmaktadır.

12 Çankırı Vilâyet Matbaası'nda basılan gazetenin sahib-i imtiyazı Abdülhalim, Heyet-i Tahririye Müdürü Nizameddin Yümnî idi. Kütüphânemizde tam ve biricik takımı bulunmaktadır.

13 65 yaşındaki ihtiyar gazetenin, hazık ve mütefennin hekimi, yani Tahsin Nahit Bey sayesinde, son zamanlarda iyi bir tedavi ve bakıma mazhar olduğu ve matbuat haleminin en zinde ve kudretlibir genci hâline geldiği yolundaki hüküm için bkz.: "Matbuat Âleminde Kastamonu Gazetesi", *Tosya'da Dilek*, y. 3, nr. 49 (1929) s. 493. Yazıya T. Nahit'in resmi de ilâve edilmiştir.
Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir 1872-1972*, Kastamonu, 1980, s. 60; Kastamonu matbuatına büyük hizmetlerde bulunan Aziz Demircioğlu (tam adı Mehmet Abdülaziz) 1921'de bu şehirde doğdu. İstanbul'da dâr-ı bekâya göçtü. Doğduğu şehre defnedildi (*Yeni Yüzyıl*, 6 Temmuz 1995, s. 4).

baasında basılan eserler" başlıklı nâtamam yazı bilhassa zikre değer.[14] Yine Kastamonu'da çıkan *Doğruluk* gazetesinde (1930 - 1931) yazılar yazmış ve bu meyanda bir müddet de gazetenin yazı işlerini, gayrıresmî olarak, yürütmüştür.[15] Kastamonu'nun kazalarından Tosya'da çıkan ilk edebî mecmua *Tosya'da Dilek*'te de yazılar yazmıştır.[16] Kastamonu'nun ve Millî Mücadele'nin ünlü gazetelerinden *Açıksöz*'de (Ekim 1928) bâzı şiirlerini neşrettiği bu âna kadar pek dikkati çekmemiştir.[17]

Bursa'da geçen seneleri (1932 - 1936) esnasında vilâyetin resmî gazetesi *Bursa*'da (nr. 3554 - 3630, 21 Eylül 1933 - 14 Mart 1935) Tahsin Erez, T. N. Tahsin Nahit, Tahsin Nahit Uygur, T. Uygur ve Tahsin Uygur imzasıyla yazılar ve şiirler (21) yazarken aynı zamanda Bursa Halkevi'nin çalışmalarına katıldı ve halkevinin neşir organı *Uludağ* (sonra *Uludağ-Türkün*) yazarları arasında yerini aldı. Yine bu şehirde basılan *Halkın Sesi* ile *Yeni Fikirler*'de yazılar ve şiirler yazdı.[18]

Bursa'dan Ankara'ya geldiği 1936 senesinden itibaren Tahsin Nahit yazmayı hâtime çekmiş gibi görünüyor. Bundan sonra görebilidğimiz son yazısı Mehmed Âkif hakkındaki yazısı olmuştur.[19]

3. Kitapları

Tahsin Nahit değişik gazetelerde ve mecmualarda yazdığı yazıların ve şiirlerin bir kısmını dört kitap hâlinde toplamıştır. Birçok yazısı ve şiiri ise gazetelerde ve mecmualarda perakende bir şekilde kalmıştır. Bunlardan bilhassa Çankırı tarihine ve Halk edebiyatına dair olanlarının kitap olarak basılması büyük kazanç olacaktır.

1. *Gazi İçin Özduygılar*, Kastamonu 1930, 100 s. , Kastamonu Vilâyet Matbaas,ı fiatı 100 kuruş.

14 İmzasız olan bu yazının kendisine ait olduğunu başka bir kitabından (*Geçmişte Bir Türkçeci-Bitikçi Ali Rıza*, Bursa, 1936, s. 3, Bursa Halkevi Neşriyatı) öğreniyoruz. Ayrıca bkz. Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*, Kastamonu, 1982 s. 204. Yazı gazetenin 2932 (13 Nisan 1930) ve 2977 (3 Ağustos 1930) sayıları arasında basılmıştır.

15 Demircioğlu, *age.*, s. 92, 93.

16 Bu bilgi merhumun yazdığı hayat hikâyesinde bulunmaktadır. Mecmua hakkında bkz: Demircioğlu, *age.*, s. 182-183.

17 *Açıksöz* için bkz. Demircioğlu, *age.*, s. 63-79.
Kastamonu'da eski harflerle basılan eserler için bkz: Aziz Demircioğlu, *Kastamonu'da Basılan Eserler 1869-1928*. Kastamonu 1987, 80 s.

18 Mehmet Turan Yarar, *Veteriner Şairler Antolojisi*, Ank. 1960, s. 24.

19 "Mehmet Akif", *Türk Baytarlar Birliği Dergisi*, y. 7, nr. 1-2 (1.1.1937-1.3.1937) s. II-XXII; buradan naklen eşref Edip (Fergan), Mehmed Âkif. İst. 1937-1938, s. 378-383.

Atatürk ve İnkılâplar hakkında yazdığı heyecan ve samimiyet dolu yazılarından bir kısmını ihtiva eden kitap, o günlerin duygularını anlamak isteyenler için dikkate değer ipuçları taşımaktadır.[20]

2. *Çankırı Halk Edebiyatı*, Kastamonu, 1932, 176 s. , Kastamonu Vilâyet Matbaası, fiatı 50 kuruş.

Kitaptaki yazılar önce *Hakimiyet-i Milliye*'de (1926) basılmıştır. Bu yazılar alâka görmüş, meselâ Veled Çelebi'nin takdirkâr ifadelerle dolu yazıları da kitaba (7-25, 35-42) eklenmiştir. Çankırı türkülerinden ve mânilerinden örnekler ihtiva eden kitabın, ifade edilmesine rağmen, ikinci cildi basılamamıştır. Kitap, *Konya Vilâyeti Halkiyat ve Harsiyatı* (Sadeddin Nüzhet-Mehmet Ferit, Konya, 1926 347+4 s. , Konya Vilâyeti Matbaası) isimli eserden sonra türünün ikinci örneği olmak bakımından ayrıca bir ehemmiyeti haizdir. Daha sonra Çankırı Halk Eğitim Müdürlüğü tarafından teksir suretiyle de basılmıştır.

3. *Kaynak Başında*, Bursa, 1935, 80 s. , Bursa İlkbaşlık Basımevi; fiatı 30 kuruş.

Şiirlerinden bir kısmını ihtiva eden bu eseri tek şiir kitabıdır. "Güllü" ismini taşıyan ve "Ellerine kimler yaktı kınayı" mısrağı ile başlayan şiiri Selâhaddin Pınar tarafından Kürdilihicazkâr makamında bestelenmiştir.[21]

4. *Geçmişte Bir Türkçeci-Ali Rıza Bey*, Bursa 1936, 32 s. , Bursa Halkevi Neşriyatı.

Öztürkçe hakkında ilk kitapların yazarı Yanyalı Ali Rıza Bey'in, Kastamonu İstinaf Ceza Reisi iken Kastamonu Vilâyet Matbaası'nda bastırdığı kitabının geniş iktibaslarla tanıtılmasına tahsis ettiği kitabıdır. Önce *Uludağ-Türkün*'de yazı hâlinde basılmıştır.[22]

Tahsin Nahit'in kısa (16 sene) süren yazı hayatında yazdığı yazıları, şiirleri ve neşrettiği dört kitabı ile edebiyatımızda ve Çankırı tarihinde silinmez izler bıraktığı ilk bakışta anlaşılmaktadır. Hemşehrisi ve dostu Ahmet Talât Onay[23] ile beraber Çankırı'nın kültürüne büyük katkılarda bulunmuştur. Yazı-

20 Şapka inkılâbı sırasında Atatürk'ün Çankırı'yı ziyaretinde Tahsin Nahit tarafından okunan nutkun metni de bu kitapta (s. 14-17) bulunmaktadır. Buradan naklen: Mehmet Baytimur-Aziz Demircioğlu-Hasan Çelikoğlu, *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka Devrimi*, Ank. 1982. s. 117-118; Kitabın ilk çıkış ilânı: *Kastamonu*, nr. 2995, 21 Eylül 1930, s. 1.

21 Şiirin ilk defa neşredildiği yerler: *Necat*, nr. 92, 17 Kânun-ı evvel, 341, s. 2; *Bursa*, nr. 3623-414, 24 Kânun-ı sanî 1935, s. 2; Diğer yerler: M. T. Yarar, *ag.*, s. 24; Bekman, *age.*, s. 70.

22 Bu kitabın TDK tarafından 1942'de tıpkıbasımı yapıldı (İstanbul, Alâeddin Kıral Basımevi, 63 s.)

23. Cemal Kurnaz, *Ahmet Tâlât Onay*, Ank. 1990, 244 s.

ları, kitapları ve neşrettiği *Halk Yolu* mecmuası ve *Necat* gazetesiyle her zaman yaşayacak ve kıymetli bir şahsiyet olarak daima hatırlanacaktır.[24]

Müteferrika, nr. 7 (Güz, 1995), s. 15-20.

24 Yazımızı hazırlarken muhterem Erdal Uygur Bey'den kıymetli bilgiler aldık. Kendisine müteşekkiriz. Merhum Tahsin Nahit Bey, talep üzerine Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Arşivi (Bugün, Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü) için hayatını yazmıştı. Biz de bu yazıyı rehberimiz, ittihaz ettik. Yazı *Emeklinin Sesi* mecmuasında (nr. 302-304), Temmuz-Ağustos 1993 s. 24-26, 30) Mustafa Tuna tarafından da neşredildi.

Çankırı Tarihçisi
HACIŞEYHOĞLU HASAN ÜÇOK

Çankırı Tarih ve Halkiyatı isimli kitabıyla sadece Çankırı hakkında değil, dünkü Türk içtimaî hayatı için de çok kıymetli bilgileri ortaya koymuş olan Hasan Hüsnü veya tanınan ismiyle Hasan Üçok meçhûl kalmaması gereken şahsiyetler arasındadır.

1. Ailesi, doğumu ve tahsil hayatı

Hasan Üçok, Oğuzların Üçok boyuna bağlı ve Çankırı'nın ünlü ailelerinden biri olan Hacışeyhoğulları'ndan, en son Nusaybin kaymakamlığında bulunmuş olan Osman Talât Efendi'nin oğlu olarak 1882 senesinde Çankırı'da Alibey Mahallesi'ndeki evlerinde dünyaya geldi. Bilinen en eski ceddi Karatekin'in ölümünden sonra Çankırı âmiri olan Şeyh Cemaleddin'in kardeşi Şeyh Mehdi de bölgenin fethine katılan ümeradandı.[1]

Babası şairdi ve "Hacışeyhoğlu gibi bir yazar" sözünün bir mesel hâline gelmesine vesile olacak derecede Türkçe'yi güzel yazan bir insandı ve A. Talât'ın ifade ettiğine göre belâ-yı işretten genç yaşta hayata (1860 - 1890) veda etmek zorunda kalmıştı. Annesi Sıdıka Zehra Hanım'dır.[2]

Büyük ağabeyi Said Üçok (1878 - 5. 11. 1953) Çankırı'nın İstiklâl Harbi esnasında mebusluğunu (1920 - 1923) ve daha sonra belediye reisliğini yapmış ve daha sonra da ticaretle meşgul olmuştu. Şehrin tanınan şahsiyetlerinden biriydi.[3]

1 Hasan Üçok'un evi Su Deposu Caddesi No. 16'da bulunuyordu. Yanında ağabeyi Said Üçok'un evi vardı. Evlerinin karşısında ailenin yaptırdığı Hacışeyhoğlu Camii hâlen hizmettedir. Su Deposu'nun ağaçları da Hasan Üçok tarafından dikilmiştir. Bu bilgileri ve iki fotoğrafı H. Üçok'un kızı Nezihe'den olma torunu Nihal Çağlayan lûtfetti. Eşi Âlim Çağlayan ise ailenin vukuatlı nüfus kayıtlarını temin etmiştir. Her ikisine de müteşekkirim. Şeyh Mehdi için bkz.: Hasan (Üçok), *Çankırı Tarih ve Halkiyatı*, Çankırı, 1932. s. 341.

2 Osman Talât hakkında; 60 A. Sicil-i Ahvâl defteri, c. 25, s. 47; Ahmat Talât (Onay), *Çankırı Şairleri*, Çankırı Matbaası, Çankırı, 1930, c. 1., s. 246-247.

3 Hayatı için: Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi 1919-1923*, Ank., 1995, s. 557. F. Çoker, Said Üçok'un babasının ticaretle meşgul olduğunu yazıyor.

Küçük ağabeyi Ahmet Kemal Üçok (1889 - 21. 1. 1956) ise bilhassa *Görüp İşittiklerim* (Çankırı, 1931-1936) isimli hâtıraları ile tanınan ve çok dikkate değer olan bir başka meçhûl şahsiyettir.[4]

Hasan Üçok, bütün tahsilini doğduğu şehirde yapmış[5] ve Çankırı İdadîsi'nden mezun olmuştur.[6] Ancak çok canlı bir tecessüse sahip olduğu ve kendi kendini iyi yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Bilhassa Halk edebiyatını, halk âdet ve inançlarını derinliğine bildiği yazdığı eserinden anlaşılmaktadır. Ahmet Talât (Onay) da bu gerçeği ifade etmektedir.[7]

2. Memuriyet hayatı

Hasan Üçok'un, biri istisna edilirse, bütün memuriyet hayatı memleketi Çankırı'da geçmiştir. Bilinen ilk memuriyeti Çankırı'nın Taytak Memlâha Kâtipliği'dir (14 Mayıs - 13 Kasım 1905). Şehrin Şark taraflarında bulunan bu uzak tuzlalarında kısa süren bu ilk memuriyetinden ayrıldıktan bir sene sonra Çankırı'da tahrirat kâtibi mübeyyizi olarak yeniden memuriyete başladı. Mübeyyizlik (11. 1. 1904 - 29. 10. 1910) ve merkez tahsil memurluğundan (9. 1. 1911 - 31. 3. 1914) sonra hayatında ilk ve son defa Çankırı'dan biraz uzakta Daday kazası tahsil memurluğu (20. 5. 1914 - 5. 5. 1917) ile memleketinden ayrıldı. Bir seneyi dolduramadan tekrar merkez tahsil memurluğu (12 - 23 Mayıs 1917) ile Çankırı'ya dönmüş ise de ancak on bir gün bulunduğu bu memuriyetinden, bilinmeyen bir sebeple uzaklaştırılmıştır.[8]

Hasan Üçok, aynı senenin sonbaharında yeniden başladığı memuriyet hayatını, fâsılasız bir şekilde, hayatının sonuna kadar devam ettirdi. Çankırı Evrak Mukayyidliği (8. 10. 1917 - 12. 10. 1920), Encümen Kâtipliği (13. 10. 1920 - 24. 6. 1923), Encümen ve ilâveten Çankırı Matbaası Müdürlüğü (25. 6. 1923 - 8. 4. 1925) gibi vazifelerden sonra Ankara'ya bağlı bir sancak olan Çankırı vilâyet hâline getirilirken kendisine de Çankırı Vilâyet Matbaası Müdürlüğü vazifesi tevdi

4 Ahmet Kemal Üçok hakkında: A. Talât, *age.*, s. 171-184.

5 Hasan Üçok hakkındaki bilgilerimizin mehazları: İçişleri Bakanlığı, Tahsis Dosyaları, No. 5233; Emekli Sandığı, Sayıştay Dosyası, Nu. 21332; T. 0.001319.

6 Hasan Üçok tahsil durumuna dair dosyalarına herhangi bir bilgi girmemiştir. İdadî tahsili yaptığını yakın dostlarından Şükrü Oğuz Alpkaya ifade ediyor: "Hasan Üçok", *Duygu*, nr. 1394, 10. 9. 1938, s. 3.

7 Hasan Üçok'un bu tarafını ifade eden yazısı için: Hasan (Üçok), *Çankırı Tarih ve Halkiyatı*, Çankırı, 1932, s. 2.

8 1925'ten itibaren kendisini tanıyan Ş. O. Alpkaya, Hasan Üçok'un Harb-i Umumî'de askere alındığını, Yıldırım Orduları Grubu'nda tabur imanlığı yaptığını; Kudüs ve Gazze muharebelerinde bulunduğunu, terhisten sonra da Çankırı'ya dönerek Müdafaa-yı Hukuk'a âzâ olarak girdiğini yazıyor ki (*Agm.*, s. 2-3) bu bilgi sicil dosyalarının hiçbirinde bulunmuyor ve harp esnasında memuriyetinden ayrıldığına dair bir kayıt görülmüyor.

olundu (9. 4. 1925 - 12. 12. 1925). Bundan sonra, siciline bakılacak olursa, memuriyetinde bir boşluk (13. 12. 1925 - 31. 1. 1927) görülen Hasan Üçok, Vilâyet Encümeni Başkâtipliği'nde (1. 2. 1927 - 31. 5. 1929) bulundu. Bu vazifesine 1 Haziran 1929'dan itibaren Vilâyet Matbaası Müdürlüğü de ilâve olundu. Son zamanlarda fıtık rahatsızlığından şikâyet eden Hasan Üçok, 1937'de bu hastalığından dolayı bir ameliyat geçirmiş, ama tam bir şifaya kavuşamamıştı ve şikâyetleri devam ediyordu. Esasen sağlam bir bünyeye sahipti. Hiç beklenmedik bir zamanda, bâzı halk havalarını tespit ve notalarını Musıkî Muallimi Şükrü Bey ile yazmak için çalışmalar yaptığı esnada, 1 Ağustos 1938'de, sabah vaktinde kalp sektesinden âhirete göçtüğünde elli altı yaşında idi.[9] Ağabeylerini ve henüz hayatta bulunan annesini derin acılar içinde bıraktı.

Hüsnü Emine kızı Rabia Hanım'la (Çankırı, 1892 - 26. 12. 1924) evlenen (15. 12. 1907) Hasan Üçok'un Nebile (18. 3. 1909 - 23. 11. 1987) ve Nezihe Fatma (28. 6. 1925 - 11. 8. 1988) isminde iki kızı ve Orhan Üçok (25. 9. 1924 - 29. 9. 1991) isminde bir oğlu dünyaya gelmişti. Oğlu müzmin bekârdı. Kızların olan torunları hâlen hayattadır.

3. Yazıları ve kitapları

Hasan Üçok, kendisini tanıyanlara göre "hoşsohbet, lâtife-perdaz ve müstear adı olan Kalender sözüne uygun meşrepte ve fenalık bilmez, memleketi sever ve yurt için çalışmalarından usanmaz" bir insandı. Müdürlüğünü yaptığı Vilâyet Matbaası gayreti sayesinde muntazam bir şekilde çalışmış ve tam bir tarih ve edebiyat merkezi hâline gelmişti. Ahmet Talât'ın çıkardığı *Çankırı'da Duygu* (9. 11. 1930 - 19. 11. 1938; 404 sayı) ve Tahsin Nahit'in (Uygur) Karatekin müstearıyla başmuharrirliğini yaptığı *Çankırı'da Necat* (24 Şubat 1340 - 9 Haziran 1927; 167 sayı) gibi şehrin tarihinde mühim yeri bulunan gazetelerin ve kitapların Vilâyet Matbaası'nda basılmasında büyük emeği vardı. Çankırı haberlerini Anadolu Ajansı'na, memleket haberlerini de şehirdeki gazetelere ve mecmualara ulaştırırdı. Diğer taraftan vilâyetin resmî gazetesi *Çankırı*'yı çıkarmak için canla başla çalışırdı. Matbaa Müdürü sıfatıyla bu gazetenin başmuharriri idi. Resmî vazifelerinin dışında her fırsatta Çankırı ve çevresinin halk âdet ve itikâdını tesbite çalışıyor; halk türkülerini ve şiirlerini derliyordu.[10] Halk şiirini iyi bilmesine rağmen pek az şiir yazdı.

Hasan Üçok, ilk yazılarını yine bu şehirde Kemal Cenap ve Tahsin Nahit (Uygur) tarafından çıkarılan ve Vilâyet Matbaası'nda basılan on beş günlük *Halk*

9 S. O. Alpkaya, *agm.*, s. 3; Çankırı Encümen Başkâtibi ve Matbaa Müdürü Hasan Üçok'un yetimlerine maaş bağlandığı haberi için: *İdare*, nr. 130, İkinci Kânun 1939, s. 154.

10 Ş. O. Alpkaya. *agm.*. s. 2-3; *Duygu*, "Hasan Üçok", *Duygu*, nr. 394, 10. 9. 1938, s. 2.

Yolu (15 Şubat 1923 - Ocak 1927; 73 sayı) mecmuasında Kalender müstearıyla neşretti. Mizahî bir üslûp taşıyan bu yazıları Türkçe'yi tasarrufundaki maharetini ilk bakışta gözler önüne sermektedir.[11] Bu yazıları ve Çankırı hakkındaki geniş malumatıyla dikkatini çektiği şahsiyetlerinden biri de kalemiyle Çankırı'ya ve Türk edebiyatına kalemiyle en büyük hizmeti yapanlardan Ahmet Talât olmuştu. Nihayet ısrarlarının neticesinde *Çankırı Tarih ve Halkiyatı* (1932, 346 s., Çankırı Matbaası) isimli biricik eserini yazarak Çankırı'da yaşanan içtimaî hayatın bütün yönleriyle tam ve nefis bir tasvirini ortaya koydu.[12] Kitap yer yer A. Talât'ın A.T. rumuzlu ilâve ve şerhleriyle zenginleştirildi. Kitaba ağabeyi Ahmet Kemal'in ve A. Talât'ın takdim yazıları da eklenmişti. Kitap, *Duygu* gazetesinin neşriyatı arasında basılmıştır. Dış kapaktaki ismine rağmen iç kapakta bulunan *Çankırı'da Ahilikten Kalma Esnaf ve Sohbet Teşkilâtı* ismiyle tanındı. Ancak kitapla aynı anda basılan zeylinin *Çankırı Tarih ve Halkiyatı* (31+5 s.) ismini taşıdığı kitabın asıl isminin de dış kapakta bulunan *Çankırı Tarih ve Halkiyatı* olduğu açıktır.[13]

Esnaf teşkilatı, sohbet âlemleri ve bunlarda oynanan oyunlar, türküler, kadın gezmeleri, çocuk oyunları, doğum âdetleri, sünnet düğünleri, mektebe başlama; hâfızlık, hattatlık ve medrese icazeti merasimleri, düğünler, cirit oyunları, atlar ve diğer hayvanlar hakkındaki itîikatlar, Ramazan ve Kurban bayramları ve Yapraklı Panayırı hakkında verilen bilgiler kitabın muhtevasını ve dolayısıyla da değerini ortaya koymaktadır. Kitabın en iyimser bir tahminle en fazla beş yüz adet basıldı-

11 *Halk Yolu*, mübalâğasız bir şekilde Çankırı'nın tarihindeki en mühim mecmua kabul edilebilir. Çankırı tarihi ve kültürü için çok kıymetli yazıları ihtiva etmektedir. Hasan Üçok'un görebildiğimiz yazıları Kalender müstearını taşımaktadır.: 1- "Haftanın Dedikodusu", nr.: 1, 15 Şubat 1339, s. 13; 2- "Mizahi Sütunlar", nr. 2, 28 Şubat 1339, s. 24; Bundan sonraki yazıları mecmuanın kapaklarının ön ve arka iç sayfalarında bulunmaktadır. 3- "Panayırlar", nr.: 4, 31 Mart 1339; 4- "Mübarek Ramazan", nr. 7, 15 Mart 1339; 5- "Bir Mekteb, İki Ders", nr. 8, 31 Mayıs 1339; 6- "Nasihatim", nr. 9, 15 Haziran 1339; 7- "Hasbıhâl", nr. 26, 30 Nisan 1340; 8- "Mübarek Bayram", nr. 27, 15 Mayıs 1340; 9- "Kırkbirbuçuk Maşallah", nr. 29, 16 Haziran 1340; 10- "Muhayyel Servetim", nr. 30, 1 Temmuz 1340; 11- "Bir Gezinti", nr. 33, 1 Eylül 1340; 12- "Bir Tefekkür, Bir Hasbıhâl", nr. 34, 16 Eylül 1340; 13- "Çuvaldız", nr. 35, 1 Teşrin-i evvel 1340: Hasan Üçok'un bu mecmuada görebildiğimiz tek şiiri budur. 14- "Şundan Bundan", nr. 36, 16 Teşrin-i evvel 1340; 15- "Köy Mektubu", nr. 37, 1 Teşrin-i sânî 1340; 16- "Köy Mektubu-2", nr. 38, 16 Teşrin-i sânî 1340; 17- "Köy Mektubu-3", nr. 39, 30 Teşrin-i sânî 1340; 18- "Tarihî Bir Vesika", nr. 40, 16 Kânun-ı evvel 1340; 19- "Açık Mektub", nr. 42, 15 Kânun-ı sânî 1341, 20- "Bektaşî'ye Bahşişim", nr. 46, 16 Mart 1341; 21- "Görenek", nr. 53, 15 Teşrin-i evvel 1340. Diğer taraftan H rumuzlu bir yazı da ("Tarihten Bir Yaprak", nr. 2, 28 Şubat 1339, s. 25) H. Üçok'un olabilir. *Halk Yolu*'nun kütüphânemizde bulunan nâ-tamam takımında Kalender müstearını taşıyan yazıları bunlardan ibarettir. Diğer taraftan vilâyetin resmî gazetesi *Çankırı*'da (nr. 124, 17. 1. 1924 - nr. 546, 20. 6. 1933) imzasını taşıyan herhangi bir yazısına rastlanamamıştır. Ancak gazetede çocuk bayramındaki hizmeti "Bir haftalık çocuk bayramı merasim ve şenliklerine nezaret eden Hacı Şeyh oğlu Hasan B." başlığıyla verilmiş ve bir resmi basılmıştır. "Çocuk Bayramını Çankırı Nasıl Geçirdi?", *Çankırı*, s. 386, 29 Nisan 1930, s. 1.

12 A. Talât'ın bu ısrarlarını kitabın "Başlangıç"ında (s. 6-7) ifade etmiştir.

13 Kitabın değerine işaret için yazdığımız bir yazı için: "Çankırı Halkıyatı," *Türklük Bilgisi*, nr. 3, Haziran 1998, s. 7; Kitabın kıymeti daha önce de dikkati çekmişti: Tayyib Başer; *Çankırı Karatekin Ululari*, Ankara, (t.y) s. 51.

ğı söylenebilir. Hiç mübalâğa payı bırakmaksızın söylemek gerekirse Çankırı hakkında basılmış bulunan eserler arasında bir benzeri olmayan kitabın dünkü içtimaî hayatımızı tanımak isteyecek hemen herkes için ne derecede kıymetli olduğu ortadadır. Kitabın Zeyl'inde çevreden topladığı mâniler bulunmaktadır.

Hasan Üçok'un imzasını taşıyan ikinci eseri Halk Edebiyatı hakkında verdiği bir konferansın basılan metnidir: *Çankırılı Hacışeyhoğlu Hasan Bey Tarafından 14-15 Mart 1934 Perşembe Gecesi Sinema Binasında (Halk Edebiyatı) Hakkında Verilen Konferans* (Çankırı, 1934 11 s. , Çankırı Matbaası). Son zamanlarda Çankırı taraflarını fetheden Türk kahramanı Karatekin'in hayatı hakkında araştırmalar yapıyordu.[14]

Hasan Üçok, Hacışeyhoğulları'nın, Çankırı dışında, en az tanınan kıymetli bir evlâdıydı. İki ağabeyinin aksine memleketinden hemen hemen hiç ayrılmamış; bütün ömrünü doğup büyüdüğü ve hiç şüphesiz derin bir muhabetle sevdiği, her yönüyle çok iyi tanıdığı memleketinde geçirmişti. Halkevinin muhtelif kollarında hizmet etmiş, gençlerin spor yapmaları için çalışmış ve müdürlüğü zamanında Vilâyet Matbaası'nı tam bir ilim ve irfan ocağı hâline getirmişti. Bu matbaada gazete, mecmua ve kitapların basılması için çok büyük gayret sarfetmişti.[15]

Karasevdalı bir heyecanla yazdığı biricik kitabı, Çankırı'yı anlatan emsâlsiz bir mensur şehrengizin tâ kendisidir. Bir bakıma Yirminci Asır'da geçip giden her zaman zarfında biraz daha dumanlaşan ve uzaklaşan bir hayat üslûbunu silinip gitmekten ve kaybolmaktan kurtarmış; mâzinin resmini, renklerle değilse de, kelimelerle yapmayı başarmıştır. Hiç şüphesiz eseri mâziyi hâle, hâli de istikbâle bağlayacak ve kendi ismini de ebediyen yaşatabilecek muhteşem bir mısra-ı bercestedir.

Müteferrika, nr. 15, Yaz 1999, s. 67-73.

14 S. O. Alpkaya, *agm.*, s. 2.

15 Bir fikir verebilmek için Çankırı Matbaası'nda 1930-1938 devresinde basılan kitapları sıralıyoruz: 1. Ahmet Kemal (Üçok), *Çankırı Tarihi*, 1930; 2. A.K. Üçok, *Görüp İşittiklerim*, 5 cilt, 1931-1936; 3. Ahmet Talât (Onay), *Çankırı Şairleri*, 2 cilt, 1931, 1933; 4. A. T. Onay, *Tokatlı Nuri*, 1933; 5. Hasan (Üçok), *Çankırı Tarih ve Halkıyatı*, 1933; 6. *Çankırı Halk Partisi Onuncu Yıldönümü Münasebetiyle Çalışma İşleri Hakkında Broşür*, 1933; 7. *Çankırı'da On Senelik Cumhuriyet Eserleri*, 1933; 8. Ahmet Rıza, *Türk Atalar Sözü*, 1933; 9. A. T. Onay, *Dasitanı Ahmet Harami*, 1933; 10. Ali Dehrî (Dilçin), *Çankırı Masalları*, 1933; 11. *Cumhuriyetimizin Onuncu Yıl Destanları*, 1933; 12. Dr. Mehmet Şemsi, *Terbiyenin Biyolojik Temelleri*, 1934; 13. Hasan Üçok, *Halk Edebiyatı*, 1934; 14. A. Turgut, *Beni Affet* (roman), 1934; 15. A. T. Onay, *Bir Bilgiçin Tenkidini Tenkit*, 1937; 16. *Köylü Kendi Yakacakları ve Satacakları Odunu Nasıl Alabileceklerdir*, 1937; 17. *Köylü Ormandan Zatî ve Cami ve Mektep ve Köy Yollarındaki Köprülere Ait Müşterek Kereste İhtiyaçlarını Nasıl Tedarik Eder?* 1937; 18. Veled Çelebi İzbudak, *Oğuz Ata ve Orhun Abideleri*, 1937; 19. Kemal Sirmen, *Boşluk*, 1938; 20. K. Sirmen, *Gönlümden Kopanlar*, 1938; 20. K. Sirmen *Gönlümden Kopanlar*, 1938; "Çankırı'dan Basılan Kitaplar", *Duygu*, nr. 394, 10. 9. 1938, s. 4. İkinci sırada bulunan destanlar, H. Üçok'un topladığı, 9 nolu kitabın iç kapağında kayıtlı ise de göremedik. *Türkiye Bibliyografyası*'nda da kaydı görünmüyor.

Burdurlu
M. ŞERİF KORKUT

"Gidemediğin yer senin değildir" diyen Halil Rıfat Paşa, köyden köye değil, bazen evden eve gidebilmenin bile bir mesele teşkil ettiği bir âlemin hissiyatına tercüman olmuştur. Bir türlü hâlledilemeyen yol dâvamızın alemi olan bu vecizeden alınacak bir ilhamla şöyle de söylenebilir: Yazamadığın vatan senin değildir. "Gitmesek de görmesek de o köy bizim köyümüzdür" tesellisinin rehavetinden kurtularak "köyümüze" gitsek onu görsek, "tavaf-ı semt-i yârdan geliyorum" diyen bir sevdalı heyecanıyla gezsek, bir âşık gibi onun için şiirler yazsak, destanlar düzüp türküler yaksak acaba daha iyi olmaz mı? Dahası ev ev, sokak sokak, mahalle mahalle, şehir şehir, hatta dağ dağ; nehir nehir bu vatan coğrafyasını anlatmaya gayret etsek; O'nu bizde, ruhumuzda yaşatsak, acaba bizler de O'nun kucağında daha mes'ud olmaz mıyız? Hoyrat ellerle her fırsatta saadet dermeye çalıştığımız vatan bağından, göçebe aşiretlerin hâletiyle, sadece dal koparıp geçip gitmek çağı artık bitmelidir. Vatan coğrafyasıyla, mâzisiyle ve hâliyle şiir olmalı, söylenmeli; türkü olmalı, çağrılmalı; kitap olmalı okunmalıdır. Kalplerden vatana, vatandan kalplere yollar açılmalı ve bağrında uyurgezer hâliyle yaşamaktan vazgeçilmeli. Vatanda yaşamak ayrı bir heyecan, bir şehrin hemşehrisi olmak başka bir haz, her akşam bir sokağa girmek tarife sığamaz bir hissiyatın mebdei olmalıdır.

Türk edebiyatında sadece şehirleri anlatan ve ismi şehrengiz olan manzum bir edebiyat türü bulunmasına rağmen vatan edebiyatı denebilecek eserlerin çok az olması büyük bir talihsizliktir. Vatanı kucaklamaya çalışan kalemlerin daha çok, daha işlek olması, şüphesiz farkına varmamış bulunsak da, en büyük ihtiyacımızdır.

Bu yokluklar diyarında bâzı örneklerin bulunması bir teselli menbaıdır. Şimdi hepsi de rahmete kavuşmuş bulunan şahsiyetlerden Mitat Enç'in Gaziantep'teki Uzunçarşı'nın esnafını anlatan *Uzun Çarşının Uluları*, Hakkı Kâmil Beşe'nin Araç (Kastamonu) çevresini hikâyeleşetiren *Kırkkanat* ve *Tekçarık Yüzbaşı* ve Şevket Arı'nın bir ziraatçı olarak Anadolu'da gezdiği yerleri ve tanıdığı insanları lâtif bir üslûpla ve bir ruh tabibi tavrıyla tasvir ettiği iki ciltlik *Kırdan-Bayırdan*

Derlemeler isimli kitapları gerçekten de şöhretsiz kıymetler olarak dikkate lâyıktır.

Bu türün, kanaatimizce en güzel örneklerinden biri, belki de birincisi ise, Burdurlu Dr. Mehmet Şerif Korkut'un imzasını taşımaktadır. Merhum M. Şerif *Korkut'un Hayattan Çizgiler-Tanıdıklarım* (Ankara, 1949, s. 68.) ismini taşıyan ve zamanın ünlü ressamlarından Turgut Zaim'in tasvirleriyle süslenen kitabı, O'nun hayatının ilk on altı (1895 - 1911) senesinin mekânı Burdur'u ve bu şehrin temsilciliğinde Türk içtimaî hayatını ve ruhî zenginliğini aksettiren baha biçilemeyecek bir vesika hükmündedir.[1] Hacmi küçük değeri ise aksine çok büyük olan kitabın müellifi M. Şerif Korkut'un mütevazı ve şaşaadan uzak hayatı, yakından dikkatle bakıldığında, bir şahsiyet kahramanının hikâyesinden başka bir şey değildir.

M. Şerif Korkut 1895 senesinde Burdur'da dünyaya geldi. Senirkent (Isparta) yakınındaki Büyükabaca (şimdi Esendere) köyünden Burdur'a göç etmiş olan Kabacalıoğullarından Topal Hacı Bekiroğlu Hacı Sofu ismiyle tanınan ve çok sevilen Nakşi Şeyhi Hacı Abdurrahman Efendi'nin oğludur. Anne tarafından Hacı Hamzaoğulları ailesine mensuptur. Annesinin babası İshak Bey, Burdur'da çıkan bir isyanın bastırılmasındaki hizmetinden ötürü Sultan II. Mahmud tarafından mir-i miranlık rütbesi ihsan buyurulan Ali Paşa'dır.[2]

Henüz üç aylık iken annesi Şerife Hanım'ı, beş yaşındayken de babasını kaybetmek talihsizliğine uğrayan M. Şerif'in ilk ve orta mektebe Burdur'da devam ederken, diğer taraftan da okumasını istemeyen cahil akrabalarının elinden neler çektiği kitabının nâzik ifadeli satırlarından ince ince sızmaktadır. Beş senelik Budur İdadîsi'nden sonra iki sene de Konya İdadîsi'nde okuyarak buradan da mezun oldu. 1911 senesinde Konya'nın sancağı olan Burdur İdadîsi'nden 18 talebe mezun olmuş, bunlardan ancak fakir olan üçü Konya İdadîsi'ne kabul edilmişti. M. Şerif, iki talebesi takiben ancak bir dostunun mektubunu getirdiği Dergâh'ın Postnişi Veled Çelebi'nin "Tavsiye, lâyık olanları himayedir, hederden siyanettir" sözüyle ifadesini bulan alâkası sayesinde kabul edilmişti.

1913'te hasta insanlarını göre göre üzüntüyle, ızdırapla ve hastalıklara karşı bir taraftan da hınçla dolan bir kalple Haydarpaşa'da bulunan Askerî Tıbbiye'ye girerek 1918'de tabip yüzbaşı olarak mezun oldu.[3] Gülhane Hastahânesi'nde ve

1 Bu kitap hakkında Merhum'un hemşehrisi ve Burdur Mebusu Dr. Yusuf Ekinci dostum tarafından geniş bir yazı yazılmıştır: "Eski Burdur Mebusu M. Şerif Korkut'un Budur Hatıraları", *Karınca*, nr. 710, Şubat 1996, s. 42-48; diğer neşri: "Burdur Hatıraları", *Türk Yurdu*, nr. 102, Şubat 1996, s. 46-52.

2 M. Şerif Korkut'un hâl tercümesinin iki mehazı bulunmaktadır. 1. Fethi Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, İst. 1948, s. 142-143. Buradaki bilgilerin bizzat Merhum tarafından veildiği açıktır. 2. Nejdet Sançar, "Şerif Korkut'un Hayatı ve Eserleri", *Yeni Yayınlar*, c. II. nr. 3, Mart 1957, s. 86-88; Refikası Kâmuran Korkut'un yazısı "Eşinin Ağzından Şerif Korkut" s. 89; Ayrıca bkz. *Yurt Ansiklopedisi;* İst. 1982, c. 3, s. 1604; Kâzım Öztürk, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü*, 1973, s. 227.

3 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri*, İst. 1981. c. III, s. 476.

El Cezire cephesinin hastahânelerinde ve kıt'alarında vazife gördü. 1919'da cepheden Kilis'e giderken, Adana'da bir Fransız miralayı tarafından "propagandacıdır" töhmetiyle yakalanmış ve Halep'te hapse atılmış ise de firar ederek İstiklâl Harbi'ne katılmıştır.

26 Ocak 1925 tarihinde tazminatını ödemek suretiyle, askerlikten ayrılan M. Şerif'in hayatında yeni bir sayfa başlamış oldu. Kısa bir müddet İmar ve İskân Vekâleti'nde sıhhat müşavirliğinde bulunduktan sonra ihtisasını yapmak üzere 8 Nisan 1925'te Hamidiye Eftal Hastahânesi (Şişli Çocuk Hastahânesi) cerrahî ve cerrahî ortopedi asistanlığına, aynı senenin 18 Ekiminde Cerrahpaşa Hastahânesi cerrahî ve röntgen asistanlığına, 24 Şubat 1927'de Tıp Fakültesi ikinci Cerrahî Kliniği asistanlığına geçmiş ise de 3 Nisan 1928'de istifaen ayrılmıştır. Bu arada cerrahî ihtisasını tamamlayıp bir sene kadar da Irmak-Filyos Demiryolu'nu yapan bir İsveç şirketinin Çaycuma'da kurduğu küçük hastahânede çalıştıktan sonra yüksek ihtisas için gittiği Tübingen'de iki sene çalışmış ve 1931'de memlekete dönmüştür.

Önce Kayseri Hastahânes'inde (18 Temmuz 1931), sonra da Zonguldak Hastahânesi'nde cerrah (28 Ağustos 1933) ve ikinci de aynı zamanda başhekim olarak çalıştı. Mesleğine 12 Mayıs 1937'den itibaren Ankara Nümune Hastahânesi'nde devam etti. 1945'te cerrahi şefliğinden alınıp başhekim muavinliğine getirilmek istenince ayrılmıştır. Son meslekî vazifesi Çalışma Bakanlığı İşçi Sigortaları Kurumu cerrahî mütehassıslığı oldu. 1946 seçimlerinde Burdur mebusu olarak Meclis'e giren M. Şerif bir devre mebusluk yaptı ve 1950 Nisanında kendi isteğiyle emekli oldu. Son olarak Devlet Malzeme Ofisi İdare Meclisi âzâlığında bulundu. Henüz 62 yaşında iken 21 Ocak 1957'de Ankara'da hayata vedâ etti. Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnolundu.

Dr. M. Şerif Korkut, kıymetli ve gösterişten uzak bir şahsiyet; hizmet aşkıyla dopdolu bir hekimdi. Milletinin hastalıklarına şifâ bulmak için tabip olmuş, hem fiilen çalışarak hem de tıbbî araştırmalar yaparak bilhassa halk sağlığının gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. 1 Haziran 1934 tarihinden itibaren arkadaşlarıyla *Anadolu Kliniği* isimli mecmuanın ismi bile O'nun mefkûreci tarafının küçük bir şâhididir.[4] Hizmetlerine mebusluk devresinde de devam etmiş; bu mevzuda raporlar hazırlamıştır. *Son O Eski Naile Değilsin* ve *Dört Devirden Hâtıralar* (1+20 defter) isimli hâtıra defterleri henüz basılmamıştır.

Anadolu'da bugün nerdeyse ismi unutulmuş olan sıtma (halk söyleyişiyle ısıtma) hakkında yazdığı *Isıtma ve Çeltik* (Ankara, 1950, s. 87) isimli kitabında, bu hastalığın yaptığı tahribattan duyduğu ızdırabın zaman zaman çığlık çığlığa yükseldiği duyulur gibidir. Ressam Hüseyin Mumcu'nun tasvirleriyle süslenmiş

4 Feridun Fazıl Tülbentçi, *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar*, Ank. 1941, s. 81.

kitap, ihtiva ettiği Çeltik Mevlüdü (s. VI-X), Pirinç Destanları (s. 48-51) Sivrisinek Destanı (s. 52), Çeltik Destanı (s. 53-54) gibi metinlerle edebî ve tarihî bir kıymeti haizdir.

Askerî Tıbbiye'nin ilk sınıflarında iken girdiği, Türk Ocağı'nda vatanına ve milletine duyduğu muhabbetini bir imân gibi derinleştiren M. Şerif Korkut'un iç dünyasını ve şahsiyetini ortaya koyan eseri, hatta şaheseri ise *Hayattan Çizgiler-Tanıdıklarım* isimli kitabıdır.[5] Kitap, yirminci asrın başlarındaki Burdur'un tasviri olduğu kadar, belki daha çok, O'nun hassas ve rakîk kalbinde milletine ve vatanına karşı beslediği ve yaşattığı, her gün biraz daha büyüttüğü karasevdalı bir aşkın çiçeğidir.

Dr. M. Şerif Korkut[6], örnek şahsiyetiyle her zaman hatırlanacak; hizmetleriyle ve eserleriyle daima yaşayacaktır.[7]

Türk Yurdu, nr. 106, Haziran 1996, s. 70-1.

5 Bu kitap yeniden bastırılmaktadır.

6 M. Şerif Korkut'un *Dört Devirden Hâtıralar* ismini taşıyan eseri tarafımızdan baskıya hazırlanmaktadır.

7 Merhum'un tıbbî neşriyat için: N. Sançar, *agm.*, s. 88; Ayrıca bkz. *Isıtma ve Çeltik*, s. 83-87.

ABDÜLMECİD FEHMİ VE ESERİ

1. Hayat hikâyesi

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Manastır'da vukua gelen hâdiselerin, bildiğimiz kadarıyla, tek canlı tasvirini yapan Abdülmecid Fehmi (Derin), Debre-i Bâlâ ileri gelenlerinden Ruszâde Hamza Ağa'nın oğlu olarak 24 Temmuz 1876 tarihinde bu şehirde dünyaya geldi.

Sıbyan mektebinden sonra Debre Rüştiye'sini aliyyülâlâ derece ile bitirdikten sonra girdiği Manastır Mülkî İdadîsi'nin dördüncü sınıfında iken sıhhî sebepler yüzünden tahsilini terk etmek zorunda kaldı.

Türkçe kitabete, Arnavutça, Bulgarca, Rumca ve Sırpça tekellüme muktedir olan A. Fehmi ilk memuriyetine Debre Sancağı'nda Tahrirat Kalemi'ne fahrî olarak mülâzemetle (27 Nisan 1893) başladı ve zamanın usûlü üzere dört buçuk ay devamdan sonra ilk defa 13 Eylül 1896'da yirmi kuruş maaşa nail oldu.

Burada bir müddet çalıştıktan sonra iki ay izin alarak (10 Ocak 1899) Edirne'ye gitti ve Vilâyet Meclis-i İdare Kalemi'nde mülâzemetle yeniden işe başladı (27 Ocak 1899) ve aynı yılın sonuna doğru (27 Eylül) Enez kazası tahrirat kitabetinde yüz kuruş maaşla ikinci defa memuriyete ve buna ilâveten seksen beş kuruş maaşla rüştiyede hat muallimliğine tayin olundu. Bu arada yüz on beş kuruş maaş zammı ile kaymakamlığa da bir müddet (25 Ocak - 9 Şubat 1900) vekâlet etmiştir.

28 Ocak 1901 tarihinde 430 kuruş maaşla Edirne Vilâyeti Mektubî Kalemi müsevvidliği vazifesine başlayan A. Fehmi bu arada (15 Ocak 1902 - 18 Ağustos 1902) Mülkiye Heyet-i İthamiyesi zabıt kâtipliğini uhdesinde bulundurmuştu. 13 Mart 1904'te Manastır'da Mektubî Kalemi müsevvidliğine 500 kuruş maaşla naklolunan A. Fehmi önce (14 Mart 1904 -13 Haziran 1908) fahrî olarak, sonra (14 Haziran - 24 Temmuz 1908) 150 kuruş maaşla vilâyet gazetesi *Manastır*'ın sermuharrir muavinliğinde; 13 Nisan - 23 Haziran 1909 devresinde ise aynı gazetenin sermuharrirliğinde bulunduktan başka Müdde-i Umumî muavinliği ile Vilâyet Meclis-i İdare müdde-i umumîliği vazifelerini de fahrî olarak icra etmiştir.

Meşrutiyet'in ilânından ilk adımı atan Manastır'ın âdeta rüya gibi olan günlerine bizzat şahit olduktan sonra kısa bir müddet (26 Haziran - 3 Kasım) Görice Tahrirat Müdiriyeti ve aynı zamanda İdadî Türkçe muallimliği vekâletinden sonra Manastır'a Tahrirat Kalemi mümeyyizliğine 1.000 kuruş maaşla başlamış ise de Vilâyet Tensikat Komisyonu'nca maaşı 600 kuruşa indirilmiş (17 Kasım 1909) ve vazifesi ise önce Tahrirat Müdür Vekâleti'ne, sonra Meclis-i İdare Başkitabetine tahvil olunmuştur. Bu son vazifesi 13 Haziran 1912 tarihine kadar devam etti. Bu meyanda Ohri (29 Mayıs - 26 Haziran 1910) ve Kozan (14 Mart-28 Nisan 1912) kazaları kaymakamlıklarına vekâlet etmiş ve ilâveten vilâyet gazetesi muharrirliğinde ve daha önce de birçok defa zikredildiği gibi fahrî olarak İstinaf Müdde-i Umumîliği'nde bulunmuştur.

A. Fehmi ilk defa aslî olarak Kolonya kaymakamlığına tayin edilmiş (22 Mayıs 1912) ise de yine aynı memuriyetinde kalmış ve daha sonra İstarve kaymakamlığına gönderilmiş ve 28 Kasım 1912 tarihinde, Balkan Harbi yüzünden kaybı üzerine, bu memuyiretiyle beraber Rumeli'deki hayatı da sona ermiştir.

A. Fehmi'nin Anadolu'da Divriği Kaymakamlığı (14 Mart 1914 - 25 Kasım 1915) ile başlayan memuriyeti Yıldızeli (18 Aralık 1915 - 24 Kasım 1917), Beylân[1] (5 Ocak - 10 Kasım 1918); Şile (10 Kasım - 26 Kasım 1918); Bolvadin (10 Mart - 10 Nisan 1919); Sille (26 Kasım 1918 - 31 Mart 1919); Rumkale[2] (13 Aralık 1922 - 3 Ocak 1923); Seyyid Gazi (15 Mart 1923 - 3 Nisan 1924) kaymakamlıklarıyla devam etmiş; bu esnada Afyonkarahisar mutasarrıflığına da bir müddet (5 Ekim - 14 Kasım 1919) vekâlet etmiştir.

Kaymakamlık vazifesinden sonra İzmit ve Edirne Vilâyeti İskân Amirliği (30 Mayıs 1925-15 Haziran 1929) ve son olarak da Artvin Nüfus Müdürlüğü (18 Eylül 1930-1 Mayıs 1932) vazifesinde bulunduktan sonra bu yılın Mayıs ayında emekliye ayrılmıştır[3].

"Bir ilme ve sanata ihtisası olmakla beraber telifatı" bulunduğu "kalem işlerinde ve mektupçulukta daha muvaffak olduğu" bildirilen A. Fehmi, Feride Derin (Abdüllâtif-Sabriye kızı, 1890 - 23. 1. 1970) Hanım'la evliydi. Nadide isminde (d. 1324) bir kızı, Hüseyin Cahit (1331) ve Hamza Macit (d. 20. 6. 1924) isminde iki oğlu vardı. Emeklilik senelerini geçirdiği İstanbul'da, Beşiktaş'ta 20 Temmuz 1943'te ahirete göçtü.[4]

1 Halep'in merkezi Belen olan sancağıdır. Şimdi Hatay sınırları içindedir.

2 Urfa'nın merkezi Halfeti olan sancağıydı. Sancak taksimatı için bkz. Mehmed Nasrullah-Mehmed Rüştü-Mehmed Eşref-Albatı, *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, İst. 1325, s. 89-90.

3 Hayat hikâyesi için bkz., İçişleri Bakanlığı Sicil Dosyaları, No 148; Divriği kaymakamlığına kadar olan safhası için: BBA *Sicill-i Ahvâl Defteri*, No 104, s. 70-71.

4 Emekli Sandığı, M.O. 62414.

2. Eseri ve değeri

A. Fehmi'nin bildiğimiz tek eseri ifadesine herhangi bir müdahalede bulunmaksızın baskıya hazırladığımız risâlesidir. *Manastır'ın Unutulmaz Günleri* adını taşıyan eseri bu şehirde, Beynelmilel Ticaret Matbaası'nda mâlî 1327 senesinde basılmıştır. Önsözü 15 Nisan 1327 (28 Nisan 1911) tarihlidir ve küçük boy 48 sahifeden müteşekkildir.

Bilinen ve kataloglara geçen tek nüshası Atatürk Üniversitesi Kütüphânesi'nde Seyfettin Özege kitapları arasında bulunmaktadır ki bu neşrimiz de varlığını bu nüshaya borçludur.[5]

Risâle Meşrutiyet'in ilânında ilk adımı atan ve çok hareketli günlere sahne olan Manastır'ın o günlerini, daha doğrusu 1908 - 1909 senelerini anlatan dikkate değer bir metindir.[6] Birçok sayfasının tek kaynağı müellifin vilâyet gazetesinde yazdıkları olmakla beraber, bu şekilde Meşrutiyet havasını bir resim gibi aksettiren metinler arasında hususî bir yeri olduğu ilk bakışta anlaşılmaktadır. Resmî visakaların ağırbaşlılığı içinde bulunamayan Meşrutiyet heyecanı veya rüyasını bu gibi metinlerde aramak gerekir.

A. Fehmi'nin bu küçük eserinin bu meyanda ihmâl edilmemesi gereken metinlerin ilk örneklerinden biri olduğu ilk bakışta dikkati çekmektedir. Metindeki heyecanı sadece müellifin değil devrin heyecanı olarak görmek ve yorumlamak gereği bu bakımdan tarihçinin ilk işi olmalıdır. Esasen metinler arasından en mânâlılarını seçmenin ve değerlendirmenin de tarih usûlünün ilk vecibesi ve adımı olduğu da her türlü izahtan varestedir.[7]

Abdülmecid Fehmi (Derin), *Manastır'ın Unutulmaz Günleri*,
(Haz. Ayşe Şen-Ali Birinci), İzmir, 1993, s. IV-VIII.

5 M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İst. 1975, c. III, s. 1118; Son zamanlarda Millî Kütüphâne tarafından hazırlanan bir katalogdan (Müjgan Cunbur-Dursun Kaya, *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu*, Ank. 1990, c. I, s. 88) bir nüshasının da Edirne Halkevi Kütüphânesi'nde (no. 3977) bulunduğunu öğrendik.

6 Manastır hakkında ayrı bir bölüm hazırlamamakla birlikte şu kaynakları hatırlatmayı tercih ediyoruz: *Manastır Vilâyeti Sâlnâmesi*, Haz. Ahmed Cavid, Manastır Vilâyeti Matbaası, 1305, 682 s.; Mehmed Tevfik (Bilge), *Manastır Vilâyeti'nin Tarihçesi*, Beynelmilel Ticaret Matbaası, Manastır, 1327, 111 s. Son yayınlardan bilhassa şu dikkate değer: Bernard Lory-Alexandre Popovic, "Au carrefour des Balkans, Bitola 1816-1918", *Villes Ottomanes à la Fin de l'Empire*, (sous la direction de Paul Dumont et François Georgeon), Paris, Edition L'Harmattan, 1992, s. 75-93. Bu yazının CNRS'de seminer şeklinde takdimi esnasında A. Fehmi'nin kitabının künyesini verdiğimiz için bibliyografyada (s. 93) yer aldı.

7 14 Kasım 1912'de Sırpların eline düşen Manastır bugün müstakil bir devlet olma mücadelesi veren Makedonya'nın mühim şehirlerinden biridir. Bugünkü adı Bitola'dır. Bu isim Sırpça Bitolis, Bulgarca Bitolja, Yunanca Monastır şeklini almaktadır (Lory-Popovic, *agm.*, s. 75).

HÂBİL ÂDEM PELİSTER HAKKINDA

II. Meşrutiyet sonrasının, imzasını taşıyan kitapları ve kalem tartışmalarıyla, en dikkate değer şahsiyetlerinden biri de Hâbil Âdem olmuştur. Şüphesiz devrin tarihini yazacaklar, telif veya tercüme oldukları tartışılsa bile, O'nun imzasını taşıyan kitaplarından bilgi derleme işini ihmal edemeyeceklerdir. Bir başka gerçek ise bir tarafıyla, nerdeyse kendi gayretiyle karanlıkta kalan Hâbil Âdem'in daha uzun müddet tartışmaların mevzuunu teşkil edeceğidir. Son zamanlarda hakkında yazılan bir yazı[1] hayatı ve kitapları hakkında birçok bilgiyi bir araya getirmesine rağmen, imkânsızlıktan dolayı, hakkındaki şüphelerin ve tartışmaların azalmasına bir katkıda bulunamamıştır. Çünkü karşımızda gerçekten de çözülmesi zor (daha doğrusu itiraf etmekten niçin kaçınalım, kanaatimizce imkânsız) bir şahsiyet bulunmaktadır. Her hâlükârda bu zor bilmeceyi çözmek araştırmacının imkânları dışına taşmaktadır. Buna rağmen hakkında verilebilecek bazı ek bilgiler bulunmaktadır. Yalnız bunlar bilmeceyi çözmekten ziyâde biraz daha düğümlemekte ve içinden çıkılmazlığını artırmaktadır.

Hâbil Âdem hakkındaki yazıyı merakla ve zevkle okurken bazı itirazlarımızı, katkılarımızı ve şüphelerimizi de yazarlarına ve okuyucularına arz ve ifade etme ihtiyacını duyduk.[2] Tabiî bu arada yazıya hâkim olan usul (metod) hakkında da kanaatimizi belirttik.

Yazıda ilk dikkatimzi çeken (I, s. 10, ss. 1) II. Meşrutiyet'in en çok tartışılan Halâskâran Hareketi hakkında yazılanlar oldu: "1911-1913 yılları arasında ve Terakkî'nin Halâskâran Hareketi tarafından iktidardan uzaklaştırılması durumudur." Bir hâdisenin vuku bulduğu tarih için iki senelik bir zaman dilimine atıfta bulunulmasını anlamak mümkün değildir. Halâskâran hâdisesinin bir tarihi verilecekse bu gün, ay ve sene olarak ortaya konmalıydı. Hareketin beyânnâmesinin gazetelerde neşri 25 Temmuz 1912 tarihinde olmuştur. Hele Said Pa-

1 Mustafa Şahin-Yaşar Akyol, "Habil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail Pelister Hakkında", *Toplumsal Tarih*, nr. 11, Kasım 1994, s. 6-14; II. Kısım, *TT*, nr. 12, Aralık 1994, s. 17-23; III. Kısım, *T.T.*, nr. 13, Ocak 1995, s. 6-11.

2 Romen rakamları yazının sırasına işaret içindir. Takibini kolaylaştırmak için bu yola müracaat ettik. İkinci rakam sayfayı, üçüncü rakam sütunu (ss) belirtmektedir.

şa'nın istifasının (16 Temmuz 1912) bir sebebi olarak görmek pek eski bir yanlıştır.[3] Görüldüğü gibi iki hâdise eşzamanlı bile değildir. Kaldı ki bir sebep-sonuç münasebetinden bahsetmek imkânı bile bulunmadığı kâfi bir sâdelikle ortadadır.[4]

Hâbil Âdem'in yazı hayatının ne zaman sona erdiği hususunda 1931 sonrası için herhangi bir kayda rastlanamadığı ifade edilmektedir. Hemen söyleyelim ki, aradaki uzun bür müddet esnasındaki meşgûliyetini bilmememize rağmen, onun son yazılarını CHP devrinin ünlü muhalif mecumalarından *Büyük Doğu*'da (1948) yazdığını görüyoruz. Bunlar, belki de, son yazılarıydı. Hâbil Âdem Pelister imzalı yazı dizilerinden birinin başlığı "Türkiye Halkının Ölüm Kalım Dâvası, Türk-Rus Meselesi ve Amerikan Emniyet Siyaseti" olup tamamı 9 tefrikadır (nr. 75-83). Aynı mecmuadaki (1948) ikinci yazısı "Son Çeyrek Asrın Muhasebesi" başlığını taşıyor ve 8 tefrikadan (nr. 77-84) ibarettir. *Büyük Doğu*'nun 85. (19 Mart 1948) sayısından itibaren Hâbil Âdem'in herhangi bir yazısına rastlanmıyor. Bunlar onun son demlerinin son şahitleri midir? Yoksa herhangi bir başka sebepten dolayı yazı yazmaktan vaz mı geçmiştir?

Bu noktalar şimdilik meçhûlümüzdür.[5] Hâbil Âdem'in son yazıları muvacehesinde ölümüne dair (1. s. 12, ss. 3) "1939 yılı ya da 1940 yılların ilk yarısı" gibi tahminlerin "yanıltıcı" olduğu ortaya çıkmaktadır.

Halil Yaver imzalı kitapların da Hâbil Âdem'in olduğuna dair kayıtların[6] herhangi bir tenkit süzgeçinden geçirilmeden aktarıldığı görülmektedir (1. s. 12, ss. 3). Doğrusu bu noktada da hâlli müşkil bir mesele ortaya çıkmaktadır. Çünkü Hâbil Âdem de Halil Yaver imzalı bütün kitapların kendisine ait olduğunu ve toplatılma tehlikesinden kurtulmak için bu yola başvurulduğunu uzun uzadıya anlatmaktadır.[7] Halil Yaver imzalı kitaplardan sadece biri hakkında toplatma kararına rastlanması ise bu bakımdan dikkate değer.[8] Üstelik bu kitaplara "İstanbul Barosu Avukatlarından ve Tuna Vilâyetinin Sofya Sancağının Samakov Kazasının Dolna Banya Köyü'nden" izahını ve resmini koyan[9] Halil Yaver, Hâbil Âdem

3 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İst. 1952, s. 349.

4 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İst. 1990, s. 166-173.

5 Pelister soyadı Ankara Telefon Rehberinde çok azdır. Bunlardan birkaçına telefonla ulaşabildim, bir alâkaları olmadığını söylediler. İstanbul'daki Pelister soyadlı vatandaşlarımızdan bilgi alınabilir ve Hâbil Âdem'in son zamanları aydınlatılabilir kanatindeyiz. Pelister, Manastır'ın güneyinde bir dağın ve kasabanın adıdır.

6 Bu iddia Abidin Nesimi'den (*Yılların İçinden*, İst. 1977, s. 99, 109, 179) aktarılmıştır.

7 "Son Çeyrek Asrın Muhasebesi" *Büyük Doğu*, nr. 80, 13 Şubat, 1948. s. 13, 16.

8 *Türkiye ve Balkanlar-Nereye Gidiyorsun Türkiye* (İst. 1937, 70 s.) ismini taşıyan kitabın bir tanıtımı için: Mustafa Şahin. "Quo vadis Turque", *Tarih ve Toplum*, nr. 119, Kasım 1993, s. 60-62; Yasak kararı için: *Yurda Sokulması ve Elden Ele Geçmesi Yasak Yayınlar*, Ank. 1975, s. 394-95.

9 Halil Yaver'in gördüğümüz üç kitabından ikisinde resmi bulunmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda künyesi verilen kitabında (s. 2), diğeri yazarların görmediği *Bugünkü Bulgaristan'da Türk Düşmanlığı* (İst. 1932, s. 2, tamamı 47 s.) kitabındadır. Üçüncü kitabı (*Balkan Sulhunu Kim Tehdit Ediyor-Bulgarların Balkanları İstila Planları*, İstanbul 1938, 116 s.)'nda ise resmi yoktur.

yerine hapse girmeye niçin talip olsun? Diğer taraftan Hâbil Âdem'in 1932'den önce Balkanlar hakkında hiç neşriyatı yokken daha sonra niçin sadece bu mesele hakkında bir dizi kitap neşrine kalkıştığı da cevap bekleyen bir başka sualdir. Yoksa o yine, mutâdı üzere, aktüel olan siyasî meseleler peşinde mi koşmaya başlamıştır? İsmini verdiği kitapların ortada gözükmemesi de araştırmaları bir başka çıkmaza sokmaktadır. Ancak bu kitaplardaki polemikçi uslûbun Hâbil Âdem'i tanıyanlar için âşina gelmesi de bir başka dikkate değer noktadır. Yoksa bu kitaplara son şeklini veren Hâbil Âdem midir? Belki de bir katkının mübalâğalı bir şekilde ifadesi karşısında bulunuyoruz. Öteden beri kudemâya sorduğumuz bu meselede, sadece Ziya Uygur Beyefendi'den cevap alabildim (Temmuz 1994). İfadesine göre Halil Yaver dostuydu ve kendi telifi olan bu kitaplardan bazısını imzalayıp kendisine hediye etmişti.

Hâbil Âdem'in kendi ifadesine göre *Serbest Fırka Niçin Kapandı?* isimli eseri önce *Yarın*'da tefrika edildi, ağır siyasî müdahale üzerine tefrikası durduruldu, kitap hâlinde neşrolunca da toplatıldı. Böyle bir kitabın ismine ve izine henüz rastlanmamıştır.[10] Lâtin harfleriyle kendi imzasını taşıyan bir kitabının bulunmamasına yorum getirmek çok zordur. Yoksa onun kitap hâlinde son eseri *Mustafa Kemallerin Kitabı* mıdır (1925, dış kapak 1926?) Kitapları arasında künyesi eksik bırakılan tercümesi *Şark'ta İngiliz-Alman Rekabeti* (İstanbul, 1332, 202 s.) Bedîî Fikri imzasını taşıyor olsa bile bu müstearın Hâbil Âdem'e ait olduğu öteden beri bilinmektedir.[11]

Dikkatimizi çeken noktalardan ilki Hatif Dehri'nin müstear olup olmadığı (III, s. 9, ss. 1) hususudur. Bunun müstear olduğu açık ise de, doğru okunup okunmadığı hususunda, *Büyük Gazete*'yi görmediğimiz için, bir şüphemiz bulunuyor. Kâşif Dehri müstearının yanlış okunması bahis mevzuu olabilir. Doğrusu, acıklı hanım romanları (*Üvey Vâlde, Matem Tülleri, Mecnune* vb.) üzerinde gördüğümüz bu müstear mütareke devrinde *Alemdar* gazetesindeki dikkate değer birçok siyasî başmakalenin de imzasıdır ve tabiî müstear olduğu da gün gibi ortadır ve şüphe izharına gerek yoktur. Diğer taraftan Süleyman Tevfik'in soyadına (Özzorluoğlu) soru işaretinin konulmasından da küçük bir araştırma ile kurtulmak mümkün olabilirdi. Matbuat tarihimizin en dikkate değer simalarından biri olan S. T. Özzorluoğlu'nu (1861 - 1939) tanımak değil, tanımamak imkân hâricindedir.[12] Bâbıâli'nin en yaşlı mensubuydu ve Baba lâkabıyla anılıyordu. Avnullah el-Kâzımî'nin (1866 - 1914) ağabeyi; Halide Nusret Zorlutuna merhume ile İsmet Kür Hanımefendi'nin amcasıydı.

10 "Son Çeyler Kasrın Muhasebesi", *Büyük Doğu*, nr. 77, 23 Ocak 1948, s. 13, dipnot 2.

11 M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İst. 1977, c. 4, s. 1629.

12 Tespit edilen 146 kitabının listesi için: Sabri Koz, "19. ve 20. Yüzyıllarda İki Fırka Derleyicisi: Mehmed Tevfik ve Süleyman Tevfik", *Müteferrika*, nr. 4, Kış 1994, s. 54-58.

Bâbıâli'nin en çok eser veren kalemiydi.[13]

Hâbil Âdem hakkındaki yazı, şahsiyeti ve siyasî macerası ne olursa olsun, eserleriyle daima yaşayacak olan bir yazarın hayatına birçok yeni bilgiyle bir katkı getirmektedir. Bu bakımdan yakın tarihi tanımak ve yazmak isteyenler için yeni bilgilerle doludur. Ancak yazıya nâkilci tavrın hâkim olması, bir zaaf teşkil etmektedir. Malûm, şüphe sadece basiretin değil, araştırmacılığın da başı ve ilk rehberidir. Başka bir şeyle ikâmesi de mümkün değildir.[14]

Toplumsal Tarih, nr. 19, Temmuz 1995, s. 54-56.

13 Eserlerinin sayısını beşyüze kadar çıkaranlar vardır. Mesela bkz. Murda Uraz, *Türk Edip ve Şairleri*, İst. 1939-1940, Kısım 3, s. 23.

14 Ayrıca bkz. Cüneyd Okay, "Hâbil Âdem'e Dair Bazı Notlar", *Toplumsal Tarih*, nr. 19, Temmuz 1995, s. 56-58.

İSMAİL KEMAL NAM-I DİĞER KEMAL MİDHAT

Yakın çağ tarihimiz, hâdiselere karışmış şahsiyetler hakkında asgarî bir bilgiye sahip olunmaksızın, gereği gibi yazılamaz. Ancak ikinci iş olarak tarihçi bu şahsiyetlerin hâdiseler, yâni tarih içindeki hisselerini tespite çalışır. Hangileri sürükleyici ve hangi şahsiyetler yardımcıdır veya kimler sadece seyirci durumundadır? Gerçek tarih metni bu iş yapılmadan ortaya çıkarılamaz. Metin içindeki bütün şahsiyetleri aynı satıh üzerinde ve aynı seviyede anlatma tavrı, ne yazık ki tarih araştırmalarında hâlâ devam etmektedir. Tarihçilerin metin içinde zikrettikleri şahsiyetleri merak ettiklerine dair en küçük bir işaret bile, çoğu kere görülmemektedir, ki asıl felâket bu tavırda saklı bulunmaktadır. Bu meselede bazen en tanınmış kişiler bile meçhûl bir isim gibi takdim edilebilmektedir.

Jöntürklük âleminin mensubu şahsiyetler hakkında da, pek azı müstesna, bir kaç satırlık bilgi dahi bulunmamaktadır. Üstelik bunlar hakkında erişilmesi mümkün bilgiler de her geçen gün biraz daha azalmaktadır. Jöntürkler'den Kemal Midhat da bu isimler arasındadır.[1] Yakın tarihe dair kitaplarda Kemal Midhat veya bâzen de yanlış şekilde, Midhat Kemal olarak ismi geçmektedir.[2] Buna rağmen asıl isminin İsmail Kemal olduğu, Avrupa'ya firarı üzerine hakkında verilen mahkeme kararından anlaşılmaktadır.[3]

İsmail Kemal'in babası eski vezirlerden Ahmed Rasimpaşazâde Mustafa Vefik Bey'dir (1852 - 1913?). M. Vefik de son memuriyet olarak Halep valiliğine

1 Polonyalı Türkolog Dr. Teresa Ciecierska (CHLAPOWA) dedesi Henryk Ciecierski'nin (1864-1933) hâtıra defterinde ismi zikredilen Midhat Paşa torunu, Vefik Beyoğlu İsmail Kemal hakkında bilgi talep ettiği yazısına ("Genç Türk İsmail Kemal ve Polonyalı bir Türk", *Türk Kültürü*, nr. 366, Ekim 1993, s. 61-63) dikkatimi Prof. Dr. Ercümend Kuran hocam çekmiş ve cevap vermemi istemişti. İsmail Kemal'i tanımama vesile oldukları için her ikisine de şükranlarımı arz ediyorum. Aile hakkında kıymetli bilgiler aldığım Mehmet Refik Fenmen'in oğlu emekli Hariciyeci Şefik Fenmen'e de çok müteşekkirim.

2 Bu yanlışı Tarık Zafer Tuna'ya yapmıştır. (*Türkiye'de Siyasal Partiler*, İst. 1986, s. 685). Tunaya, diğer birçok isim hakkında yaptığı gibi Kemal Midhat hakkında hiçbir bilgi vermemiş, soyadını bile yazmamıştır.

3 *Ceride-i Mehakim*, nr. 1127, 17 Mart 1317, s. 15914.

tâyin edilmişti.[4] Annesi Midhat Paşa'nın ilk refikası (diğeri Şehriban Hanım) Fatma Naime Hanım'dan olan kızı Memduha Hanım'dır. Ali Haydar Midhat (1872 - 1950), Vesime ve Mesrure, Şehriban Hanım'ın çocuklarıdır. İsmail Kemal'in doğum senesi 1880'dir.[5] Doğum yerinin neresi olduğu hakkında sarih bir bilgimiz yoktur. Ancak doğum yerinin İzmir olma ihtimali bulunuyor. Hakkında 18 Mart 1902 tarihli bir mahkeme kararı bulunduğuna ve 4 Şubat 1902'de Paris'te toplanan I. Jöntürk Kongresi'ne katılanlar arasında sayıldığına göre 1901 senesinin sonunda ve 1902'nin ilk günlerinde firar etmiş olmalıdır.[6]

Avrupa'da Sabahaddin Bey'in çevresinde bulunan İsmail Kemal, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'a döndü ve hürriyet'in babası olarak hakkında birçok neşriyatta bulunulan dedesi Midhat Paşa'nın (1822 - 7 Mayıs 1884) ismini alarak Kemal Midhat ismiyle anılmaya başlandı ve sadece bu isimle de tarihe geçti.

Kemal Midhat'ın bu devrede de Sabahaddin Bey taraftarlarından olduğu muhakkak ise de, bu taraftarların kurduğu Ahrar Fıkrası'nda bulunduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak 21 Kasım 1911'de kurulan ve esas itibariyle Sabahaddin Bey'in görüşlerine dayanan Hürriyet ve İtilâf Fırkası içinde; Meclis-i İdare âzâsı meyanında yerini aldı. Fırkanın iki takımından Münevverân Takımı'na dahil oldu. 1912 yazında Halâskâran Hareketini, fırkadan müstakil, geriden destekleyenlerden biri de Kemal Midhat idi.[7]

Bâbıâli Baskını'ndan (23 Ocak 1913) iki ay sonra Mart ayında ortaya çıkarılan ve Sabahaddin Bey taraftarlarınca tertip edilen Taklib-i Hükûmet teşebbüsünden sonra diğerleri gibi Avrupa'ya firar etmek zorunda kalan Kemal Midhat, Sadrâzam Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden (11 Haziran 1913) mes'ûl görülerek gıyâben idama mahkûm edildi.[8]

I. Dünya Harbi'nde Sabahaddin Bey'in çevresinde Avrupa'da siyasî faaliyetlerde bulunduktan sonra[9] Mütareke'yi (30 Ekim 1918) yurda dönerek yeniden, ancak bu defa farklı bir takım tarafından kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda yeniden siyasî hayata girmiş ise de kısa bir müddet sonra istifa ederek fırkadan ayrıldı.[10] Bu aynı zamanda siyasetten de ebediyen ayrılması olmuştu. Ken-

4 Aile fertleri hakkında: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, Ank. 1950, s. 128, 196-197; mehaz göstermeden nakleden: Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Ank. 1989, c. 2, s. 760-762.

5 Doğum senesini Şefik Fenmen'e medyunum. Midhat Paşa'nın vasiyetnâmesinde de İsmail Kemal'in ismi Kemal olarak geçiyor. (Mehmet Rüştü, *Mithat Paşa'nın Vasiyyetnâmesi*, İst. 1325, s. 16-17.

6 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jöntürkler*, İst. 1945, s. 151, 304, 357, 377.

7 Siyasî faaliyetleri için: Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İst. 1990, s. 46, 48, 67, 94.

8 Ali Birinci, *age.*, s. 169, 210-211, 214.

9 Ali Birinci, *age.*, s. 220.

10 "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" *Alemdar*, nr. 528-2828, 1 Haziran 1336, s. 1; siyasî faaliyetleri hakkında Tarık Zafer Tunaya'nın yazdıkları için kitaplarının indekslerine bakılabilir. (*age.*, İst.

disinden küçük kardeşi Mehmed Refik Fenmen'in[11] (1884 - 5 Mart 1951) müzaheretiyle son senelerini geçirdikten sonra 16 Eylül 1947'de Ankara'da altmış yedi yaşında dünyadan ayrıldı. Yvonne adında bir Fransız'la evlenmiş ve Rasime isimli bir kızı doğmuştu. Sabahaddin Bey'in çevresindekiler gibi İngiliz hayat tarzının hayranlarından biriydi. Asrî Mezarlık'taki kısacak ve sâde bir ifadeye sahip mezar taşı kitabesi şudur.[12]

"Büyük Midhat Paşa ve Rasim Paşalar torunu -Kemal Midhat Fenmen- ölümü: 16 Eylül 1947 - ruhuna Fatiha."

Tam adıyla İsmail Kemal Midhat Fenmen'in Jöntürklüğün kitabındaki kısa hikâyesi şimdilik bu kadardır. Tafsilâtı ise yeni araştırmalara vâbestedir.

Türk Yurdu, nr. 114, Şubat 1997, s. 19-20.

1984, c. I, s. 661; İst. 1989, c. 3, s. 669.

11 M. Refik Fenmen için: Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İst. 1958, s. 374-376.

12 İsmail Kemal Midhat'ın mezarı Mamak yolu kıyısındaki camiin yakınında 146-19 numaralı adaparseldedir.

ALİ HAYDAR MİDHAT

Siyaset adamı ve yazar. Jöntürklerdendir... Ali Haydar Midhat, Midhat Paşa'nın biricik oğludur. Paşa'nın iki hanımından, Naime Hanım'dan Memduha isminde bir kızı, diğer hanımı Şehriban Hanım'dan da Ali Haydar'dan başka Vesime ve Mesrure isimli iki kızı olmuştur. İstanbul'da 1872'de doğan Ali Haydar, babası öldürüldüğünde (7 Mayıs 1884) on iki yaşındaydı ve İzmir'de ikamete mecbur tutulmuştu. Bu zamana kadar hiç mektebe gitmemiş, evde hususî hocalardan ders almıştı. Bir ara İzmir İdadîsî'ne devam ettikten sonra tahsil için Avrupa'ya gitmek istediyse de benzer mekteplerin Beyrut'ta da bulunduğu ifade edilerek bu izin verilmedi. Beyrut'a giderek buradaki Fransız mekteplerinden birinden mezun olduktan sonra İzmir'e döndüğünde (10 Mart 1892) yirmi yaşındaydı. Bu sırada Aydın (İzmir) valisi, sonradan sadrâzam olan Halil Rıfat Paşa'ydı. 1894'te Ermeni isyanları üzerine saraya şiddetli ifadelerle dolu bir telgraf çeken Ali Haydar derhal tevkif edildiyse de İngiliz konsolosunun tavassutu ve iltimasıyla tevkifhâneden kurtulmuştur. Yeri gelmişken ifade etmek gerekir ki üzerindeki İngiliz himayesi siyasî hayatı boyunca devam etmiştir.

İzmir'de ikamet eden aile ve Ali Haydar, İzmir'e vali olarak gelen Abdurrahman Paşa, Rıza Paşa ve bilhassa Kâmil Paşa'dan himaye görmüş, hatta bir ara İzmir'de sıkı takipten sıkıldığı için Midilli'ye kadar bir vapur seyahati yapmasına Kâmil Paşa tarafından izin verilmiş; bu seyahat Avrupa'ya firar düşüncesinin ilham kaynağını teşkil etmişti.

Kâmil Paşa zamanında vali muavini olan Samipaşazâde Hasan Bey tarafından "Avrupa'ya gitmek istemeniz âkilâne bir harekettir. İstanbul bu mukabeleye istihkak kesbetmiştir" sözleriyle âdeta firara teşvik edilen Ali Haydar, birisini geçirmek bahanesiyle bindiği Hıdiviye Şirketi'nden Prens Abbas vapuruyla 1899'da Avrupa'ya firar edenler arasına katılmıştır.

İlk durak olarak Pire'ye (Yunanistan) gelen Ali Haydar'a burada Atina Sefiri Rıfat Bey (sonra paşa) vasıtasıyla firarının sebebi soruldu ve ikinci kâtip Cevat (Ezine) Bey vasıtasıyla gönderilen telgraflarla (3 Ekim 1899) dönmesi istenmişse de bu telgraf teatisine rağmen dönmedi. Daha sonra, yine vapurla, Marsilya'ya geçen Ali Haydar burada da konsolos Seyfeddin Bey tarafından karşılandı ve Paris'te bulunan Jöntürkler'le birleşmemesi için ikna edilmeye çalışıldı. Ün-

lü bir sadrâzamın oğlunun muhalifler takımına katılmaması için yapılan kararlı çalışmalarla hususen bu iş için Paris'e gönderilen eniştesi, yani Midhat Paşa'nın diğer hanımı Naime Hanım'dan olan kızı Memduha'nın kocası ve Ahmed Rasim Paşa'nın oğlu Mustafa Vefik Bey'in katılması da bir işe yaramadı. Paris'te de Avrupa'da bir memuriyet isteği reddedilen Ali Haydar'a Mabeyn'de veya Bâbıâli'de bir memuriyet teklif ediliyordu.

Paris'te Elisée Palace oteline indiğinde kendisini karşılayanlardan biri de babasının hususî kâtibi Vasıf Kılıçyan olmuştu. Burada Hotel Mirabeau'da Mısır'dan Prens Hüseyin Kâmil ve Vasıf Kılıçyan'la yapılan müzakereler sonunda Sultan Abdülhamid tarafından yapılan hiçbir memuriyet teklifinin kabul edilmemesi kararına varıldı ve Ali Haydar böylece Jöntürklük âlemine girmiş oldu.

Prens Hüseyin Kâmil ile varılan karar üzerine Paris'i terk ederek Napoli üzerinden Mısır'a giden Ali Haydar'ın bu yolculuğu da, tıpkı firari gibi, Avrupa ve Mısır gazeteleri tarafından büyük bir alâka ile takip ediliyordu. Mısır'daki İngiliz makamları tarafından himaye görürken Mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa imzalı (5, 10 Kasım 1899) telgraflarda muhaliflere katılmaması yumuşak bir ifade ile hatırlatılıyordu. 1899-1900 kışını Mısır'da geçirdikten sonra Londra'ya hereket eden Ali Haydar, Mısır yoluyla Cenevre'ye geçen Dâmat Mahmud Celâleddin Paşa ve oğulları Sabahaddin ve Lütfullah ile tanışmak için Cenevre'ye geçti ve ertesi sene (1901) yine Mısır'a döndü. 1902 kongresinden kısa bir müddet önce İngiltere'ye dönerek Manş denizi kıyısında Folkestone şehrine yerleşti ve bu şehirde Dr. İshak Sükûti'nin nakdî yardımıyla çıkarılan *Osmanlı* gazetesinin idarehânesini de ikametgâhına nakletti. 4 Şubat 1902'de Paris'te toplanan I. Jöntürk Kongresi'ne katıldı. Kongreye katılanlardan biri de ablası Memduha'nın oğlu İsmail Kemal Midhat'tı. Bu sıralarda siyasî çalışmalarından dolayı vatandaşlık haklarından mahrum bırakıldı ve mallarının idaresine hükûmet tarafından el konuldu.

Paris kongresinden sonra artık tamamiyle İngiltere'ye yerleşerek neşriyatına devam etti. Zaman zaman kışı geçirmek için Mısır'a gitti. Mâlî bakımdan İngiltere'de yaşaması güç bir hâle gelince yanına Hüseyin Tosun'u da olarak 1905'te Cenevre'ye geçti. Cenevre Konsolosu Ali Haydar Bey'le aralarında geçen bir anlaşmazlık üzerine polis müdürü tarafından 31 Ağustos 1906'ya kadar İsviçre'yi terk etmesi bildirilince yeniden Paris'e gitti. Bu sırada Prens Sabahaddin tarafından *Terakkî*, Ahmed Rıza tarafından *Meşveret* ve Prens Mehmed Ali Fazıl, Dr. Bahaddin Şakir, Dr. Nâzım ve Samipaşazâde Sezaî tarafından *Şûra-yı Ümmet* gazeteleri çıkarılmaktaydı. Kat'î bir itaat ve tenha bir çevre İsteyen Ahmed Rıza'nın yanında çalışmayı ret ve Ahmed Rıza ile Sabahaddin Bey takımlarını birleştirmek ümidini terk eden Ali Haydar, babasına dair kitaplar ve gazetelere yazılar yazmakla meşgûl olmaya başlamıştı. Dr. Nâzım ve Dr. Bahaddin Şakir'in daveti (6 Kasım 1906) üzerine İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girdiyse de Ahmed Rıza ile geçinemediği için kısa bir müddet sonra (30 Ocak 1907) istifa etmek zo-

runda kaldı ve ferden siyasî faaliyetlerine devam etti.

II. Meşrutiyet'in ilânından iki ay sonra 20 Ağustos 1908'de Paris'ten, Romanya yoluyla, İstanbul'a gelen Ali Haydar, hürriyetin babası sayılan ve hakkında yoğun bir neşriyat yapılmakta olan Midhat Paşa'nın oğlu sıfatıyla büyük bir alâkaya mazhar oldu. Sultan Abdülhamid tarafından kabul edilerek kendisine âyân azalığı verilmişse de aleyhindeki tavırlardan dolayı bunu kabul edememişti. 1908 seçimlerinde namzetliğini koyduysa da seçilemedi. Esasen Ahmed Rıza'nın tesiriyle de İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin nüfuzluları tarafından pek sıcak karşılanmamış ve tıpkı Prens Sabahaddin'e yapıldığı gibi, vatanını seviyorsa Avrupa'ya dönmesi tavsiye edilmişti. Siyaset meydanında bir yer bulamamıştı. Kendisinin İstanbul'dan uzaklaştırmak için önce Madrid, daha sonra Stockholm sefirliği teklif edildiyse de bunları kabul etmedi.

Dönüşünün ve II. Meşrutiyet'in ilânı üzerinden bir sene bile geçmemişken Ali Haydar, ilkinden tam on sene sonra, yine İzmir yoluyla Avrupa'ya gitmek için İstanbul'dan vapura bindi (20 Mart 1909). İzmir'de validesini ziyaret edip Vali Ferid Paşa (Avlonyalı) ile görüştükten sonra Saxona adlı Alman vapuruyla Pire'ye hareket ettiğinde, 31 Mart Vak'ası'ndan dolayı İstanbul'dan ayrılan Mahmud Muhtar Paşa ile karşılaştı. Bir müddet Atina'da kaldıktan sonra ise Trieste'den de geçen vapurla Paris'e gitmek için hareket etti. Paris'te Fransız devlet adamlarıyla bir dizi görüşmeler yaptıktan sonra Temmuz ayında (1909) yine İstanbul'a döndü.

Siyasete İttihat ve Terakkî'nin Ahmed Rıza dışındaki mensuplarıyla devamlı bir şekilde görüşerek dahil olan Ali Haydar'ın ikinci veliaht Vahideddin Efendi'ye dâmat olması meselesi gündeme gelmiş ise de bu gerçekleşmemişti. Bu, Vahideddin'i yakından kontrol etme düşüncesinin ürünüydü. Ali Haydar daha sonra da evlenmemiştir.

1912'de Büyük Kabine zamanında İstanbul'da bulunan Mısırlı Abdülaziz Çaviş'in Mısır'a iadesini protesto etti. Takibattan kurtulmak için İzmir'e gittiyse de Kâmil Paşa'nın sadârete geçmesi (29 Ekim 1912) üzerine İstanbul'a döndü. İttihat-Terakkî'nin bu sıralarda büsbütün benimsediği bir şahsiyet hâline gelen Ali Haydar nihayet 1914 seçimlerinde Divaniye mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. Çanakkale muharebeleri sırasında cepheyi ziyaret eden mebuslardan biri oldu. 1916'da tedavi için Karlsbad'a gidip döndü.

Mütareke'den sonra İstanbul'da kalan ve Anadolu'ya her zaferden sonra tebrik telgrafı gönderen Ali Haydar'ın bu devrede bilinen tek siyasî faaliyeti, Ahmed Rıza tarafından teşkil olunan, Vahdet-i Milliye Heyeti'ne (6 Mart 1919) girmek oldu. İngiliz taraftarlığıyla tanınmasına rağmen İngiliz Muhipler Cemiyeti'ne girmemesi dikkate değer bir keyfiyettir.

Son bir siyasete girme hamlesini 1934 seçimlerinde yaptıysa da mebus seçilemedi.

Ali Haydar son senelerini çiftlik işleriyle uğraşarak geçirdi ve Topkapı surlarının hemen dışında bulunan çiftlik tek meşgalesi oldu. Esasen Abdülhamid tarafından aileye 100 altın lira olarak bağlanan maaş, Dâmat Ferid Paşa tarafından kesilinceye kadar (20 Haziran 1920) devam etmiş, daha sonra kendisine ve aileye vatanî hizmet tertibinden maaş bağlanmıştı. Ali Haydar Midhat, yetmiş sekiz yaşında iken, kısa süren bir hastalığı takiben İstanbul'da öldü ve 1 Kasım 1950'de Merkezefendi'ye defnolundu.

Yazıları ve kitapları

Yirmi yedi yaşında yurtdışına firar eden Ali Haydar'ın bu zamana kadar yazı yazdığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yurtdışında ise dikkati çekecek derecede bir neşriyat hayatı olmuştur. Önce Mısır'da *el-Mukattam* (1900) gazetesinde, daha sonra yerleştiği Folkstone'da bir taraftan çıkarılmasına yardım ettiği *Osmanlı* gazetesinde diğer taraftan da *Times, Standard, Daily Telegraph* gazetelerinde ve *Nineteenth Century* mecmuasında, Fransa'da bulunduğu sıradaysa bilhassa *Siécle* gazetesinde ve *Mizan* (İstanbul)'da (1324) yazı yazmıştır.

Kitaplarından birincisi Mısır'da bastırdığı *Layiha ve İstitrad* (1317, 66 s.) isimli siyasî beyannâmesidir. İkinci kitabı babası Midhat Paşa hakkındaki Mısır'da İçtihat Matbaası'nda bastırdığı hacimli eseridir ve büyük yankısı olmuştur: *Midhat Paşa'nın Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Şehadeti* (1332, 469 s.). Bu kitabın Fransızca ve İngilizce tercümeleri de basıldı. Hatıralarını ise *Menfa-yı İhtiyarî Hatıratı* (Cenevre, 1905, 34+222 s.) ismiyle Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca bastırdı.

Cumhuriyet devrinde önce *Tan* gazetesinde 87 tefrika hâlinde (21 Kasım 1937 - 2 Mart 1938) basılan hatıraları daha sonra *Hatıralarım 1872-1946* (İstanbul, 1946, 336 s.) adıyla kız kardeşi Mesrure Hanım'ın oğlu Midhat Akşit tarafından kitap hâlinde basılmıştır.

Kitabiyat: Ali Haydar Midhat, *Hâtıralarım 1872-1946*, İst. 1946, 366 s. M. Ş. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902), İst. 1986, s. 337, 349, 361; Tunaya, II, 440 dipnot 12; İ. Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, I. ve II. Meşrutiyet, Ank. 1998, c. II, s. 289; Mehmet Rüştü, *Midhat Paşa'nın Vasiyetnâmesi*, İst. 1325; A. Şefik Fenmen'in lûtfettiği aile şeceresi.

Yaşamları ve yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, c. 1, s. 212-4.

MUSTAFA SUPHİ HAKKINDA

*"Tarih için insan iradelerinin birtakım hareket hatları vardır ki bir uçları meçhûlde kaybolur, diğer uçlarında ise mekân ve zaman içinde, sebeplere bağlı bir hâlde insanların hâldeki hürriyet şuuru hareket eder."**

7 Temmuz veya 4 Ağustos 1882 tarihinde Giresun'da hayata gözlerini açan, parlak bir tahsil ve memuriyet hayatından sonra II. Meşrutiyet'in matbuat âleminde telif ve tercüme kitapların yanısıra içtimaî ve siyasî meseleler hakkındaki birçok yazısıyla tedkike muhtaç bir iz bırakan Mustafa Suphi, 28-29 Ocak 1921 gecesi Karadeniz'in kendi talihi kadar karanlık sularına gömülürken, geride, hâlâ gereği gibi anlatılamamış olan, dikkate değer bir şahsiyet bırakmıştır. Ancak yeri gelmişken işaret etmek gerekir; Tanzimat'dan sonra fikir ve edebiyat hayatımızda bir yeri bulunduğuna inandığımız Nüzhet Sâbit, Lütfi Fikri, Leskovikli Hayreddin, Süleyman Tevfik gibi şahsiyetler hakkında da, mütevazı ölçüde ve usûl bakımından asgarî tarife ile kaleme alınmış bir araştırma bulunmamaktadır. Bunun için herşeyden önce herhangi bir şahsiyetin nasıl değerlendirilmesi gerektiği meselesine dikkat edilmelidir.

Diğer taraftan hâl tercümesi için lüzumlu bilgilerin dağınıklığı ve kaynakların kıtlığı bu gibi çalışmaların yapılmasında caydırıcı bir âmil olarak ortadadır. Buna rağmen hâlihazırdaki imkânların da tam mânâsıyla değerlendirildiğini söylemek mümkün değildir.

1914'te Sinop Hapishânesi'nden kaçan ve hayatının ikinci devresi böylece başlayan Mustafa Suphi'nin ilk devredeki hikâyesi, bu ikinci devreye nisbetle, daha çok meçhûllerle doludur. Babasının kimliği bile tartışılan Mustafa Suphi, Kudüs'te başladığı tahsil hayatını İstanbul Hukuk Fakültesi'nden ve Siyasal Bilimler Okulu'ndan (Paris) mezuniyet ile tamamlamış, bir yandan da 1 Şubat 1901'de başlayan ve muallimlikle devam eden bir memuriyet devresi geçirmiş-

* Tolstoy, *Harp ve Sulh*, c. IV, MEB, s. 170.

tir. Mütercim sıfatı ile de olsa sosyolojiye dair ilk Türkçe kitapta onun imzası bulunmaktadır. Nihayet 4 Ağustos 1912 tarihinde kurulan ilk Türkçü parti Millî Meşrutiyet Fırkası'nın kurucularından biri ve fırkanın nâşir-i efkârı *İfham* gazetesi ile neşriyatının müdürü olarak da yine Mustafa Suphi'yi görüyoruz.

Çok hususî şartlarda ortaya çıkan ve anti-emperyalist ve anti-kapitalist yönü ağır basan, materyalist yönünü bilemediğimiz solculuğuna dair herhangi bir delil veya işaret ise 1914 öncesinde görünmemektedir.

Dikkate arzettiğimiz vesikalar, Mustafa Suphi (Vesika 1) ile babası Ali Rıza Bey (1912'de Konya valisi) hakkında (Vesika 2) bulunmuş -bilebildiğimiz kadarıyla- ilk resmî kaynaklardır. İlk olmasının ötesinde birçok yeni ve şimdiye kadar yazılanları tashih eden farklı bilgiler ihtiva etmektedir. Tekrara kaçmamak için çeviriyazısını verdiğimiz vesikalardaki bilgileri tekrar yazmıyoruz. Ayrıca bunları ikmâl edebilecek başka vesikaların da istikbâlde ortaya çıkabileceğine inanıyoruz.[1]

Tarih ve Toplum, nr. 70, Kasım 1989, s. 36-38.

1 Mustafa Suphi hakkında yazılanlar ve etrafındaki münakaşalar çevresinde yazılanları tekrarlamadık. Geniş bilgi için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (1908-1925), Ank.1978. s. 192-242; Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ank. 1997, 401 s.

EK 1
MUSTAFA SUPHİ'NİN RESMÎ HÂL TERCÜMESİ:

Mustafa Suphi Bey Erzurum vilâyeti mektupçusu Mevlevîzade Saadetlû Ali Rıza Efendi'nin mahdumudur.

1299 senesi Şabanının yirmi ikisinde -23 Temmuz 298- Trabzon vilâyetinde Giresun kasabasının tevellüd eylediği nüfus tezkere-i Osmaniyesi'nde muharrerdir. Mukaddemat-ı ulûmu Kudüs ve Şam-ı Şerif'te gördükten sonra Erzurum vilâyeti mekteb-i idadî-i mülkîsinde mürettep dersleri bi'-l-ikmal âliyülâlâ derecede bir kıt'a mülâzemet rüusu ahz eylemiş ve el-haletihazihi Mekteb-i Hukuk-u Şâhane'ye devam etmekte bulunmuştur. Arabî ve Türkçe ve Fransızca tekellüm ve kitabet eylediği ve Farisî'ye âşina bulunduğu tercüme-i hâl varakasında mesturdur.

1318 senesi Zilkadesinin yirmi altısında -20 Kânun-ı Sânî 316- Bâbıâlî Evrak Odası'na çerağ buyurularak 319 senesi Zilkadesinin yirmi altısında -29 Kânun-ı Sânî 317- bilâ-maaş Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi hulefalığına nakl ve sene-i mezkûre Zilhiccesinin on dokuzunda -16 Mart 318- ikinci Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi başmuavinliğinden yazılan mülâhazada mümaileyhin ikdamı tasdik kılınmıştır.

Nüfus tezkere-i Osmaniyesi'yle Erzurum Mekteb-i İdadî-i Mülkîsi'nin 18 Temmuz 316 tarihli mülâzemet rüusu şubece aynen görülüp iade kılınmış ve Mekteb-i Hukuk-u Şâhane'nin üçüncü sınıf talebesinden olduğu mekteb-i mezkûr mührüyle tercüme-i haline verilen şerhten anlaşılarak Bâbıâli Evrak Odası'na mülâzemeten devamına dair 28 Nisan 318 tarihli tasdiknâmesi tercüme-i hâline rabt olunmuştur. Fî 22 Zilkade sene 1322 ve fî Kânun-ı Sânî sene 1320.

Mümaileyhin maaşı bin üç yüz yirmi senesi Zilkadesinin ikisinde -fî 18 Kânun-ı Sânî sene 1318- 60 kuruşa ve 321 senesi Şaban'ının yirmi dördünde -fî 1 Teşrin-i Sânî sene 319- 110 kuruşa iblâğ ve sene-i mezkûre Zilhiccesi gurresinde rütbe-i sâlise tevcih ve ikinc isınıf muavinliğine terfi edildiği Şûra-yı Devlet Sicill-i Ahvâl şubesinin fi 2 Eylül sene 321 tarihli müzekkeresine melfuf ol-bâb-

taki vukuat pusulasında gösterilmiştir.

Mümaileyh vazife-i memuriyetini mukdimâne ifa etmekte olmasından nâşi 1322 senesi Şabanı gurresinde terfien gösterilmiştir. Fî 27 Zilhicce sene 323 - fî 8 Şubat sene 322.

Mümaileyhin şehr-i mezkûrun gurresinde -29 Eylül sene 320- birinci sınıf muavinliğine terfi ettirilip maaşı 1324 senesi Saferinin yirmi beşinde -6 Nisan sene 322- 140 kuruşa iblâ olunarak sene-i mezkûre Rebiü'l-âhirinin ikisinde -13 Mayıs sene 322- Mekteb-i Hukuk-ı Şâhane'den âlâ derecede şahadetnâme ahz eylediği ve mezkûr şahadetnâme şubece görülerek iade kılındığı şube-i mezkûrenin 20 Şubat sene 322 tarihli vukuat pusulasında bildirilmiştir.

Mümaileyhin 1325 senesi Rebiü'l-âhırının gurresinde -29 Eylül sene 320- birinci sınıf muavinliğine terfi ettirilip maaşı 1324 senesi Saferinin yirmi beşinde -6 Nisan sene 322- 140 kuruşa iblâğ olunarak sene-i mezkûre Rebiü'l-âhırının ikisinde -13 Mayıs sene 322- Mekteb-i Hukuk-ı Şâhane'den âlâ derecede şahadetnâme ahz eylediği ve mezkûr şahadetnâme şubece görülerek iade kılındığı şube-i mezkûrenin 20 Şubat sene 322 tarihli vukuat pusulasında bildirilmiştir.

Mümaileyhin 1325 senesi Rebiü'l-âhırının gurresinde -1 Mayıs sene 323- istifaen intikâk eylediği şubenin fî 3 Haziran sene 323 tarihli vukuat pusulasında gösterilmiştir.

Mümaileyhin Paris Ulûm-ı Siyasiye Mektebi'nde ikmâl-i tahsil ile diploma ahzına kesb-i istihkak eylemiş olduğu yine mekteb-i mezkûr müdiriyetinden almış olduğu 30 Haziran sene 1910 tarihli varaka ânifen görülüp iade edilmiştir.

Mümaileyh 3 Kânun-ı evvel sene 327 tarihinde 400 kuruş maaşla Dersaadet Ṭicaret Mektebi Malûmat-ı Ticariye muallimliğine tayin edildiği Maarif Sicill-i Ahvâl müdiriyetinin 7 Kânun-ı evvel sene 327 tarihli müzekkeresinde gösterilmiştir.

BOA-Sicill-i Ahvâl Defteri, No. 111, s. 239.

ALİ RIZA BEYİN RESMÎ HÂL TERCÜMESİ

Ali Rıza Efendi Hoca Şükrü Efendi'nin oğludur.

1277 senesi rebiü'l-evvelinin onikisinde Giresun'da tevellüd etmiştir.

Mekâtib-i ibtidaiye ve rüştiyede bi't-tahsil şahadetnâme almış ise de zâyi olmuştur. Türkçe okur, yazar.

97 senesi Zilhiccesinin yirmibeşinde yirmi yaşında olduğu hâlde Giresun Rüsum-ı Sitte İdaresi'ne mülâzemetle 98 senesi şehr-i Ramazan-ı şerifinin üçünde 200 kuruş maaşla mubassırlığına alınıp ve 301 senesi şehr-i Saferü'l-hayrının dördünde yine maaş-ı mezkûrla mubassırlık vazifesi inzimamıyla kâtib-i sânîliğine nakl olunup Reji İdaresinin bidayet-i teşekkülünde istiğnaya çıkarılarak 301 senesi Cemaziye'l-âhiresinin on yedisinde 250 kuruş maaşla memuriyet-i sâbıkasına ricat etmiş ve ahiren 400 kuruş maaşla Tirebolu memurluğuna tahvil ettirilmiş ise de adem-i kabulünden nâşi açığa çıkmıştır. 302 senesi Zilkadesinin ikisinde 200 kuruş maaşla namının âhiren tahvil ettiği Giresun Düyun-ı Umumîye Müdüriyeti maa-mubassır kâtib-i sânîliğine def'a-i sâlise tayin olunup 304 senesi şehr-i Muharremü'l-haramın ondördünde bi'l-istifa infisâl etmiş 306 senesi Cemaziye'l-evvelinin onbeşinde yine maaş-ı mezkûrla kitabet-i mezbûreye girmiş ve 307 senesi şehr-i Ramazan-ı şerifinin ondördünden itibaren 250 kuruş aylıkla ibdal Düyun-ı Umumîye memurluğuna naklolunmuştur.

Trabzon Düyun-ı Umumîye Nezareti'yle idare-i merkeziye müdiriyet-i umumiyesinden yazılan mülâhazalarda hüsn-ü hâliyle ehliyet ve liyâkati tasdik kılınmıştır.

Mezkûr kâtib-i sânîlikten beraat-i zimmetine dair fî 29 Teşrin-i sânî sene 305 tarihli şahadetnâmenin nezaret-i mümaileyhadan musaddak sureti tercüme-i hâl varakasına merbuttur. Fî 7 Şubat sene 312 ve fî 21 Kânun-ı sânî sene 310.

BOA- *Scill-i Ahvâl Defteri*, No. 57, s. 73.

ALİ ŞEFKATÎ BEY

Jöntürklük tarihinde çok hususî bir yere sahip olan Ali Şefkatî aynı zamanda bu tarihin en meçhûl isimlerinden biridir. Babası İzmir gümrükçüsü Raşit Efendi zengin bir zat olarak tanınıyordu. Ali Şefkatî, 20 Nisan 1843 tarihinde, büyük bir ihtimâlle, İzmir'de doğdu. Tahsilin yükseldiğine bakılırsa iyi bir eğitim görmüş olduğunu kabul etmek gerekiyor. *"Yazıları, düşünceleri ve hareketleri ile, değerli, açık fikirli ve en mühimi karakter sahibi bir zat olduğu intibaını vermektedir. Arkadaşları onun ciddî, çok lakırdı söylemez, kafası işler ve uyanık olduğunu söylemişlerdir. Orta boylu, az etine dolgun, kara gözlü ve kaşlı, orta burunlu, seyrek sakallı idi."* Kemal Salih Sel'in Ali Şefkatî hakkındaki hükümlerini resmî kayıtlar da teyit etmektedir.

Ali Şefkatî'nin şöhreti memuriyetinden değil, gazeteciliğinden dolayıdır. Zamanın ünlü gazete sahiplerinden Teodor Kasap tarafından çıkarılan *İstikbâl*'in (9 Ağustos 1875 - 15 Eylül 1876) başmuharrirliğini yaptı. Diğer taraftan mizahî *Hayâl* (1873 - 77) gazetesindeki iğneli yazıları şöhretini büsbütün artırmış, ancak bu yüzden memuriyetinden de olmuştu. *Hayâl* vasıtasıyla Karagöz'le Hacivat'ı karşılıklı olarak ilk defa Ali Şefkatî konuşturmuştur.

Mizaha ve tenkide düşkün bir tabiata sahip olan Ali Şefkatî'nin hayatının belki de en mühim dönemecini, henüz yirmi dokuz yaşında iken, 2 Haziran 1872'de Kleanti Skalyeri'nin üstadı olduğu Mason locasına, Proodos mahfiline girmesi teşkil etmiştir. Bu aynı zamanda V. Murad'ın da mensubu bulunduğu mahfildi. Burada mason kardeşliği ile V. Murad taraftarlığı aynîleşmişti. V. Murad'ın hâlinden (31 Ağustos 1876) hemen sonra kurulan Kleanti Skalyer-Aziz Bey Komitesi'nin gizli çalışmaları büyük bir gizlilik içinde tam iki sene devam ettikten sonra 7 Temmuz 1878'de yapılan toplantı basılarak komite ortaya çıkarılmıştı. Bu arada Kleanti ile Ali Şefkatî suyolu dehlizlerinden geçerek girdikleri Çırağan Sarayı'nda V. Murad'la görüşerek bir gün kadar sarayda kalmışlardı. Ali Şefkatî bu sırada altı senelik masondu ve 18. derecedeydi.

Bu baskından kurtulan Kleanti ve Ali Şefkatî yurtdışına kaçmayı başardılar. Bundan sonra Ali Şefkatî bütün hayatını yurtdışında II. Abdülhamid aleyhinde neşriyatta bulunmakla geçirdi.

Avrupa'daki hayatının seyrini takip etmek için çıkardığı *İstikbâl* gazetesinin yardımıyla mümkün olmaktadır. Gazetenin ilk sayılarından yedisini Napoli'de (26 Ekim 1879 - 25 Temmuz 1880) çıkardıktan sonra onuncu sayısının Cenevre'de basıldığı (31 Ağustos 1880) görülmektedir. Gazetenin buradaki neşri 5 Şubat 1881 tarihli yirmi altıncı sayısıyla nihayete ermiştir. Londra'da ilk defa on dört sene sonra, 21 Haziran 1895 tarihli yirmi yedinci sayısı basılan gazetenin bilinen son sayısı (31) 23 Eylül 1895 tarihlidir. Cenevre ile Londra arasındaki on dört sene zarfında, Ali Şefkatî'nin nerede ve nasıl yaşadığı meselesi hakkındaki en büyük ihtimâl, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın (1830-1895) yanında hususî kâtip sıfatıyla bulunmuş olmasıdır. Bir başka dikkati çeken husus ise çıkardığı *İstikbâl* gazetesi hakkındaki men-i idhal kararlarının bu devrede olmamasıdır. Ancak *İstikbâl*'in neşri üzerine 16 Haziran 1881'de basılan (*Ceride-i Havadis*) bir kararla müebbet nefyine, rütbe ve memuriyetten azline ve mallarının müsaderesine karar verilmişti.

Ali Şefkatî'nin Londra'da çıkardığı bir başka mecmua da *Hayâl* oldu ve 27 Mayıs - 15 Eylül 1895 devresinde altı sayı basılabildi. *İstikbâl* gazetesinin susturulması için Avrupa'ya giden bir Osmanlı memuru olan Esad'ın dönüşte yazdığı arizasındaki satırlar Ali Şefkâtî'nin ne derecede kararlı olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer:

> "Ali Şefkatî'yi de iknaa çalıştım ise de muvaffak olamadım. Hınzır gayet anut ve davalı bir şahıs olduğundan kendisinden böyle bir söz alamadım. Emlâkinin iade edileceğini söyledim. Bunun kendisince ehemmiyeti olmadığını, asıl kendisine on iki sene kalebendlik cezasının mühim olduğunu söyledi. Bazı ashab-ı ağrazın isnadâtı ile bu felâketlere uğradığını söyledi. On iki senelik kalebendlik kaldırılırsa sükût ederim dedi. Bu ceza üzerimde oldukça sükût etmem dedi. Ömrümün sonuna kadar benim için uğraşmaktan başka yol yoktur. Bir adam memleketten dûr ve istikbâlinden mahrum bırakılırsa dünyada başka ne ümidi kalabilir (17. 12. 1881)."

1879 - 1895 devesinde, fâsılalarla, kendi eliyle yazıp taşbaskı olarak, II. Abdülhamid aleyhinde çıkardığı *İstikbâl* ve *Hayâl* gazeteleriyle Jöntürklüğün tarihinde mühim bir mevki kazanan Ali Şefkatî bozulan sıhhatinden dolayı tedavi için geldiği Paris'te Monge Sokağı'ndaki küçük odasında, 1895 senesinin sonbaharında, büyük bir ihtimâlle Ekim ayında, kırk beş yaşında öldü. Paris'in ünlü Pére Lachaise Mezarlığı'na, henüz küçük bir topluluktan ibaret olan Jöntürkler tarafından defnedildi.

Kitabiyat: BOA, *İrade-Dahiliye*, no. 66007; y. EE. D. 67-II, zarf. 67-Karton. 138; İ. A. Gövsa, Meşhur Adamlar, İst. 1933-36, c. 4, s. 1486; Ziya Şakir, *Beşinci Murad'ın Hayatı*, İst., 1943, s. 154; İ. H. Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, nr. 30, Nisan 1944, s. 245-328; M. E. Üzümeri, S. Din-

çer, S. Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ank. 1956, c. I, s. 170; A. B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İst. 1959, s. 140,144; Ş. Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, 1895-1908, Ank. 1964, s. 11; C. O. Tütengil, *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği*, İst. 1969, s. 80-83; Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebi Hatıralarım*, İst. 1973, s. 200, 201; K. S. Sel, "Masonluk Âleminin Meşhur Meçhûlleri", *Mimar Sinan*, nr. 18 (1975), s. 37-40; T. Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, İst. 1986,c. I., s. 274, 275; O. Ergin (haz. A. N. Galitekin), *İstanbul Şehreminleri*, İst. 1996, s. 85, 87, 95.

Yaşamları ve yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, c. 1, s. 237-38.

MEVLÂNZÂDE RIFAT BEY

(İstanbul?, 1869? - Halep, 8 Eylül 1930) siyaset adamı, gazeteci ve yazar.

II. Meşrutiyet ve Mütareke devirlerinin en meçhûl ve karışık, aynı zamanda en dikkate değer şahsiyetlerinden biri de hiç şüphesiz Mevlânzâde Rıfat Bey'dir. Hemen ifade etmek gerekir ki, bir gazeteci olmasına ve birçok yazı ve kitap neşretmesine rağmen kendisine dair verdiği bilgiler çok mahduttur ve hayat hikâyesinin işaret taşları sayılabilecek çıkardığı gazeteler vasıtasıyla kendisi hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Bilgilerin bir kısmı ise henüz rivayet seviyesini aşamamıştır.

Mevlânzâde Rıfat, ilk matbu kütüphâne kataloglarını tertip eden Abdurrahman Nâcim'in oğludur. Babasının 1867'den itibaren İstanbul'da vazife gördüğü göz önüne alınırsa doğum yeri İstanbul olmalıdır. 15 Haziran 1909 tarihli bir yazısında kırk yaşında olduğundan bahsettiğine göre 1869 senesinde doğmuş olduğunu kabul etmek gerekiyor. Bu esnada babası İstanbul'da kütüphâneler müfettişliği vazifesinde bulunuyordu.

Mevlânzâde Rıfat'ın tahsili ve gençlik çağları hakkında da hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Kendisi II. Meşrutiyet sonrasında yazdığı gibi, kitaplarında da herhangi bir bilgi vermemiştir. Bu devresi hakkında bilinen tek şey 1896 senesinde Kastamonu valisi Halit Bey'in hususî kâtibi olarak yanında bulunduğudur. Bu, belki de, Meşrutiyet öncesindeki son vazifesiydi. Jöntürkleri himaye eden ve Rusya'ya kaçacağından şüphelenilen Halit Bey tevkif edilerek Kayseri'ye, kendisi de Yemen'e sürülmüş görünüyor. Meşrutiyet öncesine dair yazdığı on iki senedir bulunduğu sürgünden Meşrutiyet'in ilânı üzerine kurtulduğu ve İstanbul'a döndüğüdür. Son sürgün yeri Yemen'in Sana şehriydi ve burada Kasidecizâde Ziya Molla ve eski maarif nâzırlarından Kemal Paşa'nın oğlu Said Bey (Lastik Said) ile beraber bulunuyordu. Sürgün sebebi Mehmed Reşad'a intisabıydı. Mevlânzâde'nin gerçekten de yazılmamış cazip ve heyecanlı bir roman olan hareketli hayatı İstanbul'a dönüşüyle başladı. Döndüğü zaman İstanbul, kendi ifadesiyle, sekerat-ı inkılâp içindeydi. Herkes gibi gittiği veya koştuğu ilk yer yeni ve rakipsiz iktidar ve nüfuz kaynağı olan İttihat ve Terakkî merkeziydi. İlk teklifi ise kendisini *"tam on iki sene mahbesten mahpese, menfadan menfa-*

ya" sürükleyen Sultan Abdülhamid'in hal'edilmesiydi. Sadece bu teklifinin değil, kendisinin de pek kabul görmediği anlaşılıyor. Bilinen ilk icraatı, İttihat ve Terakkî dışında kurulan ilk yarı siyasî cemiyet, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti içinde yer almak oldu. Cemiyetin gazetesi *Hukuk-ı Umumîye*'nin mesul müdürü olarak, bilindiği kadarıyla bir daha hiç ayrılmadığı matbuat âlemine ilk adımını atmış oluyordu (16 Eylül 1908). 1 Aralık 1908'den itibaren ise âdeta kendi ismiyle bütünleşen *Serbestî* gazetesini çıkarmaya başladı. Bu andan itibaren Osmanlı Ahrar Fırkası'nı desteklemeye başladı ve tabiatıyla İttihat ve Terakkî'nin en sert ve kararlı muhaliflerinden biri oldu. Bir bakıma İttihat ve Terakkî muhalifliği artık mesleği bir başka ifade ile geçim vesilesi oldu.

31 Mart Vakası (13 Nisan 1909) bu devirdeki firarların ilk dalgasını getirmişti. Bir sene önce Yemen'den İstanbul'a dönen Mevlânzâde Rıfat yine yollara düşmek zorunda kaldı (22 Nisan 1909). Mısır'a firar ediyordu ve bu defaki yol arkadaşları Sinop mebusu Dr. Rıza Nur ile Ahrar Fırkası kâtib-i umumisi Nureddin Ferruh (Alkend) idi. 31 Mart Vak'ası öncesinde İttihat ve Terakkî muhalifi ve Ahrar Fırkası taraftarı ve destekçisi olan Mevlânzâde Rıfat'ın bu fırkanın kayıtlı bir mensubu olmadığına bu vesile ile dikkati çekmek gerekir. Kendisi de bu hususu açıkça ifade etmektedir. Farkının bilhassa adem-i merkeziyetçi görüşlerini benimsediği anlaşılıyor.

Mısır'da hastalanınca tabiplerin tavsiyesi üzerine, Nureddin Ferruh'la birlikte Atina'ya, sonra Paris'e geçen Mevlânzâde Rıfat, 31 Mart Vak'ası'ndan önce Paris'e geçen ve yurtdışı muhalefet hareketinin en güçlü temsilcisi ve mâlî destekçisi olan Şerif Paşa ile 27 Temmuz 1909'da imzaladığı protokol şartları çerçevesinde *Serbestî*'yi haftalık olarak Paris'te neşretmeye başladı. *Serbestî* Paris'te 12 sayı neşredildikten sonra Şerif Paşa ile anlaşamadığı ve masrafını karşılayamadığı için gazeteyi tâtil ederek Mısır'a geçti. Bu arada 31 Mart Vak'ası'nda rolü bulunduğu suçlamasıyla Divan-ı Harb-i Örfî tarafından on sene sürgün (nefy) cezasına çarptırılmıştı. Paris'te görüştüğü kişiler arasında Nureddin Ferruh'tan başka, Ahmet Fazlı (Tung), Nihat Reşat (Belger), Reşit Sadi, Mekki Bey ve Nâzım Paşa'nın ismini vermektedir. Paris'te bulunduğu esnada Şerif Paşa'nın kurduğu Islahat-ı Esasiye Fırkası (Aralık 1909) mensupları arasında yer almış bu arada hâlâ hakkında tam ve açık bir bilgi bulunmayan Yapıcılar Cemiyeti işine de karışmıştı.

Paris'ten Mısır'a geçtikten sonra, anlattığına göre, *Serbestî* gazetesini yedi nüsha burada da neşre muvaffak oldu ve hıdivin yardımını gördü. Buradan da matbaa ve gazetesinin kapatılması (Şubat 1910) üzerine neşriyat yapabileceği kanaatiyle yine Paris'e döndü ve tekrar dört nüsha çıkarabildiği *Serbestî* ile sadece İttihat ve Terakkî'yi değil, Şerif Paşa'nın çıkardığı *Meşrutiyet* gazetesini de tenkit etti.

Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın Paris'te de devam eden yardımlarına Şeyhülislâmzade Ahmed Muhtar'ın (Kevakibi, 1878-1943) da yardımları eklenmişti. Hıdiv'in yardımları kesilince tekrar Paris'ten ayrılmak zorunda kalan Mevlânzâde Rıfat yine Mısır'a dönmekten başka çare bulamadı. Mısır'dan hıdiv tarafından niçin ve kimlerin baskısı üzerine çıkarıldığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak buradan ayrılınca bu defa Paris yerine Atina'ya geçti. Burada Rum asıllı Osmanlı vatandaşlarından bazılarının yardımıyla *Faruk* (1911, 3 sayı) ve *Celıt* (1911, 11 sayı) gazetelerini çıkardı. Bu kişilerden sadece *Sada-yı Millet* gazetesinin sahibi Sava Elagözoğlu'nun ismini vermektedir. Yunan hükûmetinin açıkça belirtmediği bir sebeple yaptığı baskılar üzerine İstanbul'a dönerek Polis Müdürlüğü'ne teslim oldu. Divan-ı Harb-i Örfî kararı gereğince Bursa'da ikamete tâbi tutuldu. Ahmed Muhtar Paşa Hükûmeti zamanındaki af üzerine 29 Temmuz 1912'de Serbestî İstanbul'da ikinci devre neşriyatına başlamış oldu. Mevlânzâde Rıfat eski minval üzere, doludizgin muhalif neşriyatına başladıysa da çok geçmeden (1 Eylül 1912) gazetesi tâtil edildi.

Bâbıâlî Baskını'ndan (23 Ocak 1913) sonra, tıpkı 31 Mart Vak'ası'nı (13 Nisan 1909) takiben olduğu gibi muhalefet bir kere daha yurtdışına çıkmak zorunda kalmıştı. Ancak öyle anlaşılıyor ki, Mevlânzâde Rıfat siyasî neşriyat yapmama sözü vererek bu devrede İstanbul'da kaldı. Mahmud Şevket Paşa'nın katli (11 Haziran 1913) ve arkasından gelen idamlardan sonra böyle bir şeyin imkânsızlığını kendiliğinden anlamış olsa gerektir. Bu senenin sonbaharında *Kadınlar Dünyası*'nı çıkaran Nuriye Ulviye (Civelek, 1884-1964) ile evlendiği anlaşılıyor. Bundan sonra Mütareke'ye kadar bütün vaktini bu mecmuanın idarehanesinde geçirmiş olmalıdır. Bir ara kendisi de eşinin mecmuasına nazire olarak, ancak tek sayı görünen, *Erkekler Dünyası*'nı (Ocak 1914) çıkardı.

Mütareke'den sonra siyaset güzergâhına ilk giren şahıs yine Mevlânzâde Rıfat oldu ve bu devrede kurulan ilk siyasî fırka ise yine kendisinin reisi olduğu Radikal Avam Fırkası'dır (22. 10. 1928). Fırkanın neşir organı ise Mevlânzâde Rıfat'ın 26 Ekim 1918'dan itibaren çıkarmaya başladığı *İnkılâb-ı Beşer* gazetesiydi. Bu fırkanın en temel hususiyeti Türk'ten gayrı unsurlara tanıdığı çok geniş haklardı ve nizamnâmesinde (m. 4) *"Devlet-i Âliye'nin tamamiyet-i mülkiyesini son derecede gözetlemek ve bütün aksamının ittihadına halel gelmemek şartı ile 'milliyet prensipleri' dairesinde idaresini temin eylemek"* şeklinde ifadesini bulan temel görüşte milliyet kelimesiyle kastedilen ekalliyetler olmakaydı. *İnkılab-ı Beşer*'de bu gerçek açıkça ifade edilmesine rağmen, fırkanın bu neşir organı bilinmediği için dikkati çekmemiştir. Kürdistan Teali Cemiyeti'ne dahil olması da bu gerçeğin bir başka delilidir. Diğer taraftan, İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin de âzâları arasında bulunması dikkati çekiyordu. İngilizlerin himayesinde bir Kürt devleti kurulabileceğine inananlardan biriydi.

Büyük Taarruz'un ertesinde, Kasım sonlarında İstanbul'u terk edenlerden biri de Mevlânzâde Rıfat oldu. 1923'te Köstence'de bir kitabı basıldığına göre bir müddet Romanya'da kaldığı anlaşılıyor. Buradan Yunanistan'a geçtikten sonra San Remo'da bulunan Sultan Vahideddin'e yanaşan Mevlânzâde Rıfat bu sıralarda açıkça bir Kürt ihtilâlcisi rolünü oynuyordu. Burada kabul görmeyince tekrar Atina'ya dönmek zorunda kaldı. Onun buradan ayrılıp son senelerini yaşadığı Halep'e ne zaman geçtiği bilinmiyor. Son senelerini de bu şehirde iken, 1927'de kurulan Hoybun'un faaliyetlerine, derecesi bilinmemekle beraber, katıldığı anlaşılıyor. Bu şehirde yaşarken Refik Halit'le beraber yediği bir öğle yemeğinden yolda yürürken kalp sektesinden öldüğü (8 Eylül 1930) haberi gazetelere aksetti.

Eserleri

Mevlânzâde Rıfat'ın, Meşrutiyet öncesinde, herhangi bir yazı hayatının bulunup bulunmadığı hakkında bilgi yoktur. Ancak Meşrutiyet devrinin en sert ve ateşli kalemlerinden biri olduğu muhakkaktır. Ziya Şakir, *"hırs ve şöhretin çılgın bir meclûbu ve Türk değil"* derken bu yönüne ve Kürtlüğüne işaret etmektedir. Habil Âdem'in onun imzasını taşıyan yazıların ve kitapların gerçek yazarı olduğu rivâyetinde bir gerçek payı bulunmadığı açıktır. Yurtdışında çıkardığı gazeteler ve bastırdığı kitapları ortadadır. Çıkardığı gazeteler hakkında tâtil ve men-i ithal kararları polemikçiliğin bir delili olarak kabul edilebilir. *Serbestî, Faruk, Ceht, İnkılâb-ı Beşer* ve *Hukuk-ı Umumiye* gazetelerinde bulunan yazılarının bir dökümünün yapılması bile başlı başına bir çalışmaya muhtaçtır.

Mevlânzâde Rıfat'ın basılan ilk eseri, görebildiğimiz kadarıyla, *Bilanço yahud Vatan Uğrunda Çektiklerim* (62 s.) başlığını taşımaktadır. Üzerinde 27 Şevval sene 1328 (10 Kasım 1909) tarihi bulunmasına rağmen basıldığı yer belirtilmemiştir. İkinci risâlesi Talât Bey'e açık mektubudur. *Yemen Hakkında Dahiliye Nâzırı Talat Bey Efendi'ye Açık Layiha* (Kahire, 18 Kanunısani 1326, 16 s.) adını taşıyan bu risâlesinde son sürgün yeri Yemen ve isyanları hakkındaki düşüncelerini ifade etmektedir. Kahire'de yazılan bu risâlenin de baskı yeri belirtilmemiştir.

Mevlânzâde Rıfat'ın imzasını taşıyan kitaplar içinde herhalde en mühimi 31 Mart Vak'ası hakkında yazdığı *İnkılâb-ı Osmanîden Bir Yaprak yahud 31 Mart 1325 Kıyamı* isimli iki ciltlik eseridir. Formalar halinde bastırabildiği kitabın birinci forması üzerinde Kahire, 18 Rebiüssânî 1329 (18 Nisan 1911) tarihi bulunmaktadır ve 1. kısmı 175 sayfadan ibaret olan kitabın bu kısmının sadeleştirilmiş bir baskısı yapılmıştır: *31 Mart-Bir İhtilâlin Hikâyesi* (sadeleştiren: Berire Ülgenci, İst., 1996, 194 s.). Kitabın ikinci kısmının sadece ilk 64 sayfası elde bu-

lunmaktadır. Mevlânzâde'nin kitaplarının 120 bin forması Mısır'da müsadere edildiği için bu kitabın tam bir nüshası Türkiye'deki kütüphanelerde bulunmamaktadır. Ancak bâzı şahıs kütüphânelerinde bulunması ihtimal dahilindedir.

Mevlânzâde'nin İstanbul'da basılan ilk kitabı *Hakk-ı Vatan yahud Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez* (Serbestî Matbaası, 1328, 109 s.), bir ifadesinden anlaşıldığına göre Kâmil Paşa Hükûmeti zamanında, yani 1912'de Kasım-Aralık aylarında basılmıştır. Hayatı ve gazeteciliği hakkında en çok bilgiyi, *Bilanço* ile beraber bu kitabı ihtiva etmektedir. Kitap sadeleştirilerek basılmıştır: *Mevlânzâde Rıfat'ın Anıları* (İst. 1992, 102 s.). Esasen bu hâl tercümesi için de bu iki kitabı esas alınmıştır.

Mevlânzâde Rıfat'ın İttihat ve Terakkî aleyhtarlığı ve Kürtçülüğü yanında üçüncü temel hususiyeti de Yahudi aleyhtarlığıydı. Osmanlı Devleti'ni Yahudilerin yıktığı inancına sahipti. Bu yoldaki düşüncelerini, bir müddet bulunduğu Romanya'da Köstence'de Fransızca ve Türkçe bastırdığı risalesinde ifade etmiştir: *Devlet-i Osmaniye ve Siyonistler-Türkiye'yi Yıkan Yahudiler* (Dobruca, Juna Matbaası, 1923, 16+14 s.)

Mevlânzâde Rıfat'ın bilinen son eseri *Türkiye İnkılâbının İçyüzü* adıyla, Halep'te ölümünden bir sene önce, 1929'da bastırdığı iki fasıldan (el-Vahit Matbaası, I. fasıl 174 s.; II. fasıl 144 s.) ibaret kitabıdır. Bu kitabın sadeleştirilmiş tam metni İstanbul'da (1993, 355 s.) basılmıştır. Bilhassa İttihatçılara yönelttiği Ermeni katliamı suçlamasından dolayı Ermeniler tarafından büyük alâka gören bu kitabın Ermenice baskısı (Beyrut, 1968, 328 s.) yapılmıştır. Mevlânzâde, kısmen bastırabildiği *Tarihçe* isimli son bir eserinden daha bahsetmekte ise de bu eseri bir tefrikadan ibaret olsa gerektir. Şahsiyeti ve siyasî görüşleri bir yana, eserleri II. Meşrutiyet tarihinin belli başlı kaynakları arasında yer almış bulunmaktadır.

Kitabiyat: Kendi eserlerinden başka Mevlânzâde Rıfat hakkında bilgi ihtiva eden diğer kaynaklar baskı tarihlerine göre sıralanmıştır. BOA, *BEO, Dahiliye Gelen Evrak*, Dosya nu. 75.3.24, sıra Nu. 1983, 2590; *Dahiliye Giden Evrak*, Dosya nu. 108.3.57, sıra nu. 1807, 1922; Dosya nu. 271020, 271632. (Bu vesikalar Paris'te çıkan *Serbestî*'nin men-i ithal kararlarıdır); *Hukuk-ı Umumîye*, nr. 31, 3 Teşrinievvel 1324, s. 1; 34 (6 Teşrinievvel 1324) s. 1. (Gazetede, mesul müdürü olan Mevlânzâde Rıfat'ın vükelâ-yı devlete dokunacak sözlerinden dolayı dâva açıldığı haberleri bulunmaktadır). Dâvâ mevzuu yazı için "Şayan-ı Teessüf Bir Mülakat", nr. 30, 2 Teşrinivvel 1324, s. 1; Dâva için: 37 (Teşrinievvel 1324) s.1; nr. 56, 28 Teşrinievvel 1324, s. 1; *Serbestî*'nin Paris nüshaları icin neşredilmiş men-i ithal kararları: *Takvim-i Vikayi*, nr.. 30, 31 Temmuz 1325, s. 2; nr. 31, 11 Ağustos 1325, s. 1; nr. 450, 26 Kânunısâni 1325, s. 1; *Posta ve Telgraf Mecmuası*, nr. 103, Teşrinievvel 1325, s. 911; nr.. 104, Teşrinisâni 1325, s. 923, 928; *Yeni Tanin*, nr. 515-46, 26 Kânunısânî 1325, s. 3; Atina'da çıkardığı *Ceht* ve *Faruk* gazetelerinin girişinin yasaklanması hakkında: *Bedahet*, nr. 242-1, 27 Kânunıevvel 1327, s. 3; İstanbul'daki *Serbestî*'nin hilâf-ı kanun neşredildiğinden tâtili hakkında: *Tanzimat*, nr. 340, 20 Ağustos 1328, s. 4; Şerif, *Meşrutiyet Doğru Ben... ve Hayatım*, Paris, 1912, 63 s.; M. Rıfat'ın ölüm haberi, *Cumhuriyet*, nr. 2296, 27

Eylül 1930) s. 3; O. Ergin, Muallim *M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İst. 1937, s. 451; Ziya Şakir, "Hürriyet ve İtilaf...", *Tan*, nr. 900, 30 Ekim 1937, s. 9; T. M. Göztepe, *Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, İst. 1968, s. 158-166; S. Akşin, *31 Mart Olayı*, Ank. 1970; Ziya Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, Kastamonu, 1973, s. 51-55; Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, İst. 1977, s. 110; R. Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Frankfurt, 1981, c. I, s. 284; Tunaya, I-III; H. Duman, *İstanbul Kütüphâneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Kataloğu*, İst. 1986; *Eski Harfli Türk Sureli Yayınlar Toplu Kataloğu*, Ank. 1987; F. Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ank. 1988; A. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İst. 1990; İ. Göldaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, İst. 1991; M. K. Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinden Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Ank. 1992; S. Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İst. 1994, s. 82-83; A. Birinci, "Abdurrahman Nâcim", *Müteferrika*, nr. 8-9 (Bahar-Yaz 1996), s. 109-116; K. Erdeha, *Yüzellilikler yahut Millî Mücadelenin Muhasebesi*, İst. 1998; R. Alakom (Ali Aydın), *Hoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, İst. 1998.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, s. 461-63.

REFİK NEVZAD BEY

Jöntürklüğün sosyalist düşünceli en mühim temsilcilerinden biri ve belki de birincisi olan Dr. Refik Nevzad İzmir'in tanınmış fikir adamlarından Tevfik Nevzad Bey'in (1865 - 1905) kardeşidir. Babası Kırım Harbi'nde gösterdiği yararlıklardan ötürü orduda binbaşılığa kadar yükselen Seferihisarlı Hasan Efendi, annesi yine aynı mahâlden Şeyh Hacı Ömer Efendi'nin kızı Habibe Hanım'dır. 31 Ağustos 1873'te bu şehirde, ikiçeşmelik semtinde doğdu. İlk tahsilini mahâlle mektebinde yaptı. İdadîye devam ederken hususî hocadan Fransızca, ağabeyi Tevfik Nevzad'dan Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri aldı. Bu sıralarda evinde yapılan siyasî sohbetlere çocuk yaşta, babasının izniyle katılması ilk siyasî heyecanlarının ilham kaynağını teşkil etmiş olmalıdır.

1889'da imtihanla girdiği Kuleli İdadîsi'nden mezuniyetinden (1892) sonra Gülhane Tıp Fakültesi'ne geçen Refik Nevzad'ın siyasî faaliyetlerine hız verdiği anlaşılmaktadır. Esasen daha Kuleli'nin ikinci ve üçüncü sınıflarındayken arkadaşları Edirneli Rauf Ahmed (Hotinli) ve Hezargradlı Mehmed isimli sınıf arkadaşlarıyla taşbasması olarak *İstikbâl* isimli bir gazete çıkarıyordu. Tıbbiye'deyken Giritli Ali Şefik'in odasında siyasî sohbetlere büyük heyecanlarla katılıyor, Nâmık Kemal ve Midhat Paşa'nın hürriyet mücadeleleri duygularını büsbütün ateşliyordu.

Tıbbiye'deyken ağabeyi Tevfik Nevzad, iki arkadaşı Emrullah Efendi ve Güzel Hasan'la Paris'e kaçarak İzmir'de daha önce çıkardıkları *Hizmet* gazetesini neşretmeye başlamışlardı. Tıbbiye'de siyasî faaliyetlerle beraber zabıta tedbirlerinin de arttığı bir sırada tevkif edilme tehlikesinin ortaya çıkması üzerine ikinci sınıf talebesi olan Refik Nevzad Mart 1894'te bir gece yarısı arkadaşlarından Cemil Zeki ile Fransız bandıralı "Segaban" gemisiyle Paris'e kaçtığı zaman 21 yaşındaydı. Paris'te bir taraftan Frerler'de hizmetkârlık yaparken, diğer taraftan da Tıbbiye'ye kaydını yaptırarak derslerini takip ediyordu. 1 Aralık 1895'ten itibaren *Meşveret* gazetesini çıkarmaya başlayanlar arasında Ahmed Rıza, Halil Ganem, Nâzım Hamid, Albert Fua, Cemil Zeki ve Dr. Kadri Raşit'in (Anday) yanı sıra Refik Nevzad da bulunuyordu. Ali Kemal, Mizancı Murad, İshak Sükûtî, Şerafeddin Mağmumî ve Abdullah Cevdet'in neşriyatlarını tâtil ve Yıldız'la anlaşmalarından sonra da dönmeyi kabul etmeyen Refik Nevzad, Paris Tıp Fakül-

tesi'nden 1904'te mezun oldu. Gündüzleri hastalarıyla meşgûl oluyor, geceleri de, bazen sabaha kadar, gazetede çalışıyordu. Fransa'nın taşra illerinde de yardımcı doktor olarak çalıştıktan sonra Paris'e dönerek muayenehâne açmış ve bir taraftan da Paris'e yolu uğrayan Türklere yardım etmeye başlamıştı.

Meşrutiyet'in ilânından sonra İzmir'de kısa bir müddet kalarak seçimlere girip kazanamayınca, İttihat ve Terakkî'nin baskısından Paris'e dönen Refik Nevzad bir kere de 1912 seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan bağımsız aday olarak seçime girdiyse de kazanamadı ve son defa Paris'e döndü. İzmir'de bulunduğu sıralarda *Ahenk* gazetesine Kânun-ı Esasî'yi izah eden makaleler yazmış, ancak bu makaleler sebebiyle ölümle tehdit edilmişti.

Refik Nevzad, denebilir ki, Paris'e gittiği 1894'ten itibaren bu şehirde Türkler tarafından yürütülen bütün siyasî faaliyetlerin içinde olmuş, ancak esas itibariyle sosyalist düşüncelerinden hiç ayrılmamıştır. Önce *Meşveret*, daha sonra *Osmanlı* gazetelerinin çıkarılmasına yardım etmiş ve yazı yazmıştır. 1908 sonrasında İzmir'e gidip dönmek zorunda kalması üzerine yine Paris'te Şerif Paşa tarafından kurulan Islahat-ı Esasiye Fırkası içinde Ali Kemal, Mevlânzâde Rıfat, Pertev Tevfik, Albert Fua ve Kemal Avni beylerle birlikte olmuştur.

Bu fırkadan sonra 1911 Eylülünde ise Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Paris şubesini kurarak bu fırka adına *Beşeriyet* gazetesini çıkarmıştır. Sadrâzam Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden (11 Haziran 1913) sonra bir kere daha Paris'te derlenip toparlanan muhalifler, başta Şerif Paşa olduğu halde, Miralay Sadık Bey, Gümülcineli İsmail, Dukakinzâde Basri (Gün Tekin), Mustafa Sabri, İkinci Mâbeyinci Ahmed Reşit, Beyoğlu Kaymakamı İhsan Bey, Pertev Tevfik ve Refik Nevzad Osmanlı Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı kurmuşlardı. Refik Nevzad bu fırkanın faal mensuplarından biri olmuştur.

I. Dünya Harbi sırasında, bilinmeyen bir tarihte, muhtemelen 1915 senesinde fırka kendisini feshedince Refik Nevzad mücadelesine ve neşriyatına ferden devam etmiştir.

1951'de son defa geldiği İstanbul'da tam iki sene sonra 13 Ağustos 1953'te Şişli Sıhhat Yurdu'nda âni bir kalp sektesi sonucu vefat etti.

Refik Nevzad 1906'da evlendiği Fransız eşiyle tam kırk sene evli kalmış, daha sonra İstanbul'da İklil Nevzad Hanım'la evlenmiş, bu arada Türk tabiiyetini ise her zaman muhafaza etmişti. Masonluğa 1900'de Paris'te kabul edildiği ve 32. dereceyi haiz olduğu ifade edilmektedir.

Eserleri

Refik Nevzad'ın 1901'de başlayan yazı hayatı ölünceye kadar devam etmiş-

ti. *Meşveret, Osmanlı* ve *Meşrutiyet* gibi, Paris'te çıkan Türkçe ve Fransızca mecmua ve gazetelerde, Türkiye'de de *Hizmet, Alemdar* (1920) gibi gazetelerde yazılar yazmış, ölümünden sonra ise *Yirminci Asır* (1953) mecmuasında yazıları basılmıştır. Paris'te Osmanlı Sosyalist Fırkası adına Türkçe ve Fransızca *Beşeriyet* mecmuasını taşbaskı olarak neşretmiştir.

Dr. Refik Nevzad'ın ilk bakışta pek dikkati çekmese de küçümsenemeyecek miktarda bir kitap neşri olmuştur. Zamanın modasına tâbi olarak ilk kitabı *Abdülhamid ve Gençtürk Bir Haremağası* adıyla önce Paris'te (1901), sonra İzmir'de basılmıştır (1327, 52+2 s., Abdülhalim Memduh'la). İkinci risâlesini ağabeyi hakkında *Kardeşim* (Paris, 1904, 23 s.) adıyla neşretmiştir ve II. Abdülhamid aleyhinde çok ağır ifadelerle doludur. Borçlanma siyaseti aleyhine yazdığı *Siyaset-i Hazıra-ı Meş'ume* (Paris, 1911, 45 s.) Osmanlı Sosyalist Fırkası adına neşredilmiştir. İttihat ve Terakkî'nin Bâbıâlî Baskını'nı (23 Ocak 1913) ve dış siyasetini tenkit ettiği *Osmanlı Millî Muhalefet Fırkasının İkinci Beyannâmesi- Ne Bekliyorsunuz?* (Paris, 1913, 32 s.) isimli risâlesi de yine aynı fırka adına neşredilmiş olmalıdır. Onun, görebildiğimiz Türkçe diğer eseri ise Osmanlı Hürriyet ve İtilâf Fırkası adına neşrettiği *Haraç, Mezad Satıyoruz* (Paris, 1913, 32 s.) isimli risâlesidir. Türkiye'de, hem de Ankara Vilayet Matbaası'nda basılmış *Sosyalizm ve Rehber-i Amele* (Ank., 1327, 60 s.) isimli eseri Osmanlı Sosyalist Fırkası Kütüphanesi'nin bir numaralı neşriyatı olarak, İttihat ve Terakkî tarafından Ankara'da mecburi ikamete tâbi tutulan İbnüttahir İsmail Faik tarafından basılmıştır.

Refik Nevzad'ın Paris'te bastırdığı Fransızca kitapları *La Trahison du Gouvernement Turque* (Albert Fua ile, Paris, 1914, 32 s.), *La Fédératiton Ottomane* (Paris, 1915, 84 s.), *Les Vautours et La Turquie* (Paris, 1920, 24 s.) ve *l'Europe et La Turquie* isimli eserlerinden ibaret görünmektedir. Refik Nevzad'ın gazetesi *Beşeriyet* (11 Kasım 1911) ve *Haraç, Mezad Satıyoruz* isimli risalesi (12 Ocak 1914) için men-i ithal kararları çıkmıştır.

Kitabiyat: BOA. BEO, Dahiliye Giden Evrak, Dosya nu. 295982, 318551; "Fusion Politique", *Mécheroutiette*, nr. 45, Août, 1913) s. 2; Ziya Somar, *Tevfik Nevzat*, İzmir, 1948, s. 146-201; *Aramızdan Ayrılanlar*, İst. 1955, s. 35, 36; B. N. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955, s. 78; A. B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İst. 1959, s. 157; T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İst. 1984; A. Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İst. 1990; M. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (1908-1925), İst. 1991, s. 34, 52; İ. Şahin, *İzmirli Bir Şair Tevfik Nevzad*, İzmir, 1993, s. 1; Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İst. 1994, s. 332-352; T. Toros, "Paris'te 50 Yıl Doktorluk Yapan Bir Jön Türk: Refik Nevzad", *Tarih ve Toplum*, nr. 126, Haziran 1994, s. 23-26; Refik Nevzad'ın ölümünden sonra eşi İklil Nevzad'ın teşekkür ilânı için: *Akşam*, 19 Ağustos 1953, s. 2.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İst. 1999, c. 2, s. 455-56.

DR. LÜTFÎ HAKKINDA

Son zamanlarda Dr. Lütfî'nin isminden epeyce söz edildi. Önce risâlelerinden birinin Lâtin harfli neşri yapıldı.[1] Daha sonra bu vesile ile kendisine atfedilen[2] *Emir Bedirhan* risâlesinin başka bir Lütfî'ye ait olduğuna dikkat çekildi.[3] Son olarak Dr Orhan Koloğlu bir yazısında[4] Taha Toros'tan naklen Lütfî'nin "Ahmed Rıza kadar Sabahaddin'i de benimseyen, daha sonra ülkeye dönüp politika dışında eğitim alanında hizmetler veren bir kimse olduğunu" bildirdi.

Dr. Lütfi hakkında durumun, hakkındaki neşriyatın uyandırdığı derecede, ümitsiz olmadığına, herşeyden önce, dikkati çekmek gerekir. Tarık Zafer Tunaya[5] ve Fethi Tevetoğlu[6] tarafından bildirildiğine göre o, 1919'da kurulan ve hem Paris'te ve hem de İstanbul'da faaliyete geçen Türkiye-Fransa Muhadenet Cemiyeti'nin Paris'teki şubesinin kâtib-i umumîsiydi.

Dr. Lütfi'nin Mütareke'de Sıhhıye Nezareti'ne vekâlet etmesi bahis mevzuu olunca[7] hakkında bu vesile ile *Alemdar* gazetesi tarafından bilgi verilmiştir.[8] Bildirildiğine göre 1290 (1874) senesinde doğdu. Mülkiye Tıbbıyesi'nden mezun olduğu, bulunduğunu memuriyetlerden dolayı, anlaşılıyorsa da senesini tespit mümkün olmamıştır.[9] Mezuniyetinden sonra önce İstanbul Şehremaneti Heyet-i Sıhhıye âzâsı, daha sonra da Hüdavendigâr ve Konya vilâyetlerinde Heyet-i Sıhhıye müfettişi olarak çalıştı. 27 Ocak 1898 (15 Kânun-ı sânî 1313) tarihinde bu son memuriyetinde bulunduğunu ifade etmektedir.[10] Bu senenin başlarında gitti-

1 Haz. Mustafa Şahin, "Millet ve Hükûmet", *Toplumsal Tarih*, nr. 9, Eylül 1994, s. 49-57.

2 *Agm.*, s. 50, 1 nolu dipnot.

3 Mehmed Malmîsanij, "Emir Bedirhan Kitabı ve Yazarı". *Toplumsal Tarih*, nr. 12, Aralık 1994, s. 63-65: Bu yazıda sözü edilen L. Lütfi bir başka Lütfi olup tam adı Lütfi Levonyan'dır. Türkiye Ermenisi olduğunu zannediyoruz.

4 "Osmanlı Telgraf Ajansının Kurucusu Salih Gürcü", *Tarih ve Toplum*, nr. 134, Şubat 1995, s. 70.

5 *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İst. 1986, c. II I., s. 444, 38 nolu dipnot; s. 536, 3 nolu dipnot.

6 *Millî Mücâdele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ank. 1988, s. 60.

7 "Muhaberat-ı Hususiye", *Alemdar*, nr. 119, 20 Nisan 1335, s. 1.

8 "Lütfî Bey'in Tercüme-i Hâli", nr. 120, 21 Nisan 1335, s. 1. Bu yazıdaki bilgilerin Dr. Lütfi'den alındığı açıktır.

9 Bir karar vermek için başka bilgilere muhtacız.

10 Dr. Lütfi, "Umur-u Tıbbıye-ı, Tebabetimiz ve Hastahânelermiz". *Moniteur Ottoman*, s. 3; gazetenin 6 sayfalık Türkçe ilâvesinde sadece 7 Teşrin-i sânî kaydı bulunmaktadır. İlk yazı Sadrâzam Halil Rı-

ği Paris'te Mekteb-i Tıbbıye-i Askeriye'de iki sene hıfzıssıhha ve emraz-ı sâriye ihtisası yaptı ve 26 Ocak 1900 tarihli diplomasını aldı.

Tıp tahsiliyle yetinmeyen Dr. Lütfi'nin bu arada iki sene Paris Siyasî İlimler Fakültesi'nde okuduktan sonra yine bu şehirde Hukuk Fakültesi'nde altı sene okuyup doktora tezi de hazırladığı bilinmektedir. Bir ara, 1907-1908 senelerinde, Paris Üniversitesi'nde İslâm Hukuku muallimliği yaptı ve Türkçe ve Fransızca *Moniteur Ottoman* gazetesini neşretti.[11] Meşrutiyet'in ilânından sonra 30 Kasım 1908'de İstanbul'a dönmüş ise de 7 Eylül 1909 Tensikatı'nda kadro harici bırakıldı. Hakkında sonradan cevaz-ı istihdam kararı verildi ve yeni bir vazifeye tayin olununcaya kadar mâzüliyet maaşı bağlandı. Mağdurîn-i Siyasiye Komisyonu'nca mağdurîn-i siyasiyeden ve (Avrupa'da) firardaki müddeti tekaüdlüğüne sayıldı. Sahih bir bilgi bulunamamış ise de Dr. Lütfi'nin II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki ilk ve son memuriyeti Paris Şehbenderliği olmalıdır. Diğer taraftan bu sıralarda İttihatçılar tarafından itlâfı, yâni ortadan kaldırılması karar altına alınmış ise de Fransa'da ikâmetinden dolayı yerine getirilememişti. Aleyhinde söylenenlerin bir isnattan ibaret olduğuna Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi tarafından karar verilmiştir.[12]

Dr. Lütfî'nin 1919 sonrasındaki hayat hikâyesi hakkında bir bilgiye, şimdilik, sahip değiliz. Nerede yaşadı, nerede ve ne zaman öldü, soyadı neydi gibi sualler cevabını bekliyor. Ancak onun Paris'te iken bir Fransız hanımla evlendiği bilinmektedir.[13]

Alemdar'da bildirildiğine göre Dr. Lütfî fünûna ve siyasete dair yedi cilt eser telif ve neşr eylemiştir. Bunların tam bir dökümünü yapmak mümkün olmamıştır. Ancak görülebilenler şöylece sıralanabilir:

1. *L'Etat Politique de la Turquie et le Parti Libéral*, Paris, 1903, 32 s., İmpr. d'Ouvriers sourds-Muets.

2. *Fikr-i Islahat*, Cenevre, 1904, 149 s., Matbaa-i İçtihad; Dr. Lütfî, Paris Hukuk Fakültesi'nden hocası olan Esmein'den derste tuttuğu notları izin alarak kitaplaştırmıştır.

3. *Millet ve Hükûmet*, Paris, 1906, 60 s. Taşbaskı. Siyasî düşüncelerini ifade ettiği bilinen en dikkate değer kitabı budur. Ancak bunun II. Meşrutiyet'in ilânın-

fat Paşa'nın irtihâlinden (9 Kasım 1901) bahsetmektedir. Biraz geç basılmış olabileceği düşünülürse yine aynı senenin nüshası olma ihtimâli büyüktür. Gördüğümüz Fransızca nüshası (nr. 8, 2 Juillet 1901) ile Türkçe nüshası Millî Kütüphâne'dedir (1968. SC 43). Ayrıca bkz. G. Groc-İ. Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à nos Jours*. İst. 1985, s. 194-195.

11 Ayrıca mehaz göstermediğimiz bütün bilgileri *Alemdar*'dan aktarıyoruz.

12 "Bir Hakikat", *Alemdar*, nr. 197. 10 Temmuz 1335, s. 1.

13 Basılmış olan hukuk doktorası tezini hanımına ithaf etmiştir. Hanımı da bir kitabıyla Milli Kütüphâne (Paris) kataloğuna (Catalogue Général, c. 100. s. 906) girmiştir: Fr. Loutfi-Duportal, *Le Château de Freundstein, Légende et histoire*, Paris, İmpr. de Renourd, 1920, 47 s.

dan sonra basılan nüshasında birçok kısımlarının olmadığı görülüyor. Önce bu nüshası veya farklılıklarına işaret edilerek basılması kazanç olurdu. M. Şahin'in neşri, bu hâliyle, yarım icraat sayılmalıdır.

4. *La Politique Sanitaire Internationale*, Paris, 1906, 255 s., Arthur Rousseau. Dr. Lütfî'nin doktora tezi olup 19 Aralık 1906'da kabul edilmiştir. Bu kitabındaki tam adı Z. İ. Lütfî'dir. Eşine ithaf ettiği kitabının Ahmed Rıza'ya imzalanmış bir nüshası Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi'nde (A. 1012) kayıtlı bulunmaktadır.

Dr. Lütfî hakkında yazılanlara küçük bir zeyl olarak söylenebilecek şüphesiz daha yeni bilgiler bulunabilir. Ancak yakın tarihimizde adı geçen şahsiyetler hakkında araştırmaların yakınlarında bir yerlerde her zaman bazı bilginlerin bulunduğuna inanmak gerekiyor. Yapılması gereken ilk iş ise araştırmayı, gerçekten ismiyle müsemma bir şekilde, asgarî bir ölçüde araştırdıktan sonra kaleme almaktır. Bu şekilde, bilhassa yakın tarihe dair yazı ve kitapları çıplak isimlerin resm-i geçidi olmaktan kurtarmak gerekir.[14] Tabiî, diğer yandan asıl ihtiyacın ise bir Millî Biyografi Ansiklopedisi olduğuna bir defa daha dikkati çekmek gerekiyor.[15]

Toplumsal Tarih, nr. 18, Haziran 1995, s. 23-24.

14 Bilhassa İnkılâp Tarihine dair yazılan kitaplarda, hatta doktora ve doçentlik tezlerinde, pek az istisnasıyla, bu tavır hâkimdir. Örnek vermek gerekir mi?

15 Bir vesile ile Rasim Ferid Talay'ın ölüm tarihini Dr. Fethi Tevetoğlu için aramıştım. Tabiî bu hususlarda ilk müracaatı, İsmail Arar'a yapmıştım. Her ikisine de rahmet niyaz ederim. Sonra Fahri Çoker Bey'in âlâka ve lûtfuyla öğrenmiştim (6. 3. 1965).

BAHRİYELİ BAHA BEY

Karagöz ressamı olarak tanınan Bahriyeli Baha Bey veya tam adıyla Mehmed Bahaeddin Bey, bilhassa II. Meşrutiyet'in İlânından (24 Temmuz 1908) sonra çok eser veren ve isminden çok bahsedilen ressamlarımızdan biridir.

1. Hayat hikâyesi

Baha Bey İstanbul'da, Kasımpaşa'da 30 Mayıs 1881 (1 Recep 1298) tarihinde dünyaya geldi.[1] Babası Eşref oğlu Ali Niyazi Bey Tekirdağlı ve Bahriye zâbiti idi.[2] 13 Mart 1897'de girdiği Bahriye'den 29 Mart 1899'da mülâzım rütbesiyle mezun olmuştur.[3] Çarkçı sınıfındandı. Mezuniyetini takiben Bahriye'de Fabrikalar Resimhânesi'nde çalışmaya başlayan M. Baha Bey mülâzım-ı evvel (9 Nisan 1901), yüzbaşı (23 Temmuz 1908) ve kıdemli yüzbaşı rütbelerinden (16 Mart 1918) sonra 14 Kasım 1923 tarihinde, 31 sene, 7 ay, 18 gün hizmetle tekaüde ayrıldı.[4]

Fabrikalar Resimhânesi'nde on seneden fazla (29 Mart 1899 - 13 Mayıs 1910) çalışan M. Baha Bey pek az müddet de Aziziye gemisinde çalıştıktan (14

1 Doğum senesi olarak 1880 gösterilmektedir: S. Pertev Boyar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Türk Ressamları*, Ank. 1948, s. 117; Nüzhet İslimyeli, *Asker Ressamlar ve Ekoller*, Ank. 1965, s. 80; ay., *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi*, Ank. 1969, c. II, s. 460; Ergun Özdeniz, *Türk Deniz Subay Ressamları*, İst. s. 196; *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (1960, c. 4, s. 1826-1827) hakkında hiçbir bilgi olmadığından şikâyet edilmektedir. Halbuki S. P. Boyar'da bulunan bilgilere atıfta bulunma imkânı 1948 senesinden beri bulunmaktadır.

2 Ali Niyazi Bey 19 Eylül 1875 tarihinde Bahriye'den mezun ve 28 Temmuz 1908'de önyüzbaşı ve 12 Şubat 1910'da ise tekaüt oldu (Fahri Çoker, *Deniz Harp Okulumuz-1773*, Ank. 1994, Kısım II, s. 23; s. 55, dn.)).

3 Fahri Çoker (s. II. 54-55), Bahriye giriş ve çıkış günlerini 14 ve 30 Mart olarak vermiştir. 19. asırda rumî tarihlere 13 değil, 12 gün eklendiği için bu tarihler birer gün fazladır. E. Gökdeniz de (s. 196) aynı yanlışı tekrarlamıştır. Tekaüt tarihini de yanlış (14 Kasım 1920) veriyor.

4 M. Baha'nın hayatı ve ailesi hakkındaki bilgiler ve tarihler *Emekli Sandığı Arşivi*'nde bulunan dosyasından (A 0.009351) alınmıştır. Farklı mehazlarda bulunan bilgilere işaret edilmiştir. Arşiv mensuplarından İlhami Tuncer ve Abdülkerim Şahin'e ifadesi imkânsız derecede müteşekkirim.

Mayıs 1910 - 7 Ocak 1911) sonra yine aslî vazifesine dönerek Bahriye Matbaası ressamlığına başladı ve bu son vazifesi oldu (8 Ocak 1911 - 18 Ağustos 1922).[5] Altı ay kadar da merkez hizmetlerinde müteferrika kadrosunda (19 Ağustos 1922 - 31 Ocak 1923) çalıştıktan sonra 1 Şubat 1923 tarihinde gayrıfaal zabitan meyanına katıldı. Harb-i Umumî'deki hizmetlerinden ötürü kendisine beş sene harp kıdemi verildi.

İstanbul'da doğup, yine bu şehirde tahsilini yapan ve memuriyet hayatını geçiren M. Baha Bey, yine bu şehirde 12 Mart 1928 tarihinde[6] ve elli yedi yaşında iken hayata veda etti.[7] Edirnekapısı Şehitliği'ne tevdi olundu.[8]

2. Mehmed Baha Bey'in ressamlığı

M. Baha Bey'in resme olan merakı ve kabiliyeti daha mektepte iken dikkati çekmiş[9] ve bunun için de mezuniyetini takiben, pek az istisnasıyla, hep bu sanatını kullanabildiği vazifelerde çalıştırılmıştır. Mektepte iken birçok ressamın yetişmesinde büyük hizmeti görülen Beybaba Şükrü'nün talebesi olmuştur.[10]

Bahriye Matbaası'nda basılan kitaplarda bulunan resimleri çizen belli başlı ressamlarından biriydi. Buradaki mesaî arkadaşlarının başında yine ünlü ressamlarımızdan olan Kâtip Ressam Hüsnü (Tengüz) Bey gelmektedir.[11] İfade edildiği gibi[12] Baha Bey "figür yapmakta mahir bir ressam olarak tanınmıştır. Hayat-ı be-

5 Bu vesileyle alâkalı olan bir vesika için: *Deniz Tarihi Arşivi Belge Kataloğu X*, İst. 1996.

6 Ölüm ilânında Bahriye binbaşılığından mütekait olduğu yazılmış ise yanlıştır. İlânda "Karagöz Ressamı" olarak tavsif edilmiş ve on sekiz senelik matbuat emektarının kısa bir hastalığı takiben öldüğüne işaret edilmiştir: "İrtihal", *Akşam*, nr. 3385, 14 Mart 1928, s. 2. Büyük Harp senelerinde (s. P. Boyar, s. 117) öldüğü yanlıştır. N. İslimyeli de her iki kitabında 1917 senesini veriyor (1965, s. 80; 1969, s. 460). Baha Bey'in ölüm senesi Turgut Çeviker (*Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, İst. 1988, c. 2, s. 115) ve E. Özdeniz (*age.*, s. 196) tarafından doğru bir şekilde zikredilmiştir.

7 M. Baha'nın ailesi hakkında dosyasında bulunan bilgileri, bu vesile ile, arz ediyoruz: M. Baha, Mehmed Hasib-Fatma Zehra kızı Fatma Naciye Hanım'la (Küklü, 1890 - 11. 9. 1939) evliydi. Son senelerinde Küçükmustafapaşa'da Neviye Sokağı'nda on numaralı hânede oturuyordu. Burada öldüğü, eşinin 23 Haziran 1928 tarihli istidasından anlaşılmaktadır. Ailenin büyük kızı Adalet Temelli (doğ. 1908), eşi Hasan Rıza Temelli'nin ölümünden (16. 8. 1972) sonra babasından dolayı maaş aldı (Adresi: Hüsrev Gerede Caddesi, Nu. 94-6, Daire Nu.: 18, Teşvikiye). Adalet-Hasan Rıza Temelli'nin bir kızları (Fatma Mutlu, doğ. 20. 6. 1933) ve bir oğlulları (Mehmet Ünal Temelli, doğ. 1930) oldu. Ailenin nüfus kaydı Beyazıd Molla Kastel'den Beybeliada'ya nakledildi. Baha Bey'in ikinc ikizı Sabahat Özarar (doğ. 1912) hakkında bir bilgi bulunmamaktadır *(Dosya Nu.: A. 0.009351)*.

8 E. Özdeniz, *age.*, s. 196.

9 E. Özdeniz, *age.*, s. 196.

10 Bahriye'nin ünlü isimlerinden Ressam Eyüplü Şükrü Bey (1832 - 1912) Beybaba lâkabıyla tanınıyordu. Hakkında bilgi için: S. P. Boyar, *age.*, s. 30-31.

11 Hayatı için S. P. Boyar, *age.*, s. 140-142 (Kendi kaleminden); N. İslimyeli, 1965, s. 81; 1969, s. 737-738.

12 İktibas için: S. P. Boyar, *age.*, s. 117; Bu hüküm yazarlar tarafından da nakledilmektedir: N. İslim yeli, 1965, s. 80; 1969, s. 460; E. Özdeniz, *age.*, s. 196.

şeri tasvirde tahayyül ve temsil kuvveti çok geniş bir sanatkârdı. Çok seri tarama ile yaptığı resimler eşsiz eserlerdir." Meşrutiyet'in ilânından sonra çıkan ünlü mizah gazetesi *Karagöz*'de, Halit Naci[13] ile birlikte, birçok karikatürü basılmış ve bundan ötürü Karagöz ressamı olarak tanınmıştır.

M. Baha Bey yazı ile ikmâl edilen tasvirci karikatürün bir temsilcisiydi. Karikatürün gelişme tarihinde bir katkısından bunun için bahsedilemez. O, bir bakıma resim kabiliyetini karikatür sahasında, bu sahanın bir mensubu olmaksızın, kullanmıştır.[14] Mevzuları Karagözcü Ali Fuad Bey veriyor ve Baha ile Halit Naci tarafından çizgiye dökülüyordu.[15] M. Baha Bey sadece *Karagöz*'de değil, devrin diğer mizah mecmualarında da karikatürleri basılmıştır[16]. Görebildiğimiz son eserleri *Resimli Gazete*'de 1925 senesinde basılmıştır.[17]

Bahriyeli Baha Bey ve Karagöz Ressamı Baha Bey olarak tanınan ve ismini yaşatacak eserler bırakan Mehmed Bahaeddin Bey hiç şüphesiz Türk resim sanatının, ismi her zaman zikredilecek olan, kıymetli mensuplarından ve ilk safta bulunanlarından biridir.[18] Resimleri aynı zamanda dünkü günlük hayatımızı tanımak isteyenler için kıymetli birer tarihî vesika hükmünde ve mahiyetindedir.

Gül Diken, nr. 14, (Kış, 1998), s. 33-36.

13 Halit Naci (1875-1927) için: S. P. Boyar, *age.*, s. 118-120.
14 Bu hükümler Turgut Çeviker'e aittir (*age.*, s. 115).
15 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, İst. 1970, s. 54.
16 Turgut Çeviker'in kitabında (*age.*) çizdiği dergilerin isimleri şöyle sıralanabilir: *Arzuhâl* (s. 167), *Coşkun* (s. 162, 320), *Çimdik* (s. 171), *Dertli ile Garip* (s. 172), *Eşek* (s. 25), *Eşref* (s. 159), *Hande* (s. 161, 268), *Hayâl-i Cedid* (s. 45, 169-107, 278, 290, 395), Karagöz (s. 20, 25, 33, 53, 55, 63, 80, 101, 136, 143, 226, 273-274, 305), *Köylü* (s. 201), *Lâlâ* (s. 177-178), *Yeni Geveze* (s. 168).
17 M. Baha Bey'in gazetelerde basılan belki de son resmi (pretresi) için: *Resimli Gazete*, nr. 71, 10 Kânun-ı Sâni 1341, s. 3; Bir sünnet resmi için: s. 4; "Mahalle Kavgası" resmi, nr. 79, 7 Mart 1341, s. 4.
18 Halûk Y. Şehsuvaroğlu'nun ismini zikrettiği bellibaşlı Bahriyeli ressamlardan biri de yine M. Baha Bey'dir: "Deniz Ressamlarımız", *Deniz Tarihine Dair Makaleler*, İst. 1965, s. 373-376.

ŞEYHÜ'L-MEBUSÎN ALİ NAKÎ EFENDİ

19. asrın maarifine yaptığı hizmetlerle ve II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ındaki en yaşı âzâ sıfatıyla yakın tarihimizde mümtaz bir mevki kazanmış bulunan şahsiyetlerden biri de Trabzonlu Ali Nakî Efendi'dir. Osmanlı'nın gösterişsiz ve ilk bakışta pek dikkati çekmeyen hayat hikâyesi bir seciye abidesinin destanından başka bir şey değildir.

Doğumu ve tahsil hayatı

Ali Nakî Efendi, Trabzon'un İskenderpaşa Mahallesi'nde 7 Kasım 1836 (27 Receb 1252)'de Sıraç Aliefendizâde Mehmed Emin Efendi'nin oğlu olarak dünyaya geldi.[1] Yedi yaşlarında iken yetim kaldı. İlk tahsilini mahallesinde Zınbozâde Hâfız Osman Efendi'nin sıbyan mektebinde yaptı. Burada hatim indirdikten sonra tecvid ile ilmihâl derslerinden başka Arapça ve Farsça dersleri gördü ve bu lisanlara ait ders kitapları olan *Subha-i Sıbyan* ve *Tuhfe-i Vehbî*'yi okudu.

Bundan sonra ünlü âlimlerden Hacı Pîr Efendi, Hâfız Hâşim Efendi, Kürt Said Efendi, Kölezâde Hacı Süleyman Efendi, Hacı Bekir Efendi ve Şeyh Abdülaziz Efendi gibi müderrislerden sarf, nahiv, fıkıh, hadis ve biraz da Farsça dersleri gördü. Bu suretle tahsil hayatının Trabzon safhası sona ermiş oluyordu. Tahsil için İstanbul'a gittiğinde (Hicrî 1274. İlk günü 21. 8. 1857) yirmi bir yaşında ilim âşığı bir gençti.[2]

Ali Nakî Efendi'nin İstanbul'da yaptığı ilk şey Fatih müderrislerinden Trabzonlu olarak tanınan Pazarlı (Rize) Süleyman Vehbî Efendi'nin[3] halka-i tedrisine devam ederek icazet almak oldu (1279 - 29. 6. 1982).[4] Bu müddet zarfında na-

1 Bu yazımızın iki ana mehazı var: 1. İbrahim Cudî, "Trabzon Meşâhirinden Ali Nakî Efendi Merhumun Tarih-i Hayatı", *İstikbâl*, nr. 951, 27 Haziran 1339/1923, s. 1; 2. "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Reis Vekil-i Fahrisi Ali Nakî Efendi", *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, İst. 1332, s. 259-261. diğer mehazlara işâret edilmiştir.

2 Ali Nakî'nin tahsil hayatı hakkındaki bilgileri İbrahim Cudî'ye borçluyuz.

3 Süleyman Vehbî'nın hayatı için Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İst. 1981, s. 465-67.

4 Cemiyet Salnâmesi (s. 259) ve İbrahim Cudî, Ali Nakî'nin 1289'da icazet aldığını yazmaktadır. Bu duruma göre on beş senelik bir medrese hayatı bahis mevzuu olmaktadır. Kanaatimize göre eski ra

hiv, mantık, meani, bedi, beyan, aruz, siyer, hadis, usûl-ü hadis, adâb-ı münazara ve diğer medrese ilimlerini tahsil etmiştir.Yine bu esnada Yusuf Ziya Paşa, Hikmetçi (Hikmet-i Tabiye) Derviş Paşa ve Vidinli Tevfik Paşa gibi hocalardan da hesap, cebir, kozmografya, hendese, hikmet-i tabiiye ve biraz da Fransızca dersleri almıştır.[5]

Memuriyet ve muallimlik hayatı

İstanbul'a Ali Nakî Efendi geldikten bir sene sonra (1275 - 11. 8. 1858) ihtiyacından ötürü Bâb-ı Meşihat'a devama başlayan Ali Nakî Efendi az bir müddet sonra Sicillât-ı Şer'iye mukayyit muavinliğine tayin olundu ve bu vazifesi 1281 (6. 6. 1864) senesine kadar devam etti. Bu sıralarda validesi ve küçük biraderi Osman Yümnî'nin İstanbul'a gelmeleri üzerine masrafları arttığı için Meşihat'tan ayrılmak zorunda kaldı. Bu şekilde ilmiyeden ayrılan Ali Nakî Efendi mülkiye silkine giriyor; ilmiyenin alemi olan sarığı terk edip mülkiyenin işâreti olan fesi giyiyordu.[6]

Ali Nakî Efendi yine bu sıralarda yeni kurulmuş olan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin[7] âzâlarından Askerî Tekaüd Sandığı Muhasebecisi Emin Efendi vasıtasıyla cemiyete dahil oldu ve cemiyetin bânisi Yusuf Ziya Bey ile görüştü. Büyük bir ihtimalle cemiyetin diğer bir kurucusu Rüsumat Emaneti Muhasebecisi Galip Bey'in daveti ile rüsumata geçmiş olmalıdır. Muhasebe Kalemi'nde mukabeleci ve iki sene sonra da mukayyit oldu.[8]

Cemiyetin çalışmaları Simkeşhâne bitişiğinde Valide Emetullah Mektebi'nde başladığında ilk imlâ hocası Nâmık Kemal'in Avrupa'ya firarı (17 Mayıs 1867) üzerine elifba ve hitabet dersleri yanında imlâ dersleri de vermeye başladı. Bu dersler sabahları mesai başlamadan önce her gün iki saat Kapalı Çarşı'da ve kalemlerde çalışan çocuklara veriliyordu.[9] Ali Nakî Efendi, Cemiyet-i Tedrisiye-İstanbul İslâmiye'deki vazifesine, fahrî olarak, Düraşşafaka'nın inşaatı tamamlanıncaya (17. 7. 1868 - 25. 6. 1873) kadar sabırla, şevkle ve büyük bir heyecanla tam dokuz sene devam ve derslerine ilâveten her sene mektebin progra-

kam 7 (V) yanlışlıkla 8 (Λ) basılmış olmalıdır. Böylece ortaya 1278 yerine 1289 senesi çıkmış olmalıdır. Memuriyetlerinin tarihleri hicrî sene olarak bildirildiği için yanlarına her hicrî senenin ilk gününü yazmayı tercih etik.

5 İbrahim Cudî, *agm.*, s. 1.

6 İbrahim Cudî'nin verdiği bu bilgiler *Salnâme*'de yer almamıştır.

7 Cemiyet hakkında işaret edilen Salnâme'den başka bkz. M. İzzet-Osman Nuri (Ergin)-Ali Kâmi (Akyüz), *Darüşşafaka, Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, İst. 1927, s. 207. Kuruculardan Yusuf Ziya Paşa ile Abdullah Galip Paşa daha sonra Trabzon Valiliği de yaptılar.

8 *Salnâme*, s. 259.

9 *Darüşşafaka*, s. 4, dipnot 2; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İst. 1940, c. 2, s. 406.

mını tertip ve idaresine nezaret etmiştir.[10]

1285'te (24. 4. 1868) Mekteb-i Harbiye nâzırlığının Dâr-ı Şûra-yı Askerî'ye vâki olan mütalaa talebini takiben Şûra'nın bu esnadaki reisi ve cemiyetin müessislerinden olan Sakızlı Esad Paşa'nın tensibiyle bu mektebin kitabet ve inşa muallimliğine tayin edildi. Bu muallimliği mektebin nâzırı Süleyman Paşa ile aralarındaki bir tatsızlıktan ötürü istifa edinceye kadar (1290 - 28. 2. 1873) devam etti. Harbiye'deki muallimliği müddetince cemiyetteki hizmetlerini hiç aksatmamıştı.[11]

Sadrazam Ali Paşa'nın salâhiyetiyle, Sakızlı Esad Paşa'nın gayretleriyle irade- İstanbul seniyesi alınan ve inşaatı tamamlanan Darüşşafaka'nın açılış merasimi Sultan Abdülaziz'in cülus günü olan 25 Haziran'da (1873) yapılıp üç gün sonra Cumartesi günü tedrisata başladığında Ali Nakî kurucularından biri olduğu bu mektebin ön safta bulunan mensuplarından biri oldu. İlk müdür beklenen hizmetleri veremeyince açılışından iki ay sonra 15 Eylül'de müdürlük vazifesi kendisine verildi ve bu andan itibaren mektebi bir ilim ve irfan yuvası hâline getirebilmek için gece-gündüz 12 Şubat 1877 tarihine kadar çalıştı. Bu tarihteki istifasına da yine Heyet-i Tedrisiye Reisi Süleyman Paşa ile aralarındaki bir anlaşmazlık sebep olmuştu. Ali Nakî'nin bu istifası kurucularından biri olduğu Darüşşafaka'daki hizmetlerinin de sonu olmuştu.[12] Hemen bu vesile ile ifade etmek gerekir ki mektebin kuruluş safhasında onun kadar hizmeti geçmiş ve mektep için bu derece çalışmış ve bütün mesaisini bu mektebe hasretmiş ikinci bir kişi bulmak mümkün değildir.

İstifasından bir sene sonra (1292 - 7. 2. 1875) vuku bulan talep üzerine Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun'da kitabet ve inşa; Bâb-ı Seraskerî'deki Menşe-i Küttab-ı Askerî'de kitabet ve tarih-i umumî dersleri üç sene devam etti ve 1295'te (5. 1. 1878) önce, iki maaş almasının usule aykırı olduğu mütalaasıyla, Menşe-i Küttab-ı Askerî'deki maaşı kesildi. Daha sonra tasarruf bahanesiyle Mühendishâne'deki vazifesi bir zabite verilince büsbütün açıkta kaldı. Bu şekilde Ali Nakî'nin yirmi bir sene önce başlamış olan İstanbul safhası bu şekilde sona ermiş oluyor ve ilim tâlibi olarak yirmi iki sene önce terk ettiği memleketine bu defa bir ilim adamı ve irfan menbaı hüviyetiyle dönüyordu (1296 - 26 Aralık 1878).[13]

Trabzon'da Nemlizâdelerin himmetleri ve delâletleriyle ve memleketin nüfuz sahiplerinden on kişilik müteşebbis bir heyet tarafından davet edilen Ali Nakî Efendi Trabzon'da Hacı Kasım (Cumhuriyet) mahallesinde Reşit Efendi'nin evinde Mekteb-i Hamidî adıyla altı senelik bir mektep kurdu. Bu mektebin en

10 *Salnâme*, s. 259; İ. Cudî, *agm.*, s. 1.
11 *Salnâme*, s. 259; İ. Cidî, *agm.*, s. 1.
12 *Salnâme*, s. 16-17, 259-60; İ. Cudî, *agm.*, s. 1.
13 *Salnâme*, s. 260; İ. Cudî, *agm.*, s. 1.

ünlü talebesi sonradan İ.T.Ü.'nün efsaneleşmiş hocalarından biri olan Mahmut Şükrü (Işık-Trabzon, 1869- İstanbul, 11 Şubat 1952) Bey'dir. Mekteb-i Hamidî, Trabzon İdadîsi'nin açılması üzerine (1887) bu mekteple birleştirilerek ortadan kaldırıldı. İdadî'nin ilk müdürlüğüne de Ali Nakî Efendi tayin olundu. Maarif Müdürlüğü de fahrî olarak yine uhdesine verildi. Böylece Ali Nakî Efendi, Trabzon tarihinin ilk idadî ve maarif müdürü unvanını da kazanmış oldu. Maarif müdürlüğü yedibuçuk ay devam etmiştir.[14] Böyle bir iklimde Mısır eski hıdivi İsmail Paşa'nın oğlu Hüseyin Kâmil Paşa'nın bilvasıta talep olunması üzerine Türkçe kâtipliği ve çocuklarının muallimlik vazifesiyle 1305'te (19. 9. 1887) Mısır'a giden Ali Nâkî, tam on yedi sene kaldıktan sonra 1322'de (18. 21. 904) sıhhatinin bozulmasından dolayı İstanbul'a döndü ve günlerini kitaplarıyla geçirmeye başladı.[15]

Mebus seçilmesi ve son seneleri

II. Meşrutiyet'in ilânından (24 Temmuz 1908) yetmiş iki yaşında bulunan Ali Nâkî Efendi, pek arzu etmemesine rağmen, hemşehrilerinin ısrarı üzerine Trabzon mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a, mebusların en yaşlısı sıfatıyla, girmişti.[16] Bundan dolayı şeyhü'l-mebusîn unvanını almış ve her teşriî devrenin başlangıcında reis-i muvakkat olmuştur.[17]

Meşrutiyet'in ilânından sonra Darüşşafaka'nın ihyası çalışmaları esnasında ilk toplantı 5 Şubat 1909 (23 Kânun-ı sâni 1324) tarihinde mektepte yapılmış ve nizamnâme icabı sadrâzamlar (bu sırada Hüseyin Hilmi Paşa) reis olurken reis-i sanîliğe Ali Nâki Efendi seçilmişti.[18] Bu seçim, Trabzon tarafından 25 Mart

14 *Salnâme*, s. 260; İ. Cudî, *agm.*, s. 1; *İstikbâl*, nr. 952, 28 Haziran 1923, s. 1. Ömer Akbulut, *Trabzon Şairleri*, Trabzon, 1952, s. 64; Ö. Akbulut, *Trabzon Meşhurları Bibliografyası*, Ank. 1970, s. 27; Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Lisesi*, Trabzon. 1987. s. 77; H. Albayrak, *Kuruluşunun 100. Yılında Cudibey İlkokulu*, Trabzon, 1988, s. 22-24; Trabzonlu Ord. Prof. Mahmud Şükrü Işık için: Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İst. 1958, s. 337-70.

15 *Salnâme*, s. 260-61.

16 İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*. 1293 Meclis-i Mebusanı'nda da Trabzon mebusu olduğu hakkında birçok mehaz bulunmasına rağmen doğru değildir. Bu yanlış için bkz. *Millî Nevsal-3*, İst. 1340-1924. s. 348; Reşit Tarakçıoğlu, "Trabzon Büyükleri-Ali Nâkî Efendi". *İnan*, nr. 16, Ocak 1945, s. 14; Mesut Çapa, *Millî Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon, 1988, s. 52; 93 Meclis-i Mebusanı'nda Trabzonlu bir başka kıymet olan münşi ve şair Mehmed Emin Hilmi bulunuyordu. Eski mutasarrıflardan şair İlyas Sami'nin babası, edebiyat tarihçisi Nihad Sami Banarlı'nın dedesidir.

17 Reis-i muvakkatlıklarının tarihleri için: 17 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Ank. 1982 Devre: I, İçtima senesi: 1, s. 3; 14 Kasım 1909, *age.*, Devre: 1. İçtima senesi: 2, c. I, s. 2-7; 14 Kasım 1910, *age.*, Devre: 1, içtima senesi: 3, c. I, s. 2; 14 Ekim 1911, *age.*, Devre: 1, içtima senesi: 4, c. 1, s. 2,5.

18 Nizamnâme gereği sadâzamlar cemiyetin reisi sayılıyorlardı. Ancak cemiyeti idare eden cemiyet mensupları tarafından her sene seçilen reis-i sânîler (reis vekilleri) oluyordu: *Salnâme*, s. 31-32, 94.

1909'da tasdik edilmiştir. 1328 (1912)'de Darüşşafaka'nın kurucularından yalnız bu sene sadârete kavuşan Ahmed Muhtar Paşa ile Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasıyla (18 Ocak 1912) mebusluğu da sona eren Ali Nâkî Efendi kalmıştı. Ömrünün son beş senesinde Ali Nâkî hayattaki tek Darüşşafaka kurucusuydu. 1 Ağustos 1913 (19 Temmuz 1329) tarihinde artık cemiyetteki reis-i sânilik vazifesinden istifa ederek kardeşi Osman Yümnî'nin evindeki yalnızlığına ve kitaplarına döndü. Toplantının reisi Maarif Müsteşarı Salih Zeki (matematikçi) Bey'in teklifi üzerine riyaset vekâletini kabul buyurarak beş seneye yakın bir müddetle bu makamda ve kuruluşundan beri şayân-ı tebcil hizmetlerde bulunduğu için bundan sonra reis vekâletinde bulunanlara şamil olmamak üzere kendisine "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Reis vekil-i fahrisi" unvanı verilmiştir. Bu şekilde Darüşşafaka'nın kadim ve kıymetli bir mensubunun hizmetleri yeni nesil tarafından tebcil ve tescil edilmiş oluyordu.[19]

Kardeşi Osman Yümnî'nin Trabzon Meclis-i Umumî âzâsı Ziya Bey'in daveti üzerine 13 Kasım 1921'de, bir İtalyan gemisiyle gelerek Trabzon rıhtımına[20] ayak basan Ali Nâki Efendi son demlerini de yaşadıktan sonra seksen yedi sene önce 7 Kasım 1836'da doğduğu bu şehirde 7 Nisan 1923 Cumartesi günü, arkasında tertemiz bir isim bırakarak, hayata gözlerini yumdu ve Hakk'a yürüdü.[21]

Cenazesi kalabalık bir cemaatle Kavak Meydanı Caddesi kenarındaki Büyük Kabristan'ın garb tarafına defnolundu. Bu kabristanın kısmen nakli esnasında Sülüklü Kabristanı'na kapıdan girişte sol tarafta kabri yeniden inşa edilmiştir.[22]

Ali Nâkî Efendi Trabzon'un bir başka kıymeti İbrahim Cudî'nin ifade ettiği gibi fesli ulema zümresindendi. Kendisinde sonsuz bir öğrenme ve öğretme aşkı, bir ömür boyu, ateşini hiç kaybetmemiş ve küllenmemiştir. Medrese ilimlerinin yanı sıra astronomi ve fizik öğrenecek derecede yeni ilimlere de alâka duymuştu. Tabiaten muallim ve mürebbi yaratılmıştı. Her yaştan insana karşı, hiç zaaf göstermeyen bir nezakete sahipti. Bütün hayatını bir edep ve irfan âbidesi olarak yaşadı. Öğrenmek ve öğretmekle geçen hayatında bir başka meşguliyetin ye-

121, 126, 152, 155 (Ali Nakî'nin resmi).

19 Reis vekil-i fahrisi unvanı verildiğini bildiren yazının (*Salnâme*, s. 270,271) tarihi konulmamıştır. Yazının toplantının yapıldığı tarihi (19 Temmuz 1329 - 1 Ağustos 1913) taşıdığı açıktır. Buradan naklen: Salih Münir Kıvanç, "Merhum ve Mağfur Trabzonî Ali Nakî Efendi", *Türk Sesi*, (2 Aralık 1975), s. 1.

20 Murat Yüksel'in İ. Cudî'den naklettiği, yazısında da Ali Nâki'nin tam bir hayat hikâyesi bulunmaktadır: "Trabzon Meşhurlarından Ali Nâki Efendi", (7. 11. 1836 - 7. 4. 1923)", *Yunus*, nr. 4, Ekim-Kasım-Aralık 1993, s. 6-8; Buradan naklen: M. Yüksel, *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri*, Trabzon, 1993, c. 1, s. 345-48; İstanbul'dan Trabzon'a gelişi hakkında: M. Çapa, *age*., s. 57.

21 Ali Nakî hicrî 89, miladî hesapla 87 yaşında irtihal etmiştir. 95 yaşında olduğu önce ölüm haberini veren *İstikbâl*'de ("Çok Büyük Bir Ziya", nr. 886, 9 Nisan 1923, s.2) ve buradan naklen *Millî Nevsâl*'de (s. 349) ifade edilmiştir. Bu yanlışı daha sonra aktaranlar: İ. Ö. Akbulut, *Trabzon Şairleri*, s. 64; S. M. Kıvanç, *agm*., s. 1, 3; M. Çapa, *age*., s. 59, dn 35. M. R. Tarakçıoğlu, *agm*., s. 14) doğumu için 1820, ölümü için 1913 senesini veriyor.

22 S. M. Kıvanç, *agm*., s. 1.

ri olmamıştı. İlmini gösterecek bir eser bırakmak arzusu da duymamıştır.[23] Türkçe'nin belâgatine ve kitabetine vâkıf üstadlardan biri olmasına rağmen bu sahada da muallimlikle iktifa etmiştir. Mecmua ve gazetelerde şiir neşrettiği biliniyorsa da elde bulunan örnekleri birkaçı geçmez. Kısaca ifade etmek gerekirse Ali Nakî merhum son asır maarif tarihimizin en kıymetli ve dikkate değer simalarından birisidir. Sadece Türkçe'yi öğretme yolundaki gayretleri bile bu hüküm için kâfidir. Düarüşşafaka'nın kurulmasında ve tekâmülündeki hizmetlerinin büyüklüğü ise her türlü izahtan varestedir. Darüşşafaka Ali Nakî'siz anlaşılmaz ve anlatılamaz. II. Meşrutiyet'in ilânıyla başlayan çok partili siyaset tarihimize ilk şeyhü'l-mebusîn olarak geçmiştir.[24]

Trabzon Tarihi Sempozyumu, Trabzon, 1999, s. 423-27.

23 Tam bir okuma ve kitap tiryakisi olan merhumun kütüphânesi Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne yeğeni Ziya Bey tarafından bağışlandı. Kitapları sonra Halkevi ve en son İl Halk Kütüphânesi'ne intikal etmiş olmalıdır. M. Çapa, *age.*, s. 52. Ziya Bey için Tarakçıoğlu, *agm.*, s. 14. Oğlu diyor ki yanlıştır. Ali Nakî müzmin bekârdı. İstanbul'da kardeşi Osman Yümnî'nin hanesinde kalmıştı.

24 Bu yazımızın iki temel mehazı *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Sâlnâmesi* ile İbrahim Cudî merhumun *İstikbâl*'de neşrettiği yazısıdır. BOA'nde yaptığımız araştırmalarda Ali Nakî'nin sicil kaydını bulamadık. Yazımızdaki diğer makalenin temininde kıymetli meslektaşım Doç. Dr. Kemal Çiçek ile Trabzon'a kalemiyle büyük hizmetlerde bulunan dostum Hüseyin Albayrak'ın kıymetli yardımlarını gördüm. Her ikisine de şükran borçluyum.

FOTOĞRAFLAR

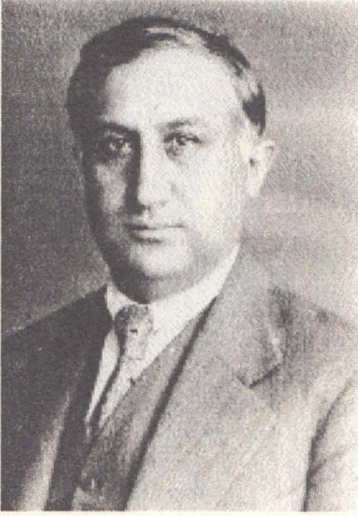

Halim Sâbit Şibay
Medrese'den icazet aldığı zaman
(1910)

Halim Sâbit Şibay

Fuad Köprülü, Halim Sâbit Şibay ve
Hüseyinzâde Ali Turan
(Ekim 1918)

Hüsnü Hâmid Sayman

Hüsnü Hâmid Sayman
(09. 01. 1930)

Prof. Mustafa Zühtü İnhan

Fuad Sâbit Ağacık
(Binbaşı rütbesinde iken)

Kâmil Kepeci

Mehmet Behçet Yazar

Mehmed Bahaeddin Toven

Halis Turgut Cinlioğlu

Tahsin Nahit Uygur

Çankırılı Hacışeyhoğlu
Hasan Üçok

İNDEKS

A

A. Nadir, 273.

A. F. Miller, 231.

A. France, 252.

A. T. , 353, bkz. Onay, Almet Talât.

A. Zahid,, 296.

Abbas Hilmi Paşa (Hıdiv), 383.

ABD, bkz. Amerika.

Abdi Paşa, 234.

Abdülkadir Câmi (Baykut), 93, 173.

Abdullah (Kölemen) Paşa, 225-227.

Abdullah Cevdet, 248, 387.

Abdullah İbrahim Hilmi Ağa, 236.

Abdullah Şefik Bey (Ahmet Reşit Rey'in babası), 146.

Abdulvehhab Efendi, 16.

Abdurrahaman Şeref Bey (Tarihçi), 123, 162, 186.

Abdurrahman Efendi (M. Şerif Korkut'un babası), 356.

Abdurrahman Nâcim (Mevlanbeyzâde), 287-292, 381.

Abdurrahman Paşa (İzmir valisi), 369.

Abdurrahman Şeref, 230.

Abdülahad, (Yusuf Kemal Tengirşek'in kardeşi), 57, 273.

Abdülaziz Çaviş (Mısırlı), 129, 371.

Abdülbâki Mehmed Fâni Efendi (Fânizâde Ali İlmî Bey'in babası), 324.

Abdülbâki, 20.

Abdülhalim Memduh, 240, 296, 389.

Abdülhamid (II.), 78, 91, 155, 159, 175, 185, 190, 191, 199, 267, 271, 370, 371, 372, 378, 379, 380, 389.

Abdülhamid ve Gençtürk Bir Haremağası (Refik Nevzad), 389.

Abdülkerim Paşa, 157.

Abdülmecid Fehmi (Derin), 359-361.

Abdülmecid, 159, 280.

Abdülmuttalib, 225.

Abdürreşid İbrahim, 54, 58.

Abidin Bey (Dr.), 208.

Abidin Paşa (Zeynelabidin, Adana valisi), 162, 276.

Acaroğlu, Türker, 256.

"Acaib-i Seb'a-i Âlemden Kral Mozol'un Kabri" (Ali Suad Bey), 124.

Açık Söz (Kastamonu), 302, 303, 347.

Adana, 95, 144, 158, 162, 164, 167, 180, 201, 259, 276, 288, 325, 326, 327, 328, 357.

Adana Bidâyet Ceza Mahkemesi, 325.

Adana İdadîsi, 95, 162, 325.

Adana Maarif Muhasebe Memurluğu, 326.

Adana Vak'ası (14 Nisan 1909), 324,

327.
Adana Vilâyeti Âşar Nezareti Başkitabeti, 276
Adana Yıllıkları, 159.
Adanalı Hakkı (Ali Münif Yeğena'nın babası), 162
Adapazarı, 114, 283.
Adasal, Rasim, 96.
Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, 181.
Aden ve Nevahi-i Tis'a Meselesi, 194.
Adımas (Uludağ), 196.
Adıvar, Abdülhak Adnan, 60.
Adıvar, Halide Edip, 54.
Adliye Nâzırlığı, 194.
Adliye / Nezareti, 134, 137, 139, 188, 301, 325.
Afyon, 53, 259, 284.
Afyonkarahisar, 360.
Ağa Camii, 221.
Ağa Han, 308.
Ağaoğlu, Ahmed, 54, 58, 224.
Ahenk, 388.
Ahılkelek, 209, 215.
Ahıska, 209, 215.
Ahlâk ve Terbiye (Hoca Mehmed Kadri Efendi), 79.
Ahmed (II.), 190.
Ahmed Bey (III. Selim'in mâbeyncisi), 235, 239.
Ahmed Celâleddin Paşa, 111.
Ahmed Cemal, 273.
Ahmed Cemaleddin Bey (Seyyid Abdülaziz Bey'in babası), 330.
Ahmed Cevdet (Bergamalı), 73, 74
Ahmed Cevdet Paşa, 13, 177, 186, 190, 228, 239.
Ahmed İzzet Paşa, 157.
Ahmed Mahir Efendi, 24, 30.
Ahmed Midhat Efendi, 70, 224.
Ahmed Muhiddin, 58.
Ahmed Muhtar (Şeyhülislâm), 383.
Ahmed Muhtar Efendi, 267.
Ahmed Muhtar Paşa, 177, 202, 400.
Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi / Hükûmeti, 147, 163, 383.
Ahmed Rasim, 266.
Ahmed Rasim Avni (Yardımlı), 6, 31-49.
Ahmed Rasim Paşa, 370.
Ahmed Remzi (Akyürek) Dede, 179.
Ahmed Remzi Paşa, 160.
Ahmed Reşid Bey, 111.
Ahmed Rıza, 34, 78, 197, 370, 371, 387, 390, 392.
Ahmed Süreyya, 58.
Ahmed Şerif, 120.
Ahmed Tevfik (Okday) Paşa, 194, 226.
Ahmed Vefik Paşa, 190.
Ahmet Efendi (Jandarma), 205.
Ahmet Fuat Sâbit, bkz. Fuat Sâbit (Dr.).
Ahmet Kamil, bkz. Selim Nüzhet Gerçek.
Ahval-ı Hâzıra (Şerif Paşa), 202.
Ahz-ı Kabûl Hastahânesi, 207.
Aka Gündüz, 58.
Akba Kitabevi Neşriyatı, 266.
Akçakoca, Fahri, 283.
Akçura, Yusuf, 54, 60, 93, 196, 197, 224.
Akdeniz, 276.
Akif Paşa, 240.
Akozan, M. Sıtkı, 89.
Aksoy, Mehmet, 265.
Akşam, 192, 251, 252, 254, 257.
Akşit, Midhat, 372.
Akyıldız, Ali (Doç. Dr.), 108.
Alaca Hamam, 267.
Albayrak, 207, 222.
Albayrak, Sadık, 31.
Aleksan Ağa, 268.
Alemdar, 31, 45, 47, 79, 148, 365, 389, 390, 391.
Alemdar Mustafa Paşa, 231.
Ali Bey (İstarve ve Ketraniçe âyânı),

165.
Ali Cevat, 201.
Ali Emîrî Efendi, 6, 275-281, 284, 285.
Ali Emîrî tasnifi, 280.
Ali Fethi (Rusçuklu), 291.
Ali Fuad Bey (Karagözcü), 395.
Ali Galib (Elâziz valisi), 182.
Ali Haydar Bey, 308.
Ali Haydar Midhat, 367, 369-72.
Ali Haydar Paşa (Şerif), 331.
Ali İlmî (Bilgili), 324-29.
Ali Kemal (Maarif nâzırı), 52, 129, 387.
Ali Muhiddin Paşa (Ankara valisi), 182.
Ali Münif'in Hâtıraları (Ali Münif Yeğena), 164.
Ali Nakî Efendi (Şeyhü'l-mebusîn), 396-401.
Ali Nazif Sürurî, 48.
Ali Niyazi Bey (Bahriyeli Baha Bey'in babası), 393.
Ali Paşa 38, 185, 187, 356, 398.
Ali Rıza (Dr.), 126
Ali Rıza Bey (Ali Suad Bey'in babası), 109, 128.
Ali Rıza Bey (Balıkhâne Nâzırı), 5, 6, 101-108, 186.
Ali Rıza Bey (Kastamonu valisi), 182.
Ali Rıza Bey (Mustafa Suphi'nin babası, Konya valisi), 374, 377.
Ali Rıza Paşa Hükûmeti, 114.
Ali Suad (Bey), 76, 109-42.
Ali Süha (Delilbaşı), 300, 302, 319.
Ali Şefkatî Bey, 378-80.
Ali Vahid (Uryanî), 58.
Ali Vasfî Efendi (Adliye âzâsı), 160.
"Âlî ve Fuad Paşaların Vasiyetnâmeleri" (Mehmed Galib Bey), 186.
Ali Ziya Bey, 76.
Aliağa, 73.
Alibey Mahallesi, 350.
Aliyar, 87.
Alizâde Hoca Muhiddin (Şeyh), 76.
Alkend, Nureddin Ferruh, 382.
Alman militarizmi, 140.
Almanak 1933 (Selim Nüzhet Gerçek), 256.
Almanya, 53, 54, 55, 91, 94, 96, 97, 135, 144, 145, 192, 214, 295.
Altaylar, 51.
Altın Maarif, 145.
Altınçağ, Kâzım Sevinç, 223.
Alyanakoğlu, Cemil Süleyman, 300, 302.
Aman Hanım Biraz Su (A. France), 252.
Amara, 111, 112, 121.
Amasya, 216, 218, 219, 254, 339.
Amasya Merkez Hastahânesi, 219.
Amedî Kalemi, 190.
Amerika, 38, 131, 137, 141, 142.
Amerika Cemahir-i Müctemiası Reis-i Muhteremi Wilson Hazretlerine Açık Mektub (Ali Suad Bey), 130.
"Amerika'da Mahallî İdareler" (Ali Suad Bey), 127.
Amerikan Hastahânesi, 260, 311.
Amid-i Sevda (1909, 6 sayı), 279.
Amme Efkârı ile İlk Gazetelerimiz (Server İskit), 264.
Anadolu, 15, 39, 41, 48, 54, 61, 73, 113, 114, 115, 120, 122, 131, 166, 172, 178, 182, 211, 212, 214, 254, 259, 276, 328, 341, 355, 357, 371.
Anadolu Ajansı, 352.
Anadolu Duygusu (Ankara), 303.
Anadolu Garp Ordusu, 226.
Anadolu Kazaskerliği, 15
Anadolu Kliniği, 357
"Anadolu Toprakları" (Ali Suad Bey), 119.
Anadolu'da Tanin (Ahmed Şerif), 120.
Anadoludan Bir Ses yahut Türkçe Bir Hutbe (Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi), 47.

Anamur, 162.
anâsır-ı gayrimüslime, 141.
Anavatan (Ankara), 303.
Andelib (Faik Esad), 273.
Andon Nahnikyan, 268.
Ankara, 261, 265
Ankara, 27, 61, 96, 146, 163, 178, 197, 216, 217, 218, 257, 246, 259, 261, 265, 302, 308, 309, 311, 315, 316, 341, 345, 351, 357, 368.
Ankara Darül-muallimâtı, 302.
Ankara Hapishânesi, 37, 44.
Ankara Hükûmeti, 115.
Ankara Nümune Hastahânesi, 357.
Ankara Polis Müdüriyeti, 218.
Ankara Postası, 262.
Ankara Şehremaneti Muamminliği, 259.
Ankara Tıp Fakültesi, 96.
Ankara Vilayet Matbaası, 389.
Ankara Vilâyeti Merkez Sancağı, 276.
Ankara Vilâyeti Merkez Sancağı Âşar Müdüriyeti, 276.
Antakya, 299, 329, 330.
Antakya Lisesi, 328.
Antalya, 81, 261, 339.
Antalya Ticaret ve Sanayi Odası Başkâtipliği, 259.
Antep, 21.
Antranik, 268.
Arabistan Ordu-yu Hümâyunu Müşirliği, 157.
Araç (Kastamonu), 356.
Arakel Efendi, 267, 268, 270, 272.
Arap medeniyeti, 137.
Arap miliyetçileri, 163.
Arapça Kıraat (Mehmed Bahaddin Toven), 312.
Arapça Sarf ve Nahv(Mehmed Bahaddin Toven), 312, 317
Arapça Sarf ve Navf Miftahı-Ef'al-i Arabiye Cedvelleri (Mehmed Bahaddin Toven), 312.
Arapgir, 21.
Arazi-i emire, 138.
Arda, Hacı Adil, 143-45.
Arda, Orhan (Hacı Adil Arda'nın oğlu), 145.
Ardahan, 208, 209, 215
Ardahan Konfresi (II.), 208.
Ardahan Kongresi (I.), 208.
Ardala (Tokat), 341.
Argeşo, Emine Samime (Ahmet Reşit Rey'in kızı), 147.
Arı, Şevket, 355.
Arısan, Kâzım (Prof. Dr.), 332.
Arif Bey, 208.
Arif Efendi Mektebi, 31.
Arnavutköy Kız Koleji, 311.
Arnavutluk, 226.
Artin Kayseryan, 269.
Artvin, 360.
Asarkaya (Tokat), 339.
Asım Efendi (Ahmet Ferit Tek'in dedesi), 196.
Asır Kütüphânesi, 269.
Askerî İdadî, 162, 301.
Askerî Rüştiye, 28, 206.
Askerî Şûra, 226.
Askerî Tekaüd Sandığı, 397.
Askerî Tıbbiye, 95, 98, 204, 205, 219, 223, 357, 358.
Askerî Tıp Mecmuası, 97.
Asmaaltı, 267.
Aşar, Efdal, 96.
Aşir Efendi caddesi, 271.
Aşir Efendi Hanı, 267
Aşiyan, 117.
Aşkî-i Mülkî, 296.
Atâ Bey (*Doğru Öz* gazetesinin sahibi), 309, 309.
Atabek, Osman Server, 215.
Ataç, Nurullah, 319.

Atalar Sözü (Selim Nüzhet Gerçek-Sadi G. Kırımlı), 255.
Atalay, Ahmed Besim, 58.
Atatürk, 114, 164, 172, 181, 210, 211, 215, 247, 348.
Atatürk Orman Çiftliği, 265.
Atatürk Üniversitesi Kütüphânesi, 361.
Atıf (Esenbel) Bey, (Salih Münir Paşa'nın kardeşi), 191.
Atıf Efendi, 39.
Atina, 185, 257, 371, 382, 383, 384.
Atina Sefareti, 193.
Atiye Sultan (II. Mahmud'un kızı),102, 186.
Atnur, İbrahim Ethem (Dr.), 109.
Avantiyar Hanım (Salih Münir Paşa'nın eşi), 191.
Âvanzâde Mehmed Süleyman, 273.
Avcı Taburları, 34, 35.
Avlonyalı Ferid Paşa, 194.
Avnullah el-Kâzımî (Mehmed Selim), 34, 364.
Avrupa Milletlerarası Rumatoloji Kongresi, 97.
Avrupa, 52, 55, 82, 91, 130, 133, 135, 137, 138, 139, 141, 190, 200, 222, 255, 366, 367, 371, 379, 391, 397.
Avrupa siyaseti, 140.
Avusturya, 53, 226, 295.
Ayas, Abdulâtif Nevzad, 58.
Ayasofya Meydanı, 35.
Ayaspaşa, 191.
Ayaşlı, Nusret Sadullah, 177.
Ayaz Efendi, 71.
Aydın, 37, 147, 282, 311, 369.
Aydın Tasfiye Komisyonu, 28.
Aygün Hüseyin, 6.
Ayıntab, 173.
Aykaç, Fazıl Ahmet, 315, 317.
Aylık Ansiklopedi, 251, 253, 265, 285.
Aynî, Hasan Tahsin, 93.
Aynştayn Nazariyelerinin İlmî Kıymeti (Hüsnü Hâmit Sayman), 86.
Aynü'l-Melik, bkz. *Elfaz-ı Edviye*.
Ayrılık Çeşmesi Kabristanı, 176.
Aysu, Mustafa Saffet, 38.
Aytaç, Hâmid (Hâmid el- Amidî), 278.
Ayvansarayî Hüseyin Efendi (Selim Nüzhet Gerçek), 251.
Ayyar Hamza (Direktör Âli Bey), 154.
Azaryan Efendi (Âyân nâzırı), 186.
Azerbaycan, 212, 213.
Aziz (Esenbel) Bey (Salih Münir Paşa'nın kardeşi), 191.
Aziziye, 166.
Aziziye gemisi, 393.
Azmi (Beyrut valisi), 172.

B

B. Toven, bkz. Toven, Mehmed Baha(addin).
B. Toven Lûgati, 313.
B. Toven Lûgati-Fransızca'dan Türkçe'ye (Mehmed Bahaddin Toven), 315, 317.
B. Toven Lûgati-İngilizce'den Türkçe'ye (Mehmed Bahaddin Toven), 315.
B. Toven Takvimi, 313.
Baalbek (Şam), 288.
Babalık, 261.
Babanzâde İsmail Hakkı, 36.
Bâb-ı Meşihat, 397.
Bâb-ı Seraskerî, 398.
Bâbıâlî, 25, 38, 56, 145, 147, 175, 180, 187, 180, 260, 262, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 308, 326, 370
Bâbıâlî Baskını, 38, 144, 163, 367, 383, 389.
Bâbıâlî Caddesi, , 267, 269, 270, 271.
Bâbıâlî Evrak Odası, 375.
Bâbıâlî Tercüme Odası, 190.
Babinger, Franz, 230, 231.

Bağdad'dan Haleb'e Arabistan Seyahatı (Jacques Baron Rousseaux, Çev. Ali Suad Bey), 129.
Bağdat, 13, 14, 15, 111, 112, 113, 129, 133, 151, 152, 233, 287.
Bağdat Mahkeme-i Şeriyesi Bâb-ı Niyabeti, 14.
Bağdat Meselesi, 194.
Bağdat Müftülüğü, 13, 14.
Baha Bey (Bahriyeli), 393-95.
Baha Toven Bey, bkz. Toven, Mehmed Bahaddin.
Baha Sait, 211.
Bahaeddin Bey, 183.
Baharistan, 275.
"Bahariye" (Ali Suad Bey), 121..
"Bahattin Şakir (Dr.), 205, 208, 214, 370.
Bahçekapı, 267.
Bahçelievler, 311.
Bahçesaray, 330.
Bahreyn Adaları Meselesi, 194.
Bahri Efendi, 38.
Bahriye, 393.
Bahriye Matbaası, 394.
Bahriye Muhasebesi Muvazene Kalemi Eytam ve Eramil Kitabeti,103.
Bakırköy Akıl Hastalıkları Hastahânesi, 204.
Bakırköy İnhisar Başbayii, 295.
Bakû, 54, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 221.
Bakû Kurultayı, 215.
Bakû Türk Komünist Fırkası, 213.
Balıklı Kabristanı, 270.
Balkan Antantı, 191.
Balkan Harbi, 140, 144, 180, 193, 226, 227, 286, 360.
Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Hatıratı (Abdullah (Kölemen) Paşa, 227.
Balkan mezalimi, 121, 140.
Balkan/lar, 141, 137, 141, 151, 172, 363.
Baltık, 53.
Banarlı, Nihat Sami, 266.
Banguoğlu, Tahsin, 319.
Barış, 259.
Barkın, Hasan Ruşenî, 206.
basın tarihi, 260.
Basiretü'ş-şark, 111.
Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürlüğü, 247, 255.
Basra, 26, 111, 112, 129, 158, 201.
Başbakanlık Arşivi, 191, 284, 285.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 5, 333.
Batum, 151, 209, 215.
Bayar, Celâl, 48.
Bayar, İlyas, 87, 304.
Bayburtlu Zihnî, 337.
Baykal, Bekir Sıtkı, 266.
Bayram Fehmi Bey (Siirt vali vekili), 113.
Bayram Namazı (Sadık Vicdanî), 29.
Baysun, Cavit, 266.
Beatris Çenci (Leskovikli Hayreddin Bey), 298.
Bedîî Fikri (Hâbil Âdem Pelister), 364.
Bedri Bey (Polis müdürü), 214.
Beethoven, 315, 316.
Behçet Paşa, 157.
Bekaül-aziz (Şam), 288.
Bekir Bey, 160.
Bekir Fahri (İdiz), 75.
Bekir Sami Bey (Moskova sefiri), 215.
Bekirağa Bölüğü, 38.
Bektaşîlik, 30.
Belde-yi Tayyibe, 158.
Belediye Reisliği (Cemiyet-i Umumîye-i Belediye), 295.
Belediyeler ve Şehircilik Fenni (Ali Suad Bey), 127.
Belge, Murat, 263.
Belger, Nihad Reşad, 200, 382.

Belgrad, 97.
Ben de Operet Yazarım, 252.
Bergama, 71.
Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi, bkz. Ahmed Cevdet (Bergamalı).
Berk-i Feza (Sadık Vicdanî), 29.
Berlin, 54, 70.
Berlin Anlaşması, 151.
Berlin Üniversitesi, 91.
Bem, 191.
Besni, 152.
Beşeriyet, 389.
Beşiktaş Rüştiyesi, 102.
Beşiktaş, 191, 360.
5. Ordu, 226.
Beyanü'ül-hak, 44, 45.
Beyatlı, Yahya Kemal, 52, 54, 78.
Beyaz Ruslar, 221.
Beyazıd, 41, 267, 270.
Beyazıd Camii, 32, 73, 248.
Beyazıd İmareti, 290.
Beyazıd Rüştiyesi, 287.
Beybaba Şükrü, 394.
Beydilli, Kemal, 231, 242.
Beykoz Terakkiperver Fırkası, 309.
Beylân (Belen-Hatay), 360.
Beylikköprü, 309.
Beyoğlu, 179, 221, 267.
Beyrut, 103, 163, 167, 226, 288, 301, 369.
Beyrut, 303.
Beyrut Askerî Rüştiyesi, 307.
Beyrut Düyun-u Umumîye Nâzırlığı, 103.
Beyrut Sultanîsi, 82, 301, 303.
Beyrut Vilâyeti (Mehmet Behçet Yazar), 303, 304.
Beytülmâl, 138.
Bianchi, 319.
Bilanço yahud Vatan Uğrunda Çektiklerim (Mevlânzâde Rıfat Bey), 384, 385.
Bilecik, 197.
Bilsel, Mehmet Cemil, 93.
1912 seçimleri, 197.
1917 İhtilâli, 211.
Bingöl, 222.
1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyasîsi (Leskovikli Hayreddin Bey), 297, 298.
1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Hatıratı (Abdullah Paşa), 227.
Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti 107-1208 (Leskovikli Hayreddin Bey), 298.
Bir Hasbiâl (Şerif Paşa), 202.
Bir Siyasî Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük, (M. Ş. Hanioğlu), 168
Birinci Basın Kongresi (Server İskit), 263.
I. Kolordu Kumandanlığı, 219, 220, 282.
I. Ordu, 283, 284.
I. Ordu İstihbarat Şubesi, 283.
I. Redif Müfettişliği, 226.
Bitlis, 113, 130.
Bodrum Kalesi, 37.
Boğos, Nubar Paşa, 200.
Bolayır, Ali Ekrem, 146, 147, 273.
Bolşevik komiteleri, 210, 211, 212.
Bolşevik ordusu, 213.
Bolşevik/ler, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218.
Bolu, 114.
Bolu Tahrîrat Kâtipliği, 327.
Bolvadin, 360.
Boneau, George, 315, 317, 322.
Boran, Mum, 55.
Bornova Redif Taburu, 282, 283.
Bozgun / Au Chevet de La Turquie (Stephane Lauzzanne, Çev. Servet İskit), 265.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik, 273.
Brüksel Sefareti, 199.
Brüksel, 191.
Buhurdan (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Bulgaristan, 53, 77, 143.
Burdur, 115, 356, 357, 358.
Bursa, 347.
Bursa, 18, 28, 144, 196, 254, 283, 284, 306, 343, 345, 347, 383.
Bursa Askerî Hastahânesi, 96.
Bursa Askerî İdadîsi, 225, 307, 311.
Bursa Askerî Rüştiyesi, 110.
Bursa Divan-ı Harbi Heyet-i Tahkikiyesi, 283.
Bursa Halkevi, 284, 285, 347.
Bursa Hamamları (Kâmil Kepecioğlu), 285.
Bursa Hanları (Kâmil Kepecioğlu), 285.
Bursa Ilıcaları ile Tedavi (Nüzhet Şakir Dirisu), 97.
Bursa İnebey Kütüphânesi, 286.
Bursa Kaplıcaları, 96.
Bursa Kütüğü (Kâmil Kepecioğlu), 285.
Bursa Müverrihi, 286.
Bursalı Mehmed Tahir, 54, 58.
Bülent Demirbaş, 169.
Bütçe (Mustafa Zühtü İnhan), 92.
Bütün Dünya, 223.
Büyük Dil Kılavuzu, 319.
Büyük Doğu, 363.
Büyük Gazete, 364.
Büyük Haydar Efendi, 145.
Büyük Kabine (1912), 371.
Büyük Kabristan, 400.
Büyük Zafer, 194.
Büyükabaca (Esendere), 356.
Büyükada, 158, 159, 226.
Büyükada Kabristanı, 159.

C

C. Gilbert Martin, 298.
C. Roubaudi, 87.
Câbî Ömer Efendi, 236.
Cağaloğlu, 248, 265, 302.
Calmette aşısı, 222.
Camille Flammarion, 298.
Camiü'n-nezair, 304.
Camlı Han (Asmaaltı), 267.
Cansever, Hasan Ferit, 224.
Canvermezler Tekkesi (Claude Farrere), 251.
Catanzaro, 201.
Cebecî Asrî Mezarlığı, 311, 357.
Cebeci Merkez Hastahânesi, 96.
Cebele-i Edhemiye, 288.
Cebel-i Bereket (Osmaniye), 115.
Cebel-i Bereket Sancağı, 325, 326.
Cebel-i Lübnan Mutasarrflığı, 163.
Cebirin İcadı ve Türkler (Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
Ceht (1911, 11 sayı), 383, 384.
Celâl Ferdî, 58.
Celâl Korkmazof, 212.
Celil Ağa, 268.
Cemal (Keşmirîzâde, İbradılı), 182.
Cemal Azmi (Beyrut valisi), 167, 172.
Cemal Azmi (Samurkaş), 303.
Cemal Bey (Dr.), 207.
Cemal Paşa, 54, 163, 214.
Cemil Paşa (Topuzlu), 295.
Cemil Tosun Paşa (Şura-yı Devlet âzâsından), 110.
Cemil Zeki, 387.
Cemiyet-i Akvama Müzaheret Cemiyeti, 93.
Cemiyet-i Akvama Müzaheret Cemiyetleri Beynelmilel İttihadı (Mustafa Zühtü İnhan), 93.
"Cemiyet-i Hayriyeler ve Bunlarda Mühim Unsur-u Âmil" (Ali Suad Bey), 119.
Cemiyet-i İlmiye, 33, 35.

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, 397, 400.
Cenab Şehabeddin, 121.
Cenevre, 76, 77, 82, 88, 147, 246, 249, 250, 370, 379.
Cenevre Üniversitesi, 246.
Cennet Malda Değil (Halim Sâbit Şibay), 55.
Cennedmekân Murad Han-ı Hâmis... (Sadık Vicnanî), 29.
Cerahpaşa Hastahânesi, 311.
Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi, 208.
Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti, 209.
Ceride, 245.
Ceride-i Adliye, 301.
Ceride-i Havadis, 187, 379.
Ceride-i İlmiye, 45.
Ceride-i Şarkiye, 270.
Cerrapaşa Hastahânesi, 357.
Cevat (Ezine) Bey, 369.
Cevdet Paşa Kütüphânesi (Arkeoleji Kütüphânesi), 285.
Ceyhan, 164.
Cezar, Mustafa, 266.
Cezayirlioğlu, 157.
Ceziretü'l-Arap, 137.
Ch. Dubois, 196.
Charles, Gide, 93.
Chauveau, 220.
Cidde Rüsumat Nezareti, 143.
Cihad ilânı, 139.
Cihangir-i Vicdanî (Sadık Vicnanî), 29.
Cihangiroğlu İbrahim Bey, 206, 209.
Cihan-ı Mukaddes, 20.
Cihat İdaresi, 331.
Cinlioğlu, Halis Turgut, 339-342.
Cizvit Mektebi, 301.
Claude, Farrère, 251.
Comeille, 148.
Corronne de Rumanie, 28.
Sir William Crook, 312.
Cuma Namazı (Sadık Vicnanî), 29,
Cumhuriyet, 192, 223, 251.
Cyrano de Bergerac, 254.

Ç

Çalışma Bakanlığı İşçi Sigortaları Kurumu, 357.
Çamlıca Kız Orta Mektebi, 112, 115.
Çanakkale, 136, 225, 371.
Çanakkale Muharebeleri, 54.
Çankı, Mustafa Nâmık, 302.
Çankırı, 352.
Çankırı, 146, 343, 344, 345, 346, 350, 351, 354.
Çankırı Evrak Mukayyidliği, 351.
Çankırı Halk Edebiyatı (Tahsin Nahit Uygur), 348.
Çankırı İdadîsi, 343, 351.
Çankırı Rüştiyesi, 343.
Çankırı Tarih ve Halkiyatı (Hacışeyhoğlu Hasan Üçok), 350, 353.
Çankırı Vilâyet Matbaası Müdürlüğü, 351.
Çankırı'da Ahilikten Kalma Esnaf ve Sohbet Teşkilatı (Hasan Üçok), 353.
Çankırı'da Duygu (9. 11. 1930 - 19. 11. 1938, 404 sayı), 352.
Çankırı'da Necat, (24 Şubat 1340 - 9 Haziran 1927, 167 sayı), 352.
Çankırılı Hacışeyhoğlu Hasan Bey Tarafından 14-15 Mart 1934 Perşembe Gecesi Sinama Binasında (Halk Edebiyatı) Hakkında Verilen Konferans, 354.
Çapanzâde Münib Süleyman (Münir S. Çapanoğlu), 58.
Çapanzâde Yusuf Agâh, 263.
Çatalca, 115.
Çay Risâlesi (1330, Dâmâdzâde Ebulhay Ahmed Efendi), 156.
Çay Risâlesi (1878, Hacı İzzet Efendi),

156, 159.
Çay ve Anber Risâlesi, bkz. *Çay Risalesi.*
Çaycı İzzet Efendi, bkz. Hacı İzzet Efendi.
Çaycuma, 357.
Çekoslavakya, 96.
Çelebi Efendi, 230.
Çelebi Mustafa Reşid Efendi, 230, 231, 232, 242.
Çemberlitaş, 121, 268.
Çerkezistan, 157.
Çetine (Karadağ), 177, 193.
Çetinkaya, Ali, 42.
Çıngıraklı Tatar, 153.
Çırağan Sarayı, 378.
Çiçerin (Moskova Hariciye komiseri), 213, 214.
Çifte Nikâh (Selim Nüzhet Gerçek), 253.
Çiftehavuzlar, 105.
Çile (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Çin, 87.
Çocuk Bahçesi, 303.
Çocuk Dünyası, 55.
Çocuk Esirgeme Kurumu, 344.
Çorlulu Ali Paşa, 190.
Çoruk, Ali Şükrü (Dr.), 102, 107, 108.

D

Dadaş Rüştü Bey (Miralay), 181.
Daday, 351.
Dağıstanlı Abdülfettah Efendi, 51.
Dahıstan, 212, 213.
Dahiliye Komisyonu Tensikat Komisyonu, 179.
Dahiliye Muhasebe Kalemi, 103.
Dahiliye Nezareti, 15, 18, 19, 20, 27, 111, 144, 175, 177, 179, 272, 294, 297.
Dahiliye Nazereti Müsteşarlığı, 163.
Dahiliye Nezareti Evrak Kalemi, 294.
Dahiliye Nezareti Tensikat Komisyonu, 143.
Dahiliye Vekâleti, 115, 219, 259.
Dahiliye Vekâlet-i Celilesi, 173.
Dahiliye Vekilliği, 198.
Daily Telegraph, 372.
Daire-i Saadet, 331.
Dâmadzâde Ebul-hay Ahmed Efendi (Şeyhülislâm), 156.
Dâmat Ferid Paşa, 114, 197, 372.
Dâmat Ferid Paşa Hükûmet(ler)i, 113, 114, 147, 167, 194, 209.
Dâmat Mahmud Celâleddin Paşa, 370.
Danışman, Zuhurî, 265.
Dâr-ı Şûra-yı Askerî, 398.
Daruşşafaka, 397, 398, 399, 400, 401.
Darülaceze, 127, 272.
Darü'l-bedayi, 246.
Darülfünûn, 32, 50, 51, 52, 55, 56, 59, 59, 69, 74, 82, 83, 84, 91, 92, 300.
Darülfünûn Divanı, 84.
Darülfünûn Fen Fakültesi, 83.
Darülfünûn (Fen) Fakültesi Mecmuası, 85.
Darülfünûn Islahatı, 52.
"Darülfünûn'da usûl-ü Tedris ve Terbiye Konferansları" (Ali Suad Bey), 119.
Darülfünûn-ı Osmanî, 51.
Darülhelhan, 127.
Dârü'l-Hikmet-i İslâmiye, 38, 39, 45, 73.
Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliye, 38, 73.
Dârü'l-Mesnevî, 18..
Darülmuallimin, 75.
Darüşşafaka, 248.
Dâstannâme-i Vicdanî, (Sadık Vicdanî), 29.
Davud Paşa, 14.
Debre Rüştiyesi, 359.
Debre-i Bâlâ, 359.
Defter-i Hakanî, 134, 138, 139.
Dekbazlık (Ahmed Vefik Paşa), 154.
Demir Bey (Giresunlu yüzbaşı), 206.

Deniz Müzesi ve Arşivi, 285.
Denizli, 283.
Deny, Jean, 313.
Dergâh, 7, 16, 155, 298, 338.
Dersaadet, 272.
Dersaadet Duhan Gümrüğü, 103.
Dersaadet Duhan İnhisarı İdaresi, 103.
Dersaadet Gümrüğü, 143.
Dersaadet Kütüphâneler Müdürlüğü, 287.
Dersaadet Kütüphâneler Müfettişliği, 291.
Dersaadet Meclis-i Temyiz, 288.
Dersaadet Meclis-i Temyiz Şubesi, 292.
Dersaadet Rüsumat Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü, 143.
Dersaadet Rüsumat Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü İstimatorluğu, 143.
Dersaadet ve Mülhakatı Düyun-u Umumîye Nâzırlığı, 104.
Dersan, Kâzım Şinasî, 52.
Dersim ağaları, 152.
Dersim, 335, 336.
Dertli, 337.
Derviş Paşa, 397.
Derviş Sükûtî, 327, 329, bkz. Ali İlmî (Bilgili).
Derviş Vahdetî, 328.
Description de 'Asie Mineure (*Küçük Asya*,Charles Texier), 131.
Devlet Malzeme Ofisi İdare Meclisi, 357.
Devlet Matbaası, 302.
Devlet-i Osmaniye ve Siyonistler-Türkiye'yi Yıkan Yahudiler (Mevlânzâde Rıfat Bey), 385.
Deyrizor, 113.
Dışişleri Vekâleti, 43.
"Dicle Nehri Kıyısında" (Ali Suad Bey), 118.
Diker, Mustafa Hayrullah, 273.
Dilenciler, 128.
"Dilencilik Meselesi" (Ali Suad Bey), 126.
Dilmen, İbrahim Necmi, 300, 302.
Dimetoka, 151.
Dinayet İşleri Reisliği Müşavere Heyeti, 52.
Diplomasi (Salih Münir Paşa), 192.
Diran Edouard Bey, 200.
Diran Kelekyan, 307.
Direktör Ali Bey, 149-55.
Dirisu, Nüzhet Şakir (Prof. Dr.), 95- 98.
Divan şiiri, 130.
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, 330.
Divan-ı Hâfız, 275.
Divan-ı Harb-i Örfi, 18, 20, 37, 40, 382, 383.
Divan-ı Harp, 226.
Divan-ı Muhasebat Tahrirat Kalemi, 335.
Divanu Lûgati't-Türk, 275, 280, 281.
Divayolu, 276, 281.
Divriği, 95, 360.
Divriği Menzil Hastahânesi, 207.
Diyanet İşleri Reisliği, 43.
Diyanet-i Muhammediye (Seyyid Abdülaziz Bey), 332.
Diyarbekir Diyarbakır, 82, 275, 276, 288, 381, 335, 336.
Diyarbakır Kıraathânesi, 276, 281
Diyarbakır Telgrafhanesi, 275.
Diyojen, 153, 154.
Doğru Öz, 309.
Doğruluk (Kastamonu, 1930-1931), 347.
Doğu Beyazıd, 205, 206.
"94 Senelik Avusturya Politikası" (Ebuzziya Tevfik), 184.
93 Harbi, 151.
Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye, 167.
Doumer, Paul, 187.
Dozi (Dozy) tarihi, 71.

4. Ordu / Kumandanlığı, 54, 205, 226, 283, 284.
Dört Asır Evvelki Fermanlar (Kâmil Kepecioğlu), 286.
Dört Devirden Hâtıralar (M. Şerif Korkut), 357.
Dubrovski, 215, 217.
Dukakinzâde Basri (Gün Tekin), 388.
Duru, Kâzım Nabi, 58, 300.
Duygu, 353.
Dünkü Mizahımızdan Yazı ve Çizgiler (Server İskit), 264.
Dünya Harbi (I.), 20, 38, 54, 57, 113, 130, 135, 144, 147, 163, 172, 173, 180, 181, 194, 200, 205, 211, 220, 246, 258, 259, 261, 283, 295, 301, 303, 307, 367, 388, 394.
Dünya Harbi (II.), 52, 97, 221.
Dünya Matbuatına Bir Bakış (Server İskit), 263.
Dünya Tarihinden Garip ve İbret Verici Fıkralar (Server İskit), 265.
Dün-Yarın Külliyatı, 148.
Düsturü'l-İdrak ve'l-İstidlâl ve el-Mukâleme (Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi), 48.
Düvel-i muazzama, 140, 177.
Düyun-ı Umumîye, 203, 377.
Düyun-u Umumîye Direktörlüğü, 153.
Düyun-u Umumîye İdare Meclisi, 152.

E

Ebu'l-Ulâ Mardin, 54, 56.
Ebuzziya Tevfik, 184, 240.
Ebü'l-Alâ Maarî, 74.
Ebülhindili Cafer Bey, 206, 207, 208, 209.
ecnebî müdahalesi, 197.
École Libre des Sciences Politiques, 196.
Edebiyat Fakültesi (İ.Ü.), 52, 321.
"Edebiyat Muallimi Ekrem Bey" (Ali Suad Bey), 125.
Edebiyatçılar Alemi, 305.
Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı (Mehmet Behçet Yazar), 304, 305.
Edebiyatçılarımızı Tanıyalım (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Edebü'd-dünya ve'd-din (Maverdi), 74.
Edhemîzâde Mehmed Kemaleddin, 129.
Edirne, 143, 144, 156, 180, 254, 288, 331, 359, 360.
Edirne İdadîsi, 90.
Edirne: Serhatteki Payitath (Emin Medret İşli - M. Sabri Koz), 161.
Edirne Sıbyan Mektebi, 156.
Edirne Vilâyeti Mektubî Kalemi, 359.
Edirnekapı Şehitliği / Kabristanı, 90, 336, 394.
Eğin, 20.
Eğinli İbrahim Efendi, 73.
Eğrikapı, 105.
el-Âsarü'l-Aliyye fî Hazain-i Kütübi'l-Osmaniye, 291.
Elâziz, 152, 182, 334.
Elâziz Hükûmet Konağı, 152.
el-Cezire Kıtasının İrva ve İska Meselesi, 194.
Eldem, Ethem Hamdi (Osman Hamdi Bey'in oğlu), 191.
Eldem, Saliha Kamuran, 191.
Elektro-Mekanik Enstitüsü, 84.
Elfaz-ı Edviye (Nureddin bin Mehmed bin Abdullah), 160.
el-Hacc Feyzullah Efendi, 17.
el-İslâm Cemiyeti, 36, 45.
el-İslâm, 45.
Elisée Palace, 370.
el-Katar Sevahili Meselesi, 194.
53. Süvari Alayı, 219.
Elmalı, 81.
el-Menar, 70.
el-Mukattam (Mısır), 372.

el-Müncid (Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi), 48.
Elviye-i Selâse, 209, 215.
Emel Esin (Ahmet Ferit Tek'in kızı), 198.
Émile, Boutmy, 196.
Emin Bey (Şehit yüzbaşı), 205.
Emin Bey, 186.
Emin Efendi, 397.
Emin Erim, 263.
Emin Fikri (Bolu Jandarma Tabur Komutanı), 114.
Emin Resa Bey, 173.
Emine Hanım (Said Halim Paşa'nın kız kardeşi), 201.
Eminönü, 315.
Emir Bedirhan, 390.
Emniyet Sandığı, 152.
Emniyet-i Umumîye Müdüriyeti, 18, 19.
Emre, Ahmed Cevad, 121, 273.
Emrullah Efendi, 301, 387.
Emrullah Efendi, 387.
Emtia Gümrüğü Başkitabeti, 157.
Encümen-i Müdîran, 28.
Enç, Mitat, 355.
Ender Özden (Mehmet Behçet Yazar'ın oğlu), 300.
Enderun Kitabevi, 30.
Endülüs, 137.
Eneide (Vergilius, Çev. Ahmet Reşit Rey), 148.
Enez, 359.
Enhar ve Teksir-i Esman ve Sayd-ı Mâhî Sergisi, 193.
Enis Paşa (Kastamonu valisi), 178.
Enternasyonel Kongresi (III.), 215, 216, 217.
Enver Paşa, 208, 211, 214.
Ercil, Şevket, 7.
Erciyes Üniversitesi, 61.
Erciyes, Semih Lütfi, 262.
Erenköy Kız Lisesi, 300.
Ergani, 335.
Erganun (Mehmet Behçet Yazar), 303.
Ergin, Osman Nuri, 24, 126, 266, 290, 297.
Erim, Kerim, 84, 87.
Erişirgil, Mehmet Emin, 52.
Erkal, Cihan, 7.
Erkân-ı Harbiye, 307.
Erkân-ı Harbiye Mektebi, 196, 225.
Erkân-ı Harbiye-i Umumîye / Dairesi, 225, 217.
Erkân-ı Harp Mektebi (Harp Akademisi), 295, 297.
Erkekler Dünyası, 383.
Ermenek, 143.
Ermeni fedaileri, 206.
Ermeni isyanları, 191, 369.
Ermeni işgalleri, 215.
Ermeni katliamı suçlaması, 385.
Ermeni tehciri, 209.
Erozan, Celâl Sahir, 53, 54, 118.
Ersoy, Mehmed Âkif, 57, 60, 75, 80, 291, 301, 345, 347.
Erten, Süleyman Fikri, 339.
Erverdi, Ezel, 7.
Erzincan Mevlevîhânesi, 17, 18.
Erzincan, 17, 18, 19, 20, 21, 203.
Erzurum, 157, 181, 182, 207, 208, 209, 212, 222, 224, 276, 284.
Erzurum Askerî Hastahânesi, 204.
Erzurum Dahilî Teşkilâtı, 205.
Erzurum Kongresi, 113, 207, 209, 210, 216, 283.
Erzurum Merkez Hastahânesi, 205.
Erzurumlu Emrah, 345.
Esad (Osmanlı memuru), 379.
Esad Muhlis, 312.
Esad Paşa (Paris sefiri), 199.
Esad Rauf Bey (Erzincan mutasarrıfı), 19.

Esendal, Memduh Şevket, 215.
Eskişehir, 114, 308, 309.
Esmein, 391.
Esvâd-ı Sudûr (Memduh Paşa), 187.
Eşref Edib, 60.
Ethem Necdet, 224.
Eti, Osman, 266.
Evkaf-ı Humâyun, 14.
Evkaf-ı Hümayun Nezareti, 331.
Evkaf-ı Hümayun Nezareti Mektubî Kalemi, 335.
Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 291.
Evlâd-ı Vatana, 188.
Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden En Güzel Seçmeler (Mehmet Aksoy-Zuhurî Danışman-Server İskit), 265.
Evrak-ı Umumîye Müdüriyeti, 295.
Eyâlet Kethüdalığı, 14, 15.
Eyüb Ağa (Kul kethüdâsı), 235.
Eyüp Sultan Camii, 16.
Eyüp, 176, 237, 259, 267.
Ezherli Abdülbaki, 58.

F

Fabrikalar Resimhânesi, 393.
Fahire Hanım, 90.
Fahreddin Reşad (Amidâmiri), 193-95.
Fahreddin (Erdoğan) Bey, 209.
Fahrî Yaveran-ı Hazreti Şehriyarî, 226.
Faik Hilmi, 296.
Faik, 296.
Fanî, bkz. Servet İskit.
Fânizâde Ali İlmî Bey, bkz. Ali İlmî (Bilgili).
Farmason, 34.
Farsan Adaları Meselesi, 194.
Faruk (1911, 3 sayı), 383, 384.
Fatih, 267, 278, 279, 315.
Fatih Camii, 51, 278, 281.
Fatih Dersiâmlığı, 33.
Fatih Emirhan (Kazanlı), 58.
Fatih medreseleri, 75.
Fatih Merkez Rüştiyesi, 75.
Fatih Sultan Mehmed, 277.
Fatma Hanım (Salih Münir Paşa'nın üçüncü eşi), 191.
Fatma Naime Hanım (Midhat Paşa'nın ilk eşi), 367, 369, 370.
Fatma Samime Said (Ahmet Reşit Rey'in kızı), 147.
Fatma Şerife Hanım (Şerif Paşa'nın kızı), 201.
Fazlı Güleç, 295.
Fazlı Necib (*Yeni Asır* sermuharriri), 166.
Fazlı Paşa, 34.
Fazlıoğlu, İhsan, 87.
Fecr-i Âtî, 302, 303.
Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, 34, 382.
Fehmi Efendizâde Ahmed Fevzi (Şeyh), 20.
Fen Fakültesi, 84, 86, 89.
Fen Fakültesi Mecmuası (İ.Ü.), 86.
Fenmen, Mehmet Refik, 368
Ferah Eczanesi, 152.
Ferdâ, 324, 327, 329.
Fergan, Eşref Edip, 56.
Ferhengi Siyah, 322.
Ferhengi Ziya, 322.
Ferid Paşa (Avyonyalı), 371.
Feriköy Karbistanı, 194.
Fermen, Mehmet Refik, 87.
Fethiye Hanım (Ahmet Reşit Rey'in hanımı), 147.
Fethullah Feyzi Efendi, 275.
Fevziye Hanım (Fahreddin Reşad'ın eşi), 194.
Feyziye Mektebi, 300.
Feyzullah Efendi Medresesi, 278.
Fırka-i Tedibiye, 336.
Fihrist-i Kur'ân-ı Kerim (Sadık Vicnanî), 29.
Fikr-i Islahat (Dr. Lütfî), 389.

Filibe Rüştiyesi, 90.
Filibe, 90, 177.
Filibe Vak'ası, 177.
Filibeli Hilmi Bey, 206, 208.
Filistin, 283.
Finike, 87.
Fîrûzan Bey, 113.
Fizik Tedavi Enstitüsü (Almanya), 96.
Folkestone, 370, 372.
Fransa, 85, 89, 96, 97, 129, 131, 140, 194, 222, 225, 226, 246, 295, 318, 388, 390.
Fransa Büyük İhtilâli, 213.
Fransız Hastahânesi, 336.
Fransız işgâl kuvvetleri, 327.
Fransız Kültür Derneği, 323.
Fransızca-Türkçe Lûgati (Mehmed Bahaddin Toven), 315, 316.
Friedman, 222.
Friedman verem aşısı, 221.
Fua, Albert, 200, 387, 388, 389.
Fuad Paşa, 185, 201.
Fuat Sâbit (Dr.), 6, 203-24.
Fuzulî, 130, 345.
Fuzulî Külliyatı, 130.

G

G. Duval, 252.
Gabriel Serviçen Efendi (Nafia müsteşarı), 186.
Galata, 267.
Galatasaray Sultanîsi / Lisesi, 112, 118, 121, 145, 148, 199, 246, 250, 257, 319.
Galib Ali, 200.
Galib Paşa (Nâzır), 331.
Galle, 165.
Garbî Anadolu, 200.
Garbis Fikri, 312.
Gayret Kitabevi, 312.
Gazâlî, 71.
Gazetecilik Enstitüsü Dergisi, 264.
Gazetecilik Enstitüsü, 264.
Gazi İçin Öz Duygular (Tahsin Nahit Uygur), 347.
Gaziantep, 355.
Gaziosmanpaşa, 245.
Gazi Osman Paşa Müzesi, 340.
Gebze, 282.
Gece Kuşu, 260.
Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, 186.
Geçmişte Bir Türkçeci-i Ali Rıza Bey (Tahsin Nahit Uygur), 348.
Gedikpaşa, 270.
Gedikpaşa Amerikan Koleji, 311.
Gelenbevî İdadîsi, 51.
Gelibolu, 162.
Gelibolulu Mustafa Alî, 241.
Gemlik, 283.
Genç Dramatürjlerimiz ve Eserleri (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Genç Müslümanın Kitabı (Server İskit - Osman Eti), 266.
Genç Romancılarımız ve Eserleri (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Genç Şairlerimiz ve Eserleri (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Gençlik yahud Son Falcı Karı (Leskovikli Hayreddin Bey), 298.
Gençlik, 303.
Gerçek Davut Ağa, 250.
Gerçek, Selim Nüzhet, 6, 245- 57, 262, 266.
Gerede, Mehmet Ali, 93.
Gıdık, 260.
Giresun, 180, 373, 377.
Girid, 185, 282.
Giritli Ali Şefik, 387.
Goltz Paşa, 225, 226, 227.
Gostivar, 163.
Gökay, Fahrettin Kerim, 315.
Gökçekent, 31.

Gökmen, Fatin, 87.
Göksu Kabristanı, 153.
Gökyüzü (Mehmed Bahaddin Toven), 312.
Göle, 209.
Gölpınarlı, Abdülbaki, 266.
Gönç, Reşid Halid, 179.
Gördüklerim-Yaptıklarım (Ahmet Reşit Rey), 148.
Görice, 25, 26, 163, 360.
Görülmüş Şeyler (Ali Suad Bey), 128.
Görüp İşittiklerim (Ahmet Kemal Üçok), 351.
Gövsa, İbrahim Alaeddin, 266, 300, 302, 315, 318.
Gözene yaylası, 173.
Göztepe, 183.
Grammaire de la Langue Turque (Jean Deny), 313.
Grandük Aleksandr, 226.
Gül Diken, 395.
Gülbang-ı Cihad-ı Ekber (Sadık Vicdanî), 29.
Gülcemal vapuru, 180.
Güler, İhsan, 7.
Gülhane, 97.
Gülhane, 96, 223.
Gülhane Askerî Hastahânesi, 96, 357.
Gülhane Askerî Rüştiyesi, 110.
Gülhane Serriyatı, 204.
Gülhane Tıp Fakültesi, 387.
Gülme Komşuna (Selim Nüzhet Gerçek - Rauf Yekta), 253.
Gülzâr-ı Âsar (Abdurrahman Nâcim), 289.
Gümrü, 215.
Gümrü Anlaşması, 215.
Gümülcine, 144.
Gümülcineli İsmail Hakkı, 388.
Gümüşhane, 181, 182.
Günal, Duygu Arısan, 332.
Günaltay, M. Şemseddin, 52, 58.
Güneri, Süleyman Necati, 208.
Güntekin, Reşad Nuri, 319.
Gürcü işgalleri, 215.
Gürsoy, Ülkü, 117.
Güzel Hasan, 387.
Güzel Sanatlar Akademisi, 84.

H

H. Nâzım bkz. Ahmet Reşit Rey.
H. Ritter, 253.
Hâbil Adem Pelister, 6, 362-64, 384.
Hacaloğlu, Yücel, 7.
Hacı Abdülhamid Efendi (Müderris), 334.
Hacı Ali Paşa, 157.
Hacı Bay Ömer, 58.
Hacı Bekir Efendi, 396.
Hacı Beşir Ağa Medresesi, 32.
Hacı Hafız Mahmud Efendi (Harputlu), 334.
Hacı Halil Kâmil Efendi (Kâmil Kepecioğlu'nun babası), 282.
Hacı Hamzaoğulları, 356.
Hacı Hayri, bkz. Harputlu Hacı Hayri Bey.
Hacı İzzet Efendi, 156-161.
Hacı Kâmil, 58.
Hacı Kasım Efendi, 268.
Hacı Kâzım mahallesi, 152.
Hacı Pîr Efendi, 396.
Hacışeyhoğulları, 350.
Hacıvat, 378.
Hadik (Köy), 206.
Hadikatü'l-cevami Nam Eserin Elifbaî Fihristidir (Selim Nüzhet Gerçek), 251.
Hadramut Meselesi, 194.
Hâfız İsmail Efendi (İzmirli), 39.
Hâfız Osman Efendi, 396.
Hâfız Tevfik (Mirliva), 226.

Hakimiyet-i Milliye, 259, 346, 348.
Hakkâklar Çarşısı, 268.
Hakkı Cenap Bey (Dr.), 208.
Hakk-ı Vatan yahud Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez (Mevlânzâde Rıfat Bey), 385.
Halâskâran Hareketi / Vak'ası, 78, 362, 367.
Hâle, 303.
Halebî, 275.
Halep, 21, 129, 146, 163, 288, 299, 357, 366, 381, 384, 385.
Halep Defterdarlığı, 277.
Halep İdadîsi, 300.
"Halıcılık Hakkında" (Ali Suad Bey), 128.
Halid Bey, 176, 209.
Halid Safa, 273.
Halil (Kut) Paşa, 212.
Halil Asım Efendi, 325.
Halil Edib Bey, 296.
Halil Ganem, 387.
Halil Hanı (Alaca Hamam), 267.
Halil Paşa (Kut), 213, 214.
Halil Rahmi (Malatya mutasarrıfı), 182.
Halil Rıfat Paşazâde Rauf Paşa, 186.
Halil Rıfat Paşa (Sâdrazam), 294, 355, 369.
Halil Rıfat Paşa, 355.
Halil Yaver, 363.
Halim Sâbit Şibay, 50-72.
Halis Cinlioğlu Özel Kitaplığı, 341.
Halit Bey (Kastamonu valisi), 381.
Halit Bey (Kaymakam), 182.
Halit Naci, 395.
Halk Yolu (Çankırı), 346, 349, 352.
Halk, 261.
Halka Doğru, 118, 119.
Halkın Sesi, 347.
Hamazas, 206.
Hamdi Paşa (Suriye valisi), 158.
Hamidiye Eftal Hastahânesi (Şişli Çocuk Hastahânesi), 357.
Hamidiye Hicaz Demiryolları madalyası, 26.
Hamidiye İbtidaîyesi, 32.
Hamşioğlu Rasim (Acar), 208, 209.
Hançeri, 319.
Hanımlara Mahsus Gazete, 303.
Hanioğlu, M. Şükrü, 168.
Hanya (Girit), 282.
Hapishâne-i Umumî, 43.
Haraç, Mezad Satıyoruz (Refik Nevzad), 389.
Harb-i Umumî, bkz. Dünya Harbi (I).
Harbiye, 134, 225, 319.
Harbiye Mektebi, 162.
Harbiye Nâzırlığı, 226.
Harbiye Nezareti, 18.
Hariciye Nezareti, 151, 175, 177, 178, 190, 193, 194, 294.
Hariciye Nezareti Arşivi, 295.
Hariciye Nezareti Evrak Müdüriyet-i Umumîyesi, 295.
Hariciye Nezareti Matbuat-ı Ecnebiye ve Tetkik-i Muahedat, 194.
Hariciye Nezareti Umur-u Şehbenderi Kalemi, 110.
Harp Akademisi, 317.
Harp ve Zulh, 373.
Harput, 20, 334, 335, 339.
Harputlu Hacı Hayri Bey, 6, 334-37.
Harris, M. J. Montagu, 131.
Hars Şubesi, 53.
Hasan Efendi (Seferihisarlı), 387.
Hasan Fehmi Paşa, 172.
Hasan Hamid, 93.
Hasan İzzet Paşa (4. Ordu müfettişi), 205.
Hasan Refik Paşa, 166.
Hasankale, 206.
Hasanpaşazâde Ahmed Paşa, 13.

Hâşim (Şura-yı Devlet âzâsından), 58, 224.
Haşmet Bey (Gelibolu mutasarrıfı), 162.
Hatay dâvası, 328.
Hatemü'l-Enbiya (Celâl Nuri), 122.
Hatıralarım 1872-1946 (Ali Haydar Midhat), 372.
Hâtıra-yı Ahd-i Şebab (Harputlu Hacı Hayri Bey), 337.
Hatiboğlu, Mehmed Ubeydullah, 312.
Hatice Sultan (II. Mahmud'un kızı),102, 186.
Hatif Dehri, 364.
Hattat Zühdi Efendi, 32.
Havâtır, 77, 79.
Havva Cemile Hanım (Salih Münir Paşa'nın ikinci eşi), 191.
Hayâl, 153.
Hayâl, 378, 379.
Hayat, 223.
Hayat Hanım (Halim Sâbit Şibay'ın annesi), 50.
Hayat Tarih Mecmuası, 252.
Hayattan Çizgiler-Tanıdıklarım (M. Şerif Korkut), 356, 358.
Haydarîzâde İbrahim Efendi, 45.
Haydarpaşa, 308.
Haydarpaşa Garı, 308.
Haydarpaşa Lisesi, 85, 86, 302.
Hayreddin Nedim Göçen, bkz. Leskovikli Hayreddin Bey.
Hayri Bey (41. Fırka kumandanı), 173.
Hazine-i Celile-i Mâliye Kupon Kalemi, 193.
Hazine-i Evrak, 245, 280.
Hazine-i Fünûn, 269, 271, 272.
Hazreti Muhammed Aleyhi's-selâm Niçin Çok Evlendi? (Sadık Vicdanî), 29.
Hazret-i Yusuf (Direktör Âli Bey), 152.
Hedef, 261, 265.
Helal-i Ahmer, 308.
Hendese-i Mücesseme (Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
Hendese-i Resmiye Dersleri (C. Roubaudi, Çev. Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
Hennequin, 252.
Hergün, 223.
Hersek, 75.
Heyet-i İlmiye, 88, 94.
Heyet-i Mahsusa, 40.
Heyet-i Tahkikiye ve Cezaiye âzâlığı, 112.
Heyet-i Teftişiye, 277.
Heyet-i Teftişiye Kalemi, 276.
Heyet-i Telifiye, 325.
Hezargradlı Mehmed, 387.
Hıdiviye Şirketi, 369.
Hıfz-ı Sıhhat-ı Umumîye, 127.
Hısnımansur, 152.
Hicaz, 283, 330.
Hicaz Eyaleti Muhasebeciliği, 157.
Hicaz Fırkası, 225.
Hicaz Mektebi, 70.
"Hikmet-i İslâm" (Ali Suad Bey), 122.
Hilafet, 308.
Hilâv, Salih Necmeddin, 312.
Hilmi Bey, 209.
Hindiye, 14, 152.
Hisar, Abdülhak Şinasi, 245, 248, 250, 257.
Hitabiyyat (Sadık Vicnanî), 29.
Hizmet, 387.
Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi, bkz. Ahmed Rasim Avni.
Hoca Hayret Efendi (Adanalı), 325.
Hoca Mehmed Kadri Nâsıh Efendi, 6, 75-79, 197.
Hoca Şîr İdris (Sibiryalı), 58.
Hocazâde Cevdet (Ahmet C. Öğretmenoğlu), 273.
Homeros, 148.
Horuç Mahallesi (Tokat), 339.

Hotel Mirabeau, 370.
Hoybun, 384.
Hristiyan, 34, 134.
Hudeyde, 336.
Hudeyde Hastahânesi, 277.
Hukuk Fakültesi, 91.
Hukuk Fakültesi (Paris), 391.
Hukuk Mektebi, 90, 144, 162, 293, 296.
Hukuk-ı Umumîye, 34, 382, 384.
Hurşit Paşa, 37.
Hususî İlk Türkçe Gazetemiz Tercüman-ı Ahvâl ve Agâh Efendi (Server İskit), 263.
Huzur Dersleri, 39, 73.
Hüdavendigâr, 28, 288, 390.
Hüdaverdigâr Eyaleti Muhasebeciliği, 157.
Hürriyet Gazetesi Neşriyatı, 264.
Hürriyet ve İtilâfçılar, 179.
Hürriyet, 262.
Hüseyin (Hz.), 332.
Hüseyin (Ragıb) Baydur, 224.
Hüseyin Aşkî Efendi, 73.
Hüseyin Avnî Efendi (Karamehmed, Beyazıd dersiâmlarından), 32, 39.
Hüseyin Bey (Cihangiroğlu İbrahim'in kardeşi), 206.
Hüseyin Bey (Komiser), 309.
Hüseyin Hamdi Efendi, 32.
Hüseyin Hilmi Paşa (Rumeli müfettişi), 146, 193, 201.
Hüseyin Hilmi Paşa, 399.
Hüseyin Kâmil (Prens), 370.
Hüseyin Paşa (Şerif Paşa'nın dedesi), 199.
Hüseyin Tosun, 370.
Hüseyinzâde Ali (Turan), 54.
Hüseyniye Medresesi, 50.
Hüsnü Paşa (Sefir), 193.
Hüviyet-i Sübhanî ve Mahiyet-i İnsaniye (Abdurrahman Nâcim), 289.

I

Iğdır, 206.
Ilıca (Nüzhet Şakir Dirisu tarafından dört sayı yayımlanan dergi), 97.
Irak, 70, 120, 287.
Irak mektebi, 70.
"Irak'ın Bir Köşesinde" (Ali Suad Bey), 130.
"Irak'tan Avdet" (Ali Suad Bey), 130.
Isıtma ve Çelik (M. Şerif Korkut), 357.
Islahat Komisyonu, 15.
Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası, 200, 382, 388.
Islah-ı Medaris Encümeni, 56.
Islah-ı Medaris Nizamnâmesi, 73.
Isparta, 52.
Ispartalı (Mustafa) Hakkı, 58.

İ

İbn Haldun, 188.
İbn Hanbel, 70.
İbnü'l-İsmail, 296.
İbnüttahir İsmail Faik, 389.
İbrahim Bey (Kastamonu valisi), 182.
İbrahim Cudi, 400.
İbrahim Edhem Efendi (Menzilcizâde), 306, 311.
İbrahim Edhem Paşa (Sadrazam), 15, 147.
İbrahim Efendi (Mutasarrıf), 336.
İbrahim Hakkı (Kemahlı Şeyh), 17-20.
İbrahim Hüsnü bin Şerif (Kemah kaymakamı), 19.
İbrahim Müteferrika, 241, 255.
İbrahim (Edhem) Temo, 169.
İcdihad, 121, 303.
İcra Vekilleri Heyeti, 115.
İctihad Evi, 248.
İç Yayın Dairesi Müdürlüğü, 259.
İç-il, 167, 170, 276.
İç-İl Müdafaa-i Milliyesi, 170.

İçtihat Matbaası, 372.
İçtimaiyat Mecmuası, 59.
İdare-i Umumîye-i Vilâyet matbaaları, 23.
İdare-i Umumîye-i Vilâyet Nizamnâmesi, 23.
İdil-Volga, 50.
İdroloji (Nüzhet Şakir Dirisu), 97.
İdroloji ve Fizik Tedavi Enstitüsü (Fransa), 96.
İfham Kütüphânesi, 197, 198.
İfham, 197, 198, 374.
İhsa Usûl ve Nazariyâtı (Mustafa Zühtü İnhan), 93.
İhsaiyat Dersleri (Mustafa Zühtü İnhan), 92.
İhsan Bey (Beyoğlu kaymakamı), 388.
"İhtisab Ağalığı" (Mehmed Galib Bey), 186.
"İhtisab Ağalığı Nizamnâmesi" (Mehmed Galib Bey), 186.
İkaz-Millet-i Osmaniyeye Bir Hitabe (Şerif Paşa), 202.
İkbal Kitabevi, 253, 312.
İkbal Kitaphânesi, 314.
İkdam Matbaası, 267.
İkdam, 40, 91, 126.
II. İnönü Savaşı, 283.
İkinci Meşrutiyet Dergileri Üzerine Bir Araştırma (Ülkü Gürsoy), 117.
II. Ordu Çanakkale Hastahânesi, 221.
II. Ordu Kumandanlığı, 226.
II. Türk Tarih Kongresi, 285.
İklil Nevzad Hanım, 388.
İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü (İ:Ü.), 260.
İktisat Vekâleti, 92.
İleri, 246, 251, 252, 253.
İleri, Celâl Nuri, 121, 122, 246, 251.
İleri, Suphi Nuri, 251.
İlim Işığında Freidman ve Calmette Aşıları (Dr. Faut Sâbit), 222.
İlim ve Demokrasi (Hüsnü Hâmit Sayman), 86.
İlmî Araştırmalar, 242, 329.
İlm-i İktisad Dersleri (Mustafa Zühtü İnhan), 92.
İlm-i İktisad, Charles Gide, 93.
İlyada, 148.
İmam Sürureddin, 58.
İmamoğlu, Ömer, 7.
İmar ve İskân Vekaleti, 257.
İmzasız Bir Mektub (C. Gilbert Martin, Çev. Leskovikli Hayreddin Bey), 298.
İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, 74, 248, 280, 285, 328, 332, 333.
İnalcık, Halil, 266.
İnce, Mülhime (Mehmet Behçet Yazar'ın kızı), 299.
İnebolu, 343.
İngiliz amele vekilleri, 213.
İngiliz arşivleri, 169.
İngiliz debarkmanı, 182.
İngiliz Muhipler Cemiyeti, 371.
İngiliz Muhipler Cemiyeti, 39, 383.
İngiliz taraftarlığı, 371.
İngilizce'den Türkçe'ye (Mehmed Bahaddin Toven), 313.
İngiltere, 53, 131, 140, 196, 246, 370.
İnhan, Mustafa Zühtü, 90- 94, 198.
İnhan, Yılmaz (Mustafa Zühtü İnhan'ın oğlu), 90.
İnhisarlar, 144.
İnhisarlar, 194.
İnkılâb-ı Beşer, 383, 384.
İnkılâb-ı Osmanîden Bir Yaprak yahud 31 Mart 1325 Kıyamı (Mevlânzâde Rıfat Bey), 384.
İnkılâplarımız (Server İskit), 265.
İnsaniyet, 245.
İntihab-ı Memurin Komisyonu, 331.

İntihab-ı Memurin-i Mülkiye Komisyonu, 15.
İran, 13, 206, 295.
İshak Bey, 356.
İshak Sükûtî, 370, 387.
İskenderiye, 198.
İskenderpaşa, 396.
İskenderun Müstakil Sancağı, 328.
İskit, Servet, 6, 258-66, 285.
İskit Yayınevi, 265, 266.
İslâm (Ali Suad Bey'in 18 sayı yayımlandığı dergi), 119.
İslâm Ansiklopedisi, 53, 60.
İslâm Dünyası, 119.
İslâm Hukuku, 52.
İslâm Mecmuası, 50, 57.
İslâm Riyaziyâtında Türklerin Mevkii (Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
İslâmcı, 224.
İslâmiyat Şubesi, 54.
İslâmiyet, 33.
İslâm-Türk Ansiklopedisi, 60.
İsmail Âdil Bey, 179.
İsmail Hakkı (Müştak-Mayakon), 146.
İsmail Hakkı Paşa (Amasya mebusu), 79.
İsmail Kemal Midhat Fenmen, bkz. Kemal Midhat.
İsmail Kemal (Avlonyalı), 79.
İsmail Kemal, bkz. Kemal Midhat.
İsmail Paşa (Mısır Hıdivi), 379, 399.
İsmail Safa, 273.
İsmail Vehbi Bey (Tahsin Nahit Bey'in babası), 343, 345.
İspanya, 97, 226.
İsrail, 283.
İspiritizma, 311, 317.
İstanbul, 251.
İstanbul, 28, 32-34, 38, 50, 51, 54- 56, 69, 73-79, 82, 85, 96, 102, 107, 109, 110, 113, 114, 116, 121, 125, 128, 131, 139, 142-144, 146, 149, 151, 156, 157, 162, 165, 167, 175, 178, 180, 192-197, 199, 200, 202, 207, 209, 211, 219- 221, 225, 226, 245, 250, 251, 255, 258, 259, 261, 265, 268, 272, 276, 277, 279, 280, 281, 284, 290, 294, 296, 300, 301, 307-310, 330, 335, 336, 341, 344, 345, 360, 369, 371, 381, 383, 388, 390, 393, 396-399.
İstarbul Araştırmaları, 6, 49, 108, 132, 189.
İstanbul Belediye Kütüphânesi, 315.
İstanbul Belediye Mecmuası, 128, 251.
İstanbul Belediyesi, 248.
İstanbul Belediyesi Muayene Komisyonu, 221.
İstanbul Belediyesi Şehir Müzesi, 257.
İstanbul Darülfünûnu İlahiyat Fakültesi, 73.
İstanbul Emniyet Müdürlüğü, 308.
İstanbul Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastahânesi, 221.
İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 264.
İstanbul Halkevi, 257.
İstanbul Hapishânesi, 43.
İstanbul Hukuk Mektebi / Fakültesi, 143, 145, 269, 373.
İstanbul Hükûmeti, 208
İstanbul Kız Muallim Mektebi, 85.
İstanbul kitapçıları, 256.
"İstanbul Limanı Hakkında Rapor" (Ali Suad Bey), 126.
"İstanbul Limanında Serbest Mıntıka" (Ali Suad Bey), 126.
İstanbul Mıntıka Müdürlüğü, 259.
İstanbul Müderrisliği, 33.
İstanbul Müftülüğü, 43.
İstanbul Müzesi, 257.
İstanbul Serisiyatı, 223.
İstanbul Şehir Meclisi, 311.
İstanbul Şehremaneti, 125.

İstanbul Şehremaneti, 115.
İstanbul Şehremaneti Mecmuası, 131, 132.
İstanbul Şehremaneti Müdevvenat ve İhsaiyat Müdürlüğü, 109, 131.
İstanbul Şehreminliği, 295.
"İstanbul Şehrinde Sanayi" (Ali Suad Bey), 126.
İstanbul Türk Ocağı Şubesi, 89.
İstanbul Üniversitesi, 84.
İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi Bibliyografya Servisi, 255.
İstanbul Vilâyeti Tahrir-i Musakkafat Komisyonu, 332.
"İstanbul'a Seyyah Celbi" (Ali Suad Bey), 126.
İstanbul'dan Ben de Geçtim (Selim Nüzhet Gerçek), 254, 257.
İstanbul'un işgâli, 39, 88, 212.
"İstanbul'un Karaağaç Mezbahası" (Ali Suad Bey), 126.
"İstanbul'un Mesken Noksaniyetini İkmâl" (Ali Suad Bey), 127.
İstarve, 25.
İstihlâk-ı Millî Cemiyeti, 93, 94.
İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti, 207.
İstikbâl, 378, 379, 387.
İstiklâl Harbi, 24, 28, 73, 88, 97, 210, 283, 284, 285, 303, 324, 327, 329, 350, 357.
İstiklâl madalyası, 284.
İstiklâl Mahkemeleri, 17, 22, 39, 40, 47, 49, 308, 309, 310.
İstiklâl, 40.
İstinsaf (Hoca Mehmed Kadri Nâsıh Efendi), 76, 79.
İstorve, 165.
İsveç, 295, 357.
İsviçre, 77, 88, 147, 191, 193, 246, 249, 370.
İsviçre Hukuk-ı Medeniyesi Vecaib Kısmı (Hacı Adil Arda), 145.
İsviçre Medenî Hukukuna Nazaran Kefalet (Hacı Âdil Arda), 145.
İşkodra Şairleri (Ali Emîrî Efendi), 280.
İşkodra, 162, 276, 306.
İşletme Ekonomisi (Mustafa Zühtü İnhan), 93.
İşletme Ekonomisi, 92, 93.
İtalya, 53, 191, 201, 246, 282, 295.
İtfaiye Caddesi, 315.
İtilâf Devletleri, 181, 194.
İtilâf-ı Hürriyet Fırkası, 179.
İttihat Hükûmeti, 140.
İttihat ve Terakkî Cemiyeti, 33-35, 38, 41, 49, 56, 58, 59, 73, 76, 77, 79, 111, 132, 143, 146, 147, 162-169, 178, 179, 181, 196, 197, 199, 200, 202, 205, 222, 327, 339, 370, 371, 372, 381, 382, 385, 388, 389.
İttihat ve Terakkî Medresesi, 34.
İttihat ve Terakkî Mektebi (Darülfeyz), 56, 144.
İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumî, 34.
İttihat ve Terakkî Ne idi? (Leskovikli Mehmed Rauf), 167, 169.
İttihat ve Terakkî'nin Sahtekârlıklarına, Rezaletlerine Bülend Bir Sada-yı Lanetimiz (Şerif Paşa), 202.
İttihatçı/lar, 177, 180, 211, 385, 391.
İttihat-ı İslâm, 53.
İvry, 78.
İyd-i Millî, 20.
İzmir, 17, 18, 37, 179, 181, 220, 226, 254, 282, 284, 301, 302, 341, 367, 369, 371, 378, 388, 389.
İzmir İdadîsi, 369.
İzmir Kitabeti Refikliği, 103.
İzmir Mevleviyeti, 14.
İzmir Redif Alayı, 282.
İzmir'in kurtuluşu, 39.
İzmit, 114, 125, 308, 360.

İzmit mutasarrıflığı, 113.
İzzet Efendi Matbaası, 159.
İzzet Paşa (İzmir valisi), 199.

J

J. Rasin Külliyatından (Ahmet Reşit Rey), 148.
Jandarma Mektebi, 144.
Jeans, Sir James, 312.
Jenin (İsrail), 283.
Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895 - 1908 (Şerif Mardin), 168.
Jöntürk Kongresi, 77, 367, 370.
Jöntürk ruhu, 224.
Jöntürk/ler, 75, 76, 78, 91, 190, 191, 196, 197, 201, 224, 369, 379, 381, 387.
Jöntürklerin firarları, 190.
Jöntürklük, 75-77, 197, 201, 366, 368, 370, 375, 379, 387.

K

Kabataş Erkek Lisesi, 302.
Kâbe-i hürriyet, 36.
Kâbe-i Muazzama, 159.
Kâbil, 164.
Kabzımal Hasan Efendi, 179.
Kadester, 138.
Kadınlar Duymasın (Server İskit), 262, 265.
Kadınlar Dünyası, 383.
Kadıköy, 260, 285, 300.
Kadirli, 324, 328.
Kadri Bey (Tahrir erkânından), 308, 309, 310, 311.
Kadri Raşit (Anday), 387.
Kadrî, 345.
Kafkas Cephesi, 259, 313.
Kafkasya, 55, 157, 210, 215.
Kahire, 75, 76, 110, 116, 128, 197, 384.
Kalender (Hasan Üçok), 353.
Kalven de, 71.
Kam, Ferid, 273.
Kamenev, 213.
Kâmil Efendi, 310.
Kâmil Paşa, 37, 179, 191, 202, 369, 371.
Kâmil Paşa Hükûmeti, 147, 385.
Kâmil Paşa Medresesi, 334.
Kâmus-ı Türkî, 314.
Kanaat Kütüphânesi, 87, 304.
Kanal Seferi, 20, 21.
Kandan, Ali Fuad (Şerif Paşa'nın kardeşi), 199.
Kandan, Handan, 201.
Kandan, Reşid, 201.
Kandıra, 114.
Kangırı'da Necat, 346.
Kant, 71.
Kânun-ı Esasî Matbaası, 76.
Kânun-ı Esasî, 35, 380.
Kânun-ı Esasî, 76, 78, 111.
Kanuni Sultan Süleyman, 139.
Kapalı Çarşı, 397.
Kara Kemal, 205.
Kara Muratas Hanedanı, 165.
Kara, İsmail, 254.
Karabet, 270.
Karacaahmet Kabristanı, 285.
Karacasu (Aydın), 282.
Karadağ, 177, 226, 295.
Karadeniz, Nâzım, 6.
Karaferiye, 166.
Karagöz, 378, 395.
Karagöz, 395.
Karahan (Moskova Hariciye müsteşarı), 213, 214.
Karakeçi aşireti, 335.
Karakol Cemiyeti, 207, 211.
Karaköse, 205.
Karaköy, 308.
Karal, Enver Ziya, 266
Karaman, 259.
Karamürsel, 283.

Karaosmanzâde Halid Bey, 179.
Karatay, Fehmi Ethem, 255.
Karatekin (Tahsin Nahit Uygur), 346.
Karatekin, 354 (Türk kahramanı), 354.
Karay, Refik Halit, 384.
Kardeşim (Refik Nevzad), 389.
Karikatür, 262.
Karlsbad, 371.
Karo Haço, 206.
Kars Ahz-ı Asker Kalemi, 215, 218.
Kars, 208, 209, 215, 217, 218.
Kars Hastahânesi, 217.
Karsıalan, Halid, 208.
Kasımpaşa, 393.
Kasidecizâde Ziya Molla, 381.
Kaspar Efendi, 267- 73.
Kaspar Kütüphânesi, 270.
Kastamonu, 25, 28, 146, 178, 179, 182, 302, 343, 346, 347, 355, 381.
Kastamonu, 28, 346.
Kastamonu Âsâr-ı Kadimesi (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Kastamonu Rüştiyesi, 24, 28.
Kastamonu Sultanîsi, 301.
Kastamonu Vilâyet Matbaası, 348.
Kâşif Dehri, 364.
Kâtipoğulları, 299.
Kavak Meydanı Caddesi, 400.
Kavala, 33.
Kavalalı Mehmed Ali Paşa, 200, 201.
Kaynak Başıda (Tahsin Nahit Uygur), 348.
Kayseri, 61, 166, 216, 218, 219, 261, 268, 269, 270, 284, 381.
Kayseri Hastahânesi, 357.
Kayseri Merkez Hastahânesi, 218.
Kayserili Mustafa Efendi, 325.
Kazan, 50, 51, 55, 61.
Kâzım Karabekir Paşa, 180, 181, 182, 212, 214, 215, 217.
Kâzım Paşa, 162.
Kazlıçeşme Kabristanı, 296.
Kebikeç, 266.
Kelekyan efendi, 317.
Kemah, 18, 20, 203, 211.
Kemahlı Âşıklar (Ömer Menekşe), 17.
Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı, 17, 18, 21.
Kemal Avni, 388.
Kemal Cenap, 346, 352.
Kemal Midhat, 6, 366-68, 370.
Kemal Paşa (Maarif nâzırlarından), 319, 381.
Kemal Sait Bey, 147.
Kemaliye Medresesi, 18.
Kemaliyeli İbrahim,41.
Kepecioğlu, Kâmil, 6, 280, 282-86.
"Kerbelâ'yı Ziyaret" (Ali Suad Bey), 121, 130.
Kerek, 112, 118.
Kerkük, 34, 336.
Kesriye, 26.
Ketraniçe, 165.
Kıbrıs, 38.
Kıbrıslı Kâmil Paşa (Aydın valisi), 178.
Kılıç, Tevfik, 6.
Kırdan Bayırdan Derlemeler (Şevket Arı), 355.
Kırdar, Lütfi, 248.
Kırım, 330.
Kırım Harbi, 387.
Kırım Mecmuası, 57.
Kırım Seferinde Bâbıâlî (Mehmed Galib Bey), 187.
Kırımlı, Sadi G. , 255.
Kırkkanat (Hakkı Kâmil Beşe), 355.
Kırklareli, 226.
Kırmızı - Siyah Kitab (Ahmed Cevad Emre), 121
Kırşehir, 276, 277, 278.
Kısa Basın Tarihimiz (Server İskit), 264.
Kız Sanayi Mektebi, 178.
Kızanlık

Kızılordu, 217.
Kızıltoprak, 74, 118, 121.
Kilâr-ı Hacc-ı Şerif Emaneti, 157.
Kilis, 21, 357.
Kilisli Rifat (Bilge), 54, 224, 281.
Kiraz Hamdi Paşa, 40.
Kirkor Faik, 269, 271.
Kitabeler, 341.
Kitab-ı Mukaddes, 169.
Kitabu Hediyyetü'l-Umem ve Yenbuü'l-Âdab ve'l-Hikem (Abdurrahman Nâcim), 289.
Kitabü'n-nikâh, 144.
Kitabü't-Tenvir (Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi), 48.
Kitap (Selim Nüzhet Gerçek), 257.
Kitap-Belleten, 252.
Kitapçı Arakeller, 268.
Kitapçı, Hüseyin, 312, 314.
Kiyev, 55.
Kleanti Skalyeri, 378.
Koca Sekbanbaşı Risâlesi / Hulâsatü'l-Kelâm fî-Reddi'l-Avâm (Tokatlı Mustafa Ağa), 228-42.
Koca Yusuf Paşa, 237.
Kocaeli, 284.
Kocatürk, Vasfi Mahir, 231.
Koçi Bey Risâlesi, 240.
Koçu, Reşat Ekrem, 266.
Kokalar, 165.
Koloğlu, Orhan (Dr.), 390.
Kolonya, 25, 360.
Komanova, 26.
Komünist İnkılâbı, 217.
Komünist Parti, 217.
Komünist/lik, 215, 217, 219, 220, 313.
Komünizm, 217, 218.
Komüntem, 211.
Koniça, 75.
Konukçu, Ever, 132.
Konya, 81, 216, 217, 218, 259, 261, 330, 356, 390.
Konya Belediye Mezbahası, 259.
Konya İdadîsi, 356.
Konya Vilâyeti Halkiyat ve Harsiyatı (Sadeddin Nüzhet-Mehmet Ferit), 348.
Konya Vilâyeti Matbaası, 259.
Konyalı Hayri Bey, 170.
Koral, M. Emin, 283.
Koraltan, Refik, 183.
Kordonboyu, 220.
Korkmaz Ağacık (Fuat Sâbit'in oğlu). 203. 204.
Korkut, M. Şerif (Burdurlu), 6, 355-58.
Koska'da Kain Sadr-ı Esbak Ragıb Paşa Kütüphânesinde Mevcud Olan Kütb-ü Şerifenin Defteridir (Abdurrahman Nâcim), 292.
Kosova, 25, 26, 163, 331.
Kosova Adliye Müfettişliği, 151.
Koyuncu, Âkil, 300, 302.
Kozan, 95, 115, 158, 197, 276, 327, 360.
Kozan Ortaokulu, 340.
Köprübaşı, 268, 270.
Köprülü, 163.
Köprülü, Mehmed Fuad, 53, 54, 55, 58, 300, 302.
Köstence, 384, 385.
Kudat, Orhan, 6.
Kudüs, 146, 226,373.
Kûfe, 14.
Kul Kethüdâlığı, 234.
Kuleli Askerî İdadîsi, 196.
Kuleli İdadîsi, 387.
Kulen, Haydar (Dr.), 95.
Kunduk, Bekir Sami, 214.
Kuntman, M. Derviş, 208.
Kur'ân, 268.
Kur'ân'a Doğru (Halim Sâbit Şibay), 56.
Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi (Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi),

48.
Kurbağalar (Aristophanes), 252.
Kurdaş, Kemal , 323.
Kurhan, Mehmed Salih, 201.
Kutu Kapakları (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Kuveyt Meselesi, 194.
Kuvva-yı Milliye, 170, 172, 173, 174, 181, 182.
Kuvve-i Ruhiye (Mehmed Bahaddin Toven), 312.
Küçüka, Necib Ali, 283.
Küçük Asya (Charles Texier, Çev. Ali Suad Bey), 131.
Küçük Gramer (Mehmed Bahaddin Toven), 313.
Küçük Tarhanlı Lâbit, 50.
Küçük Yeni Han (Çemberlitaş), 267.
Küçük Yıldız Han, 267.
Kültür Bakanlığı, 85.
Küpeli, Mehmet, 6.
Kür, İsmet, 366.
Kürd Hüseyin Paşa, 206.
Kürdistan Teali Cemiyeti, 327, 383.
Kürkçüler Yokuşu 'Mercan Yokuşu), 267.
Kütüphâne-i Dâmad İbrahim Paşa, 291.

L

La Fédératiton Ottomane (Mevlânzâde Rıfat Bey), 389.
La Ferme Model d'Orman (Server İskit), 265.
La Force Psychique (Sir William Crook), 312.
La Politiquae Orientale de la Russie (Salih Münir Paşa), 192.
La Politique Sanitaire Internationale (Dr. Lütfî), 392.
La Trahison du Gouvernement Turque (Revik Nevzad), 389.
Laleli, 75.
Lârende (Konya), 288.
Larissa (Mora Yenişehiri), 306.
Layiha ve İstitrad (Ali Haydar Midhat), 372.
Lâz Tekâmül-i Millî Cemiyet-i Hayriyesi, 181.
Lauzzanne, Stephane, 265.
Lâzkiye, 167, 172, 173, 288.
Le Revue, 201.
Lehçetü'l-Lûgat (Direktör Âli Bey), 154.
Lenin (Maksim Gorki, Çev. Dr. Fuat Sâbit), 223.
Lenin, 222.
Les Fourberies de Sapin, 154.
Les Turcs et les Revendications Grecques (Şerif Paşa), 200, 202.
Les Vautours et La Turquie (Revik Nevzad), 389.
Leskovik, 165, 276, 293, 294.
Leskovikli Hayreddin Bey, 293-97, 373.
Leskovikli Mehmed Rauf, bkz. Mehmed Rauf (Kırçak).
Leş, 162.
Letâfet, 154.
L'Etat Politique de la Turquie et le Parti Liberal (Dr. Lütfî), 391.
l'Europe et La Turquie (Refik Nevzad), 389.
Levent, 302.
Lewis, Bernard, 168.
Leylî Eytam Mektebi, 219.
Liberal, 139.
Littré, 317.
Livre de mes Fils (Paul Doumer), 187.
Lofça (Bulgaristan-Vidin), 143.
Londra, 121, 198, 200, 379.
Londra Sefareti, 193.
Lozan, 88, 94, 246.
Lozan görüşmeleri, 198.
Lozan Muahedesi, 144.

Lozan Osmanlı Kütüphânesi, 88.
Lozan Türk Yurdu, 88.
Lozan Üniversitesi, 82, 83.
Lûgat-ı Baha (Mehmed Bahaddin Toven), 315.
Lûgat-ı Osmanî, 314.
Luther, 71.
Lüleburgaz, 226, 288.
Lütfî (Dr.), 6, 390-92.
Lütfi Fikri, 273, 373.
Lütfullah, 370.

M

M. Cevdet (İnanç) Bey, 178, 280, 284, 285.
M. Server, bkz. İskit, İskit.
Maarif Müdüriyeti Kütüb-ü Ecnebiye Muayene Komisyonu, 293.
Maarif Nâzırlığı, 301.
Maarif Nezareti, 106, 156, 159, 303, 307, 336.
Maarif Sergisi, 257.
Maarif Teşkilatı, 271.
Maarif Vekâleti, 52, 87, 131, 322.
Maarif Vekâleti Müfettişliği, 302.
Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Heyeti, 255.
Maarif, 271, 272, 273.
Mabeyn, 146, 370.
Mabeyn-i Hümayun Başkatipliği, 152.
Macaristan, 53, 55, 96, 193.
Maçka Kabristanı, 145.
Madam Stein, 216, 218.
Maden, 325.
Madrid, 371.
Mağdurin-i Siyasiye Komisyonu, 391.
Mahallât ve Kurâ Hey'ât-ı İhtiyariyesinin... (Sadık Vicnanî), 29.
Mahfel, 74.
Mahmud (II.), 102, 156, 159, 356.
Mahmud Celâleddin Bey (Selim Nüzhet Gerçek'in babası), 245.
Mahmud Celâleddin Paşa, 187, 190.
Mahmud Cemil Münir (Salih Münir Paşa'nın oğlu), 191.
Mahmud Efendi (Cihat müdür muavini), 331.
Mahmud Muhtar Paşa, 371.
Mahmud Nedim, 326.
Mahmud Rauf Efendi, 231.
Mahmud Şevket Paşa, 144, 147, 163, 180, 197, 367, 388.
"Mahmud Şevket Paşa İçin" (Ali Suad Bey), 121.
Mahmudiye Mekteb-i Rüştiyesi, 176.
Mahmut Şükrü, 399.
Mahrec-i Aklâm, 176.
Mahzen-i Edviye (Mîr Hüseyin Han Ukeyliyyü Ulüvvü Horasanî), 160.
Maiyet-i Seniye-i Cenab-ı Mülükâne, 199.
Makâm-ı Sâmi-i Sadâret-i Uzma Tercümanlığı, 294.
Makbuat Umum Müdürlüğü, 259, 261.
Makriköy (Bakırköy) Baruthânesi, 306.
Maksim Gorki, 222.
Malatya, 182.
Mâli Piyasalar ve Banka Siyaseti (Mustafa Zühtü İnhan), 93.
Malisörler isyanı, 226.
Mâliye Dairesi, 15.
Maliye Kupon İdaresi, 277.
Maliye Mektebi, 90, 92.
Mâliye Nezareti, 92, 133, 134, 179, 197, 278.
Mâliye Nezareti Arazi-i Mevkufe Komisyonu, 332.
Mâliye Vekâleti, 43.
Malta, 144, 163, 209.
Malûmat, 147.
Mamuretü'l-aziz, 151, 276, 288.
Mamuretü'l-aziz Mekteb-i İdadi-i Hami-

dî, 335.
Mamuretü'l-aziz Salnâmesi, 337.
Mamuretu'l-aziz Valiliği, 277.
Manastır, 6, 25, 26, 27, 71, 146, 163, 191, 331, 359, 361.
Manastır Askerî Rüştiyesi, 282.
Manastır Mülkî İdadîsi, 359.
Manastır'ın Unutulmaz Günleri (Abdülmecid Fehmi), 361.
Manastırlı Rifat, 58.
Manastırlılar, 70.
Manisa, 178, 219, 220, 221, 254.
Manisa Mevki Hastahânesi, 219.
Mansur Paşa, 15.
Mansurizâde Mehmed Said, 58.
Manş denizi, 370.
Manyasîzâde Refik Bey, 34.
Mardin, 254.
Mardin Sancağı Tahrirat Kalemi, 276.
Marsilya, 369.
Maruzat-ı Muhimme, 331.
Maskat Meselesi, 194..
Mason locası, 378.
Masonluk, 36.
Maşrık-ı Füyuzat Mektebi, 258.
Matbaatü'l-Osmaniye, 76.
Matbuat Cemiyeti (İstanbul), 256.
Matbuat Umum Müdürlüğü, 262, 263, 264, 265.
Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü, 302.
Matbuat-ı Dahiliye Kalemi, 294.
Matbuat-ı Ecnebiye Teracim-i Mâruze Başkitabeti, 294.
Matbuat-ı Yunaniye, 294.
Matem Tülleri (Kâşif Dehri), 364.
Matematik Notları (Hüsnü Hâmit Sayman), 88.
Maverdi, 74.
Mecelle, 13, 15, 144.
Mecelle Cemiyeti, 15.
Mecid Bey, 226.
Mecidî nişanı, 16, 26, 105, 145, 271, 274, 278, 294, 311, 336.
Meclis, bkz. TBMM.
Meclis-i Ayân, 15.
Meclis-i Hass-ı Vükelâ, 112.
Meclis-i İdare-i Evkaf, 331.
Meclis-i İdare-i Vilâyet, 25.
Meclis-i İmar, 15.
Meclis-i Kebir-i Eyalet, 14.
Meclis-i Mebusan, 33, 35, 37, 40, 144, 163, 197, 263, 327, 335, 396, 399, 400.
Meclis-i Mebusan-ı Osmanî Heyet-i Celilesine (Salih Münir Paşa), 192.
Meclis-i Mesalih-i Talebe, 73.
Meclis-i Millî, 133.
Meclis-i Sıhhiye, 150.
Mecnune (Kâşif Dehri), 364.
Medhal-i Terbiye-i Akliye, Ahlâkiye, Cismaniye (Ali Münif Yeğena), 164.
"Medine'yi Ziyaret" (Ali Suad Bey), 130.
Medrese-i Halimiye, 50.
Medresetü'l-Mütehassısın, 73.
Mehmed (Kadirî Şeyhi), 20.
Mehmed Ali Ayni, 295.
Mehmed Ali Tevfik (Yükselen), 224.
Mehmed Arif, 20.
Mehmed Âsaf Bey, 326.
Mehmed Asım Paşa (Hariciye nâzırı), 177.
Mehmed Aziz Efendi, 190.
Mehmed Bahaeddin Bey, bkz. Bahriyeli Baha Bey.
Mehmed Bahaeddin, 58.
Mehmed Besim, 58.
Mehmed Ebussüreyya Sami, 23.
Mehmed Emin Efendi, 16.
Mehmed Esad Efendi (Erbilli), 48.
Mehmed Fikri, 296.

Mehmed Galib Bey, 6, 101, 106, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189.
Mehmed Hâkî Efendi (Hacı Adil Arda'nın babası), 143.
Mehmed Hilâl Bey, 19.
Mehmed İzzet, 52.
Mehmed Kadri Nâsıh (Hoca Mehmed Kadri Nâsıh Efendi), 6, 79.
Mehmed Kâmil (Kâmil Kepecioğlu), 282.
Mehmed Kemaleddin, 18.
Mehmed Münib Efendi (Antepli), 230.
Mehmed Müştak (Ulemadan), 20.
Mehmed Nâbi, 194.
Mehmed Nâmık Paşa, 14.
Mehmed Nazif Efendi (Cihat müdürü), 331.
Mehmed Rahim Abdürrezzak, 51.
Mehmed Rasih Dino, 187.
Mehmed Rauf (Kırçak), 165-74.
Mehmed Remzi Bey, 343.
Mehmed Reşad Efendi, 193.
Mehmed Reşad, bkz. Sultan Reşad.
Mehmed Reşid, 82, 169.
Mehmed Rifat Bey (Servet İskit'in babası), 258.
Mehmed Said Efendi (Mehmed Galib Bey'in babası), 175, 176, 177, 186, 187.
Mehmed Suad Bey, bkz. Ali Suad Bey.
Mehmed Süreyya, 228.
Mehmed Şaban Kâmi Efendi, 275.
Mehmed Şerif Efendi (Ali Emîrî Efendi'nin babası), 275.
Mehmed Şerif Paşa, bkz. Şerif Paşa.
Mehmet Arif, 52.
Mehmet Necati, 206.
Mehmet Nüzhet, 289.
Mekke Uleması, 18.
Mekke-i Mükerreme Harem-i Şerif Müdiriyeti, 158, 159.
Mekke-i Mükerreme Kaymakamlığı, 158.
Mekke-i Mükerreme, 158.
Mekki Bey, 382.
Meksika, 137.
Mekteb, 117, 147, 268, 272.
Mekteb-i Hamidî, 398, 399.
Mekteb-i Hayriye, 398.
Mekteb-i Maarif-i Adliye, 156.
Mekteb-i Mülkiye, 15, 82, 91, 92, 176, 178, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 172, 176, 177, 178, 193, 197, 198, 288, 293, 295, 296, 325.
Mekteb-i Osmanî, 287, 319.
Mekteb-i Sanayi, 166.
Mekteb-i Sultanî, , 176, 190, 225, 319.
Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, 391.
Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahâne, 160.
"Mektepler Hakkında" (Ali Suad Bey), 123.
Mektubî-i Sadr-ı Ali Kalemi, 150, 157.
Mektubî-i Vilâyet Kalemi, 25.
Mektupçu Kalemi, 294.
Melanchton, 71.
Memduh (Mehmed) Paşa, 187.
Memduha (Midhat Paşa'nın kızı), 368, 369.
Memleket Bahçesi, 152.
Memleketeyn (Eflak-Boğdan), 150.
Memorandum sur les Revendications du Peuple Kurde (Şerif Paşa), 200, 202.
Memurin Muhakemat Encümeni, 115.
Memurin-i Mülkiye Komisyonu, 276, 277.
Menatık-ı Harbiye, 301.
Menderes, Adnan, 322.
Menemenlizâde Tahir, 147.
Menfa-yı İhtiyarî Hatıratı (Ali Haydar Midhat), 372.
Mengu Kaan, 58.

menhasık-hacc, 17.
Menlik, 166, 172.
Menşe-i Küttab-ı Askeri, 398.
Menteşe, 167.
Merasim ve Âdât-ı Kadime-i Osmaniye (Seyyid Abdülaziz Bey), 332, 333.
Mercan İdadîsi, 51.
Mercan Vakfı, 14.
Merdezî Yahya Efendi, 14.
Merdivenköy Kabristanı, 204.
Merkez Kumandanlığı, 18.
Merkez Müdde-i Umumîliği, 218.
Merkez Ordusu, 219.
Merkezefendi Kabristanı, 248.
Merkez-i Hilafet, 70.
Merkez-i Umumî Rehberliği, 33.
Mersin Cephesi Grubu Kumandanlığı, 172.
Mersin Rüştiyesi, 325.
Mersin, 167, 164, 170, 172, 173, 174, 167.
Merzifonlu Cudi, 300.
Meselütü'l-Transvaal (İsmail Kemal, Çev. Hoca Mehmed Kadri Efendi), 79.
Mesih Paşa mahallesi, 175.
Mesnevî, 18.
Mesneviyat-ı Avnîye (Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi), 48.
Mesrure Hanım (Midhat Paşa'nın kızı), 367, 369, 372.
Mes'ud Fânî (Bilgili), 327.
Mes'uliyet, 124.
Meşihat / Makamı, 20, 45, 60.
Meşrutî hükûmet, 134.
Meşrutiyet (I.), 15.
Meşrutiyet (II.), 6, 17, 20, 32, 48, 56, 73, 104, 106, 108, 111, 116, 117, 133, 141, 143, 144, 147, 148, 159, 163, 166, 172, 178, 183, 184, 188, 191, 197, 201, 226, 250, 260, 278, 294, 297, 301, 307, 317, 325, 326, 328, 334, 359, 361, 362, 367, 371, 373, 381, 382, 384, 385, 388, 389, 391, 393, 395, 396, 399.
Meşrutiyet kabineleri, 142.
Meşrutiyet, 200, 201, 382, 389.
Meşrutiyete Doğru Ben... ve Hayatım (Şerif Paşa), 202.
Meşveret, 370, 387, 388, 389.
Mevlânzâde Rıfat Bey, 6, 79, 381-85.
Mevlânzâde Rıfat'ın Hatıraları, 386.
Mevlevî gönüllüleri, 20.
"Mevlidü'n-Nebevî" (Ali Suad Bey), 122.
Mısır, 20, 38, 39, 70, 75, 76, 77, 78, 79, 87, 109, 110, 116, 118, 120, 121, 122, 128, 147, 185, 197, 283, 370, 372, 382, 383, 385, 399.
Mısır meselesi, 177.
Mısır Meselesi (Ragıb Raif-Rauf Ahmed Hotinli), 194.
Mısır Ordusu, 225.
Mısır Uleması, 17.
"Mısır'da Buhran-ı Mâlî" (Ali Suad Bey), 121.
Michelle Proudhon, 120.
Midhat Paşa, 33, 367, 369, 370, 371, 372, 387.
Midhat Paşa'nın Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Şehadeti (Ali Haydar Midhat), 372.
Midilli, 369.
Midyat, 335.
Mihanik (Hüsnü Hâmit Sayman), 86.
Mihrab, 74, 128.
Mihran, 123.
Millet Kütüphânesi, 278, 279,.
Millet ve Hükûmet (Dr. Lütfî), 389.
Milletlerarası İdroloji Kongresi, 97
Milletlerarası Rumatoloji Kongresi, 97.
Millî Eğitim Bakanlığı, 321.

Millî Emlâk, 220.
Millî Fikirler ve Hisler" (Ali Suad Bey), 120.
Millî Hükûmet, 198.
"Millî İktisatiyatta Para Meselesi ve Tesanüd" (Ali Suad Bey), 125.
Millî Kütüphâne, 247, 250.
Millî Matbaa, 302.
Millî Mecmua, 107.
Millî Meşrutiyet Fırkası, 93, 197, 374.
Millî Mücadele, 167, 208, 246, 340, 343, 345, 347.
Millî Mücadele'de İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey ve Faaliyetleri, (Şaban Ortak), 114.
Millî Reasürans Şirketi, 85.
Millî Talim ve Terbiye Dairesi, 314.
Millî Türk Fırkası, 197.
milliyet düsturları, 212.
Milliyet, 251, 253, 262.
Mirabo ve Sofi (Leskovikli Hayreddin Bey), 297.
Miralay Sadık Bey, 39, 388.
Miras Peşinde, 252.
Mir'ât-ı Hakikat, 187, 190.
Mirgün, Faruk, 283.
Misafirhâne-i Askerî, 290.
Mithat Cemal (Kuntay), 154.
Mizan, 111, 118, 272, 372.
Mizancı Murad, 111, 287.
Modern Türkiye'nin Doğuşu (Bemard Lewis), 168.
Modemist İslâmcı, 58.
Moiz Kohen (Tekin Alp), 198.
Moliere, 154.
Molla Mustafa (Ereğlili), 35.
Mollacıkzâde Bâki Efendi, 146.
Mollaoğullan, 299.
Moltke'nin Hatıratı (Tayyarzâde Ahmed Atâ), 187.
Mondros Mütarekesi, 38, 47, 55, 180, 204, 207, 211, 222, 307.
Monge Sokağı (Paris), 379.
Monte Carlo, 200, 201.
Montecordino, 201.
Mora Yenişehiri, 306.
Moskova Komünistleri, 217.
Moskova, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 221.
Muallim Feyzî, 296, 273.
Muallim Naci, 199, 268.
Muammer Bey, 308, 309, 310, 311.
Muammer Paşa, 157.
Mufassal Osmanlı Tarihi (Mithat Sertoğlu), 266.
Muhacirin Komisyonu, 151.
Muhacirin Umum Müdürlüğü, 112, 115, 118.
Muhakemat Dairesi, 15.
Muhammara Meselesi, 194.
Muhammed Abduh, 70.
Muharrerat-ı Âlî Paşa (Mehmed Galib Bey), 187.
Muhasebat-ı Umumîye Hesabat-ı Merkeziye Şubesi, 193.
Muhtelif Memleketlerde Beledî Usûller (M. J. Montagu Harris, Çev. Ali Suad Bey), 131.
Mukaddime (İbn Haldun), 188.
Mumcu, Hüseyin (Ressam), 358.
Murad (IV.), 14.
Murad (V.), 75, 378.
Musa Carullah, 58.
Musa Kâzım Efendi (Şeyhülislâm), 18, 33, 38, 40, 56, 58, 70, 73.
Musahabe-i Edebiyeler (Ahmet Reşit Rey), 147.
Musalaha-i Dem Komisyonları, 26.
Musavver Cihan, 272.
Musavver Nevsâl-i Osmanî-2, 158.
"Musâ'yı Ziyaret" (Ali Suad Bey), 130.
Mustafa (IV.), 238.

Mustafa Bey (Ahmet Reşit Rey'in kayın pederi), 147.
Mustafa Kemal Paşa, bkz. Atatürk.
Mustafa Kemal'in Kitabı, 364.
Mustafa Nuri Paşa (Mansurîzâde), 14, 175, 186, 188.
Mustafa Rasih Paşa, 298.
Mustafa Reşid Bey (Ahmet Ferit Tek'in babası), 196.
Mustafa Sabri, 388.
Mustafa Sabri Efendi, 38, 39, 73.
Mustafa Salim, 83.
Mustafa Suphi, 197, 215, 216, 373-76.
Mustafa Şevket Bey, 283.
Mustafa Vefik Bey (Halep valisi), 163, 366, 370.
Mustafa Zühdî Efendi, 17.
Mustapha Pacha Bairaktar (A. F. Miller), 231.
Musul, 226, 335, 337.
Muş, 157, 258, 261.
Muşkara, Mehmed Tâlat (Küçük Tâlat), 59, 212.
Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkası, 183.
Müberra Hanım (Mehmet Behçet Yazar'ın üçüncü eşi), 300.
Mücellid Halid Efendi, 32.
Müdafaa-i Hukuk Heyeti, 173.
Müdafaa-i Miliye, 218, 219.
Müdafaa-i Milliye Vekâleti, 217.
Müdevvenat ve İhsaiyat Müdürlüğü, 125.
"Müezzin Baba" (Ali Suad Bey), 128.
Müftüoğlu Ahmed Hikmed, 224, 273.
Mühendishâne, 196.
Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun, 398.
Mühimme Odası, 331.
Mükemmel Kâmus-ı Osmanî, 273.
Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlîsi, 343.
Mülkiye Heyet-i İthamiyesi, 359.
Mülkiye Mühendis Mektebi, 82.
Mülkiye, bkz. Mekteb-i Mülkiye.
Mülteka, 275.
Mültekatât-ı Letâif (Leskovikli Hayreddin-Bey), 297.
Mümtaz, Ahmed Semih, 108.
Münevverân Takımı, 367.
Münir Paşa Apartmanı, 191.
Müntefik, 111.
"Müslümanlıkta İçtimaiyata Doğru" (Ali Suad Bey), 122.
Müşekrek, 17.
Mütareke Komisyonu, 194.
Mütareke, 13, 181, 183, 200, 324, 327, 367, 371, 381, 383, 390.
Müteferrika, 292, 316, 349, 354.
Mütegallibe, 138.
Müzellefzâde Rıza Efendi, 159.

N
Naci, 296.
Nâdir Ali Han (İran şahı), 233.
Nafıa Nezareti, 134.
Nagamât-ı Vicdaniye (Sadık Vicnanî) 29.
Nağmetün-nay fî Şerh-i Nağmetü't-tay (Şeyh Aliyyü'l-Kusî), 160.
Nahit (Tahsin Nahit Uygur), 346-49.
Nahit, 345.
Naip, 31,.
Nakibü'l-eşraf, 330.
Nâkiye (Elgün) Hanım, 54.
Namazgâh Caddesi, 258.
Nâmık Kemal, 75, 154, 387, 397.
Napoli, 370, 379.
Narman, 205.
Nasrettin Hoca Lâtifeleri (Server İskit), 264.
Nazariyât-ı Edebiye (Ahmet Reşit Rey), 148.
Nâzım (Dr.), 370.
Nâzım Hamid, 387.
Nâzım Paşa (Vali), 38, 336.

Necat, 346, 349.
Necati (Kâmil Kepecioğlu), 283.
Necati Bey (Kastamonu nafia müdürü), 300.
Necd Kıtası Meselesi, 194.
Necib Ali, 42, 47.
Necib Âsım (Yazıksız), 54, 224.
Necid, 11, 111, 112, 121.
"Necid'den Avdet Hâtıratı" (Ali Suad Bey), 130.
"Necid'e Doğru" (Ali Suad Bey), 120, 129.
Nedamet-i Âşıkane (Leskovikli Hayreddin Bey), 298.
Nedim, 303.
Nemlizâdeler, 398.
Neşide-i Cihad-ı Ekber (Sadık Vicdanî), 29.
Neşriyat Sergisi, 246.
Netayicü'l-Vukuat (Mustafa Nuri Paşa), 175, 188, 189.
Neuchâtel, 88, 246.
Nevsal-i Millî, 304.
New York, 97.
Nida (Mehmet Behçet Yazar), 302, 303.
"Nil Kenarında" (Ali Suad Bey), 118, 129.
Nilüfer, 285.
Nineeenth Century, 372.
Nirenk, 250.
Niş, 151.
Nişan-ı Alî-i Osmanî, 26, 105.
Nişantaşı, 147, 194.
Nitre, Paul, 83.
Nizâm-ı Cedid, 231, 234, 235, 238.
Noktalama (Mehmed Bahaddin Toven), 311, 313.
Noyan, Tevfik (Ispartalı), 88.
Numan Paşa (Serasker), 234.
Numune Hastânesi, 52.
Nureddin (Nuri) Bey, 310, 311.
Nurettin Paşa, 216, 283.
Nuri Paşa (Killigil), 212.
Nusaybin, 350.
Nusret Bey (Jandarma), 205.
Nümûne İdadîsi (Bursa), 306.
Nümune-i Muharrerat (Harputlu Hacı Hayri Bey), 337.
Nüzhet Sâbit, 373.

O

Odeon Tiyatrosu, 34.
Odesa, 55.
Ohannes Ferid, 269.
Ohnet, George, 298.
Ohri, 360.
Okçularbaşı, 267.
Oktay, Sabih, 96.
Oltu, 209.
16. Fırka, 220.
Onay, Ahmet Talât, 344, 348, 351, 352, 353.
"Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı", (Ali Rıza Bey), 101, 106, 107.
"Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı-Halk Sırtından Geçinenler" (Ali Rıza Bey), 107.
"Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul'da Kadın" (Ali Rıza Bey), 107.
"Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricali (Ali Rıza Bey-Mehmed Galib), 101, 105, 106, 186.
Ordu, 180.
Orenburg, 50, 57.
Orhan ile Gümüş (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Orhan'ın Çocuk Eğlenceleri (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Orhan'ın Hayvanlar Bahçesi (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Orhan'ın Kuruntusu (Mehmet Behçet Yazar), 304.

Orhan'ın Teyyareciliği (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Orman ve Maadin Nezareti, 190, 301.
Orta Doğu Üniversitesi, 323.
Orta Muallimat Mektebi, 85.
Orta Tedrisat Müdür-i Umumîliği, 302.
Ortak, Şaban, 114.
Ortaköy Darü'l-eytam, 301.
Osman Arslan Bey (Leskovikli Mehmed Rauf'un babası), 165.
Osman Bey (Trabzon mebusu), 214.
Osman Hamdi Bey, 191.
Osman Paşa (Hicaz valisi), 225.
Osman Yümni, 397, 400.
Osmanağa Camii (Kadıköy), 285, 260.
Osmanî nişanları, 145, 278, 303.
Osmaniye, 115, 327.
Osmanlı Ahrar Fırkası, 367, 382.
Osmanlı arşivleri, 169.
Osmanlı Devleti, 60, 144, 194, 226, 385.
Osmanlı Hükûmeti, 140.
Osmanlı Hürriyet ve İtilâf Fırkası, 39, 124, 200, 367, 388, 389.
Osmanlı Millî Muhalefet Fırkasının İkinci Beyannâmesi - Ne Bekliyorsunuz? (Mevlânzâde Rıfat Bey), 389.
Osmanlı Ordusu, 225
Osmanlı Sosyalist Fırkası, 388, 389.
Osmanlı Tarih ve Edebiyatı Mecmuası (31 Mart 1918 - 30 Eylül 1920, 31 sayı), 279.
Osmanlı Tiyatrosu, 154.
Osmanlı Türkleri'nde İlim (Adnan Adıvar), 60.
Osmanlı, 272, 370, 372, 388, 389.
Osmanlı-Avusturya Harbi, 234.
Osmanlıcı, 224.
Osmanlı-İtalyan Harbi, 37, 226.
Osmanlı Şaheserleri Tezkiresi (Ali Emîrî Efendi), 280.
Osmanlılar Zamanında Tokat (Halis Turgut Cinlioğlu), 341.
Osmanlı-Rus Harbi, 233, 234, 237.
Osmanlı-Yunan Harbi, 191, 225.
Otakçıbaşı (İstanbul), 258.
"Otomobil Kazaları Hakkında" (Ali Suad Bey), 126.
31 Mart-Bir İhtilâlin Hikâyesi (Mevlânzâde Rıfat Bey), 384.
31 Mart Vak'ası, 31, 41, 42, 44, 47, 141, 159, 200, 303, 327, 371, 382, 383, 384.
34. Alay, 206.
Oyun İçinde Oyun, 252.

Ö

Ölmez, Muallim Vahyi, 58.
Ömer Bey (Emniyet-i Haricî müdürü), 226.
Ömer Faiz Efendi (Hâfız), 186.
Ömer Lütfi (Ulemadan), 20.
Ömer Lütfi Bey (Binbaşı), 211, 212.
Ömer Naci Bey, 206.
Ömer Seyfeddin, 58, 224.
Özalp, N. Ahmet, 130.
Özdem, Ragıb Hulûsi, 58.
Özdoğan, İsmail, 30.
Özege, Seyfettin, 93, 361.
Özel., S. , 114.
Özerdim, Muhaddere, 323.
Özerdim, Sami (Orta Doğu Üniversitesi rektörü), 323.
Özgür, Hasan, 6.
Özkan, Mustafa Şeref, 58.
Özön, Mustafa Nihat, 266.
Öztuna, Y. , 110.
Özzorluoğlu, Süleyman Tevfik, 364, 373.

P

Pakalın, Mehmed Zeki, 58, 266.
Pangaltı Harbiyesi, 306.
Pangaltı, 200.

Papir (Dr.), 160.
Parasız (Sadık Vicdanî), 29.
Paris, 75, 77-79, 85, 110, 147, 131, 160, 190-92, 196, 198, 199, 200, 202, 287, 292, 367, 369-71, 373, 376, 379, 382, 383, 387-91.
"Paris Belediye İdaresinin Islahı" (Ali Suad Bey), 128.
Paris Sefareti, 199.
Paris Siyasî İlimler Fakültesi, 391.
Paris Sulh Konferansı, 200.
Paris Sulh Kongresi, 147.
Paris Şehbenderliği, 391.
Paris Üniversitesi, 391.
Parvus, 222.
Pastırmacıyan Karakin, 206.
Pavelidi, 179.
Pazarlı (Rize), 396.
Pehlivan Kadri, 45.
Pelin, İbrahim Fazıl, 300
Pend-i Attar, 275.
Pendik Bakteriyoloji Enstitüsü, 343.
Perde ve Sahne, 251, 253.
Pére Lachaise Mezarlığı, 379.
Perişan (Sadık Vicdanî), 29.
Perseh Keşişyan, 271.
Pertev Tevfik, 388.
Peşte (Macaristan), 193.
Petersburg, 91, 193, 225.
Petersburg Sefareti, 193.
Petrograt Pastanesi, 221.
Peyâm, 106, 261.
Peyâm-ı Sabah, 106, 186.
Pierre Benoit, 251.
Pire (Yunanistan), 369, 371.
Podgoriçe, 151.
Polar, Abdurrahman, 200, 201.
Poliklinik, 251.
Polonya, 53.
Pozantı, 170.
Prens Abbas vapuru, 369.
Prens Sabahaddin, 367, 370, 371, 390.
Promete Zincir Aieschilos), 252.
Proodos, 378.

Q

Quelques Réflexions sur la Gueere Turco-Balkanique (Şerif Paşa), 202.

R

Racine, 148.
Radikal Avam Fırkası, 383.
Rado, Şevket, 257.
Radyo, 265 (Aylık mecmua, 15 Aralık 1941-1 Aralık 1944, 60 sayı), 265.
Râfeil ve Fornarin (Leskovikli Hayreddin Bey), 297.
Râgıp Paşa, 240.
"Rahnüma-i Diyar-ı Bekir" (Abdurrahman Nâcim), 290.
Raif Bey, 160.
"Ramazan Keyfi" (Ali Suad Bey), 123.
Rasih Dino, bkz. Mehmed Rasih Dino.
Rasim Haşmet, 300, 302.
Rasime (Kemal Midhat'ın kızı), 368.
Raşid Galib (Miralay), 58.
Raşit Efendi (İzmir Gümrükçüsü), 378.
Rauf Ahmet (Hotinli), 357.
Rauf Kırçak, 167.
Rauf Yekta, 253.
Recaizâde Mahmud Ekrem, 125, 146, 147.
Receb Paşa, 90, 196.
Refik Nevzad (Dr.), 6, 200, 387-89.
Rehber, 148.
Rehber-i İtidâl (Adana), 326, 328.
Rehber-i Muamelât -ı İdâre-i Düyun-u Umumîye-i Osmaniye, 103.
Renin, bkz. *Tanin*.
Resimli Gazete, 395.
Resimli İstanbul, 303.
Resimli Kitab, 303.

Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, 285.
Resimli Şark, 223.
Resimli Tarih Mecmuası (Mayıs 1950 - Aralık 1956, 84 sayı), 266.
Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedisi, 266.
Resimli Yeni Tarih Dergisi (Ocak 1957- Eylül 1960, 45 sayı), 266.
Resmolu Ahmed, 273.
Reşid Efendi Hanı, 267.
Reşit Efendi, 398.
Reşit Paşa (Vali), 163, 166.
Reşit Sadi, 382.
Revan (Erivan), 206.
Revue d'Histoire Diplomatique, 192.
Rey, Ahmet Reşit, 143-45.
Rey, Ekrem Reşit (Ahmet Reşit Rey'in oğlu 147.
Rey, İbrahim Cemal Reşit (Ahmet Reşit Rey'in oğlu), 147.
Rıfat Bey (Atina sefiri), 369.
Rıfat, Mevlanzâde, bkz. Mevlanzâde Rıfat.
Rıfat Paşa, 200.
Rıza Bey (Binbaşı), 218.
Rıza Bey (Dayıoğlu), 299.
Rıza Bey (Paşazâde, Salih Münir Paşa'nın kayın pederi), 191.
Rıza Nur (Sinop mebusu), 382.
Rıza Paşa, 369.
Rıza Tevfik (Bölükbaşı), 188.
Rızaeddin Fahreddin, 57.
Rifat Osman, 126.
Riyazeddin Fahreddin, 57.
Riyaziyât Enstitüsü, 84.
Riyaziyât-ı Âliye Mebadîsi (Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
Riyaziyât-ı Umumîye (Hüsnü Hâmit Sayman), 86.
Riyaziye Tarihinde Türk Okulu (Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
Rize, 396.
Robert Kolej, 246, 251, 311, 315, 323.
Rodop Balkanları, 151.
Rodos, 157, 283.
Roma Sefareti, 193.
Romanya, 38, 53, 295, 371, 384, 385.
"Romanya'ya Dair Bir Vesika-i Tarihiye" (Mehmed Galib Bey), 186.
Rousseaux, Jacques Baron, 129.
Rum Mehmed Paşa, 193.
Rumbeyoğlu Fahreddin Reşad, bkz. Fahreddin Reşad Amidâmiri.
Rumeli, 26, 27, 82, 120, 121, 166, 172, 276, 294.
Rumeli Heyet-i Islahiye Reisliği, 144.
Rumeli muhacirleri, 151.
Rumeli Müfettişliği, 166.
Rumeli Vilayât-ı Şâhâne Müfettişliği, 26.
Rumelihisarı, 245.
Rumkale (Urfa), 360.
Rus İhtilâli, 213.
Rus ordusu, 233, 313.
Rus Sovyet Sefareti, 218.
Rus yardımı, 212.
Rus-Japon Harbi, 191.
Rusya, 51, 53, 55, 69, 91, 135, 137, 194, 217, 220, 225, 298, 314, 330, 381.
Rusya'nın Mazlum Milletleri Cemiyeti, 54.
Rüsûmat Emaneti Muhasebe Kalemi, 103.
Rüsum-ı Sitte İdaresi (Giresun), 377.
Rüsûm-u Sitte İdaresi, 103.
Rüştü Bey (Miralay-Dadaş), 181.

S

S. Tarık, 58.
Saadet, 33, 272.
Sabah Postası, 341.
Sabah, 40, 123.
Sabahaddin Bey, 33, 197.

Sabahaddin Bey, bkz. Prens Sabahaddin.
Sabircan Efendi (Halim Sâbit Şibay'ın babası), 50.
Sabis, Ali İhsan, 283.
Sabit (Sağıroğlu) Bey, 21.
Sabuncu hanı (Beyazıd), 267.
Sadak, Necmeddin Sadık, 52.
Sadâret, 19, 134, 183.
Sada-yı Millet, 383.
Sadık Vicdanî, 6, 23-30.
Sadık Vicdanî'nin Türk Kardeşlerine Armağanı (Sadık Vicdanî), 29.
Sâdî, 296.
Sadri Ertem, 263.
Sadullah Paşa (Viyana sefiri), 177, 187.
Sadullah Paşa yahud Mezardan Nida (Mehmed Galib Bey), 187.
Safranbolu, 24.
Safvet Paşa (Kütahya mebusu), 197.
Safvet Paşa (Maarif Nâzırı), 289.
Sağırzâde Ailesi, 20.
Sahaf Burhan, 281.
Sahaflar Çarşısı, 267, 268, 280, 281.
Sahn Medresesi, 40.
Sahra-yı Cedid Kabristanı, 74, 183, 260.
Said Bey (Kemalpaşazâde), 176, 187, 319, 387.
Said Bey, 287.
Said Halim Paşa, 163, 179, 187, 201, 362.
Said Hikmet, 302.
Said Paşa (Küçük), 147.
Said Paşa (Kürt, Şerif paşa'nın babası), 199.
Saint Cyr, 199.
Saint Joseph, 302.
Saka, Sevim (Mustafa Zühtü İnhan'ın kızı), 90.
Sakarya, 283.
Sakızlı Esad Paşa, 398.
Sâkinâme-i Hakkı, 21.
Salıncak Safası (Selim Nüzhet Gerçek), 253.
Salih (Hulûsî Kezrak) Paşa, 114.
Salih Cemal, 76, 79.
Salih Münir Paşa (Çorlu), 190-92.
Salih Zeki Bey (Matematikçi), 83, 87, 400.
Salihli Seyyar Tabibi, 220.
Salim Paşa (Mutasarrıf), 336.
Salim Paşa, 295.
Samara, 50.
Sami (Nakşî Şeyhi), 20.
Samih Rıfat, 54, 273.
Samipaşazâde Hasan Bey, 369.
Samipaşazâde Sezaî, 147, 370.
Samsun, 180.
Samsun Rüsûm-u Sitte Nâzırlığı, 103.
San Remo, 384.
San'a Askerî Rüştiyesi, 307.
San'a İdadîsi Müdürlüğü, 307.
San'a Sultanîsi, 307, 308.
Sancak-ı Resûl, 20.
Sandık Eminliği, 294.
Sandıklı, 162.
Sânihat (Leskovikli Hayreddin Bey), 297.
Sansaryan Hanı, 308.
Saraçhanebaşı, 315.
Sarafim Kıraathânesi, 267.
"Saray Eğlenceleri" (Ali Rıza Bey), 107.
Saraylı Fethi Bey, 336.
Sarıhan, Zeki, 114.
Sarıkamış, 217, 218.
Sarıkamış Hastahânesi, 216.
Sarp, Hüseyin Enver, 224.
Saruhan (Manisa), 178, 184.
Sava Elagözlüoğlu, 383.
Savfetü'l-Kelâm (Abdurrahman Nâcim), 289.
Sayman, Demir (Hüsnü Hâmid Sayman'ın oğlu), 81.

Sayman, Hüsnü Hâmid, 81-89.
Sebat, 294, 296, 297.
Sebilürreşad, 44, 56, 303.
Seçme Lâtifeler ve Fıkralar (Server İskit), 265.
Sedat Doğruer Paşa, 220, 226.
Segaban gemisi, 387.
Sel, Kemal Salih, 378.
Selâhiye, 13.
Selânik, 36, 143, 144, 165, 166, 172, 293, 300, 331.
Selânik Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü Müdürlüğü, 143.
Selânik İdadîsi, 82, 300.
Selânik limanı, 33.
Selânik Maarif Müdürlüğü, 166.
Selânik Mukayyidliği, 103.
Selânik Rüsumat Nâzırlığı, 143.
Selânik Rüsumat Nezareti Muhasebe Başkâtipliği, 143.
Selânik Vilâyeti Emtia-i Dahiliye Gümrüğü Müdürlüğü, 143.
Selânik Yahudileri, 168.
Selânikli Tevfik, 296, 297.
Selim (III.), 230, 231, 234, 235, 239, 319.
Selimiye Dergâhı, 332.
Selimiye Kışlası, 308.
Senirkent (Isparta), 356.
Serav, Kemal, 96.
Serayih (Hoca Mehmed Kadri Efendi), 79.
Serbest Fırka Niçin Kapandı (Hâbil Adem Pelister), 364.
"Serbest Mıntıka Hakkında" (Ali Suad Bey), 126.
Serbestî, 79, 382, 383, 384.
Serdaroğlu, Emin Bülend, 302.
Sertoğlu, Midhat, 231, 266, 285.
Server Rifat, bkz. İskit, Server.
Servet, 272.
Servet-i Fünûn, 118, 147, 297, 302, 303.
Sesimiz, 341.
Sevda yahud Kuğu Nağmesi (George Ohnet, Çev. Leskovikli Hayreddin Bey), 298.
Sevr Anlaşması, 147, 194.
Seyahatlerim (Ali Suad Bey), 121, 129.
Seydibeşir (Sidibişir), 308.
Seydişehirli Mahmud Esad, 52.
Seyfeddin Bey (Konsolos), 369.
Seyhan (Adana), 325.
Seyhan, 162, 164.
Seyyid Abdülaziz Bey, 330- 33.
Seyyid Ahmed Hamdi Efendi (Edirneli, Hacı İzzet Efendi'nin oğlu), 156.
Seyyid Bey (İzmir mebusu), 52, 58.
Seyyid Mehmed Pertev Paşa, 330.
Seza (Ortner) Hanım (Şerif Paşa'nın kızı), 201.
Sıhhat Almanakı, 223.
Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, 220.
Sıhhiye Dairesi Tahrirat Odası, 150.
Sıhhiye Dairesi, 218.
Sıhhiye Nezareti, 390.
Sınırtaşı (Kırıkhan), 329.
Sırât-ı Müstakim, 44, 56, 69, 70, 71, 72.
Sırbistan, 135, 145, 151, 225, 295.
Sibirya, 137.
Siccill-i Ahvâl Komisyon-u Umumîsi, 331.
Sicillât-ı Şer'iye, 397.
Sicill-i Ahvâl Defteri, 5, 187, 333.
Sicill-i Ahvâl-i Memurin Komisyonu, 27.
Sicill-i Osmanî, 333.
Siécle, 372.
"Sigorta İşleri" (Ali Suad Bey), 128.
Sigortacılık Tekniği (Mustafa Zühtü İnhan), 93.
Siirt, 119.
Silifke, 95, 173.

Sille, 360.
Simavi, Sedat, 305.
Simbir, 50.
Simkeşhane, 267.
Sinan Paşa Camii (Beşiktaş), 18.
Sinemaki, bkz. Servet İskit.
Sinneli Şeyh Ahmed Efendi, 14.
Sinop Hastahânesi, 373.
Sinop, 180, 197, 198, 382
Sinop Kalesi, 37.
Sirkeci, 308.
Sivas, 18, 32, 166, 167, 216, 218, 219, 336.
Sivas Folkloru, 341.
Sivas Kongresi, 113, 114.
Sivas Merkez Hastahânesi, 207.
Siverek, 335.
Siyasal Bilgiler Okulu, 373.
Siyaset-i Hazıra-ı Meş'ume (Refik Nevzad), 389.
Siyret (Hüseyin S. Özsever), 273.
Sofya, 191.
Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi, 146.
Soko, Ziya Şakir, 300, 302, 384.
Sokullu, Kâmil (Prof. Dr.), 96.
Son Asır Türk Şairleri (İbnülemin), 333.
Son Hattatlar, 333.
Son O Eski Naile Değilsin (M. Şerif Korkut), 357.
Son Posta, 262.
Sorel, Albert, 196.
Sosyalist/ler, 220, 221, 387.
Sosyalizm ve Rehber-i Amele (Refik Nevzad), 389.
Sovyet yardımı, 217.
Sovyetler, 211.
Soyadı Kanunu, 191, 282.
Sökmen, Cavit (Prof. Dr.), 95
Standard, 372.
Stockholm, 199, 201, 371.
Suad Mehmed Ali , bkz. Ali Suad Bey.
Subha-i Sıbyan, 396.
Suhulet Kitabevi, 262, 264, 265.
Sulh Müzakere Komisyonu, 194.
Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası, 39.
Sulh-u Münferid, 38.
Sultan Abdülaziz, 159, 191, 398.
"Sultan Mecid Devrine Ait Bazı Menkıbeler" (Ali Rıza Bey), 107.
Sultan Reşad, 18, 189, 381.
Sultan Vahideddin, 39, 40, 41, 371, 384.
Sultanahmet Camii, 90.
Sultanahmet mitingleri, 39.
Sungu, İhsan, 266.
Sunguroğlu, İshak, 334, 339.
Suriye Vilâyeti Merkez Mutasarrıflığı, 158.
Suriye, 54, 120.
Suşehri, 31, 208.
Suudü'l-Mema, 112.
Suzan-Suzanne (Leskovikli Hayreddin Bey), 298.
Süleyman Midhat, 200.
Süleyman Nazif, 111.
Süleyman Nuri, 210, 211, 216, 221.
Süleyman Nüzhet, bkz. Dirisu, Nüzhet Şakir (Prof. Dr.).
Süleyman Paşa, 199, 398
Süleyman Sırrı Efendi, 179.
Süleyman Vehbî Efendi, 396.
Süleymaniye, 267, 287.
Süleymaniye Sahn Medresesi, 38.
Sülûkiye Mescidi, 275.
Sülüklü Kabristanı, 400.
Sümer, 87.
Sürre-i Hümâyun Emaneti, 158,
Sürur Naim, 58.
Süvari Ertuğrul Alayı, 199.
Süveyş Kanalı, 185, 308.

Ş

Şahâbeddin Süleyman, 240, 302.

Şahin, Abdülkerim, 6.
Şair Nigâr Sokağı, 147.
Şair, 303.
Şakir Paşa (Müşir), 226.
Şakirdlik Âlemi (Halim Sâbit Şibay), 55.
Şam, 17, 21, 157, 226, 288, 303.
Şam Eyaleti Tahrirat Başkitabeti, 157.
Şam-ı Şerif, 375.
Şark - Garp muvazenesi, 131.
Şark Cephesi / Kumandanlığı, 216, 205, 215, 218.
Şark Ordusu, 215, 226.
Şarkışla (Şehr-i Kışla), 216.
Şarkî Anadolu, 205.
Şarkta İngiliz-Alman Rekabeti, 364.
Şattü'l-Arab, 195.
Şebinkarahisar, 31, 33.
Şehbal, 303.
Şehirler Beynelmilel İttihadı Cemiyeti, 131.
Şehrah, 147.
Şehriban Hanım (Midhat Paşa'nın ikinci eşi), 367, 369.
Şehrizor, 13, 287.
Şehsüvaroğlu Ali Bey, 125.
Şehzüvarzâde Hacı Osman Bey, 125.
Şemseddin Sami, 319.
Şemsî, 296.
Şemsü'l-İrşad li-Sultan Reşad (Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı), 18, 21.
Şener, Zekeriya, 7.
Şerafeddin Mağmumî, 273, 387.
Şeriat, 138.
Şeriat-ı İslâmiye, 35.
Şerif Bey (Dr. , Erzurum sıhhiye müdürü), 205, 208.
Şerif Paşa, 199, 200, 201, 202, 382, 388.
Şerife (Kurhan) Hanım, 201.
Şevket Bey (Ahmet Ferit Tek'in kayınpederi), 196
Şevket Bey, 90
Şevket Kâmil (Kâmil Kepecioğlu), 282.
Şevketî Efendi, 39.
Şeyh Abdülaziz Efendi, 396.
Şeyh Cemaleddin (Çankırı âmiri), 350.
Şeyh Galib, 130, 337.
Şeyh Mehdi, 350.
Şeyh Said Meselesi, 195.
Şeyh Vasfi, 273.
şeyhü'l-mebusîn, 399.
Şibay, 50.
Şiî Zend, 13.
Şile, 360.
Şir-ü Hurşid nişanı, 16.
Şişli Camii, 344.
Şişli Fransız Hastahânesi, 191, 278.
Şişli Sıhhat Yurdu, 388.
Şubra (Kahire), 201.
Şura, 57.
Şûra-yı Devlet, 13, 15, 52, 58, 201, 375, 391.
Şûra-yı Devlet Heyet-i Umumîyesi, 115.
Şûra-yı Devlet İstinaf Muhakemesi, 294.
Şûra-yı Devlet Reisliği, 147.
Şûra-yı Saltanat, 194.
Şûra-yı Ümmet yahud Numune-i Denaet (Şerif Paşa), 202.
Şûra-yı Ümmet, 197, 198, 370.
Şükrü Bey (Musıkî muallimi), 352.
Şükrü Bey (Müderris), 83.

T

T. N., 346, 347, bkz. Uygur, Tahsin Nahit.
T. Uygur, 347, bkz. Uygur, Tahsin Nahit.
Tabakhane Mahallesi, 343.
Tabiiyet Kalemi, 178.
Tabsıretü'l-Edile (Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi), 49.
Tâceddin Dergâhı, 345.
Tâ'dâd-ı Ağnam, 293.
Tahirü'l-Mevlevî, 71.

Tahrirat-ı Hariciye Kalemi, 176, 193.
"Tahrir-i Nüfusa Dair Düşünceler" (Ali Suad Bey), 126.
Tahsin Erez (Tahsin Nahit Uygur), 347.
Tahsin Nahit, 300, 302.
Tahsin Paşa, 370.
Taklib-i Hükûmet, 367.
Taksim, 191, 336.
Taksimat-ı Mülkiye Tetkik Heyeti, 167, 173.
Takvimhâne-i Amire musahhihliği, 287.
Takvim-i Vekayi, 170, 173, 187, 294.
Talât Mustafa, 261.
Talât Paşa, 54, 55, 143, 197.
"Talimat-ı Şehid Âlî Paşa" (Mehmed Galib Bey), 186.
Talimcioğlu, Şükrü Kâmil (Dr.), 273.
Talim-i Kıraat, 268.
Talimü'l-Lügati'l-Arabiye (Ali Suad Bey), 129.
Talû, Ercüment Ekrem, 266.
Tan, 372.
Tanin, 36, 107, 120, 123, 130, 296, 308, 319.
Tanlı, Süleyman Şevket, 300, 302.
Tanrıöver, Hamdullah Suphi, 53, 122.
Tanzimat (Selim Nüzhet Gerçek - F. R. Unat), 255.
Tanzimat, 106, 150, 158, 150, 255, 257, 373.
Tarabya, 344.
Tarih Dünyası, 252.
Tarih Konuşuyor, 262.
Tarih Lûgatı (Kâmil Kepecioğlu), 285, 286.
Tarih Vakfı, 333
Tarih ve Edebiyat (1922, 5 sayı), 279.
Tarih ve Toplum, 30, 169, 374.
Tarihçe (Mevlânzâde Rıfat Bey), 385.
Tarihçe-i Hayatımın Fihristi (Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi), 48.
Tarihten Sesler, 251.
Tarih-i Asr-ı Hâzır (Abdurrahman Şeref), 123.
Tarih-i Din-i İslâm, 52.
Tarih-i Edyan, 52.
Tarih-i Enderun (Tayyarzâde Ahmed Atâ), 187.
Tarih-i Medeniyet (Ahmet Ferit Tek), 198.
Tarih-i Osmanî Encümeni, 185.
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 185, 186.
"Tarih-i Osmanî Telifi" (Ali Suad Bey), 123.
Tarih-i Siyasî (Ahmet Ferit Tek), 198.
Tarih-i Siyasî Notları (Leskovikli Hayreddin Bey), 297.
Tarih-i Siyasî Notları-Bâbıâli ve Üçüncü Napoleon'un Kongresi, Niçin İştirak Etmedik (Leskovikli Hayreddin Bey), 298.
Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye (Celâl Nuri), 121.
Tarih-i Tefsir (Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi), 74.
Tarihin Peşinde (John Tosh), 333.
Tarik, 272.
Tarikat-ı Salâhiye, 40, 41, 42, 47.
Tarikat-ı Salâhiye dâvâsı, 31, 33.
Tarik-i Hacc Komisyonu Riyaseti, 157.
Tariş, 53.
Tarkışla, 196.
Tarsus, 167.
Tarsus Hastahânesi, 167.
"Tasavvuf yahud Dervişlik" (Mehmed Ubeydullah Hatiboğlu), 312.
Tasavurrat, 14, 32.
Tasvir-i Efkâr, 251, 254, 255, 262, 264, 303.
"Taşralara Dair" (Ali Suad Bey), 123.
Tatbikat-ı Baytariye Mektebi, 258, 259.

Tatbikî Yüksek Matematek (Hüsnü Hâmit Sayman), 88.
Tavusger, 209.
Tay kabilesi, 13.
Taylan, Müslihiddin Adil, 300.
Taytak Memlâha Kâtipliği, 351.
Tayyarzâde Ahmed Atâ, 187.
TBMM, 73, 85, 113, 144, 152, 164, 197, 327, 344, 357, 371.
Teceddüt (Adana, 1908-1910), 329.
Tecvid-i Fennî (Halim Sâbit Şibay), 55.
Tedris Meclisi, 85.
Tedrisat-ı Aliye Kütüphânesi, 271.
Tedrisat-ı İbtidaîye Kütüphânesi, 271.
Tedrisat-ı İdadîye Kütüphânesi, 271.
Tedrisat-ı Rüştiye Kütüphânesi, 271.
Tefazulî ve Temamî Hesab (Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
Tefe'ülnâme-i İmam Suhreverdî (Sadık Vicdanî), 29.
Tefsir-i Sure-i Hücurat (Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi), 74.
Tefsir-i Şerif (Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi), 74.
Tehlike ve Daime Tehlike (Şerif Paşa), 202.
Tek, Ahmed Ferid, 6, 93, 196, 197, 198, 224.
Tek, İbrahim Refet, 196.
Tek, Müfide Ferid, 54, 198.
Tekçarık Yüzbaşı (Hakkı Kâmil Beşe), 355.
Tekirdağ, 235, 393.
Tekke ve zaviyelerin kapatılması (2 Eylül 1925), 21.
Telci, Cahit, 108.
Temel İskit (Servet İskit'in oğlu), 258.
Temizan, Kenan, 85.
Tengirşek, Yusuf Kamil, 214, 273.
Tengüz, Hüsnü, 394.
Tensikat Kanunu, 336.
Teodor Kasap, 378.
Tepedelenlizâde H. Kâmil, 296.
Tepedenli Ali Paşa, 245.
Tepeyran, Ebubekir Hâzım, 163.
teracim-i ahvâl, 5, 6
Terakkî, 370.
Terakkî Mektebi, 166.
terbiye-yi diniye, 142.
Tercüman-ı Hakikat, 272, 297, 298.
Terzi Baba Kabristanı, 21.
Teshilüt-Tahsil (Abdurrahman Nâcim), 289.
Teşebbüsat-ı Şahsî, 33.
Teşkilât-ı Mahsusa, 205, 206, 207, 208, 211, 216.
Teşkil-i Vilâyet Komisyonu, 15.
Teşrifatî-i Hariciye, 294.
Teşvikiye Sağlık Yurdu, 164.
Tetkik-i Tensikat Komisyonu, 27.
Tevetoğlu, Fethi, 390.
Tevfik Lâmih, 273.
Tevfik Nevzad Bey, 387.
Tevfik Paşa Kabinesi, 147.
Tevfik Paşa, bkz. Ahmed Tevfik Paşa.
Tevfik Süydî, 58.
The stars in Their Courses (Sir James Jeans), 312.
Tıbbiye Mektebi, 162.
Tıbbiye, 222.
Tıbhane, 319.
Tıfl-ı Meşrutiyet, 135.
Tıp Fakültesi, 357.
Tıp Fakültesi Fizik Tedavi ve İdroloji Enstitüsü (A.Ü.), 95.
Tıp Fakültesi Mecmuası, 97.
Tıp kitapları, 257.
Tıp Tarihi Enstitüsü (İ.Ü.), 285.
Ticaret Lisesi (Ankara), 246.
Ticaret Mahkemesi, 176.
Ticaret Mekteb-i Alîsi, bkz. Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, 175.
Ticaret Vekâleti, 92.
Tiflis, 218.
Times, 372.
Tire, 254.
Tirebolu, 377.
Titiz, İrfan, 95.
Tiyatro Bilgisi (Selim Nüzhet Gerçek), 254.
Tiyatro Tarihi (Selim Nüzhet Gerçek), 254.
Togan, Zeki Velidi, 214.
Tokat, 341.
Tokat, 216, 218, 219, 233, 237, 339, 341.
Tokat Askerî Hastahânesi, 219.
Tokat Coğrafyası ve Tarihi (Halis Turgut Cinlioğlu), 342.
Tokat Hastahânesi, 219.
Tokat İdadîsi, 339.
Tokat Komiserliği, 218.
Tokat Maarif Müdürlüğü, 340.
Tokat Mekteb-i Rüştiye-yi Askeriye, 219.
Tokat Muallimîn, 340.
Tokat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 340.
Tokat Müzesi, 340, 341.
Tokat Orta Mektebi, 340.
Tokat Sesi, 341.
Tokat Şer'iye Sicilleri, 341.
Tokat Vilâyeti Meşhurları (Halis Turgut Cinlioğlu), 342.
Tokatlı Mustafa Ağa (Koca Sekbanbaşı), 228- 42.
Tokat'ta İrtica Hareketleri ve Bugünkü İrtica Meselesi (Halis Turgut Cinlioğlu), 342.
Toktar, Mahmud Fuad (Kazanlı), 58.
Tokyo, 198.
Tolca, 150.
Tolstoy, Leu N., 373.
Tomar-ı Turuk-ı Aliyye (Sadık Vicdanî), 29, 30.
Topal Osman Ağa, 181.
Topçam, 341.
Tophâne Kasrı, 177.
Tophane-i Âmire Ruznâmçe Kalemi, 102.
Toplumsal Tarih, 365, 392.
Toprakkale, 206.
Toros Efendi, 267.
Toros, Taha, 390.
Tortum, 209.
Torul, 181.
Tosh, Jonh, 333.
Tosya (Kastamonu), 347.
Tosya'da Dilek, 347.
Toven, Mehmed Bahaeddin, 306-23.
Tozanlı, 341.
Tönbekici Hasan Ağa, 268.
Trablusgarb, Bingazi ve Cezair-i İsna-aşer Meseleleri, 195.
Trablus, 330.
Trablusşam, 276.
Trabzon, 18, 27, 151, 180, 181, 182, 186, 214, 225, 396, 398, 399, 400.
Trabzon Düyun-ı Umumîye Nezareti, 377.
Trabzon İdadîsi, 399.
Trabzon rıhtımı, 400.
Trabzon Tarihi Sempozyumu, 401.
Trabzonlu Hacı Kâmil, 58.
Trabzonlu Rıza (Topçu binbaşısı), 205.
Trousseau (Dr.), 160.
Tuhfe-i Vehbi, 396.
Tuna Avrupa Komisyonu Reisliği, 150.
Tuna, 150.
Tunalı Hilmi, 76.
Tunaya, Tarık Zafer, 390.
Tuncel, Bedrettin (Prof.), 315, 317.
Tuncer, Bahri, 7.
Tuncer, İlhamî, 6.
Tunç, Mustafa Şekip, 52.

Tung, Ahmet Fazlı, 382.
Tunus, 287, 291.
Tunuslu Şeyh Salih, 54.
Turan (Ahmed Ferid Tek), 198.
Turancı Siyaset, 212.
Turanlar, 141.
Turgut, Asım, 93.
Tülbentçi, Ferudun Fazıl, 264.
Tüm Sivil Emekliler Derneği, 345.
Türk Aktüerler Cemiyeti, 85.
Türk Ansiklopedisi, 251, 253.
Türk Arşivciliği, 284.
Türk Bilgi Derneği, 54.
Türk Bolşevikler, 216.
Türk Derneği (1908'de İstanbul'da kurulan dernek), 212, 223.
Türk Dil Kurultayı, 55.
Türk Dil Kurumu, 316.
Türk Dili, 316.
Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah (Mehmet Behçet Yazar), 304.
Türk Folklor Araştırmaları, 341.
Türk Gazeteciliği (Selim Nüzhet Gerçek), 256.
Türk Gazetecilik Tarihi (Server İskit), 264.
Türk Harfleri (Selim Nüzhet Gerçek), 251.
Türk istiklâli, 141.
Türk Komünist Fırkası, 211, 212, 215, 221.
Türk köylüsü, 213.
Türk Matbaacılığı (Selim Nüzhet Gerçek), 254, 255, 256, 257
Türk Matbuatı (Selim Nüzhet Gerçek), 257.
Türk Neşriyat Kongresi, 257, 264.
Türk Ocağı, 53, 92, 94, 197, 203, 204, 221, 223, 224, 344, 345, 358.
Türk Ordusu, 241.
Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 304.
Türk Tarih Kongresi (II.), 86.
Türk Tarih Kurumu, 286.
Türk Tarih Kurum Kütüphânesi, 382.
Türk Tarihinde ve Külküründe Tokat Sempozyumu, 342.
Türk Taş Basmacılığı (Selim Nüzhet Gerçek), 256.
Türk temaşası, 249.
Türk Temaşası, Meddah, Karagöz, Ortaoyunu (Selim Nüzhet Gerçek), 253.
Türk Tıp Kliniği, 97.
Türk Tiyatrosu (Selim Nüzhet Gerçek), 257.
Türk Yurdu, 7, 22, 57, 60, 89, 92, 94, 98, 125, 221, 223, 224, 333, 358, 368.
Türk Yurdu Cemiyeti, 118, 223.
Türk Yurtları, 246.
Türk, 197, 198.
Türk-Alman Dostluk Cemiyeti, 55.
TürkBasının 1835-1935 Yüzyılı ve Sansür (Server İskit), 264.
Türkçe Çay Risâleleri (Kamer Karavit), 159.
Türkçe Lûgat (Mehmed Bahaddin Toven), 314, 315, 319.
Türkçe Mantık Hülâsası (Abdurrahman Nâcim), 289.
Türkçü İslâmcı, 58, 59.
Türkçü mütefekkirler, 54.
Türkçü/ler, 208, 221, 214, 221.
Türkçülük, 53, 224.
Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi, 144.
Türkistan, 51.
Türkiye, 52, 174, 191, 200, 212, 217, 218, 221, 249, 255, 300, 385, 389, 389.
Türkiye Bibliyografyası, 249, 255.
Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bil-

dirileri, 61.
Türkiye İnkılâbının İçyüzü (Mevlânzâde Rıfat Bey), 385.
Türkiye Komünistleri, 217.
Türkiye Matbuat Tarihi (Server İskit), 264.
Türkiye siyaseti, 141.
Türkiye'de Çıkmakta Bulunan Gazeteler ve Mecmualar (Server İskit), 264.
Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları (Server İskit), 264.
Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış (Server İskit), 263.
Türkiye'de Siyasî Partiler (Tarık Zafer Tunaya), 168.
Türkiye'de Matbuat Rejimleri (Server İskit), 263.
Türkiye-Fransa Muhadenet Cemiyeti, 390.
Türkîzâde Ömer Efendi, 115.
"Türklerde Spor" (Kâmil Kepecioğlu), 285.
Türklerde Tiyatro, 253.
Türklerin Riyaziyâtın Terakkisine Hizmetleri (Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
Türklük, 171.
Türk-Sovyet münasebetleri, 210, 214.

U
"Ucuz Mesken ve Site Jarden İhtiyacı" (Ali Suad Bey), 126.
Uludağ, 196, 284, 285, 345, 347.
Uludağ, 285, 347.
Uludağ-Türkün, 347, 348.
Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, 92, 121.
Ulunay, Refi Cevad, 45.
Ulus, 251, 259.
Ulusal Savaşta Tokat (Halis Turgut Cinlioğlu), 341.
Ulutarhan, 50.
Umur-ı Mehakim, 218.
Unat, Faik Reşit, 255, 266.
Unutulan Adam (Pierre Benoit Çev. Selim Nüzhet Gerçek), 251.
Urfa, 178.
Usera-yı Osmanîye Komisyonu, 194.
Usul-ı Fıkıh (Hacı Âdil Arda), 145.
usûl-i fıkıh, 144.
Utarid, 116, 118, 123.
Uygur, Tahsin Nahit, 343-52.
Uygur, Ziya, 364.
Uyun, 112.
Uzer, Azmi, 205.
Uzluk, Şahabeddin, 126.
Uzun Çarşının Ululari (Mitat Enç), 355.
Uzunçarşılı, İbrahim Hakkı, 341.

Ü
Üç Gazete, 33.
Üç Tarz-ı Siyaset tartışmaları, 197.
Üçok, Ahmet Kemal, 351.
Üçok, Hasan (Hacışeyhoğlu) 6, 350-54.
Üçok, Orhan (Hasan Üçok'un oğlu), 352.
Üçok, Said (Hacışeyhoğlu Hasan Üçok'un ağabeyi), 350.
3. Fırka, 182, 208, 209.
Ülker, Muhittin, 96.
Ülkü, 255.
Ümera ve Zabitan Divan-ı Harbi, 284.
Ümmü Gülsüm (Mısırlı muganniye), 316.
Ünver, A. Süheyl, 126.
Ürani yahud Hayat Perisi (Camille Flammarion, Çev. Leskovikli Hayreddin Bey), 298.
Üsküdar, 199, 267, 299, 332.
Üsküdar Erkek Lisesi, 302.
Üsküdar Paşakapısı Askerî Rüştiyesi, 193.
Üvey Vâlde (Kâşif Dehri), 364.

V
Vahdet, 191, 329.
Vahdet-i Milliye Heyeti, 371.
"Vakanüvis Teşrifatî Edib Efendi" (Mehmed Galib Bey), 186.
Vakıflar Dergisi, 285.
Vakit, 308.
Valde Sultan Mektebi, 150.
Valide Emetullah Mektebi, 397.
Van, 206.
Van Sultanîsi, 82.
Vangel (Silah kaçakçısı), 309.
Varidat-ı Muhassese Müfettiş-i Umumîliği, 151.
Varlık, 251.
Vama, 55, 151, 199.
Varşova, 198.
Varyete Tiyatrosu, 33.
Vasıf Kılıçyan, 370.
"Vatan Duygusu - Vatan Kavgası" (Ali Suad Bey), 125.
Vatan Kütüphânesi, 269.
Vefa, 190.
"Vatan ve Tâlî" (Ali Suad Bey), 120.
Vefa İdadîsi, 258, 260.
Vefa Rüştiyesi, 190.
Vekayi-i Zabtiye, 288.
Veled Çelebi (İzbudak), 54, 224, 356.
Veli Necati Bey (Yüzbaşı), 206.
Velid Ebuzziya, 313.
Veliyüddin Saltıkgil (Aydın mebusu), 58.
"Verem Hakkında İhsaî Mukayese" (Ali Suad Bey), 126.
Verem Kitaphânesi (Dr. Fuat Sâbit), 222.
"Veremle Mücadele" (Ali Suad Bey), 127.
Vergiler (Mustafa Zühtü İnhan), 92.
Vesâki-i Tarihiye ve Siyasiye Tetebbuatı (Leskovikli Hayreddin Bey), 297, 298.
Vesime Hanım (Midhat Paşa'nın kızı), 367, 369.
Vezir Hanı (Çemberlitaş), 267 Sabuncu Hanı (Bayezıd), 267.
Vidinli Tevfik Paşa, 397.
Vilâyet Makbaası, 354.
Vilâyet Matbaası, 301.
Vilâyet Matbaası, 325.
Villa Mon Keif (Villa Keyfim), 201.
Viyana Sefareti, 177, 193, 225.
Viyana Sıhhiye Konferansı, 150.
Viyana, 177.
Vodine, 166.
Volkan, 326.

W
W. Wilkinson, 230, 231, 233.
Wilhem (Alman imparatoru), 226.
Wilson, 39, 133-42.
Wilson Prensipleri, 130.
Wolff, Sir Henri Drummond, 177.

Y
Yahya Efendi Dergâhı, 191.
Yalçın, Hüseyin Cahid, 34, 308, 309, 310.
Yaltkaya, Şerefeddin, 57.
Yanya, 176, 193, 196.
Yanya Şairleri ve Tezkire-i Şuara-yı Âmid (Ali Emîrî Efendi), 280.
Yanyalı Ali Rıza Bey, 348.
Yapıcılar Cemiyeti, 382.
Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, 74, 80, 145, 148, 164, 192, 195, 198, 202, 227, 281, 372, 380, 386, 389.
Yapraklı Panayırı, 353.
Yardımlı, Ahmed Rasim, bkz. Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi.
Yarım Ay, 192.
Yarın, 246, 251, 252.
Yarın, 364.

Yasar, Hüseyin Hüsameddin (Abdîzâde), 339.
Yaşaroğlu, Ahmed Halid, 56, 58.
Yazar, Hatif, (Mehmet Behçet Yazar'ın oğlu), 300.
Yazar, Mehmet Behçet, 6, 299-305.
Yazar, Nihat (Mehmet Behçet Yazar'ın oğlu), 300.
Yazır, Elmalılı Ahmed Hamdi, 35, 37.
Yedigün, 223, 251, 253, 254, 303, 304, 305.
Yeğena, Ali Münif, 162-64.
Yemen, 120, 137, 143, 176, 177, 278, 307, 381, 382, 384.
Yemen Hakkında Dahiliye Nâzırı Talât Bey Efendi'ye Açık Mektup (Mevlânzâde Rıfat Bey), 384.
Yemen Maarif Müdürlüğü, 307.
Yemen Rüsumat Nezareti, 143.
Yeni Adana, 262.
Yeni Antakya, 329.
Yeni Asır, 166, 259.
Yeni Fikirler, 347.
Yeni Gazete, 147, 262.
Yeni Muhit, 223.
Yeni Riyaziye ve Fizik Mecmuası (Hüsnü Hâmit Sayman tarafından bir sayı yayımlanan dergi, 1933), 86.
"Yeni Romanya Müslümanları" (Ali Suad Bey), 119.
Yeni Sabah, 251, 253, 254.
Yeni Tarih Mecmuası, 285.
Yeni Tasvir-i Efkâr, 184, 187.
Yeni Tokat, 341.
Yeni Türk, 192, 251.
Yeni Türkçe Gramer (Mehmed Bahaddin Toven), 313, 317.
Yeni Türkçe Lûgat (Mehmed Bahaddin Toven), 314.
Yeni Usûl Hendese (Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
Yenibahçeli Şükrü (Ahmet Ş. Oğuz), 205.
Yeniçeri ağalığı, 237, 238, 241.
Yeniçeri Ocağı, 237, 240.
Yeniköy Mezarlığı, 344.
Yerebatan Sağlık Yurdu, 248.
Yeşil Tulumba kahvehâneleri, 75.
Yeşilırmak Özel Lisesi, 341.
Yeşilırmak, 341.
Yeşilköy, 167, 296.
Yıldırım, Faruk, 6.
Yıldız Sarayı,178, 194, 199, 387.
Yıldızeli, 360.
Yıllık, 264.
Yinanç, Mükremin Halil, 55, 58.
"Yine Taşralara Dair" (Ali Suad Bey), 123.
Yirminci Asır, 389.
Yorgiyadis Hanı (Bahçekapı), 267.
Yorulmaz, Haydar Rıfat, 273.
Yöntem, Ali Canib, 300, 302.
Yörükoğulları, 81.
Yugoslavya, 97.
Yunan Hududu, 225.
Yunan Hükûmeti, 170, 383.
Yunanistan, 369, 384.
Yurdakul, Mehmed Emin, 54, 224.
Yusuf Cemil Efendi, 149, 153.
Yusuf Ziya Paşa, 397..
Yücel, 251, 253.
Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi, 84, 90, 91, 93.
Yüksek Mühendis Mektebi, 84.
Yüksek Riyaziyeye Giriş (Hüsnü Hâmit Sayman), 87.
150'likler, 41, 324, 327, 328, 329.
Yvonne, 368.

Z

Zabtiye Nezareti, 287.
Zahmî, 345.

Zaim, Turgut, 356.
Zamane Mektebi, 252.
"Zamanımızda Şehircilik" (Ali Suad Bey), 126.
Zaparta, bkz. Server İskit.
Zara Menzil Hastahânesi, 207.
Zara, 166.
Zarif Mustafa Paşa (Erzurum valisi), 157.
"Zat-ı Hazret-i Muhammed" (Ali Suad Bey), 122.
Zeki Megamiz, 24, 273.
Zeliha Hanım (Halim Sâbit Şibay'ın eşi), 51.
Zend-i Bağdadî kabilesi, 13.
Zengibar, 295.
Zeynelabidin İrfanî (Bilgili), 38, 327.
Zihcirlikuyu Kabristanı, 300.
Zile, 233.
Ziraat Bankası Muhasebe Kalemi, 162.
Ziraat Vekâleti, 343.
Ziya Gökalp, 52, 54, 57, 58, 59, 224.
Ziya Paşa, 75, 84.
Ziya Şakir, bkz. Soko, Ziya Şakir.
Ziyad Ebuzziya, 313, 314.
Zonguldak, 180.
Zonguldak Hastahânesi, 357.
Zonguldak Maden Mektebi, 92.
Zor, 113.
Zorlutuna, Halide Nusret, 366.
Zulm ve Adl (Hoca Mehmed Kadri Efendi), 79.
Zülküfül Peygamber, 14, 15.
Züyebaşı (Züvebaşı), 51.